TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
II. SERİ — No. 22

NAMIK KEMAL'İN HUSÛSÎ MEKTUPLARI
I

İSTANBUL, AVRUPA VE MAGOSA MEKTUPLARI

Hazırlayan
FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1967

İÇİNDEKİLER

		Sayfa
Sunu	Uluğ İğdemir — Prof. Fuad Köprülü	xi
Önsöz		xiii

I. İSTANBUL MEKTUPLARI

(1865 — Ocak, 1867)

Numara Önsöz	Numara Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Sayfa Mektup
I	1	1865-Diyârbekirli Na'îm'e	*Tenzîrü'l-Hinzîr*	3	4
II	2	Ağustos, 1865	Leskofçalı Gālib'e	9	12
III	3	Eylûl - Ekim, 1865	Leskofçalı Gālib'e	14	19
IV	4	1865	Leskofçalı Gālib'e	28	29
V	5	1865	Rüşdî Efendi'ye	31	32
VI	6	1866	?	34	34
VII	7	Ağustos, Eylûl, 1866	Kânî Paşazâde Rif'at'e	37	38
VIII	8	? Aralık, 1866	Kânî Paşazâde Rif'at'e *Sergüzeşt*	41	43
IX	9	Ocak, 1867	*Ramazan Mektubu*	69	71

II. AVRUPA MEKTUPLARI

(16 Mayıs, 1867 — Kasım, 1870)

X	10	16 Mayıs, 1867	Mahmud Celâleddin Bey'e	83	89
XI	11	16 Mayıs, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	90	91
XII	12	16 Mayıs, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	92	92
XIII	13	20 Haziran, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	93	94
XIV	14	24 Haziran, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	95	99
XV	15	? Temmuz, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	100	100
XVI	16	? Temmuz, 1867	Recâ'îzâde Ekrem'e	102	103
XVII	17	? Ağustos, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	104	105
XVIII	18	? Ağustos, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	106	106

Numara Önsöz	Numara Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Sayfa Mektup
XIX	19	? Ağustos, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	107	108
XX	20	? Ağustos, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	108	110
XXI	21	17 Ağustos, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	111	112
XXII	22	30 Ağustos, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	113	114
XXIII	23	? Ağustos, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	114	115
XXIV	24	? Eylûl, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	116	117
XXV	25	28 Eylûl, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	118	118
XXVI	26	9 Ekim, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	119	120
XXVII	27	7 Kasım, 1867	Mustafa Âsım Bey'e	121	123
XXVIII	28	27 Şubat, 1868	Mustafa Âsım Bey'e	124	124
XXIX	29	8 Mart, 1868	Mustafa Âsım Bey'e	125	127
XXX	30	8 Mart, 1868	Arayıcı Ahmed Efendi'ye	129	131
XXXI	31	? Mayıs, 1868	Mustafa Âsım Bey'e	131	132
XXXII	32	15 Mayıs, 1868	Mustafa Âsım Bey'e	134	134
XXXIII	33	? Nisan - Mayıs, 1868	'Alî Su'āvî'ye	136	137
XXXIV	34	? 1868	'Alî Su'āvî'ye	137	138
XXXV	35	25 Haziran, 1868	Mustafa Âsım Bey'e	139	140
XXXVI	36	6 - 13 Temmuz, 1868	İ. Beyzâde Reşad Bey'e	141	141
XXXVII	37	13 - 27 Temmuz, 1868	*Hürriyet* Gazetesi'ne	142	143
XXXVIII	38	? Ağustos, 1868	İ. Beyzâde Reşad Bey'e	144	145
XXXIX	39	5 Ağustos, 1868	Mustafa Âsım Bey'e	148	149
XL	40	5 Ağustos, 1868	Mustafa Âsım Bey'e	150	151
XLI	41	13 Ağustos, 1868	Mustafa Âsım Bey'e	153	154
XLII	42	? Eylûl, 1868	Mustafa Âsım Bey'e	154	156
XLIII	43	16 Aralık, 1868	Mustafa Âsım Bey'e	157	158
XLIV	44	? Mart - Nisan, 1869	İ. Beyzâde Reşad Bey'e	158	159
XLV	45	? Nisan, 1869	*Al-Cevâ'ib* Gazetesi'ne	161	162
XLVI	46	? Haziran - Temmuz, 1869	'Alî Su'āvî'ye	165	165
XLVII	47	12 Kasım, 1869	Mustafa Âsım Bey'e	165	167
XLVIII	48	? Ekim - Kasım, 1869	İ. Beyzâde Reşad Bey'e	167	169
XLIX	49	27 Aralık, 1869	Mustafa Âsım Bey'e	170	171
L	50	7 Ocak, 1870	*İ'lân - Hürriyet* Gazetesi'ne	171	173
LI	51	? Ocak, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	174	174
LII	52	17 Ocak, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	175	176
LIII	53	20 Ocak, 1870	Mustafa Âsım Bey'e [1]	177	181
LIV	54	? Ocak - Şubat, 1870	İ. Beyzâde Reşad Bey'e	182	184
LV	55	21 Şubat, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	185	185
LVI	56	? Ocak - Şubat, 1870	İ. Beyzâde Reşad Bey'e	186	186
LVII	57	? Şubat, 1870	İ. Beyzâde Reşad Bey'e	187	188

[1] Kitabımızda, bu mektubun tarihi, tertip yanlışı olarak, baş kısmında 10 Ocak, sonunda 12 Ocak kaydedilmiştir.

Numara Önsöz	Numara Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Sayfa Mektup
LVIII	58	24 Şubat, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	189	192
LIX	59	4 Mart, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	192	193
LX	60	1870	Mustafa Âsım Bey'e	194	195
LXI	61	25 Mart, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	194	195
LXII	62	27 Mayıs, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	195	197
LXIII	63	5 Haziran, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	198	201
LXIV	64	10 Haziran, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	202	203
LXV	65	17 Haziran, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	204	206
LXVI	66	1 Temmuz, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	206	207
LXVII	67	? Temmuz, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	208	210
LXVIII	68	8 Temmuz, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	211	212
LXIX	69	15 Temmuz, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	212	214
LXX	70	28 Ekim, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	214	217
LXXI	71	6 Kasım, 1870	Mustafa Âsım Bey'e	217	218
LXXII	72	29 Nisan, ?	Mustafa Âsım Bey'e	219	219
LXXIII	73	6 Mayıs, ?	Mustafa Âsım Bey"e	219	219
LXXIV	74	26 Kasım, ?	Mustafa Âsım Bey'e	219	220
LXXV	75	?	?	220	220
LXXVI	76	İstanbul, Mart, 1873	*Sirâc* Gazetesi'ne	223	225

III. MAGOSA MEKTUPLARI

(NİSAN, 1873 — MAYIS, 1876)

LXXVII	77	*Hanya* Vapuru, Nisan, 1873	Midhat'le Tevfik'e	225	230
LXXVIII	78	Nisan, 1873	Nûrî Bey'e	230	233
LXXIX	79	1873	Şirvânîzâde Hakkî'ya(?)	233	237
LXXX	80	15 Mayıs, 1873	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	248	248
LXXXI	81	? Mayıs, 1873	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	249	249
LXXXII	82	? Haziran, 1873	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	250	250
LXXXIII	83	6 Haziran, 1873	Ebüzziya Tevfik'e	250	252
LXXXIV	84	? Haziran, 1873	Ebüzziya Tevfik'e	252	256
LXXXV	85	? Temmuz, 1873	Veys Paşa'ya	258	259
LXXXVI	86	? Temmuz, 1873	Veys Paşa'ya	260	260
LXXXVII	87	1873	Fâik Reşad'a	261	262
LXXXVIII	88	1873	Fâik Reşad'a	261	262
LXXXIX	89	1873	Osman Bey'e	264	265
XC	90	1873	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	266	266
XCI	91	1873	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	266	268
XCII	92	1873	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	270	270
XCIII	93	1873	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	271	272
XCIV	94	1873	Veys Paşa'ya	272	272

Numara Önsöz	Numara Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Sayfa Mektup
XCV	95	? Kasım, 1873	Veys Paşa'ya	273	273
XCVI	96	16 Aralık, 1873	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	275	275
XCVII	97	Aralık, 1873	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	276	278
XCVIII	98	Aralık, 1873	Veys Paşa'ya	279	279
XCIX	99	Aralık, 1873	Şirvânîzâde Hakkî Bey'e	280	281
C	100	1873	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	282	282
CI	101	1873	Recâ'îzâde Ekrem'e	282	284
CII	102	1873	Feride Hanım'a	288	288
CIII	103	1873	Teodor Kasab'a	289	290
CIV	104	Mart, 1874	Nazif Paşa'ya	291	291
CV	105	Mart, 1874	Nazif Paşa'ya	291	192
CVI	106	Nisan, 1874	Şemseddîn Sâmî'ye (?)	293	295
CVII	107	Haziran, 1874	Hüsnü Paşa'ya	297	298
CVIII	108	23 Ağustos, 1874	?	300	300
CIX	109	Ağustos, 1874	'Avnî Efendi'ye	301	302
CX	110	22 Ağustos, 1874	Ebüzziya Tevfik'e	303	306
CXI	111	Eylûl, 1874	Ebüzziya Tevfik'e	303	307
CXII	112	Eylûl, 1874	'Adviye Hanım'a	303	308
CXIII	113	Ekim, 1874	Midhat Paşa'ya (?)	308	309
CXIV	114	Ekim, 1874	Şeyh Ahmed Efendi'ye	311	311
CXV	115	Ekim, 1874	Osman Bey'e	312	313
CXVI	116	1874	Manastırlı Rif'at'e	314	316
CXVII	117	Ekim, 1874	?	319	319
CXVIII	118	Ekim, 1874	Teodor Kasab'a	320	320
CXIX	119	Kasım, 1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	320	320
CXX	120	Kasım, 1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	321	322
CXXI	121	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	322	323
CXXII	122	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	324	324
CXXIII	123	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	324	327
CXXIV	124	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	332	334
CXXV	125	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	334	335
CXXVI	126	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	335	336
CXXVII	127	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	337	338
CXXVIII	128	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	338	339
CXXIX	129	1874	Nazif Paşa'ya	340	340
CXXX	130	Aralık, 1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	340	342
CXXXI	131	1874	Recâ'îzâde Ekrem'e	343	344
CXXXII	132	1874	Recâ'îzâde Ekrem'e	343	345
CXXXIII	133	1874	Fâik Reşad'a	346	346
CXXXIV	134	Aralık, 1874	Nazif Paşa'ya	346	347
CXXXV	135	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	348	350
CXXXVI	136	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	351	351
CXXXVII	137	1874	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	352	354

Numara Önsöz	Numara Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Sayfa Mektup
CXXXVIII	138	Ocak, 1875	Süleyman Paşa'ya	355	357
CXXXIX	139	Ocak, 1875	Osman Bey'e	358	359
CXL	140	Ocak, 1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	359	360
CXLI	141	13 Ocak, 1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	361	361
CXLII	142	Şubat, 1875	Münib Bey'e	362	363
CXLIII	143	1875	Feride Hanım'a	365	365
CXLIV	144	Şubat-Mart, 1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	365	368
CXLV	145	Mart, 1875	Osman Bey'e	369	370
CXLVI	146	1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	372	374
CXLVII	147	14 Mayıs, 1875	Feride Hanım'a	374	375
CXLVIII	148	17 Mayıs, 1875	Feride Hanım'a	375	375
CXLIX	149	30 Mayıs, 1875	Recâ'îzâde Ekrem'e	376	378
CL	150	Mayıs - Haziran, 1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	379	381
CLI	151	Mayıs, 1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	381	388
CLII	152	Haziran - Temmuz, 1875	?	389	390
CLIII	153	Haziran - Temmuz, 1875	?	389	391
CLIV	154	Ağustos, 1875	Ahmed Midhat Paşa'ya	392	392
CLV	155	Ekim, 1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	393	394
CLVI	156	Ekim 1875	Azîz Paşa'ya	395	395
CLVII	157	Ekim, 1875	?	397	398
CLVIII	158	Kasım, 1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	400	402
CLIX	159	Kasım, 1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	402	404
CLX	160	Kasım, 1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	405	406
CLXI	161	Kasım, 1875	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	407	409
CLXII	162	Aralık, 1875	Osman Paşa'ya	410	411
CLXIII	163	Aralık, 1875	Halil Şerif Paşa'ya [2]	412	412
CLXIV	164	1875	Ebüzziya Tevfik'e	413	415
CLXV	165	1875	Teodor Kasab'a	417	418
CLXVI	166	1875-6	?	418	418
CLXVII	167	21 Şubat, 1876	Abdülhak Hâmid'e	419	426
CLXVIII	168	1876	?	436	436
CLXIX	169	22 Mart, 1876	Feride Hanım'a	438	439
CLXX	170	Şubat - Mart, 1876	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	439	441
CLXXI	171	Mart, 1876	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	443	444
CLXXII	172	Nisan, 1876	İ. Beyzâde Reşad Bey'e	444	445
CLXXIII	173	Nisan - Mayıs, 1876	Süleyman Hüsnü Paşa'ya	446	447
CLXXIV	174	Mayıs, 1876	Süleyman Reşad Bey'e	448	448
CLXXV	175	Mayıs, 1876	Süleyman Reşad Bey'e	450	450
CLXXVI	176	?	?	451	452
CLXXVII	177	?	?	451	453

[2] Kitabımızda, bu mektubun yazıldığı yıl, tertip yanlışı olarak, 1857'dir.

Numara Önsöz	Numara Mektup		Yazıldığı Tarih ve Şahıs	Sayfa Önsöz	Sayfa Mektup
CLXXVIII	178	?	Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e	457	458
CLXXIX	179	?	Recâ'îzâde Ekrem'e	458	460
CLXXX	180	?	?	461	462
CLXXXI	181	?	?	461	463
CLXXXII	182	?	Feride Hanım'a	465	465
CLXXXIII	183	?	Feride Hanım'a	465	466
CLXXXIV	184	?	Feride Hanım'a	465	466
CLXXXV	185	?	Feride Hanım'a	469	467
CLXXXVI	186	?	Feride Hanım'a	465	467
CLXXXVII	187	?	Feride Hanım'a	465	468
CLXXXVIII	188	?	Feride Hanım'a	465	468
CLXXXIX	189	?	Feride Hanım'a	465	468
CXC	190	?	Feride Hanım'a	465	469
CXCI	191	?	Feride Hanım'a	465	469
CXCII	192	?	Feride Hanım'a	465	469
CXCIII	193	?	Feride Hanım'a	465	469
CXCIV	194	?	Feride Hanım'a	465	470
CXCV	195	?	Feride Hanım'a	465	470
CXCVI	196	?	Feride Hanım'a	465	470
CXCVII	197	?	Feride Hanım'a	465	470
CXCVIII	198	?	Feride Hanım'a	465	471
CXCIX	199	?	Feride Hanım'a	464	471
CC	200	?	Feride Hanım'a	465	471
CCI	201	?	Feride Hanım'a	465	471
CCII	202	?	Feride Hanım'a	465	472
CCIII	203	?	Feride Hanım'a	465	472
CCIV	204	?	Feride Hanım'a	465	472
CCV	205	?	Feride Hanım'a	465	473
CCVI	206	?	Feride Hanım'a	465	473
CCVII	207	?	Feride Hanım'a	465	473
CCVIII	208	?	Feride Hanım'a	464	474
CCIX	209	?	Feride Hanım'a	464	474
CCX	210	?	Feride Hanım'a	465	474
CCXI	211	?	Feride Hanım'a	465	475
CCXII	212	?	Feride Hanım'a	465	475
CCXIII	213	?	İskender Beyzâde Reşad'a	476	476

UMÛMÎ İNDEKS 477

EK SAYFALAR: İthâf, 1 adet resim, 2 mektup metni klişesi

SUNU

Kurumumuz'ca, XIX. ve XX'nci yüzyılların siyaset ve fikir alanında belirmiş Türk büyüklerinin eserlerini, hâtıralarını ve çeşitli yazılarını yayınlıyarak bu devirler üzerinde araştırma yapacak bilim adamlarına yardımcı olmak ve Türk Devrim Tarihi'nin fikir ve siyaset yönlerine bu yoldan da ışık tutmak kararı verilmiş, ilk olarak da büyük Türk düşünürü Ziya Gökalp'ın eserleri ele alınmıştı. Bu def'a Türk okurlarına sunduğumuz büyük vatan şâiri Namık Kemal'in mektupları bu kararımızın ikinci aşamasıdır. Bu münasebetle rahmetli bilim adamımız Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün bu mektuplar ve bu mektupları yayına hazırlıyan sayın Fevziye Abdullah Tansel'in çalışmaları hakkında Kurumumuz'a yazdığı yazıyı, onun aziz hâtırasını bir kerre daha anmıya vesile olur kanısıyle sunuyorum.

ULUĞ İĞDEMİR
T. T. K. Genel Müdürü

TÜRK TARİH KURUMU GENEL MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bundan yirmibeş sene evvel, Türk edebiyatı hakkındaki ciddî ve metodik mesâ'îsini takdir ettiğim eski talebem Fevziye Tansel'e, Namık Kemal'in husûsî ve resmî mektuplarını toplayıp, lüzumlu notlar ve hâşiyelerle bir külliyat hâlinde tedvîn etmesini tavsiye etmiştim. Tanzimat devri edebiyatının ve onu ta'kip eden devirler san'atkâr ve san'at eserlerinin en salâhiyetli mütehassısı olduğunu muhtelif monografileri, makâleleri ve tenkid yazıları ile ispat etmiş olan Fevziye Tansel'in çok uzun, zahmetli mesâ'îsi neticesinde meydana

gelen bu Namık Kemal'in mektupları külliyatı, Türkiye'nin bir asırlık fikrî ve siyasî inkılâp tarihini tedkik etmek istiyenler için, emsalsiz bir kaynak teşkil edecektir. Tamâmiyle modern ve ilmî bir usûl ile hazırlanan ve memleketimizde şimdiye kadar benzerine tesadüf edilmeyen bu eser, aynı mevzû'a âit Maarif Vekâleti'nce neşredilen acele ve sathî üç ciltle mukāyese edilecek olursa, arada derin fark derhal görülecektir.

1865-1888 yılları arasında yazılmış olan bu resmî ve husûsî mektupların sayısı 994'dür. Muhtelif gazete ve mecmualarda, kitaplarda neşredilmiş mektuplar burada toplanmış, Türk Tarih Kurumu'nun son zamanlarda satın aldığı mektuplar da buna ilâve edilmiştir; bu arada birtakım mektupların muhtelif neşirleri karşılaştırılarak tenkidli basımları hazırlanmıştır. Her mektubun başında muhteviyâtını aydınlatan lüzumlu mâlûmât ve izâhâtı hâvî bir mukaddime vardır.

Bu mektuplar, muhitiyle çok alâkalı olan Kemal'in siyâsî, edebî, husûsî hayatını aydınlattığı kadar, o devre âit siyâsî, içtimâ'î, edebî birçok mes'eleleri ve birtakım mühim şahsiyetlerin hayat ve eserlerini de aydınlatmaktadır. Aynı zamanda, şimdiye kadar tekrarlanıp duran birçok yanlışlıklar düzeltilmiş, birçok yeni bilgiler ortaya konulmuştur. Türk inkılâp tarihinin çok ehemmiyetli bir devri için birinci derecede mühim ve sağlam bir kaynak olan bu çok değerli eserin, muhterem hey'etiniz tarafından da tedkik edilerek Türk Tarih Kurumu tarafından basılmasının karar altına alınmasını teklif ederim.

6.1.1960

Hürmetlerimle,

ORD. PROF. DR. FUAD KÖPRÜLÜ

ÖNSÖZ

Mektuplar, en çok kullanılan ve alâka çeken yazı nevi'lerinden birini teşkil eder. Tarih, roman, hikâye, tiyatro v. b. nevi'lerde eser vermek, bu yolda başarı göstermek şahsî temâyül ve kābiliyyete, çetin çalışma ve hazırlık devresine ihtiyaç gösterir; öte yandan, bu gibi eserler hakkında fikir ve bilgi sâhibi olmayan, dolayısıyle bunları okumayan ve görmeyen kimselere her yerde rastlamak mümkindir. Mektuplara gelince, gerek resmî ve iş sâhasında, gerek husûsî olsun, günlük hayatımızda hepimizin yazmağa, okumağa mecbur kaldığımızdan, en çok alâkalı bulunduğumuz nevi'dir ve bu sebeple başka nevi'lerden ayrılır. İşte bu yüzden, mektuplar, her milletin edebiyatında mühim yer tutar ve Türk edebiyatı, başka nevi'lerde olduğu gibi mektup sâhasında da çok zengin örnekler vermiştir.

Siyâsî Tanzimat'tan sonra kendini kuvvetle hissettiren Garp edebiyatı ve bilhassa Fıransız edebiyatı te'siriyle birçok tanınmış şahsiyetlerin muhtelif nevi'lerdeki eserleri dilimize terceme edildiği sıralarda mektup nev'i de ihmâl edilmemiş, meşhur muharrirlerin bu tarz eserleri Türkçe'ye çevrilmiştir. Yine Tanzimat'tan sonra, husûsiyle Fıransız mefkûresinden mülhem olarak memleketimizin bünyesindeki değişiklik ve yenilikler dolayısıyle siyâsî, edebî ve ilmî pek çok münâkaşa mevzû'ları ortaya çıktı; Mutlakıyyet idâresi yerine Meşrûtiyyet'in kurulması, muhtelif idâre şekilleri, Millet Meclisi, kānunların nasıl hazırlanacağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyâsî, iktisâdî ve ticârî vaz'iyyeti, eski ve yeni edebiyat, dil sâdeliği v. b. hakkındaki münâkaşalar bâzan mektup tarzında başlıbaşına bir eser olarak, bâzan karşılıklı mektuplar hâlinde tertip edilmiştir. Muallim Nâcî'nin işâret ettiği üzre, Şark edebiyatlarında da örneklerine rastladığımız bu karşılıklı mektuplar hâlinde yazılan münâkaşalar, zevkle okunduğu gibi, bu iki kişinin mektuplarından birini okuyanın, ötekinin vereceği cevâbı merak ve ta'kip edeceğine göre mütâleaya teşvik bakımından da faydalı olmuştur. Tanzimat'tan sonra mektup

nev'inin inkişâfında, tıbkı Fıransız edebiyatında olduğu gibi, sürgün hâdiselerinin mühim te'siri vardır; bilhassa 'Abdü'l-'Azîz'in son devirlerinde ve 'Abdü'l-Hamîd zamanında fikirleri tehlikeli görülenler firâr, sürgün, me'mûriyyet bahânesi ile İstanbul'dan uzaklaşmış, veya uzaklaştırılmışlardır. İşte bu hâdiseler, gerek tenkîdî fikirleri içine alan ve bir tek mektup hâlinde tertip edilen eserlerin, gerek karşılıklı yazılan husûsî mektupların bol bol örnekler vermesinde te'sirsiz kalmamıştır; bu sâhada en çok mahsûl verenlerin başında Namık Kemal gelir[1].

Yirmiyedi yaşında iken, 17 Mayıs, 1867'de Avrupa'ya kaçan N. Kemal, 25 Kasım, 1870'de İstanbul'a döndükten bir sene dokuz ay kadar sonra, 1872 Ağustos'unda Gelibolu Mutasarrıflığı'na ta'yinle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır; beş ay sonra bu vazifesinden azlolunarak, 2 Ocak, 1873'de İstanbul'a döndü. 10 Nisan, 1873 tarihli *Fermân* hükümlerine göre, Magosa'ya sürülen şâirimizin bu menfâ hayatı 1876 Haziranı'nın ilk günlerinde sona erdi. İstanbul'a gelişinden sekiz ay geçince, 11 Şubat, 1877'de tevkif edilmiş, mevkufluğu altı ay kadar devâm, etmiş, 1877 Temmuz'unda Midilli'ye sürülmüştür[2]. Hayatının geri kalanı, 1888 tarihine kadar burada ve Rodos, Sakız adalarında bir bakıma Mutasarrıf, aslında sürgün olarak geçmiş bulunuyor. Verdiğimiz bu bilgiden, N. Kemal'in kırksekiz yıllık ömrünün, yirmiyedi yaşından başlayarak — muhtelif zamanlarda ve kısa fâsılalarla İstanbul'da bulunduğu üç sene dışında, vefat tarihi olan 2 Aralık, 1888'e kadar— takrîben, son onsekiz yılı İstanbul'dan uzakta geçmiştir. İşte, yalnız edebî değil, siyâsî, içtimâ'î v. b. hâdise ve mes'elelerle yakından alâkalı bulunan, sayısız dostları ve hayrânları

[1] Dîvân edebiyatı'nda mektup nev'i, münşîler ve münşe'ât mecmu'aları, manzum mektuplar, mektup nev'inin inkişâfı ve bu tarzda tertip edilen seyahat eserleri, roman ve hikâyeler, husûsî mektuplar hakkında daha geniş bilgi edinmek için, *Türk Edebiyatında Mektup Nev'i* başlıklı araştırmamıza bakınız (*Tercüme Mecmuası*, nu. 77-80, 1964, s. 387-413). Doğu ve Batı edebiyatlarına âit birçok mektupları ve tercemelerini içine alan bu mektup özel sayısında Halûk Şehsuvâroğlu'nun *Eski Mektuplar* ve *Osmanlı Hükümdârları'nın Aşk Mektupları* adlı iki araştırması da vardır (S. 414-19; 420-22).

[2] 20 Haziran, 1876'da Magosa'dan döndükten sonra Midilli'ye nefyini hazırlayan hâdiseler, mevkufluğu, sürgün edilmesi, bura Mutasarrıflığı'na ta'yini hakkında daha geniş bilgi edinmek için, şimdilik, *Namık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler* başlıklı makâlemize bakınız (*Türkiyât Mecmu'ası*, c. XII., İst., 1955, s. 57 v. d.).

mevcut N. Kemal'in pek çok mektup yazmış olması bu sürekli menfâ hayatının tabî'î neticesidir. Bu mektuplar, sayıca olduğu kadar nevi' bakımından da zengindir; tenkidlerini içine alan müstakil bir mektup hâlinde tertip ettiği eserleri, iş mektupları, her çeşit husûsî mektupları vardır.

Acabâ, Kemal'in çok mühim olan mektuplarının neşrine teşebbüs olunmuş mudur; bunlar bize kadar gelebilmiş midir, veyâ kimlerde, hangi müesseselerde bulunuyor? Eserimizi meydana getiren mektupları nasıl elde edilebilmiştir; müellifimiz, İstanbul ve Avrupa, Magosa'dan gönderdiği mektuplarında nelerden bahsetmekte ve bunlar ne bakımlardan mühimdir? N. Kemal'in husûsî mektuplarının birinci cildini teşkil eden bu kitabımızın mâhiyyetini aydınlatabilmek için, (1) *Namık Kemal'in Mektuplarını Neşretme Teşebbüsü ve Bugüne Kadar Basılmış Olanlar*, (2) *N. Kemal'in Yok Edilen Mektupları*, (3) *Türk Tarih Kurumu'nun Satın Aldığı Mektuplar ve Bu Eserimizin Nasıl Meydana Geldiği*, (4) *İstanbul Mektupları*, (5) *Avrupa Mektupları*, (6) *Magosa Mektupları*, (7) *Mektupların Ehemmiyyeti* mes'eleleri üzerinde bilgi vermeği faydalı bulduk.

I. Namık Kemal'in Mektuplarını Neşretme Teşebbüsü ve Bugüne Kadar Basılmış Olanlar

N. Kemal'in mektuplarını İkinci Meşrûtiyyet'in i'lânından hemen sonra, *Külliyât-ı Kemal*'in hazırlandığı sırada topluca neşretmeğe ilk teşebbüs eden oğlu 'Alî Ekrem Bolayir'dir. Onun mektuplarının, bu nev'in en kıymetli, en güzel örnekleri olduğunu yazan 'Alî Ekrem Bolayir, "Kemal için de kendi mektupları pek kıymetli idi. En ziyâde seve seve yazdığı şeyler mektupları olduğunu dâimâ söylerdi. Husûsî mektupların envâ'ı, âdetâ tahdîd ve kasr edilemeyecek kadar kesîrdir; zîrâ yalnız kendisinin değil, dostlarının, arkadaşlarının, çocuklarının, şâkirdlerinin, hattâ hizmetçisinin mektuplarını yazmaktan bir lezzet, bir haz duyardı. Bunun içindir ki mükâtib-i husûsiyye edebî, siyâsî, ilmî, fennî, tarihî, içtimâ'î, ciddî, mizâh-gûyâne, latîfe-gûyâne, müstehziyâne, mübâhase, tenkîd gibi kelimât ve tavzîhâtın ser-nâme-i umûmîsi tahtında cem'edilemez; bu yolda kelimeler nekadar iksâr edilirse edilsin, bütün mektuplara şâmil olamaz" diyor. İşte bu bakımdan Kemal'in yüzlerce, binlerce

husûsî mektubu bir yere toplanıp, seçme sûretiyle bir eser meydana getirmeğe teşebbüs edince, bunları nasıl ve neye göre seçecekleri husûsunda tereddüde düştüklerini, nihâyet, mektuplardan intihap ettiklerine, *Külliyât*'ın sonunda, perâkende eserler kısmında yer verme karârında olduklarını yazıyor. Bu teşebbüs münâsebetiyle, Kemal'in mektuplaştığı kimselerden bunların gönderilmesini recâ etmişlerse de, kıymetli birçok mektuplarını ele geçirememişlerdir. Şâkir Paşa'nın oğlu Na'îm Bey, Türk-Rus harbi sırasında babası ile Kemal'in, tarihî bakımdan mühim karşılıklı mektuplarından beş-on tânesini vermiş, geri kalanını yollamamıştır[3]. 'Alî Ekrem Bolayir, başvurdukları kimselerden ancak, "Abdülhak Hâmid Beyefendi, Kemal'in hatt-ı destiyle muharrer birçok mektuplarını sûretleri alınmak üzre derhâl gönderdi" diyor; Hüseyin Hilmî Paşa ile Recâ'îzâde Mahmud Ekrem de kendilerinde bulunanları vereceklerini va'detmişlerdir[4].

Hâmid'deki, Kemal'e âit mektupları, Menemenli Rif'at Bey'in de istemiş olduğu aşağıdaki mektuptan anlaşılıyor; Hâmid bu mektubunu, Kemal'in dâmâdı Rif'at Bey'e Mâlîye Vekilliği sırasında yollamıştır :

18 Şubat, 1909

Nûr-i 'aynim Birâderim Efendim Hazretleri,

Bâr-i girân-i Mâlîye'yi dûş-i tahammüle almış olduğunuzu bu sabah Bruksel gazetelerinde gördüm. Tebrîk ederim. Allāh imdâd eylesin ve muvaffakıyyetler ihsân etsin! Buradaki mahdûmunuzu, yâni hem oğlum, hem hafîdim olduğunu bana iş'ar ettiğiniz Nu'mân'ı istediğim kadar göremiyorum; zirâ Londra'da bulunan asıl oğlum ve İsviçre'de bulunan zevcem hasta olduklarından bütün evkātım ânları ziyâretle ve seyâhatle geçiyor. Kendim de hastayım. Sigara içmek, 'arak çekmek memnû'; okuyup yazmak muzir ve memnû' .. Elime kalemi alır almaz çarpıntılar geliyor. Mahdûmunuz da bir-iki kerre gördü ya .. Hâlim iyi değil! Merhûmun mektuplarını dâimâ yanımda taşıyorum. Siz, alıp *Külliyât*'a koymak istemişsiniz. Yağma yok .. Mâdem ki şimdi Mâlîye Nâzırı ve Hazâ'în-i Devlet'in mâlikisiniz, o mektupları bütün bütün satın almanız iktizâ eder.

Hilmî Paşa'nın Sadâret'e gelişi, herkeste olduğu gibi fakirde de birçok ümitler uyandırdı. Artık senden aylığımızı, ândan da hakkımızı isteriz. Bâkî uhuvvet ve dâimî du'â-yi âfiyyet ve muvaffakıyyet kardeşim[5].

Mütehassirin,
ABDÜLHAK HÂMİD

[3] *Külliyât-i Kemal Tab'olunuyor*, İst., Selânik Matbaası, 1326, s. 37 v. d.
[4] *Ayn. esr.*, s. 9 v. d.
[5] Bu mektubun, Hâmid'in kendi el yazısıyle olan aslı Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in evrâkı arasındadır (Nu. 73).

Hâmid'in, 'Alî Ekrem Bolayir'e gönderdiği 2 Kasım, 1910 tarihli mektubundaki, "Merhûmun mektuplarını bana iâde husûsunda isti'câlin lüzûmu yok. Me'zûnen İstanbul'a geldiğim zaman ben onları senden alırım" dediğine göre, kendisinde olan mektupları vermiş demektir[6]; az sayıda olmakla berâber, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında bunlardan bâzıları mevcuttur. *Külliyât-ı Kemal* tamamlanamadığı, ancak *Medhal* ile *Osmanlı Tarihi*, birkısım makāle ve tiyatroları basılabildiği için, son ciltleri teşkil edecek olan perâkende eserler kısmında yer almasına karâr verilen seçilmiş mektuplar da neşredilememiştir. 1326'da Haleb'te basılan *Edebiyat Kumkuması* ile *Taktuka*'da, Kemal'in, gerek bu eserlerin müellifi Zeynü'l-'Âbidîn Reşîd'e, gerek babası Kıbris Vâlisi Veys Paşa'ya ve mâiyyetindeki bâzı me'murlara yazdığı mektuplar yer alır. 1334-35'de basılan Abdülhak Hâmid'in *Mektuplar*'ında da, bir-iki mektubu mevcuttur. Bunlardan başka, kendisi hayatta iken, vefâtından sonra bâzı mektupları edebiyat ve müntahabât kitaplarında, seçilmiş mektup örneklerini içine alan eserlerde, muhtelif gazete ve mecmu'alarda neşredilmiştir.

Midhat Cemal Kuntay, *Namık Kemal-Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında* isimli üç ciltlik eserinde[7], müellifimizin âilesinde bulunan mektuplarından —Türk Tarih Kurumu tarafından satın alınmadan önce ve sonra—, ayrıca başka kimselerde, msl., Ziyâ Fergar'da, Âsaf Nef'î Lala Mustafaoğlu'nda, Kaytazzâde Nâzım'dakilerden faydalanmış ve bunlardan birkısmını, adı geçen kitabında mevzû îcâbı muhtelif vesîlelerle neşretmiştir.

2. N. KEMAL'İN YOK EDİLEN MEKTUPLARI

Kemal'in mektupları gözden geçirilince, bâzan isimlerini de bildirdiği birçok kimselerle mektuplaştığı anlaşılır. İstanbul'da iken taşradaki dostlarına, Avrupa'dakilere, kendisi Avrupa, Magosa, Mi-

[6] Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. II., İst., 1335, s. 51 v. d.
[7] Her üç cilt, Maârif Vekâleti tarafından basılmıştır : C. I., İst., Maârif Matbaası, 1944, 610 sayfa; c. II., Kısım-I., İst., Millî Eğitim Basımevi, 1949, 766 sayfa; c. II., Kısım-II., İst., Maârif Basımevi, 1956, 828 sayfa, İndeksi sonradan basılmıştır (Dr. Olcay Önertoy, *Midhat Cemal Kuntay'ın Namık Kemal Adlı Eserinin Şahıs ve Eser Adları İndeksi*, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları-161, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları-6, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965).

dilli, Rodos ve Sakız'da iken uzakta bulunanlara pek çok mektuplar yazıp göndermiştir. Elde edebildiğimiz mektuplarının muhâtapları ve sayısı gözönüne alınınca, çoğunun bize kadar gelemediği ortaya çıkar; esâsen birçok vesîkalar da, bunların yakılmak ve toprağa gömülmek, suda eritilmek sûretiyle yok edildiğini isbât etmektedir :

1. 1277 (1861) yılı sonunda, Hersekli 'Ârif Hikmet'in Çukurçeşme'deki evinde bir Encümen-i Şu'arâ teşkîl olunmuştu. Her Salı toplanan bu encümenin Şeyh Osmân Şems, Nâmık Kemal, Ziyâ ve Kâzım Paşa'lar, Lebîb Efendi esas âzâlarındandır; Manastırlı Hoca Nâ'ilî, Hâlet Bey, Recâ'îzâde Celâl Bey v. b. şahsiyyetler de buraya geliyorlardı. Araplar'ın Sūḳ-ı 'Ukâẓ'ına benzeyen bu encümende, devam edenlerin yazmış oldukları yeni şiirleri Namık Kemal okurdu. Hersekli 'Ârif Hikmet'e nazîrelerinde ve mektuplarında dâimâ hürmetkâr ifâde kullanan Kemal'in, onunla mektuplaştığını ve 'Arif Hikmet Bey'in bunları sakladığını İbnü'l-Emîn M. Kemal İnal kaydediyor. Vefâtında, evrâkının birkısmı Süleyman Paşa'da bulunuyordu; Paşa birdenbire Erzincan'a uzaklaştırılınca, âilesi tarafından, can korkusu ile, Namık Kemal'in bu mektupları yakılmıştır[8].

2. Mehmed Nâzım Paşa, Kemal ile Ziya Paşa arasındaki arkadaşlık ve dostluk hislerinin hiçbir zaman sarsılmadığını yazdıktan sonra, Ziya Paşa Adana Vâlisi, kendisi onun yanında Mektubcu bulunduğu sırada, "Kemal Bey'den Paşa'ya herbiri mükemmel bir eser kadar güzel ve samîmî mektuplar gelirdi. Bunlar da, ikisi arasındaki münâsebetin hiçbir zaman haleldâr olmadığını gösteren vesîkalardır"; "Kemal Bey ile birkaç sene muntazaman muhâbere olunmuştu. Nezdimde Ziya Paşa'ya ve bana hitâben yazılmış yüzelli kadar mektup birikmişti; fakat ne yazık ki belâya uğradılar, bir gece elîm bir ânında yakıldılar. Bu mektuplardan bir-ikisini kurtarabildim" diyor. Mehmed Nâzım Paşa, bu "elîm ân" a dâir de bilgi verir : Çok fazla hastalanıp ayakları şişen Ziya Paşa, Nâzım Paşa'ya, *Hürriyet* kolleksiyonu ile *Emil tercemesi*'ni ve *Defter-i A'mâl*'i kendinde alakoyarak, geri kalan evrâkının hepsini derhâl yakmasını söylemiş ve Nâzım Paşa, Ziyâ Paşa'nın bu isteğini yerine getirmiştir[9].

[8] *Hersekli 'Ârif Hikmet Bey Dîvânı*, Âsâr-i Müfîde Kütüphânesi, Külliyât-i Âsâr-I., İst., Matbaa-i Âmire, 1334, M. Kemal İnal'ın *Mukaddime*'si, s. 19, 73 v. d., 76. Ayn. müellif, *Kemalü'l-Hikmet*, İst., 1327, s. 8, 14, 67.

[9] *Nâzım Paşa'nın Hâtıraları - Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2808, 2809, 1 ve 2 Mart, 1932.

3. Namık Kemal'in, Midilli Mutasarrıfı iken, İstanbul'da teşekkül eden bir "cem'iyyet-i fesâdiyye" yi oradan idâre ettiği ileri sürülünce, o sırada kendisini henüz yeni tanımış olan Menemenli Rif'at Bey, haberleşmelere aracılık ettiği suçundan tevkîf, Recâ'îzâde Mahmud Ekrem ile Abdülhak Hâmid ta'kip edilmişlerdir. Bu vak'ayı 'Alî Ekrem Bolayir'e anlatan R. Ekrem, Kemal'in kendisine yolladığı mektupların ehemmiyyeti ve nasıl zâyi' olduğu hakkında şu bilgiyi vermiştir : "Babanın bende olan mektuplarını, o cevher defînelerini hiç verir miyim! Yüzlerce kâğıdını toprağa gömdüm; fakat son zamanlarda yazdığı sekiz-on mektubu, mustantıkların elinden yakayı kurtarmak için vermeğe mecbur oldum. Âh, onları Hasan Paşa Karakolu'na götürdüğüm gün nekadar müteessirdim! Nâmdaş, gûyâ okuyacaklar da sonra bana iâde edeceklerdi, vermediler. Mes'ele kapandıktan sonra Mâbeyinci Râgıb'a, Hasan Paşa'ya kaç kerre mürâca'at ettim, mektupları istedim; yine vermediler. Hâinler, Hâk-i pây-i şâhâne'ye takdîm ettiklerini söylediler". Yine bu hâdiselerin geçtiği esnâda, Kemal'in Recâ'îzâde Ekrem'e yolladığı Farsça *kūza kūza* kelimesinin nasıl kullanılacağına dâir aralarında açılan münâkaşa sebebiyle yazdığı yirmisekiz sayfalık mektup, Menemenli Rif'at Bey'de bulunuyordu; tevkîf edilince, muzir evrak sayılacağı endîşesiyle, kardeşi Habîb Bey tarafından suda eritilmek sûretiyle yok edilmiştir[10].

4. Ebüzziya Tevfik'ın, Kemal'in kendisine yolladığı mektuplar ve içindekiler hakkında verdiği bilgi, bunların niçin saklanamadığını aydınatmaktadır : "Şâyân-ı zikr ve eseftir ki, yalnız Kemal'in binbeşyüz kadar, hem de sırf benimle olan muhâberâtına ve birçok mebâhise âit mektupları içinde bu mebhaste (Yeni Osmanlılar'a dâir) istişhâda değer yüzelli kadar mektubu mevcut idi. Ne fayda ki, bunların birtakımları bundan onbeş sene mukaddem Zabtiyye Nezâreti'nde mevkūf bulunduğum sırada Nâzım Paşa tarafından sûret-i dostânede hıfz olunmuş, diğer kısmı dahî Konya'ya tagrîbim esnâsında zaleme-i istibdâd tarafından kaldırılmış[11] ve el-yevm elimde bu mes'e-

[10] Alî Ekrem Bolayir, *Recâ'îzâde Ekrem, Hayatı ve Âsârı*, İst., Evkāf-i İslâmîye Matbaası, 1339, s. 7 v. d.

[11] Ebüzziya Tevfik, 1891 ve 1893'de olmak üzre iki def'a tevkîf edilmiştir. Bir başka tevkîfi 11 Nisan, 1900 (10 Zi'lhicce, 1317) tarihine rastlar ve iki gün sonra Konya'ya sürülmüştür (Daha fazla bilgi edinmek için, *İslâm Ansiklopedisi*'nde mevcut ve tarafımızdan yazılan *Ebüzziyā Tevfik* maddesine bakınız).

leye tealluku olmayan, fakat bir-iki mektuptan başka birşey kalmamıştır. Hele Su'âvî'ye dâir olan on-onbeş mektubun bu meyanda bulunmasına nekadar teessüf edilse yeri vardır. O mektuplar elde olsa idi, bu gün mu'asirînin pek çoğuna mechûl olan bir-iki mes'ele-i siyâsiyyenin ve bâ-husûs Çerâgān Sarayı kıtâlinin henüz gayr-i mekşûf ve bir sırr-i mektûm ve mahûf olan safahâtı fotograf ile alınmış gibi, ashâb-ı mütâleaya arz-i hakîkat ederdi; ma'mâfih, bu râz-i müdhişin keşf-i nikābı için de bana muâvenet edecek, yâni bu mes'elede vaktiyle beni irşâd etmek lutfunda bulunduğu gibi, şimdi dahî irşâdât-i vâkı'asını te'yîd edecek bir sâhib-i hamiyyet mevcuttur; hîn-i hâcette ânı işhâd edebileceğimden emînim. Kemal'in mektuplarınn birçoğu Magosa'dan, birkısmı dahî Midilli'den yazılmış idi; bu cihetle kısm-ı küllîsi Sadr-i a'zam Hilmî Paşa Hazretleri'ne 'alā tarîkı'l-imlâ yazdırılmış idi. Müşârü'nileyhin hatt-ı destleri ile muharrer bulunmuştur. Hilmî Paşa Hazretleri'nin ifrât-i hâfızalarından emîn olduğum cihetle bâzı mebâhiste ve bâ-husûs Kemal ile uhuvvet-i mütekābile-i fedâkârânenin îcâbâtından olan i'timâda mebnî, mesâ'il-i mühimme-i siyâsiyyemiz hakkında cereyân etmiş olan muhâberâtta kendilerini istişhâd ederim; bununla berâber, yirmibeş kadar çuvala doldurulmuş ve el-yevm Yıldız Kütübhânesi'nde mühürleri fekkedilmeksizin mahfûz veyâ daha doğrusu mahbûs bulunmuş olan evrâkım arasında bu mektupları dahî bulacağımdan emînim. O hâlde şu tarihçe, ihtivâ edeceği vesâiktan dolayı teşyîd-i ehemmiyyet edecektir. Hele Ziya Paşa ile Reşad Bey'in Londra'dan, Bruksel ve İsviçre'den yazdıkları ve Kânî Paşazâde Rif'at Bey merhumla gerek aramızda, gerek Reşad Bey arasında cereyân eden mebâhise müteallık ve birçok hakāyık-ı siyâsiyye ile, Cem'iyyet içinde dönen entrikleri nâtık mektupların ekseri, bu mes'elede birçok hafâyâya tercemân ve pekçok nikāt-i muzlimeyi tenvîr ile hâdim-i ref'-i gumân olacaktır"[12].

Yıldız evrākı Mahmud Kemal İnal tarafından tedkîk edildiği gibi, Kemal'in bu evrāk arasında bulunan mektupları İsmâ'il Hakkı Uzunçarşılı tarafından basılmıştır[13].

[12] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 98, 99, 6 ve 7 Eylûl, 1909.

[13] Prof. İsmâ'il Hakkı Uzunçarşılı, *Namık Kemal'in 'Abdu'l-Hamîd'e Takdîm Ettiği 'Arîzalarla Ebüzziya Tevfik Bey'e Yolladığı Bâzı Mektuplar, Belleten*, c. IX. nu. 42, Nisan, 1947, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1947, s. 238 v. d.

5. Kemal, Avrupa'da bulundukları vakit birinin Londra, ötekinin Paris'te oturmaları sebebiyle Reji Komiseri Nûrî Bey'e mektuplar yazmış, bu yakın dostu ile haberleşmeleri kendisi Magosa'da, Nûrî Bey Akkâ'da sürgün iken ve sonraları da devam etmiştir. İbnü'l-Emîn M. Kemal İnal, Nûrî Bey'in evrâkı hakkında, "Ekseriyyetle Namık Kemal Bey'in, Sa'dullāh Paşa'nın, Âgâh Efendi'nin, Yûsuf Cemil Efendizâde 'Âlî Bey'in, Anadolu Vilâyetleri Müfettişi Müşîr Şâkir Paşa'nın ve diğer bâzı zevâtın mektuplarından ibâret idi; bunlardan beş-on tânesini almıştım" diyor. Nûrî Bey'in vefâtından sonra bu mektuplar, câsusların şerrinden, oğlu tarafından yakılmıştır[14].

6. Bereketzâde Hakkî Bey'in verdiği bilgiye göre, 1873 Nisan'ında Kemal Magosa'ya, Ahmed Midhat Efendi ile Ebüzziya Tevfik Rodos'a, kendisi de Nûrî Bey'le Akkâ'ya sürüldükleri zaman, "Rodos'a çıkanlarla vapurda kalan yârân arasında, o gün, mülâtafe-âmîz birçok tezkireler" gidip gelmiştir. Müellif Akkâ'da iken, Kemal ve başkalarıyle mektuplaşmıştı; "Bunlar birer mücessem nişâne-i hubb-u ihlâs olduğundan, bence takdîr-i kıymeti kābil olmayan âsâr-i nefîseden idi" dediği bu mektuplar, kendisi taşrada iken âilesi tarafından, aranılır korkusu ile yakılmıştır[15].

7. Kemal Magosa'da iken, İstanbul'daki henüz tanışmadığı edebiyat meraklısı gençlerle, meselâ *Eslâf* müellifi Fâik Reşad Bey'le mektuplaşıyordu. Fâik Reşâd Bey, Kemal'in, kendisinde bulunan otuz kadar mektubunu, 1306 (1889) 'da, jurnal edileceği korkusu ile yaktığını yazar[16].

8. Kemal'in Magosa'da iken Bâbîler ile münâsebeti olduğunu, hattâ, yanılmıyorsak, *Gülnihâl* adlı tiyatrosunu, Subh-i Ezel'in oğlu Ahmed Azell'e imlâ ettiğini biliyoruz[17]. Süleyman Nazif de, bâzı Firenk tarihlerinin, Ziya Paşa Kıbris vâlisi iken[18], Bâbîler'den Subh-i Ezel ile görüştüğünü, bunlarla Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti arasında

[14] *Son Asır Türk Şâirleri*, c. V., Devlet Matbaası, 1938, s. 947.

[15] Bereketzâde İsmâ'îl Hakkî, *Yâd-i Mâzî*, İst., Tevsî'-i Tabâ'at Matbaası, 1332, s. 82, 144.

[16] Reşad, *Edîb-i A'zam Kemal*, İst., Cihan Matbaası, 1326, s. 45 v. d.

[17] Daha çok bilgi edinmek için bu kitabımızın 335, 337'nci sayfalarına bakınız.

[18] Ziyâ Paşa'nın Kıbris'te Mutasarrıf olarak bulunması 1861'dedir (Daha etraflı bilgi edinmek için bu kitabımızın 330'uncu sayfasına bakınız).

münâsebet kurduğunu kaydettiklerini, fakat bu hususta mevsûk rivâyetler bulunmadığını yazıyor ve iki yıl önce (1921'de), Bâbîler'den Bahâ'ü'llâh'ın oğlu 'Abbâs Efendi ile Hayfa kasabasında görüştüğünü, kendisinde Kemal'in birçok mektupları bulunduğunu haber verdiğini, 'Abdü'l-Hamîd devrinde ta'kip ve araştırılma endîşesiyle bu mektupları yaktığını söylemiş olduğunu kaydediyor[19].

9. Kemal Midilli'de iken, Türk-Rus harbi esnâsında, Eski-Zagra'da "Mekteb-i Rüşdiyye muallim-i evveli" bulunan Râcî Efendi, *Tarihçe-i Vak'a-i Zagra*, *Hicret-Nâme* v. b. eserlerini Süleyman Paşa, Recâ'îzâde Ekrem gibi tanınmış şahsiyyetlere, Namık Kemal'e yollamıştır. Kemal'in Türk-Rus harbine âit bu eserler münâsebetiyle yazdığı ve ehemmiyetinden bahsedilen uzun mektubunun da kaybolduğunu biliyoruz[20].

3. Türk Tarih Kurumu'nun Satın Aldığı Mektuplar ve Bu Eserimizin Nasıl Meydana Geldiği

Kemal'in Türk Tarih Kurumu tarafından âilesinden satın alınan husûsî mektuplarının sayısı 720, telgrafların 14'dür; hemen söyleyelim ki, başkalarının, msl., Hâmid'in, R. Ekrem'in, Mustafa Âsım Bey'in v. b. kimselerin ona ve yakınlarına göndermiş oldukları mektuplar, telgraflar da bu yekûna dâhil bulunuyor. Bunlardan, Kemal'in ve diğerlerinin mektuplarının, mevcut yekûnuna göre pek azı başkalarının yazısı iledir. Türk Tarih Kurumu'nun satın aldığı evrak arasında, Kemal'in Akdeniz adalarındaki Mutasarrıflık'ı sırasında kaleme aldığı resmî mektuplarını içine alan ayrıca üç defter de vardır. Biz, onun, resmî değil husûsî mektuplarının neşrini faydalı bulduk; bunların muhteviyâtını aydınlatabilmek için, pek tabî'î olarak, resmî mektuplarını gözden geçirmeği ihmâl etmiş değiliz.

Kemal'in T. T. Kurumu'ndaki husûsî mektupları satın alınınca, sayısını tesbit bakımından numaralanmış olup, yazıldığı yerlere göre, veya kronolojik herhangibir sûretle tasnif edilmemiştir. Mektupların

[19] Süleyman Nazif, *Nâsirü'd-Dîn Şah ve Bâbîler*, İst., Kanaat Kütüphânesi, 1923, s. 53 v. d.

[20] Süleyman Paşa, *1293 Türk-Rus Muhârebesi Hakâyıkından Hulâsa-i Harbîye*, neşreden : Necmî Râcî, 1324, s. 5.

sayısı, gazete ve mecmualara, hâtırat, tarih sâhasında eserlere, her nevi' vesîkalara mürâcaatla bizim derlediklerimiz eklenince, 994'ü buldu. En akla uygun ve faydalı metod, şüphesiz, bunları kronolojik sıraya tâbi' tutmak olacaktı ve işe bu noktadan başlamak lâzım geliyordu. Bu yüzlerce mektubu gözden geçirdik; fakat böyle bir tasnîfe imkân bulamadık; çünkü bunların birçoğunda yazıldıkları yer şöyle dursun, kime hitâp edildiği, gün ve ay, yıl kaydedilmemişti; bâzılarında gün ve ay işâret edilmekle berâber, hangi yıla âit olduğunu gösteren tarih yoktu. İşte bu sebeple, önce, tarihi belli olan mektupları ayırıp sıraladık; bunların umûmiyetle İstanbul, Midilli, Rodos ve Sakız'dan gönderilenler olduğu ortaya çıktı; pek azı, Avrupa ve Magosa'da yazılmıştı. Geri kalan yüzlerce tarihsiz mektubun zamânını nasıl ta'yin edebilecektik? Üstelik bu mektuplarda, işin kolayca halline yarayan ipuçları da pek yoktu. Baba Recûl, Yek-pây, Tıfl-ı Pîl-endâm, Efendi, Hazret, Nâzenîn v. b. lakablar ile kimler kasdediliyordu; sünnet düğünü dolayısıyle belki umûmî afv i'lân edileceği, Efendi'yi İmparatoriçe ile görüştürmedikleri v. b. ifâdelerle hangi hâdiseler anlatılmak isteniliyordu? İstanbul'da, Sûriye ve Haleb'de kolera salgını, Magosa'da a'şâr işlerinde sû'-i isti'mâller, yılı belli edilmeyen mâlî büdçenin mâhiyyeti ve tenkîdi, basılan yeni bir eser, yeni ta'yinler, hulâsa her nevi' hâdiseler, dedikodılara kadar bu mektuplarda yer alıyordu. Devrinin her türlü mes'eleleriyle yakından alâkalı olan Kemal'in mektuplarının tarihini ta'yin için, o zamana bütün husûsiyetleriyle nüfûz etmek lâzım geliyordu. İşte bu yüzden, mektupları birçok def'a okuyarak, içindekileri âdetâ ezberledik; diğer taraftan hemen bütün gazeteleri, mecmuaları taradık; bâzan bir gazetenin, msl., ondokuz cilt tutan, 4,000 nüshaya yakın *Cerîde-i Havâdis*'in taranması iki seneye yakın vaktimizi aldı. Bunlar dışında o devre âit tarih, seyahat, hâtırât, mektup v. b. nevi'lerdeki neşriyâtı, hattâ bâzan, Kemal'in tashihinden bahsettiği, fakat hiç de mühim olmayan eserleri tedkik etmeğe mecbur kaldık. Bu sürekli araştırmalar, bize, mektupların yazıldığı devre hemen hemen bütün husûsiyetleri ile nüfûz edebilme yollarını açtı. Mübhem ifâdeler, hâdiseler imkân nisbetinde aydınlandıkça, ipuçlarından faydalanarak, âdetâ bir hiyeroglif çözer gibi, hemen hepsinin kimlere hitâben, hangi tarihlerde ve nerede yazıldıklarını tesbit edebildik. Muhâtabını, yazıldığı zamânı kesin olarak tesbit edemediklerimizden birkısmı hakkında ileri sürdüğümüz -

ihtimâllerin hakikate ne dereceye kadar uyup uymadığını, ancak, zamanla elde edilebilecek başka ipuçları ve yeni vesîkalar gösterecektir; birkısmının ise muhteviyâtça basitliğinden, herhangibir ipucunu ihtivâ etmeyişinden zamanı ta'yin olunamamıştır ve bunların çoğu —kızı Feride Hanım'a gönderilen— kısa ve ehemmiyetsiz mektuplardır.

Kemal'in, bilhassa Avrupa ve Magosa'da, bâzılarını Midilli'de gözhabsinde bulunduğu sıralarda yazdığı bu tarihsiz mektupların zamânı tesbit edilince, kronolojik tasnif mümkün oldu; fakat bununla iş bitmiyordu; siyâsî, edebî, içtimâ'î, dînî, ahlâkî v. b. her türlü hâdise ve mes'elelerin bahis mevzû'u edildiği, fikirce yüklü bu mektupların anlaşılabilmesi, araştırıcıların kolaylıkla faydalanabilmeleri için muhteviyâtlarının izâhını faydalı gördük. Mektuplar Arap rakamları ile, *Önsöz*'leri Rumen rakamıyle numaralanmıştır. Şifreli adların, kapalı ifâdelerin çözülüp mektupların muhâtap ve tarihlerinin tesbîti kadar, zengin muhteviyâtlarını aydınlatıcı *önsöz*'lerinin yazılabilmesi de yıllarca sürekli ve yorucu çalışmalara ihtiyaç gösterdi.

Kemal'in mektupları Türk Tarih Kurumu tarafından satın alınmadan önce, İstanbul Üniversitesi'ni henüz bitirdiğim 1935'de, aziz hocam Prof. Fuad Köprülü, bu mevzû üzerinde çalışmamı ehemmiyetle tavsıye etmişti; onun dâimî teşvikleri, bâzı vesîkaları te'min husûsunda yol göstericiliği, çalışmalarım ilerledikçe bulduğum yeni bilgiler sanki arkamdan iten bir kuvvet oldu. Kitabın basımının bitmek üzre olduğu ve bu satırları yazdığım sırada, aziz hocamın zaman zaman tekrarladığı şu cümleyi teessürle hatırlıyorum : Bu kitabın basıldığını görmeliyim!

İstanbul, Avrupa, Magosa, Midilli, Rodos, Sakız bölümlerine ayrılmış olan Kemal'in husûsî mektupları, 1935-60 yılları arasında hazırlanmış olup, yirmibeş yıllık sürekli çalışma mahsûlüdür. Tamamlanan bu üç-dört ciltlik eserin, ilk cildini İstanbul, Avrupa, Magosa mektuplarını içine alan bu eser teşkil ediyor.

4. İstanbul Mektupları

Namık Kemal'in İstanbul'dan, 1865 - Ocak, 1867 tarihleri arasında memleketimiz sınırları içinde ve dış memleketlerde bulunan tanıdıklarına yolladığı dokuz mektup, bu *İstanbul Mektupları*, kitabımızın I. Bölüm'ünü teşkil ediyor. Tarihçe en eskisi, Çıldır'da Tahrîrât Kâtibi Diyâribekirli Na'îm'e gönderdiği ve *Tenzîrü'l-Hinzîr* adıyle meşhur mektubudur. Mektuplardan üçü, Midhat Paşa'nın Tuna Vâliliği esnâsında, maiyyetinde Meclis-i idâre Başkâtibi ve *Tuna* Vilâyet Gazetesi muharriri olarak çalışan Leskofçalı Gālib Bey'e yazılmıştır. İkisi, Kemal'in *Tasvîr-i Efkâr*'ı idâre ettiği ve muharriri bulunduğu zamâna rastlar : Birinde, Filibe'den gelen mektuba cevâbında, *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası'nda bastırılacak eserlerin hangi şartlar dâhilinde nekadar fiyata mal olacağına dâir bilgi vermiştir. Diğerinde, şiirleriyle tanınmış bir zâta hitâbediyor; bu zât, *Tasvîr-i Efkâr* gazetesine şiir ve nesir hakkında fikirlerini içine alan bir makāle göndermiştir. Bu, onun nesir sâhasında neşredilecek ilk yazısıdır. Kemal, işte bu münâsebetle yazdığı mektubunda bu makāleye âit tenkîdlerine yer vermiş, muhâtabının faydasına olarak bunu, adı geçen gazetede basamayacağını bildirmiştir. Terceme Odası'ndaki arkadaşlarından Kânî Paşazâde Rif'at'e Paris ve Petersburg Sefâret kâtibliği vazifesinde iken yazılan iki mektuptan sonuncusu *Sergüzeşt* adlı ve bir eser teşkīl edecek kadar uzundur. *Ramazan Mektubu* ise, memleketimizden uzaktaki bir dosta, İstanbul'un 1867 Ocak ayına rastlayan Ramazan'ını canlandırmak için kaleme alınmıştır (S. 1-80). Ayrıca, Magosa'ya nefyinden az önce İstanbul'da yazıp *Sirâc* gazetesine yolladığı mektubuna, *Magosa Mektupları* bölümünün baş kısmında yer verdik (S. 225).

5. Avrupa Mektupları

'Abdü'l-Mecīd devrinde imzâlanan *Fermân*'a göre, Mısır'da, Mehmed 'Alî Paşa'nın vâliliği zamânında, Osmanlı Hânedânı'nda olduğu gibi ekber-erşed usûlü, sülâlenin en büyüğünün idâreyi ele alacağı kabûl edilmiş iken, 'Abdü'l-'Azīz devrinde Mısır verâset kānūnu değiştirilerek, Velâyet-i Mısrıyye o esnâdaki hidivin, İsmâ'īl Paşa'nın oğluna verildi; böylece evlât verâseti hâkim oldu. İşte bu sebepten Fâzıl Paşa verâset hakkını, dolayısıyle maddî birçok menfaatlerini kaybetmişti. 1867 Mayıs'ı başında verilen bu hükmün neticelenmesinden bir yıl önce, Meclis-i Hazâ'īn Reisi Mustafa Fâzıl Paşa, 1866 Nisan'ı başında Avrupa'ya gitmişti[21]. Fâzıl Paşa, Avrupa'da Fıransızca neşrettiği, sonra Türkçe'ye tercemesi de basılan 'Abdü'l-'Azīz'e hitâp eden mektubunda, onun aleyhinde pek bulun-

[21] Daha çok bilgi edinmek için bu eserimizin 88'inci sayfasına bakınız.

mamış, Vekiller'in değiştirilmesi fikrinde israr etmiştir[22]. Kemal ve arkadaşlarının Avrupa'ya kaçmaları, artık İstanbul'da kalmalarına imkân vermeyen siyâsî hâdiseler ve Fâzıl Paşa'nın, gerek kendilerinin gerek âilelerinin geçimlerini te'min etmek, gazete çıkarmak için dâvetinden ileri gelir[23].

20 Mart, 1867'de Kemal'in Erzurum Vâlî Muâvinliği'ne, 8 Mayıs'ta Ziya Paşa'nın Kıbris Mutasarrıflığı'a ta'yini gazetelerde bildirilmiş, her ikisi 17 Mayıs, 1867'de, 'Alî Su'âvî 26 Mayıs'ta Avrupa'ya kaçmışlardır. 24 Mayıs, 1867'de Dîvân-i Muhâsebât âzâlığından çıkarılan Agâh Efendi'nin Avrupa'ya kaçışı 12 Haziran, 1867 tarihine rastlar. Oniki yıla mahkûm olan Reşad Bey'le Mehmed Bey, daha önce kaçmış bulunuyorlardı. Kemal ile Ziya Paşa'nın arkasından Reji Komiseri Nûrî Bey de Avrupa'ya firâr etmiştir[24].

Bilhassa Kemal'in, kısmen arkadaşlarının neşriyâtı sebebiyle, daha 14 Mart, 1867'de gazetelerde basılan Maârif-i Umûmiyye Nezâreti adına, esâs-i devlet hakkında dil uzatacak kadar cesâretleri, hasımlara âlet olarak efkâr-i muzirre ve yalan havâdisler neşrettikleri i'lân edilmiş, Avrupa'ya kaçuklarından on gün sonra bâzı gazetelerde Paris'teki Sergi-i umûmî'yi görmek için gittikleri yazılmıştır[25].

[22] Bk., *ayn. esr.*, 20 numaralı mektup ve önsöz'ü (S. 108 v. d.).

[23] Bk., *ayn. eser*, Kemal'in 16 Mayıs, 1867 tarihli mektubu ve önsöz'ü (S. 90 v. d.)

[24] *Ayn. esr.*, s. 84, 122 v. d. 'Abdü'l-'Azîz'i tahttan indirme ve 'Âlî Paşa'yı katlettirme teşebbüsünden i'dâma mahkûm edilen Mehmed Bey'in, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin rûhu ve reisi olduğunu, Nûrî ve Reşad Beyler'in kendisiyle birlikte Paris'e kaçmağa muvaffak olduklarını Abdurrahman Şeref Bey kaydediyor (*Tarih Musâhabeleri*, İst., Matbaa-i Âmire, 1339, s. 175). Bu bilgiyi eserine nakleden, Mehmed Bey'in, babası Mehmed Emîn Paşa'yı Cemiyet'e girmeğe teşvik ve kolalı gömlek yerine mintan giyerek Fâtih medreselerini dolaşıp hocaları da teşvik ettiğini yazan İ. Emîn M. Kemal İnal, eserinin bir başka yerinde, Nurî Bey'in Mehmed Bey'le berâber değil, Ziya Bey, Kemal Avrupa'ya kaçtıktan sonra arkalarından gittiğini kaydetmiştir (*Krş.*, *Son Asır Türk Şâirleri*, *İst.*, 1938, c. v., s. 942 v. d.; c. VII., s. 1252). Kemal ve Ziya Bey'in Avrupa'ya kaçması dolayısıyle 'Âlî Paşa'nın arz tezkiresi ve yeni harflere çevrilmiş metni için bk., Midhat Cemal Kuntay, *ayn. esr.*, c. I., s. 300 v. d.

[25] Daha çok bilgi edinmek için bu kitabımızın 85, 87'nci sayfalarına bakınız. *Hürriyet* gazetesinde Mehmed Bey tarafından neşredilen *Varaka*'da, "Câsusluğu münâsebetiyle erbâb-i hamiyyetin başını belâya uğratan ma'hut alçak hakkında ve maksad-ı umûmî hakkında birçok edebsizlik ettiğini İstanbul'dan yazıyorlar. Cevap vermeği her insana göre tenezzül addeylerim. Haklı meydanda duruyor. Benim için fedâkârlık yolları açtı. Kendi mâhiyyetini millete bildirdi" diyor (Nu. 4, 30 Rebi' I.,

Kitabımızın II. Bölüm'ü, Kemal'in çoğunu babası Mustafa Âsım Bey'e, zaman zaman başka başka yerlerde oturmaları sebebiyle birkısmını oradaki arkadaşlarına yolladığı altmışdört mektubundan meydana gelen *Avrupa Mektupları* kısmı, bizi, niçin Avrupa'ya kaçtıkları, maksatlarının tehakkuku için mücâdeleleri, fikir ayrılıkları, neticede ne kazandıkları hakkında aydınlatmaktadır.

Kemal, Avrupa'ya hareketinden birgün önce yazdığını tahmin ettiğimiz ve Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği mektubunda, Paris'e kaçmalarındaki maksatlarını açıkca anlatıyor. Murad V.'ın, İstanbul'da bulunan hamiyyet erbâbının, bilhassa kendisinin, vatan ve devletin hayatı Paris'teki ictima'da kendi taraflarının üstün gelmesine, böyle bir içtimâ' karârlaşmadığı takdirde, Paris'te kendilerinden birkaç adamın bulunmasına bağlıdır. Yakında, nihâyet iki yıl sonra büyük feyizle döneceğinde şübhesi yoktur. Vükelâ'ya galebe edeceklerdir; eğer kendisi, Ziya Paşa, 'Azîz Paşa bir yere dağılsalardı bu mümkün olamayacaktı. İşin en fenâsı, Paris içtimâ'ında Murad V.'ın hukûkunun iskât edilmesi ihtimâlidir. Ziya Bey kendisiyle berâberdir. Sultan 'Abdü'l-'Azîz, Murad V., Paris'e geleceklerdir; Fâzıl Paşa zâten oradadır ve ellerinde üstün gelme vâsıtaları pek mükemmeldir[26].

Kemal, Ziya Bey, 'Alî Su'âvî, 30 Mayıs, 1867'de Paris'e gitmiş bulunuyorlardı. Bir ay sonra, Haziran'ın otuzunda, 'Abdü'l-'Azîz ve maiyyetindekiler Paris'e girmeden önce, seyahatları dolayısıyle emniyyet tedbirlerinin alınmış olduğunu anlatmak maksadıyle çekilen telgrafta, Jön Türkler'in Paris'ten ayrıldıkları, Ziya, Kemal Bey'le, Âgâh ve Su'âvî Efendi'nin Londra'ya, Reşad, Nûrî ve Mehmed Bey'in Jersey adasına, Kânî Paşazâde Rif'at Bey'in Bruksel'e gittiği bildirilmiştir. Kemal'in, bu sırada Londra'dan yazdığı mektuplarında siyâsî hâdiselerden bahsetmediği görülür. Paris'e döndükten sonra, bu yılın Temmuz'unda R. Mahmud Ekrem'e yolladığı mektubunda, bu yakın dostunu, eğer Murad V. ile Fâzıl Paşa tarafından teklifler gelecek olursa kabûl etmemesi, fedâ edecek adam aradıkları

1285, 20 Temmuz, 1868). Kastedilen câsusun, Cemiyet'in maksatlarını haber veren Âyetu'llâh Bey olması muhtemeldir. Bu hâdiselerin geçtiği sırada Âyetu'llâh Bey de mahkemeye verilmiştir ve muhâkeme zabıtları Başvekâlet Arşivi'nde bulunmaktadır. Ulug İğdemir'in hazırlamakta olduğu *Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti Tarihi*'nde bu hususta da bilgi verilecektir.

[26] Bu eserimizdeki, 16 Mayıs, 1867 tarihli mühim mektup ve önsöz'ü (S. 90 v. d.).

husûsunda uyandırmağa çalışır; Fâzıl Paşa'nın 'Abdü'l-'Azîz ile berâber İstanbul'a gideceğini, belki kendilerinin de döneceğini haber verir. Cereyân eden hâdiseler Kemal'i tereddüdler içinde bırakmıştır : Ahbâb bildiği adamlara güveniyor. Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a dönmeyeceği kanâatindedir; kendisi, Baden-Baden'de Fâzıl Paşa'nın yanında bulunduğu 1867 Ağustos'unda, 'Abdü'l-'Azîz'in bütün gayretine rağmen Paşa'yı İstanbul'a götürmeğe muvaffak olmadığı için memnundur. 31 Ağustos, 1867'denberi *Muhbir* gazetesini neşre başlamışlardır. Bu yılın Ağustos'unda Fâzıl Paşa, Kemal'le birlikte Paris'e dönmüştür; fakat Paris'te kalmayacak, İstanbul'a gidecektir; Kemal, bunu yine muvaffakıyyet telâkkî eder. Paşa, 20 Eylûl, 1867'de İstanbul'a dönmüştür. Kendisiyle berâber İstanbul'a gelmesini Kemal'e teklif etmiştir; Murad V. da ayni fikirdedir. İşi, Sadâret'i istihsâl edecek dereceye getirdikleri hâlde, Kemal böyle bir teklifi kabûl etmiyor. Bunun sebebi Paşa'ya güvenememesi, onun dürüst hareket edeceğine inanmayışıdır. "Kendi İstanbul'dan avdet ettiği gibi benim de dönmekliğim lâzım gelir. Uşağı gibi neye arkasında gezeyim durayım" diyor. Tereddütler içinde olan Kemal için artık bir merāk ve bekleyiş, İstanbul'daki hâdiseleri ta'kip devresi başlamıştır[27].

Kemal, 9 Ekim, 1867 tarihli mektubunda, bir-iki ufak hatâsı bulunmakla berâber Paşa'nın hareket tarzını takdirle karşılar. Millet Meclisi meydana çıkar gibi olmuştur. Vaktiyle, 6 Ekim, 1865'de Meclis-i 'Âlî-i Hazâ'în Reisliği'ne ta'yin edilen Fâzıl Paşa, Fu'ad Paşa ile aralarındaki soğukluk yüzünden 1866 Şubat'ında bu vazifesinden ayrılmış ve İstanbul'dan çıkmasına irâde sudur etmişti[28]; 4 Nisan, 1866'da Avrupa'ya hareket eden Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a dönebilmesi Genç Türkler sâyesinde olmuştur. Kemal'in mektubuna göre, yetmiş-seksenbin kese sarfıyle İstanbul'a girmeği başaramayan Fâzıl Paşa, iki-üç mu'terizin Avrupa'ya gelmesi ile avdet edebilmiştir. Vekiller, Jön Türkler'den korkmaktadırlar. Meclis açılacak, Vekiller yerlerinde kalamayacaklar ve kendileri ile uğraşmak mümkün olduğunu anlayacaklardır; yakında çok şey görüleceği düşüncesindedir[29].

[27] *Ayn. esr.* s. 96-117.

[28] Vefâtı münâsebetiyle Fâzıl Paşa'nın hâl-tercemesi (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 2823, 9 Cemâdâ II., 1292).

[29] Kemal'in bu çok mühim mektubu, kitabımızın 120'nci sayfasındadır.

Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti mensupları Paris'te içtimâ' ettikleri zaman Kânî Paşa zâde Rif'at Bey'i çağırmamışlar, o kendiliğinden gelip aralarına karışmış, Kemal'in bu eski arkadaşı lehindeki fikirlerine dayanılarak bu cem'iyyet mensupları arasında yer almıştır[30]. Fâzıl Paşa'nın dört kızından biriyle evleneceği hakkında dedikodılar çıkan Rif'at Bey'in[31], Cem'iyyet'in idâresinde mühim rol oynadığı anlaşılıyor; hattâ Fâzıl Paşa, çalışmalarına, neşriyâtlarına âit bâzı işleri Rif'at Bey'e gönderdiği mektubu vâsıtasıyle bildirmiştir[32]. *Hürriyet*'i çıkarmak için Paşa'dan emir almışlardır; uzun münâkaşalar neticesinde, daha önce neşre başlanılan *Muhbir* ile bu gazetenin ayni merkezden, bilhassa Kânî Paşazâde Rif'at Bey'in tasvîbi ile Londra'dan idâre edilmesini uygun buluyorlar[33]. İşte böyle bir karâr üzerine Kemal, Ziya, Nûrî ve Reşad Beyler Londra'da yerleşiyorlar. Bu dört arkadaş berâberce Sultan Mecîd'in hekimbaşılarından meşhur Dr. Spitzer'le ayni apartımanda bir dâire kiralamışlardır ve oldukça müreffeh yaşıyorlardı[34].

31 Ağustos, 1867'de ilk sayısı çıkan *Muhbir*'in İstanbul'da kolaylıkla dağıtılması için lâzım gelen çârelere başvuran Kemal, Avrupa halkının bizimkilerden daha uyanık olmadığı, akıllı birkaç kimsenin onların gözünü açtığı, şimdi kendilerinin de vazifesi bu olduğu düşüncesindedir; *Muhbir* beş-altı ay daha devam ederse bunda nasıl muvaffak olacaklarını yazıyor. Halkın haklarını elde etmek, onlara vazifelerini bildirmek için kendi şahsî menfaatlerini terketmişlerdir. Yakında bir gazete daha çıkaracaklar ve bunun yazı işlerini Kemal idâre edecektir[35].

Muhbir'in 'Abdü'l-'Azîz lehinde, Fâzıl Paşa aleyhindeki neşriyâtını Kemal ve Ziya Paşa iyi karşılamadılar[36]. *Hürriyet*'in neşrinden bir-iki ay önce, Kemal ve Ziya imzâsıyle 'Alî Su'âvî'ye yazılan mektupta, *Muhbir*'in altındaki Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti damgasının, bu cem'iyyet'i temsil mânasını taşıdığından kaldırılmasını kendileri ve âzâ arkadaşları adına ihtâr ettiler; böylece, Yeni Osmanlılar Cem'-

[30] *Ayn. esr.*, önsöz, nu. XXIX., s. 125 v. d.

[31] *Ayn. esr.*, 27 Mayıs, 1870 tarihli mektup (S. 197 v. d.).

[32] *Ayn. esr.*, s. 147.

[33] *Ayn. esr.*, s. 145.

[34] *Ayn. esr.*, 8 Mart, 1868 tarihli mektup (S. 127).

[35] *Ayn. yer*, 30, 31 numaralı mektuplar, s. 131, 133.

[36] 'Alî Su'âvî'ye, 34 numaralı mektup (S. 138).

iyyeti mensupları Kemal ile Ziya Paşa ve Su'âvî tarafını tutanlar olmak üzre, fikir ayrılığından dolayı ikiye bölünmüş oluyordu. Kânî Paşazâde Rif'at, Nûrî ve Reşad Beyler Kemal'in safında idiler[37].

29 Haziran, 1868'de *Hürriyet*'in ilk sayısı çıktı. Kemal bu nüshadaki yazılarından birinde *Al-Hakku Ya'lū ve lā Yu'lā 'Aleyhi* başlıklı makālesinde Meclis-i Şûrâ-yi Devlet'in açılması münâsebetiyle 'Abdū'l-'Azīz'in söylediği nutku tahlil etmiş, hürriyete aykırı fikirleri üzerinde durmuştu. Daha ilk sayıdan başlayarak, bu gibi yazılara devam ederlerse tahsīsâtın kesileceği haberleri yayıldı. *Hürriyet* gazetesi ve matbaa masrafları için 4,500 firank tahsīsât almışlardı. Kânî Paşazâde Rif'at, maaşlarını göndermeyerek bu parayı aylıklarına mahsûb etti; fakat Kemal, böyle bir emrin Fâzıl Paşa tarafından geldiğini ummaz; çünki, bu gazetenin ne tarzda islāh olunacağına dâir vaktiyle fikir te'âtīsinde bulunmuşlardı. Daha fenâsı, habsolunacakları hakkında İstanbul'da rivâyetler dolaşmaktadır; Kemal buna inanmaz. Hakīkat olan, maddî sıkıntı içinde bulunduğudur. Güvendiği bir başka yer vardır. Sultan Murad, âilesinin geçimi için ayda yirmibeş altun vermektedir; muhtelif vâsıtalarla vaz'iyyetini Sultan Murad'a duyurmağa çalışır. Diğer taraftan, sözü geçen yirmibeş altun tamâmıyle âilesinin eline geçmiyor, on lirasını, aracılık eden kimse almaktadır. Kemal, bu açıktan cebe indirilen on liranın alınabilmesi için, babası Mustafa Âsım Bey'e bâzı tavsıyelerde bulunmuştur. Neticede bu maddî sıkıntı içinde geçen devre uzun sürmemiş, Fâzıl Paşa tahsīsâtı kesmemiş ve maaşları Londra'ya gönderilmiştir. Maaşlarını alıyorlar amma, bu def'a *Hürriyet*'in tahsīsâtı kesiliyor. Bunda, Ziya Paşa'nın *Hürriyet*'in birinci sayısındaki mektubunda, ikinci sayısındaki Nutk-ı Hümâyûn'u tahlīl ettiği yazısında 'Abdū'l-'Azīz aleyhinde şiddetli ifâde kullanmasının da te'siri vardır. Kemal'in Londra'dan 5 Ağustos, 1868'de yazdığını tahmin ettiğimiz ve Mustafa Âsım Bey'e yolladığı mektubu bu hâdiseler ve nekadar müşkil vaz'iyyette olduğu hakkında bizi aydınlatmaktadır :

Hürriyet'in birinci sayısı çıkar çıkmaz, "Ya susarlar, ya tahsislerini keserim" yollu Fâzıl Paşa'dan emir gelmiştir. İşin aslı Ziya Bey'in Fâzıl Paşa'yı gücendirmiş olmasıdır. "Daha doğrusu hakkında nifak etmişler". Ziya Bey, kendinde bütün fazīletleri toplayan bir adam değildir. Büyük büyük kusurları vardır; ancak, "hakkında vukū'

[37] *Ayn. esr.*, s. 132-36.

bulan isnâdâttan" uzaktır. Önce şikâyette bulunan Kemal olduğu hâlde, isnâtlar sınırını aşınca, Allāh'tan korktuğu, nefsinden utandığı için aleyhindeki sözleri tasdik etmiyor. *Hürriyet*'in mes'ûliyyeti Kemal üzerindedir; Âgâh Efendi tertip ve tashihine bakıyor; Ziya Paşa'nın yazıları Kemal'in tashihinden geçmektedir, Diğer taraftan, Paşa'dan emir gelince, "susmak" husûsunda kendini dâhil etmemiştir. Paşa'nın adamı da, "Murad şimdi sizden ayrı görünmektir" haberini vermiştir. Kemal'in *Hürriyet*'i çıkaracağını dünya duymuş, birçok yerlerden havâdis istenilmiş, oradaki aboneler kaydedilmiştir. Merci'i (Sultan Murad) ile münâsebeti dolayısıyle, Avrupa'daki bir arkadaşı ile berâber *Muhbir*'e nezâreti için bile İstanbul'dan, vaktiyle, emredilmiş, buna rağmen Su'âvî'nin husûsî teşebbüsü ile *Muhbir*'i çıkarmasına izin verilmiş, Kemal birhayli bekledikten sonra *Hürriyet*'in neşrine izin çıkmış, ilk sayısı basılır basılmaz "Ya susarlar, ya tahsīslerini keserim" emri gelmiştir. Hulâsa Kemal, âdetâ fâsid bir dâire içinde ve çok üzgündür. Bu gibi şeylerin Fâzıl Paşa'ya, Murad V.'a anlatılması için babasının aracılığını pek üzgün bir ifâde ile recâ ediyor[38].

Yine 1868 Ağustos'unda Nâfi'a Nâzırı Dâvud Paşa Avrupa'ya gitmişti. Hükûmet adına tekliflerde bulunulacaktır; Mustafa Âsım Bey de Kemal'e bâzı tekliflerde bulunmalarını yazmıştır. Kemal, uyuşmaları husûsunda tereddüd içindedir. Aleyhte neşriyâta devam etmezlerse, Osmanlı Hükûmeti *Hürriyet*'in 2,000-3,000 nüshasını satun alacaktır. Bir de makāle ismarlanmıştır. Tahminimize göre, Kemal'in yazdığından bahsettiği ismarlama makāle *Devlet-i 'Aliyye'ye Bâ'is-i Tenezzül Olan Ma'ârifin Esbâb-i Tedennîsi*'dir. Daha önceki yazılarda Bâb-i 'Âlî'nin hatâları, 'Abdū'l-'Azīz'in nutku, kānunlar tenkīd edildiği hâlde, bunda Osmanlı İmparatorluğu'nun za'fı, 'Abdū'l-'Azīz'e ve Bâb-i 'Âlî'ye değil, fikir sâhasında geriliğe verilmekte, bunun sebepleri üzerinde durulmaktadır. Kemal, 1868 Eylûl'ünde yazdığı mektubunda, *Hürriyet*'ten imzânı kaldır diye bir emir alırsa bunun sonu neye varacağı endīşesindedir. Arkadaşları ile arası açılacağından, ekmeğini yedikleri Fâzıl Paşa'ya ta'rizlerin nankörlük derecesine geleceğinden korkuyor. İşte bu sıralarda Murad

[38] *Ayn. esr.*, s. 140-153. 'Abdū'l-'Azīz'in, Hicrî sene başlangıcı münâsebetiyle 29 Nisan 1284/17 Muharrem, 1285'de, Bâb-i 'Ālî'de, Şûrâ-yi Devlet ve Ahkâm-ı Adlîye âzâlarına nutkunun metni için bk., *Tasvīr-i Efkâr*, nu. 584, 18 Muharrem, 1285/30 Nisan, 1284, 12 Mayıs 1868).

V.'dan yardım gelmiştir. Altı ay geçinecekleri vardır; Kemal, "Tahsîsât kesilse de zarar etmez" diyor. Londra'da bulunan Kemal'in 1868 Aralık'ında merāk ettiği şeylerden biri de, Paris'teki arkadaşlarının, Nûrî, 'Alî Su'âvî, Kânî Paşazâde Rif'at'in ayni yerde oturup oturmadığı, İstanbul'dan çıktığını haber aldığı Hüseyin Vasfî Paşa'nın Paris'e gelip gelmediğidir[39].

'Alî Su'âvî, N. Kemal'e, Fâzıl Paşa'dan artık birşey beklenmemesini yazmış olacak ki, Kemal, "..Senin benim gazete çıkarmak için Avrupa'ya gönderilmekliğimizi âmir birtakım teahhudâtı şâmil, elimde bu angajmanı yapan zâtin el yazısıyle mektup var; fakat bekliyelim bakalım" diyor[40]. Bu satırların yazıldığı günlerde İstanbul'a döndükten sonra iki yıla yakın ma'zûl bulunan Fâzıl Paşa, "'Âlî Paşa ile hukūk-ı sâbıkasını tecdīdi" üzerine 25 Temmuz, 1869'da Mecâlis-i 'Âliyye âzâlığı'na ta'yin edilmişti[41]. Kemal, 13 Ekim, 1869'da İstanbul'a gelen Fıransız İmparatoriçesi Eugénie'nin Murad V. ile görüştürülmediğine dâir dedikodılarla çok alâkalıdır; babasından, bunun doğru olup olmadığını soruyor[42].

Mustafa Fâzıl Paşa, *Hürriyet* gazetesinin neşriyâtını tasvip etmediğine göre, Kemal için bir tek dayanak noktası kalmıştır ki, o da Murad V.'dır. Bu gazeteden ayrılmadığı, Osmanlı hükûmeti ve 'Âlî Paşa aleyhinde yazıların basılmasına devam ettiği takdirde *Hürriyet*'in tahsisâtı verilmeyecek, İstanbul'a dönmek için afvına imkân kalmayacaktı. İşte bu sebeple, 27 Aralık, 1869 tarihli mektubunda, Murad V.'a yolladığı mektuplarının cevâbı gecikmesinden pek sıkıldığını, kıl üstünde oturduğunu babasına bildiriyor ve "Günden güne ye'sim ziyâdeleşiyor. Bu kadar himmet, bu kadar fedâkârlık bîhûdeye gitti. Adam yok, adam.." diyor. Beklediği müsbet cevâbı alamayınca, 7 Ocak, 1870 tarihli yazısı ile, "*Hürriyet*'in ne tahrīrinde, ne efkârında" iştirâkleri olmadığını kendisi ve isimlerini kaydetmediği arkadaşları adına *i'lân* etmeğe mecbur kaldı[43].

Reşad Bey'in, 'Alî Su'âvî aleyhindeki *Reddiyye*'si, *Su'âvî'ye Ta'ziyye* başlıklı yazısı biribirlerine karşı ta'riz ve hücumları içine alan neş-

[39] *Ayn. yer*, 41, 42, 43 numaralı mektup ve önsöz'ü (S. 154 v. d.).
[40] *Ayn. yer*, 46 numaralı mektup ve önsöz'ü (S. 165).
[41] Yukarıdaki 28 numaralı not'a bakınız.
[42] *Ayn. yer*, 47 numaralı mektup ve önsöz'ü (S. 165-67).
[43] *Ayn. yer*, nu. 49, 50'nci mektuplar ve önsöz'leri, s. 170-74.

riyyâta yol açtı[44]; Kemal'in 7 Ocak, 1870 tarihli *i'lân*'ı, kendisinin de çok önceden tahmin ettiği gibi, anlaşmazlıkların açıga vurulmasına sebep oldu. Kânî Paşazâde Rif'at Bey zâten Kemal'den bir hafta önce, 31 Aralık, 1869'da bastırdığı *Hakīkat -i Hâl der Def'-i İhtiyâl* adlı risâlesiyle, meşrû' Osmanlı Hükûmeti aleyhinde bulunan ve Avrupa'da Leh komitesi tarzında, sözde bir cem'iyyet var gibi gösteren Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti ve *Hürriyet* gazetesi aleyhinde bulundu[45]; bunlarla alâkası olmadığını yazarak İstanbul'a dönmek için afvını istedi. Murad V.'la arasındaki haberleşmeyi te'mīn eden Rumlar'dan şikâyetçi olan Kemal, Âgâh Efendi'nin de aleyhindedir[46]. Yeni Osmanlılar mensupları arasındaki anlaşmazlıkları diline dolayan bâzı İstanbul gazeteleri, Sultan 'Abdü'l-'Azīz ve 'Alî Paşa lehinde, bilhassa 'Alî Su'âvî aleyhinde yazıyorlardı[47]. Alî Su'âvî Paris'te neşrettiği *'Ulûm* gazetesindeki 4 Şubat, 1870 tarhli *i'lân*'da, Mustafa Fâzıl Paşa'nın, dönekliğinden ve fikirlerinde sebât etmediğinden bahsederek Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti'nden ve reisliğinden çıkarıldığını bildirdi; 13 Mart tarihli yazısıyle, bu ihrâç karârı muhtelif merkezlerdeki cem'iyyet mensuplarına ihtâr olunmuştur[48]. Su'âvî, 16 Şubat, 1870 tarihinde *'Ulûm*'da basılan *Aleyhimizde Bulunan Mahkûmlar Fıkrası*'nda, bilhassa Reşad ve Mehmed Beyler'i kasdederek, bunların iki sene önce 'Âlî Paşa'yı katlettirme teşebbüsünden mahkûm olup Avrupa'ya reisleri koltuğuna kaçtıklarını, kendisinin aleyhinde neşriyyâtta bulunan bu mahkûmların esâsen kendilerinden olmadığını yazdı; İstanbul'a dönmek için afv isteyenlere, Kemal'e, Rif'at Bey'e de ta'rizlerde bulundu. Kemal'in, İstanbul'a dönebilmesi için 'Âlî Paşa nezdinde teşebbüslerde bulunulduğu o günlerde gerek *Hürriyet*, gerek *'Ulûm*'da, onun 'Âlî Paşa hakkındaki hicviyyeleri kasden basıldı[49].

Kemal, Kânî Paşazâde Rif'at ve Reşad Bey'den başka bütün arkadaşları adına *Hürriyet* ve *Muhbir* gazetesiyle, dolayısıyle Ziya Paşa

[44] Bu hususta geniş bilgi edinmek için 48 numaralı mektuba ve önsöz'üne bakınız (S. 167 v. d.).
[45] LIII numaralı önsöz'e bakınız (S. 177 v. d.).
[46] 51 numaralı mektup, s. 174 v. d.
[47] Tafsīlât için, 54 numaralı mektubun önsöz'üne bakınız (S. 182-84).
[48] Bu hususta daha çok bilgi edinmek ve her iki *i'lân*'ın metni için 53 numaralı mektubun önsöz'üne bakınız (S. 177 v. d.).
[49] Bk., 48 numaralı mektup ve önsöz'ü (S. 167 v. d.).

ve 'Alî Su'âvî ile fikirce müşterek olmadığını *i'lân* etmesine rağmen, İstanbul'a hemen dönemedi; hattâ kendisinin, *Hürriyet* gazetesinin basılmakta olduğu Londra'da kalması da istenmiyordu[50]. 21 Şubat tarihli mektubunda ise, İstanbul'a dönebileceğinden ümidli olduğu anlaşılıyor[51]. Ziya Bey'le Su'âvî, 'Âlî ve Fâzıl Paşa'lar aleyhinde, 'Abdü'l-'Azîz ve Hidiv İsmâ'îl Paşa lehinde neşriyyâta devam ediyorlardı. Öte yandan, Fâzıl Paşa'nın emriyle, yüksek ücret karşılığında yabancı muharrirlere İsmâ'îl Paşa aleyhinde risâleler yazdırılıp bastırılıyordu[52]. Nihâyet, 'Âlî Paşa'nın İngiltere Sefâreti'yle anlaşması üzerine, Ziya Paşa İngiltere hükûmeti tarafından tevkîf ve evrâkı zabt, Londra'yı terke mecbur edilmiş, İsviçre'ye gitmiştir[53]. Bu hâdise münâsebetiyle 28 Şubat, 1870 tarihli *Hürriyet*'te, "'Âlî Paşa bu hareketi ile Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti'nin başında bulunan Ziya Bey'i perîşân etmekle, Avrupa'da birkaç zâttan ibâret olduğunu sandığı Cem'iyyet'i dağıttığını sanmaktadır; hâlbuki hakîkatte, Osmanlı Devleti'nin, idâresindeki bozukluğu görüp, tebdîlini arzu eden herkes Yeni Osmanlı'dır; binâenaleyh bu hareketi ile, kendine tehlikeli bulduğu bu faâliyyeti önlemiş sayılamaz" deniliyor. Sağır Ahmed Beyzâde Mehmed Bey'le Hüseyin Vasfî Paşa, Cenevre'de, 1870 Mayısı başından i'tibâren *İnkılâb* gazetesini neşre başlamışlardı. 'Abdü'l-'Azîz'e sû'-i kasd suçundan Avrupa'ya kaçan Hüseyin Vasfî Paşa'nın iştirâkiyle çıkan bu gazetede hücumlara hedef olan bilhassa bu hükümdâr idi[54].

18 Mayıs, 1870'de, Fâzıl Paşa Nişân-ı 'âlî-i Osmânî ile taltîf edilmiştir[55]. Mustafa Âsım Bey, oğluna, "İstanbul'ca cümle işler yolundadır" diye yazıyordu; fakat Kemal bu fikirde değildir : *Hürriyet, İnkılâb*'a karşı 'Abdü'l-'Azîz'i müdâfaaya başlamıştır. Böylece, Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti mensuplarından İstanbul'a dönme teşebbüsünde bulunmayıp fikirlerinde sebât edenler de, biribirine zıt görüş tarzına sâhip iki gurupa ayrılmıştı. Kemal'in, 27 Mayıs, 1870 tarihli mektubundaki, "*Hürriyet, İnkılâb*'a karşı Hünkâr'ı müdâfaaya başladı; yakında iki gazete çıngıraklı külâhları giyerek, curcunaya

[50] Mektup, nu. 53, s. 181.
[51] Mektup, nu. 55, s. 185.
[52] Bk., LVII ve LXII numaralı önsöz'ler (S. 187, 195 v. d.).
[53] Bk., 58 numaralı mektup ve önsöz'ü (S. 189 v. d.).
[54] Bk., 58, 62 numaralı mektuplar ve önsöz'leri (S. 191, 196 v. d.).
[55] Bk., yukarıdaki 28'inci not, *ayn. yer.*

çıkacaklardır ve mübâhasâtın, çirkâb saçmadığı bir taraf kalmayacaktır. Hidiv'in adamları tobra dolusu altunlarla kapu kapu dolaşıyorlar" cümlelerinden sonra, Murad V. ile Fâzıl Paşa'nın gaflet uykusuna daldıklarından, Fâzıl Paşa İstanbul'dan koğulduğu takdirde Avrupa'ya gelip refâh içinde yaşayacağı için ona değil, "bir kerre verâset hakkından sâkıt olursa, köpekler bile yüzüne" bakmayacağından bahsettiği Murad V.'a acıması, sonra, "Aman, neme lâzım" demesi, uzak gibi durduğu hâdiseleri yakından nasıl ta'kip ettiğini gösterir. Hele 'Âlî Paşa'ya hiç güvenemez. İstanbul'a dönen Kânî Paşazâde Rif'at Bey'in hâli ortadadır; "yeni mezhebi hükmünce Ermeniler'in maiyyetine me'mur" olmuştur. İşte 'Âlî Paşa, "dâmen-i âtıfetine düşen husamâsına böyle muâmele ediyor"[56] der ve ona güvenemez.

Kemal'e göre *Muhbir*, Su'âvî'nin "televvün-i mecnûnânesinden" dolayı hergün bir kalıba girmiş, *Hürriyet* Ziya'nın üstünlük iddiâsından, Fâzıl Paşa'nın korkusundan, 'Abdü'l-'Azîz'e dalkavukluk, Vekiller'e dil uzatmak ve garazkârlık yüzünden muvaffak olamamışlardır. Vezirlik rütbesine bir adım kalmışken istikbâlini tepen, kendini tehlikeye atan, askerî şöhrete sâhip ve mektepli zâbitlerin pek güvendiği Hüseyin Vasfî Paşa ile Mehmed Bey'in çıkardığı *İnkılâb*'ın neşriyyâtı Bâb-i 'Âlî'nin ciğerine işliyor; fakat İsviçre'de basıldığından elleri erişemiyor. Murad V. ile Fâzıl Paşa onlardan faydalanmasını bilseler idi, çok iş görülebilirdi; fakat gafletler.. *İnkılâb* yurdun her yanına muntazam dağıtılmakta ise de, Kemal, harekete mecâlleri olmayan uyuşmuş İstanbul halkından değil, taşra halkından ve zâbitlerden ümitlidir. "Dünya insandan hâlî değildir; hâlâ mülkün ne merkezde olduğunu pek âlâ biliyorum. Hüseyin Paşa ile Mehmed Bey'in Avrupa'da muhâlefet fırkaları nezdinde buldukları i'tibârı ise hadden ziyâde" olduğu düşüncesindedir. Şehzâde Yûsuf İzzeddîn ile Mahmud Celâleddîn'in sünnet düğünleri münâsebetiyle kendilerinin afvedileceklerini ummaz. 'Âlî Paşa'nın yakın dostu Miralay Rizâ Bey yakında İstanbul'a gidecektir; bu hususta onun, aralarını bulma bakımından, yardımı dokunacağından pek de ümitsiz değildir[57].

1870 Temmuz'unda Mösyö Fanton Londra'dan İstanbul'a gitmiş, Kemal'in yakından tanıdığı ve ondan her fırsatta faydalan-

[56] Mektup, nu. 62, s. 197 v. d.
[57] 5 ve 10 Haziran, 1870 tarihli mektuplar ve önsöz'leri, s. 198-204.

mağa çalışan bu ecnebî muharrir, İstanbul'da Fâzıl ve 'Âlî Paşalar ile görüşmüştür. Kendi menfaatine halletmek istediği birçok işler, Türk el-yazması eski eserleri basmak, gazete çıkarmak, İstanbul'u Bağdâd'a bağlayacak demiryolu imtiyâzı v. b. birçok projeleri vardır. Fanton, Kemal'e, bâzı şeyleri kabûl etmek şartıyle İstanbul'a dönebileceğini 'Âlî Paşa'nın söylediğini yazar[58].

Kemal, başka yerde ikāmeti istenilmesine rağmen hâlâ Londra'dadır[59]; buna sebep olarak *Kur'ân*'ın burada basımıyle meşgûl olduğunu ileri sürer. 1870 Temmuz'unda babası Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği mektubu da, bilinmeyen siyâsî fikir ve hâdiseleri aydınlatıyor : Mustafa Âsım Bey, Murad V.'ın yalnız Kemal'e teveccühü bulunduğunu, obirlerini hiçe saydığını yazmış olacak ki, Kemal bu münâsebetle, büyüklerde vefâ olmadığını tecrübesiyle artık anladığını kaydediyor. Kemal'e göre bu muhabbet, *Hürriyet*'ten çekilir çekilmez arkadaşlarının başına gelen felâketten, kendisi uzaklaştırılınca Avrupa'dakilerin birşey yapamayacakları inancından ileri gelmektedir. Hüseyin Paşa gurupu, Kemal ve arkadaşları gibi bıraktıkları me'murluklarına karşılık maddî himâye görmeksizin, *İnkılâb* gazetesinde 'Abdū'l-'Azīz aleyhinde neşriyyâta, fikir mücâdelesine devâm etmektedir ve Murad V.'ın teşvīkı ile —'Abdū'l-'Azīz'e sû'-i kasd teşebbüsünden— belâya uğrayan Hüseyin Vasfî Paşa ve tarafdârları maksatlarına erişmek için hiç yardımsız çalışacaklardır. Murad V. ile Fâzıl Paşa ise hâlâ gaflet uykusunda.. "Bir adam ateşe saldırılıp da, arkasından ben ânı tanımam" denilemez. Hükûmet onlar için bir belâ çıkarmağa kalkışırsa, meydana gelecek cinâyet, bu def'a, Sa'īd Sermedî'nin 'Âlî Paşa'ya sû'-i kast teşebbüsü gibi ört-bas edilemeyecektir; çünki bu sefer Avrupa'nın işe el koyması hazırlanmıştır. İşte Kemal bu yüzden, yazdıklarının gereken kimselere aynen naklini değil, uyandırılmalarını babasına tavsıye ediyor; böylece, belki, her taraf için mukadder belâların önü alınmış, savâba girilmiş olacaktır[60].

Kemal, 7 Ocak, 1870 tarihli ve *Hürriyet*'ten ayrıldığını bildiren *i'lân*'ından yedi ay kadar geçmesine rağmen, hâlâ afvedilmemişti. Nihâyet, Mustafa Fâzıl Paşa'nın Mâlîye Nâzırlığı (14 Ağustos, 1870)'-

[58] 65 ve 66 numaralı mektuplar ve önsöz'leri (S. 204-208).
[59] Bk., önsöz, nu. LXX, s. 214 v. d.
[60] Mektup, nu. 67, s. 210 v. d.

na ta'yininden bir ay kadar önce bu yazının kendisine âit olup olmadığı Zabtiyye Nâzırı Hüsnü Paşa'nın 19 Temmuz, 1870 tarihli yazısıyle Kemal'e sorulmuş, "Evet" cevâbını vermiş olacak ki, ayni Nezâret'in 10 Ağustos, 1870 tarihli resmî yazısı ile yol harclığı verilmek sûretiyle İstanbul'a dönebileceği resmen bildirilmiştir[61]. Kemal, bundan sonra da hemen İstanbul'a dönmeyerek Kasım başına kadar yine Londra'da kalmış ve 25 Kasım, 1870'de İstanbul'a gelebilmiştir[62] (S. 81-220).

6. Magosa Mektupları

Kemal, Avrupa'dan döndükten sonra bir müddet herhangibir me'murluğa ta'yin edilmedi. İstanbul'a gelmek üzre bulunduğu günlerde, ilk sayısı 12 Kasım, 1870'de çıkan *Diyojen*'de, bilhassa siyâsî ve içtimâ'î mevzûlarda tenkīdî mâhiyette musâhabeler yazmağa başladı. 'Âlî Paşa'nın vefâtından ve Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâret'e ta'yininden bir yıl kadar sonra, 1872 Ağustos'unda Gelibolu Mutasarrıflığı tevcih olundu; bu ta'yin, fikir arkadaşlarıyle birlikte 13 Haziran, 1872'de neşre başladıkları ve kendisinin başmuharriri bulunduğu *'İbret* gazetesindeki tenkidlerinden dolayı İstanbul'dan uzaklaştırılması demekti. Aradan beş ay kadar geçince, Gelibolu Mutasarrıflığı'ndan azledilip İstanbul'a döndü ve *'İbret*'teki neşriyâtına devam ettiğini görüyoruz. *Vatan-yâhud-Silistire* piyesinin temsīli münâ-

[61] Bu hususta daha çok bilgi edinmek ve Hüsnü Paşa'nın resmî yazısının metni için LXX numaralı önsöz'e bakınız (S. 214-17).

[62] Mektup, nu. 71 ve önsöz'ü (S. 217-18). Kemal'in İstanbul'a döndüğü tarih hakkında daha çok bilgi edinmek için bu kitabımızın 218'inci sayfasına bakınız (Not-2). M. Cemal Kuntay'ın eserinde 1871'de döndüğü kaydedilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., İst., 1944, s. 376). Prof. Mehmed Kaplan, "'Âlî Paşa'nın ölümü (1871, Eylûl 6), Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâret'e geçmesi üzerine afv-ı umûmî i'lân olundu. Su'âvî hâriç Genç Osmanlılar'ın diğer âzâları da İstanbul'a döndüler" diyor (*Namık Kemal, Hayatı ve Eserleri*, İst., Horoz Matbaası, 1948 s. 72, 78). 'Âlî Paşa, 7 Eylûl, 1871'de vefât etmiştir; Kemal, bu hâdiseden bir yıl kadar önce İstanbul'a dönmüş bulunuyordu ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarından birkısmı, msl., Kânî Paşazâde Rif'at Bey daha önce, geri kalanlar biribirinden farklı yıllarda İstanbul'a dönmüşlerdir. Şerif Mardin'in eserinde, kaynak gösterilmeksizin, Kemal'in 25 Kasım, 1870'de İstanbul'a geldiği kaydedilmekle berâber, Prof. M. Kaplan'ın eserinde mevcut ve yukarıya aynen aldığımız cümle, yine kaynak zikredilmeksizin ve aynen nakledilmiştir (*The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton University Press, 1962, p. 56).

sebetiyle yapılan gösteriler, Murad V.'ın tahta geçeceği hakkındaki îmâlı temennîler, hükûmetin dikkatini zâten üzerine çekmiş olan Kemal ve arkadaşlarının tevkîfine yol açtı (6 Nisan, 1873). 10 Nisan, 1873 tarihli *Fermân* hükmünce, zararlı neşriyâta ibtilâsı yüzünden te'dîbi için kal'a-bend olarak Magosa'ya sürüldü. Ahmed Midhat ile Ebüzziya Tevfik Rodos'ta, Nûrî ve Bereketzâde Hakkî Beyler Akkâ'da berâberdiler; fakat Kemal'in sürgün arkadaşı yoktu, Magosa'da yalnızdı[63].

Kemal, hakkındaki "tevkîf-i askerî" hükümü yanlış anlaşıldığından ilk zamanlarda hakîkaten, dar bir hücrede çetin bir mahbes hayatı yaşadı ise de, az bir müddet sonra geniş yere nakledildi; oldukça serbest ve rahat bir menfâ hayatına kavuştu[64]. Bunda, şâir 'Alî Rûhî ve Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'in babaları Kıbris Vâlisi Veys Paşa'nın mühim te'siri vardır. Veys Paşa, Kemal'e gazeteleri gönderiyor, mektuplaşmalarına, İstanbul'dan gönderilen kitap, yiyecek, giyecek v. b. şeylerin te'mînine vâsıta oluyor, her türlü kolaylığı esirgemiyordu. Yalnız Veys Paşa değil, onun maiyyetindekilerle, msl., husûsî kâtibi 'Avnî Bey'le, Kaymakam 'Ârif Efendi, Mal-müdürü Nef'î, askerî doktorlar, mülâzimler v. b. me'murlarla dostcasına münâsebetler kurmuştu. Bunlar mektuplarını getirip götüren, her türlü haber ve havâdisi günü gününe eriştiren, kendisini sık-sık ziyâret eden, berâber tavla oynadığı, rakı içtiği, bâzılarına eserlerini imlâ ettiği, adına kendi kitaplarını bastırdığı, yazdıkları eserleri — msl., Nef'î'nin tiyatrosunu— bizzât tashih ettiği güvenilir dostları idi; hattâ, bâzıları ile yakın münâsebeti o kadar dikkati çekmiş, o şahsın, msl., Mülâzim Zekî'nin başka yere ta'yinine bile sebep olmuştur. Ayrıca, Veys Paşa'nın oğlu Zeynü'l-'Âbidîn Reşîd'in de, bilhassa Kemal ile âilesi arasındaki haberleşmelerde ve kitaplarının basımında çok faydası dokunmuştur.

Veys Paşa, 1873 Kasım'ında Kıbris Vâliliği'nden alınmış, yerine ta'yin olunan Moralı İbrâhim Paşa bu vazifeyi kabûl etmeyince, Nazif Paşa bura vâliliğine getirilmiştir (28 Şubat, 1874). Kemal, Nazif Paşa'ya mektuplarında oldukça iltifatlı ve samîmî ifâde kullanmış, hattâ ondan borç istemiş, arzu ederse maiyyetindeki me'murlar hakkında kendisini aydınlatabileceğini yazmıştır. Başkalarına gönderdiği mektuplarında Nazif Paşa'nın pek de lehinde olmayan fikirler ileri süren Kemal, Paşa Kıbris Vâliliği'nden ayrılınca bir tesellî mektubu yazmağı ihmâl etmemiştir. Sürgün hayatı, Veys Paşa zamânındaki gibi serbest geçmemiştir; Nazif Paşa'nın sıkı kontrolünden şikâyetlerine rastlarız. Nazif Paşa'nın Kıbris Vâliliği on ay kadar sürmüştür; onun yerine ta'yin edilen (18 Aralık, 1874) 'Aziz Paşa, Yeni Osmanlılar'dan ve Kemal'in dostu idi; vâliliği selefi gibi on ay kadar devâm etti. Yerine, 1875 Ekim'i sonunda Tosun Paşa geçmişti ve Kemal ile yakınlığı yoktu. Bu sırada Kemal Magosa'ya sürüleli ikibuçuk yıl olmuştu ve burada tanıştığı hayrânı sivil ve askerî me'murlar vâsıtasıyle gerek âilesi, gerek dostları ile haberleşme mes'elesini, para ve başka şeylerin gönderilmesini yoluna koyduğundan bu hususta himâyeye, ilk zamanlardaki gibi pek de ihtiyâcı kalmamıştı; adamlarından Nûrî Bey sık-sık Magosa'ya gidip geliyor, bâzan günlerce burada kalıyordu[65]. Hemen söyleyelim ki, Kemal, bir asra yakın zamandanberi tekrârlandığı üzre, öyle, çürütücü bir zindan hayatı yaşamış değildir; denilebilir ki, Magosa hayatı, sürüldükten sonra geçen kısa zaman dışında, Avrupa'dakinden çok daha müreffehtir. Murad V., İstanbul'daki âilesinin rahat rahat geçimini te'min ettiği gibi, kendisine de türlü vâsıtalarla para, hediyeler gönderiyordu. Veys Paşa konağından yollanılan şeyler de az değildir. Kemal'in ve yakınlarının mektupları gözden geçirilince pek çok altun, kelle kaşarpeynirleri, havyar, rakı, konyak, tütün, reçel ve şuruplar, gecelik entarisi ve hırkalar, kol saatleri, âhiretliği için elbiselik kumaş, odasına serilmek üzre keçe, zarf, tomar tomar kâğıt, kalem, mürekkep, kalemtıraşına kadar gönderildiği açıkca anlaşılır. Kendisi için fazla gelen bu şeyleri Kemal oradaki dostlarına yedirip içiriyor, dağıtıyordu; msl., gönderilen üç saatten ikisini Avnî Efendi'ye, Osman Bey'e hediye etmişti. İşte bu yüzden, sihhatini harâb edecek derecede içkiye düşen Kemal'i, isrâfından dolayı, babası Mustafa Âsım Bey îkâza mecbur kalmıştır. Akkâ ve Rodos'taki sürgün arkadaşları ise oldukça zarûret içinde bulunuyorlardı; hattâ bu sebepten Kemal, Ebüzziya Tev-

[63] Tafsîlât için, 76, 77, 78'inci mektuplara ve önsöz'lerine bakınız (S. 223-33).

[64] Bu hususta tafsîlât için bilhassa 79, 83, 85 numaralı mektuplara ve önsöz'lerine bakınız (S. 233-47; 250-52; 258-60).

[65] Verdiğimiz bu bilgiyi ve bundan sonrakilerin bâzılarını tevsîk ve genişletmek için, kitabımızın sonundaki *Umûmî İndeks*'te mevcut bunlara âit şahıs ve eser adlarına bakılabilir.

fik'ın çok acı sitemleriyle karşılaşmıştır. Magosa'da iken basılan kitapları vâsıtasıyle de, az-çok kazanç te'min etmekte idi[66].

Kemal'in eserlerinin çoğu, Magosa'da bulunduğu sırada yazılmış ve basılmıştır; bunlar arasında *Devr-i İstilâ*, *Ru'yâ*, *Gülnihâl* gibi daha önce hazırlananlar da yok değildir. Magosa'daki sürgünlük hayatının Kemal için, eser kaleme alıp neşretme' bakımından en verimli devre olduğunu söyleyebiliriz. Mektupları vâsıtasıyle, ayni senede basılan muhtelif eserlerinden hangisinin daha önce yazılıp neşredildiğini tesbit etmek mümkin oluyor. Magosa'da iken günlük gazetelerde eser ve makālelerinin neşredildiğini bilmiyor, hattâ bunu imkânsız görüyorduk; mektuplarından ise *Ru'yâ*'nın bir başka adının *Hasb-i Hâl* olduğunu, *Sadâkat* gazetesinde neşredildiğini, yine bu gazetede ve *İstikbâl*'de başka yazılarının çıktığını öğreniyoruz[67]. Mektuplar, bize, yalnız Kemal'in değil, mühim başka şahsiyyetlerin eserleri hakkında da yepyeni bilgiler kazandırmaktadır; Namık Kemal'in, *Harâbât*'ı[68] tenkīd maksadıyle kaleme aldığı *Tahrīb-i Harâbât*[69] ve *Ta'kīb*'e karşılık, Ziyâ Paşa'nın *Muhrib* adlı bir eser yazdığından, bu

[66] Magosa mektuplarının çoğu, bu hususta fikir verebilir; bilhassa 110-112'nci mektuplara ve önsöz'lerine bakınız (S. 303-8; 302, 313).

[67] N. Kemal hakkındaki eserlerde *Ru'yâ*'dan ya hiç bahsedilmemiş, yâhut yanlış bilgi verilmiştir. Msl., Nihad Sâmî Banarlı'nın eserinde Londra'da yazıldığı (*Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 259; krş., Prof. M. Kaplan, *aynı esr.*, s. 41), Vasfî Mâhir'in *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde (Ankara, 1964, s. 641) hikâye ve romanları arasında zikredilmiştir. *Ru'yâ*, Kemal'in, bugün bile ehemmiyetini kaybetmeyen en meşhur eserlerinden biridir (Bk., *İndeks*). Kadrî Râşid Anday, 1904 yıllarında, Kuleli Askerî Tıb İ'dâdîsi'nde talebe iken Jön Türklük faâliyyeti dolayısıyle mektepte dâimî araştırmalar yapıldığını, idârecilerin peşinde koştukları şeyler arasında bilhassa Kemal'in *Ru'yâ*'sı bulunduğunu yazıyor ve "Hele bu, içimizden birinin üstünde çıkmaya görsün, istintāk, isticvâb, habs biribirini ta'kip ederdi" diyor (*Canlı Tarihler*, XXVIII., s. 62).

[68] Şerif Mardin'in eserinde, Gibb'den naklen yanlış olarak bu eserin 1876 yılı sonunda neşredildiği kaydedilmiştir (*The Genesis of Young Ottoman Thought*, 1962, s. 69, not-120).

[69] Prof. Mehmed Kaplan'ın vaktiyle Doktora tezi olarak hazırlayıp bastırdığı *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*'nde, İsmâil Hikmet Bey'in *Türk Edebiyatı Tarihi*'nden naklen, Zâbtīye Nâzırı Hüseyin Kâzım Paşa'nın, *Tahrīb-i Harâbât*'ı 'Alî Rûhî ile berâber Ziya Bey (Paşa) 'in evine götürdükleri kaydedilmiştir (S. 94). Adı geçen şahıs Hüseyin Kâzım değil, Hasan Tahsin Efendi'nin oğlu Hüseyin Nâzım Paşa'dır (İ. E. M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, İst. 1938, c. VI., s. 1149 v. d. Ayrıca bk., bu kitabımızın *İndeks*'i).

eserin adından bugüne kadar bilgi sâhibi değildik. Kemal'in Magosa'da yazdığı eserler, bunların hangi maksatlarla kaleme alındığı, kimler tarafından bastırıldığı, hattâ — yanında lüzumlu kitaplar bulunmadığından— eksik kısımları kimlerin ilâve edip tamamladığı, eserlerinin nasıl satıldığı v. b. hemen hemen tamâmiyle mechûldü; onun Magosa hayatını ve burada verdiği eserleri her bakımdan aydınlatıcı malzeme, bu mektuplar sâyesinde elde edilmiş bulunuyor.

Kemal'e şâir ve muharrir arkadaşları, yol gösterdiği gençler ve hayranları yeni çıkan eserlerini, yazdıkları şiirleri gönderiyorlar, bunlara dâir düşüncelerini öğrenmek için mektuplar yolluyorlardı. Kemal'in bu münâsebetle yazdığı uzun mektuplar, R. Ekrem'in *Vuslat*'ı, *Atala* ve *Mes Prisons* tercemesi, Abdülhak Hâmid'in, Manastırlı Rif'at'in ve Hasan Bedreddin'in tiyatro eserleri hakkındaki mektupları, onun, bâzan çok isâbetli fikirler ileri sürdüğünü, çağdaşları üzerinde ne derece müessir olduğunu ortaya koyuyor. Yalnız, gönderilen eserleri okuyup, haklarında mütâlealar yürütmekle kalmamış, başkalarının neşriyyâtını da ta'kip etmiş, o kitapları, msl., 'Alî Fuad, 'Ârifî, Edhem Pertev Paşalar'ın Michaud'nun eserinden dilimize çevirdikleri *Emrū'l-'Acīb fī-Tārīḫ-i Ehlī'ṣ-Ṣalīb*'ne, Mahmud Celâlū'd-Dīn Paşa'nın *Ravżatū'l-Kâmilīn —yâḫud— Ṣefīk-Nâme Ṣerḥi*'ne, Kânî Paşazâde Rif'at'in *Ḥuḳūḳ-ı 'Umûmîye*'sine[70] v. b. eserlere tenkīdler yazmıştır.

Kemal yalnız edebî hâdiselerle değil, İstanbul'da cereyân eden siyâsî ve her türlü mes'elelerle, Kıbris'teki idârî işlerle, sû'-i isti'mâller ile yakından alâkalı idi. Mülkî, bilhassa askerî me'murları, dostlarını himâye maksadıyle, âmirlerine onların nâmına veya doğrudan doğruya kendi adına tavsıyeler yazıyor, vazīfe-şinâslıklarından bahisle nişân, rütbe verilmesini istiyordu[71]. Tanıdıkları arasında devlet makinesinde mühim yerler tutan şahsiyetler pek çoktu; bu sebeple,

[70] Kemal'in *Hukūk-ı Umûmîye* hakkındaki tenkidleri, 29 Mart, 1875'de, Ebüzziya Tevfik'e hitâbeder tarzda tertip olunmuştur; *Tahrīb-i Harâbât*, *Ta'kīb*, *İrfân Paşa Mektubu* gibi tenkid nev'ine giren bu iki uzun mektubunu bu cilde almağı uygun görmedik. *Mükâtebât-i Siyâsîye* başlıklı bu iki mektup metni, içindekiler tahlil olunarak tarafımızdan neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Hukūkî Fikirleri*, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Ankara, 1944, s. 51-66).

[71] Kitabımızdaki mektuplarda bu fikirleri tevsīk eden pek çok örnekler vardır; bilhassa bk., 152, 153 (S. 389-91), 157 (S. 397-400), 168 (S. 436-38) numaralı mektuplar.

vazifesinden uzaklaştırılan Diyâribekirli Na'îm Magosa'ya kadar gidip Kemal'i görmüş ve Kemal, Mütercim Rüşdî Paşa'nın Sadr-i a'zamlığı sırasında, oğlu Süleyman Reşad Bey'e mektup yazarak onun bir işe ta'yinini recâ etmiştir. Kendi nâmına da, önceleri ayrı bir ev tutup orada oturabilmesine izin verilmesi, daha sonraları taşrada bir me'murluğa ta'yini için muhtelif murâca'atlarda bulundu :

Kemal, 10 Nisan, 1873 tarihli *Fermân* gereğince Magosa'ya sürüldüğü vakit, Es'ad Ahmed Paşa Sadr-i a'zam'dı; bunu iyi karşılamadığından, sürgün hâdisesinden hemen sonra, 16 Nisan, 1873'de yerine Şirvânîzâde Rüşdî Paşa getirildi. 1873 Ekim-Kasım aylarına rastlayan Ramazan'ı müte'âkip, Rüşdî Paşa'nın oğlu Şirvânîzâde Hakkî Bey'e gönderdiği, Magosa'ya nefyi ve buradaki hayatı hakkında geniş bilgi verdiği mektunbudan, ihtilâttan memnu' ve yine habs-i askerî altında bir eve çıkmasının câ'iz olup olmadığını mahallî hükûmetten sorduğu, cevap gelmediğinden bu isteğinin reddolunduğu anlaşılıyor; bu mektubu vâsıtasıyle de arzusu yerine getirilmemiştir. Hüseyin 'Avnî Paşa'nın Sadâret'i (14 Şubat, 1874-15 Nisan, 1875) esnâsında, 1874 Haziran'ında Zabtiyye Müşîri Hüsnü Paşa'ya mektubu ile, yine ayrı bir eve çıkabilme çârelerine başvurduğu görülür. Es'ad Ahmed Paşa'nın ikinci def'a Sadâret'e getirilişinden (26 Nisan, 1875) sonra Kemal'in böyle bir teşebbüse geçip geçmediğini bilmiyoruz; fakat, 28 Ağustos, 1875'de onun yerine ta'yin edilen Mahmud Nedim Paşa'ya, Kemal'in, henüz yedi-sekiz yaşındaki oğlu 'Alî Ekrem eliyle, Bâb-ı 'Âlî'de, bir istid'â verilmiştir; fakat bu isteklerinden hiçbiri tehakkuk etmedi. Mahmud Nedim Paşa Kabinesi'nde Adliyye Nâzırlığı'na getirilen Ahmed Midhat Paşa'ya yolladığı mektubunda, Magosa'ya nefyi hakkındaki *Fermân*'da mevcut, "neşriyyât-i muzirreye ibtilâsı cihetiyle teb'îd ve terbiyesi lâzım" geldiği ifâdesine ta'rîzle, "Dersaâdet'te ikâmet edebilmek meziyyetini ihrâz edecek kadar iktisâb-ı terbiyyet eylediğimize şâyet henüz i'timâd hâsıl olamaz ise", belki taşralarca, şimdi bulundukları öldürücü şartlardan uzak, kendisi ve arkadaşlarının iyi havalı bir yere ta'yinleri için "müsâade-i merhamet-i seniyye" nin mümkün olabileceğini, böylece beş kişinin ve âilelerinin hem vücut, hem servetce harap olmak belâsından kurtarılabileceklerini yazıyordu. Bu da müsbet netice vermedi. Nihâyet, Sultan 'Abdü'l-'Azîz'in hal'ini müteâkip, 31 Mayıs, 1876'da Murad V.'ın tahta geçmesinden az sonra Kemal ve arkadaşları afvedilmişlerdir. Kıbris'in Tuzla merkezinden Mustafa Âsım Bey'e çekilen Kos'taki imzâlı ve 2 Haziran, 1292 (14 Haziran, 1876) tarihli telgrafla, Kemal, Nûrî ve Hakkî Beyler'in İstanbul'a hareket ettikleri bildirilmiştir (S. 221 - 476).

7. Mektupların Ehemmiyeti

1. Kemal'in İstanbul'da iken yazdığı ve dokuzu 1865-67, biri 1873 yılına âit on mektubu, Terceme-odası'nda çalıştığı sıradaki arkadaşlarından Sa'dullāh (Paşa) Bey, Kânî Paşazâde Rif'at, devrinin Hâlet Bey, Nâ'ilî v. b. şahsiyetlerini, Leskofçalı Gālib Bey'le münâsebetini ve onun şiirleri hakkındaki fikirlerini, bu sırada yazdığı nazîrelerini, *Tasvîr-i Efkâr* muharrirliğini ve bu devrede bu matbaanın neşriyâtı ile alâka derecesini aydınlattığından mühimdir. Mektuplarda o devrin edebî hâdiselerine, Hocapaşa yangını ve kolera salgınının tahrîbâtına, nesir ve şiir hakkında fikirlerine, dînî, içtimâ'î, ahlâkî ve halk tiyatrosuna dâir tenkidlerine rastlarız. Bunlardan biri, Dîvân şâirlerinde görüldüğü üzre baştan başa manzumdur (Nu. 7). Bâzıları, yine Dîvân edebiyatı'nda bol bol örneklerine rastladığımız tarzda mektuplardır; san'at hünerleri göstermek için bu nevi'den faydalanmış, resmî mektuplarda olduğu gibi yabancı kelimelerle yüklü bir dil kullanmış[72], fikirlerine mâna derinliği kazandırmak için *Âyet*'lerden, *Hadîs*'lerden alınmış cümlelere, vecizelere, manzum parçalara yer vermiştir[73]. Hayatın basit vak'alarını hayâli ile zenginleştirip mu'cizevî hâdiseler hâline çevirdiği bu mektuplar edebî san'atlarla, seci'lerle doludur; âhenk ve bedî'î kıymet bakımından şiirin verdiği zevkı duyurur. Sonraki mektupları arasında bu gibi örnekler, Magosa'da yazdığı birkaç mektubu dışında, pek yoktur[74].

[72] 1301 (1885) yılında, onaltı yaşında iken Konya vilâyeti Mektûbî Kalemi'ne devâma başlayan Veled Çelebî (İzbudak), resmî nesir yazmanın, böyle bir müsveddenin içinden çıkmanın güçlüğünden bahisle, "Nâcî merhum birkaç gün müdâvim olduğu Hâricîye Mühimme Kalemi'nde ufak bir müsveddeyi kaleme alamadığını ve yine Gelibolu Mutasarrıfı iken Kemal Bey merhum Meclis-i idâre tarafından sancak umûruna müteallık bir mazbata tasarlayamadığını pek yakından mevsûk olarak biliyorum" diyor (*Veled Çelebî'nin Hâtıraları*, *Canlı Tarihler*, c. XIII., İst., 1946, s. 11).

[73] Arapça metinlerin tercemesi husûsunda rahmetli Abdu'r-Rahman Sayılı'nın ve Prof. Necâtî Lugal'in; Prof. Aydın Sayılı'nın, asistanım Dr. Es'ad Coşan'ın esirgemedikleri yardımlarından dolayı kendilerine minnet ve teşekküre borçluyum.

[74] Bilhassa bk., 1, 3, 8, 79, 176, 177, 180, 181 numaralı mektuplar (S. 4, 19, 43, 237, 452, 462 v. d.).

2. Yeni Ozsmanlılar Cem'iyyeti hakkında bilgimiz çok az, mübhem, tenâkuzlarla doludur ve bu sâhada yazılanlar umûmiyetle Ebüzziya'nın *Yeni Tasvîr-i Efkâr*'da tefrika hâlinde kalan *Yeni Osmanlılar Tarihi*'ne dayanır[75]. Kemal'in Avrupa mektupları, bu hususta, işin içinde bulunan biri tarafından, samîmiyyetle yazıldığı için en sağlam kaynağı teşkil ettiği gibi, bugüne kadar lâyıkıyle faydalanılmadığından, önümüze yepyeni bilgileri sermektedir. Yeni Osmanlılar

[75] Midhat Cemal Kuntay'ın üç ciltlik eserinde (yukarıdaki 7 numaralı not'a bk.), Kemal'e ve devrine âit pek çok vesîka bulunmakla berâber, bunlar gelişi güzel neşredilmiş olup, ne kronolojik, ne de mantıkî sıra yoktur. Müellif, bu arada Kemal'in mektuplarının ne zaman yazıldığını ta'yin için de pek meşgûl olmamış, msl., bir mektubun sonu ile diğerinin başı karıştırılarak tek mektup hâlinde basılmış, bâzısı tarihi iki yıl önceye âit gösterilmiş, bir Magosa mektubunun Midilli'den gönderildiği kaydedilmiştir; metni bir ciltte, klişesi başka ciltte olanlar, mükerrer neşredilenler de vardır (Bu kitabımızın 174, 175, 184, 294, 425'inci sayfalarına bk.). Bununla berâber, bu eserden, bilhassa Kemal'in Türk Tarih Kurumu'nda bulunmayan mektupları bakımından çok faydalandık. Ancak, Ebüzziya'nın fikirlerinin kontrolsuz olarak yer yer nakledildiği bu eser vâsıtasıyle, Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti hakkında vâzih fikir edinmek imkânsızdır. Ahmed Bedevî Kuran'ın *İnkılâb Tarihimiz ve Jön Türkler* adlı eserinde Yeni Osmanlılar hakkında verilen bilgi, Midhat Cemal, dolayısıyle Ebüzziya'dan nakildir (İst., Tan Matbaası, 1945, s. 9-13). Bunun gibi Jr. Ernest Edmondson Ramsaur'un eserinde de Jön Türkler'in ikinci devresi üzerinde durulmuş, Kemal ve arkadaşlarının faâliyyetine dâir, kaynak zikredilmeksizin, msl., 1860'da Paris ve Londra'da bulundukları, 1864'de *Hürriyet*'i neşrettikleri, Su'âvî'nin *Muhbir*'i 1860'da neşri, vezir Sâmî Paşazâde ve Âyetu'llâh Bey'in Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti'ni kurduğu tarzında tamâmıyle yanlış bilgi verilmiştir (*The Young Turks-Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, 1957, s. 4, 12, 21). Bu eser hakkında tenkidli bibliyografya makâlemiz için bk., *Belleten*, c. XXVI., nu. 102, Ankara-Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962, s. 391-404. [Ayrıca bk., Kerim K. Key, *Middle East Affairs*, vol. XI., nr. 1, January, 1958, s. 19-20. — Howard A. Reed, *The Middle East Journal*, vol. XII., nr. 3, Summer, 1958, s. 345-6]. Umûmiyyetle M. C. Kuntay'dan faydalanılan Şerif Mardin'in eseriyle de (*The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton Universty Press, 1962) bu mevzû' aydınlanmış değildir. Ahmed Sâ'ib'in *Vak'a-i 'Abdü'l-'Azîz Han* adlı eserinde, Jön-Türkler hakkında, kısaca, fakat faydalı bilgi verilmiştir (Mısır, 1320, s. 114 v.d.). Ahmed Midhat Efendi'nin *Jön-Türk* adlı bir romanı (İst., 1326) vardır ki, bunda Kemal'in de adı geçer (S. 34). Ayrıca bk.. Ruhsân Nevvâre - Tahsin Nâhid, *Jön Türk* —üç perdelik millî temâşâ—, İst., 1325. Prof. Karahan'ın Ziya Paşa'nın Avrupa mektuplarına dayanarak yazdığı seri hâlinde on makâle, *Hürriyet* gazetesine ve bu cem'iyyete âit yeni bâzı bilgileri içine aldığından mühimdir; ancak, bunlarda mektup metinleri aynen verilmediğinden, Yeni Osmanlılar tarihi'ni yazacaklar için, bu vesîkaların asıllarının gözden geçirilmesi lâzım gelir (*Yakın Tarihimize Işık Tutan Neşredilmemiş Vesîkalar, Yeni Sabah* gazetesi, 14 Mayıs, 1961, nu. 7963 v. d.).

tarihini yazacak olanlar, bu eserde pek çok vesîkayı kronolojik sıralanmış ve muhteviyâtları izâh edilmiş hâlde bulacaklardır. Maksadı Millet Meclisi'nin açılması, halkın haklarını elde etmek, onlara vazifelerini bildirmek olan[76], Murad V.'ın ve Fâzıl Paşa'nın yol göstericiliği ve maddî yardımlarıyle çalışan bu cem'iyyet mensuplarının başlangıçta ayni fikrin müdâfi'i oldukları hâlde, sonradan, liderleri de dâhil, hangi sebeplerle fikir değiştirdikleri, siyâsî temâyülleri, ihtilâfların nasıl içinden çıkılmaz hâle geldiği, *Muhbir* ve *Hürriyet* gazetelerinin hangi sebeplerden başarı kazanamadıkları, zaman zaman düştükleri bedbinlikler, uğradıkları maddî sıkıntılar v. b. hâdiseler Kemal'in mektupları sâyesinde bütün açıklığıyle meydana çıkmaktadır. Başarısızlıkları yanında, bâzan, Osmanlı Hükûmet'ini, Vekiller'i kendileriyle uzlaşma teklif edecek kadar endîşeye düşürdükleri anlaşılıyor. Kemal ve arkadaşlarının, fikir ihtilâfları ve siyâsî, şahsî baskılar yüzünden artık çalışamaz hâle gelip dağıldıktan sonra, aynı maksat uğrunda mücâdeleye başlayan Hüseyin Vasfî Paşa'nın siyâsî faâliyyeti şöyle dursun, kim olduğu, 'Abdü'l-'Azîz'i katl suçundan Avrupa'ya kaçtığı v. b. şeyler tamâmıyle karanlıktır. Kemal'in mektupları ve bunları izah ettiğimiz *önsöz*'ler sâyesinde, artık bu mes'ele de vuzûha kavuşmuş bulunuyor. Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti mensupları denilince, dâimâ Kemal, Ziya Paşa, Âgâh Efendi, Su'âvî, Reşad, Nûrî, Mehmed, Kânî Paşazâde Rif'at adları tekrarlanır; mektuplardan, bunlar arasında daha başkalarının, msl., 'Aziz Paşa'nın, Hoca Sâdık Efendi'nin bulunduğuna ve ne dereceye kadar mühim olduklarına dâir fikir ediniyoruz[77]. Avrupa mektupları, devlet makinesinde

[76] Murad V.'ın Yeni Osmanlılar'la münâsebeti hakkında, 'Abdü'l-Hamîd II.'in, Kurenâsından Besim Bey'e imlâ sûretiyle yazdırdığı notlarında faydalı bilgiler mevcuttur (İbnü'l-Emîn M. Kemal İnal, *'Abdü'l-Hamîd-i Sânî'nin Notları, Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, yıl-XVI., nu. 13 (90), 1 Kânûnısânî, 1926, s. 60 v. d.); buradan naklen ayrıca bk., ayn. müellif, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. V., İst., 1938, s. 944.

[77] Ebüzziya Tevfik, Kemal ve arkadaşları Avrupa'ya kaçtıktan sonra Müderris Velîyyü'd-Dîn Efendi'nin medreseden kaldırılarak Mahmudîye'de habsolunduğunu, bu cesur zâtın, kendisini sorguya çeken kimseye tokat attığını ve suallerine cevap vermediğini yazar (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 90, 29 Ağustos, 1909). Ayni müellife göre Âsım Bey (Paşa)'in de bu cem'iyyet mensuplarından olduğunu kendisine yakın dostu Zabtîye Müfettişi Kerim Bey söylemiştir; Kerim Bey, muâvini bulunan Âsım Bey'in hamiyyet ve zekâsına hayrân olduğundan, bunu devlet ricâline duyurmamıştır (*Ayn. yer*, nu. 103, 11 Eylûl, 1909). T. N. rumuzuyle önce Fransızca, sonra Türkçe'ye tercemesi neşredilen *Bâb-i 'Âlî'nin İçyüzü*

ehemmiyetli yer tutan kimseler, ta'kip ettikleri siyâset, hattâ husûsî hayatlarının gizli tarafları, Cemiyet mensuplarından hepsinin bilinmeyen cebheleri hakkında fikir vermektedir. Yer yer, bunlar dışında muhtelif mevzû'lara da temâs edilmiştir; msl., Leskofçalı Gālib'in kendisini zehirlediği kaydine, Kemal'in Avrupa'da iken yazdığı bir mektubundan başka hiçbir yerde rastlamış değiliz. Gönderdiği yüzlerce mektuptan bize kadar gelebilen altmışbeş mektup (Nu. 10-75), *Hürriyet* gazetesinin tarihçesine, niçin devam edemediğine, bundaki imzâsız yazılardan bâzılarının kimlere âit olduğuna, hangilerinin Kemal'in tashihinden geçtiğine dâir bilgi verme bakımından da mühimdir.

3. Magosa, Kemal'in en çok eser verdiği yerdir. Avrupa'daki hayatı siyâsî mücâdelelerle, Midilli ve Rodos, Sakız'da — Mutasarrıflık'ı îcâbı — resmî işler arasında geçmiş, Magosa'da ise bu gibi meşgûliyyetleri yoktu; etrâfında, edebiyat meraklılarından, hayranlarından, eli kalem tutan askerî, sivil me'murlardan bir çevre yaratmıştı ve eserlerini bunlara dikte ediyordu. İşte bu sebeplerden denilebilir ki en çok mahsûl verdiği yer Magosa'dır; buradan gönderdiği mektupların en ehemmiyetli tarafı, bu hususta bizi aydınlatmasıdır.

Kemal'in Magosa'da iken ayni senede basılan eserlerinden hangisinin daha önce yazılıp neşredildiği, hangi eserlerini hangi maksatlarla yazdığı, ilhâm kaynakları, burada kaleme aldığı şiirler v. b. şeylerden başka, Magosa hayatına, *Tasvîr-i Efkâr*'da çalıştığı zamanlara âit hâtıralarına, kendisiyle sürülen arkadaşlarının hayat ve eserlerine, yeni basılan kitaplar hakkında mütâlealarına, Sâbir mahlâsını burada

adlı eserde, "Jön Türkler takrîben kırk sene evvel isbât-i vücut etmişler, ahîren Paris'te bir merkez vücûde getirenler, Jön Türkler'in nesl-i sânîsi hükmünde bulunmuşlardır. Karn-i evvelden olan Jön Türkler, İstanbul'da Aksaray civârında bir küçük hânede akd-i meclis ve müşâvere ederlerdi. Bu hâne Dârü'l-Müsâmere ünvânını hâiz idi. İşbu cem'iyyet-i edebîye ve siyâsîyenin reisi edîb-i a'zam Kemal Bey idi. Bu kuvve-i merkeziyyenin etrâfında herbiri birtakım peykler sâhibi olan avâlim-i esâsîye-i dîger de Ziyâ Bey, *Harâbeler* mütercimi Âyetu'llāh Bey, Michaud'nun *Ehl-i Salîb Tarihi* mütercimi Pertev, 'Ârifî Bey, meşhur gazeteci müceddidînden Ebüzziyâ Tevfik Bey, Ahmed Midhat Efendi, Ekrem Bey ve Memduh Beyefendi'den ibâret idi. 'Avâkıb-i istibdâd-i idâre, bu 'avâlimin birçoğunu menfâlarda mahv-u tebâh eylemiş, yalnız Ekrem Bey'le Midhat Efendi dolgun maaşla İstanbul'da kalabilmek yolunu bulmuşlardır. Memduh Beyefendi'ye gelince, el-yevm Dâhilîye Nezâreti gibi mu'tenâ bir me'muriyyette bulunan Memduh Paşa, işte bu zât-i âlî-sıfattır" deniliyor (İst., 1324, s. 18).

aldığına dâir kayidlar vardır. Bu Yüzotuzaltı (Nu. 77-213) mektup sâyesinde, onun, hemen tamâmıyle mechûl Magosa hayatı aydınlanmakta, eserlerinin kronolojik sıralanması mümkün olmakta, bugüne kadar yazılan eserlerdeki yanlışlar düzeltilmekte, eksikler tamamlanmaktadır. Avrupa'da olduğu gibi, Magosa'da iken de Sultan Murad V.'ın, Yeni Osmanlılar'dan en çok Kemal'e teveccühü bulunduğu ve onu ihsanlara gakettiği anlaşılıyor. Mektuplarda, hükûmet işleriyle, devlet ileri gelenleriyle, Sultan Muard'ın tahta geçeceği ile alâkal îmâlı ifâdelere de yer yer rastlarız.

André Maurois, *Lord Byron'un Mektupları*'nın *önsöz*'ünde[78], mektup yazanların üçe ayrılabileceğini yazar: (1) Mektup nev'ini, fikirlerini doğrudan doğruya anlatmak için kullananlar; (2) anlatacak az şeyleri bulunduğu için, oldukça monoton hayatın basit vak'alarını hayâlleri ile zenginleştirip mu'cizevî hâdiseler hâline getirenler; (3) benkliklerini bütün sıcaklık ve canlılığı ile ortaya atanlar.. Mektup sâhasında meşhur şahsiyyetler arasında bu üç tarzı kaynaştırıp bir arada kullananlar da bulunduğuna dikkati çeken müellif, ilkine örnek olarak Taine'in, ikinciye Madame de Sévigné'nin, üçüncüye Byron'un mektuplarını örnek gösterir. Kemal'in mektupları arasında her üç nev'in örnekleri, bunların karışımından meydana gelenler, en bol sayıda ise, kendi benliğini olduğu gibi önümüze seren husûsî mektupları yer alıyor. Günün birinde basılacağı akla gelmeksizin muhâtabı ile konuşur gibi yazılan bu samîmî mektuplar en orijinal vesîkalardır.

Edebiyatımızda, bir şahsın bütün mektuplarını içine alan, bunların anlaşılabilmesi için icâbeden bilgilerin verildiği ilk ilmî eser, *Ziya Gökalp Külliyâtı*'nın ikinci cildini teşkil eden *Limni ve Malta Mektupları*'dır[79]; ancak, bunların mühim kısmı, mütefekkirimizin çocuklarına yazıldığından, fikir zenginliği bakımından hiçbir zaman Kemal'inkilerle ölçülemez. Diğer taraftan, hemen hepsinin yazıldığı tarih kaydedildiğinden tasnifinde güçlük çekilmemiştir. Ne Doğu ne Batı edebiyatlarında, kırksekiz yıllık ömrünün en verimli onsekiz yılı sürgün

[78] *The Letters of Lord Byron*, Everyman's Library, nu. 931, London, 1936, p. IX.

[79] Türk Tarih Kurumu Yayınların'dan, II. Seri — Nu. 18a, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965.

hâlinde geçen, çevresinde her hâdise ile yakından alâkalı ve birçoklarına bizzat karışmış Kemal gibi bir şâir ve muharrire pek rastlanmadığından, yazmış olduğu mektuplar, bu orijinal hayat ve şahsiyetinin tabî'î neticesi olarak başkalarınınkine benzemez. Bu yüzden, kitabımızın tertibi de, bu tarz eserlerde görüldüğü gibi, msl., Ziya Gökalp'in, Byron'un, Charles Lamb'in neşredilen mektupları gibi, kronolojik olarak biribirini takip eden mektuplardan ibâret değildir. Mektupların çoğunun yazıldığı yer belli edilmemiş, tarihsiz, şifreli adlarla, üstü-kapalı ifâdelerle dolu oluşu, fikirce zenginliği bakımından eserin hazırlanışı ve tertibi, bu nevi'deki eserlerden ayrı, kendine hâs husûsiyet gösterir. Her mektubun başında yer alan ve Rumen rakamlarıyle numaralanmış *önsöz*'lerde, içindekileri aydınlatıcı bilgi verildikten sonra, ehemmiyeti, varsa muhtelif neşirleri üzerinde durulmuştur. Türkiye'de, Tanzimat devri fikir hayatının her cebhesi için zengin birer malzeme kaynağı olan bu mektuplardan, araştırıcıların kolayca faydalanabilmeleri düşüncesiyle tertip ettiğimiz *Umûmî İndeks*'e, yalnız şahıs, eser, yer adlarını değil, hürriyet, inkılâb, meşrûtiyyet, meşveret ve meşveret usûlü, ümmet, şûrâ-yi ümmet, manzum tiyatro, sâfî Türkçe, Acem te'siri, Garb devlet müesseselerinin alınması, seci', *Âyet-i Kerîmeler* kullanmak, Fıransızca'dan terceme romanlar modası, Şûrâ-yi Devlet'in te'sîsi, Sadâret nâmının değiştirilmesi gibi mefhumları da almış bulunuyoruz. Yine ilmî çalışmalara kolaylık te'mîni maksadıyle, *İndeks*'te, Kemal'in mektuplarında geçenleri düz, *önsöz*'lerdekileri italik, kitabımızın başında mevcut *Önsöz*'dekileri Rumen rakamları ile gösterdik.

Sözlerimizi bitirirken, Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü sayın Uluğ İğdemir'e, mektupların tedkîki husûsunda gösterdiği her türlü kolaylıktan dolayı teşekküre borçlu olduğumuzu unutmuyoruz. Diğer ciltleri de tamamlanan *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*'nın, Tanzimat devri Türkiye'sinin fikir hayatı üzerinde araştırmalarda bulunacakların tedkîk ve tenkidlerine sunduğumuz bu birinci cildi, faydalanılacak ve güvenilir bir kaynak vazifesini gördüğü takdirde, bu, bizim için, yirmibeş-otuz yıllık başdöndürücü çalışmalarımızın mükâfâtı olacaktır.

Ankara — 28 Mart, 1967

Bu kitabı
ebedî kaybının birinci yıldönümü münâsebetiyle
aziz hocam Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün
rûhuna ithâf ediyorum.

28 Haziran, 1967

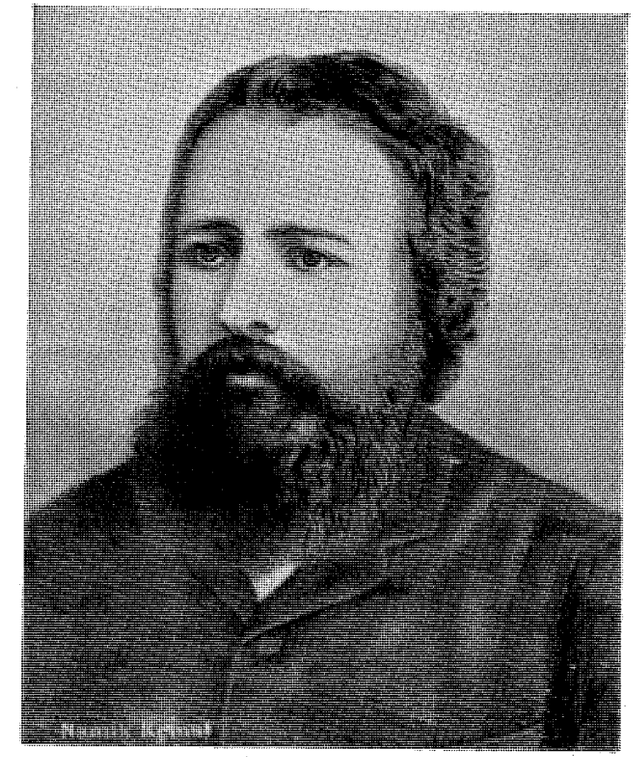

NAMIK KEMAL
(21 Aralık, 1840 — 2 Aralık, 1888)

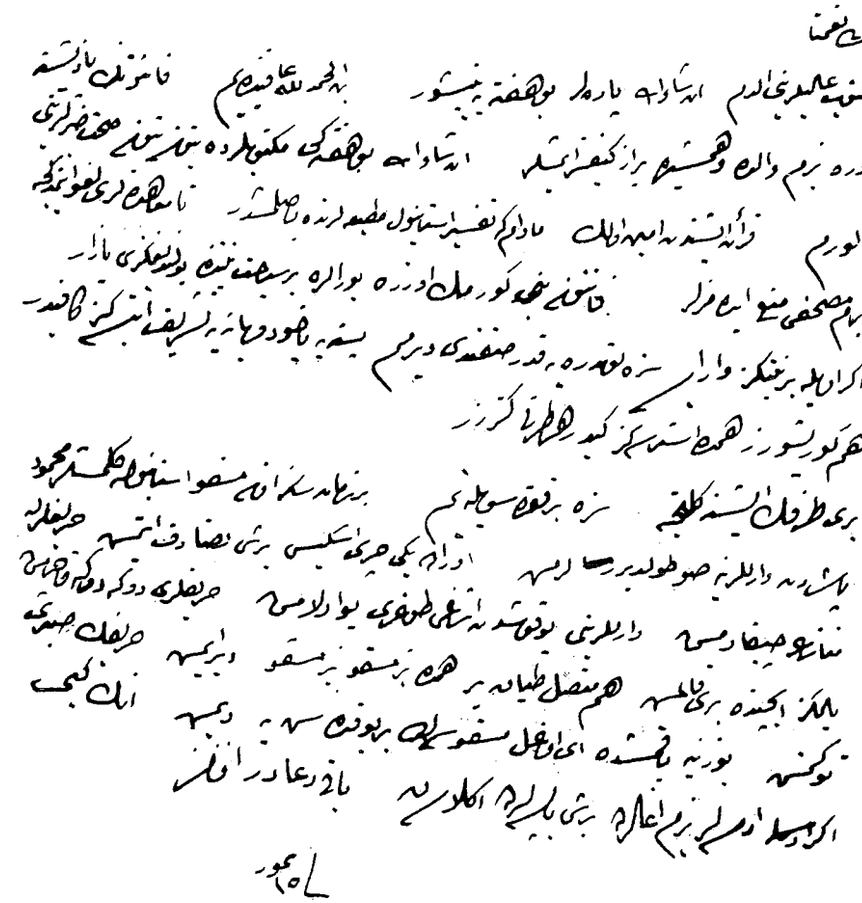

Kemal'in kendi el yazısıyle olan bu mektubu, Londra'dan, babası Mustafa Âsım Bey'e gönderilmiştir. Avrupa'dan yolladığı mektuplarının hemen hepsi gibi, bunda da yazıldığı yer, yıl ve imzâ yoktur. 1870 senesine âit bulunduğunu tesbit ettiğimiz mektubun izâhı ve yeni harflere çevrilen metni bu kitabın 212-14'üncü sayfasındadır (Nu. 69).

Kemal'in kendi yazısıyle olan bu mektup, kızı Feride Hanım'a, Magosa'dan gönderilmiştir. 1873 yılına âit bulunduğunu tahmin ettiğimiz bu mektupta, Magosa mektuplarının hemen hepsinde görüldüğü üzre hiçbir tarih yoktur. Yeni harflere çevrilmiş metni, bu kitabın 288'inci sayfasındadır (Nu. 102).

I.

İSTANBUL MEKTUPLARI

(1865 — Ocak, 1867)

I.

Kemal aşağıdaki mektubunu Diyârıbekirli Mehmed Na'îm (1842 - 1884) Efendi'ye göndermiştir. Ahlâksızlıkları yüzünden halk arasında hakkında birçok rivâyetler dolaşan Na'îm, taşrada muhtelif me'murluklarda bulunduktan sonra 1865'de İstanbul'a dönmüş, aynı senede Tıravnik sancağı Temyiz Meclisi İkinci Reisliği'ne, yine o sene Çıldır Tahrîrât Müdürlüğü'ne ta'yin edilmiştir. Kemal'in, 1865'de yazdığı aşağıdaki mektubunu Çıldır'a yolladığı ifâdesinden anlaşılıyor.

Mektubunun başında Na'îm'in karakteri ile alâkalı birçok hitablara yer veren Kemal, ondan gelen mektubu nasıl açtığını, imzâsını görünce neler hissettiğini, yolladığı eserleri *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde neşr ile onu rezil etmeğe karar verdiğini, Hâlet Bey'in Samsun'a gitmesi[1] sebebiyle bu gazete ile münâsebeti kalmadığından böyle birşeyden vazgeçtiğini anlatıyor. Kemal'in fikirleri, Na'îm'in, başkalarına âit

---

[1] İbn'ül-Emin M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., İst., Öztürk Matbaası, 1932, s. 512 v. d. Hâlet Bey'in, 1864-65 (H. 1281)'de Samsun Rümûmât Kâtibliği'ne tâyin olunduğu kaydediliyor. Fâik Reşad Bey, N. Kemal ile Diyâribekirli Na'îm'in münâsebetini aydınlatan şu fıkrayı nakletmiştir :

"Edîb-i a'zam Namık Kemal Bey merhum, bir meclis-i edebîde bâzı mu'ârızları ile mübâhasaye girişmiş.. Bahs pek ziyâde kızışmış olduğu bir sırada Diyâribekirli deli Na'îm, '*Kemal Bey, Kemal Beyi*' diyerek, gûya o bahse mütaallik kendinin de bir mütâleası varmış gibi, Kemal Bey'i durdurduktan sonra, '*Ahlât-ı erba'a ne demektir?*' deyince, Kemal Bey hayret-âmiz bir hiddet ile, '*Dört kerre halt etmektir*' demiş " (*Külliyât-ı Latâ'if*, c. I., İst., Sancakyan Matbaası, 1328, s. 147 v. d.). Bu fıkrayı, Fâ'ik Reşad Bey'den önce Mehmed Tevfik (Çaylak Tevfik) Bey, *Hazîne-i Latâ'if* adlı eserinde tesbit etmiştir (İst., Matbaa-i Ebüzziyâ, 1302, s. 262). Tevfik Bey, bir başka fıkra da naklederek, Na'îm'in garib hallerini şöyle anlatıyor : "Diyâribekirli Na'îm merhûm, asrımızda hem şâir geçinenlerden, hem de tuhaflardan idi. Ma'zûlînden, fakat erbâb-i servetten bir zâtın konağına gidip hakk-ı müşârünileyhte bir kasîdesi olduğunu dâirenin söz-anlarlarından birine söyler; o vâsıta ile huzûr-i müşârünileyhe çıkıp *Kasîde*'yi baştan aşağı okur. Bi'l-bedâhe huzûr-i müşârünileyhte inşâd eylediğini söyler. Bu kasîde, Efendi'nin pek ziyâde zevkine gidip, mes'ûlü ne idügini sorar. Na'îm de, o günlerde bir zâta 750 kuruş borcu olduğunu ve dâyinin kendisini pek ziyâde sıkıştırdığını söyler. Efendi derhâl 750 kuruş verir; hâlbuki kasîde Sâmî merhûmun *Kasîde-i Râ'iyye*'si olup, Na'îm yalnız memdûhun ismini değiştirmiş imiş. Bu duyulur. Merhûm'a, 'Niçin herifin hakkında kendin bir kasîde söylemedin de Sâmî'nin kasîdesini söyledin?' dediklerinde, merhûm, 'Belki benim söylediğimi beğenmez de, 750'yi vermez mütâleasına mebnî böyle yaptım demiştir "(*Ayn. ers.*, s. 261 v.d.).

şiirleri kendisinin imiş gibi neşrettiğine dâir kayıtları te'yid etmektedir[2]; bu şiirlerin vezin, mâna ve imlâca sakat tarafları üzerinde de durduğu görülüyor.

Kemal'in İstanbul'dan Çıldır'a yolladığı bu mektubu, *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'ten alâkasını ne münâsebetle kestiğini anlattığından mühimdir; devrinde, Nef'î'nin *Sihâm-ı Kazâ* adlı meşhur eserine nazîre addedilen bu mektup, eski tarzı taklidde, hiciv vâdisinde ne dereceye kadar muvaffak olduğu hususunda da bizi aydınlatmaktadır.

Mektup, önce Ebüzziya Tevfik tarafından tab'edilmiştir; nâşirin kaleme aldığı ve "Kemal Bey merhûmun *Tenzîrü'l-Hinzîr* nâmını verdiği bir mektubudur ki zamanında zemâîm-i ahlâkın misâl-i müşehhası olan Diyârıbekirli meşhur Nâ'îm'e yazmıştır. Mektup, hadd-i zâtında ser-tâ be-pâ evsâf-ı galîze ve ta'bîrât-ı fazîzeyi şâmil olmasından dolayı sûretâ muhill-i âdâb gibi görünür ise de, hakikatte şerre şer ile mücâzât yolunda olduğu için cumhûr-ı üdebâ indinde cevâzı müftîbih olan şetahât-ı edebîyeden ma'duddur; hattâ *Sihâm-ı Kazâ*'nın nazîre-i mensûres itlâkına sezâ-vâr olan üslûb-i nev-şenîdesi i'tibârıyle ayrıca bir kıymeti de hâizdir; binâenaleyh münşîsinin mebâdî-i neş'etinde tavr-ı kudemâyı taklîden yazdığı bâzı âsarı gibi, bu mektubunun dahî evrâk-ı perişân arasında mensî olup gitmemesi için kisve-pûş-i intibâ' olmasını lâzım addeyledim" cümlelerinden ibâret mukaddimesinin sonunda Fî-Ramazan, 1307 (1890) tarihi vardır. Bu tarihten, Kemal'in vefatından iki yıl sonra mektubun basıldığı anlaşılıyor[3]. Aynı mektup, M. Kemal İnal tarafından neşredilmiştir (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. VI., İst., Devlet Matbaası, 1938, s. 1094 v. d.). Ebüzziya neşrini esas almakla berâber, M. K. İnal neşrinin notlarından faydalandık[4].

1. DİYÂRİBEKİRLI NA'ÎM EFENDİ'ye TENZÎRU'L-HİNZÎR

1865

اَعُوذُ بِاللهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ✻ اَعْنِي بِهِ نَعِيمَ الزَّعِيمَ
الَّذِي اسْتَعَاذَ تَسْوِيلَاتِهِ الْاِبْلِيسِيَّةِ ✻
كُلُّ مَا اَحَاطَهُ الْآفَاقُ وَالْاَقَالِيمِ
خَلَّدَ اللهُ فِي نَارِ الْجَحِيمِ ✻ وَطَهَّرَ سَوَادَ وَجْهِهِ بِمَاءِ الْحَمِيمِ

Ammâ ba'du, mâsadak-i esdak-i « وَيْلٌ لِلْمُكَذِّبِينَ », mazhar-i

[2] Na'îm'in haltercemesi hakkında M. Kemal İnal'ın eserinde mufassal ma'lûmat verilmiştir (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. VI., İst., Devlet Matbaası, 1938, s. 1083 v.d.).

[3] İstanbul, Matbaa-i Eübüzziya, 1307; kapak dâhil yarım formadır.

[4] M. K. İnal neşrinde terbiyevî olmayan bâzı kısımlar çıkarılmıştır. Terkib edatları kelimeye bitişik yazıldığından, biraz tertib yanlışlarının çokluğundan mektup metni tamâmıyle anlaşılamamaktadır.

ezhar-i « لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الْمُنَافِقِينَ »[5] beberk-likā, mertek-edâ, çömlek-tînet, dünbelek-şöhret, hammâl-i fitne-ber-dûş, dellâl-i musîbet-furûş, heybet-nümâ-yi dâbbetu'l-arz, bi't-tûl-i v'el-'arz, hayret-bahşâ-yi sevrü's-semâ, bi'l-fikr-i ve'z-zekâ, vâsi'ü'l-idrâk min verâ'ü'd-dellâk, kaviyyü'l-ihâte min âletü'l-livâte, Ebû Cehl-i ekmel, Felâtûn-ı echel, Aristo-yi bî-haber, müsteşâr-ı İskender, Câmûs-i Zü'lkarneyn, me'yus-i müstegraku'd-dîn, şeddesiz cehl-i mürekkeb, şeddeli merkeb, şerru'l-halef-i Müseylime'tü'l-Kezzâb, tâcu'l-şeref-i İbn Selûl-i bî-hicab[6], kâmil-i bâkıl-edâ, câhil-i âkıl-nümâ, celîlü'l-rezâ'îl, zelîlu'l-hasâ'îl, hayvân-ı nâhık, dübb-i mîşe-zâr-ı şâhık, ne-kûhîde sebze-i fâsid, kendîde bi't-tîh-i Âmid, ibn zamâne, ebü'l-'ibâne mukaddemâtı ser-nâme-i mecmua-i sıfâtı olan Na'im Çelebî!

Cehennem râ tıngır mıngır sâikası ve « کوه میخورد و ره میرود[7] » zâikası ile İstanbul'dan azîmetin ki efdal-i harekât ve evvel-i hasenâtındır; hak bu ki ahibbâya tahmîl-i menn-i azîm ve eviddâdan tenkîl-i renc-i elîm etmişti. « اٰمِيناً فَزَادَ اللهُ مَا بَيْنَنَا بُعْداً »[8]. Felâ-cerem hayâl-hâne-i hâfızadan sıklet-i yâd-ı rezîlini izâle ve dervâze-i hâtıranın hucûm-ı nâm-ı şûm'undan muhâfazasını hezâr dûr-bâş-i nefrîne havâle eyledik. Ammâ bilmem hevâs-u kuvâye nasıl gaflet mâni'-i intibâh ve kazâ ve belâya ne gûne hâlet sedd-i râh olmuştur ki enhâs-i evkāt ve ences-i ânâtta bir mektûb-ı nefret-mashûbun hastaya ecel ve âşık-ı vuslet-hvâhe ye's-i emel kadar makbul olacak sûrette sıklet-efzâ-yi zuhur ve sîne-sûz-ı mum ve dâğ-sâz-ı mühr-i meş'ûm olan nâm-ı habîsin nazara teallûk etmekle hadşe-nümâ-yi

[5] "Taşlanan, yâni mel'ûn olan Şeytan'ın şerrinden Allāh'a sığınıyorum. Burada Şeytan'dan kasdim, za'îm olan Na'îm'dir. O Na'îm ki ufuklarla iklimlerden onu ihâta eden ne varsa, onun şeytânî hîlelerinden Allāh'a sığınırlar. Allāh, onu ebediyyen Cehennem ateşi içinde tutsun ve kara yüzünü kaynar su ile temizlesin! "Tekzib edenlere yazıklar olsun" *âyet*'i (*Sûre*- III., *Âl-i 'İmrân, âyet*-137) hakkında en uygun düşen ve "Allāh'ın la'neti münâfıklar (kâzibler) üzerine olsun!" âyetine (*Âl-i 'İmrân, âyet*-61) en açık bir şekilde müstehak olan..". (Kemal, Rif'at Bey'e gönderdiği 3. VIII. 1878 tarihli mektubunda bu ifâdelerden bâzılarını bizzat izah etmiştir).

[6] "Reisü'l-münâfıkîn olan cehûl ve feżûl Abdullāh B. 'Ubeyye nâm merzûldur" (E. Z.).

[7] "Dağ aşılır, yol gidilir."

[8] "Allāh, aramızdaki mesâfeyi artırsın; zararı yok.."

şu'ur oldu! Bu vesîle ile timsâl-i habîsin ki, nümûne-nümâ-yi gurbe-i tabbah ve hey'et-tırâz-i lâşe-i timsahtır; pîş-gâh-ı nezzâreden geçtikçe her mesâm-ı ten ve belki her zerre-i beden kemâl-i nefret ve vufûr-ı istikrâh-u żucretle,

Tînetin necs-i mugallaz mıdır ey cîfe-i kelb!
Ne bu cismindeki sıklet, ne bu rûhundaki bâr?

suâlini tekrar eyledi. Ben ise bu hâli seyredip murâkabe-i tefekküre vardım ve dedim : Eyâ eşlâb-ı âbâ'-i ulvîyeden şehevât-ı nefsânîye ne gûne çirkâb-ı rezâlet nâzil ve erhâm-ı ümmühât-ı süflîyede galat-ı tabî'at nasıl dem-i fâsid hâsıl etti ki bu şekl-ü sûret ve bu tarz-ı kıyâfette bir vücûd-ı bed-bûd telvîs-i âlem-i şuhûd eylemiştir. *Nedir ol mürde mâhî gözler ol terkîb-i pür-ibret.* Ammâ ne sûret ki manzûme-i tavsîfi :

Dehān-ū gabgab-ū enfîne nisbet pâktir kat-kat
Kes-î nâ-pâk-i kahbe, gîr-i Lûtî, husye-î zânî[9]

meâlidir. Hakkā ne kıyâfet ki kaziyye-i ta'rifi :

Karār etmek ne mümkin böyle bir cism-î habîs içre,
Değil kim rûh-i insān olsa ger gūl-î beyâbanî[10]

mekālidir. Bu kīl-ü kāl ve fikr-ü hayâlden sonra zarf-ı mektub perde-i nâmusun gibi çâk ve hâvî olduğu turrehât-ı bî-ma'nâ ve tefevvuhât-ı mâlâyâ'nî arz-ı nazar-gâh-ı idrâk olundu. Ta'bîrât-ı bî-meze ve bî-mezâyâsı :

Şimdi Na'îm-î fiten-endîşenin,
Hazret'ē mâfir sözü, ircāsı var.

beyti kadar fasih ve hulâsa-i müddeâsı:

Ya'ni Huzūr'ā tuhaf-ū, nev-zuhūr
Bir kazāliyyât-ı musanna'sı var

meâli gibi ta'ciz-i sarih ve şîve-i hatt-u imlâsı :

[9] Azmîzâde Hâletî'nindir (E. Z.). Hâletî'nin değil, Ganîzâde Nâdirî'nindir (İ. M. K.).

[10] *Sihâm-ı Kazâ* ebyâtındandır (E. Z.).

Kâtib-î Dîvān idüğün andırır,
Hak bu kî bir hoşca irki'âsı var.

tahrîrinden kabîh görünmüştür.

Tarafıma beyân ettiğin hulûs ki hakîkatte kuyûd-i insâniyyeden hulûs ve «اَرْذَلُ مِنْ رَدَائَةِ اللُّصُوصِ» dir[11]. Yine senin gibi bir habîse mahsus olmak lâzım geldiğinden peder ve mâder ve h'îşâvend ve birâderin var ise ânlara ihdâ eyledim.

Dûçar olduğun illet karîn-i sihhat ise elbette vücûd-i bed-bûdundan nefret edip gitmiştir ve dirîg ki Melekü'l-Mevt dünyâya ayn-ı saâdet olan böyle bir fırsat-ı bâhirü'l-ganîmeti fevt etmiştir! Bu ihbârına:

Bir cîfe-i murdârdan oldun yine âzâd,
Ey nâr-ı cehennem sana sad müjdeler olsun!

beytinden başka cevap bulamadım ve gönderdigin âsâr ki «فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ»[12] müykızesini ser-levha-i i'tibâr ederek tab'-u neşri ile seni şâhid-i kâzib gibi teşhir etmek istedimse de muvaffak olamadım; çünki Hâlet Bey'e[13] bir hâlet elvererek Samsun'a gitmiş ve binâenaleyh *Cerîde* ile olan münâsebetim bitmiştir. Ammâ bütün bütün sâir eş'ârın gibi endâhte-i mezbele-i ihmâl ve peyke-zîb-i dükkân-ı bakkal dahî olmadı; bülegā-yi İrāniyye'ye arzettim :

از نثر برون رفته و نظمش نتوان خواند
مانند تکولتوکه نه پالان و نه زینست[14]

beyti ile ta'riz ve üdebâ-yi Osmâniyye'ye gösterdim :

Âferinler tab'ınā ey şāir-î sāhib-zemîn
Görmedik âlemde biz bir böyle nâdîdē eser
Dûrdan mânāsı lafza arzeder sad iştiyāk
Nazmınā nesr olmadā hasret-keş-î nazm-î diger

kıt'ası ile takrîz ettiler.

[11] "Hırsızların kötülüğünden daha rezil, daha fenâdır."

[12] "Ey basîret sâhipleri, ibret alınız" (*Haşr* sûresi, *âyet*-2).

[13] "Maârif-i umûmîye Mektubculuğu'nda vefat eden şâir Hâlet Bey'dir ki bir aralık *Cerîde-i Havâdis* kâtibliğinde bulunmuş idi" (E. Z.).

[14] "Şiirleri nesirden hâriçtir ve onun nazmı okunulamaz; bunlar ne palan, ne zînettir; hayvanların sırtları acımasın diye eyerlerinin altına konulan keçeye benzer."

İşittim ki Çıldır'da dahî cunûn-ı mâderzâdın teheyyüc ve deryâ-yi fitne ve fesâdın temevvüc edip "شیوه‌ها میکند که خر نکند[15]" işvesince önüne ardına çifteler atmış ve «فَشَنَا بَيْنَهُمُ الضَّرَبَانُ[16]» şemmesi ile etrâfı biribirine katmışsın!

Behey habîs! Dergâh-ı mazhariyyetten ber-muktezâ-yı sırr-ı isti'dâd-ı redâet, müheyyâ-yı mukārenetin olan belâyâ ve âfât ve mesā'ib ve meşakkātın "ما نیز ترا می‌طلبم خانه بخانه[17]" ahengi ile ardına düşerek bunca memâlik ve mesâliki devr ile baş urmadık sokak taşı ve yestehlemedik ocak başı bırakmadın ve biṭâne-i hâline vâkıf olanları,

روی زمین زتیر کئ سؤی طینت
محتاج شست و شوی دکر شد کجاست نوح[18]

temennîsini vird-i zebân etmeğe mecbûr ettin! Hâsılı iktizâsı kadar döğüldün, söğüldün ve lüzûmu mertebe sürüldün, koğuldun! Hâlâ nefs-i habîsene insâniyyet değil, ma'îşet arzusu ile olsun zerre kadar intibâh gelmedi mi ki mütemâdiyen meslek-i rezâlette seyr ve gittikçe iltizâm-ı zıdd-ı hayr edersin! Hakikatte orası vazîfemiz değildir; fakat bulunduğun yerden dahî mazhar-ı tard ve cust-cûy-i herze ve zehârif ile sahrâ-gerd olur isen «لله وَرَسُولِه[19]» bu tarafa gelme ve *Gerçi gittin köpek ammā ki yerin kalmadı boş* mâsadakınca mevcut olan ahlâf-ı eclâfın yetişip dururken bir de sen başa belâ olma. Bâkî «اَلسَّلَامُ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى[20]»

Sene 1282
NAMIK KEMAL

[15] "Öyle şîveler ki eşekte bile yoktur."
[16] "Aralarında vuruşma sertleşti."
[17] "Biz de seni ev ev arıyoruz."
[18] "Senin fenâ huylarının ortalığı bulandırmasından yeryüzü tekrar yıkanmağa muhtaç oldu; Nūh nerede?"
[19] "Allāh ve Resûl'ü için."
[20] "Havasına tâbi' olanlara levm edilir."

II.

Leskofçalı Gālib Bey (1828 - 1867), eserlerinde yer yer yeni fikirlere rastlanılmakla berâber, Avrupâî te'sirlerden ziyâde Dīvān edebiyatı husûsiyetlerini aksettirmiştir. Kemal'in Sofya'dan İstanbul'a döndüğü, onyedi - onsekiz yaşında bulunduğu sırada eski tarz şiirler yazdığını biliyoruz. Hersekli Ârif Hikmet'in Müstecabîzâde İsmet Bey'e yazdığı mektubundaki, "Leskofçalı Gālib Beyefendi ki gerek ben, gerek Kemal Bey kendisinden telemmüz ederek, nev-heveslik zamanımızda her ikimizin de üstadı idi" cümlesinden, Kemal'in henüz yetişmekte olduğu o çağlarda Leskofçalı Gālib'in tilmizi bulunduğu, onu üstad tanıdığı anlaşılıyor. Namık Kemal'e, Nâ'ilî-i Kadīm yolunu tutmasını da o tavsiye etmiştir[1].

Ebüzziya Tevfik, Karakulak Hanı avlusunda bulunan bir gazinodan bahsederken, buraya devam edenler arasında Leskofçalı Gālib ile Kemal'i de sayar; hattâ kendisi L. Gālib Bey'i burada ve Kemal vâsıtasıyle tanımıştır[2].

Kemal Sofya'dan döndükten birkaç sene sonra, 1859 - 60'da Emtia Gümrüğü Tahrîrât Başkâtibliği'ne, aynı yıl bura müdürlüğüne ta'yin edilen Leskofçalı Gālib'in yanında muâvin olarak çalıştı; 1864 Ekim'inde Midhat Paşa Tuna Vilâyeti Vâliliği'ne ta'yin edilince[3], liyâkat sâhibi bâzı zevat ile birlikte Leskofçalı Gālib'i de berâberinde götürdü; onu Meclis-i idâre Başkâtibliği'nde ve *Tuna* gazetesi muharrirliğinde istihdam etti[4]. Gālib Bey'in, Tuna Vilâyeti Meclis-i idâre Başkâtibliği'nden Haleb vilâyeti mektubculuğu'na ta'yini 1866 Mart'ına rastlar[5].

Yukardaki izahlara dayanarak, Kemal'in L. Gālib Bey'le İstanbul'daki münâsebetinin 1859 - 1864 yılları arasında olduğunu söyleyebiliriz; dostlukları bu tarihten sonra da, muhâbere vâsıtasiyle devam etmiştir.

Kemal'in şiirleri gözden geçirilince Leskofçalı Gālib'e karşı duyduğu alâka daha iyi anlaşılır. Şiirleri arasında üstâdınınkilerle aynı kāfiyede birkaç gazeli vardır. Bunların bâzısı Nâ'ilî-i Kadīm, Fehīm v.b. Dīvān şâirlerinin gazelleri ile de kāfiyece müşterektir; hepsi Leskofçalı Gālib'e nazîre olmasa bile, her ikisinin aynı şâirlere temayülünü gösterme bakımından kayde değer[6]. Sa'deddin Nüzhet Ergun, L. Gālib'in N. Kemal'e nazîre iki şiirini kaydetmiştir[7]; sonunda,

[1] İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Kemālü'l-Hikme't*, İst., Tercemân-ı Hakīkat Matbaası, 1327, s. 12.
[2] *Kahvehâneler* adlı makāle, *Mecmua-i Ebüzziya*, 5 Safer, 1330, nu. 131.
[3] *Leskofçalı Gālib Bey Dīvânı*, İst., 1335, s. 22. — Müceddeden teşkil olunan Tuna Vilâyeti Vâliliği'nin Midhat Paşa'ya tevcihi ve 25 Ekim, 1864'de vazifesine gitmek üzre İstanbul'dan hareketi (*Rûznâme-i Cerīde-i Havâdīs*, nu. 16, 24; 16 ve 26 Cemâdâ 1., 1281, 17 ve 27 Ekim, 1864).
[4] İbnü'l-Emin M. Kemal, *Leskofçalı Gālib Bey Dīvānı*, önsöz, s. 21, ayn. müellif, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., s. 441 v. d.
[5] *Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 354, 16 Şevval, 1282 - 4 Mart, 1866.
[6] Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 55, 69, 71, 100, 106, 108, 112; 117, 118, 123, 124, 126, 132, 137 - 78, 145 - 47, 153, 155, 163, 166, 170, 176, 181, 191, 192, 193, 200-2, 204, 212, 218, 228, 237.
[7] *Ayn. esr.*, s. 192.

Zerreyim ammā kemāl-ī tab‘ilē Gālib müdām
Nūr-i mihr-ī vahdet eyler āsmānımdan zuhūr

beyti ile, Kemal'i tanzir ettiğini işâret eder [8].

Gālib nazīre söyleyemez Mīr Nāmık'a
Bî-hūde kendi kendini i‘zābtır bu şeb

mısra‘ları ile sona eren bir şiirini de Kemal'e nazīre olarak yazmıştır [9]. Namık Kemal'in,

Tarīk-ı Hak'ta cānā aşk oluncā rehber-ī ihlâs
Açar her çâk-i sīnem sūy-ī ‘arşā bir der-ī ihlâs

matla‘lı gazeline yazdığı nazīrenin sonunda da,

Cenāb-ı Mīr Nāmık ol suhan-perdāz-i hikmet kim
Olur her gevher-ī nazm-ī latīfī zīver-ī ihlâs
Yegânē şâh-i mülk-ī ma‘rifettir tab‘ınā şimdi
Sezā takdīr edersē arz-ı taht-ü efser-ī ihlâs

beyitleri ile Kemal'i öğmektedir [10].

Ârif Hikmet, Memduh Paşa, L. Gālib'le müşterek bir gazel de yazan Kemal [11],

Cenāb-ī Mīr Gālib ‘Īsi-ī devrān-ı hikmettir
İder her bir nefestē hâmesī ihyā-yi istiğna

*

Âşıkım hüsn-ī hayāl-ī Gālib-ī üstāda kim
Şīve-ī i‘cāz ilē eyler beyān-ī hüsn-i aşk

*

Neş'e-mendim ittihādım Gālib-ī üstād ile
Merdüm-ī h^v^âb-ī şuhūdum, mest-ü hvâb-ī vahdetim

*

Hırka-pûşum şimdi hikmet-hâne-ī endīşede
Mürşid-ī âlî-cenābım Gālib-ī āgâhtır
Reşkeder Dīvān-i Şevket *nüsha-ī âsārına*
Hükmü Gālib, kendi mülk-ī nazma şāhenşâhtır

gibi şiirleri ile de L.Gālib'e karşı duyduğu takdir, hayranlık ve sevgi hislerini ifâde eder [12].

---

[8] *Leskofçalı Gālib Bey Dīvānı*, s. 77.
[9] S. N. Ergun, *ayn. esr.*, s. 83.
[10] L. Gālib, *ayn. esr.*, s. 68.
[11] S. N. Ergun, *ayn. esr.*, s. 104.
[12] S. N. Ergun, *ayn. esr.*, s. 71, 126, 137, 186, 228. İbnü'l-Emin M. K. İnal'in kaydettiği, N. Kemal'in yine Gālib Bey hakkındaki,

Kemal, Leskofçalı Gālib'e onun *Dīvān*'ından tefe'ul edecek derecede hayrandır; Terceme Odası'nda çalıştığı sırada, Kânî Paşazâde Rif‘at'a gönderdiği mektubunda, *Gālib Dīvānı*'nın yastığı üzerinde bulunduğundan, ondan tefe'ul ettiğinden bahseder ve "Açınca, garib hâldir ki ibtidâ-yi sahifede,

Olup mecrūh-i peykân-i havādis tâ'ir-ī devlet
Demâdem hûn akar çeşmim gibī şehbāl-i milletten

beyti zuhûr eyledi; kırâetinden hâsıl olan teessürümü nasıl ta‘rif edeceğimi bilemem" der [13]. *Kasīde-i Besālet* adlı ve

Görüp ahkâm-i asrī münharif sıdk-ū selâmetten
Çekildik izzet-ü ikbāl ilē bâb-ī hükûmetten

matla‘lı meşhur şiirinin de, Leskofçalı Gālib'in biraz önce kaydettiğimiz beyti ile aynı kāfiyede olduğunu unutmamalıdır.

İşte Kemal aşağıdaki mektubunu, tilmīzi bulunduğu ve eserlerinden takdirle bahsettiği L. Gālib'e yazmıştır. Mektubta bahsedilen *Eyler beni* redifinde her iki şâirimizin de birer gazeli vardır [14]; Kemal'in ifâdesinden Gālib'i tanzīr ettiği azçok anlaşılıyor. Hâle uygun ve muhitinden ilham alarak yazdığı, tamamlamağa eli değmediği, ancak beş beytini kaydettiği gazelinin ise bir ve beşinci beyitleri Sa‘deddin Nüzher Ergun'un eserinde mevcuttur [15]; fakat diğer üç beyte hiçbir yerde rastlamış değiliz; yine S. Nüzhet'in eserinde mevcut olmakla berâber mektupta kaydedilmeyen,

Şöhret-ī bî-behre-gân-ı câha bak lâyık mıdır
Cāhil olsun dā cihandā nâmı mechūl olmasın

beytini de ilâve edersek, böylece gazelin altı beyti, aşağıdaki mektup sâyesinde elimize geçmiş bulunuyor.

Leskofçalı Gālib'in, mektupta bahsi geçen *kendin gösterir* redifli gazelini ne zaman tamamladığını, Kemal'e gönderip göndermediğini bilmiyoruz [16]; Kemal'in şiirleri arasında bu redifte tam bir gazeline rastlamış değiliz; mektubunda bir beytini kaydettiği bu gazelini tamamlayıp tamamlayamadığına dâir de bir kayde rastlayamadık.

Gedā-yī hânedānım ben be-kavl-ī Gālib-ī üstād
Halīlu'llāh umar h^v^ân-ī şefâ‘at mīzebānımdan.

beytine, münteşir şiirleri arasında rastlayamadık (*Leskofçalı Gālib Bey Dīvānı*, s. 32).

[13] Bk., mektup, nu. 8.
[14] S. N. Ergun, *ayn. esr.*, s. 118, *Leskofçalı Gālib Bey Dīvānı*, s. 139.
[15] S. N. Ergun, *ayn. esr.*, s. 255.
[16] Gālib Bey, bu şiirini sonradan tamamlamıştır; onüç beyitten ibāret bu gazelini Tuna'da bulunduğu sırada yazdığını Kemal'in bu mektubu vâsıtasıyle öğrenmiş bulunuyoruz (*Dīvān*, s. 89).

Mektupta üzerinde durulan bir başka şey, bir müddet önce Çıldır'a gitmiş bulunan ve hiç sevmediği Na'îm'in, Beylerbeyi Sarayı'nın odalarından kaldırılacak resimler yerine şiirler konulması karârı üzerine, Fettâh Efendi tarafından muktedir bir şâir olarak tavsiyesi karşısında duyulan hiddettir; Kemal, yazılan şiirlerin intihâbı husûsunda Na'îm'in şâirliğini kifâyetsiz buluyor.

Kemal'in hiçbir yerde basılmayan bâzı beyitlerini ihtivâ ettiğinden, L . Gālib ile münâsebetini, karşılıklı nazîrelerini, devrine âit bâzı hâdiseleri de aydınlattığından mühim bir vesika kıymeti taşıyan bu mektubunun son kısmında İstanbul'u kasıp - kavuran koleradan da bahsettiğini görüyoruz. Kolera, o devir gazeteleri, meselâ *Cerîde-i Havâdis* nüshaları gözden geçirilince, bilhassa 1865 Temmuz ve Ağustos'unda (1282, Rebî' I., Rebi' II. aylarında), salgın hâlini aldığı görülür: Kemal de Rebi'ü'l-evvel'in onuncu gününe kadarki ölüm mikdârının 1000'i geçtiğinden, hâlen bu mikdârın azaldığından bahsetmektedir; işte bu kayde dayanarak, mektubun 1282 Rebi'ü'l-evvel'inin onundan (1865 Ağustos'unun üçünden) sonra, herhâlde 1865 Ağustos'unda yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun kılişesi, Âsaf Nef'î Lala Mustafaoğlu'nun dosyasından faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiş, çok okunasksız ve karışık bir hâlde olan müsveddesi yeni harflere çevrilmediği gibi, muhteviyâtının ehemmiyeti üzerinde de durulmamıştır (*Namık Kemal*, c. 1., s. 29 v., d.).

2. LESKOFÇALI GĀLİB'e

Ağustos, 1865

Matla'a hiç söz yok. . *Eyler beni* gazelinde gösterilen kuvve-i tanzîrîye (silinmiştir) buyurulmuş; gazel, istilâhât-ı fünun ihtiyâcından berîdir. Bendeniz, şiir düşündükçe, hâle münâsip birtakım şeyler hatırıma geliyor. Geçende şu beyitleri söyledim; fakat gazel sûretinde ikmâle elim değmiyor :

Rağbet-î ikbāle minnet çekmez_erbāb-ī 'ukûl
Kābil_olsun dā vücūd_isterse makbûl_olmasın

Sanma kim noksān_olur fikdān-ı rağbetten kemāl
Etme ifnā iktidārın acze mahmûl_olmasın

Olma ey 'âkil tekāzā-ī halāyıktan melûl
Dahl-edenler âlemē mümkin mi mahmûl_olmasın

Tâ ebed bir dilde kalmaz kadr-i ezvāk-ī hayāt
Cevher-ī temyīz yā Rab halka mebzûl_olmasın

Hükmün_icrā eyleyen kānūn-i insāniyyetin
Kendi vicdānında bir töhmetle mes'ûl_olmasın

Kendin gösterir gazelini ikmâl ve irsâl buyurursanız, nazîre söyleyeceğim; çünkü bir güzel beyit söyledim. Zannederim ki Rāgıb'ın en mu'tenâ beytine şi'ren ve ma'nen fâ'iktir; beyit şu :

Cūst-cû-yī kâme hācet görmez_ehl-ī ibtisār
Kuvvet_oldukçā nazardā kâr kendin gösterir

Haydutlar nasihati pek güzel ve Türkçe kitâbet için taklîde şâyân bir modeldir.

Orada me'muriyyetiniz ve maaşınız ne miktardır ve resmen bir me'muriyyete ne zaman ta'yin buyurulacaksınız? Buraların iş'ārını niyaz ederim.

Rif'at Paşa ve Sa'dullāh Bey bilhassa selâm ederler.

Ve mine'l-garâib, bizim ma'hut Na'îm, Çıldır'a cehennem olup gittikten biraz sonra, eski fıtratını Anadolu dağlarında tecdid, ya'ni ma'lûm olan eşekliğini bir kat daha tezyid ederek, rû-be-zemīn-i müsâreat bu tarafa mu'âvedet ederek, lisân-ı âlemden «ای رفته و باز آمده و خم گشته نامت زمیان نامها گم گشته ناخن همه جمع آمده وسم گشته و ریش از پسی پشت آمده و دم گشته»[17] ta'rifini işiterek, bir tavr-ı ma'kûs ile, bu çerâ-gâhta geşt etmektedir.

Beylerbeyi Sarayı'nın odalarında olan tasvirler kaldırılacağından, yerine bâzı ebyât yazdırılması tensip olunmuş ve bunların tahriri sırasında intihâbı dahî, hayru'l-halef-i nâkil Fettāh Efendi'ye havâle kılınmış olduğundan, mûmâileyh kendi gibi kel hattat bâzı kadr-âşinaların sevkı ile, lâzım olan ebyâtı bu şâir-i bî-şu'ûra havâle etmiştir. Câhil olan ve hattâ merkûmu ekser evkatta berâber gezdirip, rast geldiğine "Ehl-i şuarâdan Na'îmâ Efendi'dir" deyu tavsıye etmektedir[18].

Hem şu inâyet-i seniyye-i sâdık-fuâdîlerine arz-ı şükrâniyyet ve hem de ibrâz-ı ma'âsir-i husûsiyyet etmek arzusundayım. Hulûs-ı kalbimin külliyyeti cihetiyle, tasavvuru bile besâ'it hükmüne çıktığından, ta'rifi derece-i istihâlede ise de, bununla berâber şu arîza ile, istid'â-yı teveccühât-ı aliyyelerine ibtidâr eyledim.

[17] " Ey gidip tekrar gelmis, küpe (şarap küpüne) dönmüş, nâmı nâmlar arasından kaybolmuş, tırnakları bir araya gelmiş ve toynak olmuş; tüy, sırtının arkasından çıkmış ve kuyruk olmuş".

[18] Mektubun bu paragrafı, M. Cemal Kuntay tarafından, fakat bâzı cümleler atlanılmak sûretiyle yeni harflere çevrilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 23).

Hulûsum bence mümkindir murādımcā edā ammā
Dil-ī pür-iztırābā az-çok esbâb-ī tesellâdır

Bihamdillâh-i Teâlâ ahbap ve ihvânın cümlesi sihhat ve âfiyyettedir. İki aydanberi narül'lāh-ı mevtte zemzemesi ile âteş-endâz-ı zuhûr olan koleradan pek çok adamlar kırâ' ve sahârâya firar etmişler ise de, akab-gīrlikte aslā fırsatı fevtetmeyerek tesyīr-i heylecât tevâli'i hadd-i müntehâ-yı kavātı'a vâsıl olanları tahtü'l-arz in'idâma sevketmektedir. Rebī'ü'levvel'in onuncu günü vefiyyât miktâr-ı elfi tecâvüz etmişken, Cenâb-ı Hakk'a şükürler olsun, şimdi hadd-i meatīne tenezzül etmiştir.

Dâima kerem-nâmelerine muntazırım. Ser-halka-i rindân-ı lâubâlî mevlâna Hayâlî[19] hazretlerine sûret-i mahsûsada arz-ı hulûs olunur.. Bâkıyyü'l-emr, li men lehü'l-emr.

[19] Kerküklü Ahmed Hayâlî (1849-50—15 Mayıs, 1887), hattat ve şâir. Kemal ve arkadaşları Avrupa'da iken Paris'e de gitmiştir (Alî Emīrî, *Tezkire-i Âmid*, s. 309 v. d. — *Son Asır Türk Şâirleri*, c. x., s. 1879 v. d.). Paris hakkındaki *Kaside*'si *Cerīde-i Havâdis*'te neşredilmiştir (Nu. 222, 24 Rebi' 1., 1882).

III.

N. Kemal bu mektubunu, Tuna vilâyetinde, Midhat Paşa'nın maiyyetinde ve *Tuna* gazetesinde çalışan Leskofçalı Gālib Bey'e, İstanbul'dan göndermiştir. Leskofçalı Gālib, Kemal'e üç mektup yollamış, bunlarda Tuna vilâyetinde maârife âit bâzı islâhât hakkında da izâhât vermiş, bu hususta Kemal'in mütâlealarını, yardımını istemiştir. İşte bu yüzden şâirimiz, mektubunda önce, pek ehemmiyet verdiği bu mes'ele üzerinde duruyor.

Kemal, kendi ifâdesine göre mektubunu yazmadan önce Fıransız mekteplerine âit maârif nizam-nâmesini okumuş, bunlarda pek faydalı şeylere rastlamıştır; fakat bunların bizde tatbīki fazla paraya ihtiyaç gösterdiğini, bu yüzden de istifâde etmek imkânsız bulunduğunu ileri sürerek, bahse lüzûm görmüyor.

Kemal'in düşüncesine göre, maâriften üç türlü fayda beklenilir: Fikir gelişmesi, ahlâkî inkişaf ve servet istihsâli.. Tuna'da halk, İslâmlar ve Hıristiyanlar olmak üzre iki kısımdır; maârif sâhasında yenilikler yapılırken her iki zümreyi de gözönüne almak gerektir. İslâm için lâzım olan kendi haklarının, devlete karşı vazifelerinin neler olduğunu, içinde bulunulan devrin terakkîsini anlatmak, tarih ve coğrafya okutmaktır. Hıristiyanlar için dikkat edilecek mes'lele, bir milleti diğeri ile kaynaştırmak için en mühim unsur lisan olduğundan, bunların mekteplerinde Türkçe'ye yer vermeli, Fıransız ve Rus papaslar yerine, Leh ve Macar muallimler ta'yin etmelidir; böylece, fikirlerinin bize çevrilmesi de kolaylaştırılmış olur.

Bir cemiyette iyi ahlâklı kimselerin yetişmesi, yalnız maârifin başarabileceği bir iş değildir; bununla berâber, mekteplerde İslâmî akîdeleri ve insan fazīletlerini anlatan kitapların da yardımı olacağı muhakkaktır. Bu gibi ahlâkî kitapları mekteplerde okutmak ve bunlarda geçen şeylerin hayatta tatbīkini sağlayacak tarzda tedrisâttta bulunmak istifâdeli olacaktır.

Maârifin servet istihsâli husûsunda faydalı olabilmesi için Kemal, mekteplerde fizik, kimya, fenn-i defterî, ilm-i ziraat gibi dersler okutturulmasını tavsiye ediyor.

Maârifin yukarıda kaydettiğimiz başlıca üç hususta neşri için, her köyde sıbyan mektepleri, her kasabada birer rüşdîye mektebi, vilâyetin merkezinde de, dârü'l-fünun mâhiyetinde bir büyük mektep açmalıdır. İhmâl edilmemesi gereken diğer şeyler, rüşdîyelerin leylî olması, kadınların tahsiline de ehemmiyet verilmesidir. Bu iki mes'ele üzerinde niçin durulması lâzım geldiğini mektubunda uzun-uzadı anlatır.

Müellifimiz, mâarif hakkındaki bu düşüncelerini kaybettikten sonra, mektep, hoca ve okutulacak kitapların te'mini mes'elesinin bir hayli paraya da ihtiyaç gösterdiğini ileri sürerek, bu sırada her hâlde bir mâarif nizam-nâmesi hazırlamak işi kendisine verilen Leskofçalı Gālib'e, eğer nizam-nâme henüz bitmemiş ise, bu düşüncelerinden bâzıları belki işe yarar diye yazdığını bildiriyor.

Leskofçalı Gālip Bey'in, Kemal'in bu fikirlerinden ne dereceye kadar faydalandığını bilmiyoruz. Pirizrin eyâletinin ihtilâli bertaraf olunup, Niş eyâletinde sükûn te'min edildikten sonra, Silistre ve Vidin eyâletlerinin idâresinde bâzı ıslâhât yapmak gerekiyordu. Vilâyet usûlünün idâresinde Midhat Paşa'nın Niş'deki icrââtını muvâfık gören Âlî ve Fuad Paşa, 1280 (1863 - 64)'de Midhat Paşa'yı telgraf ile İstanbul'a çağırdılar. Kendisine Sadr-ı a'zam Fuad Paşa tarafından Silistre, Vidin ve Niş eyâletlerinin birleştirilerek Tuna Vilâyeti nâmı ile bir vilâyet teşkil olunacağı bildirilmiş ve vükelânın karârı ile bura valiliğine Midhat Paşa ta'yin edilmiştir (1281/1864-65). Midhat Paşa'nın vâliliği sırasında şose yolları, muâmelâtın emniyeti, menâfi' sandıkları[1], Tuna ticâret vapurları, şirket arabaları, islah-hâneler, Çerkes ve Tatar muhâcirlerinin iskânı, hukûmet dâirelerinin ve habs-hânelerin tanzimi ve beledîye dâirelerinin ıslah ve tanzimine çalışılmış, maârif sâhasında da bâzı icrââtta bulunulmuştur. Vilâyette çokluk teşkil eden Bulgarlar için, devlet tarafından yapılmış veya devlet yardımı ile te'sis olunmuş bir mektep mevcut değildi; Rusya'daki İslâv cemiyetleri Rus politikasına uygun olarak, Bulgarlar'ı uyandırmak ve birleştirmek için, Cemiyet'in yardımı ile her sene birçok bulgar gencini tahsil için Rusya'ya celbe muvaffak oluyor, buna mâni' olunulamıyordu. Ecnebî memleketlere tahsil bahânesi ile gitmeyi önlemek, ilk tahsili kendi mekteplerinde gören İslâm ve Hıristi-

[1] Midhad Paşa ve Leskofçalı Gālib Bey ile alâkasından dolayı Namık Kemal, Tuna vilâyetinde yapılan islâhâtı, gerek *Tuna* gazetesinden, gerek sâir yerlerden bilgi edinerek yakından ta'kip etmiş ve bu husustaki düşüncelerini, o sırada muharriri bulunduğu *Tasvīr-i Efkâr'da* neşretmiştir (*Tuna Vilâyetinde Bulunan Menfaat-i umûmîye Sandıklarına Dâir*, *Tasvīr-i Efkâr*, nu. 409, 18 Rebi' I., 1283; buradan naklen *Müntehabât-ı Tasvīr-i Efkâr*, tab'. 11, İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1311, s. 118 v. d.).

tiyan çocukları için berâberce okumak üzre, vilâyet merkezinde bir mekteb-i sultânî ve yedi sancağın merkezlerinde birer mekteb-i i'dâdîye-i mülkîye, bâzı kazâlarda bu mekteplerin şu'belerinin te'sisi, Fıransızca'nın yanında Türkçe'nin de tedrîsine, bunlar için senede lâzım olan 5000 lira masrafın yarısının vilâyetin vâridâtından, geri kalanının da devlet hazinesinden ödenmesi husûsunda hazırlanan lâyihanın Bâb-ı 'Âlî'ye gönderildiğini biliyoruz [2].

Bu ıslâhâta dikkat edilirse, Kemal'in düşündüğü gibi Türkçe'yi Bulgarlar'a öğretme, sancak merkezlerinde i'dâdîler te'sisi mes'elesine de ehemmiyet verilmiştir.

Leskofçalı Gālib'in maârif sâhasındaki islâhâta dâir verdiği haberi sevinç ile karşılayan, mektubunun başında bu mes'ele hakkındaki fikirlerini kaydeden Kemal, geçen mektubunda İstanbul'daki Kolera salgınından bahsetmiş olduğunu, Hoca paşa yangınında tanıdıklardan kimsenin zarar görmediğini, ancak Hoca Kâzım'ın kira ile oturduğu evin yandığını, fakat eşyâca pek zarara uğramadığını bildiriyor. Kolera yüzünden dâireler kapalı olduğundan, sokakların hâlini görmemek için, vaktini evde kitap okumak ile geçirmiş, Voltaire'in felsefiyâtını okumuştur. Bu münâsebetle, Voltaire'in fikirleri hakkında, leh ve aleyhinde mütâlealarını yazıyor.

Leskofçalı Gālib Bey Tuna'ya giderken, N. Kemal'e bâzı kitaplar bırakmıştır; fakat bunlar arasında, Kemal Gālib Bey'in *Dīvānı*'na rastlamamıştır. Mektuptaki ifâdeden *Dīvān* için, Kemal'in bir önsöz yazması kararlaştırıldığı anlaşılıyor; işte bu sebeple Gālib Bey'den *Dīvān*'ı göndermesini recâ ediyor. Mukaddimeyi tertip etmiştir; esas olarak Acem şâiri Feyzî-i Hindî (ölümü: 1595)'nin yolunu tutmuş, Şīrâzlı Urfî (Ölümü: 1590-91) ve Nef'î tarzında teşbihler yapmış, bâzı yerlerinde Şevket-i Buhârî'nin (ölümü 1695 - 96) hayâllerini taklīd etmiş, bunları taklīd ederken Veysî'nin nesrinde görüldüğü gibi nesir san'atleri yapmış, bâzı yerlerde de Fuzûlî'nin *Şikâyet-Nâme*'sinde olduğu gibi âyetler kullanmış, beyitlere dayanarak hükümler vermekte de tarihçi Vassāf yolunu tutmuştur. Yine bu mukaddimede Kemal birtakım zincirleme terkipler de kullanmıştır; bunlar arasında Nergisî'de görüldüğü gibi sekizli değilse de, dört kelimeden teşekkül etmiş terkiplere yer vermiştir. Gālib Bey, *Dīvān*'ını gönderir göndermez Kemal, bu *Dīvān*'ı — yazdığı mukaddimeyi de ilâve ederek — kopye edip yollayacaktır. Şâirimizin bundan sonraki birçok mektuplarında, bu *Dīvān*'ı elde ettiğine, Gālib Bey'in şiirlerinden tefe'ülde bulunduğuna, Magosa'ya sürüldüğü zaman berâberinde götürdüğü ve basılmak üzre Mâhir Bey'e verdiği bu *Dīvān*'ın kaybolduğuna dâir birçok kayitlere rastlayacağız [3].

*

[2] Alî Haydar, *Midhat Paşa, Hayat-ı siyâsîyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı*, İst., Hilâl Matbaası, 1325, s. 23 - 43.

[3] Kemal'in, Gālib Bey *Dīvān*'ına yazdığı mukaddimenin müsveddesi, Âsaf Nef'î'nin dosyasından naklen kilişe hâlinde neşredilmiştir (M. C. Kuntay, *Namık Kemal*, c. I., s. 31 v. d.). *Dīvān* hakkında Recâîzâde Mahmud Ekrem'in de bir takrīzi vardır (*Zemzeme*, c. I., s. 49 v. d.).

Kemal, mektubunun buraya kadar izah ettiğimiz kısmını yazdıktan sonra temize çekmeğe başlamış, o sırada, bir ara *Tercemân-ı Ahvâl* muharrirliğinde bulunan, *Mir'ât* isimli bir mecmua neşreden *Latâif-i İnşâ* adlı eserin müellifi şâir Refik Bey (1844 - 1865)'in hastalandığını haber almış. iki gün sonra da ölümü üzerine teessüründen yirmi gün eline kalem alamamıştır; bu sebeble Gālib Bey'e yazdığı mektubu da temize çekememiştir [4]. Bu müddet esnâsında Gālib Bey'den bir ikinci, hem de uzun bir mektup almıştır; bunda Gālib Bey'in ilk beyti Mücerrīhâ kāfiyeli bir gazeli mevcuttur. Kemal bu gazeli pek beğendiğinden, şevka gelip, o gece yeni tarz birkaç beyit de yazdığından, ser-âzad beytini beğeneceğinden bahsediyor; gazel'in ilk beyti eski tarz olmasa, tamamlanabileceğini de yazıyor. Kemal, Leskofçalı Gālib'e yazdığı bu nazīreyi tamamlamıştır ve tutarı onaltı beyittir [5].

Mektubun bundan sonraki kısmı, İstanbul'u saran kolera ve bundan korunma çâreleri hakkındadır. Tuna'da da kolera görüldüğünden, alınacak tedbirler hakkında Kemal, L. Gālib'i īkāz etmektedir. Refik Bey'in Tıbbiye'de talebe bulunan kardeşi ve henüz onyedi yaşında olan Rizâ'nın ölümünü de teessür ile bildiriyor.

Bu mektup bize, Kemal'in maârif hakkında bâzı düşüncelerinden başka, Leskofçalı Gālib'e nazīre yazıldığını bilmediğimiz bir gazeli hakkında izâhâtını da ihtivâ ettiğinden mühimdir; mektubun en ehemmiyetli kısmı, *Gālib Dīvānı*'na yazdığı önsöze dâir olan satırlardır. Bu güne kadar Kemal'in, bu *Dīvān* hakkında bir önsöz yazdığını biliyorduk; fakat *Dīvān* ve önsözü kaybolduğundan, muhteviyâtına dâir bir fikre sâhip değildik. Bu mektup vâsıtasıyle, mukaddime'yi hangi şâir ve nâsirleri taklīd ederek yazdığını, nelerden bahsettiğini, san'atli ve zincirleme terkipleri içine alan ağır bir ifâde ile kaleme aldığını da öğrenmiş oluyoruz.

Aşağıdaki mektubun yazıldığı zaman belli olmamakla berâber, bahsedilen hâdiselere dayanarak tarihini tesbit mümkindir. L865 yılının Temmuz ve Ağustos'unda salgın hâlini alan koleranın, eski şiddetini kaybettiğinden ve yangın neticesinde

[4] Kemal'in, kolera münâsebetiyle *Tasvīr-i Efkâr*'da basılan bir makâlesi mevcuttur (Nu. 332, 30 Rebi' II., 9 Eylûl, 1282—21 Eylûl, 1865). Buradan naklen *Yeni Tasvīr-i Efkâr*'da (Nu. 364, 24 Eylûl, 1910) ve *Müntehabât-ı Tasvīr-i Efkâr*'da (*Makālât-ı mütenevvi'a*, İst., Matbaa-i Ebüzziya, üçüncü basım, 1311, s. 104 v. d. *Kolera ve Refik'ın Vefatı* başlığıyle) ve *Sâlnâme-i Hadīka*'da da yine Ebüzziya Tevfik tarafından neşredilmiştir; sonuncudan naklen Ahmed Râsim'in *İlk Büyük Muharrirlerden Şinâsî* adlı eserine, yalnız Refik Bey'den bahseden kısmı alınmıştır (İst., Yeni Matbaa, 1927, s. 8). *Tercemân-ı Ahvâl* gazetesinde, tahrir hey'etine dâhil ve "Avrupa devletlerinin mevcut olan arâzî ve nufus, kara ve deniz kuvvetleri, mâliye ve ahvâl-i sâireleri müvâzenesine dâir tertib ettiği risâle"sinin yakında tab'olunacağı i'lân edilen (Nu. 435, 27 Receb, 1280) Refik Bey hakkında Recâîzâde Ekrem'in bir mensûresi ve mersiyesi de vardır (*Zemzeme* II., İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1300, s. 42 - 49). Ayrıca bk., bu eserimizdeki 179 numaralı mektup ve mukaddimesi.

[5] Bir *Na't-i Nebî* olan bu şiir Sa'deddin Nüzhet'in *Namık Kemal'in Şiirleri* adlı kitabında mevcuttur (İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 68). Kemal'in bu mektubu vâsıtasıyle Gālib Bey'in 1865 Ağustos veya Eylûl'ünde yazdığı bu *Na't*'ı için bk., *Dīvān*, İst., Matbaa-i Âmire, 1335, s. 53. Kemal'in mektubundaki beyit sâyesinde bu gazellerden hangisinin diğerine nazīre olduğunu da öğreniyoruz.

tanıdıklarından kimsenin mühim bir zarara uğramadığından bahsediyor. Sözü geçen, Kolera salgını ile aynı zamanda İstanbul'u kasıp-kavuran Hoca Paşa yangınıdır ki [6] Eylûl, 1865 tarihine rastlar. Refik Bey'in vefat tarihini bilse idik, mektubun yazıldığı günün tesbiti de mümkindi; çünkü mektubun birinci kısmı bittikten iki gün sonra Refik Bey vefat etmiştir; ikinci kısmı ise bu müessif hâdise dolayısıyle yirmi gün sonra yazılmıştır. Bu mechûllere rağmen [7] mektubun Hoca Paşa yangınını müteâkip, 1865 Eylûl'ünde yazıldığını söyleyebiliriz; ikinci kısmı ise, Ekim başında kaleme alınmış olabilir.

Mektubun pek güç okunabilen müsveddesinin klişesi, Âsaf Nef'î'nin dosyasından faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiş, birkaç paragrafı da yeni harflerimize çevrilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., klişe 4-6, s. 24 v. d.). Mektupta, Tuna'da efkârca ıslâha muhtaç Hıristiyan ve İslâm olmak üzre iki zümreden, vilâyette maârif sâhasında ne gibi yenilikler yapılabileceğinden bahsedilmesine rağmen, nâşir bu mektubun Haleb'e gönderildiğini yazıyor. Gālib Bey'in Haleb'e ta'yini 1866 Mart'ında, aşağıdaki mektubun tarihinden altı ay sonradır.

---

[6] Kemal'in, Hocapaşa yangını münâsebetiyle *Tasvîr-i Efkâr*'da iki makālesi vardır ve başlıksızdır (Nu. 374, 381, 3 Zi'lki'de, I Zi'lhicce, 1282-20 Mart, 17 Nisan, 1866). Buradan naklen *Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr*'da (*Makālāt-ı mütenevvi'a* üçüncü basım, ist., Matbaa-ı Ebüzziya, 1311, s. 107, 123 v. d.)'da neşredilmiş, meşhur ilkinin birkısmı, Ebüzziya'nın, *Pâyitahtın Hâli* adlı makālesine de (*Mecmua-i Ebüzziya*, c. XIV., nu. 149, 20 Cemâdâ II., 1330, s. 258) alınmıştır.

[7] Mektubun birinci kısmında, "Bî-çâre Ekrem'in bir-iki gün evvel küçük birâderi vefat ettiğinden pek müteessirdir" deniliyor. Bununla anlatılmak istenilen Mazhar Bey'in vefatıdır. Recâ'î Efendi'nin Hoca Paşa yangınında Çenberlitaş'daki evi, bütün eşyası, nefis kitapları ve yazıları, kendi eserleri ile berâber yanmış, bunu müteâkip küçük oğlu Mazhar kazâen vefat etmiştir. Mahmud Kemal İnal, Recâ'î Efendi'nin haltercemesinden bahsederken, geceleri kendi kendine kaldığı zaman şu mersiyeyi okuduğunu kaydeder :

Gezmeğe gönderdim bir sabah erken
Geceler geçti de gelmedi hâlâ
Dönmez mi evine gezmeğe giden
Nerde nûr-i dîdem Mazhar'ım âyâ

*

Mahvoldu yıllarca verdiğim emek
Gülşen-i ayşımın bahārı soldu
Artık şu berzahtan kurtulsam gerek
Ömrüm pâyân buldu, çille de doldu

(*Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., s. 1390). Müellif, Mazhar Bey'in vefâtını H. 1282 karşılığı 1866 olarak kaydetmişse de, bu tarihin 1865 olması icabettiğini, Hoca Paşa yangınını müteâkip vefatı da gösterir. Ebüzziya Tevfik de, Refik Bey'in, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin 1865 Haziran'ındaki toplantıdan ikibuçuk ay sonra vefat ettiğini kaydetmiştir (*Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu 21, 13 Haziran, 1909). Cemāleddin'in eserinde de, Ziyâ'eddîn Mazhar'ın ölüm tarihi 1282 'dir (*Osmanlı Tarih ve Müverrihleri- Âyîne-i Zurafā*, İst., 1314, s. 95).

3. GĀLİB BEYEFENDİ'ye

Eylûl, 1865

Ma'rûz-ı bendeleridir ki,

Üçüncü def'a olarak irsâl buyurulan inâyet-nâmelerini aldım. Bunun mukaddimesi maârif-i umûmiyye hakkında olan teşebbüsât-ı hayriyye-i vatan-perverânelerinin netîce-bahş-i husûl olacak bir dereceye takrîbi mübeşşir olduğundan, hakîkaten mûcib-i iftihâr-ı mesâr olmuş ve ta'mîm-i maârif maksadı, bittabi' her şeyden mukaddem olduğundan şu arîzamda dahî, o mebhasin mevadd-ı sâireye takdîmi münâsip görülmüştür. Bu tebşîr-i âlîleri üzerine bâzı kitaplara mürâcaât ederek, Fıransa eyâlât mekâtibinin nizam-nâmesini mütâlea ettim. Bunlarda pek çok istifâde olunacak şeyler var ise de, ekseri o kadar külliyyetli masrafa mühtaçtır ki, bizim mülkümüzde icrâları mümkin olamaz; binâenaleyh ânların beyânından sarf-ı nazar ederek, kavâid-i külliyye ve ihtiyâcât-ı hâliyye üzerine biraz şeyler ihtârına ibtidâ ederim. Şöyle ki, mâlûmâtı gıdâ-yı rûh eyleyenler müstesnâ olmak üzre, umum halk için maâriften üç fayda olup, biri islâh-i efkâr, diğeri tehzîb-i ahlâktır; üçüncü, istihsâl-i servettir. Tuna'ca, efkârı islâh olunacak iki fırka-i meşâde vardır ki, biri İslâm ve diğeri Hıristiyan'dır; binâenaleyh oraca yapılacak maârif-i umûmiyye idâresinin Hıristiyan mekteplerine nezâreti şâmil olmadıkca, işin en mühim bir ciheti noksan kalacağında şüphe yoktur.

Sûret-i islâha gelince, İslâm için lâzım olan, bunlara hukûk-ı zâtiyyelerini ve vazâif-i hükûmet ve revâbıt-ı tâbi'iyetin derece ve kavâidi ile, terakkıyât-ı hâzıranın vesâitini mümkin ol(dur)duğu kadar öğretmektir ki, bu dahî tarih ve coğrafyayı, beyan eylediğim fevâidi hâsıl edecek bir sûrette okutmak ve herkese kavânîn-i mevcûdenin mütâleasını öğretmek gibi bir tedbir ile hâsıl olur. Hıristiyanlar için ise, en ziyâde düşünülecek, fikirlerinin bize imâlesidir. Hıristiyan mektepleri müdekkık ve mütebassır bir nezâret altına alınarak, okutulacak kitaplar ânın cânibinden ta'yin kılınsa ve yolunda tertip olunmuş olsa, Rusya ve Fıransa papasları yerine Lehlü ve Macarlı muallimler ta'yin kılınsa, bu maksadın husûlüne hayli medâr olur zannederim; hele bunlara Fıransızca'ya bedel Türkçe okutturmak kābil olasa, pek büyük fevâidi görüleceğinde iştibah buyurmayınız; çünkü bir milleti diğerine mezcetmek için, ta'mîm-i lisandan kestirme yol olamaz. Bun-

dan başka herifler, Fıransızca'dan hâsıl ettikleri ma'lûmâtı ve buldukları vesâit-i fesâdı bulamayacaklarından, devletce nekadar büyük faydalar görüleceğini ta'rif iktizâ etmez ise de, bu sûretin husûlüne imkân bulamıyorum; meğer ki meclis âzâlığından köy hocabaşılığına ve belki *pandore*'luğa kadar hizmet-i devlette bulunacak olanların, mutlakā Türkçe bilmesi nizam ittihaz olunur ise, ekser nev'-i beşer ve husûsiyle bizim memlekette bulunanlar hizmet-i devlette bulunmağı herşeye tercih eylediğinden, Bulgarlar dahī bu hâlden mahrum olmamak için mekteplerinde Türkçe okutmağa başlar ve bu hâlde üç lisan ile uğraşmak güçleşerek, kendi lisanlarını terkedemeyecekleri gibi, Türkçe dahī husûl-i matlapta vâsıta-i râciha olacağından, Fıransızca'nın revâcına hayli, hayliden hayli halel terettüp eder ve şâyet üç lisan ile birden uğraşırlar ise, ol vakit hiçbirinden lüzumu kadar istifâde edememeleri lâzım gelir.

Gelelim tehzīb-i ahlâk mes'elesine.. Bunun husûlü, bütün bütün intişâr-ı maârife âit olmayıp, yalnız mekteplerin bu bâbta edebileceği hizmet, etfâle akā'id-i islâmīye ve fezâ'il-i insanīyeyi hakkıyle ta'rif edecek bâzı kitaplar okutmak ve mekteplerde cereyân eden muâmelâtta, bu kitapların hâvî olduğu nazariyyâtın ameliyyâtını göstermek sûretlerinden ibârettir.

İstihsâl-i servet maksadında dahī, ticâret ve melâhât ve san'ate lâzım olan kimya ve hikmet-i tabi'īye ve (*contabilité*) denilen fenn-i defterî ve ilm-i ziraat okutturulmalıdır. İşte bunların sühûletle ve az masraf ile husûlü için, üç nev' mektep iktizâ eder : Bunun biri, ma'lûm olan sıbyan mektepleridir ki, mümkin olur ise, her köyde bulundurulmalıdır ve içinde bulunacak etfâle, usûlü üzre elifbâ ve tecvidden sonra, *Kur'ān* ve ilm-i hâlden ahlâka dâir ve balâda beyan eylediğim maksada mutâbık bir risâle okutturulmalı ve şâkirdân-ı mezkûr, gördüğü şeyi sühûlet ile okuyacak ve Türkçe ise, anlayabilecek kadar meleke hâsıl ettirilmelidir.

İkincisi Rüşdīye mektepleridir ki mutlakā her kasabada bir tâne bulundurulmalıdır. Mâ'lûm-ı sâmîleridir ki, bizde en ziyâde tahsilin güçlüğü, herkes kendi lisânını bilmeksizin Arabî'ye başlaması ve her fenni bir başka lisandan okumasıdır; binâenaleyh bu rüşdīyelerde ibtidâ kavâid-i osmânīye ve ba'de Türkçe olarak mantık ve bir beyan kitabı ve akā'idden Birgivî, yâhut *Şerh-i Emālî* yolunda bir risâle ve hisap ve cebir ve hendese ve coğrâfiye ve bir muhtasar tarih-i umûmî,

veyâhut İslâm veya hiç olmaz ise Osmanlı tarihi ve kānūn okutturulmalıdır. Bunlar iyice ta'lim olunur ise, bir çocuk, oldukca merâmını ifhâm ve istifhâma muktedir olabilir.

Üçüncüsü merkez-i eyâlette dârü'l-fünun yollu bir büyük mektepdir ki, bunda Arabî, Farsî ve Fıransızca'dan, tâliplerine, hizmet-i devlete girmek isteyenlere daha ziyâde tafsilâtı ile tarih ve kānûn ve kitâbet ve bir devletin ecnebīlerle olan muâmelâtı bildirilmelidir. Tüccara fenn-i defterî, çiftlik ashâbına fenn-i ziraat ve ehl-i san'ata hikmet-i tabi'īye ve kimya gibi lâzım olan fünun tahsil ettirilmeli ve tâlipleri için fünûn-ı akliyye ve nakliyyenin aksâm-ı sâiresinden dahī birer ders bulundurulmalıdır

Bunlardan mâ'adâ iki kā'ide-i küllīye daha vardır ki, husûl-i matlabın şerâit-i mübremesindendir. Bunların biri, kadınların emr-i ta'limden istisnâ olunmamasıdır. Ma'lûm-ı âlîleridir ki, insanın tabī'ati melekâttan ibârettir; hattâ, aslında birşeyin aynını almak mânasına olan *tab'* kelimesinin, bu makamda isti'mâli dahī bunun içindir. İnsan tâ beşikten yanında bulunan mizâcı ala ala tabī'atlenir; hattâ pek küçükten alınan ahlâk-ı seniyyeye salâbet-i dīnīyye veya kuvve-i aklīyyenin kemâlinden başka hiçbir şeyle galebe olunamaz; çocuk, en evvel vâlide elinde kaldığından, kadın terbiyesiz olur ise, ânı nasıl terbiye edebilir? Bundan başka, okumak bilen kadın, okumanın meziyyetini dahī bileceğinden, elbette evlâdının ta'limine ziyâde himmet gösterir. Bizim gibi orta hâlde bulunan ve evindeki kadınlar oldukca okumak bilenlerin, dört-beş yaşına girip de mektebe verilinceye kadar âgûş-i mâderde öğrendiği ıstılâhât-i lâzime ve ma'lûmât-ı muktazıyyeyi bâlīn-i cehâlette perveriş bulup, yine o sinde mektebe gelecek bir çocuk, ancak birkaç yılda tahsil edebilir. El-hâsıl insanın en büyük mekteb-i istifâdesi bu âlem ve kitâb-ı ahlâkının evvelki dersi, hânesinde olanların ahvâl ve akvâli ve en birinci üstâdı vâlidesi olduğundan, terbiye-i evlâd için lâzım olan ma'lûmât ve ahlâkı hâiz olmayan vâlidenin zīr-i idâresinden mektebe gelecek çocuk aynı, câhil üstaddan yanlış ders okumuş şâkirde benzer ki, birkaç seneler hatī'iyâtını tahsilde ve birkaç seneler dahī īslâhta izâ'a-i vakt etmiş olur ve belki hamīri kaba ve cilâsı az olan kâğıttan bir kerre yazılan nükūşun izâlesi kābil olamadığı gibi, mâyesi sakīm ve zekâsı kalīl olanlara, bir kerre bozulduktan sonra, sarfolunacak emekler dahī te'sir etmez.

Şartın biri dahî, ma'zeret-i şer'iyyesi olmayan rüşdîye talebesinin geceleri mektepte kalmasıdır; çünkü bu hâlde hem yolu ile ve dikkat ile derslerine çalışırlar ve hem de, ekser pederlerin terbiye edeceğim diye gösterdiği nâ-be-câ 'unf-ü şiddet ve vâlidelerin münâsebetsiz rahm-ü şefkatlerinden ve kahve-hâne veya helva sohbetlerinde turrehât ile vakit geçirmekten kurtulurlar.

Zannederim ki, tanzimi uhde-i ehliyyetlerine havâle buyurulan nizâmâtta, böyle bizim maârif idâresinin ittihâz-kerdesi olan kavâid-i sakîmenin hâricine çıkılmak me'zûniyyeti verilmemiştir ve farzedelim ki verilmiş olsun da, böyle bir nizam-nâme kabûl edilsin. Bu kadar mektebin inşâsı ve hocalarının iktidârı ve kütüb ve edevât-ı lâzimenin tedâriki için olan mesârifât-ı külliyye nereden bulunur ve henüz lisânımızda mevcud olmayan kitaplarla, bu fünunda şakirdânı müstefid edecek sûrette ta'lime muktedir, gündüz ve gece gelecek, mektepte kalacak etfâlin hüsn-i terbiyetine ve bunları Harbîye ve Tıbbîye gibi yerlerde meşhud olan alâka ve sâir ef'âl-i şenî'a ile uğraştırmamağa muvaffak olacak kadar metîn ve mütebassır hoca nereden bulunur? Mütâleât-ı mezkûreyi yazışım, nizam-nâme hitam bulmamış ise, şâyet bâzı yerinde işe yarar ve hiç olmazsa zât-ı âlîlerine bir bâzîçe-i efkâr olur diyedir; yoksa, cihet-i külliyyesinin icrâsına aslâ imkân göremem..

Ahbâbın birçoğu elden gitti ve şimdi ülfet Sa'dullah Bey ve Rif'at Paşa ve Yusuf Bey ve Ekrem Bey'e inhisar etti. Bî-çâre Ekrem'in de bir-iki gün evvel küçük birâderi vefat ettiğinden pek müteessirdir. Mumâileyh, fezâil-i ahlâk ve celâdet-i efkârı günden güne ilerileterek hakikaten Refik Bey merhûmun yerini tutmuştur :

إذَا سَيِّدٌ مِنَّا خَلَا قَامَ سَيِّدٌ
قَوْلٌ بِمَا قَالَ الْكِرَامُ مَقُولُ [8]

Hele şunun bunun ülfetinden ve ahvâl-i âlemi (âlemden) bir derece sıkılıyorum ki bâde bile almak istememekteyim;

Ta'rîf edemem çektiğim âlâmı felekten
Zîrâ ki anın zikri de bir başka elemdir

[8] "Bizden bir seyyîd gidince, yerine bir başkası kā'im olur; söz, kerîm insanların söylemiş olduğu sözdür."

Hikmet ile Hâlet'i pek sık göremiyorum. Koleranın ahvâlini geçenki mektubumda yazmıştım. Harikten, bildiklerimizde müsâb olan yoktur; yalnız Hoca Kâzım'ın kira ile oturduğu hâne yanmış ise de, eşyâdan külliyyetli zarara uğramadığını söylüyor. Yangın, bir büyük belâ idi ki, ta'rif olunamaz; saat beşbuçuk raddelerinde duyulur; pençereden bakıldıkta Hocapaşa civarından ..... Buyurmakta olduğunuza ve binâenaleyh koleranın bidâyet-i zuhûrunda Churchil'in ta'rizine yazdığım cevabın manzûr-ı devletleri olduğuna şüphe yoktur; ânın hakkında olan mülâhaza-i devletlerini bilmek isterim.

İlletin zamân-ı şiddetinde Kapular bayağı ta'til hükmüne girdiğinden, bendeniz dahî sokakların dehşetini görmemek üzre, bir müddet sokağa çıkmadım ve bu sırada sâir kitaplar ile berâber Voltaire'in felsefiyyâtını okudum. Bu zât, akā'id-i mevcûdenin tahrîbine vakf-ı nefs eylemiş, Ahmed Vefik Efendi'nin Bursa'yı yıktığı yolda hareket ederek, tahribâtının birçoğundan müstekîm tarîkler açılmış ise de, birtakımı dahî zulüm ve teşvişten başka birşeyi mûcip olmamıştır. Hele İslâmiyet hakkında olan delâili mevâiz kitaplarından hikâyet ve filân fistikizden rivâyet olduğundan, ânların sakāmeti, neticelerini dahî bittabi' sakîm etmiş. «وَعَلِمْتُ أَنَّكَ جَاهِلٌ فَعَذَرْتُكَا» [9] ise de, buna garez-kârlıktan ziyâde, cehli sebep olmuştur.

Gelelim cezebât-ı sâiresine : Meselâ hilkat-i âlemi, tabîatin bir hareket-i tesâdüfiyyesine isnâd edenlere karşı, "Ben saatin kānûn-ı intizâmına nazaren, bir sâni'i olduğuna hükmederim; ecrâm-ı ulviyyenin deverânı ise, saatten muntazam olduğundan, sâni'in hakîm olmasına hükmetmek, zarûriyyattandır" diyerek, pek güzel isbât-ı vâcip etmiş ve ekānîm-i selâse bahsini, her cism-i nâtıkın ilzâmına kâfî olacak birtakım berâhîn-i kaviyye ile isbat eylemiştir; fakat insan bâzı tasavvurât-ı fikrîyye ile doğar ve bunların içinde, tasdîk-ı vâcip dahî dâhildir, diyen hükemâyı tasdik, vâcib-i tasavvurât-ı fitriyyeden olsa, her insan o i'tikāt üzre olurdu; hâlbuki vâlideyn ve akrabâsı taraflarından telkîn olunmaksızın, hiçbir çocukta vâcib-i tasavvurî hâsıl olduğunu görmüyoruz diyerek reddetmiş iken, buna kanaat etmeyip, aklın havâse mürâcaat etmeksizin tasavvura iktidârını inkâr etmiştir ve tasavvurât-ı fitriyyeyi iltizâm eden felâsife ilâ' gayri'n-nihâye-inkısâma kābiliyyeti ve eb'âd ve a'dâdın nihâyetsizliği mahsûsâtten

[9] "Senin câhil olduğunu bildim ve seni ma'zūr gördüm."

değil iken, akl-i insânî âna ilim hâsıl ediyor demişler ise de, Mösyö Voltaire, nihâyetsizlik hakkında hâsıl ettiğimiz tasavvur, Cenâb-ı Hakk'a dâir olan tasavvurumuza muâdildir ki ilim değil, aynı cehildir. Bizim aklımız, ecsâm ve eb'âdı taksim ettikçe, bir nihâyet bulamıyor; fakat bunun ile, nihâyetsizlik nasıl şey olduğuna vâkıf olabilir miyiz ki, ilim hâsıl edinmiş de olalım diyor.

Fi'l-hakîka bu madde, çok su götürür bir bahis ise de, şurası var ki aklı, kâffe-i havassinden tecrîd etsek, mâdem ki ben mütefekkirim, elbette mevcûdüm ve mâdem ki benim vücûdüm mümkin imiş, benim gibi birinin vücûdü daha mümkindir ve mâdem ki ben varlığımdan memnun olduğum cihetle, ânın tarafından varlığımı ihlâl edecek bir hareket olunmak lâzım gelse, istemem; ben dahî ânın varlığına halel verecek harekette bulunmamalıyım kıyâsını, tertîbe muktedirdir. Bu hâle göre gerçi akl-ı insânî isbat vâcibbinde, âsâr-ı mevcûdeden birçok tasavvurlar hâsıl ederek, ânların tertîbiyle kıyâsa muhtac görünür ise de, hak ve vâzifenin esâsı olan, "Nefsin istemediği şey'i gayre yapmak câiz değildir" kâidesini istihrâc etmek için havâse mürâcaat ihtiyâcında bulunmaz.

Mösyö Voltaire ise, muârızlarına en büyük delil olabilecek olan bu kıyâsa hiç ta'arruz etmemiştir ve ruh bahsinde pek garip bir meslek tutarak, eb'âd ve cevherinin lehinde ve aleyhinde îrâd olunan delâilin birçoğunu ma'kūl sözler ile cerhetmiş ve iki tarafın dahî imkânını teslim etmek ile berâber, kat'iyyen bir tarafa hükmetmek mümkin olamadığını iddiâ etmiştir. Mâ-hasel bu kitabın ekser mahallerindeki istidlâlât bayağı iktidâr-ı beşerin hâricinde görünecek rütbe kuvvetli iken, bâzı yerleri vardır ki Senîh Efendi'nin sözleri kadar sühûlet ile cerholunur. Sun'-i Kudret karşısında nazar-ı istidlâlin kemâl-i 'acz-ü hayretine Voltaire'i pek büyük bir delîl addediyorum. "Bahâne ikdâmü'l-fu'ûl-i 'ukāl ve ekser sa'yü'l-'âlimîn żalâl."

Şu arîzada, pek uzun-uzadı sözler ile tasdi' eylediğimden evvelâ ânın afvını ve ba'de arîzanın mülâhazası ile hâsıl olacak efkâr-ı celîlelerinden hisse-mend-i ta'lim olmaklığımı istid'â ederim.

Dīvân-ı âlîleri için mutesavver olan *mukaddime*'yi tertip eyledim; bir sûreti leffen takdim olundu. Bunun esâsında iltizâm ettiğim meslek Feyzî yoludur; fakat bütün bütün ıstılâhât-ı işrâkıyyeye hasrederek teşbîh-i şâirâneden mahrûmiyetini istemediğimden ekser yerlerinde

Urfî ve Nef'î'nin teşbîhâtına ve ba'zı cihetlerinde Şevket'in hayâlâtına taklit eyledim. Buralarının ifâdâtınca, bittabi' Veysî'nin yolunu tuttum ve bâzı *Âyet-i kerîmeler* isti'mâlinde ve kısa kısa ifâdelerde, Fuzûlî'nin mektubuna dahî ohşattım ve birkaç yerde, *Makāmât* sanâyi'-i lâfzıyyesine azmâyiş ettim ve ebyât ile istidlâlde Vassâf yoluna gittim; ancak böyle yerlerinde Feyzî yolunun hasâyisten olan tumturak-ı elfâzdan[10] düşmemek için, Nergisî'nin tetâbu'-i izâfâtı belâsından kurtulamadım; fakat ânda sekize kadar var; bendenizde ise dörtten ziyâde yoktur. Hele bendeniz kendimi, Fuzûlî'nin mektubuna muâdil bir eser sâhibi oldum zannediyorum. Nezd-i vâlâlarında dahî bu sûretle kabûl edilebilir ise, müftehir olacağım. Bunda «وَاللّٰهُ غَالِبٌ عَلَىٰ أَمْرِهِ»[11] âyetinin hüsn-i isti'mâli, Fuzûlî'nin mektubundaki «إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ»[12] âyetine muâdil değil ise de, pek de geri değildir. Ândaki beyitler tatsız ve isti'mâlleri yolsuz olup, bundakiler ise gāyet mütehap ve yerindedir. Ânda bir tarz-ı hâs meziyyeti var ise, bunda da ıstılâhât-ı fünun var. Bendenize bırakılan kitaplarda *Dīvān*-ı âlîleri ile, Âsım Bey'den alınan *Şahâdet-Nâme* eksik çıktı; lutfen irsâl buyurulur ise, birini mahalline verir, diğerini mukaddimesi ile berâber yazar, takdim ederim.

*

Ekim, 1865

Şu arîzamı bundan yirmi gün evvel tesvîd etmiş idim. Tebyîzi ile meşgûl olduğum hâlde, bizim bî-çâre Refik Bey'den dahî koleraya tutulduğu haberi gelmekle, o gün 'iyâdeti ile meşgûl olarak, ertesi gün dahî vefat ettiğinden ve kendisine olan muhabbetimin derecesi ma'lûm-ı âlîleri olduğundan, o zamandanberi kederimden kalem tutmağa elim varmamış idi. Bundan iki gün evvel, ikinci tahrîrât-ı aliyyelerini aldım. Beyitler, tabî'at-i ulviyyelerinin şânından olan âsâr-ı fevka'l-'âde.. Fevka'l-'âdet mufassal irâde-nâmeleri ile *mücerrîhâ* gazeline

[10] Bundan sonra ki bir - iki kelimenin üzeri karalanmıştır.

[11] "Allāh için yemîn ederim, emrine galebe edici, yâni emrini yerine getiricidir." *(Sūre-i Yūsuf, Âyet* - 21*)*.

[12] Süleyman Peygamber tarafından kendisine gönderilen mektubu alan Sibâ Melîkesi Belkîs, vezirlerini toplayarak bu mektuptan bahsetmiş. "Bu Süleyman'dandır" diyerek, söze başlamıştır (*Sûre* - XXVII., *Nemel, Âyet* - 30).

fikr-i cedid üzre birkaç beyit söyledim; zannederim serâzad beytini beğenirsiniz. Matla' nev-'amâ hâyîde olmasa, gazelin ikmâline tabî'ati icbâr eder idi.

Koleranın orada dahî zuhûruna, gazetelerde bâzı sözler görüyorum; eğer sahih ise müdhiş.. Devlet-hâneleri a'zâsınca perhize ziyâdesi ile dikkat buyurulmasını tavsıye ederim. Şimdiki hâlde bamya ve fasulyenin vakti geçti; ânların ekli mücâz ise de bulunamaz. Badincan ve üzüm ve kavun ve karpuz ve bi'l-husus incirin mazarratı, tecârib-i adîde ile sâbit oldu. Ta'âmı et ve pilâva hasrederek, fakat mi'deyi birdenbire alışmadığı bir yola sevketmemek için kabak ve semizotu gibi zararsız sebzelerden de birkaç lokma yimek ve taâm üzerine bir fincan çay içmek ve fanilâsız gezmemek ve kasıklardan mi'denin üstüne kadar gelmek üzre bir fanilâ kuşak bağlamak, velhâsıl soğuk almak veyâhut sâir sûretler ile bulantı ve lîniyyete isti'dât vermemek ve isti'dât zuhur eder ise, çarçabuk, birkaç damla afyon-rûhu ile nâne rûhunu karıştırıp içmek sûretleri, hıfz-ı sihhatçe en ziyâde fâide görülen tedâbirdendir. Tecrübelerden anlaşıldığına göre, zâten hastalık vücûtten sârî olmayıp, havada cârî bir hâldir; fakat bir evde zûhur ettiği hâlde hastanın fazalâtı ile ve vefât eder ise, mevtânın teaffünü, havayı daha ziyâde ifsât ederek, hânedekileri muhâtaraya düşürüyor. Bunun çâresi, fazalâtın üzerine yanmamış kireç ile su dökülmek ve meyyitin bulundur(ul)duğu yerde ve belki hânenin her tarafında servi yakılmak sûretleridir. Cenâb-ı Hak göstermesin, hânedân-ı devletlerince lüzûmu havâtirini dâire-i uhuvvete uğratmadığım hâlde, şu ihtârata ibtidârım, ihtiyata riâyet husûsunun, muhâtaranın meczûmiyyetine tevakkuf etmediğini bildiğimdendir. Âlem bildiğiniz ve istemediğiniz hâlde ve Efendi mahallinde ferâğ-ı bâldedir.

Şu arîzayi yazdıktan sonra, geçen gece birkaç ahbap ile, koleranın hitâma eriştiğinden bahsederken, birtakım şeyler yazmak istiyorum: Yük yük sokaklarda dolaşan sebze ve meyvenin eklini men'etmek ve bunların gümrüklerden geçmesine mümâne'ât olunmuyor. Yalnız esnaf elinde tutulur ise denize atmak, veyâhut zâbıta me'murları beyninde taksime gitmek ve kutuculara birkaç bin tabut yaptırarak, hamalların arkasında, şunun bunun gözü önünden geçirmek, mahalleler derûnuna birkaç hastahâne tanzîmi ile, hem ahâlî-i mahalleye sirâyete ve hem de tâ bir saatlik yerlerde tutulan hastaları tezkereler ile caddelerden geçirip âlemi dehşete uğratmak ve bu inhisar ediyor. Bu gece kulunuza dahî bâzı mertebe şevk geldiğinden,

hastaları oraya cem'edip ottan yataklara yatırıp ve saltalı hizmet-kârlar ve otuz tabîbe muhtac olan bir hastahâneye ve mahallede bulunan hastalara dahî gitmek üzre dört mektep çocuğu ta'yin ederek, hastaları sabaha kadar "Allâh için, bir fincan su!" deyu bağırtmak sûretlerinden ibârettir; hattâ bizim Refik Bey'in kardeşi Rizâ Bey, Tıbbîye tarafından Sultan Mehmed civârına muâvin ta'yin olunup, tabiplerin firârı üzerine, orada birkaç arkadaşı ile kalarak, gece-gündüz hastahânede ve Sultan Mehmed civârında üç-dörtbin hastaya bakıp, hastahâne için arkası ile su taşımağa kadar gayret etmiş ve dört gün, dört gece bir saat uykuya yatmamış olduğundan, bu meşâk ile vücûdü za'f-ı küllîye düşerek, bu sıra kolera dahî yetişmek ile elden gitmiş ve ser-güzeşt-i elîmi, bendenize ve sâir bilenlere dâğ-ı derûn bırakmıştır.

Gelelim halka : Mâşâ'llâh-i Teâlâ, terbiye ve dirâyetimiz bir derece ilerilemiş ki, etıbbâ tarafından men'olunan ve mazarratı tecârib-i adîde ile sâbit olan me'kûlât, binde bir hâne yoktur ki derûnunda bulunmasın!.. Hattâ kemâl-i hırstan, badincanı pişirmeden yiyenler de var. Fesubahâna'llâh!.. Kendisi ile berâber otuz milyon nufûsun saâdet-i hâlini istihsâl uğrunda, kırk parasını muhâtaraya koyamayan bu adamlar, iki lokma şey'i zehirlenmek için nefisni nasıl tehlikeye ilkā etmekte olduklarına aklım ermiyor.

Telâkî ve muvâneset evc-âlâ-yi kemâle bu kadar müddet-i yesîrde vâsıl olunca, mümkin mi idi ki sâika-i takdir ile hazîz-i iftirâka temâyül etmesin! «إِذَا تَمَّ أَمْرٌ دَنَى نَقْصُهُ وَ لِلّٰهِ دَرُّ الْقَائِلِ»[13]. Bu netice-i elîme, mukaddemât-ı ülfetin, istilzâm-ı tabî'îsi âsârından olmağla, umûr-ı vâkı'anın eser-i tenâkusuna hamlolunamaz ise de, tasavvurumda aks-i matlap ve hilâf-ı kıyas göründüğünden ziyâdesi ile müteessif olmadım ve suver-i zihniyyemi bunda dahî âsâr-ı hâriciyyeye mugâyir bulmadım desem, ma'kulâtın hâricinde isbât-ı mekāl etmiş olurum. Âşinâ-yi ittihâd-ı vücût olan erbâb-ı hakāyık nezdinde hafî değildir ki, zıll-i kesif-i ebdân her kangi mazharda üftâde-i züll-i hevesât, bârika-i mihr-i hakîkat, ya'ni insâniyet arş-ı âlâ-yı ittihaddan infikâk etmeyeceğinden, sırr-ı vücûbi akl-ı evvele sânî-i sâdık ve cihet-i imkânı cevher-i küll'e araz-i gayr-i müfârık hükmünde olan hakîkat-i insânî-

[13] "Birşey kemâle erince, bunun aksi yakın demektir; yâni, her kemâlin bir zevâli vardır; söyleyenin ağzı dert görmesin!"

yelerinin câzibe-i ittisâlinden esfelü's-sâfilîn-i iftirâka merdûdiyyet ile dûr olmayacağım indimde berâhîn-i vicdânîye ile sâbittir. "ما از تو جداییم بصورت نبمعنی * چون فاصلهٔ بیت بود فاصلهٔ ما"[14].

Taraf-ı kâmiliyyet-penâhîlerine olan râbıta-i kalbiyyem hasebi ile, zikr-ü fikr-i sâmîleri mütevâliyyen mürâkabât ve müşâhedâtımda dâir ve sâir olduğuna mebnî, ânın ile teskîn-i ıztırâb-ı derûn ve intizâr-ı netâyic-i reybü'l-munûn etmekte olduğum hâlde, Sa'dullah Beyefendi birâderimize lehçe-i tâzî ve üslûb-i hicâzî'de tastîr buyurulan nâme-i belâgat-nümâ-yi Harîrî edâlarında şavb-i âcizâneme yazılan selâm-ı mürüvvet-peyâm, hakikat-i hâlde *Âyet-i berd-u selâm*[15], gibi âteş-hâne-i ye's-ü gumum olan derûn-i sûziş-nümûnumu reşk-endâz-i gülzâr-i Halîl etmiştir.

[14] "Biz senden mânen değil maddeten ayrıyız; çünki bizim ayrılığımız evler arasındaki ayrılıktan ibârettir."

[15] "بَرْداً وَ سَلاماً (Ey ateş, İbrâhim için) soğuk ve selâmet ol!" (*Enbiyâ Sûresi, Âyet - 69*). Nemrûd'un emri ile İbrâhîm Peygamber ateşe atılmış, fakat Tanrı, o ateşi bir gülsitan hâline koymuş ve İbrâhîm, ateşin te'sirinden masûn kalmıştır.

IV.

Bu mektubun neşri sırasında, kime yazıldığı kaydedilmemiştir; ifâdesinden, hürmet beslediği, sadâkatle bağlandığı bir şahsa hitap ettiği anlaşılıyor. Muhâtabı, Kemal'e bir resmini yollamıştır. İşte, mektup bu münâsebetle yazılmış olup, teşekkür mâhiyetindedir; san'atlı ifâde ile bu resim tasvir edilmekte, resim sâhibi öğülmektedir.

Bu mektupta yer alan beyit, şâirimizin,

Bu tasvîr-î melek-peyker ki bî-mânend-ü hemtâdır
Rusûm-î 'izz-ü rif'at, ismi resminden hüveydâdır

mısra'ları ile başlayan ve *Bir Zatın Ta'rifindedir* başlıklı şiirinde mevcuttur[1]. Bu şiirin kimin resmi için yazıldığı bilinse idi, mektubun kime gönderildiğini kolaylıkla ta'yin mümkin olacaktı; bununla berâber, aşağıdaki delillere dayanarak, mektubun Leskofçalı Gālib'e yazıldığı tahmin edilebilir:

[1] Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri, İst.*, İnkılâb Kitabevi. 1941, s. 12.

Cevher-î āyîne-î nūr-î Hudā'dır sūretim
Rūşenāder ehl-i tab'ā sūretinden sūretim
Nüsha-î kübrā-yi fıtrattır vücûdüm tā ezel
Gösterir bir âlem-î hikmet mükemmel hey'etim

kıt'ası ve,

Mâder-î zîşānımā ihtār-ı nâm-ū şān için
Gālib‿ettim gönderip resmim beyân-î iftihār

beyti, Leskofçalı Gālib'in, resminin mevcut olduğunu anlatır. Bir eli göğsünde olarak resmini yaptırdığı, dadısında bulunan, daha sonra torunlarının eline geçerek bu resminin kaybolduğu da bilinmektedir[2].

Kemal'in bu mektubunun yukarıdaki delillere dayanarak, resmini tasvir için bir manzûme de kaleme aldığı Leskofçalı Gālib'e hitâben ve çok muhtemel olarak, onun Tuna vilâyetinde bulunduğu sırada yazıldığını sanıyoruz; bu takdirde, 1866 yılına âit olduğunu da söyleyebiliriz.

Eğer tahminlerimizde yanılmıyorsak, mektup, Kemal'in Leskofçalı Gālib'e bağlılığını, onun hakkındaki sevgi ve takdirini anlattığı gibi, sîmâsını ve karakterini canlandırdığından da mühim bir vesikadır.

İlkönce *Gayret* mecmuasında, "Atûfetlû Kemal Beyefendi tarafından birçok zaman mukaddem büyük bir zâta gönderilen teşekkür-nâme'dir" notu ile basıldı (17 Kânunısânî, 1301, nu. 3); daha sonra, Ahmed Râsim ve Mustafa Reşid'in berâberce hazırladıkları *Muhâberât-ı Nâdire - yâhut - Hazîne-i Müntahabât*'ta, *Kemal Bey merhumun, hengâm-i şebâbette yazdığı bir teşekkür-nâmedir* serlevhasıyle ve *şu mektup,* K e m a l *Beyefendi hazretlerinin gerek usûl-i - kadîmede olan iktidarlarına ve gerek genç iken dahî mâlik oldukları kudret-i - edebiyyelerine bir nümûne olabilir zannı ile dercolunmuştur* kaydiyle neşredildi (İstanbul, Kasbar tab'ı. 1307, s. 39). Her iki neşirde de, mektubun nereden alındığı işâret edilmiş değildir; ilk tab'ı esas alarak, diğeriyle karşılaştırmak sûretiyle neşrediyoruz.

4. LESKOFÇALI GĀLİB BEY'e

1865

Bir bende ki hulûs-ı-'ubûdiyyetle müftehir olur; velîni'metinin meclis-i-inâyetinde müşâhede-i-cemâliyle tenvîr-i-bâsire-i-ümid etmek şerefinden mehcur olunca, tasavvur-i hayâliyle teskîn-i-tehassür eder ve bir mün'im-i-bahşende ki rahm-ü-inâyetle müştehir olur, elbette meftûn-ı-hüsn-i-etvârı olan bendegânının kûşe-i-hasrette temâşâ-î

[2] İbnü'l-Emîn Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., s. 443.

hayâl ile giryân-ı-iştiyāk olmasından teessür eder. Ta'rif-i-evvel, hâl-i-âcizâneme sâdık ve tavsif-i-sânî velīni'metimin şân-ı-celīliine muvâfakattir; çünkü kullarının rüesâ-ı-meclis-i-âmâl olmaklığına imkânsızlık hâil ve fakat zât-ı-sâmî-i-mün'imânelerinin inâyet-i-fevka'l-'âdeleri imkânın hâricinde görünecek mertebelere dahī şâmildir. İşte lutfen ve tenezzülen ihsan buyurulan tasvīr-i bî-nazīr, bu müddeâya mücessem bir burhân-ı-âdildir.

Hakīkat-i-hâlde misâl-i-cemâle muâdil olmasa bile, her veçhile hayâle rüchânı müsellem olub, husûsiyle bu tasvīr-i-âlî bir nişân-ı-zîşân-ı mefharettir ki yanında iftihar nişanlarının sûretine bakılmaz[3]. Zehî tasvīr-i-âlî ki şûle-i-âfitâb ile mürtesem olmuş ve safīhası sûret-i-âmâl ile zīnet bulmuş. Mahfaza-i-zerrīn'e bedel, mahfaza-i derûn içinde saklansa[4] revâdır ve cevher-i elmasa mukābil, cevher-i can ile tezyīn olunsa ahrâdır. Cebīn-i devletinde leme'ân eden envâr-ı ulviyyet sâhib-i celīlü'ş-şânını merdüm-i çeşm-i cihan ettiği gibi, tasvīr-i sabâhat-nişânını dahī kurretü'l-'ayn-i müştâkān eyler.

İkī merdümdür elhak sāhibiylē resm-i vâlâsı
Ki çeşm-ī tâli'-ī eyyām hep[5] *bunlarla bînâdır*

Şu sûret-i ihsâna sûret-i ubeydânemde olan rütbe-i sadâkatten başka bir cihet-i istihkak olmayup, kāl-ü kalem bu yolda beyân-i aczden başka bir sözden âciz kalıyor; vecībe-i şükrânı ihyâya çâre ise yine tezyīd-i sadâkat olduğundan ve hâlbuki derunda olan sadâkat tezâyüdüne imkân kalmayacak bir derece-i kemâle vardığından, bu sırada tasvīr-i cihan kıymetine nâil eden tâli'den sâhib-i sâhib-saâdetinin[6] bir ân evvel bezm-i saâdetine dahī vâsıl olabilmek müsâadesini temennî ile hatm-i kelâm eyledim.[7] «باقی نماند هر که نخواهد بقای تو».

[3] Krş., iftihar nişanlarına bakılmaz.
[4] Krş., saklanılsa
[5] Krş., hem
[6] Krş., sâhib-i saâdetinin
[7] "Senin bekānı istemeyen bâkî kalmasın!,,

V.

Namık Kemal'in aşağıdaki mektubu, Muhâbere-i Telgrafîye me'muru Rüşdî Efendi'ye, Filibe'ye gönderilmiştir. Rüşdî Efendi, bu sırada *Tasvīr-i Efkâr*'da çalışmakta olan N. Kemal'e, Alî Su'āvî'nin bir yazısını yollamış, *Tasvīr-i Efkâr* Matbaası'nda bastırmak istediği *Herodot Tarihi* hakkında bâzı şeyler sormuştur. İşte N. Kemal bu mektubunda kendisinden sorulan şeylere cevap vermektedir.

Alî Su'âvî (Aralık, 1838 - 20 Mayıs, 1878), Medrese tahsili görmüş, Sofya, Simav, Filibe, Bursa Rüşdîye mekteplerinde hocalık etmiştir[1]. Kendi ifâdesine göre, Filibe'de Debbag-hâne Medresesi'nde mesâha ve hendese dersi de okutmuştur[2].

Kemal'in mektubundan, Alî Su'āvî Filibe'de bulunduğu sırada henüz gıyâben dahī tanışmadıkları anlaşılıyor; Rüşdî Efendi vâsıtasıyla Su'âvî, Kemal'e, *ehemmiyyet -i hıfz-ı mal* hakkında bir yazısını, *Tasvīr-i Efkâr*'da neşredilmesi için göndermiştir.

Kemal, Su'âvî'nin bu yazısını çok beğenmiştir; çünki bu risâlede, Rüşdî Efendi'nin de işâret ettiği gibi, Şark'a âit mâlûmâtı, bir Garplı düşünüşü ile kaleme almış, pek faydalı bir eser meydana getirmiştir. Böyle kimseleri, memlekete tanıtmak lâzımdır. İşte N. Kemal bu sebeple, *Tasvīr-i Efkâr*'da neşredilmek üzre Alî Su'āvî'nin hâl tercemesinin de gönderilmesini, Rüşdî Efendi'den recâ ediyor.

Neşri istenilen *Herodot Tarihi* gönderilmediği, bu yüzden kaç forma tutacağı da bilinemediğinden, eserin basım masrafının tutarı hakkında, Kemal kat'î birşey söyleyemiyor. Başkalarına bir formayı 400 kuruşa basan Tasvīr-i Efkâr Matbaası, Alî Su'āvî'nin bu eserinin formasını 250 kuruştan basacak, böyle bir eserin kâğıdı iyi olması gerektiğinden bu yekûn, kâğıt farkı nisbetinde biraz kabaracaktır. Tashihler müellif tarafından yapılmadığı takdirde, forma başına elli kuruş tashih ücreti alınırken, Su'āvî'den bu masraf alınmayacaktır.

Rüşdî Efendi, *Herodot Tarihi*'nden başka, Alî Su'āvî'nin basılacak birçok eserlerinin de Kemal'e listesini göndermiştir. Kemal, bütün bu eserlerin basılmasının müellifi için pek masraflı olacağını, bir şirket teşkil edilmesini, böyle bir şirket teşkili uygun görüldüğü takdirde, sermâyedârlarını bizzat bulmağı da teahhüt ederek, reklâm için, basılacak bu eserlerden birer bend seçilip gönderilmesini, bunların hissedârlara gösterileceğini, hattâ bastırılarak, efkâr-ı umûmiyyenin rağbetini çekmenin yerinde olacağını bildiriyor.

Tarihsiz olan bu mektubun ne zaman yazıldığını kat'î olarak ta'yin imkânsızdır; bununla berâber, ifâdesinden, Alî Su'âvî'yi henüz yazıları ile dahī olsun tanımadığı, hakkında hiçbir şey bilmediği açıkca anlaşılıyor; Kemal, 1867 Ocak ayında yazdığı bir mektubunda, İstanbul'a gelen Alî Su'āvî'nin Şehzâde Câmi'i'nde verdiği va'zlardan ve bunların kıymetinden bahsetmektedir. Buna dayanarak mektubun, yukarıdaki tarihten önce yazıldığını söyleyebiliriz. Diğer taraftan, Ke-

[1] İbnü'l- Emīn Mahmud Kemal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. v., İst., Maarif Matbaası, 1944, s. 763 v. d.
[2] *Ulûm Gazetesi*, nu. 7, 25 Recep, 1286, s. 419.

mal'in Rüşdî Efendi'ye bu mektubu yazdığı sırada, Alî Su'âvî Filibe'dedir ve henüz İstanbul'a gelip, Filip Efendi tarafından 25 Şaban, 1283 (2 Ocak, 1867)'de çıkarılan *Muhbir* gazetesini de idâreye başlamış değildir. İşte bu delillere dayanarak, Kemal'in bu mektubu 1865'de yazdığını sanıyoruz.

Mektup, Kemal'in henüz tanımadığı Alî Su'âvî hakkında, gazetesinde basılması için gönderilen *ehemmiyyet-i hıfz-ı mal* hakkındaki risâlesine dayanarak duyduğu hayranlığı belirttiğinden mühimdir; henüz görmeden takdir ile bahdettiği *Herodot Tarihi* ise, Ebüzziya Tevfik'ın bir yazısında bahsettiği gibi Alî Su'āvî'nin değil, sonradan anlaşıldığına göre Râsim Paşa tarafından terceme edilmiştir. Bu münâsebetle Alî Su'âvî'nin bir şarlatanlığı da meydana çıkmaktadır [3].

Mektup müsveddesinin klişesi, Âsaf Nef'î Efendi'nin dosyasından naklen Midhat Cemal Kuntay tarafından, muhteviyâtı tahlil edilmeyerek neşredilmiş, ayrıca yeni harflerle de metni basılmıştır (*Namık Kemal*, c. 1., İst., Maarif Matbaası, 1944, s. 50 v. d.).

5. RÜŞDÎ EFENDİ'ye

1865

Ehemmiyet-i hıfz-ı mâl hakkındaki risâle-i nefîsenin irsâl buyurulduğuna dâir olan kerem-nâme-i sâmîleri alındı. Mazhar-ı hüsn-i nazar-ı vatanperverâneleri olan *Tasvîr-Efkâr*, yakında bu yâdigârlarının neşri ile, tezyîn-i sahâif-i iftihar edecektir ve böyle bir eser-i himâyet-kâraneye nâil olmasından dolayı, sûret-i mahsûsada arz-ı teşekkür eder. Vâkı'a risâlenin hâvî olan tedkîkāt-ı hakîmâneden ve tahrirât-ı seniyyelerinden istifâde olunan tafsilâttan anlaşıldığına göre, Hoca Su'âvî Efendi hazretleri maârif-i Şarkîye'yi, efkâr-ı Garbîye ile mezcederek, kalem-i kemâliyle âlem-i dânişeye pek büyük hizmetler etmiş olduğundan, gencîne-i fıtrattan tezyîn-i vatan için zuhûra gelmiş olan böyle bir cevher-girân-i kadr-i ma'rifetin nâm-ı celîli bile, şimdiye kadar mahfaza-i kitmanda mestur kalmasına arz-ı teessüfle berâber, müşârünileyhin terceme-i hâlini, kadr-âşinâ-yí irfâna neşretmek hizmet-i fâhiresine, intişâr-ı maârifin taraf-dâr-ı gayret-kârı olan *Tasvîr-i Efkâr* arz-ı istihkak eder ve ümniyesinin husûlü için dahî bu nâm-ı celîlin bize teblîgine vâsıta olan inâyet-i aliyyelerine mürâcaat eyler.

[3] *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 19, 22 Eylûl 1909, nu. 111-114; Ebüzziyâ Tevfik'ın bu notu, mektubun 'Alî Su'âvî ile alâkalı fıkrası, sözü geçen mektubun başka neşirlerinde yoktur (Bk., eserimizin bu kısmındaki nu. 9- mektup ve önsözü).

Herodot Tarihi'nin tab'ına gelince, *Tasvîr-i Efkâr* dahî yine her hâlde sâir basmalara müreccah olmak üzre, âdî basmasının bir tertip olmak üzre her formasını, kâğıt masrafı dâhil olmaksızın, 250 kuruşa tab'eder. Bir tertip bin nüsha ve bir forma, *Tasvîr-i Efkâr*'ın ta'rifesinde basılan kitaplar kıt'asında 16 ve iki büyüklüğünde 1 sahifedir. Kitabın kaç forma olabileceği, nüshası görülmedikçe tahmîn olunamaz. Şu maksad-ı hayrın husûlü emrinde, matbaanın taraf-ı valâlarına edebileceği hizmet, her formada 250 kuruş bedel ile, kitâb-ı mezkûrü sâirlerine 400 kuruşa bastığı tarz-ı bihinde tab'eylemektir; fakat bu hâlde kâğıdının güzel olması lâzimeden olduğundan, mesârif-i kırtâsiye biraz tezâyüd eder. Bir de kitap, ba'du't-tertip taraf-ı sâmîlerinden, veyâhut vekilleri cânibinden tashih olunmaz ise, beher forması için 50 kuruş tashih ücreti vermek lâzım gelir ise de, mücerred teshîl-i maslahat için, matbaa bu hizmeti dahî meccânen ifâ eder; fakat tahrîrât-ı seniyyelerinde ta'dat buyurulan müellefât-ı sâirenin, ki hakîkat-i hâlde herbiri bir defîne-i kemâldir, ma'mûre-i hafâda kalarak, re'sü'l-mâli fevâidinden, ebnâ-yi vatanın mahrûmiyetini cümleden evvel hamiyyet-i fıtriyyeleri tecviz buyurmayacağında iştibah etmem. Cümlesinin birden taraf-ı sâmîlerinden tab'ettirilmesi ise, küllî mesârif ve müşkilâtı mûcip olacağı derkârdır. Re'y-i âcizâneme göre, bunun eshel-i tarîki, hises-i müteaddide ile bir şirket teşkil etmektir ki, taraf-ı âcizâneme me'zûniyyet verilirse, böyle bir şirket bulmağa teahhüd edebiliriz. Buna muvâfakat buyurulursa, hem müellif-i celîlü'l-maârif'in hakk-ı ta'limine îfâ-yı şükrâniyyet ve hem de ilm-ü fen ve dânişverân-ı vatana bir büyük hizmet olunmuş olur. Hisse-dâr olacak zevâta gösterilmek ve belki neşrolunarak rağbet-i umumîyeyi da'vet etmek üzre, müellefât-ı mevcûdenin her birinden bir bend intihap buyurularak, taraf-ı âcizâneme irsâl buyurulması lâzimedendir.

Vatana hamiyyet ve intişâr-ı maârife himmeti, ind-i âcizânemizde bi't-tecrübe sâbit olmuş olan zât-ı âlîleri ile kesb-i münâsebet için, böyle maksad-ı tarafeyne muvâfık ve hakikaten iftihâra lâyık bir vesîle-i cemîle zuhûrundan dolayı, kendimizi bahtıyar ve iltifât-ı sâmîlerine minnet-dâr addederek, şu mülâhâzatın tahririne ibtidâr eyledik. Cevâb-ı âlîlerine muntazırız.. Ol bâbta..

VI.

N. Kemal'in bu mektubunu kime yazdığını bilmiyoruz. Yalnız, muhteviyâtına bakılırsa, her hâlde şiirleri ile meşhur, *Dîvân* sâhibi ve zât-i seniyyeleri diye hitap ettiğine göre, hürmet beslediği birine, onun bir makâlesi münâsebetiyle yazdığı anlaşılır.

Bahsi geçen makâlenin mevzû'u, nesrin şiire göre ehemmiyetsiz, daha az revaçta olduğudur. Muharririn, bu makâlesini neşredilmek üzre *Tasvîr-i - Efkâr* gazetesine yolladığı muhakkaktır; birçok şiirleri varsa da, nesir şeklindeki ilk yazısı bu makâledir. Bu sâhadaki kudretini, ilkönce bununla gösterecektir. N. Kemal, bu münâsebetle, ona dost olduğu için tenkidlerini bir düşman gözü ile yaptığını söyleyerek, makâlenin tertibi, bâzılarının i'tirazlarına sebep olacak fikirler, yanlış ve zayıf ifâdeler ve haşivler üzerinde durmaktadır.

Müellifin, şiir hakkında saydığı vasıfların daha ziyâde Dîvân edebiyatına âit husûsiyetler olduğunu gören N. Kemal, herkese sahih fikirler telkîn eden böyle bir gazetede, böyle bir makâlenin neşrini yersiz buluyor.

Bu mektup, N. Kemal'in makâle tenkidine bir örnek teşkil etmek ve Dîvân şiiri ile Nergisî, Mütercim Âsım, Âkif Paşa hakkında bâzı düşüncelerini belirtmek bakımından mühimdir.

Mektup "Atufetlû Kemal Beyefendi hazretlerinin *Tasvîr-i - Efkâr*'ı yazdıkları zaman—ki bundan yirmi sene kadar mukaddemdir—bir zâta hitâben kaleme aldıkları tezkiredir ki müşârünileyh hazretlerinin her eseri bir bedîa-i edeb olmak ve husûsiyle bu tezkirede edebiyatımıza dâir de bâzı mütâleat bulunmak cihetiyle elimize geçen bir sûretini sahife-i derc-i mefharet ederiz" notu ile neşredilmiştir (*Gayret*, nu. 24, 13 Haziran, 1302).

Mektubun tarihi yoktur; fakat 1886'da neşredilirken bundan yirmi sene evvel yazıldığının kaydi, 1866'da kaleme alındığını gösterir.

6.

1866

Eser-i âlîlerini mütâlea ettim. Zekâvet-i fevka'l-'âdelerine mahsus olan tevfîk-ı terakkîye takdîrden başka sözüm yoktur; fakat nezd-i sâmîlerinde izzet-i nefslerine dokunmamak için enzâr-ı âmmede kadr-i sâmîlerine dokunacak bir şey'i müsâmaha ile geçiştirmek hulûsa mûnâfî düşeceğinden mevzû'-ı bahs olan varaka, ki tedkîk-i umûmiyyeye arzolunacak âsâr-ı inşâ'iyyelerinin birincisidir, liyâkat-i seniyyelerince mebde-i temyîz olacağından bu bâpta en ziyâde dostâne hareket etmek arzusu kullarına, makâle-i aliyyelerini en ziyâde hâsımâne muhâkeme etmek vazifesini tahmil etmiştir. Umum bu husûsta engûşterâ-i tahsin olmaktan başka bir sûretle ağız açamayacaklarını mu'terifim; lâkin mevcut olan birkaç sâhib-i temyîz nezdinde, zât-i ulyâlarının dahî avâma kıyas olunmasını tecvîz edemiyorum. Fıtrat-i zekiyyeleri ind-i âcizânemde bir derece ulvîdir ki âsâr-ı seniyyelerini en ziyâde mağrur olanları bile mütehayyir edecek sûrette görmek isterim ve bu sebepten dolayı makâle-i mezkûreyi ber-vech-i âti tedkîk ederim.

Bunun mevzû'u şiirin tervîcinden ibâret oluyor. Evvelâ bu bâbta muârızların efkârını reddetmek sadedinde bulunmaya lüzum görmüyorum. Garez bunları iskât ve ilzâm ise, şiire meş'ûmiyyet ve nekbet isnâd edecek derece kânûn-ı tefekkürden gâfil olan dîvâneler nasıl iknâ' olunur ve ne sûretle mephut olur. Yok murâd şiire tergîb ise, bunlar şiir söyler de ne fâide görülür. İşte birtakım söyleyen yâdigârlar var; kâşki dilleri tutulsa da söylemeseler.

Sâniyen, şiirin mücerred bir emr-i tabiî olmadığı nasıl iddiâ olunabilir? Zât-ı vâlânız şiire nekadar sa'y ettiniz? Bir kerre ânı mülâhaza buyurun, bir kerre de dün çekmecenizin üzerinde duran koca *Dîvan*'a bakınız da hacminden kâ'ilinin derece-i tevaggulünü istidlâl edin.

Sâlisen, şiirin fâidesi filhakîka inşâda münâsip seci'ler ve garip teşbihler tasavvur etmek ve inşâ arasında beyt irâdeylemek ve kelimâtı tezyin ve tersi' etmek sûretlerinden ibâret ise bunlar ayn-ı mazarrattır; çünki içlerinde yalnız bir teşbih vardır ki bâzı kerre izâh-ı merâma medâr olur. O da garip olmamak şartı ile.... Yoksa fâide nâmiyle ta'dât olunan mevadd-ı sâire, asrımızda ekser görüldüğü üzre elfâza düşerek mâna cihetini terketmekten ve hiç olmaz ise murâdın iglâkından başka neye yarar? Mâlûm-ı âlîleridir ki bu yolda inşâyı en ziyâde sevenlerin biri de bendenizim; fakat bununla berâber iştigâlim tavla veya satranç oyunlarından ehven bir gönül eğlencesi addettiğimdendir. Yoksa inşânın âlâsı böyle olur zu'munda bulunmaktan değildir.

Meşâhir-i edebiyatın, şiiri inşâsına müsâvî bulunduğunu delil makâmında îrât buyurmuşsunuz. Filhakîka şûarâda bâzı meşâhir göstermişsiniz ki âsâr-ı inşâiyyeleri dahî makbûldür; fakat üdebâdan bir mu'teriz çıksa da, bu iddiâya mukâbil Veysî ve Nergisî ve Âsım gibi nesirde Millet-i Osmânîye'nin en müştehiri olanları meydana kor da, şiirde olan za'f-ı karîhalarını muhâkeme ederse, bu hâl şiirin umûr-ı mevhûbeden olduğunu isbâta medâr olamaz mı? Yâhut ukalâdan bir hasım zuhur eder de, saydığınız adamların inşâları da şiirin

vezne girmemişidir; içlerinde otuz-kırk seneler devletin kâffe-i muharrerât-ı mühimmesi kaleminden çıkmış olan Âkif Paşa'dan başka birini gösteriniz ki nesri, kitâbette kāide-i asliyye olan vuzûh-ı beyan ve istikāmet-i efkârı hâvî olsun derse, adam cevâbında âciz kalmaz mı?

Gelelim şiirin fâide-i asliyyesine : Filhakīka bizim yolda olan şiirler, erbâbına rûh-ı sânîdir; fakat bu asırda ve belki her zamanda nihâyet beş-on kişiye lezzet bahş-i derûn olabilir. Yoksa halka hiçbir fâidesi yoktur; binâenaleyh nekadar âlâ olur ise olsun, milletce bahīl elinde bulunan servete benzer; tutalım ki herkese anlatmak kābil olsun. Mevzû'u, külliyyet üzre mey-ü mahbûb vasfından ve halkı uzlet-ü tecrīde sevkten ibâret olan sözleri, rağbet-i umumiyyeye çıkarmak, hiç nasıl tecvīz olunur? Umumca mevadd-ı nâfiadan ma'dud olması mukaddemâ Araplar'da imiş ki bir beyit, bir ordunun galebesine sebep olur imiş ve el'ân Avrupa'dadır ki manzum bir tiyatro, birçok âdât-ı muzirrenin terkini mûcip olur. Biz iptidâ şi'rimizi kendimize te'sir ettiği gibi herkese dahī te'sir edecek ve tehzīb-i ahlâk ve islâh-ı efkâra medâr olacak bir hâle getirmeliyiz de ondan sonra şiiri tervīc etmeliyiz; yoksa mütedâvil *Dīvânlar* hâl-i hâzırında iken, şiirin sûret-i mevcûdesine mû'teriz olanları ilzâma imkân yoktur.

Bizce şiirde mevcut olan fâide yalnız şudur ki, zâten merāk verici birşey olduğundan ânınla iştigāl edenler oldukça tahsīle sa'y ediyor. Zannederim ki heveskârân-ı inşâ nezdinde şiiri tergipten maksad-ı aslîleri dahī şu menfaatin husûlüdür. Fi'l-hakīka buna diyecek yoksa da, bu tedbīr-i şifâhî olmalıdır; çünkü zâten tahsīle düşmemiş adam, elbette gazete ve risâle alıp okumaz; bu fâide hâsıl olmayınca böyle mütecâhilâne şeyi yazarak kadr-i âlîlerini ukalâ nazarında küçültmek revâ değildir.

Makālenin biraz da inşâsından bahsedelim. Birincisi, içinde *bedīhî ve derkâdır*, *tebdīl-ü ta'dil* gibi bir hayli haşviyyât görüyorum. Böyle şeylerde müsâmaha olunmasa güzel olur; husûsiyle aslā delīle muhtaç olmayan tasdīkāta dâir bir ta'bir-i mantıkî olan *bedīhî* lafzını küttâba göre şiir iddiâsı gibi isbât olunmak kābil olsa bile, ciltlerle kütüp te'lifine mühtaç olan bir kaziyyede kullanmak nasıl câiz olur?

İkincisi, her bahsin rûh-ı aslîsi sadede mutâbakattan ibâret iken, şiirin tervīcini hâvî olan bir makālede Nef'î *münşaeât*'ının basılacağından bahsetmek ve münâsip gelmiş ise bâri üzerine bir *istitrad* denilmemek ne münâsebet alır?

Üçüncüsü, ilm-i lugat makāsid-i edebiyattandır denilmiş; nezd-i hakāyik-âşinâyîlerinde vâreste-i ta'riftir ki, fenn-i lugat değil edebiyat, tekellümün bile mebde-i evvelidir. Sarf-ü nahv ve mantık-u bedi'-ü beyan edebiyata mebde' tutulmuş iken, fenn-i lugat nasıl maksat addolunabilir? Ta'dât olunan ilimler şiir ve inşâ için ise, lugat dahī ânın içindir. Lugat mekāsidden olsaydı, şiir ve inşâya kudreti olmayan bir lugat-şinâs, edīb addolunurdu. Bundan başka makālede tetâbû'-ı izâfât gibi cevâzı musanna' yazılmış şeylere mahsus olan bir nakīse mevcut olduğu gibi, hüsn-i tabī'atce izâfet iktizâ eden bir hayli yerlerde cümle-i vasfīye īrad olunmuştur. Husûsâ *suver-i meânîye* yerinde *suver-i meanîyeye* ta'biri yazılmıştır ki meânî cem'i olduğundan, cemi'lerin âhirine *yâ-i nisbet* gelmedikçe *he* ile te'nīsî hiçbir kāideye tevâfuk etmez; bu dakīkalara olan i'tinâlarının tezâyüdünü hayr-hᵛâhlığıma olan i'timâd-ı âlîlerine müsteniden ihtar ederim.

Hulâsa bu mülâhazât ve bizim şiirler bir *Dīvān*'ın takrīzinde münşiyâne vasfolunabilir ise de, vazife-i tabi'îyesi umûma efkârı sahīha beyânından ibâret olan bir gazetede tervīcine aslā akıl cevāz vermemesine nazaran, makālenin i'lânını tensip etmem; bunu i'lândan murâd, menâfi'i umûmiyyeye hizmet ise, bu maksada mutābık fikri sahih yazmalıdır. Böyle olmayup da,

Cihāna bildirelim biz de kendi kendimizi

kavlini icrâ olduğu takdirde dahī asrımızda, rağbeti kudretten ziyâde olmasına nazaran gāyet musanna' birşey tertip etmelidir.

VII.

Kemal'in, kime hitâben yazdığı açıkca anlaşılamayan, bu hususta bir kayid de bulunmayan aşağıdaki manzum mektubunda, uzak düştüğü bir ahbâbına karşı duyduğu ayrılık acılarından bahsettiğini görüyoruz;

Meclis-ī Rif'at'e oldukta müyesser vuslat
Kaîm‿ol fart-i teeddüble makāmımda benim

beytine dayanarak, Kânî Paşazâde Rif'at'e gönderdiğini tahmin ediyoruz; esâsen, Türk Tarih Kurumu'nda mevcut ve Kemal'in şiirlerini içine alan yazma nüshada, bu şiirin başında, "Terceme Odası ahbâb-ı kirâmandan bir zâta mektup" kaydı vardır (S. 9).

31 Mayıs, 1866'da Paris Sefâreti maiyyetine ta'yin edilen Ri'fat Bey, dört ay kadar Paris Sefiri Safvet Paşa'nın maiyyetinde çalışmıştır; mektuptaki,

Hazret-ī Re'fet'i bul, dâmen-i lutfun bûs‿et
Nicedir gör o kerem-kâr-i hümāmım da benim

beyti ile, Safvet Paşa'nın oğlu Ref'et Bey kasdedilmiş olsa gerektir. Safvet Paşa'nın Paris Sefirliği'nden 1866 Ağustos veya Eylûl'ünde ayrıldığını gözönüne alarak [1], mektubun 1866 yılının Haziran - Eylûl ayları arasında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektup, Alî Türkgeldi ve Fahrî Bilge, Muallim Cevdet'te mevcut ve Kemal'in el yazısı ile şiirlerini muhtevî mecmualardan naklen Sa'deddin Nüzhet Ergun tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 14 v. d.). Alî Ertem'in neşrettiği *Namık Kemal'in Şiirleri*'nde de mevcuttur (İst., 1957, s. 109, nu. 231). Biz, mektup metnini, T. T. Kurumu'ndaki yazma şiirler mecmuasında mevcut metni, muhtelif basımları ile karşılaştırarak neşrediyoruz.

7. KÂNÎ PAŞAZÂDE RİF'AT BEY'e

Ağustos - Eylûl, 1866

Ahibbâsından Bir Zâta Mektup

Bulun‿ey āh gel ahbāba peyâmımda benim
Seni muhtār‿edeyim keşf-i merāmımda benim

İştiyāk‿eyledi acz-âver-i tefhīm-i murād
Vār‿iken kuvve-i i'câz kelâmımda benim

Mihnet, ol rütbe derûnumda ki yok tâb-ü tüvān
Arz-ı hālē kalem-ī fitne-hirāmımda benim

Olsa dā hānede [2] *tasvīr-i murādā kudret*
Kangi derdim yazayım levh-i merāmımda benim

[1] Safvet Es'ad Mehmed Paşa 1281 Şevval'inde (Ocak, 1865) Paris Sefirliği'ne, 1283 Rebi' II. (Ağustos, Eylûl, 1866) 'de Meclis-i vâlâ A'zâlığı'na ta'yin edilmiştir (Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. III., s. 230). Oğlu Re'fet Bey, Kemal'in Terceme Odası'ndan arkadaşıdır. Terceme Odası Hulafâsı'ndan Kânî Paşazâde Rif'at Bey, 1864'de Petersburg Sefâreti Kâtibliği'ne (*Tasvīr-i Efkâr*, nu. 227, 4 Rebi' II., 1281), dönüşünde Deâvî Nezâreti Evrak Müdürlüğü'ne, Terceme Odası Hulafâlığı'ndan naklen tâyin edilmiştir (*Tasvīr-i Efkâr*, nu. 519, 20 Cemâdâ I., 1284/19 Eylûl, 1867). Kemâl'ın, Terceme Odası'ndan da arkadaşıdır.

[2] Tertip hatâsı olarak herhâlde *hâmede* yerine *hânede* yazılmıştır; krş., yazma nüsha, Türk Tarih Kurumu: Hâme

Eylesem, sûz-i dilī nāmeye derc-ü isrâ
Görünür hâlet-i şebtāb hamāmımda benim

Meded‿ey āh, meded, lutfuna kaldī himmet
Hāzır‿ol hizmet-i teblīg-i selâmımda benim

Tâ ezel gerçi dilin hemdemisin sīnemden [3]
Olmadın yād ne subhumda ne şâmımda benim

Eyledim şimdi senī vāsıta-ī arz-ı murād
Meclis-ī ma'rifet-ī mīr-i hümâmımda benim

Böyle bir hizmete bīgâne mi olsun mahrem
Sen dururken dil-i pür-şevk-u garāmımda benim

Meded‿ey āh meded, eyle şitâb ile sefer
Durma bir dem dil-i pür-hevl-i hevâmımda benim

Meclis-ī Rif'at'e oldukta müyesser vuslat
Kāim‿ol fart-ı teeddüble makāmımda benim

Sür yüzün hâke heman eyle serâpâ ta'rīf
Bildiğin hâli ku'údumda kıyâmımda benim

Sen bilirsin hele Allāh‿içün‿et şerh-ü beyân
Zikr-ü fikrim ne isē sahv-ü menâmımda benim

Hazret-ī Re'fet'i [4] *bul dâmen-i lutfun bûs‿et*
Nicedir gör o keremkâr-ı hümâmım da benim

Eyle tertīb-i latāif, beğimī eğlendir
Bulmayā sıklet-i can tâ ki peyāmımda benim

Hâsılī eyle beyân bezm-i ināyetlerine
Duyduğun rāzı makālimde, merāmımda benim

Afvederler nekadar olsa medâr-ī tasdi'
Kerem‿ol rütbedir‿ahbāb-ı kirāmımda benim

Meded‿ey āh yürü her ne bilirsen söyle
Kalmadī ruhsat-ı ta'rīf kelâmımda benim

[3] Krş., nüsha *Dīvān* A., *Tâ ezel hemdemisin gerçi ezel sīnemden* (S. N. Ergun).
[4] Bu mısra', *Dīvān* A. nüshasında yoktur (*D. K.*).

Bir gazel sāna refīk‿eyledim etsün tasvīr
Gördüğü şevk-ı dil‿âyīne-i fâmımda benim

*

Lâle-i-dâğ açılır bâğ-ı merāmımda benim
Tâb yok nefha-i-âmâle meşâmımda benim

ʿĪydler mâtem‿olur devre-i hicrânımda
Câmdan hûn saçılır nûş-i müdâmımda benim

Şevk-ı cânân‿ile cân‿oldu müheyyâ-i sefer
Kûs-i-rihlet çalınır hep der-ü bâmımda benim

Küre-ī nâr-ı cünûnum ki sirişk-ī sitemin
Her kemīn katresi berk‿oldu gamâmımda benim

Heves-ī seyr-i hayālinle gelip cünbüşe can
Ser-i müjgâne çıkar vakt-i menâmımda benim

Tâ kıyāmet ederim merkez-i aşkında sebât
Bin cahīm olsa da nüh pây-i devâmımda benim

Benim‿ol murg-i felâket-zede kim beste durur
Pây-i sayyād-ı ecel halka-i dâmımda benim

Geldi bir hâlete kim lezzet-i zahminle tenim
Kand‿olur hûn-i ciğer magz-i ʿizâmımda benim

Seyr-i dīdârına can doymaya tâ Haşr'e kadar
Dursa bin sūreti her çeşm-i mesâmımda benim

Çeşm-i mahmûrunu gör dilde ki âhû-i harīm
Gırre mestâne gezer Beyt-i harâm'*ımda benim*

Cevher-ī sûde-i elmâs mıdır kim Nāmık
Zehr‿olur mâ'-i hayāt‿olsa da câmımda benim

Mīr-i sâhib-nazarā eyle nigâh-ī rağbet
Rütbe-ī dânişe bak feyz-i kelâmımda benim

Eyledim âlem-i endīşede miʿrâc Kemāl
Refref-ī himmeti gör zīr-i licâmımda benim

Feyz-i-ikbālini irfānına mânend‿ede Hak
Bu duā virdim olur‿subh ile şâmımda benim [5]

[5] Krş., *Dīvān* A. Türkgeldi, *Dīvān*, Cevdet nüshaları.

VIII.

Kânî Paşazâde Ahmed Rifʿat Bey (1844 - 10 Mayıs, 1891), 1864'de Petersburg Sefâreti Türkçe Başkâtibliği'ne taʿyin edilmiş, 10 Haziran, 1865 (15 Muharrem, 1282)'de Âdile Sultan'ın sâbık Sadr-ı aʿzam Mehmed Alî Paşa'dan doğan kızı Hayrîye Sultan'la nikâhları akdolunarak Ferık'lik rütbesi tevcih ve Dâr-ı şûrâ-yi askerî aʿzâlığı'na nasbolunmuştur. Aʿzâlığı altı ay sürmüş, bu müddet sonunda nikâhı fesh ile Ferık'lik rütbesi geri alınmış ve 30 Mayıs, 1866 (18 Mayıs, 1282)'da Paris Sefâreti maiyyetine me'mur edilmiştir[1].

Mukaddime, *Sergüzeşt* ve *Nutuk* olmak üzre üç kısımdan ibâret olan mektubun birinci bölümü, eski tarz mektuplarda olduğu gibi bir *Münşaât*'tır. İkinci kısmı teşkil eden *Sergüşest*'e, K. Rifʿat'ten ayrılması yüzünden duyduğu hasreti anlatmakla başlıyor. Bu ayrılık onu dünyanın kuruluşu, hayat, fânîlik, beşerî ıztırablar üzerinde de düşündürür. Bundan sonra mevzûʿa girerek Kânî Paşazâde Rifʿat'i nasıl teşyiʿ ettiğini canlandırmaktadır. Üzüntülerinden biri de onunla, edebî ve ilmi, zevkıne doyulmaz sohbetlerden mahrum kalmasıdır. Mektuptan, Kânî Paşazâde Rifʿat'in hareketini müteâkip bir mektup yolladığını, bundan sonra Kemal'in uzun müddet mektup alamadığını da öğreniyoruz.

*

İstanbul'un baharı andıran bir kış günü.. Kemal'in beklediği mektup hâlâ gelmiyor. Leskofçalı *Gālib Dīvān*'ı yastığının üzerinde durmaktadır; ondan tefe'ul edince,

Olup mecrūh-i peykân-ī havādis tâ'ir-ī devlet
Demâdem hûn‿akar çeşmim gibī şehbāl-i milletten

beyti çıkıyor. Teessür duyarak, biraz da üzüntüsünden kurtulmak için çalışmakta olduğu Terceme Kalemi'ne gidiyor. Odacının getirdiği bir mektup — Kânî Paşazâde Rifʿat'ten zannettiği için — onu çok sevindiriyorsa da, bunun hiç sevmediği birinden olduğunu görünce, teessürü büsbütün artar. O gün Terceme Kalemi'ne tesadüfen Saʿdullah Bey de gelmemiştir.

N. Kemal, akşama doğru Kalem'den çıkarak, Yeniköy'deki bir ahbâbına gitmek için vapura biniyor; fakat, vapur Mirgün sâhillerinden geçerken, Kânî

[1] İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, s. VIII., s. 1474. Müellif, "Hüsn-i idâresi, iffet ve istikāmeti ve serveti gibi hisseti de meşhur olan babasının, oğlu tarafından gelin hanım Sultan'a hediye takdim etmemesinden dolayı nikâhın feshedildiği mervî ise de, hakīkat-i hâl bence mechuldür" diyor. Ebüzziya Tevfik bu hususta, "Bilinemeyen, bilinmesi hâlinde dahī maʿkûl bir sebebe ifrâgı kābil olamayan bir rekābetten dolayı, bir müddet sonra Ferık'lik rütbesi istirdad olunmuş ve kendisi âcilen Paris Sefâreti maiyyetine taʿyin edilerek, derhâl azīmete me'mur olmuştur" izâhatını verir (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvīr-i Efkâr*, nu. 108, 13 Eylûl, 1909).

Paşazâde Rif'at'ın yalısını görmek, vaktiyle, oradaki toplantılarını hatırlattığından, yine müteessir oluyor.

Ziyâretine gittiği ahbâbı, o gece bir mehtap âlemi tertip etmiştir. Bu münâsebetle mektupta, geceye âit tabî'at güzellikleri ve işret meclisinin tasvîri çok yer alır. N. Kemal'i bilhassa sâkî çok teshir etmiştir. Yaradılış i'tibâriyle latîfe ve şathiyyâta mütamâyil olmasından, N. Kemal'in de bu sahâda kolayca muvaffakıyet kazanmasından, sâkî, yalnız onunla meşgûldür; hattâ bu, o gece arkadaşlarının kıskançlıklarına da sebep olmuş ve haksız yere, sitemlere uğramıştır. Sâkî, sabaha karşı, vaktin geciktiğini söyleyerek, meclise vedâ eder. Bu gece, N. Kemal'e kaleminin ta'rif edemeyeceği kadar sonsuz bir haz vermiştir.

Mektubun bundan sonraki ve mevzû'un tamâmen değişmiş olduğu *Nutuk* kısmında harp sahneleri, kahramanlık vak'aları, askerî nutuklarla işlenmiş rü'yâlar görüyoruz.

N. Kemal'in Terceme Kalem'inde çalıştığı sırada ve yirmibeş-yirmialtı yaşında iken yazdığı bu mektup, sâde olmayan, san'atlı ifâde ile kaleme alınmıştır; bu yoldaki muvaffakıyyet derecesini ve tasvir kudretini gösteren bir örnektir. Kânî Paşazâde Rif'at'le dostluk derecesini aydınlattığı gibi, Leskofçalı Gālib hakkında kıymetli bir notunu da muhtevîdir. Şâirimiz, bâzı tasvirlerinde ve bilhassa sâkîyi ta'rifte kullandığı teşbihlerde, bunların Dīvān edebiyatındaki tarzda mübâlegalı olmadığını, maksadını tabî'atten uzaklaşmaksızın, hakîkate uygun bir şekilde anlattığını sık-sık tekrarlamaktadır. Mektup, işte bu saydığımız cihetlerden mühimdir.

Kemal'in bu mektubunu Terceme Odası'nda çalıştığı sırada yazdığı ifâdesinden anlaşılıyor; Sa'dullah Bey de aynı yerde me'murdur; Sa'dullah Râmî (Paşa), 1866'da Terceme Odası'ndan Mezâhib Kalemi Müdürlüğü'ne ta'yin olunduğuna göre[2], mektubun 1866 yılı kış mevsiminde, Aralık ayında yazıldığını tahmin ediyoruz.

İlkönce, N. Kemal hayatta iken, Menemenli Tahir'in çıkardığı *Gayret*'te basıldı (Nu. 17 - 20, 1302). Bu neşre, "... Bundan birçok zaman mukaddem yazmış bulundukları bir mektuptur ki, başından bir miktâr yeri dercolunarak, husûsiyyetlere âit cihetleri ki aşağısıdır, terkokundu. Müşârünileyh hazretlerinin bâzı âsâr-ı cedîdelerini neşir ile müftehir olduğumuz gibi, arasıra, henüz genç iken yazmış oldukları eserleri de derc-i sahife-i iftihar ediyoruz ki, o büyük edîbin, küçüklüklerinde de nekadar büyük bir iktidâra mâlik oldukları anlaşılsın. Gerçi bunu gazetelerde, risâlelerde birçok âsâr-ı atîkalarını görmekle okuyanlar anladılar; fakat delâilin teksîri ile dâva kuvvetini kaybetmez; belki tezyîd eder" notu da ilâve

[2] M. Kemal İnal, *ayn. esr.*, c. IX., s. 1567 v. d. Bu ta'yin sırasında Sa'dullah Paşa'ya, Sânî Mütemâyiz rütbesi de verilmiştir: A. Synvet, *S. Exc. Sadullah Bey*, s. 4. A. Synvet'in, Galatasaray, 5 Kasım, 1877 tarihini taşıyan bu makâlesi, Sa'dullah Paşa'ın hayatı hakkında kısa, faydalı bilgiyi ihtivâ etmektedir; *Semaphare de Constantinople*'da neşredilmiştir. Bu Fransızca makâlenin sekiz sayfa tutan ayrı basımını, bana, Sa'dullah Paşa'nın torunu, 1953'de Bonn Büyük Elçiliği'nden emekliye ayrılan sayın Nizâmeddin Ayaşlı lutfettiler; kendilerine teşekkür ederiz.

edilmiş, ancak, mektubun nereden alındığı kaydolunmamıştır. Bu neşirde — her hâlde N. Kemal'in husûsî hayatına âit olduğu için — çıkarılan kısım, işret meclisine ve sâkî ile münâsebetlerine dâir tasvirleridir. Buradan naklen, *Nutuk* kısmından, "Ordugâh" kelimesiyle başlayan paragraftan bir parça, san'atlı fakat vâzih ifâdeye örnek olarak, Manastırlı Rif'at'in *Mecâmi'ü'l-Edeb* adlı eserine alınmıştır (İst., 1308, c. I., s. 59-61).

Meşrûtiyet'ten sonra, aynı mektup, nâşiri ve nereden alındığı yazılmaksızın, *Sergüzeşt* adı ile bir risâle hâlinde basıldı (İstanbul, 1327). Bu neşirde, *Gayret*'te basılmıyan kısımlar bulunmakla berâber, kahramanlık vak'aları ve askerî hitâbeler de çıkarılmıştır; yâni, bu iki basım, birbirini az - çok tamamlar mâhiyettedir.

Sergüzeşt'te, mektubun kime gönderildiği yazılı değildir; yalnız "Merhum N. Kemal Bey'in, Avrupa'da bulunan ahibbâsından birine yazdıkları mektuptur" kaydına rastlıyoruz.

İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Leskofçalı Gālib Dīvānı*'na yazdığı mukaddimede bu mektubun yalnız, Leskofçalı Gālib'e âit kısmını nereden alındığını yazmayarak, Kânî Paşazâde Rif'at'e yollanıldığı kaydiyle, neşretmiştir (İstanbul, Matbaa-i Âmire 1335, s. 41).

Süleyman Nazif'in N. Kemal hakkındaki konferansında, N. Kemal'in, Kânî Paşazâde Rif'at ile Terceme Odası'nda berâber çalıştığı ve arkadaşının, 1279 (1862 - 63)'da Petersburg Sefâret kâtipllğine ta'yin edilip İstanbul'dan ayrılması münâsebetiyle, bu mektubu yazdığı anlatılmıştır (*Namık Kemal*, İstanbul, İkdam Matbaası, 1922 - 1340, s. 11); neşredilen bend, yine *Leskofçalı Gālib Dīvānı*'ndan bâhis kısımdır.

Biz, esas olarak *Sergüzeşt* adı ile basılan metni aldık ve *Gayret* neşri ile mukāyese ettik. *Gayret* neşrinde çıkarılan kısım *Sergüzeşt*'te, *Sergüzeşt*'e alınmayan son kısımlar ise *Gayret*'te mevcut olduğundan, yukarıda da kaydettiğimiz bu iki basım biribirini tamamlamaktadır. Yalnız *Gayret* tabı'nın sonunda, *bitmedi* kaydı vardır; fakat mektubun son kısmına hiçbir yerde rastlamadığımızdan, elde mevcut metni biraz önce izah ettiğimiz tarzda neşrediyoruz.

8. KÂNÎ PAŞAZÂDE RİF'AT'E

?. XII. 1866

Geldiğin yerlere azm‿et yine ey peyk-i şimāl
Bizden‿ol mīr-i kerem-kâre selâm eyle yürü

Bahr-i[3] *hicrānımı aç, rāz-ı derūnum şerhet*
Âh-ı cansūz gibī keşf-i merām eyle yürü

[3] Krş., Bahs

İmtidâd-ı eyyâm-ı itfirâk, iştidâd-ı âlâm-ı iştiyâkı îcâb ve o hâl ise vâdi-i iştikâda 'inân-ı hâmeyi, sevk-ı füshat-fezâ-yı itnâb etmekle, sergüzeştimi cidden ziyâde tafsil ve râbıta-i kelâmı bir mukaddime ile tekmil eylerim.

MUKADDİME

منم چو گوی بمیدان فسحت مه [4] و سال
بصول جان قضا منقلب زحال بحال [5]

Dirîgā ki isti'dâd-ı ezelî, nüzhet serâ-i huzûr olan gülsitân-ı melekûte böyle bir mezbele-i nâsûtu müreccah görüp, âlâdan esfele tenezzül ve safâdan cefâya temâyül eylemiştir.

Biz bu mihnet-geh-i hestîye küçükten geldik
Yohsa kim eyler‿idî terk gühen-cây-i 'adem [6]

Abâ-i ulviyye dîn ve ümmehât-ı süfliyye akîm olsun, tâ gönlüm gibi âzâde-seyr-i çemenzâr-ı ıtlâk olan bir tıfl-i sevdâ-mizâc, mehd-i cünbüş-i anâsırda esîr-ü dest-ü pâyı beste-i kımât-ı takdîr olmak mümkin olmaya ve dâye-i gerdûn, âgûş-i tasarrufunda hûnâb-ı ciğerle perverde edecek ve nâle-i cansûz-ı ıztırâbını işidecek bir felâket-zede bulmaya! Yâ-Rab, bu küre-i devvâr ne garîb san'attir ki eb'âd-ı mutlakada deverân eden ecrâm-ı sâireye nisbet, ecsâmın eczâ-i ferdiyyesi [7] gibi ancak kuvve-i vâhime ile tâ'yin olunur, hurdebîn-i basîretle bakılsa, her zerresinde bir âlem-i dîger bulunur. Nice küre-i devvâr ki hâkinin belki her kasabası [8] tealluk-ı heyûlâ-i tekvîn ile hezârân sûret bulmuş ve nice nice gevher-i cihan-bahâ-yi hayata mahzen olmuştur.

Durur sad cevher-î can muhtefî her bir gubārında
Hezārān genc ilē lebrīz bir vīrānedir âlem [9]

[4] Dem

[5] Menem çü gûy, be-meydān-i füshat-ī meh-ü sâl
Be - savl-i cān-ı kazā münkalib zi-hâl be-hâl
"Ben, ayların ve yılların sonsuz meydanında, kazâ korkusu ile; bir karârda durmayan, hâlden hâle değişen bir top gibiyim."

[6] Bu beyit, Âkif Paşa'nın *'adem* redifli meşhur kasîdesinden alınmıştır.

[7] Ancak hurdebîn-i basîret ile

[8] Zîkası

[9] Kemal'in bir gazeline âit olan bu beyit, *Dīvān*'ında da aynen mevcuttur (Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, s. 128).

Yâ-Rab, bu gevher-i hezârân-i reng- hayat ne acîb kudrettir ki tealluk eylediği eşbâhın [10] bâzısına feyz-i mahsûsu, hazîz-i cehl-i mutlakta bir hareket-i kasrîyyeden ibâret iken; bâzısını mâ'dûnu'l-vücûb mertebe-i kusvâ-i tasarruf ve tefekküre i'lâ eyler. Bu feyz-i kâmile mazhar zübde-i mesnû'ât-ı kader [11] olan vücûd-i insânîdir. Vücûd-i-insânî, hâmil-i esrâr-ı Sübhânî'dir. Ammâ cem'iyyet-i külliyyesi hasebiyle, acz-ü hayreti, izz-ü kudretine müdâyindir [12]. Yâ-Rab, mecma'-ı âsâr-ı kudret olan fıtrat-ı beşeriyyede, bu ne acz-ü hayrettir ki her kademi, mücerred lezâiz-i hayatından istifâde için tahrik eder; fakat her kademde, (هادم) hâdimü'l-lezzât olan inkıtâ-ı hayat merkezine doğru gider.

Gitmedē ömr-ī güzeştē merkin‿istikbālinē
Gamla imrār‿ettiğī [13] *günlerde isti'câlinē*
Hâl-i-māzīden kıyās‿et pertev-ī müstakbelin
Böyle dünyā-ī denî gam-hʷârının vāy hâlinē

Ve her nefes, iş'âl-i çerâğ-ı hayat için olur. Ancak her nefeste, ol çerâğ-ı cihan-fürûzun müddet-i iştiâli azalır.

Nāmık‿eyler bir nefes ibkā-vü-ifnā-ī hayāt
Ömrü gör mânāda hem mevcūd, hem nâ-bûd‿olur [14].

Hâsılı ne bir dakîka devâm-ı hayata emniyyet var ve ne de ba'du'l-memât terettüb edecek hâlâta; bir taraftan fenâ-i tabiî tekarrüb etmekte ve bir cânibten etrâf-ü-enhâya [15] her demde bin türlü âfât ve belâyâ gelüb gitmekte...

Tāş olsa dayanmaz buna can nīce dayansun

Bizim gülsitân-ı âlem dediğimiz bir kabristân-ı a'zamdır ki her köşesinde nice ebnâ-i cinsimizin nişâne-i cism-i bî-nişânı ve belki bakıyye-i gubâr-ı üstühânı müşâhade olunur. Ammâ derûnunda bunca sermest-i hayret bulunur, ki ol Besmele-gâh-ı fenâyı, neyhâne-i rızk-u

[10] Eşyânın

[11] Dîde-i mesmû'mât olan

[12] Müdânîdir.

[13] Olunan

[14] Bu beyit, Kemal'in tam bir gazeline âittir (Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, s. 193).

[15] Etmekte etrâf-ü enhâya

safâ addeylemiştir. Mulâhaza etmez ki sâkî-i eyyâm, idâre-i nühcâm-ı nîlî-fâm ile, bunca bezm-i müretteb-ü rind-i Cem-meşrebi neylemiştir[16]!

اَلنَّاسُ فِى غَفلَةٍ[17] عَمَّا يُرَادُ بِهِمْ
كَاَنَّهُمْ غَنَمٌ[18] فِى دارِ جَزَّارٍ[19]

Reşk-ü haset, ol esîr-i şarâb-ı gaflete ki,

Gamı yâd-etme, getir câm-ı safâ-mu'tâdî
Bize mî kaldı imâret bu hârâb-âbâdî

nağmeleri ile bezm-i nûşâ-nûş-ı tereffühünde imrâr-ı zaman eder ve hayf ol dilber-i hûnâb-ı hasrete ki[20],

Herkesin bir derdi vār âlemde ammā dōstum
Herkesin derdiyle ben bî-çâre giryânım dirīg

nâlelerile eşk-i cûşa-cûş-ı telehhüfte ifnâ-i cism-i nâ-tuvân eder. Âkıl, nice eşk-i telehhüfte ifnâ-yi cism etmesin, ki zâten devrân-ı felâket-nişân'ın âlâm-ı tabî'iyyesi âteş-endâz-ı hânümân-i tâkat iken, bir taraftan dahî şu zamân-ı nuhûset- iktirânın[21], etvâr-ı redîe'si[22] mervaha- zen-i nâire-i mihnet olmaktadır. Bir âkil yoktur, ki tâbî'at-i âlemde eser-i mürüvvet bula!

قحط وفاست دریهٔ اخرالزمان
هان أی حکیم پردهٔ عزلت سازها[23]

Ve bir kâmil yoktur ki bu bendergâh-ı gamda, izhâr-i cevher-i isti'dâd ile müstefîd ola...

[16] Rind meşrebi yenmiştir.
[17] غفله
[18] غم
[19] "İnsanlar yâni halk, kasap dükkânındaki koyunlar gibi, kendilerine ne yapılmak istendiğinden gaflettedirler."
[20] Hayf-i ebed o dil-sîr-i hasrete kim
[21] Efzânın
[22] Reddiyyesi
[23] Bu beyit, yalnız *Gayret mecmuası* neşrinde vardır :

Kaht-ı vefâ'st derye-î âhirü'z-zamān
Hân ey hakîm perde-i uzlēt - sâzhâ

"Son zamanın, herkesçe bilinen şeyi vefâ kıtlığıdır; ey hakîm, bu yüzden, uzlet-sâzlık perdelerinde karâr kıl!." (دریه, *perde* ve *sâz* kelimeleri tevriyelidir.)

Bir dēvrde geldik ki bu bāzār-i fenāya
Sermâye-i irfânı olanlar zarar eyler[24]

Eclâf-u erâzil, ahlâk-ı zemîmesiyle ol kadar telvîn-i âlem[25] etmiştir ki ârifân-ı pâk-dâmen, kāmet-i isti'dâdından sad-mertebe kûtāh olan câme-i âmâlini[26], dest-i kanâatle kat-kat berçîde etmedikce, hiçbir[27] tarîkte hareket edemez ve etse bile, hezâran leke-i şenâatle âlûde olmadan menzil-i maksûduna gidemez.

روی زمین ز تیرگیٔ ناکسان خلق
محتاج شست و شوی دیکر شد کجاست نوح[28]

Yâ-Rab, merâtib-ü me'alî'ye[29] vüsûl, kemâl-i zül ve hakāretle ele geçen dâmeni, bûsîde-i[30] leb-i ta'zim ve nihâde-i ferk-ı tekrîm etmeye mevkūf olunca, fezâil-i ahlâkı mekseb-i istihkāk bilenler neylesün! Neşât-ı emel ki minnet-keşliğe kalır. Sermestân-ı himmet, lâ-cerem ihtiyâr-ı humâr-ı ye's eder.

Bir mey ki neşvesinde ola bûy-i-imtinān
Seng-i kazā dokunması yegdir sebūsuna[31]

Yâ-Rab, safâ-i dil, nihâyet acz-ü-meskenetle gerdiş-i ziyâ-ı tali'den[32] reşha-gedâ-i ikbâl olmağa inhisâr edince, irfân-ü idrâki medâr-ı inşirāh addedenler ne ile def'-i gumûm eylesin! Devâ ki müsâade-i zamâneden ibâret olub[33], cerîhadârân-ı fütuvvet mutlakā elden gider.

[24] Bu beyit Kemal'indir; daha önce, Nef'î'nin bu redifteki şiirine, Şinâsî'nin de bir nazîresi vardır (Sa'deddin Nüzhet Ergun, *aynı eser*, s. 172).
[25] Telvîs-i âlem
[26] Hâne-i âmâli
[27] Her bir
[28] Rûy-i zemîn zi-tîregî-i nâ-kesân-ı halk
Mühtâc-i şust-ü şûy-i diger şud kucā'st Nûh
"Yeryüzü, insâniyyetsiz halkın verdiği kasavet yüzünden, ikinci bir yıkanmağa muhtac oldu; Nûh nerede?,, Krş., bu ciltteki 1 numaralı mektup, not-18.
[29] Merâtib-i ni'âlî'ye
[30] Dâmen-i bûsîde
[31] Bu beyit, Nâbî'nin bir gazelinden alınmıştır.
[32] Gerdiş-i mînâ-i tâli'den
[33] İbâret olur

کفن بیاور و تابوت و جامه نیلی کن
که روزکار طبیبست و عاقبت بیمار [34]

Elde sermâye, cevher-i idrâkten ibâret ve sûk-ı âlemde nakd-i râyic, rûy-i mezellet[35] iken, bana ne fâide müretteb olur. Tutalım ki olmuş, ceşm-i dikkatle bakılsa, kâle-i-ikbâlin neresine rağbet olunur ki penbe-i târ-ü-pûdu[36] nice hânedânın harâbe-zârında perveriş olmuş[37] ve elvân-ı zînet-nümûdu, bin mazlûmun eşk-i dîde ve hûn-ı ciğeriyle hâsıl olmuştur.

با این نکو متاعیٔ بازار روزکار
أی وای بر طبیعت مشکل پسند ما [38]

Âh[39], lisân-ı hâl ve tercemân-ı mâ-fi'l-bâlim olan şu arîzada, hirâş-ı can olacak böyle bir *mukaddime* ile tasdi'-i ser-i âlîlerine ictisâr etmez idim. *Bu değildî garezim neyleyim eyvāh oldu.*

Ancak gönlümdeki âlâm, 'inân- rübâ-i sabr-ü-âram olarak, bî-ihtiyâr, bu vâdîye sevk-ı semend-i efkâr eyledi.

Çarhin sitemî cānıma geçtî n'ola olsa
Destimde kalem fitne-i ber-pây-i zamâne

SERGÜZEŞT

قلم گرفتم و کفتم سلام بنویسیم
حکایت دم هجران تمام بنویسیم
حکایت دم هجران و درد مشتاق
ز صد گذشت ندانم کدام بنویسیم [40]

[34] Kefen be- âver-ü tâbût-ü câme nîlî kün
Ki rûzgâr-ı tabîb'est-ü âkıbet bîmâr
"Kefen ve tabut getir ve mâtem elbisesi giy, ki doktorun geleceği zaman ve hastanın sonu yaklaşmıştır."

[35] Âb-ı rûy-i mezellet

[36] Nâr-ü pûdu

[37] Bulmuş

[38] Bâ in nikû metâ'i-i bâzâr-i rûzgâr
Ey vây ber tabî'at-i müşkil-pesend-i mâ
"Zaman pazarında bulunan bu iyi mallara rağmen, bizim müşkil-pesend tabatîmize ne yazık; usandık!,,

[39] Mâzî ile hâl beyan edişim

[40] Kalem giriftem-ü kuftem selâm binüvîsim
Hikâye-i dem-i hicrân temâm binüvîsim

Vaktâ ki vapurda kemâl-i hüzn-i derrûn ile resm-i-vedâ'ı icrâ ederek,

Gitti cevr-î devr ilē can bir yanā, ben bir yanā

tehassürüyle Efendimiz'den ayrıldım. Ol demde âlâm-ı firkat tâkat-güzâr olmaya başladı:

Firkat ki dedik kaziyye ma'lûm

tafsîli, havsala-sûz olacak bir hâl ile, dîde-i tehassürüm vapura bakar ve girye-i-teessürüm deryâya akardı. Bezm-i-germ-â-germ-i ülfet ve dil-nevâzâne muâmele-i uhuvvetlerinden mehcûriyyeti tefekkür eyledikce, ne mertebelerde âşüfte-ser ve mû'tâd olan mübâhasât-ı ilmiyye ve muhâverât-ı şi'riyye ki hakîkatte gıdâ-yi dil-ü-can ve belki mâ-hasel-i ömr-i güzerân idi; ânlardan mahrûmiyyeti tasavvur ettikce, ne derecelerde cerîhadâr-ı keder olduğumu ta'rif muhâldir.

سری چنان که نیارد شنید بی سامان
غمی چنان که نصیبم مباد دیکر بار [41]

Mâzî ile beyân-ı-merâm edişim, nefy-i hâle hamlolunmasın. Hâlâ derûnum nâire-i iftirâk ile sûzan ve neşve-i evvelin[42] bu humârı dahî el'ān ve kemâ-kândır. Dem geçmez ki sohbet-i can perverîleri yâd-olunmaya[43].

ذکر تو از خیال من فکر تو از مقال من
چون برود که رفتهٔ درك و در مفاصلم [44]

Hikâyet-i dem-i hicrân-ü derd-i müştâkî
Zi - sad güzeşt ne dânem kudâm binüvîsim
"Kalemi aldım, dedim, selâm yazalım; ayrılık hikâyesine âit herşeyi yazalım; ayrılık zamânının hikâyesinden, özleyiş, hasret derdinden, geçen yüzlerce şeyden hangisini yazalım, bilmem..."

[41] Serî çunān ki ne yâred şenîd bî-sâmân
Gamî çunān ki nasîbem mebâd dîğer bār
"Başım öyle perîşan bir hâlde ki böylesi işitilmez; öyle bir gam ki, bana bir kerre daha nasîb olmasın!"

[42] Ezelin.

[43] Yâd ve mehâsin-i üns-ü ülfetleri ta'dâd olunmaya.

[44] Zikr-i tu ez-hayâl-i men fikr-i tu ez-makāl-i men
Çun bireved ki refte-i derk-ü der-i mefâsilem
"Senin hâtıran hayâlimden, seni düşünmek sözümden nasıl gider ki, sen, benim idrâk mafsallarıma nufûz etmişsin!"

Lânet o ülfet-i nifāk-âmīz'e ki, perde-i devri, müşâhede-i cemâle hâil ve cemâlin dīdeden ayrılmasıyle hayâl dahī dilden zâil olur :

معرفت قدیم را هجر حجاب کی شود [45]
کرچه بشخص غائبی در نظر مقابلم [46]

Ma-hasel, tâ'rif-i iştiyâk için en fasih lisân, vicdân-ı hakīkat-beyanlarıdır. Biz tefasīl-i mâcerâda tarīk-ı ihtisâra [47] gidelim ve silsile-i vekāyi'i, ser-i ser [48]-nâme-i ihlâs edelim : rûz-i firkatten pek az sonra, Viyana'dan bir kerem-nâmeleri şeref-vârid oldu. Taharrîsi irâde buyurulan [49] nişan ise, o günlerde çıkmış ve gazetelerde dâhī yazılmış olduğundan, ahkâmının infâzına hâcet görülememişti. Ancak böyle mâ-fevk'al-mukāvele, esnâ-yi râhta muhâbereye ibtidâr buyurulması, kullarınca bir derece ümid hâsıl etmiş idi ki yol eyyâmını Ramazan saati gibi dakīka-be-dakīka add-ü şümâr ve inkızâsını onbeş gün geçtikten sonra, her ân mevdû' olan kerem-nâmelerinin zuhûruna intizâr ederek birkaç aylar,

Ağla hey gözlerim, ağla, ne gelür vār ne gider

hasb-i hâliyle imrâr-ı eyyâm eyledikten sonra, bir subh-dem ki âfitâb-ı enver, dâğ-ı hasret gibi çâk-i giribân-ı seherden nümâyân oldu; mahzûnâne, câme-hʷâb-ı mihnetten kalkup, beytü'l-hazenimin dağlara nâzır olan bir köşesinde durdum :

Hayrān hayrān nigâh ederdim
Etrāfa bakardım‿āh ederdim

Gerçi zaman, hengâm-ı [50] erba'īn idi, ammâ ī'tidâl-i havâ ve latâfet-i kûh-ı sahrâ, rûz-i Hızır'dan nâzikterīn idi; çünkü bu sene İstanbul'da eyyâm-ı-şitâ, reşk-i-bahâran olacak bir hâlde güzerân eyledi :

[45] که سود
[46] Ma'rifet-i kadīmrâ hēcr hicāb key şeved
Gerçi be-şahs-i gāibî der nazar-ı mukābilem
"Eski bir dostluk için, ayrılık, nasıl perde olabilir; her nekadar şahsen uzakta isen de, benim nazarımın karşısındasın ! ".
[47] Biz tefâsil-i mâcerâda tarīk-i ihtiyâre
[48] Ser-i satr
[49] Taharrîsi vârid olan
[50] Zaman

Bir harāretlē geçirdik erba'īn-i hecri kim
Cemreler peydā olurdū āh-ı âteş-bârdan

Etrâfa bir-iki dakīka bakar bakmaz, sabahın ve görünen âsâr-ı eşbâhın halât-ı tabī'iyesi bir derece te'sir eyledi ki galeyân-ı sevdâdan bir cânibe nigâh etmeye kudretim kalmadı; der-ân gözlerimi yumarak yere kapandım. Hayli zaman sonra oldukca taklīl-i ıztirâb ile doğrulup, yine her tarafa imrâr-ı nazar ettimse de ne fâidesi var ki ol feyz-i nûrânî zâil olmuş ve âlem yine eski hâlini bulmuş idi. Meşreb-i âşıkāneye yemīn ederim ki müddet-i ömrümde böyle sevdâlı bir zamana tesâdüf ettiğim yoktur. Efendimiz'e şâirâne bir tâ'rif-nâmesini gönderecek kadar temâşâsından dil-sīr olamadığıma hâlâ müteessirim. Bu hâlâtın gönlümde kalan iztırâbı ile, mahzun mahzun bir müddet [51] esbâb-ı inbisat teharrî eyledikten sonra, üstâd-ı celīlü'l- menâkıb Gālib Beyefendi'nin yastık üzerindeki *Dīvân*'ı gözüme iliştiğinden derhâl sarılup açınca, garib hâldir ki ibtidâ-yi sahifede :

Olub mecrūh-i peykân-i havādis tâ'ir-ī devlet
Demâdem hûn‿akar çeşmim gibī şehbāl-i milletten

beyti zuhûr eyledi. Kırâetinden hâsıl olan teessürümü nasıl tâ'rif edeceğimi bilemem. Dünyada nekadar âlâm-ü efkâr var ise cümlesi başıma üşüp, bî-ihtiyar sokağa fırladım. Tavr-ü hareketimi gören mutlakā dīvâne zannederdi [52]. Yolda envâ'-ı tasavvurat ile uğraşarak, serâpâ bahs-ü münâzara kesilmiş olduğum hâlde Kalem'e varmış isem de, bak belâya ki o gün de Sa'dullah Bey'imizin gelmeyeceği tuttu. Bir müddet yalnız sıkıldıktan ve bir zaman eğlenmek için terceme ile uğraştıktan sonra, odacı bir mektup getirüb yazı takımının üzerine bıraktığından, hemen taraf-ı âlîlerinden gelmiş olmak hayâliyle üzerindeki mühre ve yazıya bakmaksızın bir derecede telâş ile açmaya başladım ki zarfını dört yerinden yırtmışım. Mektub meydana çıkınca ne gördüm, kendisini günâhım kadar sevmediğim bir mu'accizdenmiş. Elden ne gelir [53]. Bunun üzerine kâğıdı yere atub, zât-i âlîlerini düşünmeye başladım. Kulunuz, inkıtâ'-i muhâberâta sebeb aradıkça vâhime,

[51] Bir zaman
[52] Zanneder de
[53] Ne çâre, elden ne gelir ?

غَاضَ الْوَفَاءُ وَ فَاضَ الْقَدْرُ وَ انْفَرَجَتْ
مَسَافَةُ الْخُلْفِ بَيْنَ الْوَعْدِ وَالْعَمَلِ[54]

beytiyle tevcih ederdi. Vicdânım ise Efendimiz'i «فَقُلْتُ لَهَا اِنَّ الْكِرَامَ قَلِيلُ»[55] idâdında dâhil ve «بِمَا قَالَ الْكِرَامُ فَعُولُ»[56] meâlini kā'il bildiği hâlde, baht-ı siyaha isnâd-ı kârdan başka cevab bulamazdı. Her ne hâl ise, âlem-i efkârda âşûb haddini tecâvüz ederek, teskīn-i iztirâb için hasb-i hâl edecek bir yâr-i muvâfik ve eğlenecek bir cây-ı müsâit teharrisine lüzum görünmekle Kalem'den, doğru Köprü'ye indim ve ahbabtan *Yeniköy*'de bulunan bir zâta gitmek üzre, vapura bindim. Hava[57] ve deryâ ve kûh ve sahrânın latâfetini tâ'rif edemem. Vakitsiz meyvenin lezzeti, mevsimindekine benzemediği gibi, kış mevsimindeki bahar dahī âdî bahara aslā kıyas kabûl etmiyor. Gûya ki şâhid-i sâl, hâl-i eyyâm-ı şeybinde kesb-i şebâb eylediğinden, vücûd-i nâzenīni serâpâ behcet ve sürur idi. Nasıl beyan edeyim, temâşâsı, hüsn-i dehr-âşub[58] gibi tatlı tatlı bir hüzün īrâs ederdi, ki tâ'rif kabûl etmez. Bu hâli seyrederek gide gide vapur Mirgün'e yaklaşmağa başladı. Bendeniz, geçen demleri tasavvur ederek hayran iken, birdenbire sâhilhâneleri karşıma gelmekle, encümen-gâhımız olan cânipte[59] zâhir ve bezm-i vedâ'ın hüzn-ü dehşeti her köşesinde müncemit olmuş; bu temâşanın derûnumda hâsıl ettiği hâli tâ'rif etmeyeyim[60].

Zīrâ ki anın zikri de bir gûne elemdir

Gerçi vapurun sür'ati bir lâhzadan ziyâde seyrine meydan vermedi; ammâ o misâlin hayâli ile'l-ebed ayīne-i nazardan dûr olmak

[54] "Vefâ azaldı ve bu azalma mikdarı aştı ve gadr, çoğaldı; va'd ile amel arası, söz tutmama mesâfesi açıldıkca açıldı."

[55] "Bunun üzerine, kerīm olanlar azdır, dedim."

[56] Krş., bu ciltteki 3 numaralı mektup, not-8. "Kerīm olanlar, sözlerini tutarlar."

[57] Hele havâ

[58] Temâşâ-yi hüsn-i devr-âşûb

[59] Encümen-gâhımız olan odaya nigâh eyleyince ne gördüm: Hayâl-i âlîlerini rûh-ı revan gibi her canipte

[60] Ta'rif edemem.

mütesavver değildir. Uzatmayalım. Sular kararmakta iken mahall-i maksûde varıldı. Meğer o akşam mehtab olduğundan sâhib-i hâne, ahbab ile bir bezm-i mahabbet[61] tertib etmiş. Ânlar vurûd-ı âcizânemden izhâr-ı meserret ettiler; bendeniz dahī böyle bir meclise tesâdüfümden memnun oldum. O gecenin hengâme-i zevk-u sohbetinden evvel, bir kerre, içinde bulunduğumuz işret-gâhı[62] ta'rif edeyim. İşret-gâh dediğim kasr-ı zībende[63], bir mâlike-i deryâdır ki yarı beline kadar sudan çıkarak kenâre kurulmuş ve üzerinde bir nihâlin sâye-i berk-ü şâhı kâkül gibi perīşan olmuş, mehtâbın hiyât-ı şûlesi, şâne-i-elmas gibi o kâkülü tarardı. Vasatında bulunan revzen-i vâsi', derûnundaki fânusların in'ikâs-ı şu'âı ile bir sīne-i nur-efşâna ve iki tarafında şehniş-vârî[64] taşra çıkmış olan iki pençere ise iki pistâna dönüb, pīşgâhını muhit olan körfezciğin âbı, miyânında peştemal olmuş ve kenarındaki ufak ufak mevce ve hababların feyz-i mehtaptan kesbeylediği latâfete[65] bakılınca, etrâfı dürr-ü güherle dolmuş zannolunurdu. İki taraftan kûhsar âğûşunu açub hemen miyânına sarılacak gibi görünür ve pīş-gâhında deryâ gözyaşları dökerek yerlere sürünürdü. Kûhsar dediğim iki ufak[66] tepeciktir, ki üzerlerine gāyet hafif bir sehab müstevlî olarak, şâirâne bir nigâh ile bakılsa, ser'ini dûd-ı sevdâ bürümüş iki âşık-ı âşufteye teşbih olunur, ki miyânelerinde güzerân eden nesīm, bir sûret-i hazīn ile yekdīgerine havâ-ı aşk-u mahabbetten iblâg-ı peyâm eyler ve her birinde bir murg-ı-gûyâ, dil-i şeydâ makāmına kā'im olup, hezâr âh-ü feryât ile dâsitân-ı şevk-u garâmı söylerdi[67].

Deryâ dediğim tahrīk-i havâ ile cûşa gelmiş bir âşuftedir, ki taşlarla sīnesini döğerek serâpa eşk-i hasret olub ağlar ve silsile-i cibâl her tarafını zencirlerle bağlar, veyâhud bir âyīne-i âbdârdır ki âsmandan görünen yıldızlarla, kehkeşan-i hababla ve[68] serv-i sīmīn sûretinde ve havada dolaşan pâre-pâre ebrler, tûde-tûde mevceler hey'etinde her cânibe akseder; veyâhud hacle-gâh-ı hüsn-ü aşka döşenmiş bir

[61] Bezm-i sohbet

[62] Mahalli

[63] Bu kasr-ı zībende

[64] Şehnişīn - vârî

[65] Latâfetine

[66] Ufacık

[67] Söyler.

[68] Habâb ve

mâî kâlâdır ki mehtâbın târ-i şu'â'ı, üzerine yer yer gümüş teller ve çemen-pûş dağların in'ikâsı etrâfına köşe köşe dallar işlerdi. Hele[69] serv-i sîmîne bakılsa nûr-ı-mücessem bir nâzenîn idi, ki baştan aşağı uryân olarak deryâda şenâverî eder[70], deryâda değil, belki bir kasr-ı mînâda gezer[71], her taraftan aks-i endâmı, bir dîger serv-i-sîmîn âşikâr olurdu[72].

Mehtab ise gûya bir Züleyhâ idi, ki derd-i hicrân ile pîr olduğu hâlde, hiyât-ı-şûlesinden mûy-i sefîdini dağıtıp[73], sevâd-ı şebten mâtem-câmelerine bürünür, veyâhud bir Yûsüf-ı melek sîmâ idi ki zindân-ı şebte esir olduğu hâlde pirâhen-i hâlesi kana boyanup, kendisi müştâkân-ı hüsn-ü ânının mîzâne-i nigâhında cevher-i can ile sencîde görünürdü. Bu teşebbîhât, mehtâb hakkında, edebiyat-ı şarkıyye ile me'lûf olan erbâb-ı meclise beyan edeceğim sözlerdir. Yoksa te'sîrât-ı vicdâniyye[74] ve mülâhazât-ı-kalbiyyem bütün bütün başka idi. Ânı da atîde Efendim'e[75] ta'rif edeyim: Etrâfa nigâh ettikce, şöyle gördüm ki mehtâbın latâfetinden ervâh-u eşbâha serâpâ biht-ü hayret müstevlî olmuş ve her taraf hüzn-ü hasretle[76] dolmuş. Sahrâda birkaç murg-ı nâlende[77] ve deryâda iki-üç hânendeden başka gûyâ, yok idi. Mehtâba bir küçük bulut perdedâr olub, derûnunda emvâc-ı nur şöyle feyezân ederdi ki bâlâ-yi cebelden bir nehr-i azîmin eteklerine teşbih olunsa revâdır; ammâ ol ebr-i siyehten cûşân olan sûrette emvâc ise de, sîrette ummân-ı-sevdâdır[78].

Bu tasavvurlardan hâsıl olan teessür, urûk-u âsâbın hareketine halel ve nefs-i nâtıkaya kesel vererek kendimi kaybetmek derecesinde

[69] Her
[70] Şenâverdi
[71] Gezerdi ki
[72] Âşikâr ederdi.
[73] Züleyhâ idi ki mûy-i sefîdini dağıtıp
[74] Teessürât-ı vicdâniyye
[75] Ânı da Efendim'e
[76] Hüzn-i hasretle
[77] Nâlendeden
[78] Bundan sonraki paragraftan,.. "Ta ki ol ümmet-i can yanıma geldi" cümlesi ile başlayan paragrafa kadarki kısım, *Gayret* mecmuasında neşredilmemiştir; not hâlinde *hasbe'l-îcap tayyolundu* kaydi vardır. Bir işret meclisini tasvîr eden ve Namık Kemal'in sâkî ile münâsebetini anlatan bu kısım, belki de müellifimizin isteği ile basılmamıştır.

iken, hele mahremân-ı meclisten bir bî-tâkat, cümleye musâbakat edüp :

کجاست می که غم از دل بدر برد مارا
ازین جهان بجهان دیگر برد مارا[79]

h^vâhişiyle ta'cîl-i işret eylediğinden, bir sâkî-i hurşîd-peyker amûd-i seher gibi iki bâzûsunu sığayup, peymânenin etrâfına sâgarleri tedvîr olunmuş ve o sûretle bir zînet-i dîger bulmuş olan sofrâ-i işreti derâguş eylemiş olduğu hâlde, ziyâ-nisâr-ı vurûd oldu. Ol hâlde sofrâ-i işret, ayni âlem-i zuhal idi ki, vasatında bulunan cism-i münevverin etrâfını birçok kamer ihâte edüp, halka-i fevânis, ol âlemi ufkundan tenvir eyler idi. Sâkî-i nûrânî-peyker ise, tıbkı hurşîd-i rahşân idi ki, böyle bir âlem-i safâyı, kuvve-i câzibe-i hüsnü ile tedvîr eder idi. Hemen sâkî-i nâzendeyi :

ساقی بده رطل کران
زان می که دهقان پرورد
اندوه برد غم بیشکند
شادی دهد جان پرورد[80]

terânesiyle câm-u meyi,

Merhabā ey câm-ı mînâ-î-mey-î-yâkūt-reng
Devri gelsün, senden öğrensün sipihr-i bî-direng

na'ra-i mestânesiyle istikbâl eyledik.

Âlem-i âb, bir âlem-i dîgerdir ki katre-i âbı gönlüme düştükçe cürm-i zemîn gibi zâhiri bir kabze hâkten ibâret ve bâtını serâpa lehîb-i harâret olan cism-i nâtuvânımı küre-i nesîm kadar havâ-i aşk ve mahabbet ihâta eder. Âlem-i âbın havasında latâfet bir mertebededir, ki te'sirinden sahbâ gibi bir âteş-i seyyâle-i-âb-ı cârî ve belki

[79] Kucâ'st mey ki gam ez-dil be-der bered mârâ
Ez-in cihân be-cihân-ı diger bered mârâ
"Gönlümüzden gamı ve bizi bir cihândan bir başka cihâna götürebilen o şarap nerede?"
[80] Sâkî bi-dih rıtl-ı girân
Z'an mey ki dihkân pervered
Endûh bered, gam bişkened
Şâdî dihed, cân pervered
"Sâkî, bize, büyük bir piyâle ile ekincilerin reisinin i'mâl ettiği o şaraptan ver; o şarap ki, sıkıntıyı götürür ve gamı yok eder; şâdlık, neş'e verir, can besler."

rûh-ı sârî feyzini bulur ve ahvâlinde kerâmet bir derecededir, ki safâsından mînâ gibi bir şûle-i cevvâle ol âteş-i seyyâle tarafında müncemit olur. Mînâ, şûle-i cevvâle değil, âsman-ı işretin mâh-ı âlem-ârâsıdır ki her akşam şafak-ı şarâb derûnunda encüm-vârî (حزران) hezâran habâb ile cilve-furuş oldukça, sevâd-ı sevdâdan gözler kararır. Ammâ, çerâğ-ı neşâtın şu'â'ı, bezm-gâh-ı dilin her köşesine varır. Âsman değil, bu bir gülsitân-ı tarâvettir. Nice gülsitân ki bir nihâl-i tâzeden nişan olan her mînâsı, te'sir-i nâmiye-i neşât ile, bir fevvâre-i gül-feşân olmuş ve feyz-i bahâr-ı şevk ile derûnunda reng-i latâfet şekline girüp, kadeh nâmını almış. Fevvâre değil, feyz-i sahbâ gibi bir âteş-i seyyâlenin mişkât-ı iştiâlidir. Lâle değil, aks-i kāmet-i sâkî gibi bir nihâl-i-nev-resîdenin sifâlidir. Nice mînâ, bir vaz'-ı gariptir, ki hey'eti mahzûnâne tasavvur olunsa,

Gûya edüb tehaccür kalb-î rakîk-i-Gemşîd
Hûn-î ciğerle eyler âlemde dem-güzārı

meâliyle ta'rif olunur. Nice sahbâ, bir sun'-ı acîptir, ki latâfeti mestâne tefekkür olunsa :

Gūyā tecessüm‿etmiş sihr īle hande-ī yâr
Âyīneden görünmüş cism-ī latīf-vârı

hayâliyle tavsîf olunur. Sun'-i garîp ammâ, bir âyîne-i musaffâdır ki dilrubâyân-i nâzik-endâmın hayâl-i cemâli drûnuna akseyledikçe serâpâ nevşeden ibâret olan âb-u tâb-ı tarâvet ve reng-ü bûy-i latâfeti derûnunda hıfzeder.

Mey değil‿ol gül-i bahār-i cemāl
Aksedüb sâgar-ī musaffāya

Bir‿eser kaldı reng-i hüsnünden
O verir hep bu keyfi dünyāya

Sırr-ı acîb ammâ, bir perî-i bahârîdir ki gül şekline temessül ederek meyhâneler içinde cilve-sâz olur ve kemâl-i nezâketinden üzerine birkaç katre su dökülse, zemistâna uğramış gonçe-i ter gibi, reng reng hazan rengini bulur.

حَمْرَاءُ قَبْلَ الْمَزْجِ صَفْرَاءُ بَعْدَهُ
اَنْتِ بَيْنَ ثَوْبَيْ نَرْجِسٍ وَ شَقَايِقِ

حَكَتْ وَ جَنَةُ الْمَعْشُوقِ حَرْفاً فَسَلَّطُوا
عَلَيْهَا مِزَاجاً فَاكْتَسَتْ لَوْنَ عَاشِقِ [81]

Peymâne-i musaffâ, nazik-endam bir dilrübâdır ki mistabe-i ayş-ü işrete kuruldukça, dîde-i erbâb-ı meclis, safvet-i sînesinden nûr-ı safâ bulur. Sahbâ ise, her dem bâkir bir rakkāse-i rânâdır ki câme-i gülgûnu ile, ol nâzenîn-i cihânın, sîne-i sâfında yanup, hicâbından serâpâ 'arak-rîzân-ı şermolur.

Nūr‿ol da in mezārınā işret şehīdinin
Ey mey, senindir‿âlem-i ervâha dek futûh

Ey hemdem-i esîrân-ı mihnet, mübtelâyân-ı üns-ü-ülfetin, sensiz, bu bezm-gâh-ı dehri neylesün ki âlemin zevkı inbisâtınla kā'imdir ve âdemin şevkı, ihtilâtınla dâimdir.

Ehl-i-zevkā turfa işret-hâne buldum âlemi
Sensiz‿ammā âlemin zevkında âlem bulmadım

Tâk-ı feyznâkini, bağbân-ı kudret, cemenzâr-ı hüsnüne dikmiştir ki hasret-keşân-ı aşka verdiğin hüzn-i derûn, cihan cihan şevk-ı sürûra bedel olur ve hâk-i pâkini, dihkān-ı-tabî'at rûh-ı revân-ı- mey ile perverde etmiştir, ki mübtelâyân-ı muâşeretin, îrâs-ı derd-i serdinle öldürsen yine, feyzinle hayât-ı tâze bulur. Rûh-ı cismi şâd olsun ki bezmgâh-ı dehri, senin gibi bir bârgâh-ı feyz-âsâr ile neşât-âbât etmişdir.

Sâkî, getür‿ol şarâb-ı nâbı
Def'eyle gönülden‿iztırâbı
Vasfında meyin kelâl erişti
Hengâm-ı beyân-ı hâl erişti

Vaktâ ki teâkub-ı câm-ı-nûşânûş ile meclis oldukca germî bularak yârânın bâzısı sahbânın latâfet-i zâhirîsine bakup :

Mey, âteş-ī seyyâledir, mīnâ kadehle lâledir
Yâ gonçe-ī-pür jâledir açmış nesīm-ī subhdem

neşîdesiyle vasfeyler ve bâzısı, hâlât-ı bâtıniyyesinden bahs açup :

[81] "(Şarab), karıştırılmadan önce kırmızı, karıştırıldıktan sonra sarıdır; renkçe şakāyık ve nergisin elbiselerinin rengi arasında.. Önce sevgilimin yanağını hatırlattı; sonra ona birşey (su) ilâve ettiler, ma'şûkun rengini aldı."

Meydir mihekk-i âşıkān, âşûb-i dil, ârâm-ı cān
Sermāye-ī pīr-ī mugān, pīrâye-ī Beytü'l-Harem

ta'rifini söylerdi ve hüsn-ü ân-ı sâkî mebâhisi nukl-i meclis oldukca kimisi :

Haddeden geçmiş nezāket yâl-ü bâl‿olmuş sanā
Mey süzülmüş şîşeden rühsâr-ı âl‿olmuş sanā

nazmını tizkâr ederek, Nedîm'in rûhunu şâd ve kimisi :

Sâkî latâfetinde olmuş bu bāğa bir şâḥ
Fevvâre-ī hayālin âb-ī safâ-medârı

beytini tekrar ile, kâilinin nezâket-i tab'ını yâderdi. Biz, bu guftgûda iken, nâgâh, mısrâ, bâb-ı matla'-ı âfitâba dönerek, âlem-ârâ bir nâzenîn, şâhâne etvâr ve mestâne-reftâr ile bezme şeref-nisār oldu. Merhabâ, ey âfitâb-ı âlem-tâb tekrīmâtı ile, karşulayup, sadr-ı meclise ik'ād ettiler. Nice nâzenîn, cemâl-i münīrine bakılsa zannolunurdu ki hurşīd-i enver sûretinde cilveger olmuş. Hurşīd ammâ, serâpâ gülpûş, miyânında bir gonçe hâmuş, bir tarafına sünbül-i gīsû, bir tarafına hatt-ı benefşe-mû yayılmış, arasında, iki mestâne âhu yayılmış kaşları bir beyt-i garra idi, ki dikkatle bakılsa :

İşve tutmuş dâmeninden, fitne girmiş âreye
Gelmiş‿ebrûlār yinē mestâne hançer hançere

meâlini söylerdi ve tīr-i nigâhı ile hangi gönül yaralansa :

بیك زخم ازتو قانع نیستم تعجیل ای جلاد
بجان مشتاق زخم دیکرم أی عمر تأخیری[82]

nâlişleriyle bir bâde daha niyâz eylerdi. Kāmetini ben ta'rif etmeyeyim, zīrâ ki Nef'î :

Kāmet mi bu, yâ fitne-i-ber-pây-i-kıyāmet
Sālınsa tutar âlem-i-gavgā-i kıyāmet

beyti ile, hakk-ı kelâmı edâ etmiştir. Yok, yok, bu bir ta'rif-i şâirânedir ki seyr-i hüsnünden gönülde hâsıl olan te'sīr-i tabī'îyi, hakkıyle bile

[82] Be-yek zahm ez-tu kāni' nīstem ta'cil‿ey cellâd
Be-can müştâk-ı zahm-ī dīgerem ey ömr te'hīrî
"Ey cellâd, açtığın bir yara ile kanaat etmem; acele et, bir başka yarayı candan arzu ediyorum; ey ömr, bir başka yara almam için biraz daha devam et!"

beyân etmez. Bu hüsn-i mücerred ve âşûb-ı-ebed, her nevi' intizâm ve ârâyişten âzâde, tamam gönlümce perīşân-etvâr bir dilrübâdır ki zülfünün her şikenc-ü tâbı biribirine girüb, sevdâ-i mahabbetten ibâret olan efkâr-ı âşıkāneye hem-hâl olmuş. Âh kâfir gīsûlar, bir sehâb-ı-fitne idi ki temâşâsından derûna ateş yağardı. Filhakīka ebrûları dillerde şerha şerha yâre açardı. Ammâ, hâşâ ki üdebâ-i Şark'ın teşbihi gibi şimşīre benzeye! Kılıcın te'siri cism-i natuvâna, bunun ise canadır. Gözleri bir derece mahzûn idi ki baygın baygın baktıkca önüne geleni yaralar ve hasta hasta etrâfına düştükçe, insanın ciğerini paralardı. Cemâli, bahâr-ı musavver; dehânı, hande-i mücessem, ve'l-hâsıl serâpâ, hüsnü bir âlem-i dīger idi ki, temâşâ eden değil âlâm-ü gamı, belki bütün bütün âlemi unuturdu. Ben cemâline bahâr-ı musavver derim. Efkâr-ı Garbiyye ile me'lûf olanlar istedikleri kadar hilâf-ı tabī'attir deyu ta'riz eylesünler ve dehânını hande-i mücesseme teşbih eylerim, edebiyat-ı Sarkīyye'de lezzât bulanlar beğendikleri miktar mübâlega yoktur desinler. Bir hüsn-i dil-firīb ki tabīatin fevkında bulunmaya, hükm-i kazâya başeğmek istemeyen tebâyi'i nasıl pençe-i kahrında esir eder ve bir vasf-i âşıkāne ki mubâlegadan ârî olmaya, her türlü tasavvurât-ı zihniyyenin fevkında bulunan hüsn-i cemâlin feyzini, nazar-ı erbâb-ı mahabbette ne vechile tasavvur eder. Hâsıl-ı kelâm, merâsim-i selâm-ü peyâm ve lâzime-i i'zâz-ü ikrâm itmâm olunduktan sonra sâkî-i meclis :

Al deste eğer lâle bulunmazsa piyâle
Ver hükmünü ey nahl-i çemen köhne bahārın

teşvīkātına ibtidâr ederek, ol nihâl-i nev-resīdeyi birkaç kadeh bâde-i gülgûn ile sīrâb etmekle, rûy-i ismeti bir kat daha harâret bularak nev-demīde gonçeler gibi açılmaya ve teessür-i neşât ile dökülüp saçılmaya başlayınca, herkesin renginde bir reng-i dīger ve tavr-ı mecliste, bir tavr-ı âhar peydâ olarak, ne ellerde ihtiyar kaldı ve ne de dillerde sabr-ü karâr. Ben ise, nasıl etsem de bir hitâb-ı iltifâta nâil olsam diye hayli müddet havf-ü cür'etin keşmekeş-i iztırâbında kaldıktan sonra :

Cevāb-ı lutf verirsē eğer zehî devlet
Zehî saādet‿eğer kim ederse dē âzâr

tesliyyeti ile, yavaş yavaş arz-ı mahabbet ve teşdīd-i ülfete başlayarak, cevâb-ü hitâbı sıklaştırdım. Meğer kendisi, latâif-i şathiyyâta ziyâde-

siyle mâil imiş... Bendenizce peymâne ve tabʿ-ı şâirânenin imdâdıyle o vâdîlerde izhâr-ı mehâret ise emr-i-âsân olduğundan, az vakt içinde nazar-ı iltifat ve muâmelât ve mükâlemâtını bütün bütün kullarına hasreyledi. Erbâb-ı meclis, hasetlerinden çatlayacak mertebeye vardılar; fakat iki lakırdıda bir bendenizi tekdirden başka birşey ellerinden gelmez idi :

اِنَّ الْحَسُودَ دَائِماً غَضُوبُ عَلَى الَّذِي لَيْسَ لَهُ ذُنُوبُ [83]

Hâlbuki kulunuza göre,

Dōstum âlem seninçün olsa ger düşmen bana
Gam değil zīrâ yetersin dōst ancak sen bana

hasb-i hâliyle gerden-i rizâ olmaktan gayri bir hareket mutasavver değil idi. İltifâtına o kadar hasr-i emel etmiş idim, ki ne Firdevs-i âlâ pâyime gelse giderdim ve ne de devlet-i dünyâ dâmenime düşse bir nigâh ederdim. Âh, beyan mümkin olsa da etvârından dakīka-bedakīka derûna te'sir eden hâlâtı taʿrif edebilsem, zât-ı-âlîlerini yalnız istimâʿı hayran edeceğinde şüphe yoktur. Ne çâre ki tabīʿatten, nefs-i nâtıka, böyle şeylerin teblīğı için iktidar alamamış. Uzatmayalım, gâh gamzesiyle lisân-ı-hâlim güft-gû ve gâh aşkıyle zebân-ı kālim hây-ü hûy ederek tavr-ı mahabbet ve şevk-ı nûşânûş-ı ülfet :

Sürülsün sâgar-ī mīnâ, içilsün bâde-ī hamrâ
Yıkılsun āhtan dünyā, bu devr-ī âyş-ü işrettir

hengâmelerine vardığı hemgâmda ol mihr-i enver, vakit gecikti diye yerinden sıçrayup, kâküllerini yüzünde perīşan ve izhâr-ı melâl-i hicrân ederek vedâʿa başladı.

Dehr içindē kangi gün gördük ki akşām olmaya

Bendeniz kıyâm ve harekete bî-mecâl olarak, oturduğum yerde donup kalmıştım.

Tâ ki, ol âfet-i can yanıma gelüb mahzun mahzun, gidiyorum taʿbiriyle iblāğ-ı peyâm-ı hicrân eyledi. Hemen gönülden hurûşa gelen girye-i tehassürü,

[83] "Hasûd, günâhı olmayan kimseye, dâimâ kızar."

بحفظ گریه مشغولم اگر بینی درونمرا
زدلتا پردهٔ چشمم دو شاخ ارغوان بینی [84]

meâline muvâfık bir tavr ile derunda ihfâya çalışmakta olduğum hâlde yerimden kalkup,

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

kıtʿasını gûyâ olarak, o meclise gûya müntehâ-yi hudûd-i imkân olan kapuya [85] kadar teşyiʿ ettikten sonra ayrıldım, ammâ bir sûrette ki tefhīmi ve tefehhümü kābil değildir.

Ne nâr-ı dûzehe benzer, ne mevte nâr-ı firāk
Azâb-ı aşkı kim anlar, kiminle söyleşelim

Ândan sonra her nekadar [86] câm içildiyse īrâs-ı humârdan başka keyfiyyeti [87] ve ne mertebe ülfet olunduysa teşdīd-i derd-i derûndan gayri hâleti görülmediğinden,

Hecrinle olur sâgarımız kâse-i zehr-âb
Gamdan dilimiz āh nicē ârēleriz biz [88]

şekvâsı ile ayş-ü işretten ferâgat ve :

من و داغ دل و کنج فراق و صد پریشانی [89]

hasb-i hâliyle azm-i câme-hᵛâb-ı mihnet [90] olundu; ancak sabaha kadar uyku gözüme harâm olmuş idi.

Seher tekarrüp edince sahbânın verdiği sudâʿ-i ser ve tezâyüd-i bâr-ı kederden bayılup kalmışım [91].

[84] Be-hıfz-ī girye meşgûlem eğer bīnî derûnemrâ
Zi-dil tâ perde-ī çeşmem du şâh-ı erguvān bīnî
"Gözyaşlarımı zabtetmeye, ağlamamaya çalışıyorum; eğer içimi görebilir isen, gönlümden, gözümün perdesine kadar kırmızı iki erguvan dalı görürsün.."

[85] Kalkıp kapuya

[86] Nekadar

[87] Başka bir keyfiyyeti

[88] Bu beytin ikinci mısrâʿı *Gayret* mecmuası neşrinde yoktur.

[89] Men-ū dâğ-ī dil-ū kunc-ī firāk-ū sad-perīşânî
"Ben ve gönül yarası, ayrılık köşesi ve yüzlerce perīşânlık..,,

[90] Mihen

[91] *Sergüzeşt* adı ile neşredilen risâle, burada sona eriyor; mektubun geri kalanını, *Gayret* mecmuasından aldık.

Vaktâ ki cân-ı hasret-zede bu cihân-ı melâlden âlem-i misâle intikāl eyledi, ne gördüm : Gāyet vâsi' bir fezâya varmışım ki berü tarafını yeşil yeşil çadırlar çemenzâr etmiş, kırmızı jâlelerden câ-be-câ lâleler bitmiş, karşı cânipte ise gürûh-ı zulmânî tehaşşüd ederek kadem kadem ileri doğru yol almaya ve ra'd-ü berk, top ve tüfek ile etrâfa velvele salmaya başlamış.. Bulunduğum mahall ise iki tarafa nezâreti şâmil bir cebel-i sagīrin zirvesi idi. Biraz vakit geçer geçmez berü taraftaki dilīrân dahī hûn-ı hamiyyet gibi hurûşa gelerek alayları ile ileri harekete başladılar. Ammâ bir sûrette ki gubâr-ı huyûl ve lemaât-ı eslâha-i civanları,

ز رستم ستوران در آن پهن دشت
زمین شش شد و آسمان گشت هشت
ندارئی جست از سلاح و پیلان
شد اختر بدین هشتمی آسمان [92]

meâline misâl olacak bir hâle getirdi. Elhâsıl iki asker-i bî-girân, iki azīm ummânın emvâcı gibi yekdiğerine çarparak tarraka-i hayâ-hâyından sahrâları lerzân ve çekâçâk-i tīg-i sinân ile nice murg-ı rûhu mehcûr-ı âşiyân edince, ben dahī asabiyyet-i islâmîye tahrīki ile yerimden sıçrayup ileri vardım gördüm ki :

Pür olmuş hizebrân ilē deşt-ü kûh
Gürûhā gürûh-ū şükûhā şükûh

Nice hizebrân ki,

Her biri bir Rüstem-i sâhib-kırān
Tīgi yalın, kendi koçak pehlivān

ünvân, cümlesinin nümûne-i hâl-ü şânıdır. Vaktâ ki ihtiyat alayları derûnuna girdim; ânî gördüm ki bir gazanfer-i âteş-hirâm bir rahş-i

[92] Zi-Rustem sutûrân der ân pehn-deşt
Zemīn şeş şud-ū âsmân keşt heşt

Ne-dârî-i cust ez-silâh-ū pilân
Şud ahter be-din hēştumî âsmân

"O ucsuz-bucaksız sahrâda, Rustem atlılardan yeryüzü altıya, gökler sekiz parçaya ayrıldı; silâh ve fillerden kimse kaçamadı ve bu yüzden yıldızlar, göğün sekizinci katını mekân edindiler.,,

peleng-endâma süvâr olarak ve eline mâh-ı nev gibi şafak-ı hûn-âba garkolmuş bir tīg-i şa'şa'a-bâr alarak bastığımız yerler sarsılmakta ve rikâbında peyk-i nusrat :

Gelür ol dilīr-i devrān kılıcı elinde kanlı
Savul ey gönül yolundan ki yaman gelişdurur bu

meâliyle na'ra-engīz olmakta olduğu hâlde, dehşet-endâz-ı zuhûr oldu. Bir hâlde sabâhü'l-hayr-ı nusrat, gurre-i-sitâmından ve netâyic-i fevz-ü beşâret, fâtiha-i kelâmından zâhir idi. Celâdeti bir derecede ki *Âyet-i Seyf* gibi bir mûcize-i kübrâ ıtlâkına sezâvar olur ve muvaffakıyyeti bir mertebe ki me'âl-i «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا»[93] şâhika-i-şimşīrinden nümâyan olur. Bir-iki kerre öteye-beriye giderek âsakir-i mevcûdeyi etrâfına cem'eyledikten sonra şöyle bir nutuk irâdına başladı :

NUTUK

"Yiğitler! Şu ayağınızın bastığı toprak, babalarınızın kanı ile yoğurulmuştur. Biz de o babaların evlâtlarıyız. Bizim vücûdümüz düşmanın topundan sarsıldıkca, ânların da sarsılıyor. Ânlar, şehidlik nekadar büyük olduğunu bilmişlerdir. Bizi yoktan var eden Allāh'a yemīn ederim ki eğer dünyaya tekrar gelmek mümkün olsaydı, cennet-i a'lâ'yı bırakır da bir kerre daha sehit olmak için meydana gelirdi. Kahramanlar! Bu bir gündür ki Peygamberimiz'in dīni, kılıca dayanmıştır. Müslümanlığın şânı, devletin nâmusu, bunca ümmet-i-Muhammed'in malı, canı kılıcınıza sığınmıştır. Peygamberimiz, dünyaya kılıcla me'murdur. Biz de ânın yoluna gidelim. Şehit olanlarınıza ne devlet ki *Cennet*, kapularını açmış sizi bekliyor. Sağ kalanlarınız rütbe isterse, benim gibi ser-asker olmaya kadar yol açılan zaman bu zamandır. Şan ister ise insana, dünya kılıcımın sâyesinde duruyor dedirtecek meydan, bu meydandır. Gayret edin ki Osmanlı gibi dünyayı titreten bir milletten olduğumuzu isbât edelim! Analarımız bizi bugün için doğurmuştur. Ölümden niçin korkmalı, fânî dünyada kim kalmış ki biz kalalım? Düşmanın elinde esir olmak, kılıcına göğüs

[93] *Feth Sûresi*'nin ilk *âyet*'idir: "Biz sana âşikâr bir feth açık!" (Hudaybiye musâlahası mukaddimesi ile, biz sana Mekke fethini hükmeyledik!)

verüp ölmekten daha iyi midir? Kahramanlar! Allāh yoluna can verelim, dînimizin kuvvetini kâfire gösterelim; Peygamberimiz'i hoşnut edelim. Yürüyün ileri gidelim!"

Vaktâ ki söz bu makāma erdi, her mûy tenimde gıbte-ı tīg-ü sinân olur, meâli nâsiye-i hâllerinden nümâyân olan asâkir giryân giryân âvâze-i tedbir *(Tekbīr)* ile deryâlar gibi hurûşan olarak düşmana bir savlet gösterdi ki âlemin hâli,

Savlet-ī askerle düştü bir tezelzül dehre kim
Koptu dehşetlē yerinden nüh revâk-ī ustuvār
Belki lerzişten geçerdī hâke yekser olmasa
İstinād-ī rāyet-ü feth-ü zaferlē ber-karār

mezâyâsına tevâfuk eyledi. Bir-iki saat muhârebe meydanı hûnâb-ı şehīdân ile lâle-zâr olduktan ve teessür-i hazân-ı memât ile nice nûrânî çehreler solduktan sonra, alayların beyninden : «مِنَ الْعَمُودِ اِلَى الْعَمُودِ فَرَجٌ»[94] beşâreti ile tavsıye-i sabr-ü karâr ederek güzerâna başlayup, şimşīr-i gāziyâne, Dīvān-ı Kudret'den : «وَ يَنْصُرَكَ اللهُ بِنَصْرٍ عَزِيزاً»[95],

Ey güherīn tīg-i kazâ-iktidār
Hükm-i-kazâ sāna bu kī hûn ile
Rûy-i zemīnī edesin seyl-i zâr

fermânı ile teblīg-i peyâm ve ervâh-ı 'A l î'den :

Sensin o i'câz-nümâ-ī zafer
Kim ki senī ansa dem-ī kârzâr
Düşmanın ol dem görünür çeşmine
Kendisi H a y d a r, kılıcī Z ü l f i k ā r

sitâyişi ile arz-ı ihtirâma başladı. Çok geçmeksizin düşman alayları kerân-ı kûh ile çarpışan emvâc-ı deryâ gibi dört yana dağılarak,

[94] "Bir sütundan bir sütuna varıncaya kadar gam ve kederden kurtulma ihtimâli vardır.,,

[95] "Tanrı, kudretli yardımı ile senin imdâdına koşar.,, وَ يَنْصُرَكَ اللهُ نَصْراً عَزِيزاً : Allāh'ın, sana çok şerefli bir muzafferiyyetle yardım etmesi için" (*Feth Sûresi, Âyet - 3*).

Ger âşiyân-ı rûz-i-cezādan bir ehl-i şer
Seyretse ol kıyâmeti kim ol zaman olur
Bīrûn eder dilinden o dem havf-ı dûzehi
Meydān-ı mahşer ammâ riyâz-ı cinān olur

ta'rifine şâyeste olacak bir hâl ile gûyâ-i[96] اِبْنُ الْمُفَرَّغ oldukça, İslâm süvârîsinin her biri akabgīrlikte melâike-i 'icâle vekâlet ederdi. Ben ise bu hâli seyretdikçe :

این می بینم بیداریست یارب بخواب[97]

müncer-i şevk-engīzinden başka söz bulamazdım. Akşam olunca orduda, bir şehr-âyin tertip olundu ki ta'rifinden geri durmaklığıma tabī'at-i şâirânem mâni'dir. Nekadar ta'ciz ise de, muhtasarca olsun beyân edeceğim :

Ordugâh gāyet vâsi' ve müdevver bir sahrâ idi ve vasatından bir nehr-i-azīm cârî olurdu ki, iki yanı baştan başa çadırlarla zīnet-nümâ idi. Nehrin vasat-ı mâ'askere tesâdüf eden ve her tarafından ensiz olan mahalline bir müzeyyen köprü kurulmuş idi ki gördüğüm gibi, bir dilber-i saf-endâmın miyânına sarılmış şala benzettim. Köprü pīşgâhında bulunan ser-asker çadırı ile, yanı başına rekzolunan alem-i a'zam serâpâ kandillerle donatılıp, biri encümüyle âsmana, diğeri şafak içinde hilâl-i nûr-efşân'a benzerdi. Ammâ baştanbaşa kandillerle müzeyyen olan sâir çadırlar dahī birer âsmân-ı-dīgeri andırırdı. Ser-asker çadırının pīşgâhında nur içine müstağrak bir tâḳ-ı zafer kuruldu ki azemet-i şânı ve furûg-ı lemeânı, fecr-i şimâlî ile hem-ünvân ve temâşâsı için herkes, seyyâle-i berḳıyye gibi etrâfında pûyân idi. Âsmâna bakınca şöyle tasavvur ettim ki ervâh-ı-melâik, encümden revzenler açup bir hengâme-i surûra nigerân idi. Yâhut ol sahrâ bir gülsitâna teşbih olunur ise, çadırlar bīd-i sernigûn ve 'alem-i a'zam nihâl-i erguvan olur ki kandiller, üzerinde jâle tasavvur olunur ve tâḳ-i zafere, tâḳ-ı yasemen nazarı ile bakılup, çerâgānına şükûfe denilirdi ki lemeânına benzer birşey aranır ise şükûfeler derûnunda birer şebtâb

[96] İbn Mufarraḡ, Hazret-i Osman'ın oğlu Sâ'īd'in yakın arkadaşı olan meşhur bir Arab şâiridir. Zulüm görmüş, habsedilmiş, habsten kurtulunca Basra'ya firâr etmiştir. Aşk şiirleri ve Ziyâd hânedânı hakkında hicviyeler yazmış, Hicrî 69 (M. 688-89) 'da vefat etmiştir.

[97] "Yâ Rab, bu gördüğüm uyanıklık mı, ru'yâ mı?"

tehayyül edilir. Bu hâlde encümü ile zînet-i atlas-ı gerdûn, o gülsitân-ı safânın bir sâyebân-ı mücevheri denilmek ve destâr-ı hażrâları ile mevcut olan asâkirin her biri dahî, üzerinde açılmış goncası ile, bir nihâl-i tâze i'tibâr olunmak kābildir. Hele teşbihi nekadar rengin olur ki te'sir-i safâ ile etrâfa salındığı gibi, nihâl dahî tahrîk-i hava ile her cânibe mütemâyildir. Gerçi orduda kimse ile âşinâ değildim; fakat kimseden bîgânelik eseri dahî görmedim. Uzatmayalım, nısfü'l-leyle kadar i'lân-ı şân-ı millet eden şehr-âyînin, füyûzât-ı mütenevviasıyle kesb-i inbisat olunduktan sonra, herkes istirahate varınca ben dahî bir köşede uyumuşum. Bir de gözümü açtım ki ordu bir cânibe çekilip gitmiş ve sahrâda yalnız vücûd-i nâ-tuvânım kalmış. Birkaç saat kadar tarîk-ı cüstcûda tekâpû ettim ise de, gubâr-ı pâylerini bile göremediğimden, önüme tesâdüf eden bir tarîke doğrulup, «اَلْقَوْمُ قَدْ رَحَلُوا وَالْقَلْبُ مَجْرُوحٌ»[98] nâlişleriyle gider ve pîş-i-nazardan geçen suver-i hayâlîyyeden, vâsıl et yâre ben(i), «يَا رَجُلاً خُذْ بِيَدِى»[99] figāniyle istimdât ederdim. Gidegide sular kararmaya başlayup, hemen gurûba çeyrek kalmış idi ki,

Garîb ahşāma karşū zâr-ü sergerdân olur gāyet

mısra'ı sıfat-ı kâşifem olduğu hâlde, önüme gelen bir küçük tepeciğe çıkup, üzerinde, ağacın altına oturdum. İşte burada bir gurub seyretmişimdir ki te'siri bir hâle benzemez. Vaktâ ki şems-i münîr hadd-i nihâyete vâsıl olan necm-i hayat gibi gâip olmaya başladı, ufukta hâsıl olan kızıllıkla yetîmân-ı felâket-zedenin hûn-âb-ı ciğerinden arz-ı nümûne ederdi. Etrafa baktım ki meşhûdâta bir hüzn-ü vahşet çökmüş ve mevcûdâta biht-ü hayret âriz olmuş... Behâyim inleyerek bîşezârına ve tuyûr bağırışarak âşiyânına çekilmekte ve oralara müstevlî olan perde-i istitâr gittikçe yaklaşmakta, ne yâr-ü agyârdan eser var, ne dâr-ü diyârdan.. Bu temâşâ ile hûn-âb-ı girye, gözlerimden hurûşa gelüp :

Garîbim, bî-kesim yoktur enîsim āhdan gayri
Penāhım, dest-gîrim kalmadî Allāh'tan gayri

[98] "Kavm göçtü ve kalb yaralıdır."
[99] "Ey (merd adam) elimden tut!"

nâleleri ile ağlamaya başladım. Birkaç saat ağladıktan sonra, bulunduğum tepenin altında bir ateş yanmakta olduğu meşhûdum olmakla, elbette insandır, hırsız dahî olsa üzerimdeki esvabı verir ve bu gece yanlarında kalırım diyerek yola doğruldum.

Bir-iki kadem gider gitmez vâhime meydan bularak, "ya bunlar düşmanın perîşan askerinden ise, beni Osmanlı kıyâfetinde görüp elbette öldürürler" mülâhazâtı tehâcüm etmekle bir kerre irkilüp geri döndüm. O hâlde dahî belki bizim askerlerdendir, veyâhut ordudan ma'lûmatları vardır, şâyet haber alabilir isem ne devlet deyu, birtakım ümitler galebe ederek ta'rif olunmaz derecelerde hadşe-i derûn ile yine yola düzüldüm. Mülâhazâtın şiddet-i tehâlüfünden birkaç dakîkada bir adım atarak ve her adımda bin türlü vesveseye düşerek tepeden aşağı indim ve her ne olursa olsun ileri gitmeyi zihnimde kararlaştırdım; ammâ derûnumda dakîka dakîka ümit azalup vesvese çoğalmakta idi. Giderek bir dereceye geldim ki dizlerimin bağı çözülüp harekete mecâlim kalmadı. İhtiyârımı, vehm-ü gayret iki taraf-ı muhâlife doğru bir hâl ile çekerdi ki kuvvet ve kurbiyyeti müsâvî iki mıknatis arasına düşmüş bir cüz'-i mâdenî gibi sükûtum ıztırâbı câlip ve ıztırâbım sükûta gālip olduğu hâlde gerilüp kalmış idim. Kemâl-i hayretle her tarafa mütecessisâne nigâh ederken, biraz ötede gözüme bir büyük karaltı görünmekle o tarafa doğru giderek baktım. Bir ağaçlık imiş. Hemen derûnuna girip, kendimi ateş yanındakilerin nazarında hıfza çalışarak yavaş yavaş ileri gitmeye başladım. Biraz gittikten sonra, ateşin ziyâsından etrâfında bulunanları seçmek mümkün oldu. Dikkatle baktım. Elbiseleri İslâm hey'etidir. Kemâl-i meserretle ilerliyordum. Yanlarına varınca gördüm ki, ateş kenarına bir seccâde yayılarak üzerine müsinn ve cüsseli bir zât oturmuş ve yanında dahî cem'an üzerine birkaç kişi ku'ūd etmiş, sohbet ederlerdi. Beni gördükleri gibi cümlesi birden yerlerinden sıçradılar: "Yerim, yurdum yok, bir garîbim, hayvânatın şerrinden insâniyyetinize ilticâ ettim. Ben dahî bu sıfatı hâiz olduğuma hürmeten kabûl eder misiniz?" dediğimde selâm ve ihtirâm ile mukābele ettiler. Ateş yanında bir köşeye bendeniz dahî oturdum. Ânlar, birtakım âfâkî sohbetler ile meşgûl idiler. Bendeniz ise bî-yâr-ü refik, böyle dağlarda kalarak dâr-ü diyârından ve husûsiyle ordudan dûr olduğumu düşündükçe, âhtan başka, dehânımdan birşey çıkmazdı. Seccâde-nişîn olan zât, taraf-ı âcizâneme tevcîh-i hitâp ederek, "Pek âh-ü-vâh ediyor-

sunuz, benzer ki bir kederiniz var. Bâri bize de söyleseniz de, hiç olmazsa tesellî versek" demekle :

Allāh'ı seversen beni söyletme gamım var

yolunda mukābele etmek istemiş isem de, nâ-çâr hikâye-i hâle ibtidâr olunarak,

Karārın aldı dilin bir garīb dağdağa kim
İlâcı güç, gamı müşkil, tegāfülü düşvâr

mukaddimesinden başlayup, dünkü muhârebeyi elbette duymuşsunuzdur. Bendeniz orada bulunanlardan biri idim; şimdi âsâkiri kaybederek buralara düştüm; hattâ bulunduğum yerin bile neresi olduğunu bilmiyorum.

Nice āh‿etmeyeyim, āh, yanıktır ciğerim

diyince, herif, hande-i istihfâf ile feth-i dehân edip, "Yanımıza geldiğiniz zaman şīme-i insâniyyetten bahsediyor idiniz, meğer siz de o vahşîlerden imişsiniz, hayvânâta niçin isnâd-ı şer ediyorsunuz? Sizden şerir mahlûk olur mu ki daha dün birkaç kişi bir yere toplanıp böyle hemcinsinizin kanına girdiniz! Âlemin islâhı, i'dâm olunan adamların ifnâsına mütevakkıf ise, ânlar bittabi', fenâ bulacak değil mi idi? Biriniz hayât-ı ebedīde kalacak değilsiniz; «مَنْ عَاشَ مَاتَ وَمَنْ مَاتَ فَاتَ وَكُلُّ مَا هُوَ آتٍ آتٍ»[100] ibāresiyle hatm-i mekāl eyledi. Bir taraftan dûçar olduğum gurbet ve bî-keslik cihetiyle gönlümde fütûr-ı küllî var idi; fakat bir taraftan dahī muhârebede hurûşa gelen hûn-ı hamiyyet daha urûkumda serī'ü'l-cevelân olduğundan, yanlarından tardolunmak ve bütün bütün tenhâ kalmak muhâtarâtına bakmayup: "Siz ne söylüyorsunuz? Birkaç bin düşman öldürdük; fakat birkaç bin dostun yüzünü güldürdük.

Hurrem‿olur īdi cemenzâr-i mülk
Ceşme-i H ı z r etse de ândan güzer
Olmasa ger kıt'a-i ebr-ī zafer
Katre-i bārân yerinē zer-nisār

Behâyim gibi murâdımız ânların etiyle teayyüş değil idi ki bizi hayvana kıyas ediyorsunuz.

[100] "Yaşayan ölür ve ölen yok olur; gelecek olan herşey gelir.,,

IX.

N. K e m a l, İstanbul'dan uzak bulunan bir dostuna yazdığı bu mektupta, dağların, akar suların ve Boğaziçi'nin güzelliğini anlatıyor; fakat onun, İstanbul'u nekadar çok sevdiği düşüncesi ile, iştiyâkını büsbütün harekete getirmemek için, bu tabiî güzellikler üzerinde durmayarak, İstanbul'un Ramazan'ından bahsetmektedir:

Ayın görünmesiyle Ramazan'ın başlaması mes'elesinin mânasızlığını bir misalle izahtan sonra, Ramazan'ı tasvire başlıyor; mektubun tarihinden anlaşıldığına göre, bu, 1867 Ocak ayına rastlayan bir İstanbul Ramazanı, karlı bir Ramazan'dır.

O sene halkın en çok toplandığı câmi'lerden Bayazīd birinci, Fâtih ikinci ve üçüncü de Ayasofya'dır; Nûr-i Osmânîye câmi'i de, kalabalığı i'tibâriyle bunlara yaklaşmaktadır. Yalnız, câmi'lere gelenler, ne hâfızları, ne de vâizleri dinlemiyor, konuşuyorlar. 1864'te, papuçları muhâfazaya tahsis edilen me'murların kaldırılması üzerine, birtakım aşağılık kimseler, papuçlarını koltuklarına alıp, ona buna sürüyorlar. Dīn ve medeniyetin hilâfına olarak dilenciler de, halkı rahatsız etmektedirler.

Va'zdan maksat halkı terbiyedir. Bunların, halkın ve zamanın ihtiyâcına, dīnî hükümlere, umumî âdaba vâkıf bulunmaları lâzım gelirken, ekserîsi *Geyik Hikâyesi* anlatıyor. Böyle bir terakkî devrinde, İ s r â i l'e âit şeylerden bahsediyorlar. Halk da, çok tabi'î olarak, kendisini dinletmesini bilmeyen bu vâizlere rağbet etmeyerek, hâfızları dinlemekten zevk alıyor; fakat aralarında, yine halka çevirip sohbete dalanlar da yok değildir.

N. K e m a l bu münâsebetle, dīn sahâsındaki lâubâlîliklerimiz, fikir serbestliğinin son haddine vardığı medenî memleketlerde, herkes mezhebinde bir kayda bağlı olmadığı hâlde dīnî gün ve mevkı'lerin sû-i isti'mâl edilmediği, dünyada, en serbest bir memleket olan *Amerika*'da bile Pazar günlerine verilen ehemmiyet v. b. hakkındaki düşüncelerine yer vermiştir.

Karlı günlerle başlayan bu Ramazan'ın üçüncü günü .. Ufukta güneşin altun renkli ışıkları süslü bir çadır hâlinde açılıyor.

Ayın sekizinde, onunda, *Hayâl*, *Ortaoyunu* ve çalgılara müsâade veriliyor.

Gedik Paşa'daki sirk, R e ş i d P a ş a türbesinin karşısındaki kırâethâne, o sene açılan ve İstanbul'un yegâne gazinosu olan *Karakulak Hanı* başlıca eğlence yerleridir [1]. Bu gazinoda *Hayâl*'ler, at-canbazları, Ortaoyunları halkın eğlencesini teşkil ediyor.

N. K e m a l'e göre Ortaoyunları, halkın ahlâkını bozmaktadır. O, oyunların tuhaflığını inkâr etmiyor; fakat, medenî memleketlerde, bu tarz oyunları, en mu'teber şâirlerin kaleme aldığını, bunların temâşâsı halkı uyandırmak ve ahlâken islâh gāyesiyle olduğunu, bizde ise hiçbir yerde ağıza alınamayacak ta'birlerle dolu olup, *Karagöz*'ün de aynı tarzda bulunduğunu söylüyor.

[1] Karakulak-hanı, Okcularbaşı'ndan kırkiki adım ileride bulunup, avlusunda aynı isimde bir de gazino vardır. Ebüzziya Tevfik, Hersekli Ârif Hikmet ile Sa'dullāh Paşa'yı bu gazinoda ve Namık Kemal vâsıtası ile tanımıştır. Midhat Paşa delâleti ile tanıştığı Leskofçalı Gālib'i, Kemal'in mebhut bir hâlde dinlediğini de yine Ebüzziya Tevfik kaydeder (*Kahvehâneler*, *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 131, 5 Safer, 1330).

Ramazan münâsebeti ile, Bâb-ı Ser-askerî'den, *Beyoğlu Karakolu*'na kadar, *Bayazid meydanı, Şehzâde caddesi, Çarşı* birer mesîre yeri hâlini almıştır ki bunda, havanın açılması ile sokağa dökülen kadınların da te'siri büyüktür. Bu münâsebetle, erkek ve kadınların, sokaklardaki ahlâksız vaz'iyyetlerine, biribirlerine laf atmalarına, işâretleşmelerine temas eder. Geceleri de ayrı bir âlemdir. Genç erkeklerimiz, onyedi - onsekiz yaşında mektepten çıkıyor, serbest bir tarzda yaşıyarlar. O yaşta çocukları, nefsî temâyüllerinden korumak lâzımdır. Böyle bir gençlikte bilgiye karşı bir temâyül olamaz. Bunun önüne geçmek halli müşkil bir mes'ele de değildir. Mekteplerimizde tahsil edip de iki lafı bir araya getiren kimse—askerî me'murlar hâriç—yok tur diyor ve nâmusca dilimize düşen Avrupa kadınlarına, mestur olmamakla berâber, *bir fâhişeye bile* laf atılmadığını, onların kızlarına aşka dâir bir hikâye kitabı bile okutmadıklarını, İslâm dîninde, bu mes'eleye çok i'tinâ edildiği hâlde, kadınlarımızın laf işitmeyi zararsız bir eğlence telâkkî ettiklerini söylüyor.

Ona göre, vatan sevgisinin esâsı, izzet-i nefs ve akrabâ mahabbetidir; milliyetin esâsını teşkil eden vatan sevgisine mâlik olmayanlar, vatana hizmet edecek unsurlar yetiştiremez.. Bu ahlâksızlıklarda, millî hislerde görülen zaafın da rolü var demektir.

O Ramazan, Yeniçeriler'in *Mehterhâne*'de saklanan resimleri halka teşhir edilmektedir. N. Kemal'i bu elbiseleri görmek için büyük bir tecessüs içinde buluyoruz; hattâ, bunlar hakkında notlar almak istiyor; fakat askerî bir me'mur, buna mâni' oluyor; onun için ancak hatırında kaldığı kadar, ustaların alaylarda giydikleri gümüşten esvabı, Kaptan Paşa Çıplağı'nı, Seğirdim Ustaları'nı, ulûfe alan ve kazan-kaldıran Yeniçeriler'i anlatmaktadır.

Hükûmetin yeni bir askerî sınıf teşkil ettiği zaman elbise değiştirmesi, yapılan yeniliklerle kıyâfetlerin değişmesi arasında bir münâsebet olmadığı, elbise değiştirmenin, memleketimizde sanâyi'in inkırâzına sebep teşkil ettiği, Yeniçeri Ocağı'nın ise farkında olmayarak en büyük kabahatinin, göreneklerine mugâyir bulunan şeyleri fenâ zannettikleri, N. Kemal'in üzerinde durduğu mes'elelerdir. Vardığı netice ise dâimâ hâl-i hâzırı muhâfaza etmenin, insanı, hayvanlardan ayıran mümeyyiz vasıftan, yâni tarakkîden mahrum etmesidir..

N. Kemal aynı zamanda, o sırada neşre başlanılan gazetelere de temas ediyor. Bunlar, Hasan Fehmî Paşa'nın yazıları intişâr eden *Takvîm-i - Ticâret* ile *Muhbir* ve *Âyîne-i - Vatan*'dır; bilhassa bu sonuncular üzerinde durarak, Alî Su'âvî'nin *Muhbir*'deki yazılarını çok kıymetli buluyor. Onu gençliğin iftihar edeceği, kaleminin kuvvetinden başka, birçok meziyyetleri kendinde toplayan bir şahıs olarak tanıyor ve Şehzâde Cami'i'nde verdiği derslerini, bizzat dinlemiş olduğu derslerini de takdir ediyor. *Âyîne-i - Vatan*'ı ise, memleketimizde en iyi resim basan bir gazete olarak alıyor. *Takvîm-i Ticâret*'in masrafını korumadığını duyan müellifimiz, *Bir gazete Avrupa'da birkaç yüz kişiyi beyler gibi geçindirir. Burada ekserî kendi masrafını korutamaz; işte fevâid-i ma'rifette hissedâr olan bir millet ile, mahrum olan bir kavmin nisbeti böyledir* diyor.

N. Kemal'in bu mektubu, bir Ramazan münâsebetiyle üzerinde durduğu muhtelif memleket mes'eleleri hakkındaki düşüncelerini hâvîdir. Ramazan'ın ayın görünmesiyle ve eğlencelerin *memleketimizde pek kesretli olup da hiçbir sebeb-i ma'kūle hamlolunamayan münâsebetsiz göreneklerden biri olarak*, ayın sekizinden i'tibâren başlaması, *Ortaoyunu* ve *Karagöz*'ün o zamanki mâhiyyeti ve bunların faydalı olması için ileri sürdüğü fikirler, dînî lâubâlîlikler, mesîre yerlerinde kendini gösteren ahlâkî zaaflar, bunları millî terbiyenin noksanlığına izâfesi, Yeniçeri teşkilâtı ve kıyâfetleri, o zaman çıkan bâzı gazeteler ve muharrirleri, bilhassa Alî Su'âvî hakkındaki düşüncelerini mufassalan anlatan bu mektubu çok mühimdir; çünkü, burada N. Kemal, muhtelif vesîlelerle dîn, ahlâk, millî his, halk tiyatrosu v. s. sâhalarda gördüğü zaaflara ve aksaklıklara temas ediyor; birkısmı, bugün de aynı kuvvette yaşıyan, tekrarlanmaya değer fikirler ileri sürüyor.

Ramazan, 1283 tarihini taşıyan bu mektup, yazıldığı zamanda, *Tasvîr-i Efkâr*-gazetesinde neşredilmiş (Nu. 453, 15 Ramazan, 1283 - 21 Ocak, 1867), buradan naklen Ebüzziya tarafından *Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr*'da, *Ramazan'ın Ta'rif-i ahvâline Dâir Bir Mektup* başlığıyle ve gazetenin tarihi 15 Ramazan yerine, yanlış olarak 11 Ramazan kaydolunarak neşredilmiştir (Kemal, *Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr*, Üçüncü Kısım, birinci basım, İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1304, s. 68-89. İkinci basım, İst., 1311, s. 74-98. Meşrûtiyet'ten sonra, Ramazan münâsebetiyle, yine Ebüzziya Tevfik tarafından, *Yeni Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde ve "*Bundan kırküç sene mukaddem, Ramazan'ın ta'rif-i ahvâline dâir Kemal Bey'in ahibbâsına yazdığı bir mektuptur ki gerek üslûbundaki latâfete, gerek kırküç sene evvel memleketimizin bilhassa usûl ve âdâtını muâhazede gösterdiği mehârete mebnî, aynen dercedildi*" mukaddimesiyle neşredildi (19 - 22, Eylûl 1909, nu. 111 - 114). Bu neşirler arasında pek fark yoktur. Süleyman Nazif, *Bizde Tiyatro* başlıklı makâlesinde, *Tasvîr-i - Efkâr*'ın 11 Ramazan 1283 tarihli nüshasında basıldığını kaydettiği bu mektubun, yalnız, *Ortaoyunu*'ndan bâhis kısmını neşretti (*Servet-i - Fünûn* mecmuası, nu. 1082 - 108, 9 Kânunuevvel, 1926).

Muhâtabı mechûl olan bu mektupta 7 Ocak, 1867 tarihine rastlayan bir Ramazan ayında onbeşine kadar geçen zaman ve eğlenceler anlatılmış, onbeşinden sonra kadınların gece sokaklara çıkmasının men'edildiğinden bahsedilmiştir; ileride bahse değer birşey olursa o hususta da malûmat vereceğini bildiren Kemal'in, bu mektubunu, 1867 yılının Ocak ayında yazdığını söyleyebiliriz.

9. RAMAZAN MEKTUBU

Ocak, 1867

Bizim şu dünyada misli nâ-meşhûd olan şehrimizi biraz müddetcik olsun görmüş idiniz. Zevk-u temâşası hatırınızdan çıktı mı? Elbette çıkmamıştır. Hiç *Boğaziçi*'nin latâfeti nasıl unutulur? O dağlarının safâsı nedir? Nazar edenlerin hayatına bir hayât-ı dîger ilâve ediyor. Arasından cereyân eden âb-ı revân mıdır, yoksa ömr-i şitâbân mıdır, fark olunmaz.

Siz, o safâdan dil-sîr-i tena'üm oldunuz. Ânın için tafsîlât-ı zâide ile tahrîk-i iştiyâka hâcet göremem; fakat memleketimizin Ra-

mazan'ına tesâdüf edememiş idiniz; bâri ânın ahvâline dâir bâzı mâlûmat vereyim : Ekserîsi şâyan-ı istihzâdır ammâ, yine dinlenir zannederim.

Bu sene kamer Kânunıevvel'in yirmibeşinci Pazar gecesi dokuz saat kırkbeş dakikada kırân etmişti; fakat şer'an bed'-i sıyâm, rü'yet-i hilâle meşrût olduğundan, Ramazan tabîatiyle Pazartesi'ne kaldı. Geçen sene ise kırân Çarşanba gecesi vukū' bulmuş iken, gālibâ şâhitlerin *ihbârîye* hırsı ile gözleri ziyâdece açılarak hilâli, gurûbundan sonra görmek gerektirler ki, ay Çarşanba'dan i'tibâr olunmuş idi. Her ne hâl ise, Ramazan'ın birinci günü hava pek karlı idi. Mübârek, yüzünün akı ile geldi. Ammâ nekadar soğuk olsa, sıyâm hâliyle bittabi' evlerde kalınamadı. Hepimiz sokaklara döküldük.; fakat açlıktan biribirine saldıran bâzı tiryâkîlerin cidâl-i bî-meâlinden başka birşey göremedik.

Bir de akşam üzeri tütüncü dükkânlarının kalabalığı oldukça şâyân-ı temâşâ idi. Ma'lûmdur ki tütüne Ramazan'da ekmekten ziyâde i'tinâ olur. Dünyada böyle pek çok ihtiyâc-ı gayr-ı tabiî vardır ki ihtiyâcât-ı tabî'iyyeye galebe etmiştir. Meselâ tahsîl-i menâsıpda, ekserî, rütbe, istihkaktan müessir olduğu gibi.

Ramazan günlerinde burada mecma'-i nâs, cevâmi'-i şerîfedir. Câmi'lerden ise birinci derecede, Bayazid, ikinci Fâtih, üçüncü Ayasofya pek kalabalık olur. Geçen senedenberi vükelânın rağbeti üzerine Nûr-ı Osmânîye'ye de hayli halk toplanıyor.

Şurasını maatteessüf beyan ederim ki birtakım bida'-i dîniyyenin sünen-i dîniyyeye galebesi kabîlinden olmak üzre, câmi'ler mecma'-i seyyi'ât hükümüne girmiştir. Herkes câmi'e gûya vâiz veya hâfiz dinlemek için gelir; ammâ yüzde birinin ne vâizin, ne de hâfızın yanına uğradığı vardır.

Her köşede halka halka toplanırlar ve cami'de lüzumsuz söz söylemek men'-i şer'î tahtında iken, kahvehânelerden ziyâde turrehât-ı bîhûde-gûyâne ve gelip geçenlere imâle-i nigâh-ı mütesallitâne ile vakit geçirirler.

Birtakım esâfil de, pâpûşçuya on para vermemek için kunduralarını ellerine alarak, şuna buna sürünerek nezâfet-i şer'iyyeyi ihlâl ederler. İki sene evvel kimseden para istememek üzre Pâpûşcular'a maaş tahsis olunmuş ve kundura ile câmi'e girilmesi men'edilmiş idi. Hayfâ ki bu usûlün dahî, sâir birtakım tedâbir-i müfîde gibi hatırlarda yâd-ı teessüründen başka bir eseri kalmamıştır.

Hele dilencilerin tasdî'ātına tâkat gelmiyor. Mescidde şer'an tasdi' de memnûdur. Hâl böyle iken irili-ufaklı birçok arsızlar, ellerine ya bir imsâkîye veyâhut da bir *Makāmın Cennet ola* kâğıdı alıp, tahsildâr tavrı ile rastgeldiklerine musallat olurlar ve beş-on parasını alıp da günaha uğratmadıkça yakasından ayrılmazlar. Dilenciler, şerîat ve medeniyetin hilâfında olarak, memleketimizde mevcut olan rezâilin birincilerindendir. Hiç kimse bulunmaz ki bunlardan şikâyet etmesin; hiç kimse bulunmaz ki izâlelerine himmet etsin..

Gelelim vâiz efendilerin hâline: Vâkı'a bunların içinde tebyîn-i ahkâm-ı dîn eder bâzı ulemâ-i kirâm vardır; fakat ekserîsi *Geyik Hikâyesi* ile imrâr-ı vakt eder. Bu zaman-ı ma'rifette birtakım İsrâiliyyât'a kulak mı verilir! *Nasıl bu tâze maârifle eskiler alalım*[2]. Vâiz, mürebbî-i âlemdir. Öyle bir vazifenin icrâsı, halkın ve zamânın ihtiyâcına ve ahkâm-ı dîniyye ve âdâb-ı umûmiyyeye vâkıf olan zatlara hasredilse, ne derece fâide-bahş olacağı ta'rif iktizâ etmez.

Vâizler dinlenmiyor ki, halk istima'larına rağbet etsin denilebilir; fakat hâfızlar bu kabilden değildir. Hele Nûr-ı Osmânîye'de Üç Hâfızlar vardır ki, bülbüller gibi negamât-ı hâlet-efzâlariyle gönülleri gül-efşân-ı safâ etmektedirler. Ne çâre ki, ânlar da herkesi laklakadan men'edecek kadar celb-i rağbet edemiyorlar. Hâsılı, câmi'deki mesâvî halkaları men' edilse ve cem'iyyet içinde lakırdı ile vakit geçirmek isteyenler için münâsip mevkı'lerde bir-iki mecma'-ı mahsus peyda olunsa, âdâb-ı dîniyyeye pek büyük bir hizmet edilmiş olur.

Efkâr-ı serbestîye meyelânınızı bildiğim cihetle, şurasını sûret-i mahsûsada ihtâr ederim ki mülâhazât-ı meşrûhayı taassuba haml buyurmayınız. Bu ma'lûmdur ki, hikmetce insan nekadar serbest tutulsa yalnız vicdânında muhtar bırakılabilir. Yoksa âdâb-ı mevzû'aya mugāyir ef'âlde hiçbir vakit mes'ûliyetten berî kalamaz. Serbestî-i efkârın derece-i intihâsına varan memâlik-i mütemeddinede, vâkı'a herkes mezhebince bir kayd ile mukayyet değildir; fakat eyyâm ve mevâkı'-ı dînîye, ahkâm-ı dînin bütün bütün hilâfında isti'mâl olunmak, hiçbir yerde câiz görülmez. Dünyada Amerika'dan serbest memleket yoktur. Orada bile, Pazar günleri, arabaların gürültüsü halkın ibâdetine mâni' olmamak için, sokaklara zincir gererler.

*

[2] Bu mısra' Şinâsî'nindir.

Biz yine sadedimize gelelim : Ramazan'ın üçüncü günü bulutlar sıyrılarak, ufkumuzda ziyâ-i şemsin hiyât-ı zerrîn-fâmı ile müzeyyen bir çetr-i havâ'î açıldı ve memleketimizin i'tidâl-i havası reşk-i bahâran olacak bir hâle geldi. Ândan sonra geceleri de evde durulamamaya başlanmıştır.

İstanbul'un Ramazan geceleri şehr-âyin latâfetine benzer. Minâreler nûrânî kandillerle donanır. Dükkânlar açılır. Kahvelerde vesâir mevâkı'-i müteaddidede *Ortaoyunları*, *Hayâller*, *çalgılar* bulunur. Hâsılı esbâb-ı tarab mükemmeldir; ammâ iptidâsında değil. *Çalgı* ve *Hayâl* gibi şeylere ancak sekizinde, onunda ruhsat verilir. Bu ruhsatın bâis-i teahhurunu sual buyurursanız, *memleketimizde pek kesretli olup da, hiçbir sebeb-i ma'kūle hamlolunamıyan mânasız göreneklerdendir* demekten başka söz bulamam. Akla mutâbık sûrette tevcîhine muktedir olan varsa söylesin. Çalgı ve *Hayâl* ve *oyun* gibi şeylerin bir mazarratı olduğu hâlde bilmem ki Ramazan'ın sekizinden sonra neden ruhsat veriliyor? Yoksa, sekizinden evvel ne için men'ediliyor?

İşte bu memnûiyyetten dolayı, bu sene Ramazan'ın ilk haftasında eğlence mahalli yalnız iki yere münhasır idi. Bunun biri *Gedikpaşa*'daki sirk mahallidir. Şimdi orada Suher (سوهر) nâmında bir zât at-canbazlığı ediyor. Oyunları pek fenâ değil ammâ, mûsıkî bilenler çalgısını beğenmiyorlar. At-canbazı ile ise, nekadar eğlenilebilinir. Husûsâ ki oyunların hemen cümlesi Sulié (سوليه)'nin zamanında da görülmüştü [3]. Âna binâen temâşâsına rağbet olunacak yeni birşey yoktur. Şu kadar var ki bâzı zâdegân, hüsn-i câ'lîsine meftûn oldukları oyunculara karşı gösterdikleri etvâr ile, hem *Gedikpaşa*'nın eski nâmını, hem de kendilerinin şöhret-i sâbıkalarını tecdit ediyorlar imiş.

Siz burada iken R e ş i d P a ş a türbesi'nin karşısında bir kırâethâne açılmıştı. Bir eğlence yeri de işte odur. Matbûâtın bir müddettenberi gösterdiği tarakkî cihetiyle kırâethânenin ehemmiyeti ve halkın buna rağbeti günden güne artıyor. Sâhibi ise müşterilerini lâyıkı ile hoşnud etmektedir.

[3] *Sulié* bir Fransız'dır. Gedikpaşa'da yaptırdığı bir hipodromda zaman zaman temsiller vermiş, oyunlar göstermiştir. 1864 yılına âit *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'te, bir müddettenberi Tiflis cihetinde bulunan meşhur Canbaz Sulié'nin İstanbul'a gelerek Gedikpaşa'da kâin eski mahallinde icrâ-yi lu'biyât edeceği ilân edilmiştir (Nu. 1175, Recep, 1280; Refik Ahmed Sevengil, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, c. 1., İst., Kanaat Kütübhânesi, 1934, s. 20).

Matbûâtın terrakîsinden bahsettim, de bu bâbta bâzı tafsilâta girişmek lâzım geldi. Yakın vakte gelinceye kadar İstanbul'da ve vilâyâtta çıkan gazetelerin cümlesini biliyorsunuz; fakat bilmem *Takvîm-i Ticâret*'i görmüş mi idiniz? İsimlerinin bir cüz'ü müttehittir ammâ, bu gazete öteki *Takvîm*'e hiç benzemez. Hâvî olduğu efkârın istikāmeti ve muharrirlerinin selîka-i kitâbeti ciheti ile, hakîkaten şâyân-ı mütâle'a bir eserdir; lâkin işittiğime göre îrâdı, masrafına mukābele etmediğinden idâresinde su'ûbet çekilmekte imiş. Bir gazete Avrupa'da birkaç yüz kişiyi beyler gibi geçindirir. Burada ekseri kendi masrafını korutamaz. İşte fevâ'id-i ma'rifette hissedâr olan bir milletle, mahrum olan bir kavmin nisbeti her hâlde böyledir. Ramazan'dan biraz evvel bir de *Muhbir* nâmiyle bir gazete zuhur etti. Hakîkaten rağbet ve mütâle'aya şâyândır. Her türlü havâdisten hulâsa veçhile bahsediyor. Bir taraftan da halkın ma'ârife, kisb-ü kâre tergībine dâir birçok efkâr-ı müfîde neşreyliyor. Husûsiyle içinde 'A l î S u 'â v î Efendi'nin bâzı âsârı görülüyor. Eserden müessire istidlâl olunur; fakat *Muhbir*'de görülen eserleri fevka'lgāye kıymetdâr olmakla berâber, mumâileyhin mâhiyyetine delîl-i tam olamaz. Bu zât nev-zuhûrân-ı irfânın zînet-ü mefharetidir. Temyîz-i-hâfıza, sür'at-i intikāl, nâtıka, kuvve-i kalemiyye gibi birçok hasâis-i nâdireyi her biri bir fâzıla-ı sermâye-i mübâhât olacak derece câmi' olduktan başka, henüz sinni otuz raddelerinde iken ma'ârif-i islâmiyyenin heman her cihetine ihâta ve Fıransızca ve Rumca'ya dahî vukûf hasıl eylemiştir. *Şehzâde Câmi'i*'n'de ikindiden sonra sâhib-i *Bür'e*'nin *Kasîde-i-hemze'îye*'sini tedris ediyor. Dersi pek revnaklı ve istimâ'ına ezkiyânın rağbeti kesretlidir. Görmüş olsanız, her hâlde ta'riften bâlâ-ter bulursunuz [4].

Ramazan içinde bir de *Âyine-i Vatan* nâm ile resimli bir gazete çıktı. Fıransa'nın resimli gazetesi hey'etindedir. Birinci numarasında beş resim ile bir politika hulâsası ve havâdis ve maâriften hayli şeyler görülmüştür. Vâkı'a resimleri Avrupa gazetelerindeki tesâvir kadar muntazam değildir; fakat bizim memleketimizde tasvir ve hakk fenlerinin hâline kıyâs olunur ise, sâhibinin bu kadar eser meydana getirmekte olan himmeti de fevka'l'âde sayılır. Cesâmetine ve masrafının kesretine göre devamı kābil olabilse teşekkür olunurdu.

[4] Bu paragrafın, "Hâsılı" kelimesi ile başlayan cümlesinden, sonuna kadarki kısmı, *Müntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr* basımlarında yoktur.

Oratoyunları'nın hâlini bilirsiniz. Bunlar olsa olsa halkın fesâd-ı ahlâkta hâiz olduğu dereceye nümûne olabilir. Vâkı'a tuhaflığı inkâr olunmaz; fakat ne derece mugāyir-i edep olduğu da meydandadır. Ekser memâlik-i mütemeddinede tuhaf oyunlar oynatılır; hattâ mebâhisini en mu'teber şâirler tertip eder; fakat ânların içinde, kibar meclislerinde söylenilemeyecek kadar kabih ve kabahati sarih bir kelime yoktur. Ekserisinin temâşâsı intibah ve tehzīb-i ahlâka hizmet eder; hâlbuki mekânet-i mizâcın ehemmiyyetini lâyıkiyle takdir eden bâzı hükemâ, ânı tecvīz etmemişlerdir. Bizim oyunların ise ta'birâtı o derece şeni'dir ki kenar mahallesinde değil, belki tulumbacı kahvesinde bile tefevvüh olunamaz. *Hayâller*'imizin hâli kezâlik.

Ma'lûmunuzdur ki bu *Ortaoyunları* yaz sonunda bâzı mesīrelerde oynar ve ta'rif ettiğim hâliyle berâber, seyrine kadınlar ve belki mu'teber haremler bile gelir. Acebâ bundan eşna' bir âdet olabilir mi? İndimizde her şeyden ziyâde nâmusca methûl olan Avrupalılar, kızlarına aşka dâir bir hikâye kitabı bile okutmazlar.

Ramazan'ın beşinden altısındanberi zuhûra gelen ahvâle gelince : Hava açılır açılmaz yirmi-otuz senedenberi mu'tat olduğu üzre kadınlar da sokaklara döküldü. Bâb-ı Ser-askerî pīşgâhından *Beyoğlu Karakolu*'na kadar *Bâyazid Meydanı* ile *Şehzâde Caddesi* arabalar ve *Kalpakcılarbaşı* arabasızlarla mâlâmâldir. İfâdem bütün bütün tahsīsa hamlolunmasın; murâdım ekseriyyeti beyandır. Yoksa *Çarşı*'da bâzı arabalar bulunuyor. Meydanla caddede dahī birçok piyâde kadın görülüyor.

Belki bir-iki gün *Çarşı*'da *Bâyazīd*'dan ziyâde arabalar var idi; fakat sonraları işittiğime göre bir zâtın şikâyeti üzerine *Çarşı*'ya âdî araba girmek men'olunmuş. Hayli te'siri görüldü. Bu mecma'ların hâlini suâl ederseniz, birtakım süslü beyler, gelip geçen kadınlara kırılıp dökülerek bin türlü mebâhis-i naz ve niyaz arzettikten başka, *Yetişmez mī temāşā-ī cemāl el de sūnarsın* takdīrine kat kat müstehak olacak sûrette itâle-i dest-i tesallûttan hayâ etmezler. Birtakım nâzende hanımlar da arabalarının tekerleği lisân-ı hâl ile *Takmış peşinē bin müptelâyı* şarkısını çağırarak meydana gelip etrâfa erkeklerden ziyâde sarkıntılık ederler.

Hâsılı buralarda gezen zükûr ve nisvân, edep ve terbiyece bir kayd ile mukayyed değildir. Görülen fenâlıklar ise, en serbest memleketlerin, en serbest yerlerinde bile vukū' bulmaz. Meğer ki Tanta'nın *mevlid* zamanında ola...

Millet-i islâmiyye ırz-u edep mes'elesinde i'tinâ-yı tam ile mükellef iken, şurasını ma'al-hicab beyan ederim ki, bu mecma'larda gezen kadınların hâli, Avrupa madamlarından elbette daha uygunsuzdur.

Vâkı'a Avrupa'da karılar mestur değildir; lâkin yolda bir adam en ednâ fâhişeye bile söz atamaz. Burada ise herkes hiç bilmediği bir kadına elli yıllık mahremi gibi istediğini söyleyebiliyor! Hanımların da birtakımı bu muâmeleleri zararsız bir eğlence zannı ile hüsn-i mukābelden kaçınmaz.

Bilmem ki hak ve vazife bilir ve haysiyyet tanır bir adam sokakta şunun bunun haremine nasıl taşkınlık edebilir? Acebâ bunlar hiç kıyâs-ı nefsetmezler mi? Yoksa bu kıyâsın neticelerinden müteessir mi olmazlar!

"Zikrolunan ahvâl herkesin nefsine âit değil midir? Bundan medeniyetimiz ne zarar görür ki, bu kadar şikâyete hak olsun?" buyurursanız, şöyle cevap veririm ki, kabahat iki türlü olur. Biri hukūka taarruzdur; bunun sırren, alenen her nerede vukū' bulsa men'i lâzım gelir. Biri de bunun gibi âdâb-ı mevzû'aya mugāyir şeylerdir. Ânlar dâire-i hafâda cereyân ederse, «محتسب را درون خانه چه کار»[5] hükmüne dâhil olabilir; fakat aleniyyete çıktığı gibi, ahlâk-ı umûmiyyeyi ifsat edeceğinden, cemiyetin hukūk-ı-mahsûsasına dokunur. Cemiyetin hukūkuna dokunacak bir hâlin men'i lâzım gelir. Bunda şüphe eden var mıdır? Eğer var ise teşrīhât-ı âtiyye iknâ'ına kâfîdir zannederim.

İzzet-i nefs ve mahabbet-i akrabâ hubb-i vatanın, hubb-i vatan ise milliyyetin esâsıdır. Hezâr-âşinâlıkla me'lûf bir kadının hânesine nekadar mahabbeti olabilir? Vatana hizmet edecek sûrette nasıl evlât terbiye eder?

Bir de şunun ilâvesine lüzum görürüm ki İstanbul'da çocuklar onyedi-onsekiz yaşında iken mektepten çıkıyor. Her türlü mürebbî elinden kurtuluyor. Müntehâ-i tufûliyyet ve mebde-i insâniyyet olan o zaman ise, adamın en büyük zamân-ı buhrânıdır. Hâziḳ mürebbî'ye düşer ve tabīati yardım ederse kurtulur, aksi hâlinde hayat-ı mâneviyyesine sekte gelir; binâenaleyh bir hastayı müştehiyyâtından nasıl muhâfaza lâzım ise, o sinde bir genci de temâyülât-ı nefsâniyyesinden öylece vikāye elzemdir.

[5] "Muhtesib, yâni Belediye me'muru eve ne karışır."

Husûsâ ki memleketimizde me'mûrîn-i askeriyyeden başka iki sözü bir yere getirmeye muktedir hiç kimse yoktur ki, mektepler sâyesinde tahsil etmiş olsun. Herkesin ma'lûmâtı sa'y-i zâtîsiyle husûle gelmiştir. Tahsil zamanı gençlik âvânı değil midir? Senenin bir rub'unu taşkınlık yolunda bir araba arkasında geçiren erbâb-ı şebâbta, ne kadar ma'rifet hevesi kalır.

Hulâsa-i kelâm bu göreneğin şer'an ve edeben ve mülken ve ahlâkan bin türlü mazarratı mûcip olduğu müsellemdir; fakat men'inin imkânında tereddüt olunuyor. Bana kalırsa şu beytin meâline kāilim :

مشکلی نیست که آسان نبود
مرد باید که هراسان نبود [6]

Gecenin tafsîl-i ahvâline gelmeden evvel, gündüze âit bir vak'anın beyânını lâzım addederim. O da şudur ki Yeniçeriler'in Mehterhâne'de mahfuz olan resimleri umûmun temâşâsına arzolundu.

Geçen gün gittik; usûl-i milliyyemizdeki tagyîrât-ı azîmeyi ve birkaç yüzbin nufûsun ihlâkini mûcip olan elbiseyi gördük. Gālibâ vâzı'larında da hüsn-i tabî'at yok imiş. İçlerinde insanın endâmına yakışır bir kıyâfet bulamadım. Hele her sınıfın başlarına giydikleri şeyler lüzûmundan kat-kat ziyâde büyük ve akla gelmez sûrette acâyip görülüyor; fakat bilmem ki bu mütâlea sahih midir? Yoksa göz alışkanlığından mı hâsıl oluyor? Acebâ ânlar bizim kıyâfetimizde bir adam görseler beğenirler miydi, yâhut gözlerine daha mı fenâ görünürdü?

Resimlerin ekserîsi alçıdan ve fakat beş-altı saray ağaları balmumudandır. Bu balmumular terzi dükkânlarındaki resimlere benziyor. Her ne ise murad resim değil, elbisedir.

Size umûmen elbisenin ta'rifâtını yazacak idim, ammâ muvaffak olamadım; çünki kapıdan girer girmez hatırda kalmak için bâzı resimlerin mücmelen, ahvâlini bir kâğıda işâret etmeye başlayınca, yanımda bir asker peydâ oldu; *ne yapıyorsun* mukaddimesiyle söze girişerek, ta'rîfât yazdığımı anladığı gibi, *çok fenâ birşey, bilmem duyarlarsa sana ne yaparlar* yollu birtakım herze - vegillikler etti. Bir dakîka yanımdan ayrılmadı. Hâsılı bir sûrette ta'ciz etti ki, işâret yazmaya değil, lâyıkiyle seyre bile muvaffak olamadım. Şikâyetim de askerden değil ânın oraya ta'yinindendir.

[6] "Halli mümkün olmayan bir müşkil yoktur; yeter ki, merd, korku nedir bilmeyen kimse bulunsun ! ".

Bununla berâber iki şey ziyâdesiyle teaccübümü îcâbettiğinden hatırda kalmış, bâri onları yazayım : Ustalar, alaylarda gümüşten bir kisve giyerlermiş. Bir tânesini gördüm. Takrîben elli okka gelir. Şüphe yoktur ki bunu giyen yürüyebilmek için koltuklarına adam girmeye muhtaç olur. Dikkat edin ki insan, tezyîn gibi bir bîhûde şey uğrunda nekadar meşakkatlere tahammül ediyor! Bir de *Sebilci* var ki, Cuma günleri Yeniçeri Ağası'nın önünde gidermiş.. Bunda da hiçbir münâsebet anlıyamadım. *Kaptan Paşa çıplağı* da hayli acâyip şey! Bu adamlar belinden yukarısı çırçıplak gezer ve fakat üzerine bir sırmalı yelek giyermiş. Bu kıyâfetten kendileri de memnun olmadığına şüphe yoktur. Rivâyet olunur ki birine bir soğuk günde, *birâder üşümüyor musun* diye suâl olunmuş; *donuyorum ammâ ne yapayım, bir kerre soyunmuş bulunduk* meâlinde cevap vermiş. İnsan böyledir. Bir yola girince neticesinde göreceği meşakkate ister istemez tehammül eder.

Bunlardan başka et kapışan *Segirdim Ustaları*'nın ve ulûfe alan ve kazan taşıyan neferlerin resimleri de tuhaf şeyler ise de tafsilleri tarihlerde vardır; tekrârına hâcet göremem. Bir de Nizâm-ı cedid ile ândan sonra yapılan tavâif-i askeriyyenin elbiseleri görüldü. Asıl şâyân-ı dikkat bunlardır. Hükûmet ne acâyip imiş ki, yeni bir sınıf açtığı gibi hemen kıyâfeti değiştirir ve ânınla halkın taassubunu tahrik edermiş. Kıyâfetten ne çıkar? Ta'limi, esvap edecek değildi ya!..

Asker de ne acâyip imiş ki kıyâfetlerini değiştirmemek için, Ocak'larını söndürünceye kadar çalışmışlar. Bendeniz, tebdîl-i elbisenin muhassenâtına kā'il değilim. Biliyorum ki memleketimizde İslâm'ın me'lûf olduğu sanâyi'in inkırâzına sebeb-i müstakil oldu; fakat şurasını i'tirâf etmek lâzımdır ki Yeniçeriler tebdîl-i kıyâfetin mazarratını bilip de aleyhinde bulunmadılar. Her neyi göreneklerine mugāyir bulurlarsa, mutlakā fenâ zannederlerdi; işte Ocak'ın te'vil ve tevcih kabûl etmez bir kabahati varsa budur. Zîrâ hâl-i hâzırı muhâfaza etmek, insanı, hayvânâttan medâr-ı temeyyüzü olan terakkî feyzinden mahrûm eder.

Bununla berâber resimleri gönlüme fenâ te'sir etti. Yâd-ı hazinleri tecessüm etmiş zanneyledim. Yüzlerinden mazarrat görülmedi demem; fakat düşman ve mütegallibeye karşı ettikleri hizmetler de inkâr olunmaz. Devletimizin tarihi lâyıkı ile mütâlea olunsa, içinde en mümtaz görünecek sınıf yine ânlardır.

Ramazan'ın sekizinde *Karakulak-hanı* açıldı. Biliyorsunuz ki İstanbul'da ândan başka gazino yoktur; müste'ciri, her Ramazan bir takım çalgı tutuyor ve duhûliyyesi beş kuruşa olduğundan, hamal takımı giremiyor. Evâsıt-ı nâsın en güzel eğlence mahallidir.

Müste'cir, gālibâ masrafı kurtaramıyormuş.. Yine müşterilerini memnun etmek için fedakârlık ederek çalgı çaldırmaktadır. Kâşke Şirket-i hayriyye'nin şu kadar mürüvveti olsa! O kadar değil, halkın bihakkın şikâyâtını men'edecek derece hakkāniyyete bile kāiliz.

Sokakların hâli ise Ramazan'ın onbeşine kadar bir derecede idi ki, eger S â b i t merhum görmüş olsaydı, mutlaka *Gece faslında şikem-hârelerindir seyrân* mısra'ını, *Gece faslında da zanpârelerindir seyrân* sûretine tahvil ederdi. Hele Aksaray ile Direkler-arası'na birer haclegâh-i şekāvet dense şâyeste idi. Onbeşinden sonra mahsus i'lânnâmeler neşrolunarak, gece kadınların sokağa çıkması men'olundu.

Şimdi sokaklarda öyle münâsebetsizlikler yoktur. Lâkin çingeneler, kürtler, çocuklar, bekçiler boğazlarına birer davul takarak mahallâtı kapı-kapı dolaşıyor ve *helesâ yelasâ* ahengiyle herkesi evde oturamıyacak bir sûrette ta'ciz ediyor. Bu ehemmiyyetli birşey değilse, münâsebetsizliğinde de şüphe yoktur. İşte şimdilik bu kadar. İleride şâyân-ı tahrir birşey zuhur ederse, ayrıca yazarım efendim.

Fi-Ramazan, 1283

II.

AVRUPA MEKTUPLARI

(16 Mayıs, 1867 — 6 Kasım, 1870)

X.

Ebüzziya Tevfik'in rivâyetine göre 1865'de teşekkül etmeğe başlayan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ilk kurucuları Nûrî, Reşad, Necip Paşa'nın torunu Mehmed, Subhî Paşazâde Âyetullah Bey'lerdir. Kendisi ve Namık Kemal, bu cemiyete daha sonra dâhil olmuşlardır. Bu ilk hey'et, 1865 Haziran'ında, bir Pazar günü Belgrad Köyü'ndeki Vâlide Bendi'ne giderek, ilk ictima'larını akdetmiş, İtalyan Karbonari Cemiyeti'nin nizamnâmesini de bu toplantıda tedkik etmişlerdir. Toplantıya iştirâk edenlerden muharrir Refik Bey, Cemiyet'in altıncı a'zâsıdır; yukarıda adı geçenlere, Vâlide Bendi'ne giderlerken, Beykoz iskelesinden iltihāk etmiştir. Daha sonraları ulemâdan, ümerâ-yi askeriyyeden, mülkiye me'murlarından ve halktan birçok kimselerin kaydi neticesinde, cemiyetin a'zâ sayısı 245'i bulmuştur. Sonuncu, Bağdad'da vefat eden Süleyman Paşa'dır; Şirvanlızâde Rüşdî Paşa, Zabtîye muâvini Mustafa Âsım Paşa, Der-saâdet karakollar ferīkı (şimdiki ta'bir ile merkez kumandanı) Ömer Nâilî Paşa, Cemiyet'in başlıca erkânındandır. Reisleri ise, Nûrî Bey'dir [1].

Yeni Osmanlılar Tarihi adlı seri makālelerinde bu cemiyet hakkında vesikalara dayanmaksızın ve tenâkuzlara düşerek bilgi veren Ebüzziya Tevfik, cemiyet mensupları arasında Ziya Paşa'yı kaydetmez. Abdurrahman Şeref Bey ise, bu arada Ziya Paşa'yı da sayar; cemiyetin gāyesi, Âlî Paşa'nın ağır ve ezici politikasına nihâyet vermek, onu Sadâret'ten düşürerek, yerine hürriyet tarafdârı birini getirmek olduğunu yazar [2].

Bu gizli cemiyetin aldığı kararların hükûmetce duyulması hakkında da türlü rivâyetler vardır: Cemiyet'in elebaşısı, Mahmud Nedim Paşa'nın büyük kardeşi Sağır Ahmed Bey'in oğlu Mehmed, mâlî ve siyâsî müdürü, Prens Mustafa Fâzıl Paşa'nın kethudâsı Azmî Bey'dir.

Cemiyete mensup gençler ara - sıra toplanarak biribirlerinin fikirlerinden faydalanıyor, yeni kabineyi teşkil edecek kimseleri ta'yin husûsunda karâr almak istiyorlardı. Ayasofya Câmi'i'ndeki bir toplantılarında, kat'î bir neticeye varamadılar;

---

[1] *Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvir-i Efkâr,* nu. 21; 13/26 Haziran; nu. 22, 14/27 Haziran, nu. 93; 19 Ağustos / 1 Eylûl, 1909.

[2] *Yeni Osmanlılar ve Hürriyet, Sabah* gazetesi, 12 Nisan, 1334; aynı makāle buradan naklen Abdurrahman Şeref Bey'in *Tarih Musâhabeleri*'ne alınmıştır (İstanbul, Matbaa-i âmire, 1340, s. 172 v. d.). İbnü'l-Emin M. Kemal İnal'in eserinde, Alî Haydar'ın *Mir'ât-ı Hayret*'inden naklen, "Âlî Paşa aleyhinde sû'-i kasd için teşekkül eden Cemiyet-i hafiyye'nin âzâsından" olarak Mahmud Nedim Paşa da kaydedilmektedir (*Son Asır Türk Şâirleri,* c. II., İst., Maarif Matbaası, 1941, s. 264).

çünki, Mehmed Bey, Sadâret'e amucası Mahmud Nedim Paşa'nın, diğerleri ise Ahmed Vefik Efendi (Paşa)'nin getirilmesini ileri sürüyordu [3].

Sâmî Paşazâde Hasan Bey'in ifâdesine göre bu ictimâ' Ayasofya'da değil, Veli-efendi Çayırı'nda yapılmıştır. O zamana kadar Cemiyet'e samimiyetle dâhil bulunan Âyetullah Bey, bu ictimâ'da işittiği sözlere inanamamış, hayâl sukûtuna uğramıştır; bunun sebebi, cemiyeti, Mustafa Fâzıl Paşa'nın ketdudâsı Azmî Bey'in idâresi, müzâkere sırasında, vükelâyı katl ve Mahmud Nedim Paşa'yı Sadâret'e getirmek husûunda konuşulmasıdır. Hükûmet idâresinin islâhı ve memleket hakkında hayırlı düşüncelerin ileri sürülmemesine hiddetlenen Âyetullah Bey cemiyeti tenkid etmiş, bu esnâda Mehmed Bey ayağa kalkarak "Bu cemiyete birçok ricâl, ez-cümle pederiniz dâhildir" deyince, Âyetullah Bey büsbütün hiddetlenmiştir. Kendi ifâdesine göre Âyettullah Bey, bu hâdise üzerine, "Eğer şahsa hizmet ediyor ve menfaat uğurunda insan katletmek istiyor iseniz, Allâh sizi kahretsin!" diyerek atına atlamış ve uzaklaşmıştır.

Hâdiseyi, o akşam Mehmed Âyetullah Bey babası Subhî Paşa'ya da anlatmış, Âlî Paşa ile dargın bulunan Subhî Paşa vaz'iyyeti, Serasker Mehmed Rüşdî Paşa'ya haber vermiştir [4].

Her hâlde bu ihbâr üzerine, zâbita, bu gizli cemiyetin varlığını öğrenmiş ve mensuplarını ta'kîbe başlamıştır. Zâbıtanın, Sağır Ahmed Bey'in İstinye'deki yalısını aramadan bir gece önce, Mehmed Bey, yalıya gelerek bir mikdâr eşyâ almış, annesi mevcut parasını ve iki dal iğnesini de verdikten sonra savulup gitmiş, Avrupa'ya firâra da muvaffak olmuştur. Mehmed Bey ile Avrupa'ya kaçmağa muvaffak olanlar Reji komiseri Nûrî ve Reşad Bey'lerdir [5]. İşte bu sırada, Ziya Paşa Kıbrıs Mutasarrıflığı'na, Namık Kemal Erzurum Vâlî Muâvinliği'ne ta'yin edilmiştir [6].

Bu hâdiselerin geçtiği sırada Kemal, *Tasvîr-i Efkâr* gazetesindeki neşriyâtı, bilhassa Şark mes'elesi ile alâkalı yazıları ile de hükûmetin dikkatini üzerine çek-

[3] Abdurrahman Şeref, *Ayn. esr.*, s. 173.

[4] *Hâdisât-ı Hukûkîye ve Tarihiyye*, Kısm-ı tarihî, c. II., 1 Mayıs, 1341. Fâik Reşad, Cemiyet mensuplarından (A.A.)'ın, vaz'iyyeti şahsî menfaatı mukâbilinde makâm-ı âlî'ye ifşâ ettiğini yazar (*Edîb-i a'zam Kemal*, s. 28).

[5] Abdurrahman Şeref, *ayn. esr.*, s. 174-75.

[6] Erzurum vilâyeti Vâlî Muâvinliği Rütbe-i sâniye-i sınf-ı evvel-i mütemâyizî ile Terceme-odası hulafâsından izzetlû Kemal Bey'e tevcih buyurulmuştur" (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 617, 14 Zi'lkı'de, 1283, 20 Mart, 1867). "Kıbris Mutasarrıflığı Meclis-i vâlâ âzasından saâdetlû *Ziya Beyefendi*'ye tevcih buyurulmuştur" (*Ayn. gazete*, nu. 647, 4 Muharrem, 1284, 8 Mayıs, 1867).

Cerîde-i Havâdis'te Kemal'in Erzurum Vâlî Muâvinliği'ne ta'yini 14 Zi'lkı'de'de i'lân edildiğine göre, Ebüzziya'nın, bu me'muriyetin Kemal'e 16 Zi'lkı'de'de tevcih edildiği husûsundaki kaydi doğru değildir (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 12, 29 Mayıs, 11 Haziran-1909).

miş [7], bu münâsebetle bütün gazetelerde aşağıdaki yazının basılması resmen emredilmiştir: "Maârif-i umûmîye Nezâreti cânibinden neşrolunmak üzre vürûd eden varakanın sûretidir:

"Der-saâdet'te elsine-i muhtelifede tab' ve neşrolunmakta olan gazetelerin birtakımının bir müddettenberi ittihaz etmiş oldukları lisan ve meslek, vazifelerinden olan tehzib ve islâh-ı ahlâk merkezinden çıkarak ve menâfi'-i umûmîye-i memlekete mugâyirât-ı aslîyesi derkâr olan ifrat ve tefrıt vâdilerine gidip ve çok kerre esâs-ı devlet hakkında bile zebandrâzlık etmek derecesine kadar mütecâsir olup, yaşadıkları ve servet-ü sâmân tahsil ettikleri memleket hakkında sâirlerinin vukū' bulan i'tirâzâtının def'ine çalışmaları lâzım gelirken, husamâya âlet-i fesad olarak birtakım efkâr-i muzirre ve havâdis-i kâzibe neşretmektedirler. Bu makūle matbûat ve evrâkın islâhat ve terakkî-i umûmîyeye ve medâr-i küllîsi ve hükûmetin harekâtı hakkında bile fâidesi olabileceği mülâhazası ile, Devlet-i aliyye, bunların 'inân-i efkârını bir mertebeye kadar ıtlāk etmek arzusunda bulunmakla berâber, gazetelerin illet-i gā'îyye ve me'muriyyet-i hayriyyeleri te'lif-i efkâr ve menâfi' hizmeti olduğu hâlde, birçok erâcif ve ekâzib ile tahdiş-i ezhânı ve nihâyetü'l-emr beyne'l-ahâlî muhâsamayı müstelzem olacak bir yola gitmelerine nazar-ı bî-kaydî ile bakılması münâfi'-i vazife-i hükûmet olacağından ve şu hâlin taraf-ı saltanat-ı seniyye'den islâh-i ahvâl-i teb'a ve memleket ve istihsâl-i esbâb-ı terakkî ve ma'muriyyet zimnında her vakitten ziyâde bezl-i cell-i himmet buyurulmakta olduğu esnâda zuhûr ve cereyânı bir kat daha bâis-i teessüf bulunduğundan, vikāye-i asâyiş ve nizam kaziyye-i mültezemesine binâen bu kāide hilâfında bulunan gazeteler ve risâlelerin bütün devlet ve umum millete râci' olan mazarratlarının men'i zimnında matbûât nizâmât-ı mevzûasının ahkâmı hâricinde olarak hükûmetce icrâ-yi muâmele-i te'dîbiyye ve ittihâz-i tedâbir-i mâniaya karar verilmiştir. İşbu karâr, sûret-i muvakkatede olarak istilzâm eden esbâb ile berâber ber-taraf olacaktır [8]."

Tasvîr-i Efkâr gazetesinde, bu i'lânın neşrinden on gün sonra, "Bâb-ı âlî Terceme Odası Hulafâsı Mütehayyizânı'ndan İzzetlû Kemal Beyefendi'ye, Rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel-i mütemâyizî ile Erzurum vilâyeti Vâlî Muâvnliği tevcih buyurulmuştur" havâdisine ve bunu müteâkip, *İhtar* başlığı altında şu yazıya rastlarız:

"Mûmâileyh, me'muriyet-i cedîdesi sebebi ile bu âna kadar idâre etmekte olduğu *Tasvîr-i Efkâr* muharrirliğinden bu def'a infisāl eyledi ve binâenaleyih gazetemizin hizmet-i tahrîriyyesi başka bir zâta intikāl eyledi. Kendisinin, *Tasvîr*'ce hizmeti meşkûr idi. Me'mûl ederiz ki me'muriyet-i cedîdesinde vatana fâidesi daha mevfûr olur; fakat bir gazetenin muharrirlerinde bulunan tebeddül, vezâifince dahî mûcib-i tehavvül değildir. *Tasvîr-i Efkâr* bundan böyle dahî meslek-i aslîsi olan tarîk-i hakkāniyyetten inhiraf etmez. Şu kadar var ki, 466 numaramızda i'lân olunan beyannâme-i resmî, Matbû'ât Nizam-nâmesi'nce gazetelerin hâiz olduğu hukūku,

[7] Kemal'in Şark mes'elesi ile alâkalı neşriyatı için bk., *Tasvîr-i Efkâr*, nu. 458-465, 4-7 Zi'lkı'de, 1283, 10-13 Mart, 1867. Buradan naklen, *Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr*, İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1311, Kısım-III., s. 424 v. d. Bu hususta Kemal'in verdiği izahat için bk., bu eserimizde mevcut, 6-13 Temmuz, 1868 tarihli mektubu, nu. 36.

[8] *Tasvîr-i Efkâr* gazetesi, nu. 466, 8 Zi'lkı'de, 2 Mart, 1283-14 Mart, 1867.

gayr-i muayyen bir müddet için, gayr-i muayyen bir had ile takyîd etmiş olduğundan, nizamnâmenin ahkâmı avdet edinceye kadar, lüzum gördüğümüz derece ihtiyattan ayrılmamağa mecburuz[9]."

Bu hususta uzun-uzadı ma'lûmât veren Ebüzziya Tevfik'e göre, N. Kemal, Erzurum'a gitmesini ta'cil eden Bab-ı âlî'yi, bir bahâne bularak oyalamıştır. Siyâvuş Paşa evkâfı tevliyyetinden dolayı, Evkâf Nezâreti'nde ru'yet ettiği muhâsebeyi bahâne ediyor ve ondan 30 - 40.000 kuruş bir galle beklediğinden, hukûmetce Erzurum'a gitmesi husûsunda acele edildikce, ma'zeret olarak bu vakıf hisâbını haber veriyor ve *Lutfen, makām-ı sadâret'ten Evkâf Nezâreti'ne muhâsebenin sür'at-i ru'yeti emir buyurulsun* diye recâda bulunuyordu[10].

[9] *Ayn. gazete*, nu. 469, 18 Zi'lkı'de, 1283-24 Mart, 1867.

[10] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvīr-i Efkâr*, nu. 13, 12 Haziran, 1909. Kemal'in kardeşi Nâşid Bey, 26 Ocak, 1929 tarihli ve Alî Ekrem'e yazdığı mektubunda, Siyâvuş Paşa vakfı hakkında şu bilgiyi verir : "Fatma Sultan, Sokollu'ya mensup Sarı Selim denilen Kānûnî'nin oğlu Selim-i Sânî'nin kızı ve Sultan Murad'ın hemşiresidir; Sokollu'nun zamanında bir büyük yangın olup, bu yangını itfâ husûsunda Yeniçeri Ağası olan zâtın ihmâl ve müsâmahası bahânesi ile, Yeniçeri Ağası azl ile, Siyâvuş Ağa Yeniçeri Ağası nasbedilmiş, ba'dehū Fatma Sultan kendisine verilerek dâmad ve Sadr-ı a'zam olmuştur. Gālibâ tarihte bir Siyâvuş Paşa daha var; bizimki eskidir ve o cihetten neslen olan irtibâtımız kadın cihetindendir. Fatma Sultan ile Siyâvuş Paşa'nın erkek evlâdları teselsül etmemiş.. Hattâ vakfın mütevellîlerinin kısm-ı küllîsi kadındır". Evkāf'tan, Siyâvuş Paşa'dan sonra olan mütevellîlerin kaydini çıkartacağını yazan Nâşid Bey, Evkāf'a verdiği bir istid'âda da, "316 sene-i rûmîsinde pederim Mustafa Âsım Bey'in irtihâlinde Sultan Selim Hân-ı Sânî kerîmesi ve Siyâvuş Paşa zevcesi Fatma Sultan Hazretleri'nin Yanya'da ve esbak Mora vâlisi ve Nâdir Şâh'ı mağlûp eden Şark ordusu Seraskeri Topal Osman Paşa'nın Mora'da ve Niş kasabasında kâin vakıfları tevliyyeti ile, merhumun Ortaköy'de Taşmerdiven'de başlatıp, itmâmına muvaffak olamadığı nâ-tamam bir hâne, uhde-i çâkerâneme intikāl etti. Osman Paşa vakfı, Yunan istiklâlinde bittabi' Yunanistan'da kalmış ve Sultan-ı müşârünileyh Hazretleri'nin Yanya'da kâin vakıfları, emlâk ve erâzisi Sultan Mustafa Hân-ı Sâlis zamânında diğer vakıflar emlâki ile berâber mazbut bulunmuş olup, cennet-mekân Sultan Abdülmecid Hân Hazretleri zamanında i'lân-ı Tanzimat ile vaz'edilen mevadd-ı kānûnîyeden bi'l-istifâde, pederim, bu vakfın emlâkinin bedelini Hazîne'den da'vâya teşebbüs etmiş ve Hazîne'nin i'tiraf ettiği 120.000 kuruş bedel-i senevînin, ancak humsunu kurtarabilmiş olduğu hâlde vefat etmiştir" diyor. Bu istid'aya göre, Mustafa Âsım Bey sağlığında, Siyâvuş ve Osman Paşa vakıflarından beşte bir nisbetinde faydalanmıştır; ölümünden sonra da, aynı hisseden Nâşid Bey, 1324 yılına kadar yine beşte bir nisbetinde istifâde etmiştir (Nâşid Bey'in bu mektubu ve istid'âsının metni, M. C. Kuntay tarafından basılmıştır; *Namık Kemal*, c. I., s. 274-276). Peçûvî de, Sultan Selim'in takdirini kazanan Siyâvuş Paşa'nın, Başkapucubaşı, Mîrahûr-ı kebîr, Yeniçeri Ağası olduktan sonra, Rumeli Beylerbeyi'si, daha sonra da Sinan Paşa'nın yerine ibtidâ vezir-i a'zam ta'yin edildiğini yazar (*Tarih*, Matbaa-i Âmire tab'., c. II., 17, 75, 123).

masıdır. Abdülmecid'in imzâladığı ferman ile, Mehmed Alî Paşa zamanında, Osmanlı hânedânında olduğu gibi, ekber ver erşed usûlü, yâni sülâlenin en büyü-

Bâb-ı Âlî'yi oyalayan Namık Kemal'e, Evkāf Nâzırı Mahmud Celâleddin Bey (Paşa); Âlî, Fuad ve Yusuf Kâmil Paşa'ların, kendisine Erzurum'a gitmesi için atiyye tertip ettiklerinden bahseden bir tezkire göndermiştir. Kemal, Avrupa'ya gitmeden önce, Mahmud Celâlettin Bey'e aşağıdaki mektubu yazmış, şâir Ziya Paşa ile birlikte *Bosphor* vapuru ile Avrupa'ya hareket etmiştir (18 Mayıs, 1867[11]).

Kemal'in aşağıdaki mektubu, Ebüzziya Tevfik'in verdiği bilginin kakîkate pek de aykırı olmadığını gösterir. Mektubunda, Evkāf-ı hümâyun hazînesi'nden alacağı 30,000 kuruştan fazla paranın muâmelesi bitmek üzre olduğunu, bunu evvelce Mahmud Celâleddin Bey'e de anlattığını, parayı karşılık göstererek borç aldığını, aldığı borcun, yol masraflarını karşıladıktan başka, bâzı kimselere olan borcunu da ödemeğe yettiğini yazar. İşte bu yüzden, Âlî, Fuad ve Yûsuf Kâmil Paşa'lar tarafından tertip edilen atiyyeye ihtiyâcı kalmamıştır; Mahmud Celâleddin Bey'den, bu lutfun, bir ihtiyâcı olduğu zaman fiil sâhâsına çıkarılmasını, bir münâsebet getirilerek, bu arzusunun bu iş ile alâkalı büyüklerine bildirilmesini recâ ediyor; işlerinin te'hirine imkân olmadığından, Mahmud Celâleddin Bey'i evine gidip ziyâret edememiştir. Mektubunun sonunda bu yüzden özür dilemektedir.

Namık Kemal'in birinden borç aldığı, bu para ile hem borçlarını ödediği, hem de yol masrafını göreceği ifâdesi doğru değildir. Bilindiği gibi, Kemal'in Avrupa'ya gitmesinin başlıca sebebi, Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa'nın bâzı düşüncelerine kapıl-

[11] 1 Nisan'da Jean Pietrie, Kemal ile Ziya Bey (Paşa)'i, Asmalımescid'de dört katlı kârgir bir binâda bulunan *Courrier d'Orient* gazetesi idârehânesine dâvet etmiştir. Aslen İtalyan ve Mısır'da Mustafa Fâzıl Paşa tarafından te'sis olunan şeker fabrikasını idâre eden, fabrikanın Hidiv İsmâil Paşa tarafından gasbı üzerine Paris'e, Fâzıl Paşa'nın yanına giden Sakakini de o sırada idârehânededir; önce bu dâvetin 1 Nisan'a rastladığını kaydeden Ebüzziya, biraz sonra 13 Nisan'da olduğunu kaydederek, Sakakini'nin Ziya Bey'le Kemal'i Avrupa'ya dâvetini, istediklerini götürebileceklerini yazar. Bunun üzerine Kemal ve Ziya Bey, Agâh Efendi ile Alî Su'āvî'yi de Avrupa'ya dâvete karar vermişlerdir (*Ayn. yer*, nu. 14, 31 Mayıs, 1909).

Siyâvuş Paşa vakfına âit muâmele sebebiyle Kemal'in hükûmeti 16 Mayıs sabahına kadar oyaladığını, ta'yin edildiği Erzurum'a hareket etmediğni yazan Ebüzziya Tevfik, 18 Mayıs, 1867'de sabahleyin Avrupa'ya gittiğini kaydeder (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvīr-i Efkâr*, nu. 17, 16 Haziran, 1909; nu. 106, 107, 14 ve 15 Eylûl, 1909). Alî Su'āvî'nin de 18 Mayıs, 1867'de sabahleyin kalkan Mesajeri vapuru ile hareketlerini ifâdesi, Ebüzziya'yı te'yid etmektedir (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Ulûm* gazetesi, c. II., nu. 3, 15 Zi'lkı'de, 1286, s. 781 v. d.). Kemal ve Ziya Paşa'nın Avrupa'ya hareketinden on gün kadar sonra, *Cerîde-i Havâdis* gazetesinden naklen *Tasvīr-i Efkâr*'da şu habere rastlarız : "Kıbris Mutasarrıfı ta'yin buyurulmuş olan Ziya Beyefendi Hazretleri, mukaddemce oranın âb-u havası ile imtizâc edemediğinden, bu kerre isti'fâ-yi me'muriyet ederek Sergi-i umumî'yi temâşâ zimnında Paris'e azîmet etmiş ve Erzurum vilâyeti Vâlî Muâvinliği'ne me'muriyeti icrâ buyurulan İzzetlû Kemal Bey dahî mahall-i mezkûra gitmiştir" (Nu. 486, 23 Muharrem, 1284-27 Mayıs, 1867).

günün idâreyi ele alacağı kabûl edilmiş iken, Abdü'l-Aziz zamanında, bu usûl değiştirilerek, Velâyet-i Mısrîye o zamanki Hidiv'in, İsmâ'il Paşa'nın doğrudan doğruya oğluna verildi, böylece evlâd verâsetine tebdil olundu. İşte bu sebepten Mustafa Fâzıl Paşa, verâset hakkını, dolayısı ile maddî birçok menfaatlarını kaybetmiş oluyordu. Bu karar 1283 (1867) Mayıs'ı başında verilmiş, Fazıl Paşa, Kemal ve Ziya Paşa'dan bir yıl kadar önce Avrupa'ya gitmiştir [12]. Kemal'in ta'yin edilmiş bulunduğu Erzurum'a gitmeyip, hukûmeti, Evkāf Nezâreti'ndeki bir işini ve parasızlığını bahâne delerek oyalaması, Avrupa'ya gitme husûsundaki işlerini tanzim ile uğraşmasındandır. Bâb-ı âlî'nin te'min ettiği parayı ise, Erzurum'a gitmeyeceği ve tezkireyi yazdıktan bir-iki gün sonra Avrupa'ya hareket edeceği için almamıştır.

Ebüzziya Tevfik'ın, *Nümûne-i ahlâk* başlığı altında neşrettiği bu mektup, Kemal'in ne ahlâkî bir faziletini, ne de za'fını gösterir; mektubun içindekilerden anlaşıldığı gibi, Kemal, Bâb-ı âlî tarafından kendisine verilmesi kararlaştırılan ihsânı reddetmiş değildir; Erzurum'a gitmesi için verilen bu parayı, oraya gitmeyeceğine göre almaması kadar tabi'î birşey olamaz; diğer taraftan, bu parayı, ihtiyâcı olduğu bir zamanda alabilmesi husûsundaki arzusunu da izhar etmiş, hattâ, bu tezkire vâsıtası ile te'mîne bile çalışmıştır.

Mektup, Bâb-ı âlî'nin Kemal'i İstanbul'dan uzaklaştırma husûsundaki siyâsetini, bunun için ne gibi çârelere başvurduğunu, atiyye bile tertip ettiğini gösterdiğinden mühimdir.

Birçok def'a basılan bu mektubu, ilk neşreden Ebüzziya Tevfik'tir (*Mecmua-i Ebüzziya*, c. 11., sayı 17, Fī-ı Cemāzīel-evvel, 1298; *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu 15, 14 Haziran, 1909). İsmail Hikmet, *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde, Münif Paşa'nın babası Mahmud Celâleddin Paşa'ya gönderildiğini kaydederek (Bu kayid, Mahmud Celâleddin Paşa, Abdü'n-Nâfi' Efendi'nin oğlu olduğundan yanlıştır), neşretmiş (Bakû, c. 1., s. 216 - 17), buradan naklen de, aynı hatânın tekrarı ile Sa'deddin Nüzhet Bey'in eserinde basılmıştır (*Namık Kemal Hayatı ve Şiirleri*, İst., Expres Matbaası, 1933, s. 67). Mektup, 1867'de Meclis-i Vâlâ Başkâtibi bulunan ve *Mir'ât-i Hakikat* müellifi Mahmud Celâleddin Bey (Paşa)'e hitâben yazılmıştır. Ebüzziya Tevfik'ın *Yeni Tasvîr-i Efkâr* neşrinden naklen, bu mektup, diğer neşirleri kaydedilmeyerek, Midhat Cemâl Kuntay tarafından da basılmıştır (*Namık Kemal*, İst., Maarif Matbaası, 1944, c. 1., s. 275).

Biz, ilk neşri esas alarak, ikinci basımla mukāyeseli tarzda neşrediyoruz.

[12] "Meclis-i hazâ'în Reisi sâbık devletlû Mustafa Fâzıl Paşa'nın işbu Çarşanba günü Dersaâdet'ten Napoli'ye müteveccihen hareketi" (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 19 zi'lkı'de, 1282, 5 Nisan, 1866). Fâzıl Mustafa Paşa'nın Avrupa'ya gitmesi hakkında mufassal bilgi edinmek için bk., Alî Su'āvî, *Tarih-i Mahmudî ve Mecîdî ve Azîzî*, *Ulûm* mec., 15 Ramazan, 1286; Ziya Paşa, *Verâset-i Saltanat-ı seniyye*, İst., 1326, s. 10 v.d. v.; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mır'ât-i Hakikat*, c. 1., İst., Matbaa-i Osmânîye, 1326, s. 39 v. d.; Engelhardt'ın 1282'de neşrettiği eserinin Alî Reşad tarafından *Türkiye ve Tanzimat* adı ile tercemesi, İst., 1329, s. 242, 244-292; Ahmed Râsim, *Osmanlı Tarihi* (İst., Ebüzziya tab., 1328, c. IV., s. 2183, 2192, 2201 v. d.); Mehmed Ârif, *Başımıza Gelenler* (İst., 1328, s. 464-535). Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 481.

10. MAHMUD CELÂLEDDİN BEY'e

16. V. 1867

Evkāf-ı humâyun hazîne-i celîlesinden derdest-i-tesviye bulunan bir kâğıdın hitam bulmak derecesine gelmesi cihetiyle bugünlerde ele bir otuzbin kuruştan fazla para geçeceğini geçen gün taraf-ı âlî-i kerîmânelerine ifâde etmiştim. Elde mevcut olan akçeyi karşılık göstererek bugün bir istikraz aktetmiş olduğumdan bunun mahsûlü düyûn-ı muhtelife-i kemterânemi tesviye ettikten başka yol masârifine kifâyet edecek derecede bulunmuştur. İşte şimdiye kadar Dersaâdet'te ikāmet-i âcizânem esbâbından biri olan ihtiyaç ber-taraf oldu ve vükelâ-i fihâm hazarâtı tarafından inâyeten tertip buyurulmakta olduğu tebşîrât-ı vâkı'a-i devletlerinden müsteb'ân atiyyeye hâcet kalmadı.

Bu hâlde zikrolunan atiyyeyi [13] almaklığım lâzım gelse hem müşarünileyhîn hazâratının işbu fazîlet-i muhsine-i-âciz-perverânelerini mahalline masrûfiyyet şerîtasından ayırmış ve hem de ötedenberi kemāl-i şiddet ile zarûret çekmekte iken muhâfazasında sebat eylediğim meşreb-i kanaatkârîye halel getirmiş olacağımdan, şimdiki hâlde böyle bir niyyet-i-âtifetkârî ile isbat buyurulan teveccühât-ı seniyye-i bende-perverânenin bi'ttabi' kalb-i-ahkarâneme bahşettiği gencîne-i mefhar ve ibtihâc ile iktifâ ve husûl-i fiiliyâtının bir ihtiyâc-ı-sahih zamânına ta'lîkini istid'â eylediğimin bir münâsebetle efendilerimize arz ve beyânını hakk-ı kemterânemde bu âtıfet-i-celîlenin zuhûruna vâsıta olan inâyet-i seniyye-i kâmkârîlerinden sûret-i mahsûsada istirham eylerim [14].

Bugün meblag-ı mukterizin ahzı için erken gitmekliğim lâzım geldiğinden ve beyân-ı hâlin te'hîrini dahî münâsip göremediğimden bi'zzarûre devlethânelerine gelmek şerefine mazhar olamıyarak defe'âtle meşhûd-i çeşm-i mefharetim olan afv-ü-âtifet-i tevâzu'kârî-i kerîmânelerine istinâden şu ümniyye-i kemterânemin kalemen arz ve teblîgine cesâret eylediğim muhât-ı ilm-i âlîleri buyruldukta ol bâbta...

Fī — 12 Muharrem, sene 1284

KEMAL

[13] Krş., Atiyye-i celîleyi (*Yeni Osmanlılar Tarihi*).

[14] Bundan sonraki paragraf, Ebüzziya neşirlerinde mevcut olduğu hâlde, diğerlerinde çıkarılmıştır.

XI.

Bir önceki mektup münâsebeti ile, Âyetullāh Bey tarafından Yeni Osmanlılar adlı gizli cemiyetin bâzı kararlarının Subhî Paşa'ya bildirildiğini, onun da Rüşdî Paşa'yı araya koyarak, Sadr-ı a'zam Âlî Paşa'yı, dolayısıyle hükûmeti haberdâr ettiğini yazmıştık. Erzurum'a gitmemek, Avrupa'ya kaçmak için işlerini tanzim ile uğraşan Namık Kemal'in, bu düşüncesini babasına dahî açmadığı aşağıdaki iki mektubundan anlaşılıyor.

Kemal Paris'e hareketini bildiren bu mektubunda, kendisini halklı gösterecek sebepler ileri sürmektedir: Yeni Osmanlılar Cemiyeti Paris'te bir ictimâ' akdedecektir; cemiyet mensuplarının, kendinin, vatan ve devletin hayatı bu ictimâ'a bağlıdır. Vükelâya galebe için hazırladıkları böyle bir ictimâ' olmasa bile, aynı iş için Paris'te bulunmaları lâzımdır. Fâzıl Paşa İstanbul'da değildir; Ziya Paşa ta'yin edildiği Kıbris'e, kendisi de Erzurum'a gitse idi, vükelâ ile kim uğraşacaktı? Erzurum'a gitse bile, oradan iki seneden önce dönemezdi; kendileri İstanbul'da olmayınca, Murad V.'ın tahta geçme hakkı ıskāt edilir ise Kemal'in hâli neye varacaktı; onu Erzurum'dan kim getirtebilecekti? Esâsen, Mustafa Âsım Bey de, Kemal'e, vükelânın iş başında ancak iki sene kalabileceğini müjdelememiş mi idi? Paris'te de en çok iki sene kalacağına göre, bu hususta babasının üzüntü duymaması lâzım gelir.

Görülüyor ki Kemal, Avrupa'ya hareket ederken pek büyük ümidlere kapılmıştır; Paris'te mühim işler başaracağını umuyor. Bu yüzden âilesi ile vedâ'laşmamış, gideceğini haber de vermemiştir. Vaktiyle, ifrat derecede teessürüne şâhit olduğu babasının, bu teşebbüse engel olmasından korkmuştur. Mümkin olduğu takdirde bu seyahatin, ev halkından gizli tutulmasını da babasından recâ ediyor.

Bu mektup, gizli cemiyet mensuplarının, vükelâyı devirmek, bunun için Paris'te bir ictimâ' akdetmek gāyesi ile Avrupa'ya kaçtıklarını açığa vurduğundan çok mühimdir. Abdü'l-'Aziz'in, Murad'ın (Prens'in) da Paris'e gideceği haberini veriyor. Bunların, Kemal ve arkadaşlarının Avrupa'ya kaçmasından az conra, 1867 Ağustos'unda Avrupa'ya seyahatleri husûsunda, bu cemiyet mensuplarının da teşebbüste bulunduğu hatıra gelebilir. Büyük işler başarmak gāyesi ile Avrupa'ya kaçan, belki pek yakında İstanbul'a, kendi ifâdesine göre *pek büyük bir feyizle* döneceğini uman, bu ümidlerini gölgelendiren hiçbir ye'se kapılmayan Kemal'in bu mektubu, bu güne kadar gāyeleri hakkında mevsûk olmayan ve biribirini yalanlayan bilgiye sâhip olduğumuz Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin teşebbüslerini aydınlatan kıymetli bir vesikadır.

Mektup tarihsizdir; ihtivâ ettiği, "İstanbul'dan Paris'e müteveccihen hareket ettim" cümlesine dayanarak, hareketinden bir-iki gün önce, yâni 16 Mayıs, 1867'de yazıldığını kabûl ediyoruz.

Mektubun aslı Kemal'in el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 280). Bu nüshadan naklen Midhat C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., İst., Maarif Matbaası, 1944, s. 305 v. d.).

11. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

16. V. 1867

Velīni'metim, Sebeb-i hayatım, Pederim Efendim,

Prens Hazretleri'nin ve İstanbul'da mevcûd olan erbâb-ı hamiyyetin ve bizzat kendimin ve vatan ve devletin hayatı Paris ictimâ'ında bizim tarafın galebesine ve bu ictimâ' tekarrür etmez ise, Paris'te bizden birkaç adamın vücûdüne mütevakkıf olduğundan ben, İstanbul'dan Paris'e müteveccihen hareket ettim. İnşā'llāh 'an-karīb pek büyük feyz ile avdet edeceğimde şüphe etmeyiniz. Bu mihnet sürse sürse iki yıl süreceğini sizin tebşīrâtından [1] anlamıştım; binâenaleyh bu bapta sizin hiç teessür etmeniz lâzım gelmez. Zâten Erzurum'a da gitsem, bu herifler beni iki yıla kadar avdet ettirmezlerdi. Ben, Ziya Bey, Aziz Paşa [2] bir yere dağıldıktan sonra, burada vükelâya kim galebe edecek; beni kim getirtecek? Ya, ne'ûzubillāh Paris'te herifler Prens'in hukūkunu ıskāta muvaffak olurlar ise, o zaman benim hâlim neye varırdı? Şimdi Ziya Bey benimle berâberdir; Hünkâr gelecek, Prens gelecek, Mustafa Paşa orada; kim bilir orada neler zuhûr eder. Elimizde vesâit-i gālibiyyet pek mükemmeldir; Allāh muvaffak eyleye.. Hâsılı Allāh, Peygamber aşkına, benim başım için keder etmeyin ve saâdet-i hâlimi ister iseniz gönlünüz kırılmasın. Vâkı'a vedâ edemediğimden müteessifim; fakat ifrat teessürünüzü gördüğümden pek yıldım; şâyet mâni' olursunuz, ben de dayanamam diye cesâret edemedim.

Vâlidelerimin [3], eniştemin, Hanım halamın eteklerini öperim; Nesīme [4]'ye selâm ederim; Feride [5]'nin gözlerini öperim.. Mümkin

[1] Acele ile, *sizin tebşīrâtınızdan* yerine *sizin tebşīrâtından* yazılmıştır.

[2] Alî Su'âvî, *İ'lân* başlıklı ve muhtelif şeylerden bahsettiği bir yazısında, Aziz Paşa'nın Yeni Osmanlılar erkânından olduğunu ve onun *medeniyet İstanbul'a ters tarafından girdi* sözünü pek doğru bulduğunu kaydeder (*Muvakkaten*, sf. 15, 3 Receb, 30 Eylûl, 1287). Aziz Paşa'dan ve Kemal'le alâkasından ileride sırası geldikçe bahsedeceğiz.

[3] Kemal'in üveği anneleri Dürrī'ye ve Mâ'ide Hanımlar; Mâ'ide Hanım'ın eniştesi.

[4] Kemal'in zevcesi.

[5] Mektubun yazıldığı sırada ikibuçuk yaşında bulunan kızı.

olur ise, benim azîmetimi eve hiç bildirmeyin. Hacı[6] ayrı mektup yazdım. Ahbâba selâm ederim.. Bâkî duâ.. Her posta mektubumu alırsınız. Şuna buna gösterilmek üzre ayrı ve ca'lî bir mektup daha gönderdim..

N. KEMAL

[6] Acele ile *Hacı'ya* yerine *Hacı* yazmıştır. Belki telâştan, belki mektubunun ele geçmesi endişesiyle isim tasrih etmeyerek, Hacı demekle iktifâ ediyor; ifâdesinden ilerideki mektuplarında adı sık-sık geçen, Hacı Alî, Hacı Ahmed İzzet, Hacı Kadrî Efendiler'den kimi kasdettiği anlaşılamıyor. Hacı Hasan Ağa olması muhtemeldir (Bk., *İndes*).

XII.

Bir evvelki mektubunda Kemal, Avrupa'ya hareketinin mümkin olursa ev halkından gizlenmesini Mustafa Asım Bey'den recâ etmiş, azîmetinin hakîkî sebebini anlatarak, soranlara gösterilmek üzre ayrıca ca'lî bir mektup yazdığından da bahsetmişti. Sözü geçen bu mektubun biraz sonra neşredecemiğiz mektup olduğu muhakkaktır. Muhtaviyâtından, bir önceki mektup gibi ayni cins mâvî kâğıda, aynı renk mürekkeple kaleme alınışından dolayı, 1867 Mayısı'nın 16'sında yazıldığı anlaşılıyor.

Bu kısa mektup, bize, şâirimizin işlerini nasıl gizli tutmaya çalıştığını gösterdiğinden mühimdir.

Bu mektubun Kemal'ın el yazısı ile olan nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 325). Bu nüshadan naklen klişesi ve yeni harflere çevrilen metni M. C. Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 299).

12. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

16 Mayıs, 1867

Velîni'metâ,

Bendeniz bu kerre hasbe'l-iktizâ Paris'e hareket ettim. Bu muvakkat birşeydir. Hiç teessüf etmeyin. Ben gelinceye kadar eve bakarsınız. Cümleye selâm.. Pek aceleye geldiğinden bu kadar yazabildim.

Bâkî du'â..

N. KEMAL

XIII.

Kemal ve Ziya Paşa'nın Avrupa'ya hareketinden bir hafta kadar sonra, Ziya Paşa'nın Kıbris'in havası ile evvelce de imtizâc edemediğinden isti'fâsından ve Sergi-yi umûmî'yi görmek maksadı ile Avrupa'ya, Erzurum vilâyeti Vâlî Muâvinliği'ne ta'yin olunan Kemal'in aynı yere gittiğinden gazetelerde bahsedilmiş[1], bu i'lândan iki gün sonra, 26 Mayıs, 1867'de vaz'iyyet resmen ele alınmıştır. Sadr-ı a'zam Âlî Paşa'nın, Başkâtib'e hitâben yazılan arz kâğıdında sâbık Kıbris Mutasarrıfı Tayyib Paşa'nın me'muriyetine iâdesi, Ziya ve Kemal Bey'lerin hareket tarzı "Devlet'ce şâyân-ı takbîh-ü mücâzât olan ef'al-i gayr-i marzıyyeden bulunduğundan kendulerinin uhdelerinde bulunan rütbelerin terkîn-i kaydi ile kaldırılması" bildirilmiş, Saray Başkâtibliği vâsıtasıyle âit olduğu makāma arz ve tasvib olunmuştur[2]. Ertesi günkü, 26 Mayıs tarihli gazetelerde, "Geçende Kıbris Mutasarrıfı nasb ve ta'yin olunan Ziya Bey ile Erzurum Vilâyeti Vâlî Muâvinliği'ne me'mur edilen Kemal Bey, merkez-i me'muriyetlerine azîmet etmek veyâhut bir gûne ma'zeret-i meşrû'aları olduğu hâlde ânı evvelce lisân-ı edeble beyân edib de ol bâbta verilecek karâra intizâr eylemek lâzım gelir iken, kendilerini hakikat-i hâli bilmeyenlere mazlûm göstermek ve agrâz-i ma'lûmelerinin tervîcine âlet eyledikleri cemiyet-i ca'lîyeden nâşî magdur olduklarını i'lân eylemek niyyet-i makdûhası ile Bâb-ı âlî'nin ve hiçbir mahallin re'y-ü ruhsatına murâcaat etmeksizin diyâr-ı âhara firâr eylemiş olup, kendilerinin bu hareket-i kabîhası haklarında mücâzât-ı mahsûsa icrâsını istilzâm etmiş ve bu makûle ef'âl-i redî'e ashâbının hiçbir vakitte Devlet'ce tanınmaması umûr-i tabî'iyyeden olması ile, uhdelerinde olan rütbe-i seniyyenin cerîde-i teşrif-i humayun'dan terkîn-i kaydi bi'ttensib, irâde-i ifâde-i cenâb-ı hilâfet-penâhî dahî ol merkezde şeref-sunûh-ı sudûr buyurulmuş olmağla keyfiyyetin beyan ve i'lânına ibtidâr olundu" denilerek, vaz'iyyet resmen ilân edilmiştir[3].

İstanbul'dan hareketi gazetelerde bir hafta sonra i'lân edilen Kemal, Avrupa'ya gidince âilesinden bir müddet mektup alamamıştır; aşağıdaki mektup bir ay kadar geçmesine rağmen henüz muhâbere işinin tanzim edilemediği anlaşılıyor; bununla berâber güvenilir bir vâsıta bulmak üzredir. Mustafa Fâzıl Paşa adına Hamburg'a gönderilen mektuplar arasında, kendisine âit şeyler de bulunacağını umuyor.

[1] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 658, 20 Muharrem, 1284 (M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal* c. I., s. 300). Bu münâsebetle Ayaşlı Hayrî, bir tarih düşürmüştür : Ziya Paşa, *Zafer-Nâme*, s. 28. — M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. V., s. 768 :

Küskünüz biz vükelâyā diyerek bâzı sefîh
Savuşup Pāris'e birbîrine oldū dünbāl
Yaptı tārîh bir eksikle, firârîler için
Be meded kaçdı Su'âvî vü Ziyā Bey'le Kemāl

[2] Başvekâlet Arşivi, İrâde Defteri-1284, nu. 3 (M. Cemal Kuntay, *ayn. esr.*, c. I., s. 300 v. d.).

[3] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 660, 22 Muharrem, 1284 - 26 Mayıs, 1867.

Yazıldığı yıl kaydedilmeyen mektubun, Kemal'in Londra hakkında ilk intibâ'larına ve haberleşme işini henüz yola koyamadığına dâir kayidlerine daynarak, 1867'de yazıldığını tahmin ediyoruz. Hiçbir yerde neşrolunmayan mektubun Kemal'in el yazısı ile olan nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 326).

13. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 20. VI. 1867

Bu hafta dahî hiçbir mektup alamadım; fakat Paşa'ya birçok mektup gelmiş, ânlarda Hamburg'a gönderilmiş, elbette ânın içinde bana da kâğıt vardır. Yakında emn-i muhâbereye bir nizam vaz'edeceğiz; o vakit işler yoluna girer.

Elhamduli'llāh âfiyyetteyim. Londra da bir memlekettir ki burayı görmeyen rahatın mânasını bilmez.

Hanımvâlidelerim'in, eniştemin, Hanımabla'mın[4], Tahsin Efendi[5] ile Feride'nin gözlerini öperim. Nesîme'ye selâm ederim; ahbâbın cümlesine ve bi'l-husûs Hacı'ya hulûs ederim.

Birçok şeyler ısmarlamıştım; mektup gelmedi ki haber alayım. Tütünsüzlükten sıkıntı çekeceğiz gibi görünür. Sâir cihetlerle refâhımız yerindedir.

20 Haziran-ı Firengî

N. KEMAL

[4] Mâ'ide Hanım'ın kardeşi.

[5] Tahsin Efendi, o devrin en hamiyyetli ve cesur gençlerindendir. Ebüzziya onun hakkında, "Akşama kadar her tarafı dolaşır, evlerimize uğrayacak vakit ve fırsat bulur, mevkûfînin hâllerine kadar lâzım olan ma'lûmâtı alır, ya bir pusula ile, ya bi'zzat bize bildirir idi" diyor (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 18, 4/17 Haziran, 1909). Hasan Tahsin Efendi, Bâb-ı seraskerî mümeyyizlerinden olup, Hüseyin Nâzım (1854-1927) Paşa'nın babasıdır (Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c, IV., s. 784; İbnü'-l Emin M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VI., İst., Devlet Matbaası, 1938, s. 1149).

XIV.

Mustafa Fâzıl Paşa'nın Avrupa'ya gitmeden önceki son me'muriyeti, 6 Ekim, 1865 (15 Cemâdâ I., 1282)'de ta'yin edildiği Meclis-i âlî'i hazâ'în Reisliği'dir. Fuad Paşa ile husûmetten dolayı 1866 yılının ilk aylarında bu vazifesinden isti'fâ ve Memâlik-i Osmânîye'den çıkmasına irâde sûdur etmiştir. Mısır verâset kānūnunda Hidivvîyyet'in büyük kardeş yerine büyük oğula intikāli husûsunda yapılan değişiklik neticesinde Hidivlik sıfatı ıskāt olunan Fâzıl Paşa, 28 Mayıs, 1866 (13 Muharrem, 1283)'da Avrupa'ya gitmiş, muhtelif yerlerde dolaştıktan sonra Paris'te yerleşmiştir[1].

Su'âvî'nin, Filibe'de bulunduğu sırada, *Tasvîr-i Efkâr*'da çalışan Kemal'e, Filibe Muhâbere-i telgrafîye me'muru Rüşdî Efendi vâsıtasıyle, *Ehemmiyet-i hıfz-i māl* adlı bir risâlesi ile, *Herodot Tarihi Tercemesi*'ni, yazdığı diğer eserlerin fihristini gönderdiğini biliyoruz: bu yazıları ile Kemal'in dikkatini çeken Su'âvî, daha sonra İstanbul'a gelmiş, Şehzâde Câmi'i'nde verdiği derslerle, şâirimizin hayranlığını kazanmıştı (Bk., Mektup, nu. V., IX., III.). Hayatı birçok garip mâceralarla dolu olan Su'âvî, Sofya'dan sonra Mekke'ye, Bursa'ya, Simav'a gitti; bulunduğu me'muriyyetlerden, türlü vesîleler ile uzaklaştırıldı. Kendi ifâdesine göre bu seyahatler, muhtelif memleketlerde karşılaştığı hâdiseler, onda "Maddî nizamlar, maddî kānunlar esâsı üzerine binâ olunmadıkça devletimiz için bekā" mümkin olamayacağı fikrini uyandırdı. Bu ruh hâli içinde Rumeli'de dolaştığı sırada, Mustafa Fâzıl Paşa'nın ismini, Abdülaziz'e karşı yazdığı maktubunda, *tebdîl-i usûl-i idâre ile devleti kurtarmaz iseniz, hâtime-i salâtîn-i Osmanîye olursunuz* dediğini duymuş, zenginliğini, mansıba muhtaç olmadığını da öğrenince onu, mazlûmları kurtaracak bir fedâkâr diye tanımıştır.

M. Fâzıl Paşa Avrupa'da iken, Su'âvî İstanbul'a gelmiş, Şehzâdebaşı Cami'i'inde ders vermeğe başlamıştır. İşte bu sırada Filip Efendi, ona *Muhbir* adlı bir gazete çıkarmak ve kendisini muharrir olarak istediğini bildirmiştir; Su'âvî, muharrirliği kabûl etmemekle berâber, ilk nüshayı tamâmıyle kendisi yazmış (2 Ocak, 1867 - 25 Şa'ban, 1283), diğer nüshalarına da makāleler vermiştir. Gazetede, Fâzıl Paşa'nın Jön Türk riyâsetini bildiren ve kâtibi vâsıtasıyle neşrolunan i'lân, Bâb-ı âlî'nin dikkatini çekmiş, bu dikkati, Su'âvî'nin *Belgrad Kal'esi* ve *Millet Meclisi* hakkındaki yazıları, Girid'e iâne toplamak için teşkil ettiği cemiyet, artırmıştır. Bu hâdiseler ile alâkalı olarak, 1283'de, Zilkı'de ortalarına doğru Kastamonu'ya sürülmüştür (Mart, 1867). Bir ay sonra Fâzıl Paşa'nın adamlarından biri Kas-

[1] Mustafa Fâzıl Paşa'nın, Süreyya Bey'in *Sicill-i Osmânî*'sinde haltercemesi oldukça noksandır (C. IV., s. 481). Daha mufassal ma'lûmat için bk., *Cerîde-i Havâdis*, nu. 2946, 5 Zi'lkı'de, 1292). — Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. I, 31 Mayıs, 1909. Ebüzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Tarihi*'ndeki, Mustafa Fâzıl Paşa'nın 'Abdü'l-'Azîz tarafından memleketimizden çıkarıldığı husûsundaki ifâdesi tekzib olunarak, Sâmî Paşa Zâde Hasan Bey'den naklen, "O sırada Mısır Vâlîsi İsmâ'îl Paşa'nın İstanbul'a gelmesi melhûz idüginden, Fâzıl Paşa'ya bir müddet İstanbul'dan çıkması için, tavsiye makāmında, Bâb-ı âlî'den tezkire yazıldı"ğı kaydediliyor (*Hâdisât-ı Hukūkîye, Yeni Osmanlılar Tarihi ve İnkılâbât-ı fikrîye Münâkaşaları*, Tarih kısmı-3, 15 Nayıs, 1341, s. 9 v. d.).

tamonu'ya gelip, Su'âvî'ye doksan altın vermiş, Paşa'nın, kendisini Paris'e çağırdığını bildirmiş, 13 Muharrem, 1284 (17 Mayıs, 1867)'de ikinci bir şahıs vasıtâsıyle, Avrupa'ya kaçmak için bütün vesâitin hazır olduğu haber verilmiştir. Fâzıl Paşa'nın kethudâsı Mehmed Bey'in berâberinde Kastamonu'dan 14 Muharrem, 1284 (18 Mayıs, 1867) 'de ayrılan Su'âvî, İnebolu yolu ile, birçok tehlikeler atlatarak İstanbul'a geldi; 18 Muharrem (22 Mayıs) 'de, Mesajeri Kumpanyası'nın *Marsilya* vapuru ile kaçmağa muvaffak oldu. Su'âvî, Mesina'ya geldiği zaman, kendisinden önce buraya gelen Ziya Paşa'ya ve Kemal'e rastladı; Marsilya'dan berâberce tirene binerek, 26 Muharrem, 1284 (30 Mayıs, 1867) 'de Paris'e geldiler.

Ziya Paşa ve Kemal, Paris'e niçin gittiklerini de Su'âvî'ye anlatmışlardır. Ziya Paşa, "Bilirsin ki benim hânem, hürriyet ve hakkâniyyet efkârında olanlara açık idi. Bu cihetle ben, nazar-ı Âlî'de müttehem gibi idim. Geçende Fâzıl Paşa'nın Hünkâr'a Fıransızca mektubunun Türkçe'ye tercemesi dahî benden bilindiğinden[2], töhmetim gûya tezâüf etmiş oldu; hattâ makâm-ı kahrda apansızın Kıbris mutasarrıflığına irâde zuhûr etti. Ândan anladım ki hakkımda, efkâr-ı şâhâneyi öyle bagdeten tahvîle muktedir olan Sadr-ı a'zamın, beni Kıbris'e azîmetimde azl ile orada tevkif etmeğe kudret-i mutlakası vardır. Ma'hâzâ Avrupa'ya bir seyahat de arzu ederdim; husûsâ bu yıl şu Paris sergisini[3] görmek nekadar isterdim. Bu esbâp ile berâber Fâzıl Paşa hayli vakittir beni Avrupa'ya ister ve teayyüşümü ta'yin eder. Ânınla bir kerre görüşüp, efkârını şifâhen anlamak isterim. Eğer hisâba gelir ise ve efkârı yolunda ise, bir serbest memlekette oturup, idâre-i zâlime aleyhine paçaları sıvarız" demiş, Kemal de, kısaca, Avrupa'ya gidişinin sebebini, "Sen Kastamonu'ya gittikten sonra, beni de *Tasvîr-i Efkâr*'a yazmaktan men'ettiler; Erzurum vâlîliği muâvini nasbeylediler. Paris'ten Fâzıl Paşa ise, seninle berâber gazete yazmak üzre, beni de Avrupa'ya istemekte.. Bu cihete muvâfakati ma'kûl gördüm; Bey'i de savuşmağa ben tahrik ettim" tarzında anlatmıştır.

Yukarıda da kaydettiğimiz gibi, 30 Mayıs sabahı Paris'e giren Kemal, Ziya Paşa ve Su'âvî, doğruca Fâzıl Paşa'nın evine gitmişler; kendilerini çok iyi karşılayan Fâzıl Paşa, geçinebilmeleri için servetinin yeterliğinden bahsetmiş, oturacak bir yer bulmaları için, Şinâsî'ye yollamıştır. Böylece Şinâsî'nin oturduğu semtte yerleşmişlerdir[4].

[2] Ebüzziya Tevfik, "Vefâ'da bir konakta bir Cuma günü saat yediden Cumartesi gecesi saat beşe kadar, Fâzıl Mustafa Paşa'nın Sultan Abdü'l-'Aziz'e olan mektub-i meşhûrunu bu abd-i âcize imlâ tarîkı ile Sa'dullah Paşa terceme etmiştir" der (Mehmed Gâlib, *Sa'dullah Paşa-yâhut-Mezardan Nidâ*, İst., Matbaa-i Ebüzziya, birinci basım, 1327, s. 121). Mektubun Türkçe metni Ebüzziya Tevfik tarafından basılmıştır *(Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 2-7, 19-24 Mayıs, 1909). Ayrıca bk., M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c., I., s. 279, 286 v. d.

[3] Bu sergide her memleketin yerli istihsâl ve san'at eserleri gösterilmiştir; 21 Haziran, 1867 (18 Safer, 1284)'de açılmıştır (*Ulûm* gazetesi, nu. 10, 15 Ramazan, 1286, s. 583 v. d.).

[4] İzahat için bk., Alî Su'âvî, *Yeni Osmanlılar Tarihi, Ulûm* gazetesi, c. II., nu. 15-16, s. 932, 892 v. d.

Kemal ve arkadaşları Paris'te pek az, bir ay kadar kalabildiler; bunun sebebi: Napoléon III.'un Paris sergisi münâsebetiyle bütün imparatorları, bu arada Abdü'l-Aziz'i de Paris'e da'vetidir. Hünkâr bu da'vet mektubunu, İstanbul'daki Fıransa sefiri eliyle, 17 Muharrem, 1284 (21 Mayıs, 1867)'de, Kemal ve arkadaşlarının henüz Paris'e gitmek üzre yolda bulundukları sırada aldı. Bu seyahata, Şehzâde Yûsuf İzzeddin, Murad ve Hamdî Efendiler, Başmâbeynci Cemil, Başkâtip Emin Beyler, Hâricîye Nâzırı Fuad Paşa v. s. iştirâk etti ve 30 Haziran'da Paris'e geldiler; Aynı sebeple, daha önce 17 Haziran'da da Hidiv İsmâ'il Paşa Paris'e giderek, Marşan (Ville Marchande) Kasrı'na indi.

Kemal ve arkadaşları bu resmî ziyâret münâsebetiyle esâsen Paris'ten uzaklaşmağa karâr vermişti; bunu, Fıransa Hükûmeti'nin resmî bir teblîği, mecbûriyet hâline getirdi. Sebebi, bir leh delikanlısının, Rusya İmparatoru'na sû'-i kasdidir. Fıransa Hükûmeti böyle bir harekette Jön Türkler'in parmağı olduğunu sanmıyordu; fakat, elçi Cemil Paşa, Sadr-ı a'zam Âlî Paşa'ya bir cemîle olmak üzre, elçiliğin fevka'l'ade tahsisâtı yekûnunu kabartmas ımuhakkak olan bu tedbiri, para kuvveti ile fiil hâline getirmek istemiş, hafiye me'murlarına mürâcaat ile, Jön Türkler'i şüpheli göstermiştir[5].

"Fıransa Dâhiliye Nâzırı Lavalet, bunu nasıl anlatacağını düşünürken, meseleyi bir gün önce Marquis'de Moustier'den[6] husûsî olarak öğrenen Ziya Paşa, esâsen Londra'ya gitmek üzre bulunduklarını söylemiş, da'vet edilmesinin sebebini sormuştur. Bunun üzerine Lavalet,

"Bu gidişinizdeki isâbeti tasdik ederim; ben de size bunu ihtar edecek idim; çünki İmparatorluk Hükûmeti, muhteşem misâfirini bî-huzûr edebilecek şeyleri mümkin olduğu kadar azaltmağı, mihmân-nevâzlık lâzimesi saymıştır. Şurasını ayrıca söylemekle fahr kesbederim ki, bu tedbirde Nezâret'in dahli yoktur; benim vazifem yalnız ihtardan ibârettir; çünki seyahat hakkında Nezâret size emir vermek için ma'kûl bir sebep tasavvur edemez." demiştir. Paris'e gelmek üzre bulunan Abdü'l-Aziz ve maiyyetine de Feburg Sentonore merkezinden, 30 Haziran, 1867 tarihi ile çekilen telgrafta, Jön Türkler'in Paris'ten ayrıldıkları bildirilmiş, "Ziya ve Kemal Beyler ile Âgâh ve Su'âvî Efendiler Londra'ya azîmet eylediler; Reşad, Nûrî ve Mehmed Beyler Jersey adasına gittiler; Rif'at Bey de Bruxel'e çekildi" denilmektedir[7].

Bütün bu izahlardan anlaşılacağı gibi, Kemal, Avrupa'ya gittikten sonra bir ay Paris'te kalabilmiş, Abdü'l-Aziz Paris'e girmeden önce, 30 Haziran'da Londra'ya geçmiştir. İşte aşağıdaki mektubunu, bu tarihten bir hafta evvel Paris'ten, babası Mustafa Âsım Bey'e göndermiştir.

[5] Alî Kemâlî, *Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İst., Ahmed Saidoğlu Kitabevi, 1944, s. 82, 99, 123, 103, 115 v. d. Hareketleri 21 Haziran'dadır *(Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 679, 684, 19 ve 26 Safer, 1284*)*.

[6] Marquis de Moustier (1817-1869), İstanbul'da sefirlik etmiş, 1866'da Hâriciye Nâzırı olmuş, 1867'de Luxemburg mes'elesini tesviyeye me'mur edilmiş, bir sene sonra da a'yân'a geçmiştir *(Ayn. esr.*, s. 84*)*.

[7] *Ayn. esr.*, s. 114 v. d.

Kemal bu mektubunda, uzun zamandır evinden haber alamadığı için duyduğu teessürü bildiriyor. Geldiği ilk günlerde bir mektup almış, bir daha arkası gelmemiştir. On kadar mektup yazmış, birine cevap alamamıştır. Gönderdiği mektuplar ellerine geçmese bile, onu arayıp sormaları gerekmez mi idi? Arkadaşları, gönderdikleri mektupların cevaplarını vaktinde almaktadırlar; bu yüzden arkadaşlarından da utanıyor; çünki onların yanında, kıymet verilmeyen, âilesi tarafından aranılmayan bir kimse mevkı'ine düşmüştür. Evvelce verdiği adrese emniyeti kalmadığı için, bundan böyle mektuplarının *Courrier d'Orient*, veya sarraf vâsıtasıyle yollanmasını, onların adresini bildiklerini, veya bu mektubu ile bildirmiş olduğu adresine, doğrudan doğruya İngiltere postasına vermelerini istiyor. Sözü geçen *Courrier d'Orient*, İstanbul'da Fıransızca çıkan bir gazetedir; 1865'de, Şinâsî'nin de Avrupa'ya kaçmasına yardım eden bu gazetenin müdürü Jean Pietrie [8], yukarıda işâret ettiğimiz gibi, Kemal ve Ziya Bey de, Paris'e gitme husûsunda, Fâzıl Paşa'nın adamlarından Sakakini ile bu gazete idâre-hânesinde anlaşmışlardır.

Mektupta bahsi geçen sarraf ise, Köçeoğlu Agop veya Hıristaki Efendi olabilir; bunlar Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensuptur; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal'in ifâdesine göre, bu cemiyete maddî, ma'nevî yardımları dokunmuştur [9].

Mektup imzâsızdır; yazıldığı yıl da, işâret edilmemiştir. Muhteviyyâtından, Avrupa'ya gittikten az sonra yazıldığı anlaşılıyor; bunun için kaleme alındığı yılı, 1867 olarak tesbit etmiş bulunuyoruz.

Kemal'in bu mektubu yazdığı sıradaki teessüründe, âilesinden uzun zaman mektup almamasının yanında, Abdü'l-'Aziz'in Avrupa seyahatinin, Paris'i bu yüzden terke mecbur edilmelerinin de yeri vardır. Mektup, şâirimizin ne gibi şeylerden üzüntü duyduğunu, gurûrunun nelerden incindiğini gösterdiğinden mühimdir.

Bu mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasında olup, kendi el yazısı iledir (Nu. 321). M. Cemal Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c., 1., s. 110 v. d.).

---

[8] Ahmed Râsim, *İlk Büyük Muharrirlerden Şinâsî*, İst., Yeni Matbaa, 1927, s. 31.

[9] *Abdülhamid-i Sânî'nin Notları*, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nu. 13 (90), 1 Kânunıevvel, 1926, s. 60 v. d. Ebüzziya Tevfik, Karabet adlı bir sarraftan da bahseder. O tarihte Gümrük karşısında bir dükkânı olan Bünyanlı Karabet, Yeni Osmanlılar ile Murad V. arasındaki muhâbereye vâsıta olmakta, "Ta'bir câiz ise posta kutuluğu etmekte idi" diyor (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvîr-i efkâr*, nu. 9, 26 Mayıs/ 8 Haziran, 1909).

14. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 24. VI. 1867

Velîni'metim Pederim Efendim,

Nekadar taş yürekli bir herif olduğumu bilirsiniz. Ömrümde gözümden yaş çıkmamış iken, inkisâr-ı kalbimin şiddetinden bu mektubumu ağlayarak yazıyorum. Okuyunuz da, insâf ediniz. Avrupa'ya geldim geleli bu mektubum onuncu mektuptur. Burada arkadaşlarım, gönderdikleri kağıtların, vakti vaktine cevâbını alıyor; ben, birisine bir satır cevap alamadım. Acabâ beni mezarda mı sanıyorsunuz? Yoksa mektup yazmmağa ikân mı bulamıyorsunuz? Ben yeni geldiğim vakit pek âlâ kâğıt gönderdiniz; ândan sonra mektubun arkasını kesmede mâna nedir? Bana mektup nerelerden gelebileceğini pek âlâ bilirsiniz. Tutalım ki, benim tarafımdan gönderilen kâğıtlar elinize gelmemiş olsun; merāk edip de sordurmak ve haber alamıyorum diye birşey yazmak yok mudur? Ben kendimi, evimin ve ahbâbımın yanında pek kıymetli bir adam sanırken, böyle mektupsuz durmağa ve arkadaşlarımın yanında rezil olmağa tehammül etmek ihtimâlim yoktur. İşte, vâsıtalara emniyeti kaldırdığım cihetle, bu sefer size doğruya bir adres gönderdim; cevâbınız gelinceye kadar, mektubun da arkasını kestim. Kâğıt yazarsanız, üzerini o adrese tatbîkan yazdırırsınız. İsterseniz Yûsuf Ağa'ya verir [10], *Kuriye Doriyan* (*Courrier d'Orient*)'a gönderirsiniz; isterseniz sarrafa verirsiniz; isterseniz doğrudan doğruya İngiltere postasına gönderirsiniz. Nihâyet yirmi gün beklerim; buna da cevap gelmezse, billâhi'l-'azîm ândan sonra bir harf yazmak ihtimâlim yoktur. Benim İstanbul'da evim yoktu der, öyle tesellî bulurum.

24 Haziran-ı Firengî

N. KEMAL

Bana verilen kâğıtların, İngiltere postası ile gönderilmesi lâzım gelir; bir de, gönderdiğim adrese dikkat olunsun. Bir kelimesi eksik olursa, mektup gelmez. Kâğıdın üzerini Fıransızca yazdıracak bin ahbâbınız vardır; eğer bulunamazsa, bizim sarraf da yazar. *Kuriye (Courrier)*'ye üzeri açık gönderilip de, posta tenbih olunsa da olur; benim orada adresim vardır..

[10] *Tasvîr-i Efkâr* gazetesi müvezzi'i (Ahmed Râsim, *İlk Büyük Muharrirlerden Şinâsî*, İst., Yeni Matbaa-1927, s. 41).

XV.

Kemal, babasına yazdığı bu mektubunda, hayatını nasıl geçirdiğini anlatıyor: Londra'da incir bahçelerinin bolluğundan, konyakların nefîsliğinden bahsediyor. Paris'te birçok kitabı vardır; vakit buldukça okuyup eğlenmektedir. Mustafa Âsım Bey'e bundan sonra yazdığı mektuplarından birinde (Nu. 17.), Nûrî Bey'in sancılandığından, soğuk aldığından bahsetmiştir. Kendisinden naklen, îmâlı bir ifâde ile, bu hastalık hakkında îzâhât veriyor. İlerideki mektuplarda, bilhassa Avrupa'daki çapkınlıkları dolayısıyle, bu isme sık-sık rastlayacağız.

Krakaçan, Kemal ve arkadaşlarının Avrupa'da neler yaptığını merak etmektedir; birçok mektuplarında adı geçen bu şahısla, mektuplaştığı da anlaşılıyor; fakat o, buna rağmen, Mustafa Âsım Bey'den, havâdis istemektedir. Son cümledeki Baba Recûl, yanılmıyorsak Abdü'l-'Azîz'dir: Avrupa seyahati esnâsında, Yeni Osmanlılar tarafından sıkıştırıldığından, İstanbul'da umumî bir meclis akdedileceğinden bahisle, bu meclisin, kendilerine hiçbir tazyık yapamayacağını ileri sürüyor.

Kemal'in Avrupa'daki hayatını aydınlatan bu mektup, büyük işler başaracağı husûsunda nekadar ümitli olduğunu da açıkca anlatmaktadır: Allāh murâdımızı versin de, mev'ûdâtın hepsi olur cümlesinde, *murâd* kelimesini tevriyeli kullanmıştır. İstekleri arasında, Abdü'l-'Azîz'in tahttan düşürülmesi, yerine velîhad Murad V.'ın geçirilmesi de olduğu seziliyor.

İmzâsız ve tarihsiz olan mektubun, Abdü'l-'Azîz'in Avrupa'ya seyahati esnâsında, 1867 Temmuzu'nda yazıldığını tahmin ediyoruz: bu tahmini, ümidlerle dolu ifâdesi de kuvvetlendirir.

Mektubun, Kemal'in kendi yazısı ile olan nüshası Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 90).

15. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Paris — ?. VII. 1867

Padisi,

Londra'da incirin bahçesi dolu dolu; fakat ibtizâli cihetiyle şâyân-ı rağbet değil, yâhut bana göre öyle. Geldiğimiz vakit hep arkadaşlardan sorar öğrenirsiniz ya... Melek gibi geçiniyorum. Çok ismetli, çok sebâtlı herif imişim. *Allāh murâdımızı versin* de, mev'ūdâtın hepsi olur. Buranın konyakları pek âlâ.. Hele Londra'da, günde yarım şişe konyak içilmedikçe, mi'dede kuvve-i hâzime mümkin olamıyor; bereket versin ki kolera vaktinde alışmışız.

Burada bir yığın kitabım var. Fırsat buldukça okuyup okuyup eğleniyorum. Nûrî Bey'in beli, omuzu diye yazmıştım; bu gün kendi Londra'dan buraya geldi. Şeyhin kerâmeti kendinden menkûl kabîlinden olarak diyor ki, bizim meğer öyle fenâ bir illet zannıyle korktuğumuz şey, bir nevi' sinir za'fi imiş. Sonradan Londra'da bir hekime

gösterdim; otuz kuruşluk ilâç ile savuşturdu; yazık sarfettiğim bir-iki bin kuruşa.. Bilmem, acabâ inansam mı? Sinir za'fi falan, her ne ise, menşe'i ma'lûmdur. Zamâne hacısı bu ya...

Za'f-ı baserden şikâyet buyuruyorsunuz; vallāhi pek teessüf ettim. Bilmem safâdan mıdır nedir, eser-i keder olduğunu îmâ etmişsiniz. Şu kederler, nekadar lâyıksız şeyler olduğunu düşünmez misiniz? Bir kerre, ecdâdımın millet uğurunda ettiği fedakârlıkları tasavvur buyurun. Ben, o kadar nâ-halef miyim ki, vatanım için uhdeme düşen bir vazifeyi icrâ etmeyeyim? Bulunduğum hâl için keder değil, bi-hakkin arz-ı iftihar olunmalıdır.

Hoca Alî Efendiler'in [1], Şeyh Sa'îd Efendi'nin, Mehmed Efendi'nin [2], Hacı Baba'nın ellerini öperim; Enişte'nin, Hanım vâlidelerimin, Hanımabla'mın eteklerini öperim. Bacı Sultan'a selâm, uşaklara kezâlik..

Karakaçan'a [3], bu hafta yine mektup gönderdim; bilmem niçin bu kadar meraklı, bu kadar acûl.. Ben, geçen gece rü'yamda bizim evleri yanmış gördüm; hayırdır inşā'llāh. Hiç gazete görebildiğim yok. Nûrî Bey'in, falanın temdîd-i cezâsına dâir olan cerîdeden bir nüsha ihsan buyurur musunuz?

Baba Recûl [4] iyice sıkıştı; buranın tazyîki hayli ağırlaşıyor. İstanbul'da bir meclis-i umûmî akdolunacak imiş. Bakalım, ne hezeyan edecekler..

---

[1] Hacı Alî Bey, mâliyeden neş'et edip bilhassa bu sâhada İstanbul'da birçok me'muriyetlerde bulunan El-hacc Edhem Paşa'nın oğludur (Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. I., s. 315). Mustafa Âsım Bey de Meclis-i mâliye a'zâsından olduğu için, herhâlde Edhem Paşa'yı ve oğlunu yakından tanımakta idi. Kemal'in mektuplarında hemen dâima selâm yazdığı Hacı Alî Bey'in, Tırabzon Vâlîsi iken vefat eden Hacı Kadrî Bey'in kardeşi, Canik Muatasarrıfı Hüseyin Kâzım Efendi'nin amucası olduğunu Ebüzziya Tevfik kaydeder; Hacı Alî Bey, Cemiyet'in ekser a'zâsının maksadına vâkıftır; fakat Cemiyet'e dâhil olmamıştır (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 105-106, 31 Ağustos/ 13 Eylûl, 1909).

[2] Hacı Sa'îd Efendi, Kemal'in babasının dostudur; yüzü kırmızı olduğundan Havuç Sa'îd Efendi denilmektedir (M. C. Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., s. 89). Mehmed Efendi hakkında bk., bu ciltteki 18 numaralı mektup, not - 1.

[3] Müteâkip mektuplarda, muhâbereye vâsıta olan bir şahıs yerine Karakaçan ta'birinin kullanıldığını sık-sık göreceğiz. M. C. Kuntay, bunun "Veliahd Murad'ın adamı olan bir ulah" olduğunu kaydetmekle berâber, bir başka notunda, Murad V. ile Kemal arasında "Muhâbere vâsıtası bir ulah olması veyahut bu ismin muayyen bir şahıs için Kemal'le Murad arasında iğreti bir isim olarak kullanılması muhtemeldir" diyerek, müteredddid bir ifâde kullanmıştır (*Namık Kemal*, c. I., s.96, 562).

[4] Bu ta'bir ile Abdü'l-'Aziz'i kasdettiğini sanıyoruz (Bk., 31 numaralı mektup).

XVI.

Namık Kemal aşağıdaki mektubunu, Paris'ten, Recâîzâde Mahmud Ekrem'e göndermiştir. Londra'dan, Fâzıl Paşa ile görüşmek için Paris'e dönen Kemal, onun, Abdü'l-'Aziz ile berâber Viyana'ya gitmiş bulunduğunu haber alınca ye'se düşmüştür; Şinâsî'nin de Viyana'ya gitmiş olması, Kemal'i düşündürüyor ve her ikisinin de, İstanbul'a gideceğini umuyor. Şinâsî'den bahsettiği cümlelerden, ona kırgın olduğu da sezilmektedir.

Şinâsî, Kemal ve arkadaşlarından ikibuçuk sene kadar önce —Avrupa'da tahsilde iken yakın dostu olan Sa'îd Sermedî'nin Âlî Paşa'ya karşı tertip ettiği sû'-i kasdin hükûmet tarafından haber alınması ve habsi üzerine — Avrupa'ya kaçmıştı. Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarının Paris'te toplanmaları, politika işleri ile uğraşmamağa karâr veren Şinâsî'yi âdetâ rahatsız etmişti; yaradılışca da evhamlı ve çekingen olduğundan, N. Kemal'i bile çok soğuk karşılamış, Kemal de, Şinâsî ile bir daha görüşmemişti [1]. Abdü'l-'Aziz'in Avrupa seyahati sırasında, Fuad Paşa, Şinâsî'yi çağırtarak ona iltifatta bulunmuş, İstanbul'a dönmesi için söz almış ve o bu sözünü yerine getirmiştir; fakat karısının, İstanbul'a dönmesi husûsunda Fuad Paşa'ya mürâcaatını duyunca, onu boşamış, tekrar Paris'e gelmiştir. İstanbul'a son dönüşü ise, 1869 baharına rastlar [2].

Kemal, Avrupa'ya gittikten iki ay sonra yazdığı bu mektubunda, Abdü'l-'Aziz ile berâber Viyana'da bulunan Mustafa Fâzıl Paşa ve Şinâsî'nin İstanbul'a dönme ihtimâlinden bahsediyor; tahmininde yanılmamıştır. Buna o kadar inanıyor ki, Recâîzâde Ekrem'e yolladığı mektubu ile, Şinâsî'ye de, *Tasvîr-i Efkâr* gazetesi müvezzi'lerinden Yusuf Ağa ile yollanmak üre bir de mektup yazmıştır. İlerideki mektuplar, Fâzıl Paşa hakkındaki tahminlerinde de yanılmadığını gösterecektir.

Kemal, 1867'de Paris'e firâr ettiği zaman, *Tasvîr-i Efkâr*'ın idâresini, Recâîzâde Ekrem'e bırakmıştı. Kemal, Ekrem Bey'i, Şinâsî aleyhine kışkırtmaktadır: Gazeteye artık yazmamasını, "Benim işim var; kabûlüm Kemal Bey'in hatırı içindi; şimdi siz geldiniz; başka adam bulabilirsiniz" yollu cevap vermesini istiyor. Mektubun son cümlelerinde ise, herkesin kendi maksadı uğurunda fedâ edecek adam aradığını, bu yüzden belâya düşmenin yersizliğini anlatır; Recâîzâde Ekrem'i îkāz eder.

Bu mektup, Kemal'in Avrupa'ya gittikten sonra, iki ay gibi kısa bir zaman geçer geçmez düştüğü bedbinliği, endîşelerini, Şinâsî hakkında da bâzı fikirlerini içine aldığından ehemmiyyetlidir. Son cümlelerinden ise, Avrupa'ya kaçmakla, bir maksad yolunda fedâ edildiğini, lüzumsuz bir harekette bulunduğuna inandığını sezmekteyiz.

Mektup tarihsizdir; bununla berâber muhteviyâtına dayanarak, 28 - 31 Temmuz arasında, 1867 yılında yazıldığını, kat'î olarak söyleyebiliriz; çünki Fâzıl

[1] Ahmed Râsim, *Şinâsî*, İst., Yeni Matbaa-1927, s. 31. Aynı bilgi, İ. E. M. Kemal İnal'in *Son Asır Türk Şâirleri*'nde de mevcuttur (İst., Devlet Matbaası, c. I., 1939, s. 40).

[2] Ebüzziya Tevfik, *Şinâsî'nin Eyyâm-ı Ahîre-i Hayatı*, *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 105, 24 Receb, 1329.

Paşa, Abdü'l-'Aziz'e, İstanbul'a dönüşünde Peşte'ye kadar refakat etmiştir; 27 Temmuz'da Viyana'ya erişmişlerdir; buradan ayrılmaları da 31 Temmuz'dadır [3].

Süleyman Nafiz'in, *İki Dost* adlı eserinde tam metni basılan bu mektubun (İst., Yeni Matbaa, 1925, s. 15 v. d.), İbnü'l-Emin Mahmud Kemal'in, *Son Asır Türk Şâirleri*'ne birkısmı alınmıştır (C. v., s. 823). Her iki neşirde de, nereden alındığı kaydedilmemiştir. Buradan naklen birkısmı M. Cemal Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 601). Biz, kendi el yazısı ile olan nüshanın fotokopisinden faydalandık (Süleyman Nazif, *1922 Martı'nın onikinci Pazar günü akşamı Dârü'l-Mu'allimîn-i Âlîye konferans salonundaki musâhabe—Namık Kemal*, İst., İkdam Matbaası, 1922; ilâve).

16. RECAÎZÂDE EKREM'e

Paris — Temmuz, 1867

Efendim Beyim,

Bugün, Paris'e geldim. Bizim Mustafa Paşa'nın Viyana'ya gittiğini haber aldım. Gālibâ Hünkâr'la berâber İstanbul'a kadar gidecek. Merāk etmeyiniz. Zannederim ki biz de yakında geliriz. Benim Viyana'ya gitmeme hâcet kalmadı. Bizim Ş i n â s î Efendi Viyana'dadır. O da İstanbul'a gelecek gibi görünüyor. Geldiği hâlde melfuf mektubu kendisine Yusuf'la gönderirsiniz ve kat'iyyen cevâbını istersiniz. Bir de o İstanbul'a geldikten sonra siz *Tasvîr*'i yazmayınız [4]. Benim işim var, kabûlüm, K e m a l Bey'in hatırı içindi. Şimdi siz geldiniz, başka adam bulabilirsiniz yollu nâzikâne cevap veriniz ve bir adam buluncaya kadar yazmanızda beis yoktur. Ş i n â s î Efendi'yle nekadar iyi görüşürseniz o kadar memnûn olurum. Ammâ kendi başka, gazete başka.. Bir de gerek bizimki [5] ve gerek Mustafa Paşa tarafından ve gerek sâir taraflardan size ne teklif vukū bulursa bulsun kat'iyyen kabûl buyurmayınız. Zīra herkes kendi maksadı uğruna fedâ edecek adam arıyor. Boş yere belâya girmekte ne mânâ var.

N. KEMAL

[3] Alî Kemâlî, *Sultan Abdü'laziz'in Mısır ve Avrupa Seyahatı*, s. 187-195. Bu seyahatte tercemanlık vazifesini gören Halîmî Efendi'nin yazdığı *Seyahatnâme*'de de malûmat vardır (*Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, nu. 49 (62), 1 Nisan, 1335-1 Haziran 1337, s. 90-102). 27 Temmuz'da Viyana'ya hareket etmişlerdir (*Râznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 704, 708, 27 ve 31 Temmuz, 1867).

[4] *Tasvîr-i Efkâr*'ın müessis ve başmuharriri olan Şinâsî, 1865'de Avrupa'ya firârı münâsebetiyle 200'üncü sayıdan i'tibâren gazetesini ve başmuharrirliğini N. Kemal'e bırakmıştı; Kemal Avrupa'ya gittikten sonra onun arzusu ile R. Ekrem, *Tasvîr-i Efkâr'ı* 465'inci nüshadan i'tibâren idâreye başlamıştır (Ahmed Râsim, *ayn. esr.*, s. 6 v. d.). Daha fazla bilgi edinmek için *Şinâsî*, *Makāleler* adlı eserimize bakınız (Dün-Bugün Yayımevi, Ankara, 1960, s. XI. v.d.).

[5] Sultan Murad V.'dır ki o zaman velîahd idi (S. Nazif).

XVII.

Bundan evvelki 24 Haziran tarihli mektubunda Kemal, âilesinden mektup almadığından şikâyet etmiş, verilecek cevâbın Londra postasıyle gönderilmesini de bildirmişti. Aşağıdaki mektuptan, babası Mustafa Âsım Bey'den, 15 Temmuz tarihli iki mektup birden aldığı anlaşılıyor.

Abdü'l-'Aziz'in I Temmuz'da Paris'te bulunacağı haberi üzerine, Fıransa hükûmeti tarafından Paris'ten ayrılmağa mecbur olan ve 30 Haziran'da Londra'ya hareket eden Kemal'e, babası, Paris'te mi, Londra'da mı oturacağını sormuş olacak ki, cevâbında kendi de nerede oturacağını bilmediğini yazıyor; Paris'te oturması daha muhtemeldir; esâsen işleri, nasıl hareket edecekleri de henüz karârlaştırılmış değildir. Kendisine İstanbul'dan, hattâ adresini bilmeyen kimseler bile mektup yazmakta, havâdis vermektedir; mektup göndermek hususûndaki ihmâlkârlığından dolayı, babasına sitem de ediyor.

Kemal'e yakında doğacak çocuğu için [1], âilesi tarafından isimler gönderilmiştir. O, bu isimleri beğenmiyor ve bir isim bulmağı da düşünmüyor; İstanbul'a dönünce çocuğunu bulacağı isim ile çağıracağını, kendilerinin hangi adı isterler ise koyabileceklerini yazıyor. Bu satırlar bize, Kemal,'in, çocuğuna isim aramaktaki ihmâlkârlığını, Avrupa'da peşinden koştuğu ümidlerin âile bağlarını sarsacak derecede kuvvetini de gösterir.

Nûrî Bey (1844 - 16 Temmuz, 1916), Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne dâhildir. 1865'de zevcesinin koleradan ölümünden sonra kayınvâlidesi ile Hicaz'a gitmiş, dönüşünde yine Terceme Kalemi'nde çalışmağa devam etmiştir. Kemal ve arkadaşlarının arkasından o da Avrupa'ya gitmiştir [2]. Kemal'in, hamama gittiği için soğuk alıp hastalandığından bahsettiği, Gürci Yusuf Paşa'nın oğlu bulunan bu Nûrî Bey'dir.

Kemal'in, sihhatinden, rahatından, dostlarının sadâkatinden, hemen herşeyden memnun olduğu seziliyor; rahatının mükemmel olması için, âilesinin de rahat

[1] Doğacağından bahsedilen bu çocuk, Alî Ekrem Bolayir'dir. Dedesi M. Âsım Bey'in kaydine göre, H. 1284 (Ağustos, 1867)'de dünyâya gelmiştir: M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım - II., 1949,s. 87.

[2] Reji Komiseri diye anılan Nûrî Bey'in, Namık Kemal ile alâkası, uzun zaman devam etmiştir; sırası geldikçe bu münâsebeti, bilhassa mektupları vâsıtasıyle aydınlatmağa çalışacağız. Hâltercemesi için (Bk., İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, İst., Devlet Matbaası, 1939, c. VII., s. 1252 v. d.). Teyzesi IV. Kadın'ın vâsıtası ile Nûrî Bey, beş yaşında iken Saray'a alınmış, Şehzâdeler arasında büyümüş, on-oniki yaşında iken Muzıka-i hümâyûn'da çalışmağa başlamıştır; Reşad Bey'le tanışması, bu zamana rastlar. Daha sonra, *Meclis-i vâlâ Terceme Dâiresi*'ne me'mur olmuş, Necip Paşa'nın torunu Mehmed Bey ve Namık Kemal ile tanışmıştır (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu, 18, 20, 21; 17, 19, 20 Haziran, 1909). Nûrî Bey, Hâlide Edip Adıvar'ın babasının yakın dostudur. H. Edib, fikrî inkişâfında, evlerine sık-sık gelen bu Nûrî Bey'in mühim te'siri olduğunu kaydeder ve ona dâir başka kaynaklarda bulunmayan bilgi verir (*Memoirs of Halidé Edib*, The Century Co., New York, Londen, 1926, s. 175 v.d. —Aynı müellif, *Mor Salkımlı Ev*, İst. 1963, s. 99 v.d.)

olmasını istiyor ve karısı Nesîme Hanım'a, v.s. kimselere selâmlarını gönderiyor; kızı Feride'nin de gözlerinden öpüyor.

Bu mektup, Kemal'in Avrupa'ya gittiği ilk aylardaki memnunluğunu, ruh hâlini anlattığından mühimdir.

Mektup tarihsizdir; babasının 15 Temmuz tarihli mektubuna karşılık ve Londra'dan gönderildiğine ve Alî Ekrem 1867 Ağustos'unda doğduğuna göre, 1867 Ağustos'unda yazıldığı muhakkaktır.

Mektup, Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in el yazısı ile mevcuttur (Nu. 286). Bâzı cümleleri M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 538, 563).

17. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

Londra — Ağustos, 1867

Velîni'amâ,

15 Temmuz-ı firengî tarihi ile iki kıt'a inâyet-nâmelerini aldım. Biz Londra'da mı oturacağız, yoksa Paris'e mi gideceğiz, şimdilik teferrüd değilse de, bendenizin Paris'te bulunmaklığım, akvâ-yı melhûzâttandır. İhtimâl ki İstanbul'a da gelebilirim; şimdi orası lâzım değil. Bendeniz nerede olsam zararı yok. Elinizde olan adres, Londra'da bizim cemiyetin merkezidir. Gönderilecek eşyâ, bir sandığa vaz' ile, üzerine bizim adres yazılsa ve kumpanyalardan birine teslim olunsa oraya gelir; oradan bendeniz alırım. İstediğim eşyânın, leffen bir pusulasını gönderdim; saat irsallerine intizâr ederim.

İşlerimiz hâlâ tamâmiyle karârlaşmadı; fakat bu günlerde karârlaşır. İki re'y arasında tereddüt var. Kangisi karârlaşsa bizce faydalıdır. Alî Bey'in himmetinden memnûnum. Şu işimiz karârlaşsın, ben de ânın çâresini bulurum sanıyorum. İsimleri beğenmedim; çocuk doğduğu zaman siz ne tesmiye ederseniz edin; İstanbul'a gelince, ânı, kendi bildiğim isim ile çağırırım.

Ahbâba gelince, bendeniz buraya geleli ahbâbım hakkında zannımı tamâmıyle sahih buldum; sadâkat me'mûl ettiğim adamları sâdık buldum; cümlesinin minnet-dârıyım. Pek çok mektuplar alıyorum; hattâ sizden mektup almazken, yine birtakım ahbâbım, olduğum yeri bilmedikleri hâlde, çâresini bulurlar ve bana havâdis yetiştirirlerdi. Ammâ, şikâyet ettiğiniz adamlara kulunuz ahbâb değil, eğlence nazarı ile bakardım.. Her ne ise..

Havâleler havâdisinden memnun oldum; bunlar öyle doğrudan doğruya gelecektir. Sihhatim, râhatım pek yerindedir; lâkin siz râhat olmalısınız ki benim de râhatım mükemmel olsun. Buradakilerin cümlesi sihhat ve rahâttadır; yalnız, bî-çâre Hacı Nûrî Bey, dün, burada bir Türk hamamı var, oraya gitmiş; soğuk mu almış ne yapmış, bir fenâ sancıya uğradı. Akşamdanberi, ânınla uğraşıyoruz.

Vâlidelerimin ve eniştemin ve Hanımabla'mın eteklerini ve Feride'nin gözlerini öperim; Nesîme'ye selâm ederim.. Hacı'ya sûret-i mahsûsada arz-i hulûs.. Sâir ahbâp ile uşaklara selâm..

N. KEMAL

XVIII.

Kemal'in, babasına gönderdiği aşağıdaki mektubundan hâlâ yerleşemediğini, evvelce Cemiyet'in merkezi Londra'da olduğunu yazdığı hâlde bu merkezi değiştirmek üzre olduklarını öğreniyoruz; sebep olarak Londra'nın havaca fenâlığını ileri sürüyor. Muayyen bir yerde kalmadığından, âilesi ile muhâbereleri henüz tanzim edilememiştir.

Kemal'in, kayde değer birşey bulunmayan tarihsiz ve imzâsız mektubunu, muhteviyâtından, Avrupa'ya gittiği ilk aylarda, 1867 Ağustos'unda yazdığını tahmin ediyoruz; kendi el yazısı ile olan nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve neşredilmemiştir (Nu. 281).

18. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Paris — Ağustos, 1867

Velîni'metâ,

El-hamduli'llâh-i Teâlâ tamâmıyle âfiyetteyim. Hafta mektuplarınızı alamadım; çünki Londra'dan çıktığım zaman, gelecek mektupların orada kalmasını tavsıye etmiş idim. Londra merkezini değiştirmek üzreyiz; değiştirdiğimiz gibi adres göndririz. Değiştirdiğimize sebep, Londra'nın havasının fenâlığıdır.

Eniştem'in, Hanımvâlidelerim'in, Hanımabla'mın eteklerini öperim. Nesîme'ye selâm, Feride'nin gözlerini öperim. Hoca Alî Efendiler'in, Mehmed Efendi'nin[1] ellerini öperim. Hacı Baba'ya selâm-ı mahsus ederim efendim.

[1] Bu zât, Ebüzziya Tevfik'in bahsettiği Mehmed Efendi olabilir : "Terceme Odası kudemâ-yi hulafâsından olarak vaktiyle Kemal'e Fıransızca ders vermesinden, *Kemal'in Hocası* diye şöhret bulmuş idi. Aslen Makedonyalı'dır; gençliğinde ihtidâ etmiştir. Cenâb-ı Ömer'e isnâdolunan İskenderîye Kütüphânesi madde-i ıhrâkıyyesini dahî bu zat tetebbuât-ı tarihiyesi semeresi olarak redd ve cerhe muvaffak olmuştur. Âna dâir yazdığı risâle birinci def'a olarak *Tasvîr-i Efkâr*'da tefrika" yolu ile basılmıştır (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 102, 28 Ağustos, 10 Eylûl, 1909). Mehmed Gālib, Mehmed Mansur Efendi'nin Kemal'in Hocası diye ma'ruf olduğunu yazar (*Mezardan Bir Nidâ*, s. 26). — Bursalı Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c. III., s. 147.

XIX.

N. Kemal'e, âilesinden gelen bir mektupta, oğlunun (Ali Ekrem'in) doğduğu haber verilmiştir. Şâirimiz, oğluna uzun ömür dilerken, kızı Feride'nin, bu yeni gelen kardeşini kıskanıp kıskanmayacağını düşünüyor; bunu önlemek için, kızını sevindirmeği, ona bâzı hediyeler göndermeği tasarlıyor.

Âilesi, Kemal'in bir Londra, bir Paris'te oluşuna, hayatındaki bu kararsızlığa bir mâna veremediğini yazmıştır. Kemal, buna karşılık olarak, Avrupa'ya râhat etmek için değil, mühim işler başarmağa geldiğini, bu gidip gelmelerin işleri uğurunda olduğunu, arkasından koştuğu işi başardığını bildiriyor. Bahsettiği bu iş, bir sonraki mektuptan anlaşılacağı gibi, Fâzıl Paşa'nın Abdü'l-'Aziz'le anlaşıp, İstanbul'a dönmesine engel olmaktır.

Bu mektup da, bundan önce neşrettiklerimiz gibi, Kemal'in Avrupa'da ilk aylarını nasıl geçirdiğini, içinde bulunduğu ruh hâlini aydınlattığından mühimdir.

Mektup tarihsizdir; Fâzıl Paşa'ya ve arkadaşlarına sarsılmayan i'timâdından, güveninden bahsettiğine göre, bir önceki mektup gibi, 1867 Ağustos'unda yazıldığını tahmin ediyoruz; Alî Ekrem'in 1867 yılı Ağustos'unda doğması da bu fikri kuvvetlendirmektedir.

Mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 289); bâzı cümleleri M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 537, 563).

19. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — Ağustos, 1867

Velīni'metim Efendim,

Paris'te olan mektuplarım geldi, ânlardan başka, bu gece de bir mektubunuzu aldım. Oğlum dünyaya gelmiş; Allāh uzun ömürlü eylesin.. Acabâ Feride pek kıskanıyor mu? Ben, âna bâzı hediyeler göndereceğim; ammâ, ne göndereyim bilmiyorum. Siz, bana bâzı şeyler göndermişsiniz; mektubunuzda öyle diyorsunuz; hattâ cevap bile istiyorsunuz.. Ammâ, mektubunuzun içinde ne *konişmento* var, ne birşey.. Ben de anlayamadım.

Paris'e sık-sık gidip geldiğime mâna verememişsiniz. Ben, buraya râhat etmeğe gelmedim ya; elbette gezeceğim; gezdiğim işe muvaffak oldum.

Ben, size dünyada adam yok demedim ki, şimdi öğrenmişsin diyorsunuz. Ben, yine adam var i'tikādındayım; zâten ahbap bildiğim adamlara da i'timâdım vardır. Herne ise.. Bakalım Mevlâ neyler..

Eniştem'in, Hanımvâlideler'imin, Hanımabla'mın eteklerini, Hoca Alî Efendiler'in, Mehmed Efendi'nin ellerini öperim; Nesīme'ye[1] selâm; Hacı Baba'ya mahsus arz-ı hulûs.

Canım, siz bana, Mehmed Celâl imzâsı ile ufacık bir pusula göndermiş idiniz. Kimden olduğunu sordum; cevap vermediniz; cevap beklerim..

[1] Aceleden, *Nesīme'ye* yerine *Nesīme* yazmıştır.

XX.

Abdü'l-'Aziz'in Avrupa'ya seyahati, Kemal ve arkadaşlarını hükûmet aleyhinde neşriyât için Avrupa'ya dâvet eden Mustafa Fâzıl Paşa'nın Sultan ile münâsebeti, Kemal'i bir hayli endīşelendirmişti. Bu eski Mâliye Nâzırı, Abdü'l-'Aziz'e yalnız Paris'teki gezintileri değil, seyahati boyunca refâkat etti. Esâsen Hünkâr'ın kendisine husûmeti yoktu; fakat hukûmeti aleyhinde birtakım gençleri neşriyâta sevk ve himâyesini hoş görmemesini de tabiî bulmak lâzımdır. Fâzıl Paşa'nın Abdü'l-

A'ziz'e hitâben yazdığı mektubunda, onun aleyhinde esâsen birşey yoktur; bâzı islâhat lüzûmundan, bunun için vükelânın değiştirilmesinden bahsedilmektedir[1].

Milingen'in, *La Turguie sous le Règne d'Abdul-Aziz* adlı eserindeki bir kaydine göre, Mustafa Fâzıl Paşa kendi resmini hâvî olmak üzre bilhassa yaptırmış olduğu bir Goblen halısını, Hunkâr'ın oturacağı yerin önüne yaydırmış, bu ta'zim ve tekrīm eserini gören Sultan Aziz, resme ayak basmamış, üzülerek, Fâzıl Paşa'ya iltifatta bulunmuştur. Seyahat esnâsında, Fâzıl Paşa, Bâb-ı âlî'nin ve o sırada Avrupa'ya gelmiş bulunan ağabeyisi Hidiv İsmâ'īl Paşa'nın, kendisinden nez' etmek istediği mallarına, Fıransa hükûmetinin müdâhalesi ile sâhip olmuş, bu ve benzeri teşebbüsleri, Âlî Paşa kadar, Fuad Paşa'nın da canını sıkmıştı; bununla berâber Fuad Paşa, Fâzıl Paşa ile iyi münâsebetler kurmaya, İstanbul'a dönmesini te'mine çalışmıştır; hükûmetin ve milletin kendisinden hizmetler beklediğini, mâlîye işlerinin kendi eline verileceğini söylemişti; Âlî Paşa'ya göre, Yeni Osmanlılar'ın ağızlarını kapayabilmek için, Fâzıl Paşa'yı ele almak gerektiğinden, Fuad Paşa, afv mes'elesini Abdü'l-'Aziz'e arz ve irâdesini istihsâl etmişti[2].

Avrupa'da, Abdü'l-'Aziz'in bütün gezinti ve ziyâretlerine iştirâk eden Fâzıl Paşa'nın, ona avdetinde de refâkati, Viyana'ya, orandan Peşte'ye berâberinde gidişi mânalıdır[3]. Bütün bunlar Kemal'de, Fâzıl Paşa'nın artık İstanbul'a döneceği kanaatini haklı olarak uyandırdı; Paşa'nın Viyana'da bulunduğu sırada, Recâîzâde Ekrem'e yazdığı mektubu, bu yoldaki teessür ve endīşelerini açıkca gösterir (Bk., mektup, nu., 16).

27 Temmuz'da Viyana'ya, 31 Temmuz'da Peşte'ye varan Abdülaziz'in, Ruscuk'a doğru hareketinde, M. Fâzıl Paşa yine berâberindedir; herkes tarafından İstanbul'a döneceğine inanılan Fâzıl Paşa, işte bu sırada, Paris'ten, oğlunun hastalığına dâir bir telgraf alması üzerine, Paris'e döndü[4]. Bu telgraf hâdisesinin, belki Fâzıl Paşa ile önceden anlaşarak, belki de yeni Osmanlılar'ın, bu dönüşe engel olmak için aldıkları bir tedbir olduğu da hatıra gelebilir.

[1] Fâzıl Paşa'nın, 1866'da Avrupa'da Fıransızca olarak yazdırdığı bu mektup, Türkçe'ye terceme edilmiştir. Alî Su'âvî'ye göre bu mektubu ulahlı bir zât yazmış, Fâzıl Paşa da imzâsı ile bastırmıştır (*Ulûm Gazetesi, Fâzılīye*, c. II., nu. 17, s. 1119 v. d., 15 Safer, 1287); Türkçe'ye terceme edenin de Ziya Paşa olduğu sanılmıştır (Su'âvî, *Yeni Osmanlılar Tarihi, aynı gazete*, c. II., nu. 15, s. 930). Türkçe metni, Ebüzziya Tevfik'in, *Yeni Osmanlılar Tarihi* adlı makāle serisinde basıldığı gibi (*Yeni Tasvīr-i Efkâr*, nu. 2-7, 19-24 Mayıs, 1909), 1326'da İstanbul'da da neşredilmiştir. Mustafa Âsım Bey'in kendi yazısı ile olan birkısmı, Selim Nüzhet Geçek'ten alınarak, Midhat C. Kuntay tarafından klişe hâlinde basılmıştır (*Namık Kemal*, c. I., s. 279 v. d.). Mektubun, onsekiz sayfa tutan — herhâlde Avrupa'da basılmıs — litografya tab'ı da vardır.

[2] Alî Kemalî, *Sultan Abdü'l-'Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İst., Ahmed Saidoğlu Kitabevi, 1944, s. 148 v. d.

[3] *Ayn. esr.*, s. 187, 195.

[4] *Ayn. esr.*, s. 198. — *Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 704, 708, 27 ve 31 Temmuz 1867.

Namık Kemal'in bir önceki mektubunda peşinden koştuğundan söz açtığı, herşeyden önce halli gereken bu mes'ele, Fâzıl Paşa'nın Abdü'l-'Aziz ile anlaşma ve dönmesini önlemek işi olsa gerektir. Muvaffak olduğundan bahsettiği bu iş hakkında aşağıdaki ve yine babasına hitâben yazdığı mektupta, daha geniş ölçüde bilgi vermektedir: Birçok uğraşmalardan sonra, Paşa'nın Avrupa'da kendileri ile kalması te'min edilmiştir; şimdiye kadar, Abdü'l-'Aziz'in seyahati yüzünden karma-karışık olan işleri, artık yolunu almıştır; İstanbul'a dönmeyecektir; bu yüzden, gönülleri râhattır.

Mektupta üzerinde durulan bir başka mes'ele, evkāf ve takvim maddesidir. Kemal'in, Avrupa'ya kaçmadan önce, Siyâvuş Paşa vakfından alacakları için Evkâf Nezâreti'nde bir dâvası olduğundan bahsetmiştik (Bk., mektup, nu. 10, not- 7); bu hususta biraz sabredilmesini bildiriyor. Takvim mes'elesi ise, her hâlde Mustafa Âsım Bey'in ilm-i nücûm ile uğraşmasıyle alâkalıdır. Alî Ekrem Bolayir'in ifâdesine göre, Âsım Bey bu sâhada zamanının ileri gelenlerindendir; hattâ Abdü'l-Hamid zamanında Müneccimbaşı'lığa ta'yin edilmiştir [5]; hazırladığı takvim'in, basılması için elinde vesâit bulunan Kemal'den yardım istemiş olacak ki, şâirimiz verdiği cevapta, Frenk harfleri ile bastırabileceğini, veya orada yazdırılıp gönderilir ise, litografya tab'ı yapılması mümkin olduğunu bildiriyor.

Bu mektup, İstanbul'a dönme husûsunda Abdü'l-'Aziz ile anlaşan Fâzıl Paşa'ya Kemal'in nekadar güvendiğini, tecrübesizliğini; babasının, Paşa'nın kendilerine refākat etmeyeceğine dâir īkāzının bile bu i'timâdı sarsmadığını aydınlattığından mühimdir.

Mektup tarihsiz ve imzâsızdır; içinde geçenlere, Fâzıl Paşa'nın 31 Temmuz'da, Peşte'den Paris'e doğru hareketine dayanarak, 1867 Ağustos'u başlarında yazıldığını söyleyebiliriz.

Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 303); birinci paragrafı, M. Cemal Kunlay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 547).

20. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

Londra — Ağustos, 1867

Velīni'metim Efendim,

Şimdiye kadar seyahat-i şâhâne her işimizi teşviş ettiği için, ne yapacağımız ve ne hatt-ı hareket tutacağımız ma'lûm değildi. Bilmezdik ki Prens İstanbul'a gidecek midir; yoksa burada kalıp da bize refākat edecek midir? Âkıbet, sâye-i himmetimizde Prens kaldı ve işler

[5] Alî Ekrem Bolayir, *Namık Kemal*, İst., Devlet Matbaası, 1931, s. 5. Süreyyâ Bey (*Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 698) de Meclis-i Mâliye a'zâsından Mustafa Âsım Bey'in Müneccimbaşı olduğunu yazar.

yolunu aldı. Şimdi, vücûdumuz gibi gönlümüz de râhattadır; hiç endīşe buyurmayınız; Mevlâ görelim neyler...

Bendeniz için İstanbul'dan altı-yedi mektup gelmiş; Paris'te bulunduğumdan, buradan arkadaşlar oraya göndermişler; mektuplar gelmeden, ben Paris'ten çıkmışım; hâlâ iâde olunmadı. Ânın için meâlleri mechûlümdür; lâkin elbette biri, yâhut ikisi taraf-ı devletlerindendir; fakat ânlardan başka bu gece bir mektubunuzu daha aldım. Her hafta birkaç taraftan mektup gönderdiğinizi beyan buyurmuşsunuz. Cümlesi biribiri ardınca geliyor. Ancak hangisini hangi tarīk ile gönderiyorsunuz bilmiyorum ki birini tercih edeyim.. Ne ise.. Cümlesi geliyor, şu kadar var ki birkaç def'a arzettiğim vechile Köstence postası haftada iki kerre hareket ediyor. Siz gālibâ biri ile mektup ihsan buyuruyorsunuz; ânın için emn-i muhâbere bendenizi memnun edecek sûrette cereyan edemiyor.

Evkāf maddesi için biraz sabır ister; netice-i karârımı vakti gelince yazarım. Takvim maddesi hakkında, bundan evvel bâzı mahzurlar beyân etmiştim; lâkin şimdi ânlar ber-taraf olmuş gibidir. Takvimi gönderir iseniz burada firenk hurûfu ile bastırırım; litografya ile dahī bastırılabilir; o hâlde, yazıları İsatnbul'da yazdırılmalıdır.

Efendi eniştemin, Hanım vâlidelerimin, Hanımabla'mın eteklerini öperim; Nesīme ile Feride'ye arz-ı selâm..Hoca Alî Efendiler'in, Mehmed Efendi'nin ellerini öperim. Hacı Baba'ya sûret-i mahsûsada selâm ederim. Bâkî duâ..

N. KEMAL

İstediğim eşyâyı bir ân evvel irsâl buyurun.

XXI.

Bu mektup, Mustafa Âsım Bey'in 27 ve 29 Temmuz tarihli iki mektubuna cevaptır ve Kemal bu sırada Baden-Baden'de, Fâzıl Paşa'nın yanındadır. Baba Recûl'ün, bütün gayretine rağmen, Avrupa seyahati dönüşünde Fâzıl Paşa'yı İstanbul'a götüremediğinden memnundur.

Kemal'in Avrupa mektuplarında adı sık-sık geçen Karakaçan adına, bunda da rastlayoruz; bu şahsın, Yeni Osmanlılar'ın maddî işleri ile uğraşan ve Mustafa Fâzıl Paşa ile alâkalı biri olduğu anlaşılıyor; esâsen bundan sonraki mektuplarında da — her hâlde mektupların başka ellere geçmesi ihtimâli düşünüldüğünden — bu gibi şifreli isimlere, īmâlı ifâdelere rastlayacağız.

Avrupa'ya Bâb-ı âlî'den korktuğundan değil, bir iş başarmak için geldiğinden bahseden Kemal'in bu mektubu, Abdü'l-Aziz'in İstanbul'a dönüşünden on gün sonra yazılmıştır [1] ve şâirimizin, nekadar ümidli ve memnun bir hâlde olduğunu anlatmaktadır.

Mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 304).

21. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Baden-Baden — Perşenbe, 17 Ağustos, 1867

Velīni'metâ,

Bu def'a iki inâyet-nâmenizi daha aldım ki biri 27, biri 29 Temmuz-ı firengî tarihlidir. Gönderilen eşyâ daha gelmedi. Benden tafsīlât soruyorsunuz; iş'ârına lüzum görmüyorum; mektuplara da emniyyet edemem. Şu kadar ma'lûm olsun ki gittikçe ümit kuvvetleşmektedir. Mukaddemâ korkup da firâr edeni gördük, buyuruyorsunuz. Allāh bilir ki korkudan kaçmadım; bence, korkacak birşey de yok idi. İş görmeğe geldim; inşâ'llāh muvaffak olurum. Hacı Nûrî Bey'e, "Kendisinden öyle bir cinnet me'mûl etmezdim" dediğinizi söyledim; cevâbında, "Beyefendi, ya beni ihtiyarladı sanıyor, yâhut pek hamiyyetsiz bellemişler" diyor.

Es'ad Beyefendi'nin [2], Hoca Alî Efendiler'in, Küçük Mehmed Efendi'nin [3] ellerini öperim. Hacı Baba'ya sûret-i mahsûsada selâm ederim.

[1] Alî Su'âvî, bu tarihi, 6 Rebi' II., 1284/ 7 Ağustos, 1867 olarak kaydeder (*Ulûm Gazetesi*, nu. 10, 15 Ramazan, 1286, s. 583, 585, *Tarih-i Mahmûdî ve Mecīdî ve Azīzî*). Alî Kemâlî de, bu seyahatin kırkyedi gün sürdüğünü, 7 Ağustos, 1867 'de Hünkâr ve ma'iyyetinin İstanbul Boğaz'ına girdiğini kaydeder (*Ayn. esr.*, s. 202, 233). Bu vesikalara dayanarak, yazıldığı sene kaydedilmeyen mektubun 1867'de kaleme alındığını söyleyebiliriz.

[2] Es'ad Ahmed Paşa olabilir.

[3] Kemal'in mektuplarında Mehmed Efendi ve Küçük Mehmed Efendi adı geçer. İlki, Kemal'in Hocası diye anılan Mehmed Mansur Efendi, Terceme Odası hulafâsı'ndandır; ikicisinin, Kemal'in Avrupa'ya kaçtığı sırada tevkıf olunan ve Süleymaniyeli Hafız Mehmed Efendi diye anılan zât olması muhtemeldir (M. C. Kuntay, *Namık Kemal*, c. I., s. 111; Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 303: Elhac Mehmed Efendi, vefatı : 1295).

Londra sıcak değil, âdetâ serin.. Allāh belâsını versin, bir fenâ hâli var; on günde bir kerre güneş görünmüyor. Londra'dan, Paris'ten nerede oturacağımı ne bileyim? Bâzı kerre ötede bulunmağa mecbur oluyorum; bâzı kerre beride.. Bâzı kerre de başka yerde. Nitekim bugün, Baden-Baden'de, Prens'in yanındayım. Baba Recûl bize ne muâmele edecek? Çalıştı, çalıştı; sâyemizde Prens'i alıp götüremedi.

Şimdiye kadar irsâl buyurulan mektupların cümlesi geldi; merak buyurmayın. Bizim mektuplar kazâya uğrayabilir; sizinkilere birşey olmaz. Ben, nerede bulunursam bulunayım; Londra'da bir merkez var. Siz eşyâyı, mektupları, hâsılı her ne göndereceksiniz, oraya gönderin; gelir, beni bulur; benden de nerede olsam kâğıt alırsınız.

Karakaçan ne hezeyan edeceğini bilmiyor; sarrafı bırakayım da işleri kime havâle edeyim. Rolaki, bana hizmet-kâr gibi iş mi görür? Kendi sarraf ile darıldı ise, o bıraksın. Havâlelerde görülen sıkıntı, sarraf tarafından olmamalıdır; ma'mâfih tahkik eder de, ânın tarafından ise, değiştiririm, değilse [4]..... çâre bulurum. Sarrafın mahremiyeti nedir; bıraktığım şeylerden ne olur? O, söylediğini bilmiyor. Birşey yapacak da, intikam alacak, bilmez misiniz.. Ben, kendisine mektup yazar, ânınla kozumu paylaşırım.

Perşenbe, 17 Ağustos
N. KEMAL

Nesīme'ye selâm ederim; Feride'nin gözlerini öperim.

[4] Müteâkip iki kelime yırtılmıştır.

XXII.

Kemal, babasına yolladığı bu mektupta, gönderilen eşyâyı aldığından bahsediyor. İsmarladığı bu eşyânın gelmesi geciktiği için, muhtelif mektuplarında şikâyet etmekte idi.

Kayde değer birşey bulunmayan bu mektupbun —sipâriş ettiği eşyâ ve bu yüzden şikâyetlerine 1867 Haziran ve Temmuz aylarında yazdığı mektuplarında rastladığımıza göre— 1867'de kaleme alındığını kabûl edebiliriz.

Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında olan bu mektup, kendi el yazısı iledir (Nu. 311).

22. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

Londra — 30 Ağustos, 1867

Velīni'metâ,

İrsâl buyurulan eşyâ geldi; fevka'l'âde memnun oldum. Elhamdülil'lāh âfiyyet ve rahatım yerindedir. Paris'e avdette, istediğiniz şeyleri gönderirim. Tütün buranın değil imiş. Karakaçan'a yine mektup yazdım. Havâle işleri nasıl gidiyor?

Hanım vâlidelerimin, eniştemin, ablamın eteklerini öperim; Feride'nin gözlerini.. Nesīme'ye selâm. Hoca Alî Efendiler'in, Mehmed Efendi'nin, Şeyh Sa'īd'in, Hacı Baba'nın ellerini öperim. Hacı Alî Beyefendi'ye arz-ı hulûs ederim; bir kerre cevap yazdılar; cevâbını gönderdim. Sonra arkası kesildi.. Bākî duâ.

30 Ağustos

XXIII.

N. Kemal'in bu mektubu çok asabî bir zamanında yazdığını gerek ifâde, gerek muglak ve yarıda kalmış cümleler açıkca gösterir.

Âilesinden aldığı 3 Ağustos tarihli mektupta, kendilerine gönderilecek mektubun yerine, bir başkasına âit mektubun zarfa konulduğundan bahsedilimiştir; bu yüzden sitemlere uğrayan Kemal, haftada en az yüz mektup yazdığını ileri sürerek, esâsen eve yazdığı mektupta mühim birşey olmadığını, mektubun başkasının eline geçmesinin de telâşa ve siteme değmediğini yazıyor. Öte yandan, Mustafa Âsım Bey, daha evvel Kemal'e yazdığı mektupla berâber, Mehmed Celâl imzâlı bir mektup da yollamıştı. Şâirimiz, bu şahsın kim olduğunu hatırlayamamış, babasından buna dâir izahat istemişti (Bk., mektup, nu. 19). Mehmed Celâl'e cevap yazmakta geciktiği için, babası tarafından suçlandırılmış olmalı ki, "Allāh, Allāh, Mehmed Celâl Efendi'ye işte mektup yazdım, gönderdim" diyor.

Bundan önce neşrettiğimiz mektuplardan bâzılarını hatırlarsak, Kemal'in bu sitem ve İkazlardan bu kadar alınıp hiddetlenmesinin, babasına, "Böyle münâsebetsiz sitemlerden vaz geçin!" diye mevkı'ine yakışmayacak hitâbının sebebi kolayca anlaşılır: Kemal, Avrupa'ya büyük işler başaracağına dâir ümidler ile gitmişti; arkadaşlarının, Mustafa Fâzıl Paşa'nın bağlılığına, İstanbul'daki hukûmete darbe vuracaklarına inanıyordu. Abdü'l-'Aziz'in Avrupa seyahatinden, Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a döneceğinden endîşe ile berâber, bu üzüntüleri uzun zaman devam etmemişti. Peşte'ye kadar Abdül-'Aziz'e refâkat eden Fâzıl Paşa'nın Paris'e dönmesi, onu yeni ümidlere düşürdü; hattâ mektuplarından birinde, Abdül-'Aziz'in o kadar uğraştığı hâlde, Paşa'yı İstanbul'a alıp götüremediğinden bahsediyordu (Nu. 21).

Bu mektubu yazdığı gün ise, N. Kemal, Fâzıl Paşa ile birlikte Baden'den Paris'e dönmüştür ve Paşa birkaç güne kadar Paris'ten çıkacaktır.

İşte Kemal bu yüzden yine karârsızlık içindedir; uğradığı müşkiller, onu asabîleştiriyor; buna rağmen ümidsiz de değildir. Bu hükmü, mektuptaki, "Muvaffakiyyet arz-ı cemâl etti; inşâ'llāh yakında bütün bütün görürsünüz" cümlesine dayanarak veriyoruz.

Bu mektup Kemal'in uğradığı hayâl sukūtlarının belirtilerini, bu sebebten kapıldığı asabiyyeti aydınlattığından mühimdir. Başarılacağından bahsettiği iş, *Muhbir* gazetesinin çıkarılması için verilen karâr olsa gerektir. Fâzıl Paşa, Kemal ve arkadaşlarını Paris'e bir gazete çıkarmak üzre çağırmıştı; bu sözünde durmuştur. Kendisi birkaç güne kadar İstanbul'a hareket etmekle berâber, beş-on gün sonra *Muhbir* gazetesinin neşre başlandığını göreceğiz.

Mektup tarihsizdir; Kemal 17 Ağustos, 1867'de yazdığı mektubunda, Fâzıl Paşa ile Baden'de bulunduğundan bahsetmişti; bunda, Paşa'nın Baden'den döndüğü ve birkaç güne kadar İstanbul'a döneceği üzerinde durduğuna göre, bunu, 17 Ağustos'tan sonra, Ağustos sonlarına doğru yazmıştır.

Bu mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında olup, kendi el yazısı iledir (Nu. 287). İlk cümleleri M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 324).

23. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

Paris — Ağustos, 1867

Velīni'metâ,

3 Ağustos tarihli mektubunuzu aldım; mektubumun içinden, başkasına yazdığım kâğıt çıkmış; acâip şey.. Dâr-ı gurbette bir adam, lâ-akal haftada yüz mektup yazmağa mecbur olur da, içinde bir dânesini yanlış gönderirse, ayıp mıdır? Size yazdığım şeylerin içinde birşey yok ki o kadar dikkat edeyim; fakat o hafta yazdığım mektuplardan hepsinin cevaplarını aldım; içinde hiçbirinin, mektubun yanlış geldiğinden bahis yok.. Hacı'ya bir mektup yazmıştım; acabâ o mu sizin mektup yerine girmiş? Yoksa siz sarrafa verdikten sonra, mektubum yerine mi verilmemiş; ammâ, öyle olsa, sizin mektubunuz da size gelirdi. Her ne ise, bundan sonra öyle karışıklık olmaz. Sizinle ne muâmelem oluyor; âna, Safvet'in mahremiyyeti nereden çıktı? Safvet'e mektup yazdığıma ne canınız sıkılıyor? Bana beş mektup yazmış, bir cevap yazmayayım mı? Karakaçan'a beş mektup gönderdim; daha elvermedi, bir de benim mektubum elden ele gezer de

ne olur? Bu hatt-ı hümâyûn mu? Allāh Allāh, Mehmed Celâl Efendi'ye işte mektup yazdım, gönderdim.

Bu gün Paşa ile birlikte Baden'den Paris'e geldik. Kendi, birkaç güne kadar çıkacaktır. Benim ne yapacağım daha tekarrür etmedi; gelecek hafta yazarım. Burada o kadar işlerimiz var ki, ta'rif olunamaz. Bu kadar müşkīlât arasında İstanbul'un men'iyyetleri ile uğraşacak kadar havasına düşkün değilim; böyle münâsebetsiz sitemlerden vaz geçin..

Hoca Alî Efendiler'in, Hacı Baba'nın ellerini öperim; eniştemin, vâlidelerimin, Hanımabla'mın eteklerini öperim. Nesīme'ye selâm, Feride'nin gözlerini öper(im).

Muvaffakıyyet arz-ı cemâl etti; inşâ'llāh yakında bütün bütün görürsünüz. Şimdi başımda ateş yanıyor; sitem, tekdir dinlemeğe vaktim yok; vallāhi üzülüyorum. Eğer bir başkasının mektubu size gelirse, o vakit söyleyin.. İşte bu kadar..

Gözlük istediğiniz mektubu kaybetmişim; aradım aradım bulamadım; Allāh aşkına, istediğiniz gözlüklerin, lutfen bir başka numarasını gönderin..

XXIV.

N. Kemal bundan önceki mektubunda, Fâzıl Paşa'nın birkaç güne kadar İstanbul'a dönmek üzre Paris'ten ayrılacağını yazmıştı. Karârsızlıklar, tereddütler içinde idi; bir yandan işlerinin çokluğundan, uğradığı müşkillerden, öte yandan muvaffakıyyetin yüz gösterdiğinden bahsediyordu; bu muvaffakıyyetin, *Muhbir* gazetesinin çıkarılması hakkındaki karâr olduğunu söylemiştik.

Aşağıdaki mektuba göre artık, Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a hareket edeceği gün karârlaşmıştır; 19 Eylûl Perşenbe günü veya bir gün sonra Paşa İstanbul'da olacaktır [1]. Kemal ve arkadaşlarının Avrupaya da'vetinden dört ay sonra İstanbul'a döndüğü malûmdur; şu hâlde mektupta bahsi geçen karâr hakīkat olmuş demektir.

[1] Süreyyâ Bey'in *Sicill-i Osmânî*'sinde Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a 21 Cemâdâ I., 1284'de döndüğü kaydedilir (C. IV., s. 481); *Cerīde-i Havâdis*'teki hâltercemesinde de aynı tarihte, yâni 20 Eylûl, 1867'de İstanbul'a geldiği bildirilir ki Kemal'in mektubundaki ifâdesi tehakkuk etmiş demektir (Nu. 2946, 5 Zi'lkı'de, 1292); 21 ve 23 Eylûl, 1867 tarihli *Cerīde-i Havâdis*'te de Fâzıl Paşa'nın dünkü gün Tuna tarīki ile İstanbul'a geldiği, Abdü'l-'Aziz'i ziyâreti, iltifâta mazhar olduğu kaydedilir (Nu. 741, 742, 22 ve 24 Cemâdâ I., 1284). Aynı havâdis için bk., *Tasvīr-i Efkâr*, nu. 520, 24 Eylûl, 1284).

Tahminimize göre Divrikli ve Murad V.'ın lalası Topal Süleyman Ağa'nın metbû'u, yani Murad V. ile Fâzıl Paşa, Kemal'e İstanbul'a dönmeyi teklif etmiştir; fakat öyle anlaşılıyor ki, Avrupa'da kalacağını sandığı Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a bu dönüşü, Kemal'in i'timâdını az-çok sarsmıştır; ona artık eskisi kadar güvenemiyor. Oradaki dört aylık hayatı çok genç, henüz yirmiyedi yaşında bulunan Kemal'e bâzı tecrübeler kazandırmıştır. Paşa'nın vaz'iyyetini türlü bakımdan tahlil edebiliyor. Bir bakıma Fâzıl Paşa bir aya kadar Sadâret mevkı'ine geçebilecektir; Kemal'in bir önceki mektubunda, "Muvaffakıyyet arz-ı cemâl etti" cümlesi ile bunu kasdetdiği de akla gelir. Paşa'nın, İstanbul'da vekiller ile anlaştıktan sonra kendisini çağırtmasını, oraya, bundan sonra dönmeyi hayırlı buluyor; diğer taraftan Fâzıl Paşa'nın dürüst hareket edeceğini, İstanbul'da iki aydan çok durabileceğini de ummuyor; bu takdirde, Paşa İstanbul'dan ayrılır ise, kendisinin de onunla birlikte gitmesi lâzım gelecektir. Onun arkasından bir uşak gibi gezmenin gurûruna dokunacağını yazan N. Kemal, işte bu düşünceler netīcesinde İstanbul'a dönmeyip, Avrupa'da kalmağı doğru bulmuştur.

Mektup tarihsizdir; yukarıdaki izahlardan anlaşılacağı gibi, 1867 Eylûl'ünde yazılmıştır.

Kemal'in bu mektubu, Fâzıl Paşa'nın hangi gāyelerle İstanbul'a döndüğünü, kendisinin Fâzıl Paşa ve Murad V.'ın isteğine rağmen İstanbul'a niçin dönmediğini açığa vurduğundan mühimdir; çünki hiçbir yerde bu hususta izahlara rastlamamaktayız. Yine bu mektup vâsıtası ile, Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesi ile, hayâl sukūtlarının yanında, Kemal'de yeni ümidlerin de doğduğunu sanıyoruz.

Bu mektup, Türk Tarih Kurumu'nda Kemal'in mektupları arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 323). Mektubun klişesi ve yeni harflere çevrilmiş metni M. C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c.I, s. 548).

24. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Eylûl, 1867

Velīni'metâ,

Daha hâlâ mektuplarım gelmedi; ya Londra, ya Paris'tedir; bu gün-yarın gelir. Bu günki karâra göre Paşa, Eylûl-i efrencî'nin onikinci Cum'a günü Paris'ten kalkacak; ondokuzuncu Perşenbe günü, yâhut bir gün sonra İstanbul'dadır. Berâber gelmek mümkin, kendisi de tâlip; Karakaçan'ın metbu'u da öyle emretmişti; fakat doğrusu; böyle buhranlı zamanlarda, İstanbul'da bulunmağı istemiyorum. Hem Paşa gitse de, İstanbul'da vükelâ ile lakırdı etse, beni ândan sonra istese, daha hayırlı olur. Bundan başka Paşa zannederim ki, İstanbul'da iki aydan ziyâde duramaz. Vâkı'a işi bir dereceye getirdik ki, bir aya kadar sadâreti istihsâl edebilir; lâkin o kadar dürüst hare-

ket edeceğine emniyyetim yok. Kendi İstanbul'dan avdet ettiği gibi, benim de dönmekliğim lâzım gelir. Uşağı gibi neye arkasında gezeyim durayım? Vakit yaklaştı; bu günlerde ne olacak ise olacaktır. Allāh hayırlısını nasip etsin..

Selâmlar ma'lûm; uzun yazı yazmağa vaktim yok..

XXV.

Kemal bu mektubunu, Avrupa'ya gittikten dört ay sonra yazıyor. Abdü'l-'Aziz'in Avrupa seyahati, Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a gidip gitmiyeceği gibi endişeler, biribiri ardından akıp giden heyecanlı türlü hâdiseler artık yer almamaktadır. Mektup 28 Eylûl tarihli olduğuna göre, Fâzıl Paşa İstanbul'a gideli, daha doğrusu İstanbul'a muvâsalatından sonra bir hafta geçmiş demektir; bunun için bir bekleme devresi geçiriyorlar: Acabâ Mustafa Fâzıl Paşa İstanbul'da bu gençler için hayırlı ne gibi işler başaracak? Ümid ettikleri gibi sadâret mevkı'ini pek yakında elde edebilecek mi? Bütün bunları, ilerideki hâdiseler bize aydınlatacaktır.

Kemal bu bekleme devresinde geceleri tiyatroya gidiyor; seyrettiği fâcialarını hem ahlâk, hem de lisân öğrenmek bakımından faydalı bulmaktadır. Arkadaşlarının hepsi kendilerini sefâhate kaptırmıştır. Hacı dediği reji komiseri Nûrî Bey, bir oyuncu kadına âşıktır; onu görebilmek için her gece, onun oynadığı tiyatroya gidiyor; fakat Kemal bu türlü eğlencelerden zevk almıyor; "Kahbe Avrupa; evliyâyı azdırıyor; yine âferin Su'âvî'ye, âferin Kemal'e!.. " diyor.

Bu mektup, Namık Kemal'in, Fâzıl Paşa İstanbul'a döndükten sonraki hayatının ilk safhalarını, İstanbul'da olup bitenleri nekadar merāk ettiğini, vaktini nelerle geçirdiğini anlattığından mühimdir.

Mektubun yazıldığı yıl, Avrupa'dan gönderdiği bütün mektupları gibi yine kaydedilmemiştir; muhteviyâtı, 1867'de yazıldığını anlatır; 1868 ve bundan sonraki yılların Eylûl'ünde, Kemal'i böyle az-çok huzur içinde bulamayacağız.

Mektubun kendi el yazısı ile olan nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 293). İlk paragrafı, M. Cemal Kuntay tarafından basılmıştır (*Namık Kemal*, c. 1., s. 309).

25. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

Paris — 28 Eylûl, 1867

Velīni'metâ,

Bu def'a iki kıt'a inâyet-nâmelerini aldım. Gelecek postada tafsīlât va'd buyurmuşsunuz; âna intizâr ediyorum. Biz, şimdilik her işçe intizâr hâlindeyiz. Her taraftan havâdis alıyoruz; lâkin sizden de

alsak, daha memnun oluruz.. Sihhat ve âfiyyet yerinde; eğlenceden de geri durulduğu yok.. Hele burada bir tiyatro var; hakīkat görülecek birşey!.. Âdeta hem ahlâk, hem de lisân için en büyük mekteptir. Birtakım oyunlar oynanıyor ki taştan yürekleri ağlatır.Hemen ekser geceler oradayım; lâkin Mevlâna Hacı Nûrî beğenmiyor. O da bir zevzeklik tiyatrosuna mecbur olmuş. Orada kırk-elli yaşında, ağzı cücük, burnu, çenesi sivri, gözleri mâ'î çil, kaşı yok ki şeklini ta'rif edeyim, kendi esmer-sarı. omuzları tabla gibi geniş, kolları değnek gibi ince bir karı var. Oyun oyunyor, arada kedi gibi mavlıyor, o da türkü olacak. Beğimiz onu beğeniyor; onun seyrine gidiyor; çünki şīveli imiş.. Bu da İstanbul şehirlisi, saray terbiyesi olduğu için şīveyi severmiş.. Bir de, muzıkada oturdu idi ya! Alafranga mûsıkî bilirmiş.. Çocuk bununla berâber yine arkadaşların hepsinden ehven.. Kahbe Avrupa.. Evliyâyı azdırıyor.. Yine âferin Su'âvî'ye, âferin Kemal'e!.. Bikrimizle duruyoruz. Adam bizim gibi olur.

Efendi eniştemin, Hanım vâlidelerimin, Hanımabla'mın etekleri öperim. Kudret Bey, Es'ad Beyefendi'lerle, Hacı Alî Efendiler'in[1], kezâlik Küçük Mehmed Efendi'ye, Şeyh Sâ'id'e, Hacı Baba'ya arz-ı hulûs.. Nesīme'ye selâm; Feride'nin gözlerini öperim..

28 Eylûl-i firengî

[1] Efendiler'e yerine, dalgınlıkla, Efendiler'in yazılmıştır.

XXVI.

Bu mektup, Mustafa Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden yirmi gün sonra yazılmıştır. Kemal, Fâzıl Paşa'nın İstanbul'daki hareketlerini biraz yerinde bulmamakla berâber, beğeniyor; mektuptan, şâirimiz ve arkadaşları hakkındaki dedikoduları da öğreniyoruz:

Bâzı ukalâlar, bâzı mu'terizler Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin hareketlerine, vükelâya galebe edeceklerine dâir ümidlerine delilik nazarı ile bakmaktadır; M. Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a girebileceğini, Millet Meclisi açılabileceğini imkânsız buluyorlardı. Kemal'in bu mektubu, bu gibi düşünenlere âdeta meydan okur bir ifâde iledir: Pek yakında Millet Meclisi kurulacaktır; Avrupa'daki gençler İstanbul'a dönecek, vekiller mevkı'lerinde kalamayacaktır ve şâirimiz bütün bunlara samīmiyetle inanmaktadır.

Tarihsiz olmakla berâber, Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a döndüğünden bahsedildiği için 1867'de yazıldığını tahmin ettiğimiz bu mektup, endîşeler, karârsızlıklar içinde âdetâ a'sâbı bozulan Kemal'in, ümidlerinin yeniden nasıl canlandığını anlattığından mühimdir; diğer taraftan, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup gençlerin Avrupa'da ne gibi tasavvurlarda bulunduğunu, siyâsî maksatlarını da az-çok aydınlatmaktadır [1].

Mektubun aslı, şâirimizin kendi yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 322). M. Cemal Kuntay tarafından muhteviyâtı tahlil, yazıldığı yıl tesbit edilmeksizin neşrolunmuştur (*Namık Kemal*, c. 1., s. 550 v. d.).

26. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

9 Ekim, 1867

Velîni'metâ,

En sonraki emir-nâmelerini aldım; Paşa'nın İstanbul'a vürûdu ma'lûm.. Dönüp dolaşan havâdisin hepsine de vukûfum var. Pek güzel hareketler etmiş; bir-iki şeyde, ufak-tefek hatâları da var; lâkin zararı yok.. Bizim Millet Meclisi, meydana çıkar gibi oldu. Efendilerimiz bunu da, kendi menfaatlerine çevirmek isterler; fakat olmaz. Bir çocuk bir kerre doğmasın. Hiç büyütmeyip de, dâima ma'sum ve binâenaleyh mahkûm tutmak mümkin midir? Biz kazandık, millet kazandı; devlet-i esâsî idâresini tuttu. Hani mu'terizler, hani bizim hareketlere deli nazarı ile bakan ukalâ, hani, vükelâya galebe mümkin değildir deyenler? Acabâ nasıl oldu ki, yetmiş-seksenbin kese

[1] "*Yeni Osmanlılar*" *Tarihi ve İnkılâbât-ı fikrîye Münâkaşaları* adlı makâlede, Kemal ve arkadaşlarının maksadı, Parlamento ve Meşrûtiyyet usûlünü tatbîk etmek olduğu kaydedilmiştir: "1280-1286 (1864-70) senelerinde üç fikir yekdîgeri ile te'âruz ve tesâdum etmiş idi. Birincisi Âlî ve Fuad Paşalar'ın fikridir ki, ale't-tedrîc Garb müessesât-ı düveliyyesini ahz ve iktibâs etmek. İkincisi *Courrier d'Orient* gazetesi ser-muharriri Jean Pietrie'nin mahsûl-i ilkâât ve iknâ'âtı olarak yekden Garb'teki Parlamento ve Meşrûtiyyet usûlünü ahz ve tatbîk etmek. Bu ikinci fikir Namık Kemal ve a'vânının Mustafa Fâzıl Paşa tarafından muzâharet gören fikridir. Üçüncüsü, teceddüdâtı tamâmı tamâmına vücûde getirmek ve fakat Garb usûl ve şerâyi'i üzre, Garb mukallidliği ile değil, medeniyyet-i İslâmiyye kavâ'id-i sahîha ve sâlimesini, yâni *Les seines principes du droit musulman* mukteziyyâtını bi'l-mücâhede halka kabûl ettirip yürütmek. Bu üçüncü fikir Alî Su'âvî'nin fikr-i ictihâdıdır ki bu güne kadar 'âmmece mechûl kalmış ve bu sebeble Alî Su'âvî enzâr-ı umûmiyyede mat'ûn olarak yaşamıştır (*Hâdisât-ı Hukûkîye ve Tarihîye*, cüz'- 3, 15 Mayıs, 1341, s. 12).

sarfı ile İstanbul'a girmeğe muvaffak olamayan Mustafa Paşa, iki-üç mu'teriz müfsidin Avrupa'ya gelmesi ile girebildi. Vükelâdan bir zâta, şu Avrupa'daki belâları getirtseniz de, şu heyecânın arkası alınsa, demişler. O zât da, canımıza minnet, biz mansıbta durdukca, ânlar tenezzül edip de gelirler mi, demiş. Meclis yapılsın, kendileri de kalsa geliriz; lâkin bakalım, kalabilirler mi? Bakalım biz, ledüniyyât bilir mi imişiz? Bakalım kendileri ile uğraşmak mümkin mi imiş? Bakalım Millet Meclisi yapmak kābil değil mi imiş? Her ne ise.. Yakında çok şey görülür..

Efendi eniştemin, Hanım vâlidelerimin, Hanımabla'mın eteklerini öperim. Nesîme'ye selâm; Feride'nin gözlerini öperim. Kudret ve Es'ad Beyefendiler'in, Hoca Alî Efendiler'in, Küçük Mehmed Efendi'nin ellerini öperim. Hacı Baba'ya sûret-i mahsûsada arz-ı hulûs ederim; Zâhid'e dahî..

9 Teşrinievvel

XXVII.

Kemal, babası Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği aşağıdaki mektubunda başlıca üç şey üzerinde duruyor; bunlardan biri, meclislerine aldıklarına dâir dedi-kodulara sebep olan Kıbrisli'nin kızını artık görmedikleridir. Kıbrisli'nin kızı demekle kimi kasdettiği anlaşılmamakla berâber, Midilli'den Menemenli Rif'at Bey'e yolladığı mektubundaki, "Kıbrisli Mehmed Paşa'nın bir mantinatosundan hâsıl olma dediğin Binbaşı'yı bilirim; hattâ adına Osman Bey derlerdi. Avrupa'da birkaç def'a gördüm. Binbaşılık'tan isti'fâ etmiş, o ma'hud oruspu hemşiresi ile berâber Avrupa'ya gitmiş bir teres idi. Benim gördüğüm zamanlar birkaç kuruş aylık bedeline Su'âvî'ye tercemanlık ederdi" satırlarına göre bahsettiği Kıbrisli Mehmed Paşa'nın kızıdır [1].

Kemal'in üzerinde durduğu bir başka şey, kendisinin ve arkadaşlarının Avrupa'daki hayat tarzlarıdır. Paris'te oldukça lüks bir hayat sürdüğü anlaşılan Kemal, Ziya Bey ve Âgâh Efendi ile berâber ayni dâirede oturmaktadır; Nûrî Bey ve arkadaşları da bir başka dâireyi işgāl ediyorlar. İlk def'a bu mektubunda adı

[1] Kemal, Osman Bey'in sonradan İslâmiyet aleyhine bir kitap neşrettiğinden bahs ile, "Moskof değil, geçinmek için cellâd olmağa kābiliyyetli bir hınzırdır" der (Türk Tarih Kurumu, mektup, nu. 28.)

Mustafa Fâzıl Paşa'nın Avrupa'ya tardından önce Osmanlı hükûmeti nezdindeki son me'muriyeti Meclis-i âlî-i hazâ'in Reisliği'dir; Fuad Paşa ile arasında mevcut husûmet sebebiyle bu vazifesinden azille, yerine Kıbrıs'li Mehmed Paşa ta'yin edilmiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 2946, 5 Zilkı'de, 1292).

geçen Âgâh Efendi (1838 - 1885), Şînâsî ile birlikte *Tercemân-ı Ahvâl* gazetesini te'sis eden Çapanzâde Âgâh Efendi'dir. Server İskit, Ebüzziya'dan naklen Kemal ve Ziya Bey'in firârından sonra Fâzıl Paşa'nın yardımı ile Âgâh, Su'âvî, Reşad, Mehmed ve Nûrî Beyler'in ikinci kâfileyi teşkil ettiklerini, kendilerini Mesina'da bekleyen Ziya ve Kemal ile 7 Haziran'da buluşarak Paris'e berâber gittiklerini yazar [2]. Hakikatte ise Mehmed Bey hepsinden önce kaçmış, bundan sonra Ziya ile Kemal, Kastamonu'dan gelcek olan Su'âvî'yi Mesina'da beklemişler, 26 Muharrem, 1284 (30 Mayıs, 1867)'de Paris'e gitmişlerdir; Nûrî Bey'in Avrupa'ya gitmesi daha sonradır. Âgâh Efendi'nin hâtıraları da, Avrupa'ya Ziya ve Kemal ile birlikte gitmediğini gösterir; Ziya Bey Avrupa'ya kaçtıktan sonra, onun ahbâbı olan Âgâh Efendi 24 Mayıs'ta Dîvân-ı muhâsebât âzalığı'ndan çıkarılmış [3], 12 Haziran, 1867 (9 Safer, 1284)'de, Kemal ve Ziya Bey'den iki hafta kadar sonra Avrupa'ya gitmiştir [4]. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne dâhil bulunan Âgâh Efendi'nin adına bundan sonraki mektuplarda sık - sık rastlayacağız.

Mektup muhteviyâtının anlaşılabilmesi için biraz da maaş mes'elesi üzerinde duralım. Fâzıl Mustafa Paşa, Kemal ve arkadaşlarını gazete çıkarmak için Avrupa'ya çağırdığı zaman, onların geçim işlerini der'uhde etmiştir. Su'âvî'nin ifâdesine göre Kânî Paşazâde Rif'at Bey ile Âgâh Efendi 1500, Kemal, Necib Paşa'nın Torunu Sağır Ahmed Beyzâde Mehmed Bey 1000, Reşad ve Nûrî Bey 750, Mısırlı Abdullāh Efendi ise 300 fırank maaş almakta idi [5]. Kemal'in mektubunda yettiğinden bahsettiği, Fâzıl Paşa tarafından tahsis olunan bu maaştır.

Mektupta, irsâli husûsunda güçlük çekildiği zikredilen gazete *Muhbir*'dir; müteâkip mektuplarda bu mes'ele hakkında daha geniş tafsilâta rastlayacağız.

Mektup, Kemal ve arkadaşlarının Avrupa'ya gittikten beş ay sonraki hayat tarzlarını, ne gibi şeylerle meşgûl olduklarını aydınlattığından mühimdir. Yazıldığı yıl kaydedilmemekle berâber, *Muhbir* gazetesi hakkındaki cümleye dayanarak, 1867'de kaleme alındığını söyleyebiliriz. Kemal'in el yazısı ile olan nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 294); ikinci paragrafın birkısmı M. C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 528 v. d.).

[2] *Agâh Efendi*, Ankara, Ulus Matbaası, 1937, s. 41.

[3] "Meclis-i muhâsebât âzâsından Âgâh Efendi'nin hidemât-ı devlet-i aliyye'de istihdam olunmamak üzre azl ve tard" olunduğu (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 663, 26 Muharrem 1284; 30 Mayıs, 1867).

[4] Server İskit, *ayn. esr.*, s. 39 v. d. Müellifin tenâkuza düşmesinin sebebi, Kemal'in Avrupa'ya gittiği tarihi bilmemesinden, Ebüzziya Tevfik'ın *Yeni Osmanlılar Tarihi* adlı tefrika eserindeki tevsik edilmeyen fikirleri aynen kabûlünden ileri gelmektedir.

[5] *Ulûm* gazetesi, c. II., nu. 14, s. 841, *Fâzıl Paşa Takımı* başlıklı yazı. Ebüzziya Tevfik ise Ziya Bey'in 3000, Kemal'le Rif'at Bey'in 2000, Su'âvî ve Âgâh Efendi'nin 1500, diğerlerinin müsâvî olarak 1000 fırank aldıklarını kaydeder (*Ayn. tefrika, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 119, 14/27, Eylûl, 1909).

27. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Paris — 7. XI. 1867

Velîni'metâ,

28 Teşrin-i firengî tarihli inâyet-nâmenizi aldım. Biz, Kıbrisli'nin kızını meclisimize almadık; o kendi dilenciliğe geldi; şimdi gördüğümüz bile yoktur. Hınzîre vaftiz olmuş; bir kilisede oturuyor; Allāh belâsını versin [6].. Ben Süleyman Efendi'nin [7] de, Mösyö'nün [8] de ne derecede gayûr olduklarını biliyorum; inşâ'llāh zamanında iktizâsına bakılır.

Aman Paris, aman.. Masrafına tehammül gelmiyor. Dâimâ evde oturur ve yemeğini kendin pişirtirsen zararı yok. Meselâ, benim ev kirası ile yemek masrafı, ayda 1500, 1600 kuruş ile bitiyor; fakat bizim gibi şunu bunu görmek için sokağa çıkmağa muhtaç olursan araba parası, bir yerde oturmak, yolda bir su içivermek gibi şeyler için, günlü geceli lā-akal bir Fıransız altunu gidiyor. Evler kârgir, binâ zîk, râhat ammâ ferah değil; ahbap değil, yanına cinler bile uğramaz. Âdet iktizâsınca, nısfu'l-leylden üç-dört saat sonra yatılıyor; yimek ise, ezan raddelerinde yeniyor. Dokuz-on saat evde oturmak mümkin değil; çâresiz, tiyatroya, falanlara çıkılıyor... Nısfu'l-leylde geliyorum; ândan sonra kitap okumağa, yazı yazmağa başlıyorum. Gündüzleri de işimizin arkasında dolaşıyoruz. Masraftan yandık. Ne ise elhamdüli'lāh maaş kifâyet ediyor. Londra çok ehven idi; yemeği daha bahalı, lâkin el masrafı yok.. Şimdi Paris'te bir koca dâirede yapayalnızım. Nûrî Bey ile arkadaşları başka dâirede oturuyor. Benim arkadaşlarım olan Ziya Beyefendi ile Agâh Efendi, hasbe'l-iktizâ muvakkatan Londra'ya gittiler; Paris'in işleri bütün bütün bana kaldı.

[6] Ebüzziya Tevfik, Reşad Bey'in çapkınlıklarının Alî Su'âvî'nin iftirâları yüzünden İstanbul'da da duyulduğunu, aynı şahsın Kemal'in hoppalıklarından bâhis mektuplar yazdığını kaydeder (*Ayn. tefrika, Tasvîr-i Efkâr*, nu. 154, 22 Teşrinievvel/4 Teşrinisânî, 1909). Kemal'in mektubundaki not, Reşad ve Nûrî Bey hakkındaki dedi-kodıları tevsik ediyor.

[7] Murad V.'ın lalası Divrikli Topal Süleyman Efendi.

[8] *Courrier d'Orient* gazetesi muharrirlerinden Jean Pietrie, veya İstanbul ile muhâbereye vâsıta olan diş doktoru Dorigny olabilir. İngiliz olan Dorigny, Mustafa Âsım Bey'in dişlerini de tedâvî etmiştir (M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., s. 17, 37)

İstanbul'a gazete irsâli ma'lûm; bu postayı çıkarıncaya kadar göbeğim patladı..

Hacı Nûrî Bey mahsus eteklerinizi öper.. Bizim selâmları da tekrâra hâcet yok...

7 Teşrinisânî

XXVIII.

Kemal, âilesine yazdığı mektuplarını doğrudan doğruya değil, muayyen bâzı kimseler vâsıtasıyle göndermektedir. İstanbul'a zarf ısmarlamıştır; mektuplarını bu zarfa koyup kapattıktan sonra, bir ikinci zarfa, yâni Avrupa'dan aldığı zarfa tevassut edenin adresini yazma i'tiyâdındadır. İşte, aşağıdaki mektubunda İstanbul'dan gönderilen zarflar dolayısiyle duyduğu memnunluğu bildiriyor.

Âsım Bey, Hacı Ahmed Efendi'nin oğludur [1]. Ebüzziya Tevfik'in Bâb-ı âlî ve Terceme Odası'nda Kemal'in, Sa'dullāh Bey'in güvenini kazanan bir genç diye bahsettiği Âsım Bey'in babasının Vefâ'daki konağında sık - sık toplandıklarını da yazar [2]. Kemal, üç-dört haftadanberi Âsım Bey'den cevap almadığı için merak etmektedir; babasından bu hususta —Mösyö, veya Mustafa Âsım Bey'in uşağı Hacı Hasan Ağa (Hacı Baba) vâsıtasiyle— ma'lûmat edinmesini recâ ediyor.

Nûrî Bey'in dalgınlığı hakkında bir fıkra da kaydeden Kemal'in bu mektubunda yazıldığı yılın tarihi yoktur; 1869 ve 1870 yılına âit mektuplarında pek mühim mes'elelere temâsını, bu cins şeyler yazmadığını gözönüne alarak, aşağıdaki mektubun 1868'de kaleme alındığını tahmin ediyoruz.

Mektubun Kemal'in kendi el yazısı ile olan nüshası Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 282); üçüncü paragrafı M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiş (*Namık Kemal*, c. 1., s. 309 v.d.), bu neşirde mektubun tarihi 28 Şubat gösterilmiştir.

28. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Paris — 27 Şubat, 1868

Velīni'metâ,

Bu hafta yine mektup zarflarını aldım ve fevkal'âde memnun oldum; lâkin pek muhtelif kesilmişti. El-hamdüli'llāh rahat ve âfiyyet yerindedir; lâkin bu günlerde elimde hayli yazılar var; ânın için ben de, mektubu biraz kısa keseceğim.

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. 1., s. 302.

[2] *Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 2, 105, 19 Mayıs ve 13 Euylûl, 1909.

Canım, bizim Âsım Bey'den üç-dört haftadır mektup alamadım; pek merāk ediyorum; Hacı Baba mı himmet eder, yoksa Mösyö mü, şundan bir haber alınız da, bana yazınız.. Hacı Alî Bey'den kezâlik. İkisine birer ufak mektup da yazdım; selâmlar ma'lûm..

Aman, zevzekliğe dayanılmıyor.. Bizim Nûrî Bey'i bilseniz, hep İstanbul'daki hâli ile buradaki etvârını gördükçe, sanki bizim üç Nûrî Bey'imiz var imiş sanıyorum. Bu molla, İstanbul'da derli-toplu, oldukça akıllı bir çocuk idi. Buraya geldi; bütün bütün başkalaştı. Birgün bakıyorum; bayağı mabeyin kitâbetlerini, nezâretlerini idâre edecek kadar dirâyeti var; en akıllılarımızla saatlerce bahseder. İşitenler, habīsi âdetâ hükemâdan sanır. Ertesi gün bakıyorum; dalgın dalgın, şaşkın birşey oluyor. İşte bu gün yine şaşkınlık günü.. Şimdi yanımda mektup yazıyordu; odaya uşak girdi; uşaktan limon istedi.. Birde ne bakayım, mektuba, limon getir ibâresini aynen yazmış.. Dedim ki: "Birâder, uşaktan limonu Fıransızca istedin; ta'biri mektuba Türkçe yazmışsın..". Zihninde dalgınlık var desem değil; zīrâ söylediğin sözü terceme ediyor.. Yok desem, o da değil; zīrâ İstanbul'dan limon istenilmez; işte bakın da anlayın..

Süleyman Efendi'ye ayrıca arz-ı hulûs ederim..

27 Şubat

XXIX.

Aşağıdaki mektubundan Kemal'in karahummaya tutulduğunu, fakat bunu vaktinde önlediğini öğreniyoruz; sebebi, arkadaşları ile bir münâkaşada, ikibuçuk saat söz söylemeğe mecbur kalışıdır. Reşad Bey'in bir mektubunda zikrettiği meselenin, bahis mevzû'u münâkaşa ile alâkalı olduğunu sanıyoruz:

Cemiyet, Paris'te ictimâ' ettiği zaman, Kânî Paşazâde Rif'at Bey'i da'vet etmemiş, o kendiliğinden gelip bu cemiyet mensupları arasına karışmıştır. Ziya Bey şüphe bile etmiş, fakat Kemal, Rif'at Bey'in iyi karakterlere sâhip bir şahıs olduğu hakkında te'mīnât verdiğinden, Rif'at Bey, birçok münâkaşalardan sonra, cemiyet mensupları arasında rol almıştır [1]. Kemal de bir yazısında, hayatında kendisini en çok üzen bir hâdiseden bahseder ve "..Yalnız bir kerre az kaldı sevdâ getirecek idim; âna sebep de kendi hâlim değil, tervīc-i maksadda fırkanın gösterdiği za'f ile, münâsebetsizlikler idi" der [2]. Her ne olursa olsun, bu mektupta Kemal'i pek üzen hâdise,

[1] Reşat Bey'in, *Paris'te Kânî Paşazâde Rif'at Bey'e* başlıklı bu mektubu litografya ile neşredilmiş, Ebüzziya Tevfik tarafından da basılmıştır (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 175, 11/24 Teşrinisânî, 1909).

[2] *Mes Prisons Muâhazesi, Mecmu'a-i Ebüzziya*, nu. 129, 21 Muharrem 1330, s. 10.

her hâlde cemiyet mensupları arasındaki anlaşmazlıklardır; esâsen ilerideki mektupları da, bizi bu bakımdan aydınlatacaktır.

Münâkaşa neticesinde işler yoluna girmiş ve Kemal arkadaşlarının fikirlerini doğru yola sevkedebilmiştir; *Muhbir* gazetesine, gazetenin sevkine âit işler de tanzim edilmiştir. Kemal, bu yüzden Hazret'in, Mustafa Fâzıl Paşa'nın da memnun kalacağını umuyor.

Mektuptaki mühim bir başka nokta, yakın dostu, hürmet beslediği, birçok şiirlerine nazîreler yazdığı, Tuna Vilâyeti'inde bulunduğu sırada mektuplaştığı (Bk., mektup, nu. 2, 3, 4) Leskofçalı Gālib Bey'in ölümünden, bu ölümün bir nevi' kendini zehirleme neticesinde oluşundan duyduğu acıyı ifâdesidir. Memleketimizdeki zekî kimselerin düştüğü bu hâli esef ile karşılıyor. Son me'murluğu Girid ihtilâlini bastırmağa giden Mustafa Nâilî Paşa'nın yanında kâtiplik olan Gālib Bey, İstanbul'a döndükten sonra bir işe ta'yin edilmemiş ve 14 Şa'ban, 1284 (11 Aralık, 1867)'de ölmüştür [3]. Kemal'in mektubunu yazdığı bu sırada bu ölüm hâdisesinden, üç ay kadar bir zaman geçmiştir; mektubun ifâdesinden, kendisine bu ölüm ve zehirleme mes'elesinden bahsedildiği anlaşılıyor ve o, buna cevap olarak, "Zavallı Gālib.. Kendini bir nevi' zehirlemiş ha!.." demektetir.

Bir evvelki mektupta, mektuplarına cevap yazmadığı için merāk ettiği Âsım Bey'in hasta olduğuna dâir de haber almıştır; bu gayretli ve sâdık çocuğun ziyâretini, eli değmediği takdirde emekdârlarından Hacı Hasan Efendi'nin (Hacı Baba)'nın gönderilmesini babasından recâ ediyor.

Kemal, bu mektubu yazdığı sırada hayatından memnundur; Abdü'l-Mecīd'in Hekimbaşı'larından meşhur Doktor Spitzer ile aynı apartımanda, onun oturduğu dâirenin altındaki katta, Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarından Ziya, Reşad, Nûrî Bey'ler ile müşterek yazlık ve gāyet geniş bir dâire tuttuklarına bakılırsa maddî vaz'iyyeti de çok iyidir. Şişmanladığından, İstanbul'dan getirdiği esvabının bir karış dar geldiğinden bahsediyor.

Mektubun son fırkasında, üveği annesi Mâide Hanım'a, zevcesi Nesīme Hanım'a v. s. selâmlarını yazıyor; kızı Feride ile henüz yedi-sekiz aylık ve kendisi Avrupa'da iken doğan Alî Ekrem'in gözlerinden öpüyor.

Bu mektup Kemal'in Londra hayatını, *Muhbir* gazetesi ile alâkasını, arkadaşları üzerindeki nüfûzunu gösterdiğinden mühimdir; fakat mektubun en ehemmiyetli fıkrası, Leskofçalı Gālib'in zehirlenme neticesinde öldüğünü yazmasıdır. Gālib Bey hakkındaki neşriyatta bu hâdiseye hiç temas edilmediğini düşünürsek, bu notun ehemmiyeti daha iyi anlaşılır.

Yazıldığı yıl kaydedilmeyen mektubun, 11 Aralık, 1867'de vefat eden Leskofçalı Gālib'ten bâhis kısmına, bu hâdiseden az sonra yazıldığına dayanarak, 1868 Mart'ında kaleme alındığını tahmin ediyoruz. Kemal'in el yazısı ile olan nüshası Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 310). Bâzı kısımları çıkarılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 485).

[3] İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Leskofçalı Gālib Dīvānı*, İst., Matbaa-i Âmire, 1335, Önsöz. Buradan naklen aynı müellifin *Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., s. 411 v. d.

29. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 8 Mart, 1868

Velīni'metâ,

Bu haftaki mufassal tahrīrât-ı seniyyelerini aldım. Benimle berâber bizim Bacı Sultan'ın ve iki çocuğun birden keyifsizlenmesi, garâib-i ittifâkıyyâttandır. İnşâ'llāh ânlar da, şimdi bütün bütün savuşturmuşlardır. Bendenizin, elhamdüli'llāh hiçbir şeyim kalmadı. Şimdi Ziya Bey, Reşad Bey, Nûrî Bey'lerle berâber bahçe üstüne, gāyet vâsi', gāyet şâhâne bir yazlık dâire tuttuk; pek nefīs eğleniyoruz. Sultan Mecīd'in hekimbaşılarından meşhur Doktor Spitzer [4], bizim dâirenin üstündeki dâirededer; pek ahbâbâne görüşüyoruz. Geçenki keyifsizliğimde, tedâvî eden o idi. Benden sonra Nûrî Bey, aynı benim (gibi) hastalandı; iki-üç gündür o da, benim gibi savuşturdu. Hastalık, beyin ufûneti, yâni kara-hummâ mukaddemâtı imiş. Devâsı, azıcık sulfato içmek ve günde birkaç kerre soğuk su ile başını yıkamaktan ibârettir. Görseniz, nekadar semizledim. İstanbul'dan gelen esvabım yanımda duruyor; dün pantalonu giydim; ölçtüm, bir karıştan ziyâde genişlemişim..

Aman, bizim Âsım Bey hasta imiş. Kendisine bir mektup yazdım; leffen takdim ettim. Biliyorsunuz ki nekadar sâdık, nekadar mukdim bir çocuktur. Eliniz değer de, iyâdetine giderseniz pek memnun olur; mümkin olamadığı takdirde, yalnız Hacı Baba'mızı göndermek de kâfîdir.

Zavallı Gālib.. Kendini bir nev' zehirlemiş ha.. Vah, vah.. Bu bizim ezkiyânın hâline teessüf olunur. Hazret'in da'vet ve iltifâtından ve maaşın tezâyüdünden hâsıl olan memnûniyetimi Allāh bilir. Haz-

[4] İzâhât için bk., M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. I., s. 485, not 39. Ahmed Refik, *Sultan Abdülmecīd Hân'ın Sarayında Dr. Spitzer'in Hâtırâtı* başlıklı makālesinde, Spitzer'in, Abdülmecīd'in husûsî hayatını aydınlatan mektuplarından, neşrolunan kısımların mukaddimesinde kendi hayatına âit malûmatın da bulunduğundan bahseder; Avusturyalı olan Spitzer, 1839'da yirmialtı yaşında iken memleketimize gelmiş, Tıbbiye'de teşrih hocalığı etmiş, 1844'de serīriyyât kısmını uhdesine aldığı sırada Abdülmecīd'i tehlikeli bir hastalıktan kurtarmağa muvaffakıyyetinden dolayı, Abdülmecīd'in husûsî doktorluğuna, iki yıl sonra Mekteb-i tıbbıye'ye müdür ta'yin edilmiştir. Husûsî doktorluğu 1845-50 arasındadır. Hâtıralarının bâzı kısımlarını terceme eden Ahmed Refik, Spitzer'in 1895'de vefat ettiğini yazar (*Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, nu. 34, 5 Teşrinievvel, 1331).

ret, bendenizden pek memnun olmak gerektir; zîrâ, buradaki pürüzler temizlendi; işler düzeldi; *Muhbir* yoluna girdi. Bu kadar mehâsin ise, bütün bütüne gayret-i âcizânemizle vücûde geldi. Arkadaşların efkâr-ü etvârını islāha, beş-on günlerce çalıştım ve nihâyet derecede akdettiğimiz meclis-i mübâhasede her şeyi karârlaştırmak için, lâyenkati' ikibuçuk saat söz söylemeğe mecbur oldum; hattâ hastalık da, o kadar ikdâmın neticesidir.

Hanım vâlidemin eteklerini öperim; gördükleri rü'yâ, beynimizde olan mahabbet-i kalbîyeye delâlet eder. Allāh bilir ki, ânlar beni nekadar severlerse, ben de ânları o kadar severim. Enîştem'in, Hanımabla'mın, Kudret ve Es'ad Beyefendiler'in, Hoca Alî Efendiler'in ellerini öperim. Hacı Baba'ya, Küçük Mehmed Efendi'ye arz-ı hulûs; Nesîme'ye selâm; Feride'nin, Ekrem'in gözlerini öperim. Arayıcı Ahmed Efendi'ye[5] arz-ı hulûs; kendisine ayrıca bir mektup yazdım, verirsiniz. Bir mektup da Süleyman'a yazdım, leffettim..

8 Mart

[5] Hacı Ahmed İzzet, veya Ahmed Yümnî Efendi. İlkinin Kemal'e yakın münâsebeti bulunmakla berâber (Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, nu. 2, 103, 19 Mayıs, 11 Eylûl, 1909), Dîvān-ı zabtîye Reisliği'ne ta'yini 1868 Eylûl'ündedir (Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. I., s. 302). Mektubun yazıldığı tarihte Zabtîye Nezâreti'nde muâvin bulunan, fakat Kemal ile alâka derecesini bilmediğimiz Ahmed Yümnî Efendi de olabilir (*Ayn. esr.*, c. I., s. 301); fakat en kuvvetli ihtimâl, Malîye'den yetişip Mümeyyiz, 1284 Zi'lhicce'sinde Bahrîye Muhâsebecisi, 1285 Rebî'ü'levvel'inde (1868) İdâre-i Bahrîye Reisliği'ne ta'yin edilen (*Ayn. esr.*, c. II., s. 410) *Lugat-i Coğrafya ve Tarihîye* müellifi Rif'at Ahmed Bey'e yazılmış olmasıdır. Bu hükmü verirken, bu arama işiyle alâkalı bir zâtâ yazılan müteâkip mektubuna dayanıyoruz; bu mektup, üzerinde Avrupa'dan gönderildiğini gösteren bir zarf içindedir; zarfın üzerinde Kemal'in el yazısıyle, "Bâb-ı âlî'de Şûra-yi devlet âzasından Menemenlizâde Saâdetlû Abdullah Beyefendi vesâtetiyle Rif'at Beyefendi'ye" kaydi vardır.

Kemal'in "Arayıcı Ahmed Efendi diye bahsettiği kimsenin, Rif'at Ahmed Bey olabileceğini M. K. rumûzu ile neşredilen *Türkiye'de Sansür Eğlenceleri* adlı eserdeki şu mühim notlar da kuvvetlendirir; müellif, "İnsanda biraz beceriklilik olmalı, meselâ işinin âit olduğu dâirede bir ahbâb peydâ etmeli. İsterseniz şuna sâdece şerîk-i cürm diyelim. Benim de böyle bir şerîk-i cürmüm var idi. İsmi de Rif'at Bey'dir (Asıl ismini vermiyorum; belki daha ber-hayattır). Bu adam beyaz sakallı, gāyet şen ve şakrak olup şaka etmeği pek sever, emsâli az bulunur merd bir sansördür. Bu zât, diğer bir arkadaşı ile, tab' edilmek istenilen Fıransızca kitapları gözden geçirmeğe me'murdur. Merkez-i me'mûriyyeti, Matbû'ât Müdîriyyet-i umûmiyyesi'ne tâb'i aklâmdan birindedir" diyor ve nelerin memnû' olduğu hakkında Rif'at Bey'le bir konuşmasını da naklediyor; saydığı memnû' şeyler arasında Kemal'in adı da vardır (1907, s. 13 v.d. Bu kitabın kapağında, mütercimi M. K. ve "Bu risâle, Fıransızca *La Revue* mecmua-i fenniyyesinden terceme edilerek *Şûrâ-yi Osmânî* gazetesinde neşredilmiştir" kaydı vardır. Arka kapaktaki adresten, *Şûrâ-yi Osmânî*'nin Kāhire'de, dolayısıyle *Türkiye'de Sansür Eğlenceleri*'nin de burada basıldığı anlaşılır).

XXX.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Avrupa'da neşrettikleri ilk gazete *Muhbir*'dir. Bu gazete daha önce İstanbul'da çıkarılmıştır; sâhibi Filip Efendi'nin mürâcaatı üzerine ilk sayısındaki yazıların hepsini Su'âvî haleme almış, müteâkıp nüshalarında da makāleler yazmıştır. Birinci sayısı, 2 Ocak 1866'da çıkan *Muhbir*, 32'nci sayısı çıkınca hukûmet tarafından kapatıldı. Sebebi, gazete sâhibi Filip Efendi'nin Mustafa Fâzıl Paşa'nın başkâtibi tarafından yazılan Jön Türk riyâseti i'lânını, Türkçe'ye terceme ettirerek gazetesinde basmasıdır; hattâ, bu tercemenin Su'âvî tarafından yapıldığı sanılmış, o, bu zamandan i'tibâren hukûmetin dikkatini çekmeğe başlamıştır. Bu tercemeyi yaptığından şüphelenilenler arasında, Ziya Paşa da vardır.

Su'âvî'nin Belgrad kal'esine, burayı fethedenlerin kahramanlıklarına dâir makālesinden sonra gazete bir ay müddetle ta'til edilmiş ise de, bunu daha önce haber alan Su'âvî, son nüshada, kırk milyon nüfûsun hayatı, vükelâ nâmı ile birkaç kimsenin elinde bulunmaktan ise, millet tarafından seçilen beş-altıyüz kişiden mürekkep bir meclisin müşâveresinde olmanın daha hayırlı bulunacağına dâir yazdığı *Millet Meclisi* makālesini, son nüshada neşretti. Bir ay sonra tekrar neşredilmeğe başlanılan bu gazete, 56'ncı sayısından sonra çıkmamıştır[1]. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Avrupa'da çıkardığı ilk gazeteye *Muhbir* adını vermesi, vaktiyle İstanbul'da çıkarılan ve hukûmetçe kapatılan bu gazeteyi hatırlatmak içindir. Londra'da basılan ve Su'âvî tarafından idâre edilen *Muhbir*'in ilk nüshası 31 Ağustos, 1867 'de neşredilmiştir. İstanbul'dan, Âgâh Efendi'nin *Tercemân-ı Ahvâl* matbaasına âit harfler, mürettiplik için de Anesti adında ve Nevşehirli bir Rum getirtilmiştir. Vatiyle İs-İstanbul'da *Zenbur* isimli, Rum harfleri ile dizilmiş Türkçe bir mizah gazetesi de çıkaran bu rum, *Muhbir*'in mürettibi, tâbi'ı, hattâ müvezzi'idir[2].

İlk sayısı, Kemal ve arkadaşlarının Avrupa'ya gitmesinden iki ay sonra, Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a döneceği günlerde neşredilen *Muhbir*'in, İstanbul'a sevkı husûsunda bâ'zı müşkiller çıkmıştır; esâsen Kemal, bundan bir evvelki mektubunda da, postayı çıkarıncaya kadar çektiği güçlükten bahsediyordu. Aşağıdaki mektubunu, bu müşkillere çâre bulmak için, Zabtîye'de çalışan birine hitâben kaleme almıştır. Bir evvelki mektubunda bahsettiği Ahmed Efendi olması muhtemel bu şahıs, genç ve vatan-severdir; memleketimiz halkını medenî seviyece aşağı bulmakta, Kemal

[1] Bu gazete hakkında, Ebüzziya Tevfik'in, *Sâl-nâme-i Hadîka*'sından alınarak Ahmed Râsim'in *Şinâsî* adlı eserinde (İst., Yeni Matbaa, 1927, s. 15) ve Selim Nüzhet Gerçek'in *Türk Gazeteciliği*'nde izahat vardır. İhsan Sungu'nun bir makālesinde bu mes'eleye temas edilmiştir (*Alî Süavî*, *Ulus* gazetesi, 21 Mayıs, 1942); aynı müellifin, *Muhbir* başlıklı makālesinde de, bu hususta bilgi verilmiştir (*Aylık Ansiklopedi*, nu. 13, Mayıs, 1945). Biz, bilhassa Alî Suâ'vî'nin yazısından faydalandık (*Ulûm* gazetesi, c. II., nu, 15, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 910 v. d., 927 v. d.).

[2] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 119, 14/27 Eylûl, 1909.

ve arkadaşlarının istediği yolda bir idâre sisteminin, bizde tatbîki imkânsız olduğunu düşünerek ye'se kapılmaktadır. İşte Kemal bu münâsebetle, başka memleketler halkının hep aklı başında insanlardan ibâret olmadığını, ancak, içlerinden çıkan şahsiyet sâhibi kimselerin, onların gözünü açtığını söylüyor.

Mektubu yazmasındaki başlıca sebep, *Muhbir* gazetesinin İstanbul'a kolayca girebilmesini te'mindir; esâsen gümrükte çalışan, bu gibi işlerle uğraşan muhâtabına, *Muhbir*'i kaçıranların eşyâsını o kadar aramayıverseniz, diyor. Muhâtabı bunu te'min ettiği takdirde, maddî menfaati olacaktır; eğer kabûl eder ise, Kemal, bu zâtın gâyet emîn olduğu iki-üç kişi ile görüşmesini de te'min edecektir. Bu zâttan, bizde gümrüklerin fenâlığına dâir, *Muhbir*'de basılmak üzre bir yazı da isteyen Kemal'in, koştuğu bir şart vardır: Kânî Paşa'nın aleyhinde bulunulmaması.. Bunun sebebi, Kânî Paşa'nın oğlu Rif'at Bey'in Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup olup, bu sırada Kemal'in Avrupa'da yakın arkadaşı oluşudur ve Kemal, Kânî Paşa'nın Rüsûmât Eminliği zamanında, Emtia gümrüğü tahrîrat başkâtibi Leskofçalı Gâlib Bey'in muâvini idi[3]. İşte bu yakınlıklardan dolayı, gümrük işlerimizdeki bozukluğa dâir kaleme alınacak yazıda, Kânî Paşa'nın aleyhinde bulunulmasını istemez.

Bu mektubun, *Muhbir*'in İstanbul'a girebilmesi hakkında ne derece verimli olduğunu bilmiyoruz; bizce ma'lûm olan bu işin halledildiğidir. Su'âvî'nin ifâdesine göre, Fâzıl Paşa, beşyüz kuruş bağlayarak, Yunan teb'asından Yorgi İstenfalis'i *Muhbir'i* dağıtmağa me'mur etmiştir; bunu duyan Hüsnü Paşa, Yorgi'yi çağırtarak, ona Fâzıl Paşa'dan çok para vermiştir. Her iki taraftan da faydalanan Yorgi, kendisine verilen yüz *Muhbir*'i dağıtıyorum diye, Fâzıl Paşa'nın kâhyası Mehmed Bey'den maaşını muntazaman alıyor, dağıtmıyorum diye, ellisini Hüsnü Paşa'ya veriyor, geri kalan elliyi de bahalı bahalı satıp, üç taraflı istifâde ediyordu[4].

Her ne şekilde olursa olsun bütün bunlar, *Muhbir*'in İstanbul'a sevkedilebildiğini, kısmen dağıtıldığını anlatır. İşte Kemal'in bu mektubu, merkeze girememesi için tedbirler alınan bu gazete ile yakından alâkasını, bu yüzden başvurduğu çâreleri, belki de bu mektup sâyesinde gümrükten kaçırılabildiğini aydınlattığından mühimdir.

Yazıldığı yıl yine kaydedilmeyen bu mektubun, muhteviyâtının *Muhbir*'e dâir kısmına dayanarak, 1868'de kaleme alındığını tesbit ettik.

Kemal'in el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 3).M. C. Kuntay tarafından da neşredilmiştir *(Namık* Kemal. c. I., s. 486 v.d.).

[3] Bu hususta izahat için (Bk., mektup, nu. 2, not-3). *Sicill-i Osmânî*'ye göre Kânî Paşa, 1280 (1863)'de Mâlîye Nâzırı, 1281 (1864)'de Eshâm-ı Umûmîye Emîni, 1282 (1865)'de ikinci def'a olarak Rüsûmât Emîni olmuştur (C. IV., s. 75).

[4] Alî Su'âvî, *Yeni Osmanlılar Tarihi, Ulûm* gazetesi, c. II., nu. 3, 15 Zi'lkı'de 1286, s. 781 v. d. d.

30. RİF'AT AHMED EFENDİ'ye (?)

8 Mart, 1868

Birâder,

Mektub-ı âlînizi aldım; me'yûsiyyetinizden, me'yus ve mahzun oldum. Halkın hâline bakıp da, fütur getirmemeli.. Siz, muntazam devletlerin ahâlîsini, ukalâdan mı zannediyorsunuz? Vallâhi değil; ânlar da, bizim halk gibidir; lâkin içlerinde bâzı adamlar zuhûr etmiş; herkesin gözünü açmış; yâni âleme vazifesini bildirmiş.. Halk da sefere karışmış, bu kadar mehâsin zuhûra gelmiş. Şimdi bizim de vazifemiz budur. Görürsünüz, *Muhbir* beş-altı ay sürerse ne olur!

Bakın birâder, işte vatan, işte hamiyyet, işte istifâde, hepsi bu gün meydanda geziyor. Sizden, maksadımız için pek büyük hizmet ve himmet me'mûl ederim; bulunduğunuz mevkı' müsâittir. Gazetenin idhâlinde sıkıntı çekiyoruz; şu arayıcılık mehâretini, elmas kaçıranların aleyhinde kullansanız da, bizim gibi gazete kaçıranların eşyâsını, o kadar aramayıverseniz, iş pek kolaylaşırdı. Kabûl ederseniz, bana yazın; sizi, iktizâ edenlerle görüştüreyim. Görüşeceğiniz bir-iki kişidir; gâyet emindirler. Bu hamiyyet de, bizimkiler gibi bütün bütüne hasbete'n-li'llâh olmaz; ucundan biraz para da çıkarabiliriz. Bizde gümrüklerin fenâlığına dâir bana bir mufassal yazın. Ammâ Kânî Paşa'nın aleyhinde bulunmayın; gazeteye basalım. Cevâbınıza muntazırım..

8 Mart-ı Firengî

XXXI.

Kemal bu mektubunda, Bâb-ı âlî'ye galebe etmek husûsundaki tasavvurlarının yakında hakîkat olacağından, vaktin yaklaştığından bahsediyor. Üzerinde durduğu bir başka mes'ele, Avrupa'da çapkınlık ettiğine dâir İstanbul'da dolaşan dedi-kodulardır; bu münâsebetle, bir başka mektubunda da kaydettiği gibi, Avrupa'da çok temiz bir hayat sürdüğünü yazar; ona göre bu türlü sözlere ya vekiller veya halk yol açmaktadır. Birincilerin buna hakkı yoktur; çünkü Avrupa'daki hayatları, herkesce ma'lûmdur. Halkın ise, milletin haklarını müdâfaa için şahsî menfaatlerini düşünmeyen gençlerin, nefse âit bu türlü ayıplarını hoş görmesi gerektir.

Mektupta, İstanbul'dan yâni Fâzıl Paşa'dan alınan emir üzerine *Muhbir*'den başka bir gazetenin de neşre başlanacağı, bunun yazı işlerini Kemal'in idâre edeceği haberi veriliyor; bahsi geçen bu gazete *Hürriyet*'tir.

Sarraftan, belki Köçeoğlu Agop, belki Hıristaki Efendi'den veyâ Karabet'ten alınacak 200 fırank ile Kemal, istediği kitapların ve eşyânın alınıp yollanmasını da babasından recâ ediyor. Bu kitaplar, kendi ifâdesine göre *Hürriyet* gazetesine yazacağı bâzı makāleler için lâzım olacaktır. Listedeki kitaplardan *Tarih-i Tabarî*'yi istemekten vaz geçtiğini, bundan sonra neşredeceğimiz mektubundan öğreniyoruz. Listede kaydedildiği gibi *Ravzatu'l-Ahbâb* adlı bir eser yoktur; bu, *Ravzatu'l-Ahbap fî Şerh-i Hulâsatu'l-Hisap* adlı eser olsa gerektir[1] ve Kemal bu ismi kısaltarak yazmış olabilir. Riyâziyecilerden Mustafa b. Mehmed Efendi (Ölümü; 1099)'ye âit bu eserden ne bakımdan faydalanacağını anlayamadık; fakat yine bir başka mektubundan, istediği kitabın adını doğru yazıp yazmadığında müteredd it olduğu anlaşır. 1868 yılına âit müvâzene defterini, eshâmın değişmesine dâir neşredilen lâyihaları istemesinin sebebi, *Hürriyet*'te basılacak olan mülkümüzün serveti, mâlîye sâhasındaki yolsuzluklar, bu yüzden umûmî servete ve hazîneye terettüp eden zarar hakkındaki şeyleri yazabilmek için olabilir[2].

Bu mektup, Kemal'in Avrupa hayatına âit bâzı dedikoduları aksettirdiğinden, *Hürriyet*'teki makāleleri için İstanbul'dan hangi kitap ve vesikaları istediğini aydınlattığından mühimdir.

Tarihsiz olan mektubun, *Hürriyet* gazetesinin yakında çıkacağına dâir haberi ihtivâ etmesine dayanarak, 1868'de yazıldığını kabûl ediyoruz[3]; 15 Mayıs tarihli müteâkip mektuptan önce yazıldığı içindekilerden anlaşılan aşağıdaki mektubun da Mayıs'ta kaleme alındığını tahmin edebiliriz.

Bu mektup N. Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 320); bâzı kısımları M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 307, 488).

31. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — Mayıs, 1868

Velînimetâ,

Bu hafta irsâl buyurulan mektub-ı âlîlerini de aldım. Elhamdülillâh-i Teâlâ âfiyyet ber-kemâldir. Enişte o kadar teessüf etmesin; vakit yaklaştı. Aman, Baba Recül[4] fenâ hasta imiş; hekimler iki ay müddet ömür ta'yin ediyorlarmış; gerçek mi? O uzun zanparalık bahsinden bir murad anlayamıyorum; başka yerden de buna dâir mektup aldım. Gûyâ, ben burada karılara dalmışım.. Bilmem, bu hezeyanları kim ediyor. Ben, genç bir herifim; vazife, me'muriyetim de yok. Gece gündüz bir karı ile otursam hiç utanmam; nitekim Allāh şâhiddir ki, buraya geldim geleli, daha bir kerre zanparalık etmedim; ânınla da, iftihar ettiğim yoktur. Sâir arkadaşların hiçbiri de, mugāyir-i nâmus bir harekette bulunmuyor. Bizi, kim ta'yip edecek? Vükelâ mı? Keratalar ağızlarını kapasın; bizi tenezzüle mecbur etmesin.. Yoksa, ism-ü resmiyle, buradaki piçlerini i'lân ederiz. Millet ta'yip edecek ise, artık elverdi. Biz, ânların hukūkunu istihsâl için menâfi'-i şahsiyemizi terkettik. Yine ânlar, bizim yalnız nefse âdet olan me'âyibimizi ararsa, buna ne insaf sığışır, ne tehammül.. Size, öyle zanparalık ediyorlarmış, şöyle gelip böyle gidiyorlarmış gibi söz söyleyen olurlarsa, sâyenizde Avrupa'da oturuyorlar; orada Kâ'be tavâf olunmaz ya, ne yapsınlar, dersiniz elverir.

Şimdi gelelim başka bir maddeye : Sarraf, size 200 fırank verecektir; ânınla melfuf pusuladaki kitapları alırsın(ız); yine pusulada muharrer olan eşyâ-yı sâire ile berâber, serî'an bendenize irsâl buyurursunuz. Alınan emr üzerine, bir gazete daha çıkacak ve idâre-i tahrîriyyesi bendenizde olacaktır.

Bâkî cümleye selâm..

PUSULA

Tarih-i Tabârî Ravzatu'l-Ahbāb Nafhu't-Tîb

Hani benim evde iki takım mecmualarım vardır, ânlar.. Hani bir de, torbaların içinde evrâkım vardır; ânda devlete dâir nekadar şey varsa ânlar.. Bu senenin müvâzene defteri, eshâmın tahviline dâir neşrolunan lâyihalar, falanlar.. Size bir de şifre gönderdim; bundan sonra şâyet lâzım olur..

---

[1] Bursalı Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İst., Matbaa-i Âmire, 1342, c. II., s. 302.

[2] *Hürriyet*, nu. 7, 8, 10 ve 17 Ağustos, 1868. Bu gazetede Osmanlı İmparatorluğu'nun mâlî vâz'ıyyetinden bahseden başka yazılar da vardır; fakat sözü geçen makāle bu mevzû'daki yazıların ilkidir.

[3] *Hürriyet* gazetesinin ilk sayısı 29 Haziran, 1868'de neşredilmiştir.

[4] Avrupa seyahatinden yorgun dönen Keçecizâde Fuad Paşa, kalb hastalığına mübtelâ olduğundan bir müddet Yakacık'ta istirahat etmiş, Âlî Paşa'nın Girid mes'elesini tesviye için Girid'e gitmesi üzerine Hâricîye Vekilliği'ne ilâveten Sadâret kaymakamlığı'nı uhdesine alması onu büsbütün yıpratmıştır (Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 27.— Orhan Köprülü, *Fuad Paşa* madd., *İslâm Ansiklopedisi*). Kemal'in Baba Recûl ifâdesi ile, bu sırada hasta bulunan Fuad Paşa'yı kasdettiği akla gelebilir; fakat Abdü'l-Aziz olması daha muhtemeldir (Bk., *İndeks*).

XXXII.

Kemal, babasına bundan önce yazdığı mektubun cevâbını almıştır. O mektupta istediği üç kitaptan *Tabarî tarihi*'ne lüzûm olmadığını bildiriyor. Yine bir evvelki mektubunda *Ravzatu'l-Ahbâb* adlı bir kitap istemişti; bununla kastetdiği *Ravżatu'ṣ-Ṣafâ*'dır; fakat yazdığı bu isimde de müteredd it.. İstediği bu kitabı o, Hoca Alî Efendi'de görmüştür; büyük bir kitaptır, hattâ okuyabilmek için Hoca Alî Efendi bu kitap için husûsî bir rahle de yaptırmıştır; işte istediği o kitaptır. Kemal'in bu ta'rifinden, babası Mustafa Âsım Bey, hangi eseri istediğini anlamış ve bunu göndermiştir. Yavuz Sultan Selim'in Yûsuf adlı sevgilisini bogdurduğu hakkında geniş bilgiye hangi eserde rastlanacağını, Selim III.'in nasıl boğdurulduğuna dâir izahâtın da, Vasfî veya Yağlıkçı Mehmed Efendi gibi tarihe meraklı kimselerden sorulup, bir kâğıda yazılarak kendisine gönderilmesini ister. Yazılarında herhangibir mes'eleden bahsederken İslâm tarihinden misâller vereceğini kaydeden Kemal[1], istediği kitaplardan her hâlde bu bakımdan faydalanacaktır.

Geçen mektubunda, ısmarladığı kitaplar ve eşyâ için sarrafa 200 fırank havâle ettiğini yazmıştı; aşağıdaki mektubunda, 200 fırank daha havâle etmiştir; bu eşyâ sarrafa verilecek ve *Muhbir* gazetesinin mürettiplerinden Melik adresine yollanacaktır[2].

Bu mektup da, bir evvel neşrettiğimiz gibi, Kemal'in *Hürriyet*'teki yazılarını kaleme almak için ne gibi eserlere başvurduğunu aydınlattığından mühimdir; aynı zamanda, İstanbul'dan yollanılan şeylerin, doğrudan doğruya kendisine gönderilemediğinden mürettip Melik adresine postaya verildiğini öğreniyoruz.

Bir evvelki mektupta, *Hürriyet*'in yakında çıkacağından bahsedilmişti; aşağıdaki mektup, muhteviyatca onu tamamladığına ve *Hürriyet* 1868 yılının 29 Haziran'ında çıktığına göre, 1868'de yazılmıştır;

Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 608). M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 489).

32. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 15 Mayıs, 1868

Velīni'metâ,

İnâyet-nâmelerini aldım. Melfuf kâğıt kimdendir bilinemedi; ma'mâfih icâbına bakılır. Sizden üç kitap istemiştim; eğer yola çıkmadı ise, *Tabarî*[3]'nin lüzumu yok; fakat yerine bir Farsî *Ravzatu's-Safâ*[4] isterim. O, daha mufassal ve etraflıdır. Bunlar, yazılacak şeylerde İslâm'ın ahvâlinden misâl göstermek için lâzım; hem mutlakā lâzım.. *Ravzatu's-Safâ*, bilmem arandığı gibi Sahhaf çarşısı'nda bulunabilir mi? Acem basmasıdır; pek de iri birşeydir. Şâyet bulunamazsa, bendeniz, Hoca Alî Efendi'de görmüştüm. Gāyet büyük bir kitaptır; mahsus rahle yaptırmışlar idi okumak için.. Bu izahâtı, şâyet kitabın adını yanlış bellemişimdir diye veriyorum. *Ravzatu's-Safâ* lâzım değil, o büyük kitap lâzım. İşte ânı hocamızdan alırsınız; ellerini, eteklerini öptüğümü de teblīg buyurursunuz. Beni severler; ânın için dirīg etmezler. Bahâsı da kendilerinin ma'lûmudur; kendileri o bahâ ile bir diğerini bulabilirler. Bir takım da, *Mustatraf*[5] isterim. Bunlardan başka, Yavuz Sultan, Yûsuf nâmında bir ma'şûkunu katlettirmişti. *Hayrullāh*, muhtasarca yazar; ben, o vak'ayı bir yerde, tafsīlen bir yerde gördüm; lâkin nerede gördüm, tehattur edemiyorum. Belki sizin mazbûtunuzdur. Değil ise Vasfî Efendi gibi, Yağlıkçı Mehmed Efendi gibi tarih ile meşgûl ahbâbınızdan öğrenebilirsiniz. İşte, o vak'ayı şamil olan kitabı isterim. Bir de, Sultan Selim-i Sâlis'i ne türlü boğmuşlardı; boğanlar kimler idi? Anın tafsīlâtını bir kâğıda yazdırın da,

[1] Bk., mektup, nu. 31.

[2] Melik, Agâh Efendi'nin adamlarından bir ermenidir. Ebüzziya Tevfik, *Hürriyet* gazetesi neşrolunacağı zaman, Melik'in İstanbul'dan getirtilip, mürettipliğe me'mur edildiğini yazar (*Yeni Osmanlılar Tatihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 122, 17/30 Eylûl, 1909).

[3] *Tabarî tarihi* tarihi, X. asırda Bağdad'da te'lif edilmiştir; İslâm tarihinin ilk asırları hakkında en mühim kaynaklardan biridir (Daha fazla bilgi edinmek için, bk., Prof. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İst., Kanaat Kitabevi, 1940, s. 57, 83; īzah, düzeltme ve ilâvelerle ikinci basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1963, bk., *Umûmî İndeks*.

[4] *Ravzatu's-Safâ*, Mīrḫ^vānd (ölümü : 22 Haziran, 1498) tarafından yazılan yedi cildlik bir Acem tarihidir (*The Encyclopaedia of İslām, Mīr Khā^wnd* mad., H. Beveridge). Rizâ Kuli Han (ölümü : 1288/1871) tarafından bu tarih, *Ravzatu's-Safâ-yi Nāsirî* adı ile 1853 tarihine kadar devam ettirilmiştir (*Ayn. Ansiklopedi*, H. Massé, *Riḍā Ḳulī Khān* mad.).

[5] *Al-Mustatraf fī kull Fenn Mustazraf*, Arap âlimlerinden Al-İbşihî'nin *edeb* sâhasında bir eseridir. H. 850 (1446)'den sonra ölen İbşihî'nin bu meşhur eseri G. Rat tarafından Fransızca'ya terceme edilmiş (1902), 1272'de Bulak, 1275'de Kāhire baskıları dışında, 1279, 1304, 1305, 1306, 1308'de de neşredilmiştir (*Ayn. Ansiklopedi*, C. Van Arendonk, *Al-Ibshīhī* mad.). Bu eser, Vak'a-nüvis Es'ad Efendi (1201-4 Safer 1264/11 Kânunısânî, 1848) tarafından Türkçe'ye terceme edilmiş ve iki cild hâlinde basılmıştır (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., s. 321 v. d. d.). Mütercim'in dikkate değer bâzı mülâhazaları hakkında bilgi edinmek için (Bk., Prof. Fuad Köprülü, *Millî Edebiyat Cereyânının İlk Mübeşşirleri*, İst., Devlet Matbaası 1928, s. 32 .—Ayn. müellif, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1966, bk., *Umûmî İndeks*).

bana gönderin.. İhmâl buyurmayın. Bir de, istediğim şeyler çabuk gelsin; sonra işim sektelenir. Bâkî cümleye selâm..

15 Mayıs

Alınacak şeyler için sarraftan 200 firank daha havâle ettim. Bir de eşyâyı Bonald'a filân vermeyin. Sarrafa söyleyin. Üzerine Mösyö Melik yazsın. *Muhbir*'in adresini ilâve etsin; doğruca Londra'ya göndersin; yâhut melfuf adrese gönderilsin..

XXXIII.

1867 Eylûl'ünde İstanbul'a dönen Fâzıl Paşa hakkında N. Kemal'in güveni azçok sarsılmış ise de, kısa bir zaman sonra tekrar i'timat etmeğe başladığını biliyoruz. Bununla berâber Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup gençlerin hepsi bu düşüncede değildir. Bilhassa Alî Su'âvî, *Muhbir* gazetesinde Fâzıl Paşa aleyhinde neşriyatta bulunuyordu. İşte bu yüzden Kemal ve Ziya Bey, *Muhbir* gazetesinden, dolayısiyle Alî Su'âvî'den uzaklaşma ihtiyâcını duydular; bu uzaklaşmada, Fâzıl Paşa'dan gördükleri maddî yardımın kesilmesi korkusu da hâkim olsa grerektir.

Kemal ve Ziya Paşa tarafından müşterek olarak yazılan aşağıdaki mektubu neşreden Ebüzziya Tevfik'in verdiği îzâha göre, Ziya Bey tarafından sülüs hat ile yazılan ve Londra'da hâkkettirilen *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* ibâresini hâvî damga, *Muhbir* gazetesinin zîrinde basılmakta olması, *Muhbir*'in, bu cemiyetin fikirlerinin nâşiri bulunduğunu kabûl etmek demekti.

Namık Kemal ile Ziya Bey'in *Muhbir* ile alâkaları olmadığını anlatmak maksadı ile neşrettikleri bu mektupta, bu gazetenin, muhâfaza etmek istedikleri mesleke aykırı yazılar neşretmesi yüzünden, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni temsil eden damganın gazeteye dercedilmemesi, arkadaşları nâmına recâ ediliyor.

Ebüzziya Tevfik'e göre Kemal ve Ziya Bey'in bu mektubu yazmasına, damganın kaldırılmasını istemelerine sebep, biraz da, yakında Reşad Bey adına *Hürriyet* gazetesini neşredeceklerinden, *Muhbir*'den ayrıldıklarını i'lândır. Mektubun, 1867 Nisan veya Mayıs (1285, Muharrem)'ında yazıldığı, *Hürriyet*'in ise, bu tarihten bir-iki ay sonra neşre başlandığı (29 Haziran, 1868) düşünülür ise, bu hükmün pek de yersiz olmadığı anlaşılır. Aşağıdaki mektubun, ifâdesindeki kat'îliğe rağmen Su'âvî, ne *Muhbir*'deki damgayı kaldırmış, ne de Kemal veya Ziya Bey'e bir cevap yazmıştır.

Mektup, N. Kemal'in, ileride arası tamâmıyle açılacak olan Su'âvî ile münâsebetini, bu münâsebetin kesilmesi sebeplerinden birini aydınlattığından mühimdir.

Bu mektup, Ebüzziya Tevfik'in bâzı îzahları ile, *Yeni Osmanlılar Tarihi* adlı ve tefrika hâlinde kalan eserinde basılmıştır (*Yeni Tasvîr-i Efkâr* gazetesi, 12 Teşrinievvel, 1909, tefrika nu. 134).

33. LONDRA'DA FAZİLETLİ ALÎ SU'ÂVÎ EFENDİ HAZRETLERİ'ne

Brüksel — Nisan - Mayıs, 1868

Faziletmend Efendim,

Muhbir'de ittihâz buyurulan meslek rüfekā-i kirâm ile bi'l-müzâkere ve bi'l-ittihat karâr-gîr olmasından nâşî, muhâfazası muktezî olan mesleke tamâmiyle mübâyin olduğundan ve gazetenin zîrinde sülüs hat ile muharrer ve *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* ibâresini hâvî olan damga ise, neşriyât-ı vâkı'ada cümlenin müşâreketini muallen bir alâmet olarak bu ise nüsha-i *Muhbir*'in bu alâmetten hâlî bulunmasını, *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*'ni teşkil eden rüfekā nâmına bi'l-vekâle ve tarafımızdan bilhassa ihtâr ve istirhâm eyleriz. Bâkî..

Brüksel, fî- Muharrem, sene 1285
KEMAL ve ZİYA

XXXIV.

Kemal aşağıdaki mektubu ile berâber Alî Su'âvî'ye iki de fotograf göndermiştir ve bunlardan biri Kânî Paşazâde Rif'at Bey'le müşterektir. İfâdesinden Hazîne'yi aksatan sebeplerden bâhis yazısındaki bâzı fikirlerin Alî Su'âvî tarafından tasvip edilmediği anlaşılıyor; bu münâsebetle Suâvî'ye cevap vermektedir. Su'âvî'nin evvelce kabûl ettiği fikirleri sonra cerhettiğine işâretle, bunun Abdü'l-'Aziz'i memnun etmekten mi ileri geldiğini soruyor. Hünkâr'a yaranmakla bir iş görülemeyeceği, bu takdirde Avrupa'da neşriyâtın mânasızlığı üzerinde duruyor. Abdü'l-'Aziz için habîs, meczup gibi sıfatlar kullanan Kemal, Murad V.'ın da aleyhindedir; onun için yapılacak bî-taraf neşriyâttan memnun bile kalacağını yazıyor. Gâyelerinin Hünkâr değil, vükelâ aleyhinde bulunmak olduğunu anlatan Kemal, onlar hakkında *Liberté* gazetesinde çıkan bir makāleyi, bunun Reşad Bey tarafından terceme edilmekte olduğunu haber vermektedir.

Mektup, Kemal'in Su'âvî ile münâsebeti gergin bulunduğu, fakat henüz inkıtâ'a uğramadığı bir sırada yazılmış olabilir; *Hürriyet*'le alâkasını bildiren mektubu ise 1868 Temmuz'undadır; bu delillere dayanarak, mektubun 1868'de yazıldığını tahmin ediyoruz; herhâlde, müteakip mektuptan önce kaleme alınmıştır.

Mektup metni, bâzı kısımları çıkarılarak, aşağıda görüldüğü şekilde, Kemal'i gözden düşürme, İstanbul'a dönme husûsunda afvına mâni' olma maksadı ile Alî Su'âvî tarafından yazılan *Beyan* başlıklı yazı dâhilinde, *Muvakkaten Ulûm* mecmuasında, buradan naklen İhsan Sungu tarafından neşredilmiştir (*Ulus* gazetesi, 21 Mayıs, 1942). M. Cemal Kuntay'ın eserine de alınmıştır (*Namık Kemal*, c. 1., s. 499 v. d..— Ayn. müellif, *Alî Su'âvî*, İst., 1946, s. 77 v. d.).

34. ALÎ SU'ÂVÎ'ye

1868

Fezâ'il-i şi'arâ,

Burada resim yaptırmıştım; dün geldi.. Pek güzel.. Yâni bendenize benzediği için pek çirkin çıkmış. İki kıt'a takdim ettim; biri Rif'at Bey muhlisleri ile müşterektir.

Hazîneyi aksatan zırhlı gemiler ve asker elbisesi değildir, buyuruyorsunuz. Mektubumda hazînenin fenâlığı, yalnız bu iki sebebe mi isnad olunmuş idi? Hayır..Ben bildiğim kadar kā'imeleri, konsilideyi söyledim; israftan; sefâhatten, hiyânetten, ihânetten bahsettim. Yalnız Bâb-ı seraskerî'nin ıslāhından bahsederken, "Tebdīl-i elbise ile Nizâmîye hazînesi harap oldu" dedim. Hakikat de böyledir. Nizâmîye hazînesi'nin topu 500.000 kese tahsisâtı vardır. İstanbul'da iken Bâb-ı seraskerî'nin en mu'teber me'murlarından aldığım ma'lûmâttandır ki, tebdīl-i elbise masrafı 300.000 keseyi geçmiştir. Topu 500.000 kese vâridâtı olan bir hazîne, bir-iki senede 300.000 keseyi sokağa atar gibi israf eder ise, harap olmaz mı? Donanma için ise, hazîneyi batırırcasına paralar sarfettiğimiz kābil-i inkâr mıdır? Verdiğimiz para, 3.000000 kesedir; borcumuz 300.000000 kese.. Böyle borcun içinde 3.000000 keseye ehemmiyetsiz nazarı ile bakılabilir mi? Gemileri siz tahsin eder misiniz?

Aldığım inâyet-nâmelerinin birinde, *mektub-ı hakīkat-uslûp* vasfı ile sitâyiş bile etmiştiniz. Şimdi neden mevadd-i-mündericesi cerholunuyor. Yoksa İstanbul'dan *hünkâr gazeteyi okuyor* diye yazmışlardı. Ona i'timât buyurdunuz da, hünkârı gücendirmemek ve o yolda bir iş görmek mi istediniz? Buradaki cemiyet, cemiyet-i-hürriyettir. Ben de hürrüm. Onun için âzâlığı ile müftehirim. Hür olan re'yinde serbest olur, re'yini serbest söyler. Yemīn ederim ki hünkâr gazeteyi okumaz, okusa da anlamaz, anlasa da müteessir olmaz, mütessir olsa da elinden bir hayır gelmez. Murâdınız hünkâr ile iş görmek ise, onu İstanbul'da düşünmeliydi. Fetânet ve ma'lûmât-ı fevkal'âdeniz ve şöhret-i fezâiliniz dünyayı tutmuş iken, az idâre ile birkaç ayda hünkâr hocası olabilirdiniz. Billāhi, vāllahi bu meslekte devam edersek, halkın nazarında ne vükelâya karşı durabiliriz, ne üzerimizdeki sıfat-ı millîye kalır. Herkes, hünkârın ne budala, ne meczup, ne habīs

olduğunu bilmiyor mu? Bu sözleri M u r a d E f e n d i için zannetmeyiniz. Vallâhi değil. Onun aleyhinde bihakkın birşey yazılsa, kör olayım memnun olurum.

Gerçek şunu unuttum; Hünkâr'ı kollamak için Ziya Beyefendi'nin verdiği lâyihadan muntazam birşey yapılabilir mi? Haniya te'siri? Halil Bey'in Mösyö Garenne nâmında bir kâtibi vardır; *Liberté* gazetesinde vükelâya dâir bir bend yazdı. Bâzı yerleri fevka'lgāye güzel.. Reşad'a verdim; terceme ediyor; pek uzun.. Bakalım nasıl olur..

. . . . . .

XXXV.

Fâzıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonra Avrupa'da Kemal ve arkadaşları arasında bâzı anlaşmazlıklar olmuştur. Su'âvî'nin idâresinde çıkan *Muhbir*'den hiçbiri memnun değildir; Paşa'nın tahsisâtı kesip kesmeyeceği husûsunda tereddüt içindedirler. Bu sebeple birtkısmı daha evvel cephe almayı yerinde bulur; Kemal ise buna tarafdâr değildir. Öte yandan Paşa'dan *Hürriyet* adlı bir gazete neşretmek için emir almışlardır. Bu gazete Kemal'in idâresinde çıkacaktır. *Hürriyet*'in nerede, hangi matbaada basılacağı, Kemal'in nerede oturacağı birçok münâkaşalara, anlaşmazlıklara yol açmıştır.

Kemal, Fâzıl Paşa'nın tahsisâtı keseceğini ummuyor; çünki işi sağlam tutmuşlardır; ellerinde, geçimlerinin te'min edileceğine dâir Fâzıl Paşa'nın imzâladığı senedler vardır. Bununla berâber şâirimiz, pek de huzûr içinde sayılamaz. Gerek Paşa'ya tamâmen güvenememesi, gerek arkadaşları ile fikir birliği edememesinden, belki de İstanbul'a dönecektir. Bunun için babasına, elde ihtiyat olarak 2.000 frank bulundurulmasını, bu paranın, istenildiğine dâir telgrafı alır-almaz hemen gönderilmesini bildiriyor; paranın, Londra'daki mürettiplerinden Melik adresine, sarrafa [1] havâlesini istemektedir.

Bu mektup, yukarıda bahsettiğimiz mes'elelerden dolayı, Kemal'in Avrupa'ya gittikten bir sene sonra İstanbul'a dönme karârında olduğunu anlattığından, *Hürriyet* gazetesi neşredilmek üzre olduğu günlerdeki endîşe ve üzüntülerini aydınlattığından mühimdir. Bu karârsızlık içinde, âilesini birkaç hafta mektupsuz bıraktığından telâşa düşürdüğünü de öğreniyoruz.

Mektup, Kemal'in kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 291): bâzı kısımları M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 258, 566).

[1] Sarraf kelimesi ile, Bünyanlı Karabet kasdedilmiş olabilir; o tarihte Gümrük binâsı karşısında bir sarraf dükkânı idâre eden Karabet, Ebüzziya'nın verdiği bilgiye göre, Murad V. ile Yeni Osmanlılar arasında haberleşmeye vâsıta olmuştur (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 9, 26 Mayıs/9 Haziran, 1909).

35. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 25 Haziran, 1868

Velīni'metâ,

Bu hafta iki mektubunuzu birden aldım. Biri Namık Efendi mektubu ile berâber, öteki ise, birkaç haftalar mektup alınamaması, ev halkını merāka düşürdüğünden bahsederdi. Namık Efendi mektubunun bâzı yerleri okunamadı; gālibâ ta'rifini unutmuşum. Mâdem ki her şekilde iki delâlet var, ânınla yazılacak şeyler çifte çizgili bir kâğıda yazılmalı; eğer delâlet-i ûlâ mu'teber olacak ise, şekil birinci çizgiye, ikinci delâlet mu'teber olacak ise, ikinci çizgiye yazılmalıdır.

Mektup göndermeyişimi afvediniz; pek meşgûl idim. Bundan sonra, her hafta göndermeğe çalışırım.

Gelelim işlere : Vâkı'a herif bizi bir hayli sıktı; fakat tahsisât kesmeğe, falana muktedir olamaz; elde bir kavî senedler var; sonra rüsvâ-yi âlem olur. Şahsıma ise, ayrıca bir mahabbeti olduğundan, benim hakkımda fenâ muâmeleyi tecviz etmez sanırım; lâkin burada ihtilâf pek bâlâ-gīr oldu. Şâyed ileride bir büyük münâsebetsizlik çıkar ve ânın üzerine tahsisâta bir halel gelirse, o vakit iş pek müşkil olur.

Ben, şimdi İstanbul'a gelmeğe de muktedirim. Bana mahsus olan şeyi, cebr-ü kahr ile de almağa muktedirim; bununla berâber gerek burada kalmak, gerek İstanbul'a avdet etmek için, lâ-akal 2.000 firank lâzım olacaktır. O kadar para bulundurulmasını recâ eder ve kendimce esbâb-i hayâtiyyeden bilirim. Allāh göstermesin, farz-ı muhal ya, öyle bir fenâlık zuhûr ederse, derhâl sarrafa, Melik imzâsı ile istediğim şeyi göndersinler meâlinde bir telgraf çekerim; o vakit gönderirsiniz; fakat agleb-i ihtimâl, bunların hiçbirine hâcet kalmayacaktır. Bu hafta etraftan aldığımız havâdisler de ânı te'yid ediyor.

Bir de, ben size mahsus adres göndermiştim. Hâl böyle iken bu haftaki mektupların birtakımını Sefâret'den aldım. İşte bir adres daha.. Bundan sonra mektuplar, o iki adresin birine gönderilsin. Cümleye selâm; Fâik'ın [2] gözlerinden öperim.

25 Haziran

[2] Kemal'in Fâik Reşad Bey'le münâsebeti Magosa'ya nefyinden sonradır; akrabâsı Fâik'ı kasdettiğini sanıyoruz. *Mīzan*'cı Murad Bey de, "âlim, fâzıl, lisân-âşinâ ve oğlunun hocası bulunan bir Fâik Bey'den bahseder. Bu, Alî Su'âvî'nin erkek kardeşinin oğlu ve Jön Türkler'dendir (*Mücâhede-i Millîye, Gurbet ve Avdet Devirleri*, İst., 1324, s. 328-333). Mehmet Fâik (Memduh Paşa) de olabilir.

XXXVI.

Kemal, mektuplarından birinde, Avrupa'da *Muhbir*'den başka bir gazete daha neşredeceklerinden bahseder (Bk., mektup, nu. XXXII). Bu gazete *Hürriyet*'tir ve ilk sayısı 9 Rebi' I., 1285 (29 Haziran 1868) tarihini taşır. İlk sayfasında Yeni Osmanlılar nâmına çıktığı kaydedilen bu haftalık ve dört sahifeden ibâret gazetenin merkezi Londra'dır; basdıldığı matbaa da 4 Rupert Street W.'dir. Yine ilk sahifesinde "Yeni Osmanlılar Cemiyeti tarafından işbu gazete haftada bir kerre neşrolunur. Hâvî olduğu mebâhis, millet ve Devlet-i Osmânîye'nin selâmet ve menâfi'ine müteallık husûsat olmağla Memâlik-i Şarkîye ahâlisine meccânen verilip, yalnız posta ücreti alınır" kaydine rastlanılmaktadır. Son sahifesinde ise, bu cemiyet mensuplarından İskender Beyzâde Reşad'ın ismi yer alır.

Kemal'in, Reşad Bey'e gönderdiği mektubundan, —her hâlde Reşad Bey ona bir mektup yazmış ve gazete için yardımını istemiş olmalı— bu cemiyete mensupluğu dolayısiyle, gazeteye yazıları ile yardım va'dettiğini öğreniyoruz.

Şinâsî tarafından Selh-i Muharrem, 1279 (28 Temmuz, 1862)'de çıkarılmağa başlanan *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinin başmuharrirliğini, 1865'de Şinâsî'nin Avrupa'ya kaçması üzerine Kemal, 200'üncü sayısından i'tibâren idâreye başlamıştı. Şark mes'elesine dâir yazdığı bir lâyiha yüzünden gazetede yazmaktan men'edilen Kemal'in recâsı ile Reşad Bey gazetenin başmuharrirliğini üzerine almış, böylece *Tasvîr-i Efkâr*'ın yaşamasına yardım etmişti. Kemal, onun bu iyiliğini hatırlayarak, bundan böyle *Hürriyet*'e — kendi ta'biri ile — kaleminin dili öttüğü kadar yardımda bulunacağını aşağıdaki mektubunda bildirmektedir.

Mektubunda bundan böyle *Hürriyet*'e yazacağını bildiren Kemal, hakikaten de bu gazeteye ilk sayısından i'tibâren yazmağa başlamıştır; bu mektubu göndermekten maksadı, *Hürriyet*'te basılan yazıların hemen hepsi imzâsız olduğundan, bunlar arasında kendi yazılarının da bulunduğunu anlatmak olsa gerektir ve mektup bu bakımdan mühim olabilir.

Mektup tarihsizdir; şâirimiz *Hürriyet* nüshalarını gördüğünü kaydettiğine göre mektubunu yazdığı sırada gazetenin 6 Temmuz, 1868 tarihli ikinci sayısı da çıkmış demektir ve bu mektup 13 Temmuz tarihli nüshasında basılmıştır. İşte buna dayanarak, bu mektubun 6-13 Temmuz arasında, 1868'de yazıldığını kabûl ediyoruz.

Önce *Hürriyet*'te basılan bu mektup (Nu. 3, 13 Temmuz, 1868), Ebüzziya tarafından, nereden elde edildiği kaydedilmeyerek, aynen neşredildi (*Yeni Tasvîr-i Efkâr* gazetesi, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, tefrika nu. 164, 13 İkinciteşrin, 1909).

36. İSKENDER BEYZÂDE REŞAD BEY'e

Londra — 6-13 Temmuz, 1868

Birâder,

Hürriyet nüshalarını gördükce ne sûretle memnun oluyorum târif edemem. Gazetemiz hakīkaten müfid bir eser daha gösterdi ve hür-

riyet-i âmmenin İstanbul'da neşrolunduğu sırada *Hürriyet* nâmıyle ve hürriyyet maksadı üzerine böyle bir eserin zuhûru ne güzel tesâdüf etti. Me'mûl ederim *Hürriyet*, hürriyet-i âmme vaitlerini fiile çıkarmaya pek büyük hizmetler eder. *Cemiyet*'e olan intisâbım cihetiyle, gazetenize kalemen hizmet etmek vazifemdir. Bununla berâber, büyüklerin istedikleri gibi vatanın menfaatini terkedip de müdâhane lisânına dökülemediğim ve iş'ârâtımda beyân-ı-hakîkate çalıştığım cihetle, *Şark mes'elesi* üzerine en sonra yazdığım lâyiha üzerine zulmen *Tasvîr-i-Efkâr* muharrirliğinden men'olunduğum zaman[1] bir kerre vukû bulan iltimâs-ı-âcizânem üzerine benim icrâsına muktedir olamadığım hizmeti kabûl ederek *Tasvîr*'in bekāsına bâis olmuştunuz; o vakitler ise muharrirlik bir tarîk idi ki, neticesi kal'elere, zindanlara çıkardı. İşte uhuvvetimiz ber-taraf, yalnız öyle bir hareket-i fedâkârâne ile hâtır-ı-âcizâneme gösterdiğiniz riâyete mukābele dahî nefsime bir büyük vazife terettüp ettirdi. Elimde fedâkârlık edecek bir fırsat yok; fakat gazetenize hizmetimi sûret-i-mahsûsada tezyîd için her nüshanıza kalemimin dili öttüğü kadar bendler yazarım.

KEMAL

[1] Kemal'in bu yazısı 465 numaralı *Tasvîr-i Efkâr*'da basılmış (4 Zi'lkı'de, 1283-10 Mart, 1867), buradan naklen *Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr*'a da alınmıştır (İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1311, Ksm. III., s. 454 v. d.); Ebüzziya *Şark Mes'elesine Dâir Bir Lâyihadır* başlığı ile neşrettiği bu yazıda, Kemal'in, Büyük Reşid Paşa'nın üslûbunu taklit ettiğini kaydetmiştir. Tafsilât için bk., bu eserimizde mevcut 16 Mayıs, 1867 tarihli mektup (Nu. 10, not- 7).

XXXVII.

N. Kemal bu mektubunda, *Hürriyet* gazetesine daha önce yolladığı bir mektubunu hatırlatarak, bu gazeteyi idâre etmekte olan Reşad Bey'in Paris'te bulunması îcap ettiğinden, *Hürriyet*'teki vazifesini kendisine havâle ettiğini yazıyor. Hakikaten, aşağıdaki mektubun *Hürriyet*'te neşrinden sonra ve beşinci numarasından başlayarak, bu gazetenin son sahifesinde, Reşad Bey'in ismi kaldırılmış, Kemal'in adı yer almıştır.

Kemal'in imzâsının hürriyet - severler arasında gazeteye karşı nasıl bir alâka uyandırdığını, Kânî Paşazâde Rif'at Bey'in, 3 Ağustos, 1868 tarihli şu mektubu da çok iyi anlatır[1]:

[1] *Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvîr-i Efkâr* gazetesi, 4/17 Teşrinisânî, 1909.

Birâderim Efendim,

Hürriyet'e vaz'-ı imzâ buyurulmuş olması, umum hürriyet-perverânın bâis-i şükrânı olmağa sezâ-vârdır; zîrâ daha ikinci nüshasında bu ünvân-ı ulvîyi lekeleyecek birtakım agrâz-ı mahsûsa görülmeğe başlamış idi[2]. Vâkı'a kimsenin hürriyet-i fikriyyesine dahl ve ta'riz olamaz ise de, bâzı menviyyât-ı fâsidenin hürriyet-i fikriyye nikābı altında gizlenmesi, hakikat-i hâlden gāfil olan erâb-ı memleketi igfâle sebeb olacağından, her hâlde böyle bir mezmum maksada, *Hürriyet* nâm-ı muhteremi ile neşrolunan bir gazetenin âlet olmasına cevaz verilemezdi; binâenaleyh müsellem-i enâm olan kalem-i irfânınız ile mâlâmâl-i hakikat olacak olan bir vâsıta-i neşriyyede bundan böyle o yolda âsârın yer bulamayacağından dolayı, tebrikât-ı hâlisânemi arza müsâre'ât eylerim, birâderim efendim.

Paris — 3 Ağustos, 1868

Bende,

RİF'AT

Kemal, İskender Beyzâde Reşad Bey'e hitâben yazdığı aşağıdaki mektubunda, Reşad Bey'in *Hürriyet*'teki vazifesini kendisine terkettiğinden, bundan sonra, bir önceki mektubunda kaydettiği gibi, gazeteye, Cemiyet'in başka âzâlarından çok hizmet edeceğinden bahsetmektedir.

Mektup tarihsizdir. Bundan önceki mektupla alâkasını gözönüne alarak ve ayni delillere dayanarak 13-27 Temmuz arasında yazıldığını kabûl edebiliriz.

Bu mektup ilk def'a *Hürriyet* gazetesinde (Nu. 5, 27 Temmuz, 1868), daha sonra Ebüzziya Tevfik tarafından *Yeni Tasvîr-i Efkâr*'da basılmıştır (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, nu. 164, 14 Teşrinisânî, 1909). Her iki neşir arasında fark yoktur.

37. *Hürriyet* GAZETESİ'ne

Londra — 13-27 Temmuz, 1868

Hürriyet gazetesi çıktığı zaman *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* has âzâsından Reşad Beyefendi zîrine vaz'-ı-imzâ etmişti. Beynimizde olan hukūk-ı-uhuvvet ve zâten kendinden gördüğüm muâmele-i-futuvvet üzerine cemiyetimizin sâir âzâsından ziyâde, gazetesine hizmet edeceğimi üçüncü nüshasındaki mektubumda beyân etmiştim. Bundan böyle kendisinin Paris'te bulunması lâzım gelmiş olduğundan, bir vakit *Tasvîr-i-Efkâr*'ın muharrirliğini ona havâle ettiğim gibi, o da şimdi *Hürriyet*'ce olan vazifesini bana terkeyledi.

NAMIK KEMAL

[2] Ziya Bey'in, ikinci nüshadaki mektubu kasdediliyor (E. Tevfik).

XXXVIII.

Kemal babasına gönderdiği 8 Mart, 1868 tarihli mektubunda, Londra'da dört arkadaş, kendisi, Reşad, Nûrî ve Ziya Bey ile müşterek bir dâire kiraladıklarından bahsetmişti. Biraz sonra neşredeceğimiz aşağıdaki mektubundan, Londra'da te'sis edecekleri matbaayı tamamlamak için, 4.500 fırank aldıkları anlaşılıyor. Matbaa işleri tamamlanmış, İstanbul'dan Fâzıl Paşa'dan alınan bir gazete çıkarma husûsundaki emir üzerine, 1868'de, 29 Haziran'dan i'tibâren *Hürriyet*'i neşre başlamışlardır.

Hürriyet'in ilk sayısı *Hubbu'l-vatan mine'l-îmân* ve «اَلْحَقُّ يَعْلُو وَلَا يُعْلَى عَلَيْهِ»[1] başlıklı iki yazıdan ibârettir; ikincisinde, Meclis-i şûrâ-yı devlet'in açılması münâsebeti ile Abdü'l-'Aziz'in söylediği nutuk tahlil edilmiş ve hürriyetle te'lifi kābil olmayan kısımları aleyhinde fikirlere yer verilmiştir. N. Kemal tarafından yazılan bu makāle, gazetenin ikinci sayısında da devam eder. Müteâkıp nüshalarda, imzâsız olarak, *Yeni Osmanlılar ile Bâb-ı âlî* (Nu. 3), «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ»[2] (Nu. 4) başlıklı makālelere rastlıyoruz. Bu sonuncu da, yine Kemal tarafından kaleme alınmıştır.

Kemal'in, aşağıdaki mektubundan, *Hürriyet*'te bu gibi yazılara yer verildiği takdirde, Fâzıl Paşa'nın, tahsisâtı keseceğine dâir bâzı şeyler duyduğu, fakat bunlara ehemmiyet vermediği anlaşılıyor. Bunun sebebi, Fâzıl Paşa'nın dâveti ile, âilesinin geçimi ve refâhı te'min edilerek, sırf gazete çıkarmak için Avrupa'ya gelmiş olmasıdır. Gazetenin ne tarzda ıslāh olunabileceğine dâir birçok def'a fikirlerine mürâcaat ettiği Fâzıl Paşa'nın, tahsisâtı kesmek gibi bir harekette bulunabileceğine inanamıyor; bu mektubu yazmadan bir hafta önce, Paşa'nın verdiği sözden dönmediğine dâir, Kemal, babası Mustafa Âsım Bey'den bir mektup da almıştır.

Hâdiselerin bu tarz cereyan ettiği bir zamanda, Paris'te bulunan Kânî Paşazâde Rif'at Bey, Kemal ve arkadaşlarının *Hürriyet*'i çıkarmak için matbaa masrafı olarak aldıkları 4.500 firanka karşılık — her hâlde Ağustos — maaşlarını göndermemiştir.

Kemal, babası Âsım Bey tarafından, Fâzıl Paşa'nın sözünde durduğuna dâir te'minât aldığından, maaşının tevkîfi mes'elesinden de Paşa'nın haberi olmadığı,

[1] "Hakîkat yüksektir ve onun üstüne çıkılmaz."

[2] Başlığı, "Onlarla bu mes'ele husûsunda müşâverede bulun" (*Kur'ân-Kerîm*, (*Āl-i 'Imrān Sûresi*, Âyet- 159) mânasına gelen bu makāle Kemal ile Su'âvî arasında bir münakaşaya yol açmıştır; Kemal'in bu münâsebetle yazdığı *Usûl-i meşveret hakkında mektuplar* adlı ve sekiz mektuptan ibâret cevabı *Hürriyet* gazetesinde (Nu. 12-22, 14 Eylûl-23 Ekim, 1868) basılmıştır. Gerek makālesi, gerek mektupları *Külliyât-ı Kemal* serisinde, bir cild hâlinde neşrolunmuştur (İst., Selânik Matbaası, 1327, Birinci Tertib-3, Cüz'-3).

bunun Kânî Paşazâde Rif'at'in işi olduğu kanaatindedir ve mektubunda, ona aşağıdaki şeylerin sorulması için, Reşad Bey'in vâsıta olmasını istiyor: Fâzıl Paşa, *Hürriyet*'in neşrini istediğini, Kânî Paşazâde Rif'at'e yazdığı bir mektup ile bildirmiştir. Rif'at Bey, gazete işlerinden dolayı Paris'ten Londra'ya gidecek olan Kemāl'e yol masrafının, ev kirasının verileceğini, maaşına zam yapılacağını, Fâzıl Paşa nâmına bildirmiştir. Birtakım anlaşmazlıklardan sonra, Kemal Londra'ya gitmiş, *Hürriyet*'in Şark Matbaası'nda ayda onaltı lira masrafla çıkarılması kararlaştırılmış iken, Rif'at Bey, Kemal'i zorla tekrar Paris'e götürmüş, uzun - uzadı münâkaşalardan sonra *Hürriyet*'in Belçika veya Cenevre'de çıkarılması, fakat Kemal'in Londra'da oturması husûsunda karâr vermişlerdir. Rif'at Bey bu karârda da durmamış, Kemal'e sormadan, Ziya Bey ve Âgâh Efendi ile anlaşarak, her iki gazetenin, yâni *Muhbir* ile *Hürriyet*'in bir merkezden, Londra'dan idâresini uygun bulmuş, daha önce esâsen bu fikirde israr eden Kemal'e, "Sen buna mümâne'at etmezsin" demiştir. Şu hâlde gazetenin Londra'da neşri, Rif'at Bey'in isteği ile olmuştur. Rif'at Bey *Hürriyet*'teki yazıları beğenmediğini, işin şahsiyyâta döküldüğünü de iddi'a edemez; çünki bu gazetenin birinci nüshasındaki «اَلْحَقُّ يَعْلُو وَلَا يُعْلَى عَلَيْهِ» başlıklı makālesinde nutk-ı hümâyun hakkında birtakım san'atlı ifâdeler ile Abdü'l-'Aziz'i öğmek ellerinden gelmediğini anlatan cümle dolayısıyle Kemal'e bu makāleyi medheden bir mektup da yazmıştır. Gazetenin te'sisi için 4.500 fırank gidip-gitmediğine dâir Kemal'den hisap istemeyen Kânî Paşazâde Rifat Bey, bütün bu işlere mâni' olduğu hâlde niçin kendi maaşından tazmin vermiyor? *Hürriyet*'in çıkarılmaması için Fâzıl Paşa tarafından verilmiş yazılı bir emir gösterse bile, parayı Kemal'in değil, Rif'at Bey'in de tazmini gerekir. Kemal'in, Reşad Bey'i araya koyarak Rif'at Bey'den cevap beklediği işte bu mes'elelerdir.

Mektup, *Hürriyet* gazetesinin birinci sayısı çıkar çıkmaz, aynı cemiyete mensup Rif'at Bey'le Ziya, Nûrî ve Kemal arasındaki anlaşmazlıkları, bunun daha gazetenin neşrinden önce hangi sebepler neticesinde başladığını, Fâzıl Paşa'nın Kemal'i Avrupa'ya ne gibi teahhüdlerle çağırdığını aydınlattığından çok mühimdir.

Tarihsiz olan mektup, bundan sonra neşredeceğimiz 5 Ağustos tarihli mektuba muhteviyâtca çok benzer; bu münâsebete dayanarak, aşağıdaki mektubun da 1868 Ağustos'u başında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun Kemal'in el yazısı ile olan nüshası Reşad Bey'in damadı Ziya Fergar'dadır; yeni harflerimize çevrilerek M. Cemal Kuntay tarafından basılmıştır (*Namık Kemal*, c. 1., s. 402 v.d.).

38. İSKENDER BEYZÂDE REŞAD BEY'E

Londra — Ağustos, 1868

Birâder,

Dördümüz birden buraya geldiğimiz vakit, matbaanın ikmâlâtına sarfolunmak için alınan 4.500 firanka mahsup olunmak üzre,

Rif'at Beyefendi'nin bizim maaşları tevkıf ettiğini haber aldım. Gazetenin devamı, tahsisâtın inkıtâ'ını mûcip olabileceğine dâir, şimdiye kadar işitmekte olduğumuz sözlere i'timâd etseydim, buna, bir bahâneli mukaddime nazarı ile bakabilirdim; fakat sâhib-i ihsan olan zât, bu günki günde aynen Agâh Efendi'nin elinde mevcut olan mektubu ile, kendimin ve familyamın maîşet-ü refâhına söz vererek, yâni mücerred gazete için buraya celbeylemiş ve bu sûretle velev ki tekdir yolunda olsun, nâil olduğum maaş ve me'muriyetten dûr etmiş olduğu ve *Hürriyet*'in neşrini kendi emrederek, hattâ (burası okunamadı) dahî kendi ta'yin eylediği hâlde ve gazetenin husûl-i salâhı her ne esbâba mütevakkıf ise taraf-ı âcizânemden kendisine bi'd-defa'ât arzolunmuş iken, teahhüdünden dönerek ve hakkāniyeti ayağının altına alarak beni sokaklarda bırakacak kadar ahlâksız ve bir kerre me'yus olup da İstanbul'a gider ve kendimi zabtîyeye teslim edersem, ondan hâsıl olacak netâyici idrâk etmeyecek kadar dirâyetsiz olduğuna hükmetmek, kerîmü'l-e'îm ve âkıle bâkil ismini vermek gibi bir mecnunluk olacağından, o vâhimeye aslā ehemmiyyet vermedim. Mes'elenin cihet-i nazariyesinden kat'-ı nazar, fiilen dahî pederim vâsıtası ile, daha bu hafta sebât-ı ahde dâir te'minât-ı kaviyye aldım; binâenaleyh bu iş, yalnız Rif'at Bey'in re'yinden ibâret olduğunu anladım. Siz de içindesiniz; onun için vâsıta etmeğe cesâret ediyorum. Beynimizde olan kardeşlik hakkı için, şu mektubumu kendisine gösterin ve cevâbını, söğüp saymaktan ibâret ise dahî, bana bildirin..

Rif'at Bey'e ibtidâ beynimizde geçen on yıllık hukūka, sâniyen indimde müsellem olan dirâyetine, sâlisen iddiâsında bulunduğu hakkāniyete yemîn vererek,

Birinci — *Hürriyet*'i, Paşa'nın istediğini kendi bana söyleyip, mektubu da göstermedi mi?

İkinci — Londra'ya seyahatimizde vukū' bulacak mesârifin, Paşa tarafından tesviye olunacağını ve her nerede olursam, evimin icâresi verileceğini ve hattâ maaşıma bile zammolunacağını söylemedi mi?

Üçüncü — Biz Londra'ya gelip, arada vukū' bulan ihtilâflardan sonra, Şark Matbaası'nda gazetenin ayda onaltı lira masrafla çıkarılması kararlaşmış ve benim tarafımdan kabûl olunmuş iken, kendi âdeta ibrâm ile beni Paris'e götürüp bir uzun mübâhaseye tutuşturduktan ve netice-i müddeâda gazetenin Belçika'da veyâhut Cenevre'de çıkması ve fakat benim Londra'da oturmaklığım kararlaştıktan sonra, iki gazeteyi çıkarmak için bir vazife-i merkeziyye yapmak için, ibtidâ

Ziya ve Agâh Efendi ile müzâkereye girişen kendi değil mi idi? Verdikleri karârı, Mehmed Bey'in küçük salonunda bana, "Sen, buna mümâne'ât etmezsin!" mukaddimesi ile söylemedi mi?

Dördüncü — Ben buraya geldim; matbaa-i merkezîye teşkiline, gazetelerin bir yerde çıkmasına mümâne'ât ettim mi?

Beşinci — Eğer gazetenin şahsiyyâta döküldüğünü iddiâ edecek ise, Su'âvî Efendi'nin, 28 numaralı *Muhbir*'de verdiği mânayı verdiğini nasıl inkâr edebilir? *Hürriyet*'in birinci numarasını, elimde mevcut olan bir mektubu ile sitayiş etmedi mi[3]? O numarada, şu ibâre mevcut değil mi idi? Nüsha 1., Sahife 2., sütun 2. *Yok*[4] *gördüğümüzü, işittiğimizi, mazmunlarla, kāfiyelerle zînetlendirip de, öğe öğe göklere çıkarmak elimizden gelmez; ne Keçecizâde familyasındannız*[5], *ne de dalkavukluğa intisâbımız vardır.*

Altıncı — Tutalım ki bu ef'âlin cümlesi hatâ imiş; ekserîsi Rif'at Bey'in re'y-i musırrânesine ittibâ' sûretinde vukû' bulmadı mı? Öyle olmayanların...

Yedinci — Şimdi tevkif ettiği paranın i'tâsı, gazetenin te'sisi için mi idi; yoksa, idâresi için mi?

Sekizinci — Te'sisinde o kadar masraf gidip gitmediği bilinmek için, defter istedi de, verilmedi mi?

Dokuzuncu — Kendi benimle müşterek ve belki kendine tâbi' olduğum birtakım ef'âl için tazmin iktızâ eder ise, hangi hakka tevfîkan, kendi tazmin vermiyor da, benden alıyor?

Onuncu — Diyecek ise ki, Paşa, sonradan gazeteyi kabûl etmedi, ben de, emrine ittiba' ettim; şimdi hasârından hisse-dâr olmak vazifem değildir.. Pek güzel; fakat kendinin bize iştirâki ve hattâ pîşvâlığı ile berâber, sonradan nâdim olduğu bir fiil için, bana tazmin terettüp etmek, hangi kāideye müsteniddir?

Onbirinci — Paşa tarafından, bir emir gösterebilir mi?

[3] Bu mektubun metnini, bundan önceki (Nu. 37) mektubun mukaddimesinde neşrettik. Kemal, Kânî Paşazâde Rifa't'in *Hürriyet*'e dercini istediği bu mektubunu neşretmemiştir (Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 167, 4/17 Teşrinisânî, 1909).

[4] Kemal'in kaydettiği bu ibâre, *Hürriyet* gazetesindeki makālesinde aynen mevcuttur; yalnız bu cümle, şâirimizin kaydettiği gibi *yok* değil, *yoksa* kelimesi ile başlar.

[5] Bu ibâre ile Keçecizâde İzzet Molla'nın oğlu Fuad Paşa anlatılmak istenilmiştir.

İşte sualler bitti. El altından iş görmeğe tehammül olunmamak için, şurasını da ihtâr ederim ki, bendeniz de, bu fiili haksız görerek, arkadaşlarımın, sâhibine arzettiği şikâyete iştirâk ettim. Harekât-ı âdiyemde muhtâr olmak hukūkunu da muhâfaza ederim, birâder...

KEMAL

XXXIX.

Kemal, bu mektubu ile berâber Mustafa Âsım Bey'e iki mektup daha yollamıştır: Bunlardan biri Karakaçan'a, münâsip şekilde Divrikli Süleyman Efendi'ye verilecek, o da bu mektubu her hâlde Murad V.' a gösterecektir. *Hürriyet*'teki neşriyâttan dolayı habs tehlikesi filân olmadığını, 1500 fırank borca girdiğinin doğru olduğunu bildiriyor. İhtiyâcı olan bu 1500 fırankı elde edebilmek için, şu çarelere başvurulmasını Mustafa Âsım Bey'den recâ ediyor: Avrupa'da kendisine Fâzıl Paşa tarafından tahsis edilen — Alî Su'âvî'ye göre ayda 1000, Ebüzziya'ya göre 2.000 fırank—maaş[1] dışında âilesine de 2.500 kuruş aylık tahsis edilmiştir; bu parayı tevdi' eden Mösyö (?), 1000 kuruş eksik, ya'ni 1500 kuruş vermektedir. 1500 fırank bir yerden bulunup, Mösyö'ye, şimdiye kadar kendisinde kalan 1000 kuruş ile bu borcun tesviye edileceği söylenilebilir. Mektubun ifâdesinden Kemal'in âilesine bu 25 liranın Murad V. tarafından tahsis edildiği seziliyor. İkinci hâl çâresi, Mustafa Âsım Bey'in, Hazret (F. Paşa)'in kethudâsına başvurup, Mösyö'yü vasıta etmeden parayı alması, 15 lirasını eve sarfı, geri kalan 10 altunu, bir yerden borc bulup 1500 fıranka iblāg ederek kendisine göndermesidir. Kemal'in bu paraya o kadar çok ihtiyâcı vardır ki, ay başına kadar gönderilmediği takdirde, saatini satmağa mecbur kalacaktır. Fâzıl Paşa tahsisâtı göndermiştir; aksi tarzda hareketine de imkân yoktur; çünki, va'dettiği bu parayı her ay vermek için sened imzâlamıştır. Bu sebeple, Fâzıl Paşa'dan para istenilmemesini, verirse bile, kabûl edilmemesini bildiriyor.

Biz bu mektubun muhteviyâtını, Kemal'in Reşad Bey'e yolladığı mektubundakileri ile alâkalı bulduk; *Hürriyet*'teki neşriyât, Kânî Paşazâde Rif'at Bey'i memnun etmemiştir; gazete bu tarz neşriyâta devam ettiği takdirde tahsisâtı kesilecek, çıkan nüshaların masrafı da ödetilecektir (Bk., nu. 38). Bu hususta birçok dedi-kodılara şâhid olan Kemal, Fâzıl Paşa ağzından yazılmış bir mektup da almıştır ve Ebüzziya'nın rivâyetine göre, bu mektubu Fâzıl Paşa'nın kethudâsı bulunan Rif'at Bey'in eniştesi Mehmet Hamdi Bey, Rif'at Bey'in isrârı üzerine yazmıştır. Bunlardan haberi olmayan Fâzıl Paşa, mes'eleyi haber alınca, Rif'at Bey'e tevbih yollu bir mektup da göndermiştir[2]. İşte biz, bu mes'eleler henüz halledilmeden önce, *Hürriyet*'i devam ettirebilmek için elinde ihtiyat para bulundurmak maksadı ile, Kemal'in, İstanbul'dan 1500 fırank istediğini tahmin ediyoruz; müteâkip mektup, bizi bu hususta aydınlatacaktır.

[1] Bk., mektup, nu. 27, mukaddime ve not-5.

[2] *Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 166, 2/15 Teşrinisânî, 1909.

Bu mektup, Kemal'in Avrupa'da iken uğradığı maddî sıkıntıları, bu takdirde kimlere başvurduğunu, hangi vâsıtalarla kendisinin ve âilesinin geçimi te'min edildiğini aydınlattığından çok mühimdir.

Tarihsiz olan bu mektubun içindekiler, *Hürriyet*'in neşrinden birkaç ay sonra kaleme alındığını gösteriyor; bu sebeple, 1868 yılı Ağustos'unda yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektup, şimdiye kadar hiçbir yerde basılmamıştır; Türk Tarih Kurumu'nda, Namık Kemal'in mektubları arasında ve kendi el yazısı ile mevcuttur (Nu. 283). Bâzı cümleleri M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 93).

39. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

Londra — 5 Ağustos, 1868

Velīni'metâ,

Size, leffen iki mektup gönderdim; biri, Karakaçan'a verilecektir. Öyle habs, filân muhâtarası yok; cümlesi lakırdıdır; lâkin 1500 fırank borcum sahihtir. Bu gün tebeyyün etti. Mektubu münâsebetle Süleyman'a verirsiniz; o da götürür, yerine gösterir[3]. Zannederim ki, para oradan çıkar. Farzedelim çıkmamış. Ben buraya geldim geleli Mösyö'ye ayda 2.500 kuruş verilmektedir. Bir hatâ vukū' buldu; size yalnız 1500 kuruş verildi; vâkı'a Mösyö bize çok hizmet etti; lâkin ayda 1000 kuruş vermeğe tehammül yok.. Artık illā'llāh; bununla berâber kendinin hatırının kırıldığını dahī istemem. Ânı görseniz de, Kemal 1500 fırank istiyor, borcu varmış (gûya eskiden bilirmiş gibi), ayda 1000 kuruşumuz açıkta var ya, parayı bir yerden bulalım, ândan tesviye ederiz, deseniz.. Yâhut Hazret'in kethüdâsına giderek, bundan böyle İstanbul tahsisâtını bi'n-nefs siz alsanız ve 1000 kuruş havâle ile, istediğim parayı bir taraftan bularak gönderseniz, o da olabilir.. Hâsılı, o paraya mutlakā muhtâcım; hattâ ay başına yetişmezse, gelecek ay, ihtimâl ki saatim satılır; belki aç bile kalırım.

Gelelim ikinci mektuba..Ânı bi'n-nefs Hazret'e ibrâz ile, vereceği cevâbı bendenize yazın; yâhut Karakaçan'a verin; ötekine göstersin ve o göndersin..

Bu ay tahsisât geldi. Ânın kesileceği yok. Beriki burnundan tutulmuştur; elde senet var; merâka değmez; kıpırdanmak ihtimâli yok-

[3] Kemal'in Murad V.'a gösterilmek üzre yazdığı mektup, bu mektup ile aynı tarihi taşıyan müteâkip mektup olsa gerektir.

tur; fakat bu günlerde pek dişine tuttuk. O da, münâsebetsizlik ediyor. Sakın, kendinden para istemeyin; hattâ verirse bile, karışmam deyin; kabûl etmeyin.. Bâkî duâ...

Kısa mektup Karakaçan'a, uzun mektup Hazret içindir,

5 Ağustos

XL.

Kemal bu mektubunda babasına, kendince pek mühim bir felâketi anlatmakta, bâzı çârelere başvurulması için recâ etmektedir. Reşad Bey'e yazdığı mektubunda, *Hürriyet*'in birinci sayısı çıkar çıkmaz maaşının kesilmesinde Fâzıl Paşa'nın te'siri, daha doğrusu emri ile bu işin yapıldığı kanaatinde değildir; hattâ, bu hususta Kânî Paşazâde Rif'at'in elinde, Fâzıl Paşa tarafından verilmiş bir emir bulunup bulunmadığını da sormuştu (Bk. mektup, nu. 38). Aşağıdaki mektuptan Fâzıl Paşa'dan böyle bir emir gelmiş gibi gösterildiği, Kemal'in maaşının bu emre dayanılarak kesildiği açıkca anlaşılıyor.

Kemal'e göre bu emrin sebebi, Ziya Paşa'nın velîni'met'i, yâni Fâzıl Paşa'yı gücendirmiş olmasıdır [1]; bu münâsebetle, Ziya Paşa'nın bütün fâziletleri kendinde toplayan bir adam olmamakla berâber, hakkındaki isnatlardan tamâmıyle uzak olduğunu yazar. İstanbul'dan verilen emre rağmen, N. Kemal'in *Hürriyet*'i neşre devamı itaatsizlik sayılamaz; çünki Fâzıl Paşa'nın Londra'daki adamı, bu emre sebep, Fâzıl Paşa'nın şimdilik Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden ayrı görünmek siyâsetinden ileri geldiğini söylemiştir. Kemal, gazeteyi işte bu söze inandığı için devam ettirmiştir. Diğer taraftan Su'âvî'den ve onun idâresinde çıkan *Muhbir* gazetesinden kimse memnun değildir; bununla berâber *Muhbir*'in neşrine müsâade edilmekte, *Hürriyet'in* ise neşrine izin verilmediği gibi, tahsisâtı da kesilmiştir.

Kemal bu vaz'iyyetten müteessirdir; gazetesine birçok yerlerden havâdis istemiştir; birçok isteklileri olan gazeteyi kapatmak, onun için bir izzet-i nefs mes'elesidir.

Hürriyet'in tertip ve tashihine Âgâh Efendi bakmakta, Ziya Paşa ara-sıra birşey yazsa da, bunlar yine Kemal'in tashihinden geçmektedir; işte bu yüzden, neşriyâta âit bir kusur var ise, bu Kemal'e yüklenmelidir. Bütün bunlardan dolayı Kemal, mektubunda üzerinde durduğu şeylerin, Fâzıl Paşa'ya (velîni'met'e) ve merci'ine (Gālibâ V. Murad'a) arzını, kusûru ne ise bildirilmesini ve afvını, *Hürriyet*'in ta'til edilmemesini ve yardımın kesilmemesini recâ için, babası Mustafa Âsım Bey'i vâsıta ediyor.

[1] Ziya Paşa, *Hürriyet*'in birinci sayısındaki mektubunda, ikinci sayısındaki nutk-ı hümâyûnu tahlil ettiği makālesinde, Abdü'l-'Aziz aleyhinde şiddetli bir ifâde kullanmıştır.

İlk dört sayısı Reşad Bey'in adı ile çıkan *Hürriyet*'te, beşinci sayıdan başlayarak başmuharrirliğini Kemal'in üzerine almasının sebebi de, bu mektuptan az-çok anlaşılır; Reşad Bey'in bu gazeteden ismini kaldırması, İstanbul'dan Fâzıl Paşa tarafından verilen ya susarlar, ya tahsisâtı keserim yollu emir üzerine, maaşının kesilmesi korkusundan ileri gelse gerektir.

Bu mektup N. Kemal'in uğradığı maddî ve ma'nevî darbeyi, Avrupa'daki arkadaşları ile münâsebet ve fikir ayrılıklarını, *Muhbir* ve *Hürriyet* gazetelerinin ne gibi işleri ile alâkadar olduğunu aydınlattığından çok mühimdir.

Yazıldığı yıl kaydedilmemekle berâber muhteviyâtını, bu türlü hâdiselerin *Hürriyet*'in neşrini müteakıp zuhûrunu gözönüne alarak, mektubun 1868 'de kaleme alındığını kabûl ediyoruz.

Bu mektup, şâirimizin, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasında, kendi el yazısı iledir (Nu. 305). M. Cemal Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 493 v. d., 504).

40. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

Londra — 5 Ağustos, 1868

Velîni'metâ,

Sebeb-i hayatım olduğunuz için, hasb-i hâle sizi, cümleden elyak gördüm. Hâl-i perîşânımı arzedeyim: Velîni'met'in emri ile Londra'da bir gazete çıkarmağa geldim. Su'âvî Efendi'yi bâzı mertebe teferrüt dâiyyesinde gördüm. İşi bozmamak için gazeteyi ânınla çıkarmak istedim; arkadaşlar, kendine dargın olduklarından kā'il olmadılar; umumen üzerime hücum ettiler. Nihâyet iş bin kalıba girdi. Sonra, *Hürriyet*'in şimdiki hâli ile çıkması karârgīr oldu. Bu yolda 1500 firank kadar masrafım vukū' buldu; hattâ yarısının arzına bile teeddüp ettim.. Her ne ise, şimdi para lakırdısını bir tarafa bırakalım; ânı size ayrıca arzederek isti'âne etmiş idim.

Gazetenin birinci nüshası çıkar-çıkmaz, ya susarlar, ya tahsislerini keserim yollu, Velîni'met'ten bir emir geldi; meğer arkadaşların bâzısı, doğrucası Ziya Bey, Velîni'met'i gücendirmiş; daha doğrusu hakkında nifak etmişler. Ziya Bey hadd-i zâtında, kâffe-i fezâili câmi' bir adam değildir; büyük büyük kusurları vardır; lâkin hakkında vuku' bulan isnâdattan, bi'llāhi'l-azīm berī'ü'z-zimmedir. Hakkında en ibtidâ dehân-ı şikâyeti açan ben idim; lâkin isnâdât haddini tecâvüz edince tasdik edemem; Allāh'tan korkarım; nefsimden utanırım. Ânın için Velîni'met'e hakikat-i hâli bi'd-defa'ât arzetmiştim. *Hürriyet*'in

ta'tiline ise, nasıl muktedir olayım? Bir kerre girilen işin içinden kolayca çıkılabilir mi? Yalnız İstanbul'da yirmi kişiye yazdım; havâdis istedim. *Hürriyet*'i çıkaracağımı dünya duydu; yalnız Girid'den ononbeş mektup gelip, çıkmadan evvel gazeteyi istemeğe başladı. Ben ne yapabilirdim; ne demek elimden gelirdi? Ben, zâten buraya gazete çıkarmağa geldim. Birbuçuk yıl sustum, oturdum; ânın için bu kadar teşnî'âte uğradım; sonra gazeteyi emr ile çıkardım; kapatırsam bana ne derler? Allāh bilir ki Velīni'met'ten emir geldiği zaman, susmak husûsunda nefsimi dâhil addetmedim. Velīni'met'in buradaki adamı, "Murad şimdi sizden ayrı görünmektir" demiş; âna da inandım. *Muhbir*, şimdiye kadar bizden hiç kimseyi hoşnud etmemişti. Ehemmiyetli birşey yazılması murat buyurulsa, tahrīri bendenize havâle olunurdu; hattâ, *Muhbir*'e nezâret-i mütemâdîye icrâ olunmak üzre, burada bulunan arkadaşlardan biri ile bendenize, sûret-i mahsûsada emir geldi. Diğer bir emirde, bendenizin merci'ime olan münâsebetim cihetiyle, hâlim kimseye kıyâs olunmayacağı beyan olunmuş idi. Hâlbuki Su'âvî Efendi, kendi teşebbüs-i mahsûsu ile çıkan ve kimseyi memnun edemeyen ve nezâreti bendenize havâle olunan *Muhbir*'in neşrine me'zun oldu. Bendenize *Hürriyet* için ruhsat verilmedi; hattâ bu ay tahsisâtı gelmedi.

Şimdiye kadar hayli şeylere muvaffak olduğumuz hâlde hiçbirini haber vermeyip de, böyle bir şikâyetle sizi dil-hûn ettiğime teaccüp edersiniz; lâkin pek dil-hûnum. Vâsıta edecek sizden başka kimseyi bulamadım. İhtimâl ki hakkımda nifaklar vukū' bulmuştur. Arīzanın meâlini birinci derecede merci'ime arzedin; ikinci derecede Velīni'met'e gidin. Benden, bilmeyerek bir kusûr sâdir oldu ise, isti'fây-ı kusûr edin. Bir de şurasını arzeyleyin ki, ben gazeteyi kendim çıkarıyorum; Ziya Bey, Agâh Efendi yalnız tab'ına para veriyorlar; Ziya bâzı bendler yazıyor; Agâh Efendi, matbaaca olan münâsebeti cihetiyle tertip, tashihine bakıyor. Ânları benim başıma, Velīni'met'in adamları musallat etti; fakat bendeniz, hiçbirisinden müştekî değilim. Şimdiye kadar *Hürriyet*'te ne yazıldı ise, ya kalemimden, ya tashihimden geçti. Ziya Bey'in yazdığı şeyleri, hattâ imzâsı ile çıkan *mektub*'u dahī tashih ettim. Gazeteye ben imzâ vaz' ediyorum; binâenaleyh kendi imzâmı rezil etmem. Yazılan ve yazılacak şeylerden ben mes'ûlüm; hatâm varsa ihtar buyurulsun; bir başka yol matlûp ise, o da söylenilsin; cümlesine hazırım. Lâkin, Allāh için benim de nâmusum muhâfaza olunsun; gazeteyi çıkarmağa mecbûriyetim düşünülsün.

Zannederim ki, Velīni'met bendenizi mahvetmek istemez.. Cevâb-ı serī'a muntazırım..

5 Ağustos

XLI.

Kemal'in aşağıdaki mektubunu yazdığı sırada Nâfia Nâzırı Davud Paşa [1] henüz İstanbul'a dönmemiştir; Viyana'da bulunmaktadır. Muhtelif zamanlarda Avrupa'ya resmî vazife ile giden Davud Paşa, *Hürriyet* gazetesinin neşriyâtına göre Avrupalılar'a gösteriş maksadı ile yollanılmıştır; "Osmanlı melâ'ib-i idâresine vâkıf olan İngiltere ukalâsı, bu memuriyetin sebeb-i ledünnîsi Hiristiyan'dan vükelâ nasbolunduğunu Avrupalılar'a re'yü'l-'ayn göstermek" olduğunun farkındadırlar.

Mustafa Âsım Bey, Davud Paşa'nın Hükûmet adına Yeni Osmanlılar mensuplarına teklifte bulunacağını Kemal'e herhâlde yazmış olmalıdır ki mektupta öyle bir teklifin henüz vukū' bulmadığından ve kabûle de tarafdâr olmadıklarından bahsediliyor. Kemal, Mustafa Fâzıl Paşa'nın tahsisâtı azaltacağına dâir rivâyete inanmaz; dedi-kodılara sebep, araya nifak karışmasıdır; bunun yakında ortadan kalkacağına kāni'dir. Bahsedilen mes'ele herhâlde *Hürriyet*'in yazı işlerinde çalışan Ziya Paşa'ya, Fâzıl Paşa'nın hiddeti, Cemiyet mensupları arasındaki anlaşmazlıklardır. Mektubun son fıkrasından, Murad V.'a takdim edilen mektuplara Kemal'in henüz cevap almadığı da anlaşılıyor.

Kemal'in Fâzıl Paşa'ya güvenini, Murad V. ile münâsebetini aydınlatan bu mektubu tarihsizdir. Dâvud Paşa 1869 Ağustos'unda da Avrupa'ya gitmekle berâber[2], aşağıdaki mektubun, muhteviyâtca, Fâzıl Paşa'nın tahsisâtı keseceği rivâyeti ile bundan önceki mektuplarla alâkasına dayanarak 1868'de yazıldığını sanıyoruz; 31 Ağustos tarihli *Hürriyet*'te, "Me'muriyet-i mahsûsa ile Avrupa'ya gönderilen Davud Paşa geçen gün Londra'ya gelmiştir" denilmesi[3], bu tahmini kuvvetlendirir.

Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı ile olan mektubunun (Nu. 295), bâzı cümleleri M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 254). Bu neşirde mektubun tarihi 3 Ağustos olarak kaydedilmiştir.

---

[1] Davud Paşa Katolik'tir. Hâriciye'de kâtiplikle me'muriyet hayatına girmiş, daha sonra Telgraf Müdürlüğü'ne, 1861'de Vezirlik rütbesi ile Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na, 1285 Muharrem (Nisan, Mayıs, 1868)'inde Nâfia Nâzırlığı'na getirilmiş, 1871 yılına kadar bu vazifede çalışmıştır (Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 830). Davud Paşa muhtelif zamanlarda Avrupa'ya gitmekle berâber, diğer yılların değil, yalnız 1868 ve 1869 Ağustos'unda Avrupa'da bulunmuştur.

[2] Nâfia Nâzırı Davud Paşa'nın Avrupa'dan dünkü gün İstanbul'a avdeti (*Ruznâme-e Cerīde-i Havâdis*, nu. 1224, 28 Ağustos, 1869).

[3] *Hürriyet* gazetesi, nu. 10, 13 Cemâdâ I., 1285-31 Ağustos, 1868, nu. 12, 14 Eylûl, 1868.

41. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 13 Ağustos, 1868

Velīni'metâ,

Bu haftaki mektup zarflarını aldım. Davud Paşa hâlâ Viyana'dadır; bilmem, yazdığınız teklifi kabûl edecek mi, bilmem biz de kabûl edecek miyiz.

Hazret'in parayı çok gördüğüne kat'â inanmayın. Hakikati biliyoruz. Araya nifak karıştı; lâkin yakında ber-taraf olacaktır.

Karakaçan vâsıtasıyle takdim olunan mektuplara hâlâ cevap gelmedi; o nasıl şey bilmem.. Size zihinde tutması kolay bir şifre gönderdim; bundan sonra muhâbereyi ânınla ederiz. Bâkî selâmlar ma'lûm, işim çok..

13 Ağustos

XLII.

N. Kemal, *Hürriyet* gazetesinin neşrine müsâade verilmediği, bunun aksine hareket ettiği için kendisinin ve arkadaşlarının maaşları kesileceği hakkında yazdığı mektupların ele geçmemesi için, daha ihtiyatlı davranıyor; İstanbul'dan gönderilen zarfları kullanmaktadır: Bundan önceki mektubunda (Bk., nu. 41), zihinde kolay tutulması mümkin bir şifre gönderdiğinden, İstanbul'a yolladığı mektupları bu vâsıta ile alabileceklerinden bahsetmişti. Bu muhâbere vâsıtası da onu memnun bırakmamıştır; işte bunun için, aşağıdaki mektubu ile berâber, babasına Ermenice yazılmış bir kâğıt yolluyor. Bundan böyle mektuplarını Londra'daki mürettiplerinin kardeşine gönderecek, bu şahıs, o Ermenice kâğıdı gösterene Kemal'in mektuplarını verecektir.

Bahsi geçen ve İstanbul'da ermeni bir kardeşi bulunan bu mürettip Agob olsa gerektir. Alî Su'âvî, *Yeni Osmanlılar Tarihi* adlı tefrika makālelerinde, Avrupa'ya gelirken, İstanbul'dan *Mesajeri* vapuru'na bir ermeni çocuğunun da bindirildiğinden, Agop adlı bu çocuğun kendisine vapurda ara-sıra âşinâlık ettiğinden bahseder. Agop, Fâzıl Paşa'nın Avrupa'da çıkaracağı gazeteler için İstanbul'dan getirttiği mürettiptir; bu çocuğu Paşa'nın kâhyası bulmuş, eline Fâzıl Paşa'ya hitâben yazılmış bir kâğıt vererek, Su'âvî ile aynı vapura bindirmiştir[1]. Bu Agop'un, ileride Yeni Osmanlılar'ı müşkil vaz'iyette bırakan işler becerdiğini de göreceğiz.

Aşağıdaki mektuptan *Hürriyet* için verilecek tahsisatın hâlâ gönderilmediği anlaşılıyor. Gazetenin muhteviyâtına i'tiraz edenler, her hâlde Bâb-ı âlî'yi temsil edenler, aleyhlerinde neşriyat yapılmaz ise, *Hürriyet*'in 2000 - 3000 nüshasını satın alacaklardır; bir de makāle istemişlerdir. Kemal bu makālenin de yazıldığını kaydediyor. İsmarlanan bu makālenin, *Devlet-i aliyye'ye Bâis-i tenezzül Olan Maârifin Esbâb-ı tedennîsi* olduğunu kuvvetle tahmin ediyoruz; çünki *Hürriyet*'te bundan önce neşredilen yazılarda, Bâb-ı âlî'nin pek çok eksikleri bulunan, tam bir hürriyet

[1] *Ulûm Gazetesi*, c. II., nu. 15, s. 928 v. d.

te'min etmeyen matbûat nizam-nâmesi'ni bile fazla serbest bulup lağvettiğinden, Abdü'l-'Aziz'in, Meclis-i şûrâ-yı devlet'in açılması münâsebetiyle söylediği nutuktaki sakat noktalardan[2], Bâb-ı âlî ile Yeni Osmanlılar'ın politikaca muârız olduklarından[3], Millet Meclisi'nden bahsedilmişti[4]. Hâlbuki, *Devlet-i aliyye'ye Bâis-i tenezzül Olan Maârifin Esbâb-ı tedennîsi*[5] ile bunun mukaddimesi sayabileceğimiz *Türkistan'ın Esbâb-ı tedennîsi*[6] başlıklı makālede, Osmanlı Devleti'nin za'fı, Abdü'l-'Aziz'e ve Bâb-ı âlî'ye değil, fikir sâhasında geriliğe verilmekte, bunun sebepleri üzerinde durulmaktadır. Kemal aşağıdaki mektubunda istenilen makālenin yazılmasına rağmen, paranın hâlâ gelmediğinden bahsetmektedir.

Kemal, Bâb-ı âlî'yi tutan bu yazıların, ekmeğini yedikleri Fâzıl Paşa'ya nankörlük derecesine gelmesinden endîşededir. Arkadaşları, şimdiye kadar aldıkları parayı, me'muriyetlerinden ayrılmakla kaybettiklerine tutmaktadırlar; kendilerini Paşa'ya karşı minnetdâr saymıyorlar; fenâ muâmele görürler ise, mukābeleye hazırdırlar. Fâzıl Paşa'ya bu ve buna benzer şeyler husûsunda birçok ihtarda da bulunmuşlardır; fakat öteki budalanın, ya'ni Fâzıl Paşa'nın aklı başına gelmemiştir. Böyle devam ederse, Avrupa'daki gençler ile arası bozulacak, Kemal'i de kendisi ile sürükleyecek, *Hürriyet*'te yazmamasını teklif edecek, yazdığı takdirde tahsisâtını kesecek, bu takdirde, diğer arkadaşları ile Kemal'in anlaşması, onlar gibi Fâzıl Paşa'nın aleyhinde da'vâ açması lâzım gelecek... Aksi hareket etse halkın gözünde Paşa'nın dalkavuğu sayılacak.. Hulâsa, içinde bulunduğu bütün bu hâdiseler Kemal'i üzmektedir; çünki ne arkadaşları ile anlaşıp Fâzıl Paşa aleyhinde harekete geçineğe, ne de aleyhinde neşriyât yapmak için Avrupa'ya geldiği Bâb-ı âlî'den yardım istemek niyetindedir. Bu vaz'iyyette başvuracak bir çâre kalıyor. Karakaçan'ın metbû'una yâni Murad V.'a mürâcaat etmek.. Esâsen Sultan Murad'a bir mektup yazarak vaz'iyyetini bildirmiştir; bu mektubu ile berâber babasına, Sultan Murad'a verilmek üzre de bir mektup gönderiyor; bunu Âsım Bey, Karakaçan eliyle yollayacaktır.

Kemal mektubunun buraya kadarki kısmını yazdıktan sonra, posta gününün değiştiğini haber almıştır. Arada geçen bir gün zarfında bâzı hâdiseler cereyân etmiş, her hâlde Sultan Murad yardımda bulunmağa râzı olmuştur; bunun için Sultan Murad'a mektubun verilmesine de artık lüzûm yoktur. Sultan'ın sarrafı Karabet'in değil, Kemal ile Murad'ın haberleşmesinde aracılık eden Karabet'in[7]

[2] *Elhakku Ya'lâ velā Ya'lā Aleyhi* başlıklı makāle (Nu. 1-2, 29 Haziran - 1 Temmuz, 1868.

[3] *Yeni Osmanlılar ile Bâb-i âlî*, nu. 3, 13 Temmuz, 1868.

[4] *Ve Şâvir hum fi'l-emri*, nu. 4, 20 Temmuz, 1868.

[5] Nu. 6, 3 Ağustos, 1868.

[6] Nu. 5, 27 Temmuz, 1868.

[7] İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, Abdü'l-Hamîd'in, Kurenâsından Besim Bey'e yazdırdığı notlarına dayanarak kaleme aldığı *Abdü'l-Hamîd-i sânî'nin Notları* başlıklı makālesinde, Murad V.'ın sarrafları Köçeoğlu Agop, Hiristaki'nin Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup olduğundan, Murad V.'ın bunlar vâsıtasıyle yardımından bahseder; bu arada Sarraf Karabet'in adı geçmez (*Tarih Encümeni Mecmuası*, nu. 13 (90), 1 İkincikânun 1926, s. 60 v. d.). Kemal'in mektubundan da havâle işi için Karabet'e izin verilmediği esâsen anlaşılıyor.

kardeşinin Murad'a gönderilip paranın alınmasını veya bu işin, doğrudan doğruya uşağın gönderilmesi ile hallini babasından recâ ediyor. Bu vaz'iyyette artık Fâzıl Paşa tahsisâtı kesse de ehemmiyeti yoktur; çünki bu para, Kemal ve arkadaşlarını altı ay geçindirecek kadar çoktur.

Bu mektup, Kemal'in *Hürriyet*'i çıkarmağa başlar başlamaz karşılaştığı güçlükleri, Fâzıl Paşa'nın ve Bâb-ı âlî'nin siyâsetini, Murad V.'ın Yeni Osmanlılar'a yardımını, şâirimizin hangi düşünceler neticesinde ne türlü hareket ettiğini aydınlattığından çok mühimdir.

Yazıldığı yıl yine kaydedilmeyen bu mektubun da, bundan önceki iki mektuptan onra, 1868 Eylûl'ünde kaleme alındığını kabûl ediyoruz.

Bu mektup da Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında olup, kendi el yazısı iledir (Nu. 296).

42. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — Eylûl, 1868

Velîni'metâ,

Mektup zarflarını aldım. Sorduğunuz iş, daha olmuş bitmiş hükmünde değildir. Şimdilik iki-üçbin nüshanıza müşteri olsak da, aleyhimizde bulunmasanız derecelerinden konuşuldu. Bir de bend istenildi, yazıldı; daha mebâlig teşrif etmedi. Yarın-obir gün gelir sanırım. Geldiği zaman, nihâyet dereceye kalma bir ihtiyat olarak saklanılacaktır. Karakaçan'ın metbu'u darılmak değil, memnun olur; takla kılar. İnşa'llâh maslahat, etmek yediğimiz yere fenâlık derecesine gelmez. Eğer o pereseye gelirse, nefsimce mümkin değil, aç kalsam kabûl etmem; lâkin arkadaşlar aldıkları şeyi, bi'l-mukâvele kaybettiklerine bedel sayıyorlar; ânda bir hukuk tasavvur ettikleri yoktur. Biraz da hakları var; ânın için sû'-i muâmele görürlerse, sû'-i mukâbeleye hazırdırlar. Bilmem öteki budalanın ne vakit aklı başına gelecek. Her türlüsünü ihtâr ettik; bundan başka elimizden ne gelir? Yine israrından vaz geçmezse, arada bozuşukluk çıkacağında ve netice bi'eyyihâl kendi ezileceğinde şüphe yoktur; fakat, korktuğum yer şurası ki, beni de berâber sürükleyecek .. Meselâ gazeteden imzânı kaldır diye kat'iyyen israr edecek; sebât etsem de yine kaldırmasam şâyet tahsisâtı kesiverirse, elde olan senedler mûcibince mahkemeler vâsıtasıyle almak için berikilerle birlik olmak lâzım gelecek. Ben ânı bir vakit istemem. İmzâyı kaldırıverirsem, berikiler hemen bana ta'rizden başlayacaklardır.

Ben de, zarûrî mukâbeleye başlayacağım; o sûretle kavga çıkacak.. Hem kendini rüsvây edecekler; hem ben, halkın nazarında ânın dalkavuğu hükmüne geçmiş olacağım. Bu da, hiç istenilecek birşey değil. Bakalım, Allâh encâmını hayreyleye... Hele siz, mektub-ı melfûfu Karakaçan'a veriniz de, metbû'una götürsün..

Aman Feride afvetsin; şimdi küpe filân zamanı değil, ihtiyat ve ihtiyaç vakti. Londra pek bahalı.. Yimek, yatak ayda lâ-ekal 600 firanga bakıyor.. Cümleye selâmlar, duâlar..

*

Bu mektubu dün yazmışken posta günü değişmiş; bu gün göndermeğe mecbur oldum; bu akşam bâzı zuhûrat yürüdü; şimdilik dört ve belki altı aylık geçineceğimiz var; tahsisât da kesilse zarar etmez. Ben, Karabet'e havâle için ruhsat vermedim; yalnız kardeşini, vâsıta-i muhâbere olmak üzre öteye tavsıye ettim. İsterseniz parayı almağa ânı, istemezseniz, doğrudan doğruya uşağı gönderin. Mektuba bile hâcet yoktur; çünki evvel yazmıştım.

Yine tekrar edeyim; hani Halepli Bey'den va'dettiğiniz mektup.. Bir de size bir adres gönderdim. Bundan sonra mektupları o elden alacaksınız. Melfuf Ermenice kâğıdı kim gösterirse, âna verecek; burada bulunan mürettibimizin kardeşidir; hem iyi bir adamdır. Tecrübe edin..

XLIII.

Kemal, 15 Mayıs, 1868 tarihli mektubunda, *Hürriyet*'teki bâzı makâleleri için faydalanmak üzre bir kitap istemiş, bunun Hoca Alî Efendi'den alınabileceğini yazmıştı; babasına yolladığı mektuplarda bu kitabı aldığını yazmayı unutmuş olacak ki, ondan, buna dâir bir haber istenmiştir. Bu münâsebetle kitabı aldığını bildiriyor. Fâzıl Paşa'nın Avrupa'ya gazete çıkarmak için çağırdığı Kemal'e tahsis ettiği paranın muntazam verilmediği anlaşılıyor. Fâzıl Paşa'ya bu hususta bir mektup yazdığını, bundan böyle tahsisâtın muntazam olarak ödeneceğini bildirmektedir. Sultan Murad'ın lalası Süleyman Efendi'nin, Avrupa'dan istediği şeyleri de yollamıştır. Kemal, Hukuk dersi aldığı hocası Mösyö Fanton'un da, Mustafa Âsım Bey'e arz-ı hulûs ettiğini bildiriyor.

Kayde değer birşeyi ihtivâ etmeyen bu mektubun da yazıldığı yıl belli değildir. Hoca Alî Efendi'den alınacak kitap mes'elesinden 1868 Mayıs'ında yazdığı mektupta bahsettiğine göre, aşağıdaki mektubunun da aynı yılda yazıldığını sanıyoruz.

Mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 297).

43. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 16 Aralık, 1868

Velîni'metâ,

En sonraki mektubunuzu aldım; Hoca Alî Efendi'nin kitabı vaktiyle gelmişti. O vakit yazdım sanıyorum. Her ne ise, inşâ'llāh yakında hayır haber gönderirim. Maaş için Paşa'ya yazdım; bundan böyle o teahhurler vücûde gelmez sanırım. Süleyman Efendi'ye söyleyiniz, istediği şeyler gelecek hafta oraya vâsıl olur. Bizim Hoca, arz-ı hulûs eder. Bâkî duâ...

16 Kânunievvel

XLIV.

Aşağıdaki mektubunu Kemal Londra'dan, Paris'te bulunan İskender Beyzâde Reşad Bey'e yollamıştır. Reşad Bey, latîfeyi sever, zekî ve karakterce lâubâlî bir kimsedir; bu yüzden mektup da, hitap edilen şahsın bu husûsiyetlerine uygun ve oldukça lâubâlî bir ifâde ile yazılmıştır. Avrupa'ya kaçmadan önce evlenmiş bulunan Reşad Bey, şâir Alî Ferruh'un (1282 - 1320 / 1865 - 1902), babasıdır [1]. Kemal, Reşad Bey'in Paris'teki mâcerâlarından bahsederek, asıl güzel kadınların Londra'da olduğunu, buradaki tiyatro san'atkârlarının muvaffakıyetini anlatıyor.

Hürriyet gazetesi'nin ilk dört sayısı Reşad Bey'in imzâsı ile çıkmış, beşinci sayıdan başlayarak bunun yerine Kemal'in imzâsı konulmuştur; Kemal bu münâsebetle Reşad Bey'e yolladığı ve *Hürriyet*'te basılan iki mektubunda [2], yerini kendisine bırakan Reşad Bey'in, vaktiyle *Tasvîr-i Efkâr* gazetesine ettiği hizmetlerden bahsetmiş, onu öğmüştü. Mektubun ifâdesinden Reşad Bey'in gazeteden imzâsını kaldırdıktan, yerini Kemal'e bıraktıktan sonra birşeyler yazmadığı anlaşılıyor. İşte bunun için, şâirimiz, ondan bir yazı istemektedir.

Reşad Bey, Kemal'e yolladığı bir mektupta, onun *Hürriyet*'te çıkan bendlerini yâni makālelerini beğendiğinden bahsetmiş olmalı ki, kemal, Reşad Bey gibi işvebâzlık sâhasında allâme olan bir kimsenin bu makāleleri okuyup takdir etmesine hayran kaldığını yazıyor.

Kemal'in merak ettiği şeyler, Paris'teki Yeni Osmanlılar'ın, yâni Kânî Paşazâde Rif'at, Nûrî, Mehmed, Su'āvî'nin aynı yerde oturup oturmadığı, Hüseyin Vasfî Paşa'nın İstanbul'dan dönüp dönmediği, Paris'te bulunan Şark Kitapcısı'na Londra'dan yollanılan *Hürriyet* mecmualarının hisabı sorulup sorulmadığıdır.

Kayde değer birşeyi ihtivâ etmeyen bu mektup, Yeni Osmanlılar'dan bâzılarının, siyâsî faâliyet maksadı ile Avrupa'ya gittikleri hâlde, ne gibi şeylerle meşgul olduklarını aydınlattığından mühimdir.

[1] İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., s. 408.
[2] Bk., mektup, nu. 36, 38.

Mektubun yazıldığı yıl ve ay belli değildir; ifâdesinden, Kemal'in *Hürriyet*'i imzâsı ile neşre başladıktan (Nu. 5,27 Temmuz, 1868) sonra, yazıldığı anlaşılıyor. Yazıldığı tarihi tesbit için, Hüseyin Vasfî Paşa'nın İstanbul'a dönüp dönmediğine dâir suâli de bir ipucu verebilir: *Hürriyet*'te çıkan bir yazıya göre Osmanlı İmparatorluğu'nda keyfî idâre yüzünden tebasbus etmeyen kimseler terbiyesiz ve kābiliyyetsiz sırasına konulmaktadır; Hüseyin Vasfî Paşa da, bundan evvel hakkında olunan muâmeleye dayanamayıp, hürriyeti esârete tercih ile isti'fâ etmiş, her rütbesini bir savaşta başarı göstererek kazandığı askerlikten maaş verilmemek şartı ile çıkarılmıştır. Bunun üzerine, vükelâdan izin almayarak Avrupa'ya gittiğinden âsî sayılmıştır. Bu kerre Tiryeste'den gelen vapurla İstanbul'a döndüğünde, evi basılarak, Zabtîye'ye celp ve haps olunmuş, mevcut evrâkı da zabtîye'ye götürülmüştür. 22 Mart, 1869 tarihli *Hürriyet*'te Hüseyin Vasfî Paşa'nın İstanbul'a gittiği ve tevkîfi hakkındaki bu izâhâtı [3], aynı gazetenin 19 Nisan, 1869 tarihli nüshasındaki bir başka yazı tamamlamaktadır. Buna göre hakkında bir suç tesbit edilmediğinden serbest bırakılmış ve bu, *Takvîm-i Vakâyi'* tarafından resmî bir dille i'lân olunmuştur [4].

Kemal'in aşağıdaki mektundaki ifâdesinden, Hüseyin Vasfî Paşa'nın İstanbul'a gittiği, fakat henüz dönmediği anlaşılıyor. Hüseyin Vasfî Paşa'nın tahlisyesinden sonra derhâl Avrupa'ya döndüğüne dayanarak, bu mektubun 1869 Mart veya Nisan'ında yazıldığını kabûl ediyoruz.

Bu mektubun Kemal'in kendi yazısı ile aslı, Refi' Cevad Ulunay'dadır; bu vâsıtadan faydalanılarak, klişesi ve birkısmı yeni harflerimize çevrilerek, Midhat C. Kuntay tarafından basılan mektubun, muhteviyâtı tahlil edilmemiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., 1949, s. 84 v. d.).

44. İSKENDER BEYZÂDE REŞAD BEY'e

Londra — Mart - Nisan, 1869

Reşad'ım bî-reşad'ım,

Mektubunu aldım. İki haftadır İstanbul'a mektup yazmamışsın. İyi b.. yemişsin. O sevdiğin zâlim kızın adı sahih Marie ise bilmem, ammâ Julie olmadığı firansızlığı ile müsbettir. Buraya gel de gözlerin karı görsün; tiyatro görsün. 'Alîma'llāh Victor Hugo'nun *Le Miserables* romanından çıkma bir dram oynuyorlar; dünyada böyle parlak şey olmaz. Acabâ ben ölür müyüm diye soruyorsun; âna şüphe etme! Elbette bir vakt olur ölürsün; Deccâl olacak değilsin.. Köpek, sen

[3] Nu. 39, 8 Zilhicce, 1285.
[4] Nu. 43, 7 Muharrem, 1286.

epeyice şeyler yazmağa başladın. Hele bizim mektebe girdin; ammâ[5].... gibi eşek kalmayacaksın. Fikrini çalılığa düşmüş örümcek zarına benzeteceğine, iğneli fıçıya düşmüş çıfıt çocuğuna benzetsen daha rengîn olurdu. Sen şişlenmekten korkmazsın. Muzıka-i mahsustan değil misin? Orada alışmadın mı? Mâşâ'llāh mahabbetle evlenen haremini düşünüp de ağlayan delikanlıya.... *vefâ*[6], *zehirden şifâ* meseli meşhurdur.

Vay Rousseau'nun başında kitap paralayacak âlim.. Artık Nûrî'ye söylediğim şeyi sana da söyleyeyim : *Dün mektebe varmış bu gün üstâd olayım der*.. O te'lîfât-ı nâdîdeyi görsek de, biz de istifâde etsek.. Ben[7] senden bend dilenmedim; gazetenin evvelki nüshalarında olan imzânın ikmâl-i nâmusu için birşey yaz dedim. Canın ister yap, canın ister yapma. Yediği b.. a bak.. Reşad Bey dedik; Yeni Osmanlılar'ın havass-ı a'zâsından dedik; *Tasvîr-i Efkâr*'a hizmet etti dedik; birâder dedik; dünyanın[8] ..... yedik.. Köpek, kāni' olmadın da şimdi bi-gayr-i hak müslümanlığını da mı bana tasdik ettireceksin; meğer sen, adam karşısında müslümanım diyebiliyorsun ha!.. Hele o yazacağın şeyleri gönder de bakalım; *görelim rütbe-i kadrin nekadar a'lâdır*.

Hele bizim bendleri zât-ı fetânet-simâtınız gibi, *Fünûn-î işvebâzîde*[9] *beğim allâmelenmiştir*. * *Vücûd-î nâzikî ez-pâ-yi tâ ser hâmelenmiştir* tavsîfine mazhar bir züfünûn-ı cünûnun takdirde hayran kalmasına ben de hayran oldum.

Şimdi bir kerre bana söyle : Evvelâ hepiniz bir yerde mi oturuyorsunuz? Sâniyen Hüseyin Paşa İstanbul'dan çıkmış, geldi mi? Sâlisen Qaui Voltaire'deki Şark Kitapcısı'na gazete gönderiyorduk; hisâbının ru'yetini Âgâh Efendi senden talep etmiş; gittin sordun mu? Râbi'an kedinin ayağı kaçtır? Bu gün Salı, Perşenbe'ye olmaz ise mutlak Cuma'ya cevap beklerim.

Kardeşin,

KEMAL

[5] Müteâkip kelime kazınmıştır.

[6] Bundan önceki bir-iki kelime kazınmıştır.

[7] Bu kelimeden önceki bir-iki kelime de kazınmıştır.

[8] Müteâkip kelime kazınmıştır.

[9] Mektup neşredilirken, *işve-bâzîde* kelimesi kazınmıştır.

XLV.

N. K e m a l, kime hitâben yazdığını bilmediğimiz bu mektubunda, Arapça olarak intişâr eden *Al-Cevâ'ib* gazetesinde çıkan bir bendin, *Terakkî* gazetesinde gördüğü Türkçe tercemesi üzerinde duruyor.

Al-Cevâ'ib, İstanbul'da tanınmış bir gazetedir; hattâ, muhteviyâtından, Arapça bilmeyenlerin de haberdâr olabilmeleri için, 11 Aralık, 1867'den i'tibâren, Türkçe'ye de çevrilmek sûretiyle ve *Veleda'l-Cevâ'ib* adıyle intişâr etmiştir.

Al-Cevâ'ib'de çıkan makālede, Avrupalılar'ın, edebî zevkten mahrum oldukları ve bu sebepten, gazetecilerinin devlete âit işlerden, siyâsî sâhada en ince mes'elelerden bahsederken, soba, mangal ve kömür fıkralarına geçiverdikleri tenkid edilmiştir.

Bu makālenin *Terakkî* gazetesindeki tercemesini ve tenkidini okuyan N. K e m a l, Arap dilinin vüs'atini, güzelliğini ve Arap edebiyatı mahsullerinin her lisandaki eserlerden üstünlüğünü kabûl etmekle berâber, Avrupa ediblerinin bediî zevkten mahrum oldukları fikrini doğru bulmaz. Avrupalılar'ın dansetmek, balo vermek v. s. gibi cephelerinin te'sirinde kaldığımızı, hâlbuki onların bu muzir şeylerinden değil, bilgilerinden, adâlet ve meşveret usûllerinden, intizamlarından faydalanmamız yerinde olacağını kaydediyor. Tenkid ettiği bir başka nokta, Avrupa alehyindeki bu hezeyanları, onlardan Şark dillerine vâkıf kimselerin okuyabileceğidir. Bu takdirde hakkımızda menfî fikir beslemelerine de sebep oluyoruz demektir.

Şâirimizin *Al-Cevâ'ib* gazetesine hitâben yazdığı bu edebî mektubu, Şark ve Garb'e âit bâzı düşüncelerini aksettirdiğinden mühimdir; Garb medeniyetini, memleketimiz için faydalı sâhalarda değil, körü-körüne taklid ettiğimize dâir mütâleaları da kayde değer.

Mektup tarihsizdir. *Terakkî* gazetesinde *Al-Cevâ'ib*'ten terceme bir yazı münâsebeti ile yazıldığına göre, her hâlde neşri sırasında kaleme alınmıştır. İşte bu düşünce ile 3 Mayıs, 1869'da basılan aşağıdaki mektubun, 1869 Nisan ayında yazıldığını kabûl ediyoruz.

Önce *Hürriyet* gazetesinde basılan bu mektup (Nu. 45, 21 Muharrem, 1286, 3 Mayıs, 1869), Ebüzziya Tevfik tarafından *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmanîye'de*, *Hürriyet*'ten kaydi ile neşredildi; birinci tab'ında *Bir mektup* (S. 495), altıncı tabında *Bir Mülâhaza-i edebîye* başlığı ile basıldı (S. 497). Birinci tab'ı ile son yâni altıncı tabı' çok farklıdır. Bunda, ilk tab'ın Abdü'l-Hamid devrinde oluşunun te'siri ile *adalet*, *meşveret* v. s. kelimeler çıkarılmıştır. Biz, esas olarak *Hürriyet* neşrini aldık; bu tab'ın, diğer basımlardan farkını da gösterdik.

45. *Al Cevâ'ib* GAZETESİNE

Londra — Nisan, 1869

Al-Cevâ'ib'in "[1] الذوق فى الكلام كالذوق فى الطعام" ünvânıyle yazdığı bendin *Terakkî*'de tercemesini gördüm. Bunda muharrir, bizim Türkçe[2] *hüsn-i tabî'at* dediğimiz hassaya *zevk* tesmiye ederek, ona dâir bâzı mütâlealar beyan ettikten sonra, Avrupalılar'da zevk-ı edebiyat olmadığını söyler.

Lisân-ı Arab'ın vus'at ve latâfetini ve üdebâsının fetânet ve mehâretini kimse inkâr etmez ve hattâ edebiyatça Arab'ın âsârı, her lisânın müellefâtına müreccahtır dese idi, kabûl olunurdu; fakat Avrupa üdebâsında zevkın fıkdânı hiç teslim olunamaz. Hele İmru'ü'l-Kays'ın,

إِذَا مَا بَكَى مِنْ خَلْفِهَا انْصَرَفَتْ لَهُ
بِشِقٍّ وَتَحْتِي شِقُّهَا لَمْ يُحَوَّلِ[3]

beyti ve «[4] يَفْتَضُّ أَبْكَارَ الْمَعَانِي» ta'bir-i meşhuru gibi şeyleri, zevkin hâricinde addetmesi hiç münâsebet almaz. Bunlarda hatâ var ise edebiyata değil, âdâba dâirdir; bunlar mugāyir ise hüsn-i-tabî'ate değil, hüsn-i ahlâka mugāyirdir.

Bir de, *Al-Cevâ'ib* der ki : "Bir kerre de Firenk kâtiplerine[5] bak, ki ânlar bu asırda maârif ve medeniyetin derece-i kusvâsına varmışlardır; fakat[6] dikkat olunacak olursa içlerinde bir zevk sâhibi bulunmaz; ezcümle *Times* gazetesi, ki İngilizler'in *Nevâbig-ı Zemahşerî* ve *Makāmât-ı-Hemedânî* ve *Harîrî*'sidir; umûr-ı-düveliyye ve dekāyık-ı-politikadan[7] bahsederken pamuk ve fabrika ve kömür ve kürek ve soba[8] ve mangal fıkralarına geçer. Kezâlik Fıransız gazeteleri dahî meâlî-i-umûra bakmayıp dâima hasâyisle iştigāl ederler[9]." «كدام غلطش را تصحيح بايد كرد»[10]. Her nekadar ekser lisanlarda bâzı edebiyat gazeteleri var ise de her gazete âsâr-ı-edebîyeden olmak lâzım gelmez. Sâniyen delil gösterdiği *Times* İngilizler'in *Nevâbig*[11] ve *Makāmât* yolunda müsteşhidât-ı edebîyesinden değil, âdetâ umum ümmetin efkârını kollar ve menâfi'ine hizmet eder bir muhbiridir. Vâkı'a ekser bendleri edîbâne yazılır ve umûr-ı-siyâsîyeden bahseder; lâkin müşterileri üdebâ ile politika meraklılarından ibâret olmadığından, tüccara da sabunun, pamuğun ahvâlini bildirir ve asıl o parayı o misillû i'lânattan kazanır. Bu hâli takbih eden *Al-Cevâ'ib*'in bir sahifesinde politika, diğer sahifesinde nâ-bemehâl birtakım medâyihi şâmil kasideler[12] ve dâimâ öteki sahifesinde daḥî hubûb-ı hâlevî (هالوى) i'lânları bulunduğu gibi...

İngiltere'nin *Nevâbig*'i, *Makāmâtı*, Bacon gibi, Addison gibi zevatın âsârıdır; gazeteler değil..

Gençlerimizin müsteidânı az-çok Fıransızca bilir ve Fıransa üdebâsının geçmişlerinden Rousseau ve Montesquieu ve mevcutlarından Thiers ve Guizot[13] gibi zevâtın bâzı âsârını olsun

---

[1] « اَلذَّوْقُ فِي الْكَلَامِ كَالذَّوْقِ فِي الطَّعَامِ » : *Kelâmdaki Zevk, Taâmdaki Zevk Gibidir* başlığı altında *Al-Cevâ'ib* gazetesinde çıkan makālenin *Terakkî*'deki tercemesi için bk., nu. 113, 27 Zilhicce, 1285/10 Nisan, 1869.

[2] Krş., Türkçe'mizde

[3] "O emzikli kadın ki, çocuğu ağladıkca, vücûdünün yarısiyle ona dönüp meme veriyor ve altımdaki yarısı benden ayrılmıyordu." (İmru'ü'l-Kays, *Yedi Askı* « المعلقات السبع » , Şeref'ūd-Dīn Yaltkaya tercemesi, İst., 1943, beyit-17).

[4] "Bâkir mânaları, yavaş yavaş çözer."

[5] Krş., der ki : "Firenk kâtiblerine bak

[6] Krş., ez-cümle

[7] Krş., siyâsîyeden

[8] Krş., kömür ve soba

[9] Terceme *Terakkî*'nindir (E. T.).

[10] "Hatâsının hangibirini düzeltmeli!".

[11] Krş., sâniyen delil gösterdiği *Nevâbig*. Nâbiga, asıl adı Ziyâd b. Mu'âvîye, Hz. Muhammed'den evvelki devre âit meşhur bir şâirdir; İslâmiyet'in başlangıcından az evvel vefat etmiştir (*The Encyclopaedia of Islām, Nābigha al-Dhubyānī* madd., Maurice Chemoul).

Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i Edebiyât-ı Osmâniye*'nin VI. tab'ında "..soyunda şâiriyyet yok iken binefsihi zuhur eden yâhut evâil-i hâlinde şâiriyyetten sâkit iken sonradan heveskâr olan fasih ve mecid şâire ıtlāk olunur" cümlesini ve Nevâbig ta'bir edilen sekiz şâirin adını *Kāmûs Tercemesi*'nden naklettikten sonra, Türkler'in Nevâbig'ı ise Nef'î, Kâzım, Kemal ile Hersekli Ârif Hikmet'tir diyor; bu not, eserinin ilk tab'ında yoktur.

[12] Krş., fıkralar

[13] Krş., ikisi de geçen 1878 senesinde vefat etmiştir. [Tarih yanlıştır; ilki 1877, ikincisi 1874'de ölmüştür.]

görmüşlerdir. Hüsn-i tabī'ate mutâbık mıdır, değil midir hükmeylesinler.

Hayıf! Sad hayıf ki vaktiyle Avrupa'dan istifâdeye ihtiyaç görülmeye başlanıldı[14]; dans etmeyi aldık; büyük balolar vermeyi aldık, dīni istihfaf etmeyi aldık; istikraz usûlünü aldık; tuz resmini aldık; tütün resmini aldık[15]. Daha bunlar gibi, bin türlü murdarlıklarını[16] aldık; kimse ağzını açıp, birşey demedi. İntizam ve adâletlerini, ma'rifetlerini[17] almaya ihtiyâcımız var; ânların vâsıta ve mebdei olan usûl-i-meşvereti[18] ve edebiyat-ı garbiyeye taklit gibi hasenâtı, nazar-ı red ve tahkir ile görmesi şöyle dursun, mürebbî-i ümmet olması lâzım gelen gazeteler de takbih ediyor!

Bundan başka Avrupalılar'dan elsine-i şarkıyye'ye âşinâ olanlar gazetelerimizde böyle turrehâtı gördükçe hakkımızda ne derler? Biz adam olmak istersek iyice bilmeliyiz ki bugün elimizde fuyûzât-ı dīnîye ve fazīlet-i eslâf ve fetânet ve celâdet-i tabī'īyye[19] ve hüsn-i-ahlâk ve kābiliyyet-i erâzîden başka fahredecek bir şeyimiz yoktur. Bu meksûbâtla kanaat, "Allāh'ın rüzgârı yok mu? Vapur yapmaya ne hâcet?" demek kabīlinden olur.

Bize bu gün meksûbât lâzım; onunla uğraşalım. Böyle, Avrupa udebâsında hüsn-i tabī'at yoktur veya bizden para almasa Firengistan aç kalır gibi eblehâne tasavvurları bırakalım. Haddimizi bilelim, hâlimizi anlayalım. Terakkînin mebdei, i'tiraf-ı noksandır. «رَحِمَ اللهُ امْرَأً عَرَفَ قَدْرَهُ وَ قَدْرَ غَيْرِهِ.»[20]

[14] Krş., başladı.

[15] Ebüzziya neşrinde bu son cümle noktalarla işâret olunmuş, kaydedilmemiştir.

[16] Krş., seyyielerini

[17] Krş., intizam ve ma'rifetlerini

[18] Ebüzziya'nın eserinin ilk tab'ında *meşveret* kelimesi çıkarılmış, yerine sıra noktalar işâreti konulmuştur.

[19] Krş., fetânet-i tabī'īyye

[20] "Allāh hem kendi, değerini, hem başkasının değerini bilen kimseye karşı merhamet etsin!"

XLVI.

Kemal ve arkadaşlarını Avrupa'ya hukûmet aleyhinde neşriyât için da'vet eden Mustafa F. Paşa'nın İstanbul'a döndüğünü, Âlî Paşa'nın te'sirinde kalarak, Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarını yola getirmek maksadıyle, evvelce teahhüt ettiği maaşları muntazam vermediğini, bu yüzden Kemal ve arkadaşlarının endīşelerini daha önceki mektuplar vâsıtasıyle öğrenmiştik. Alî Su'âvî bu münâsebetle Paris'ten, Londra'da bulunan Kemal'e gönderdiği mektubunda, "Paşa'nın tebdīl-i meslek edişi, hakkımızda ettiği teahhütte adem-i sebâtına bile bâis oldu" demiştir. İşte aşağıdaki mektup, Su'âvî'nin 1869 Haziran'ında yazdığı bu mektubuna cevabından alınmış ve Su'âvî'nin bir yazısında nakledilmiştir.

Alî Su'âvî, Fâzıl Paşa'nın aleyhinde ve yardımını keseceğine dâir emīn bir ifâde kullanmış olmalı ki, Kemal, Fâzıl Paşa'nın iyi niyetler besleyen bir kimse olduğundan bahsediyor. Bu hükmünde yanılsa bile, ellerindeki senedler vâsıtasıyle, kendilerine Paşa tarafından teahhüt edilen maaşı alabileceklerini yazıyor.

Ancak bir parçasını elde edebildiğimiz bu mektup, N. Kemal'in Avrupa'da bulunduğu sıradaki maddî vaz'iyyetini, M. Fâzıl Paşa hakkındaki düşünce ve alâkasını aydınlattığından mühimdir.

Tarihsiz olan mektubun, Su'âvî'nin 1869 Haziran'ında yazdığı mektuba cevap olduğunu düşünerek, 1869 Haziran veya Temmuz'unda kaleme alındığını kabûl ediyoruz.

Mektup metni *Ulûm Gazetesi*'nde (C. 11., nu. 15; *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 391) ve buradan alınarak, İsmâil Hâmî Dânişmend tarafından da basılmıştır (*Ali Su'âvî'nin Türkçülüğü*, C. H. P. neşriyatı, 1942, s. 13); aynı parça M. Cemal Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 508).

46. Âlî Su'âvî'ye

Londra—Haziran - Temmuz, 1869

"... Senin, benim gazete çıkarmak için Avrupa'ya gönderilmekliğimizi âmir birtakım teahhüdâtı şâmil, elimde bu angajmanı yapan zâtın el yazısiyle mektup var; fakat bekliyelim, bakalım. Zīra fenâlıkların hepsi sû'-i ifhâmdan neş'et ediyor. Yoksa benim î'tikādım, P a ş a'nın bizden birşey dirīg ettiği ve edeceği yoktur."

XLVII.

Kemal'in bu mektubu yazdığı sırada, *Hocam* dediği Mösyö Fanton, İstanbul'da bulunmaktadır; karısı ise Londra'dır. Fanton, oradaki işleri tesviye ettiğine dâir âilesine bir telgraf çekmiş ve bu Kemal'e de haber verilmiştir.

Mektubun son fırkasında, İmparatoriçe'nin *Efendi* ile görüştürülmediğinden bahsedilmektedir; Kemal bu husustaki dedi-kodıların doğru olup-olmadığını babasından soruyor. Sözü geçen bu İmparatoriçe, Eugénie'dir. Eugénie, yâni Fıransız İmparatoriçesi, Hidiv İsmâ'îl Paşa'nın Avrupa seyahati sırasında[1], birçok hükümdârlar gibi, Süveyş Kanalı'nın açılma merâsimi için da'vet edilmiş, İstanbul'a da uğramıştır[2]. *Hürriyet*'teki bir yazıya göre, İmparatoriçe'nin İstanbul'a geleceği havâdisi çıkınca, Âlî Paşa tarafdârları ve gayret-keşleri sevinmişlerdir; "Kimisi, İmparatoriçe tarafından vâki' olacak iltimas üzerine makām-ı sadâret'in, nezâret-i devlet ünvânına tahvil ile Âlî Paşa'ya ihâle olunacağını, Sadâret'in bir işâreti ile Mısır vâlisinin azline Fıransa devletinin muvâfakati alınabileceğini ummuşlar ve hattâ İmparatoriçe'nin Mısır'a gitmekten bile vaz geçirileceği ümidine düşmüşlerdir. "İmparatoriçe'nin Çanakkal'e'sine vürudûnda, zât-ı sadâret-penâhî, istikbâle müsâre'ât etmiş iken, bâzı mahremân'ın ifâdesine göre mülâkāta nâil olamaması ve buraya geldikten sonra dahî, vükelâ-yi sâire hakkında olan muâmeleden ziyâde bir iltifat görememesi, hem kendini ve hem taraf-gîrânı pek me'yus eyledi" denilen *Hürriyet* gazetesinde, İmparatoriçe'nin İstanbul'da kimlere hangi hediyeleri verdiği hakkında izahat da vardır[3]. Yine *Hürriyet*'te, Paris'te çıkan *Liberté* gazetesinden naklen şu havâdis de verilmektedir: İmparatoriçe İstanbul'daki ikmāmeti sırasında çok memnun olmakla berâber, o kadar ziyâfet ve şenlikler esnâsında, Abdü'l-Hamid'in büyük oğlu ve Abdü'l-'Aziz'in velîahdi Murad Efendi'nin meydanda görülmemesi teessürünü mucip olmuştur[4]. İşte Kemal'in duyduğu dedi-kodu, Fıransa İmparatoriçesi ile görüştürülmediğini kaydettiği Efendi (Murad V.) hakkındadır.

Mektup tarihsizdir; İmparatoriçe Eugénie, İstanbul'a 13 Ekim, 1869'da geldiğine[5], İmparatoriçe'nin Murad V. ile konuşturulmadığına dâir dedi-kodular bu yılın Kasım'ında neşredildiğine göre, bu havâdislerle alâkalı olan mektubun da 1869'da yazıldığını kat'î olarak tesbit etmiş bulunuyoruz.

Mektup, Kemal'in Avrupa'da bulunduğu sırada ne gibi mes'elelerle alâkalı bulunduğunu, hattâ bu hususta babasından bilgi istediğini aylınlattığından mühimdir; kendi el yazısı ile metni, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 317).

[1] Kanal'ın küşad merâsimi, bu münâsebetle merâsime dâvet için Hidiv'in Avrupa seyahati (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 1157, 13 Safer, 1286-25 Mayıs, 1869; 17 Safer, 1286-29 Mayıs, 1869).

[2] İmparatoriçe Eugénie 7 Receb, 1286 (13 Ekim, 1869)'da gelmiş (Bu tarihte çıkan *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 1257), 13 Receb (19 Ekim)'de İskenderîye'ye hareket etmiştir (*Ayn. gazete*, nu. 1261). *Terakkî* gazetesi, *Kadınlar için*, nu. 17, 12 Receb, 1286. Ahmed Rasim, *Resimli Osmanlı Tarihi*, c. IV., İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1328, s. 1330, 2201. Ayrıca bk., Ayhan, *Fıransız İmparatoriçesi Eugénie ve Abdü'l-'Azîz*, İst., 1927.

[3] Nu. 49, 31 Mayıs, 1869; nu. 72, 8 Teşrinisânî, 1869: *İstanbul'dan Mektup*.

[4] *Hürriyet*, 15 Teşrinisânî, 1869.

[5] *Ayn. gazete*, nu. 72, 4 Şa'ban, 1286-9 Teşrinisânî, 1869.

47. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 12. XI. 1869

Velîni'metâ,

Bu hafta iki mektubunuzu birden aldım; pek memnun oldum. Bizim Mösyö[6] orada her işini tesviye ettiğini, telgraf ile evine yazmış, oradan da bendenize haber verdiler. Ândan bir kat daha memnun oldum. Yarınki postaya muntazırım; bakalım ne çıkacak?

Ben elhamdüli'llāh âfiyetteyim. Hocamın orada bulunması (İki üç kelimenin üzeri sonradan karalanmıştır).. Efendi'yi İmparatoriçe ile görüştürmediler diye burada bir şâyia var; siz birşey yazmıyorsunuz; sahih midir? Bâkî duâ..

12 Teşrinisânî

[6] Kemal'in mektupları vesîlesi ile, sırası geldikçe Mösyö Fanton'un İstanbul'a niçin geldiği, ne gibi işlerle uğraştığı ve bunların Kemal ile alâkası hakkında izahat vereceğiz.

XLVIII.

Alî Su'âvî'nin Paris'te neşretmekte olduğu *Ulûm* gazetesinin 12 Eylûl, 1869 tarihli dördüncü sayısında *İlm-i hisap* başlıklı bir yazısı vardır. Sualli-cevaplı tarzda tertibettiği bu makālesinde hisap ilminin farz-ı kifâye sayıldığından, hattâ bu münâsebetle Rub'ü'l-ilm diye isimlendirildiğinden bahs ile, *Defter-i kütüb-i hisābîyye* başlığı altında, bu sahâda yazılmış eserlerin bibliyografyasını verir[1]. Kemal'in arkadaşı İskender Beyzâde Reşad Bey, Su'âvî'nin makālesinde hitâbettiği hayâlî şahıs kendini farzedip, ileri sürdüğü fikirlere *Reddîyye* adlı bir risâle neşrederek cevap vermiştir; gāyesi Su'âvî'nin, hakkında makāle yazdığı hisap sâhasında bilgisinin nekadar noksan olduğunu, eskiyi müdâfaa edip, yeni bilgilere düşmanlığını ortaya koymaktır.

Reşad Bey, *Reddîyye*'den birkaç nüshayı, istediklerine vermesi için Paris'ten, Londra'da bulunan Kemal'e yollamış, o da bir adet Ziya Bey'e vermiştir. Aşağıdaki mektubundan Kemal'in *Reddîyye* hakkında biriyle münâkaşa ettiği, bu şahsın Su'âvî'yi müdâfaa etmemekle berâber Reşad Bey'i de haklı görmediği, bu gibi riyaziye mes'eleleri ile pek alâkalı olmayan şâirimizin Reşad Bey'i pek müdâfaa-edemediği, o sırada meşhur Osmanlı riyâziyecilerinden Vidinli Tevfik Paşa (1832-

[1] *Ulûm*, nu. IV., 5 Cemâdîe'l-âhirî, 1286, s. 183-213.

1896)'nın[2] arkadaşlarından Miralay Rizâ Bey'in gelmesi üzerine münâkaşanın sona erdiği anlaşılıyor. Yalnız Kemal, Reşad Bey'i haksız bulan o kimsenin fikirlerini Su'avî'ye de söyleyeceğinden biraz endişelidir; Reşad Bey'e bu sebeple kendisini müdâfaa için hazırlanmasını ihtar ediyor.

Mektubun son kısmında, *Reddîyye*'nin neşrinden memnun olan Ziya Bey'in, Su'âvî'nin bu yüzden hiddetlenip aleyhlerinde bulunacağı sözü naklediliyor; bu takdirde Kemal de Su'âvî aleyhinde risâle neşrine hazırdır.

Reddiyye'nin neşri, Ziya Bey'in tahmin ettiği gibi Alî Su'âvî'yi hakikaten çok hiddetlendirmiştir; bu hâdiseden sonra Ziya Bey ile Kânî Paşazâde Rif'at hâriç hemen hepsi aleyhinde neşriyatta bulunduğunu görüyoruz. İstanbul'dan Sahhaflar esnafından bir zat tarafından gönderilmiş gösterilen, fakat bizzat yazdığını tahmin ettiğimiz mektupta, *Ulûm* gazetesinde *Reddiyye*'ye cevap verilmediği için bâzı ihtarlar yer alır. Reşad Bey, risâlesinde Su'âvî'den cevap beklediğini bildirmiştir; Sahhaf esnafı, mektubunda Su'âvî'yi müdâfaa ediyor ve onun hükûmete yaranmak için aleyhinde yazan bu gibi kimselere vevap vermemesini de haklı bulmaktadır[3].

Su'âvî, *Aleyhimizde Bulunan Mahkûmlar Fıkrası* adlı yazısında, fikirlerini yukarıda kaydettiğimiz gibi bir başka şahsa malederek değil, doğrudan doğruya yazar: Kim olduğunu araştırdığı *Reddîyye* müellifinin İskender Beyzâde ve Hasib Paşa'nın damadının damadı olan Reşad Bey olduğunu öğrenmiştir. Polis mahkemesinde onbeş sene habse mahkûm edilmiş, yakayı ele vermeden Firengistan'a kaçmış.. Bu neşriyâtının sebebi, Alî Suâ'vî düşmanlarının teveccühünü kazanıp kendisini afvettirmektir. Su'âvî'ye yazdığı 24 Ekim, 1868 tarihli mektubunda sadâkatinden bahsetmiş[4], sonra da *Reddîyye* diyerek "Ağzına gelen hezeyanı yazıp, İstanbul'a takdim ile neşrettirip, muahharen bâzı zalemeye adem-i muvâfakatimden dolayı parasız kaldığım günlerde beni açlıktan öldü zannı ile sevinerek *Su'âvî*'ye *Ta'zîye* ünvanı ile bir ikinci risâle neşretti" der.. "Bundan iki sene akdem İstanbul'da kıyâm ettikleri harekât-ı katliyyeden dolayı onbeş sene nefy ile mahkûm olup, fakat yakayı ele vermeden Firengistan'daki reisleri koltuğuna kaçan mahkûmlar, makām-ı sadâret'ten afv istid'â etmişler. Bu afv için bizim aleyhimizde hicviyeler tab' ve neşredip İstanbul'a takdim etmekle, hasımlarımızı keyiflendirmek zu'munda bulunmak ve bu keyfiyyeti vesîle-i afv sanmak ne hâllettir? Bu mahkûmlardan Reşad Bey, yazdığı şeyler sem'-i 'Âlî'yi telvis etmiştir düşüncesi ile afv beklemektedir" cümleleri ile, Âlî Paşa'yı fedâîlere katlettirip yerine Mahmud Nedim Paşa'yı Sadâret'e getirmek isteyen Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'da Fâzıl Paşa'nın himâyesine sığındıklarını anlatmak ister. "Bir diğer refîkı dahî bu intizârı görüp *İ'lân* nâmı ile bir diğer karalama da tab' ve neşretmiştir. Ne tuhaf ki kendisinin Londra'da çıkan Ârif imzalı *Hürriyet* gazetesinde, (ve işâretle) Paris'te çıkan *Ulûm* gazetesinde iştirâki olmadığını

[2] Tevfik Paşa'nın riyâziyyedeki vukûfu ve eserleri hakkında Salih Zekî Bey'in basılmamış *Riyâziyye Kāmûsu*'nun bu maddesinde geniş ölçüde esaslı bilgi verilmiştir (Buradan naklen bk., *Muallimler Mecmuası*, nu. 22, Haziran, 1924, s. 677 v. d.).

[3] *Ulûm* gazetesi, nu. 10, 15 Ramazan, 1286/19 Aralık, 1869.

[4] Bu mektup da Su'âvî tarafından basılmıştır (*Ayn. gazete*, c. II., nu. 15, 15 Zi'lkı'de, 1286, s. 802).

halka beyan ederim deyu bir telâş ile mahlûkāta neşreder. Fesubhâna'llāh, bunların kabahati gazetelere mi iştirâk imiş, yoksa vükelâyı kesmek mi[5]?" sözleri ile kasdettiği Kemal ve 7 Ocak, 1870 tarihli *İ'lân*'dır[6].

Su'âvî'nin bunları yazmaktan maksadı, İstanbul'da çıkan *Kevkeb-i Şarkî* adlı gazetedeki bir yazı ve bâzı yerlerden aldığı mektupta Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarının biribirinden ayrıldığından bahsedilmesidir; gāyesi, yukarıda saydığı mahkûmların esâsen kendilerinden olmadığını anlatmaktır.

İşte Kemal'in aşağıdaki mektubunda üzerinde durduğu Reşad Bey'in *Reddîyye* adlı risâlesi Ziya Paşa'nın tahmin ettiği gibi, Su'âvî tarafından aleyhlerinde ve ancak birkısmından bahsettiğimiz neşriyâta yol açmıştır. Mektup, bu risâle ve Su'âvî hakkında Kemal'in bâzı düşüncelerini aydınlattığından mühimdir.

Mektup tarihsizdir. *Reddîyye*, Su'âvî'nin 12 Eylûl, 1869'da basılan yazısına cevaptır. Mektubun muhteviyâtından, Su'âvî'nin *Reddîyye*'ye henüz cevap yazmadığı anlaşılıyor. Su'âvî'nin *Reddîyye*'nin neşri üzerine yazdığı *Aleyhimizde Bulunan Mahkûmlar Fıkrası* 20 Aralık, 1869'da basıldığına göre, mektup bu tarihten epeyi evvel yazılmış demektir. Bu delillere dayanarak Kemal'in, bu mektubunu 1869 yılının Ekim veya Kasım'ında kaleme aldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan metni Refi' Cevad Ulunay'dadır; bu vâsıta ile elde edilerek M. Cemal Kuntay tarafından biri klişe, diğerleri yeni harflerimize çevrilmiş olarak aynı eserde üç def'a basılmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 77, 79, c. I., s. 491). Üç sahifeden ibâret mektubun baştan iki sahifesinin kaybolduğu bildiriliyor. Mektup metni, ayni müellifin, *Sarıklı İhtilâlci Ali Su'âvî* adlı kitabında da aynen neşredilmiştir (İst., 1946, s. 52). Bu eserde Kemal'in başka mektupları da vardır; bunlar ve haklarında verilen bilgi, müellifin *Namık Kemal* isimli kitabında da bulunduğu için, kaydini lüzumsuz gördük.

48. İSKENDER BEYZÂDE REŞAD BEY'e

Londra — Ekim - Kasım, 1869

. . . . . .

O da, "Bu bâbta Su'âvî Efendi dâvasını kaybetse bile, Reşad Bey de XIX. asrı iltizamda dâvasını kaybeder" dedi. Biraz bahsettik, O, beni dâimâ XIX. asrı, asr-ı sâbıkdan aşağı tutmakla iltizâm etmeğe çalıştı; ben ise hisâba dâir sepette pamuk olmadığından, dâimâ sözü Avrupa ile bizim mukāyesemize ircâ' eyledim. Nihâyet XIX. asır her fende bu kadar ilerilemiş iken, riyâziyâtta bu kadar geri kalması nasıl geri kalır dedim. Bereket versin o sırada Vidinli'nin ar-

[5] *Ayn. gazete*, c. II, s. 3, 15 Zi'lkı'de, 1286, s. 800 v. d.

[6] Bk., mektup, nu. 50.

kadaşlarından burada bulunan Miralay Rizâ Bey[7] çıkageldi. Mes'eleyi Arago'dan[8] tutturdu; herifin lakırdısını boğazına tıktı. Şâyet herif lakırdısını Su'âvî'ye ihtâr ederse, haber veriyorum; tedârikli bulun!

Burnun pistir, gözlerini öperim demişsin.. Mektubunu aldığım vakit hamam alıyordum. Nezlem var. Başımı suya sokamadım. Gözüm çapaklı[9]...

Reddîyye'nin birini Ziya'ya verdim; fevka'l'âde memnuniyetle kabûl etti. Bende olan nüshaların cümlesini istedi, vereceğim. O da etrâfa neşredecek. O der ki, şimdi Su'âvî bu *Reddîyye*'den dolayı kuduracak ve hepimize birden saldıracaktır. Öyle birşey yaparsa benden de bir risâle, cânına garîm olsun. İşte bu kadar..

Kardeşin,
KEMAL

[7] M. Cemal Kuntay'ın eserinde bu zât hakkında izahat verilmiştir; Velî Rizâ Paşa (Vefâtı: 1891) olması muhtemeldir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 28, 77).

[8] Arago Dominique-François (1786-1853), Fransa'nın ve XIX. asrın en meşhur Fizik ve Hey'et âlimi.

[9] Klişe baskısında bu paragrafın sondan iki-üç kelimesi silinmiştir; M. C. Kuntay, metni yeni harflerle neşrinde bu paragrafı dercetmemiştir.

XLIX.

Kemal, Murad V.'la alâkalı bir kimse olan Karakaçan'dan mektuplarında sık-sık bahseder. Gâlibâ bu vâsıta ile Murad V.'a mektuplar yollamış, fakat henüz cevap alamamıştır; babasına, bu cevâbı sabırsızlıkla beklediğini, kıl üstünde oturduğunu yazıyor.

Kemal'i bu kadar intizar hâlinde bırakan ve asabîleştiren mes'ele acabâ nedir? 7 Ocak, 1870 tarihli yazısı bu hususta bâzı ipuçları vermektedir. Aşağıdaki mektubunu yazdığı sırada *Hürriyet* gazetesi ile alâkasını kesmesi için İstanbul tarafından sıkıştırılmaktadır; ancak bu takdirde afvı mümkin olacaktır. Murad V.'a yazdığı mektuplarda yardım istemiştir. *Hürriyet*'in ve kendisinin masrafı te'min edildiği takdirde Avrupa'da kalmağı tercih edeceğini sanıyoruz. İşte bu sebeple, eğer tahminimizde yanılmıyorsak bir taraftan *Hürriyet*'i bırakması için tazyik edilen, diğer taraftan bu emri yerine getirmemek için Murad V.'a yazdığı mektuplara cevap alamayan Kemal, kendi ta'biri ile kıl üstünde oturmaktadır.

Kemal'in 1867'de bu gibi endîşeleri ve 1868 'de böyle bir ruh hâli içinde bulunmadığına ve bundan sonra neşredeceğimiz mektup muhteviyâtını da gözönüne alarak, aşağıdaki mektubunu 1869 Aralık ayında yazdığını tahmin ediyoruz.

Kemal'in kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında mevcut bu mektubunun (Nu. 288) birkısmı, M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 563).

49. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

27. XII. 1869

Velîni'metâ,

En sonraki mektub-i âlinizi aldım. İstediğiniz mektubu leffen gönderdim. Karakaçan'a söyleyin : Tuna donmasından dolayı teahhur eden ve nihâyet geçen posta te'kid sûretinde takdim olunan mektuplarımın cevâbına muntazırım. Kıl üstünde oturuyorum ve cevâbın teahhurundan dolayı pek sıkılıyorum. Gâlibâ orada herkes keyfiyle meşgûl.. Günden güne ye'sim ziyâdeleşiyor. Bu kadar himmet, bu kadar fedakârlık bîhûdeye gitti. Adam yok, adam.. Bâkî duâ.. Selâmlar ma'lûm..

27 Kânunievvel

L.

N. Kemal bu mektubunu, yazı işlerini idâre ettiği *Hürriyet* gazetesi ile bir bağı kalmadığını anlatmak için yazmıştır, aynı gazetede neşrini istiyor.

Kemal'in, Reşad Bey'in isteği ile, üçüncü sayısından başlayarak *Hürriyet*'in idâresini kabûl ve bu gazeteye yardım etmek va'dinde bulunduğunu biliyoruz[1]; beşinci sayısından i'tibâren, *Hürriyet*'in son sahifesinde *Kemal* imzâsı bulunuyordu. Bu isim, bir çizgi ile son yazıdan ayrılmış değildir; bunun için son sahifedeki yazı, dâima Kemal'e âit zannını verir. Gazetenin son yazısını ise çoğu, *İstanbul'dan Mektup* başlıklı makâle teşkil etmekte idi[2]. Nitekim, Kemal'in *Hürriyet*'i idâreye başladıktan bir - iki sayı sonra basılan bu tarz iki bendin altında da ismi göze çarpar. Bunlardan birinde, Girid mes'elesinin nekadar karışık bir hâl aldığından, Fuad Paşa'nın Rusya sefirine, Hıristiyanlar ile İslâmlar arasındaki kargaşalığın Yeni Osmanlılar'ın tahrîki ile olduğunu söylemesinden ve bunu Hukûmet'in tasvîbinden, bu sûretle Rusya'ya hizmet edenin Yeni Osmanlılar değil, hukûmet olduğundan v.s. bahsedilir[3]. Diğerinde ise, Âlî Paşa'nın konağı yapılmağa başlanıldığı, masrafının devlet hazînesinden verildiği, memleketimizdeki mâlî ve siyâsî bozukluklar üzerinde duruluyor[4]. Âlî Paşa'nın, N. Kemal imzâsı ile çıkan *Hürriyet*'e karşı hiddetine

[1] Bk., Mektup, nu. 36.

[2] Ebüzziya Tevfik, *İstanbul'dan Mektup* başlıklı yazıların hemen hepsini Kemal ve Ziya Paşa'nın yazdığını söyler; "Vâkı'a İstanbul'dan sûret-i mahsûsada ihbârâtta bulunuluyordu; fakat onlar ihbârâtı tedkikten sonra istedikleri tarza tahvil ederlerdi" diyor (*Makâlât-ı siyâsîye-i Kemal'de Müsâmahât, Mecmua-i Ebüzziya*, 5 Cemâdîe'l-evvel, 1329, nu. 94).

[3] Nu. 7, 10 Ağustos, 1868.

[4] Nu. 9, 24 Ağustos, 1868.

sebep olan her hâlde bu yazılardır. Âlî Paşa'nın konağı mes'elesine âit yazının Kemal tarafından yazılıp yazılmadığı kestirilemez; aynı mevzûu Ziya Paşa da, Avrupa'da basılan *Zafer-Nâme* [5] ve *Ru'ya* [6] adlı eserlerinde ele almıştır. Her kime âit olursa olsun, Âlî Paşa aleyhindeki yazıları, Kemal, kendi mes'ûliyeti altında çıkan *Hürriyet*'te bastığına göre, bu türlü neşriyâtı tasvip ediyor demekti.

N. Kemal *Hürriyet* gazetesini, 64'üncü sayısına kadar idâre etti; imzâsı bulunan son sayı, 29 Cemâzîe'l-evvelî, 1286 / 6 Eylûl, 1869 tarihlidir; 64'üncü sayıdan i'tibâren Kemal yerine, Ârif imzâsına rastlamaktayız. İlk 10 sayısı 4 sahife çıkan *Hürriyet*, nu. 11-63 arasında sekiz sahife olarak basılmış, Kemal ayrılır ayrılmaz tekrar dört sahife hâlinde neşrine devam olunmuş, sonuncu sayısı olan 100'e kadar bu şekli muhâfaza etmiştir.

64'üncü sayılı *Hürriyet*'te *İ'tizâr* başlıklı yazıda, "Matbaamızın mürettiplerinden ikisi terk-i hizmet ettikleri ve Londra'da Türkçe bilir mürettip bulmak müşkil olduğu cihetle, bir mürettip tedârik olununcaya kadar, gazetemizin hacmini kasr-ü ta'dîle mecbûriyyet gelmiştir" denilmektedir; gazetenin sahife miktârının yarı yarıya azalmasında gösterilen sebebin de rolü olmakla berâber, dört sahifesini evvelce Kemal'in yazmakta olduğu da hatıra gelebilir. Şâirimizin *Hürriyet*'ten ayrılmasını müteâkip gazetenin dört sahifeye inmesi işte bu bakımdan mânalıdır.

Kemal'in *Hürriyet*'ten ayrılması, İstanbul hukûmetinin, dolayısıyle Âlî Paşa'nın baskısı iledir. Gazeteyi bırakmadığı, Hukûmet aleyhinde neşriyâta devam ettiği takdirde afvına, İstanbul'a dönebilmesine imkân yoktu; bunu kısmen önleyebilmek için, bu tarz harekete mecbur olmuş, daha doğrusu mecbur edilmiştir.

Ebüzziya Tevfik'in İzâhına göre, Kemal'in Paris'te bulunduğu sırada Âlî Paşa hakkında Ziya Bey bâzı yazılar neşretmiş, Kemal bu yüzden tazyîk edilmiştir. Kemal çekildikten sonra *Hürriyet*, Âlî Paşa aleyhinde neşriyâtına yine devam etmiştir [7]; hattâ Âlî Paşa gazetenin sonundaki Ârif isminin de Kemal'in takma adı olduğu düşüncesinde idi. İşte bu sebepten Âlî Paşa, Kemal'in *Hürriyet* ile alâkası olmadığının, bu gazete ile bildirilmesini istemiş, şâirimiz aşağıdaki mektubu, bu hâdise üzerine yazmıştır. Kemal, böyle birşeye Fâzıl Paşa'nın isteği neticesinde râzı oldu; fakat bu *i'lân*, Ziya Paşa tarafından *Hürriyet*'te neşredilmedi; bunun üzerine kırkellibin nüsha bastırılarak memleketin her tarafına dağıtılmıştır.

Kemal'e bu mektubu münâsebetiyle Zabtîye Nâzırı Hüsnü Paşa'nın da iki mektubu vardır. Hüsnü Paşa 6 Temmuz, 1286/19 Rebî'ü'l-âhir 1287 (19 Temmuz,

[5] İst., tab'., s. 153.

[6] İst., Tefeyyüz Kütüphanesi, 1932, s. 32. *Ru'yâ*, 1908'de Arap harfleri ile de basılmıştır (İst., Kasbar Matbaası, 1326).

[7] Kemal *Hürriyet*'ten ayrıldıktan sonra bu gazetede çıkan yazıların hemen hepsi Âlî Paşa aleyhindedir; bu münâsebetle Girid ve Mısır mes'eleleri üzerinde durulur. En şiddetli hücumlar ise, Ziya Paşa imzâsı ile neşredilen *Sultan Abdü'l-Aziz Han-Ziya Bey-Âlî Paşa* başlıklı yazı —ki *Ru'yâ* adı ile sonradan kitap hâlinde de basılmıştır— (Nu. 68-69, 11-18 Teşrinievvel, 1869) ile, *Âlî Paşa'nın Katli Helâl Olduğuna Dâir*, Alî Su'âvî'nin mektubu da yer alır (Nu. 78, 21 Kânunievvel, 1869/ 17 Ramazan, 1286).

1870) tarihli mektubunda, bu i'lânın Kemal tarafından yazıldığına inanmaz; imzânın kendisine âit olup olmadığını sorar [8]. Kemal'in buna verdiği cevâba rastlayamadık; fakat Hüsnü Paşa'nın, 12 Cemadîye'l-evvelî, 1287 / 28 Temmuz, 1286 (10 Ağustos, 1870) tarihli mektubuna bakılırsa, Kemal'in Zabtîye Nâzırı'nın ilk mektubuna derhâl cevap verdiği anlaşılır. Bu mektuba göre, Kemal imzânın kendine âit olduğunu bildirmiştir; Hüsnü Paşa, birçok kargaşalıklara meydan veren arkadaşlarından ayrıldığı için artık afvedildiğini, o zaman Paris Sefiri bulunan Cemil Paşa'ya, yol masrafı olarak 3.000 fırank verilmesine dâir tahrirâtı da gönderdiğini Kemal'e müjdeliyor. İstanbul'a gelirken —ileride afvolunmak üzre mahkûm olanlar hâriç— arzu eden arkadaşlarını da berâberinde getirebileceğini yazıyor [9].

Bütün bu İzahlardan Kemal'in aşağıdaki mektubunun, avfı ve İstanbul'a dönmesine imkân vermesi bakımından nekadar mühim olduğu anlaşılır.

Mektup ilk önce *Terakkî* gazetesinde basıldı [10]; Ebüzziya Tevfik'in, kırk-ellibin nüsha bastırılarak memleketin her tarafına dağıtıldı ifâdesi ile anlatmak istediği bu neşir olsa gerektir. Ebüzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar* adlı tefrika eserinde 7 Kânûnievvel, 1870 (*Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 18 Kânûnievvel, 1909), Süleyman Nazif [11] ve *Terakkî* gazetesi neşrinde, 7 Kânûnisânî 1870 tarihlidir. Mektubun Ebüzziya neşrindeki tarihi yanlıştır; esasen Türk Tarih Kurumu'nda mevcut yazma nüshasında da, 7 Kânûnisânî, 1870 tarihi vardır (Nu. 701). Yukarıda İzah ettiğimiz gibi hâdiselerin akışı da bu son tarihin doğruluğunu anlatır. M. Cemal Kuntay'ın eserinde de klişesi ve yeni harflere çevrilmiş metni neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 445).

50. NEŞRİ İLTİMASI İLE *HÜRRİYET*'e GÖNDERİLEN VARAKADIR Kİ SON NÜSHASINDA GÖRÜLEMEDİĞİ CİHETLE AYNEN BASTIRILDI

Londra — 7 Ocak, 1870

Bir zamandanberi Â r i f [12] imzâsı ile neşir buyurulmakta olan *Hürriyet*'in ne tahririnde ve ne de efkârında bizlerin iştirâkimiz olmadığı

[8] Süleyman Nazif, *İki Dost*, İst., Kanaat Kitabevi, 1925, s. 17.

[9] *Aynı eser*, s. 18.

[10] Nu. 308, 8 Zi'lhicce 1286-10 Mart, 1870. İlk sahifenin ilk sütununda, *Hürriyet*'e dercedilmediğinden *Terakkî*'ye gönderildiği kaydedilmiştir.

[11] *Ayn. esr.*, s. 16.

[12] Ebüzziya Tevfik'ın ifâdesine göre Ârif Efendi, Londra'da bir kasaptır; Davutpaşa'lıdır ve Yeni Osmanlılar'a iltihâk etmiştir; aşçı kadının bulunmadığı günlerde yemeği o hazırlayordu. *Hürriyet* gazetesine imzâsını atan da odur. *Zafer-Nâme* ve *Hürriyet*'in matbaası dağıtıldıkan sonraya âit litografya tabı'ları, Ârif Efendi'nin el yazısı iledir (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 121, 16/29 Eylûl, 1909).

ma'lûm-ı devletleridir. Bu hakikatı, yâni *Hürriyet*'le beynimizde bir alâka ve münâsebet olmadığını göstermek için şu i'lânın gazetede neşir buyurulması müstercâdır. Arkadaşlar dahî bir arzuda bulunarak vaktiyle gazeteye imzâ koyduğum cihetle keyfiyyetin taraf-ı âlîlerine teblîgini vesâtet-i âcizâneme havâle ettiler. Yine her hâlde emir ve irâde efendimizindir.

7 Kânunısânî, 1870
N. KEMAL

LI.

Kemal, aşağıdaki mektubunda kapalı bir ifâde ile canını sıkan bir hâdiseden bahsediyor. Âgâh Efendi'ye âit, herhâlde lehte olmayan birşey Kemal'e atfedilmiş, bu yüzden gerek âilesi, gerek kendisi telâşa düşmüş, neticede bu haberin Âgâh Efendi'nin hânesinden çıktığı anlaşılmıştır: Âgâh Efendi'nin, gizli kalması icâbeden bir hâdiseden, kardeşine yazdığı mektubunda bahsi Kemal'i asabîleştirmiştir. Kararlaştırılan bir iş vardır; fakat bir-iki ilişiği kalmıştır; bunun hakkında haber beklemekte ve İstanbul'a dönmesi bu yüzden gecikmektedir. Artık kış da bastırmıştır. Deniz, safrasına dokunduğu için kara yolu, Varna tarîki ile dönmeği düşünüyor.

Birtakım şeylerden kapalı sûrette bahsedilen, ifâdesinin mübhemliği dolayısiyle muhteviyâtı pek anlaşılamayan bu mektubun 1870 Ocak ayında yazıldığını tahmin ediyoruz; bu hükmü, Kemal'in *Hürriyet* gazetesinden ayrıldığını i'lânından sonra afvını beklediği bir zamanda yazmış olduğuna dayanarak veriyoruz.

Şâirimizin Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı ile —bir sayfası kopmuş— olan bu mektubu noksandır (Nu. 301). M. Cemal Kuntay neşrin-, de bundan sonra neşredeceğimiz 17 Ocak tarihli mektubun *Mösyö'ye söyleyiniz, tahkik etsin* cümlesini müteâkip kısmı aşağıdaki mektubun sonuna ilâve edilmiş, tarihi de 17 Kânunısânî, 1870 olarak gösterilmiştir; böylece aşağıdaki mektubun baş kısmı ile, bir sonraki mektubun sonu birleştirilerek tek mektup hâlinde basılmıştır (*Namık Kemal*, c. 1., s. 397 v.d.).

51. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — ?. 1. 1870

Velîni'metâ,

1 Kânunısânî tarihli inâyet-nâmenizi aldım; meğer ma'hud lakırdının şuyû'u Agâh Efendi'nin hânesinden imiş.. Yazan merkep, Agâh yerine Kemal yazmış. Adam buraya geldi; hakîkat tebeyyün etti. Bendeniz, vâki' olan kusûrumdan dolayı tekrîr-i i'tizar ederim. Ah,

bu b.. hümâyûnlar; ah, her neye teşebbüs olunsa yestehliyorlar. İnsan bir kerre kubbe altına girdi mi, çek kuyruğunu.. Biz ise, böyle bir hezeyan edeceklerini bildiğimizden, işi ânlara haber vermemiştik. Her nereden ise öğrendiler; mus-murdar ettiler.. Nâzenin bacısına yazmış; Allâh belâsını versin, ne diyeyim? Soranlara gösterilmek üzre size bir mektup göndermiştim. Kimseye göstermediniz ise, hiç göstermeseniz daha iyi olur; çünki hâcet yok.. O iş kararlaşırken bir-iki ufak ilişiği var; haber bekliyorum. Lâkin deniz fenâ, ben safralı herif bir türlü dayanamıyorum. Ânın için bu kışta kıyâmette kara yolunu tercih ediyorum. Nihâyet olursa, Varna'ya karâr vereceğiz gibi. Gözlüklerle, *Gonnaissance*'a i'tiraz buyurmayın [1]. Buradan ne gönderilirse, birisi mahallerine vâsıl olmuyor. B.. hünmâyûn'un sâyesinde, b.. humâyun'un sâyesinde birkaç Rum çapkının elinde kaldık. Gözlüklerin gelmeyişi ânın içindir; postaya verilemez. Zîrâ..

[1] Kemal *Connaissance*'la her hâlde Mustafa Âsım Bey'in ısmarladığı risâleyi, *Connaissance des Temps*'i kasdediyor. *Connaissance des Temps*, yıldızlar vâsıtasıyle insanların karakter ve tâli'ini ifâde mânasına bu tarz yazılar için kullanılır. Astronomi ile meşgûl olan M. Âsım Bey'in oğlundan bu eser veya risâleyi göndermesini istemesi muhtemeldir; mektubun sene başında yazılması da bu fikri kuvvetlendirir.

LII.

Kemal, beklediği mektuplardan hiçbirini alamamıştır. Bunun sebebi ya mektupların tutulmasıdır; yâhut da, *Gourrier d' Orient* gazetesi sâhibi Jean Pietrie'nin meşgûliyetinden dolayı, kendisine Mösyö tarafından Kemal'e gönderilmek üzre verilen mektupları ihmâlidir. İstanbul'dan Avrupa'ya yollanılan mektuplara bâzan da Bonald vâsıta edilmektedir ve Bonald bunları, Kemal ile arkadaşlarına yollarken kendi isimlerine değil, başkası adına yollamaktadır; bu yüzden, devletin bu mektupları tutmasına imkân yoktur. Hulâsa, üzerinde durulması gereken, mektupların Mösyö tarafından kime verildiğinin ve ihmâlin nereden geldiğinin araştırılmasıdır; işte Kemal, babasından bunu recâ etmektedir.

Bu mektup, Kemal'in ve arkadaşlarının Avrupa'da bulundukları sırada hangi vâsıtalardan faydalanarak haberleştiklerini aydınlatan bir vesika olduğundan mühimdir.

Yazıldığı yıl tasrih edilmeyen bu mektubun, ihtivâ ettiği fikirlere ve *Connaissance* maddesine dayanarak, bir evvelki mektupla alâkalı olduğunu, 1870'de yazıldığını tahmin ediyoruz.

Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 308). M. Cemal Kuntay tarafından, bu mektubun *Mösyö'ye söyleyiniz, tahkik etsin* cümlesini müteâkip kısmı, bundan evvel neşrettiğimiz mektubun sonuna ilâve sûretiyle neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 398).

52. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 17. 1. 1870

Velīni'metâ,

Bu hafta muntazır olduğum tarafların hiçbirinden mektup alamadım. Herkesi de, bundan dolayı evvel-emirde ta'yip ettim; zīrâ bu gurbet hâlinde mektup, insanın en büyük tesliyyeti oluyor. Lâkin sonradan düşündüm ki, elbette bu vak'a benimle muhâbere edenlerin ihmâlinden değildir; zīra bu güne kadar hiç ihmâl görülmedi. Beş-on ihmâlin bir yere toplanması da muhâl gibidir. Acabâ Mösyö, bizim mektupları *Courrirer*'ye (mi) verdi? Öyle olmamalı; zīrâ, diğer arkadaşlar da Bonald vâsıtasıyle mu'tad üzre almakta oldukları mektupları alamadılar. Bilmem, Bonald mı bir yanlışlık etti? Yoksa Allāh esirgesin mektuplar tutuldu mu? Bunu da me'mûl etmem; zīrâ içimizde, başka vâsıtalardan kendi isimlerine olarak mektup alanlar var. Bonald'ın postası ise başka nâma geliyor. Bu hâlde devlet'in kendi nâmlarımıza gelen mektupları tutmayıp da, Bonald'ın gönderdiği evrâkı tutması akla mülâyim gelmiyor. Allāh bilir ammâ, buna sebep Bonald'ın ihmâlidir. Mösyö'ye söyleyiniz, tahkik etsin; eğer mektupları *Courrier*'ye verdi ise, bir daha vermesin. *Courrier* muharriri gāyet meşgûl bir adamdır; sonra böyle münâsebetsizlikler dâimâ vukū' bulur. Bonald'a versin; o, şimdiye kadar, doğruca gönderiyor. Yok Bonald'a vermiş de, o da ihmâl etmiş ise, bundan böyle âna da vermesin. Leffen bir adres gönderdim; ânınla kendi göndersin.

Ben, elhamdüli'llāh-i Teâlâ sihhat ve râhattayım. İstediğiniz *Connaissance* hâlâ çıkmamış. Çıktığı gibi gelir; merāk etmeyiniz.. Selâmlar ma'lûm, bākî duâ..

17 Kânunısânî

LIII.

Kemal, 7 Ocak, 1870 tarihli bir i'lânla, kendisinin ve arkadaşlarının *Hürriyet* gazetesi ile alâkaları kalmadığını bildirmişti; fakat bundan hangi arkadaşlarını kasdettiği anlaşılmıyordu. Aşağıdaki mektubu, bu mes'eleyi az-çok aydınlatmaktadır. Arkadaşlarım dediği kimseler arasında Reşad Bey ile Kânî Paşazâde Rif'at Bey yoktur; Âgâh Efendi, Nûrî Bey ise, Kemal'in fikrindedirler. Yâni Avrupa'da kalmakla, hukûmet aleyhinde neşriyâtta bulunarak Millet Meclisi teşkili v.s. gibi isteklerinin gerçekleşmesi imkânsız bulunduğunu anlamışlardır ve uzlaşma yolunu tercih ederek, İstanbul'a dönmek azmindedirler.

Reşad Bey oniki seneye mahkûm olduğundan, esâsen İstanbul'a dönmesi imkânsızdır; Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne dâhil Vasfî Paşa ile birlikte bir gazete çıkararak, Abdü'l-'Aziz aleyhinde neşriyâta devam edecektir. Kânî Paşazâde Rif'at Bey ise, Kemal'den de ayrılmıştır ve müstakil hareket etmektedir; 27 Ramazan, 1286 / 31 Aralık, 1869'da, yâni Kemal'in *Hürriyet*'ten ayrılmasını bildiren i'lândan bir hafta önce Paris'te bastırdığı *Hakikat-i hâl der def'-i ihtiyâl* adlı risâlesinde, bütün mâcerasını ve nedâmetini aydınlatan ma'lûmat verir[1]. Devlet-i metbû'a'nın, 17 Muharrem, 1285 tarihli nutk-ı hümâyunu ile, herkesin hukuk ve hürriyetini tasdīk ettiği, gerek bu nutk-ı hümayun, gerek mülkümüzde vahdet-i hükûmeti bir kat daha kuvvetlendiren Şûrâ-yi devlet'in te'sisi ve bâzı ıslâhat ile bir şah-râh-ı ümid açıldığı, bunun için, bir zaman zihinlerde uyanan hareketin sükûnet bulmağa yüz tuttuğu, hakikatte iyi niyet ile gayret-i şebâba teba'iyyetten ve vatana ziyâde mahabbetten başka bir kabahati olmayanlar, âkıbet vatana hizmet şâyiası altında ne türlü agrâz-ı deniyye sokuşup gizlendiğini ve milletlerine muzir bir maksada hizmet edeceklerini anladıklarını yazar. Meydân-ı ta'n-ü teşni', o meydan pehlivanlarına boş kalmıştır ve "Bunlar ise, devlet ve millete hizmet şâyiası ile ve rivâyet olunduğuna göre kalem tutmasını bilmeyen Ârif adlı bir zâtın imzâsı ile varakalar meşrine devam ile, gûya Avrupa'da Leh komitası tarzında bir cemiyet varmış gibi gösterip, Avrupa gazetelerinde bu cemiyet reislerinin evrâkı yazılmakta, hakikat-ı hâlde kaldırım şâirlerinin bile ağzına yakışmaz köhne ve hâyīde ta'rizlerle, devlet-i meşrû'alarını tezyif" etmektedirler. Bu hâlât ve vukû'ât arasında çünki devlet-i metbû'anın Avrupa toprağında hâiz olduğu mevkı'-i müstesnâda vücut ve bekāsını çekemeyen düşmanlarına, mecâl-i ümid kalmamak üzre, bir kat daha tekarrür ve teessüs etmesi lâzım olduğunu i'tiraf edenlerden, binâenaleyh her yerden ziyâde muhtaç olduğumuz asâyiş ve intizâma ve husûsiyle nihâyet derecede medâr-ı istinâdımız olacak olan ittifâk-ı İslâm'a halel gelmemek için, Millet-i İslâmîye ve Ümmet-i Osmânîye'nin saâdet ve terakkîsini, yalnız vesâit-i meşrû'a ile hükûmet-i mevzû'âmızın sâye-i himâyet ve kudretinde arayanlardan bulunduğumdan ve çünki Paris'e gelişim zâten itmâm-ı tahsil için olup, fazla olarak sâbıka-i vukû'ât ile öğrenmek istemediğimi öğrenmiş ve husûmet ve nefsâniyetin, tezvir ve sû'-i ahlâka dahī munzam olur ise insanı ne türlü fenalıklara

[1] Bu risâle Ebüzziya Tevfik tarafından da basılmıştır (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 168-174, 18-23 Teşrinisânî, 1909).

sevkedebileceğini görmüş olduğumdan, tuttuğum bî-taraflık mevkı'inde sebat ile, bundan iki sene evvel keyfiyyeti icâbeden mahallere bildirmiş ve hattâ geçen sene âcizâne tercemesine muvaffak olduğum *Hukūk Umûmīye*[2] kitabının hutbesinde, politika işlerinde kimseye peyrev ve hem-râh olmadığımı i'lân etmiştim. Murâdım, ancak hitâmı tekarrüp eden derslerimi bir ân evvel bitirmek idi" cümleleri ile, Rif'at Bey, Avrupa'da hükûmet aleyhinde neşriyâtta bulunan gençlerle hiçbir alâkası bulunmadığını, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyâsetini tasvip ettiğini, Paris'te hukûmet aleyhinde harekete geçmek maksadıyle değil, tahsil gibi meşrû' bir sebepten dolayı bulunduğunu il'ân ile âdeta ma'zeret beyân eder. Risâlesinin bundan sonraki kısmını ise, Ziya Bey ve Alî Su'âvî aleyhindeki fikirlerine tahsis etmiştir; eserine, "İşte kavânîn müesseselerini yıkmağa çalışmakla, devletleri aleyhine hizmet eden iki zâtın hakikat-i ahvâlini gören, Allāh için söylesin: Birazıcık idrâki olanlar ve zerre kadar vatanını sevenler ânlarla olur mu ve meydana koydukları dâvâ-i şenî'i kemâl-i nefret ile reddetmemek mümkin mi?" cümleleri ile son vererek, nedâmet gösterir ve afvını diler.

Görülüyor ki Kânî Paşazâde Rif'at Bey, yukarıda bahsettiğimiz neşriyâtı ile, Kemal ve arkadaşlarından ayrılıp, onlar aleyhinde bulunarak, müstakil hareket etmiş, bu sebeple, biraz da babası Kânî Paşa'nın tevassutu ile, Avrupa'daki gençlerin hepsinden önce afvedilerek İstanbul'a dönebilmiştir.

Kemal ile Alî Su'âvî arasında, hemen hemen Avrupa'ya gittikten birkaç ay sonra başlayan anlaşmazlık ise, Kemal'in *Hürriyet*'ten ayrıldığını i'lânından sonra büsbütün arttı ve Alî Su'âvî, Ziya Paşa tarafını tutarak bu gazetede neşriyâta devama başladı. Kendilerinden ayrılanları Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden saymadıklarını da, ehemmiyetinden dolayı, aşağıda aynen naklettiğimiz bir yazı ile *Ulûm* gazetesinde ilân etti[3]:

YENİ OSMANLILAR CEMİYETİ'NİN, 10 Zİ'LHİCCE, 1286 TARİHLİ İ'LÂNI

"Yeni Osmanlılar reisi Mustafa Fâzıl Paşa, herkesin çayır çayır yanmakta olduğu idâre-i hâzıra âteş-i mezâlimine karşu, birkaç senedir muhâlefet ile efkâr-ı cedîde ashâbına muhtedâ olmuş ve İstanbul'da mecma'-i nâse çıktıkça, yaşasın Fâzıl Paşa sadâlarını işidip, milletin bu derecelerde hüsn-i nazar-ü meylini celbetmiş olduğu hâlde, bunca demlerdir şifâhen ve tahrîren zemmettiği idâre-i hâzıra içine beş-altı mâhtanberi girip, meydân-ı ihtilâftan çıktığını ikrâr ve Yeni Osmanlılar cânibinden çend kerre mes'ûl tutulduğu hâlde, ihtilâftan çekildiğini beyan birle, düştüğü emeller ile vükelâ-yı hâzıra idâdında karâr eylemiş olduğuna mebnî, 3 Zi'lkı'de sene 1286 i'lân-nâmemizde zikrolunduğu vechile, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden bütün bütün tard ve ihrâcına karâr verilmiş olduğundan, keyfiyyetin ihvâna bildirilmesi bâbında merkezlere ihtar vâcip oldu."

[2] Bu eser Paris'te 1285'de basılmıştır; Kemal'in, *Hukūk-ı Umūmīye* hakkında tenkidlerini muhtevî mektuplarını ileride neşredeceğiz.

[3] *Ulûm* gazetesi, c. II., nu. 14, s. 836.

Su'âvî'nin neşrettiği bu i'lândan, Fâzıl Paşa'nın ekseriyyetin re'yi ile, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne reis seçildiği, gāyelerinin vekilleri değiştirmek, hukûmete darbe vurmak ve Meclis teşkili olduğu hâlde, bunlar gerçekleşmeden İstanbul'a döndüğü (20 Eylûl, 1867 / 21 Cemâdîe'l-evvelî, 1284), üstelik 15 Rebi' II., 1286 (25 Temmuz, 1869)'da Meclis-i Âliye'ye me'mur olması[4], Devlet idâresinde çalışması yüzünden birkısım Yeni Osmanlılar tarafından Cemiyet'in reisliğinden çıkarılmasına karâr verildiği anlaşılıyor.

Yine Su'âvî'nin neşrettiği ikinci bir i'lân ile, bu tardın sebebi daha etraflı izah edilmiştir[5].

İŞÂRET OLUNAN 3 Zİ'LKI'DE TARİHLİ MEMHUR İ'LÂN-NÂMENİN SÛRETİ ŞUDUR

HÜVELHÂKİM

"Ma'lûm olduğu üzre ekseriyyet-i ârâ ile riyâseti kabûl olunmuş Yeni Osmanlılar reisi Mustafa Fâzıl Paşa, geçenlerde Sadr-ı a'zam Âlî Paşa'ya, Mısır Hidivvi İsmâ'il Paşa'nın azlini i'lâna ve verâset-i evlâdîye fermânının feshine bir çâre bulunuz, ben Mısır Hidivvi olayım; bu ihsânınıza bedel ben de, sizi Yeni Osmanlılar'dan kurtarayım dedi, deyu müşârünileyhin siyâsetten azlini talepte, ihvân isti'câl etmişler idi. Vâkıa Yeni Osmanlılar, İsmâ'il Paşa'yı düşürüp de, Fazıl Paşa'yı ânın yerine geçirerek, işlere fâtiha demek için meydana çıkmayıp, ancak vatandan zulmü def' ile, ıslāh-ı idâreye gayret için ittifak ettiklerinden ve reis Fâzıl Paşa dahî bu da'vâ ile evrâk-ı ma'lûmeye imzâ koymuş olduğundan, reis tebdîl-i efkâr ettiği ânda yalnız azli değil, Cemiyet'ten bütün bütün tardı lâzım geleceği müstagnî-i beyandır. Ancak bu günedek *Muhbir* ve *Hürriyet* gazetelerine hayli masârif ederek, Âlî Paşa'nın ve diğerlerin isâ'et ve ihânetlerini i'lân ve ma'lûm olan diğer hidemât-ı müstagniyyetü'l-beyân sâhibi olan reisimize bir hürmet-i fevka'l'âde olmak üzre, vaktiyle ba'zı hâlât .....sına mukāvemet olunduğu misillû, bu mes'elede dahî mes'ûl tutulmak yoluna gidilmesine, muahharen tecemmu' eden ekseriyyet-i ârâ ile karâr verilmiş idi. Karâr-ı mezkûr vechile, mes'ûl tutulup bu günedek, te'min eder bir cevâb-ı kat'î alınamadığı ve müşarünileyhe bu bâbta verilen va'deden dahî sekiz gün geçtiği ve mukaddemâ müşârünileyhin, ben vükelâ-yi hâzıra ile uyuştum; şimden sonra ânların aleyhinde birşey söylemeyiniz deyu emir verdiği vecihlerden başka, bu kerre Fıransızca gazetelerde (Ez-ân cümle 34 numaralı ve 25 Kânunısânî-i frengî, sene 1870 tarihli *Correspondence d'Orient* gazetesinde matbu' olduğu vechile, Jön Türk reisi Mustafa Fâzıl Paşa, Âlî Paşa'ya İsmâ'il

[4] Fâzıl Paşa Avrupa'dan İstanbul'a döndükten sonra iki sene hiçbir vazifeye ta'yin edilmemiş, Âlî Paşa ile hukūk-ı sâbıkayı tecdîdi üzerine 25 Temmuz, 1869 (15 Rebi' II., 1286)'da Mecâlis-i âlîye âzalığına ta'yin olunmuştur (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2946, 5 Zi'lkı'de, 1292).

[5] Alî Su'âvî, *Ulûm* gazetesi, c. II., nu. 14, s. 837.

Paşa'nın azlini ve fermân-ı sâbıkın feshini i'lân edip, beni Mısır Hidivvi yapınız; Jön Türk'ten sizi kurtarayım demesi ile, Jön Türk riyâsetinden düşmek lâzım gelmez" deyu İslâm'dan bir büyük rütbeli zâtın imzâlamış olduğu mektûb-ı gadrüslûp, hilâf-ı me'mûl neşrolunması ile, ihtvânın bütün bütün ezhânını bozduğu cihetle müşârünileyh aleyhinde galeyân-ı efkâr müşted olup, "Biz Fâzıl Paşa'nın Mısır Hidivliği almasına satılmak için meydana çıkmadık. Fâzıl Paşa, imzâladığı evrak mûcibi üzre efkârında devam ve sebat ve istikāmet istediği müddetce âna refâkat etmeği teahhüt ettik; yoksa biz ânın esiri veya hizmet-kârı değiliz. Biz, devletimizin idâre-i hâzırasını tebdîl edecek ıslāhat isteriz" deyu, her taraftan iştikâlar başlamış ve bunlar ile berâber her nasıl ise vaktiyle Yeni Osmanlılar arasına karışmış olan ve ihvânımızın ma'lûmu bulunan bir-iki mürtekibin bu bâbta müşârünileyh efkârına mümâşât eylemesi dahî, iştikâ-yi vâkı'i bir kat daha teşdid eylemiştir ve fil'vâkı' bi-hakkın iştikâya herkesin salâhiyeti vardır; hâlbuki bir reis bi-hakkın ba'de'l-azl ve'l-tard terceme-i hâli yazılmak usûl-i meşrûtamızdan bulunduğu cihetle, ma'âzallāhi Ta'âlâ bu tahrir vukû'unda müşârünileyhin hâli dîgergûn olacağından, buraları kendine tekrar be-tekrar bi'l-ihtar, def'a-i sânîye olmak üzre, bir daha mes'ûl tutulup cevâb-ı kat'î talep olunarak, 3 Zi'lkı'de tarihinden i'tibâren bir mâh va'de verilmesine ve işbu bir mâh va'de zarfında, reis-i müşârünileyh zikrolunan gazeteleri resmen tekzip edip de, eski imzâladığı efkârında sâbit bulunduğunu, Yeni Osmanlılar'ı te'min edecek derecede beyan ve i'lân eder ise febihâ.. Etmediği hâlde va'de-i mezbûre, fakat altı gün daha ledü'l-iktizâ temdîd olunabilmek şartı ile nihâyet 1286 Kurban Bayramı'nın arefe günü müşârünileyhin azl ve tardı i'lân olunmağa yine ekseriyyet-i ârâ ile karâr verilmiş olduğundan, keyfiyyetin ihvâna bildirilmesi bâbında merkezlere ihtar vâcip oldu[6]."

3 Zi'lkı'de, 1286

Fâzıl Paşa 4 Şubat, 1870 tarihli bu i'lâna da cevap vermediğinden, Su'âvî ve arkadaşları, onun tamâmiyle aleyhine döndü. Bu i'lâna göre, Cemiyet'in şartlarından biri de, ancak reis cemiyetten ayrıldığı takdirde hâl tercemesinin yazılabileceğidir. Su'âvî, tehdit ifâde eden bu şarttan da faydalandı. *Fâzıl Paşa Takımı* başlıklı yazısı ile, Paşa'dan maaş alanları ve bunların aldığı para miktârını i'lân etti; bu arada kendisi ve Ziya Paşa yoktur; Mehmed Bey de, 1000 frank maaşını terketmiştir[7]. İşte N. Kemal'in arkadaşlarından ayrılmasına tekaddüm eden ve ayrıldığından sonraki günlerde, artık Avrupa'da birlik hâlinde çalışan bir cemiyetten eser kalmamıştır.

Aşağıdaki mektubundan Kemal'in Londra'da oturmasının da, Fâzıl Paşa tarafından uygun görülmediği anlaşılıyor; babası da onu bu hususta îkāz etmektedir; hâlbuki Kemal Paris'te oturmağı istemiyor; *Hürriyet*'ten ayrıldığını resmen i'lân etmesini, Su'âvî ve Ziya Paşa'dan ayrıldığına yeter bir delil sayıyor; fakat Paris'e dönmesi istenildiği takdirde bu emri de yerine getirmek mecbûriyetinde olduğunu, buna da mecbur vaz'iyyette kaldığını öğreniyoruz; çünki Kemal'in tarafında, Nûrî Bey hâriç hemen hiç kimse kalmamıştır. Londra'da kalabilmesi için Kemal'in ileri sürdüğü sebep, *Kur'ân-ı Kerîm*'i tab' işi ile uğraşmasıdır. Gālibâ burada oturmaya mecbur kaldığını anlatmak için, bastıracağı *Kur'ân*'ın bir sahife nümûnesini de yollayor; nümûnenin evvelâ Süleyman Ağa vâsıtasıyle Sultan Murad'a, daha sonra Fâzıl Paşa'ya gösterilmesini ister; tabı' masrafı olarak 1500 frank kadar gidecektir; masrafı, satılacak nüshaların kurtaracağını ümit etmektedir.

[6] *Ayn. gazete*, c. II., nu. s. 841.

[7] *Ayn. gazete, Mehmed Bey İsbât-ı hamiyyet Etti*, s. 284.

Bu mektup Kemal'in Bâb-ı âlî ve Fâzıl Paşa'nın tazyîki neticesinde hangi arkadaşlarından ayrıldığını, hangileri ile elbirliğinde devâmını gösterdiği kadar, Avrupa'da iken herhangibir yerde oturmakta serbest olmadığını, bu hususta uğradığı tazyîki de anlattığından mühimdir; diğer taraftan *Kur'ân*'ın tab'ı ile Sultan Murad'ın da alâkalı olduğunu öğreniyoruz.

Yazıldığı yıl kaydedilmeyen mektubun, 1870 Ocak ayında kaleme alındığını, muhteviyâtı ve *Hürriyet*'ten ayrıldığına dâir yazılan i'lândan bahsedilmesi açıkca göstermektedir; aslı, Kemal'in el yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 284). Bâzı cümleleri ve klişesi M. C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 81, 604, 607).

53. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

Je vous salu(e) bien affacueusement et ami vôtre tout devoué [8].

A. FANTON

Londra — 10. I. 1870

Velînî'metâ,

Bu hafta mektubunuzu aldım. Hazret, benim Londra'da oturduğuma pek de memnun değildir, buyuruyorsunuz. Teaccüp ettim; ben, bu def'a kendi işleri için dönmüştüm. Her ne ise.. Rif'at ve Reşad'dan ma'adâ, bütün arkadaşlar tarafından Ziya ile müşterek olmadığımızı mübeyyen bir i'lân yazdım; bastırdım. Artık bundan sonra, iştibâha mahal kalmaz sanırım. Size birtakım nüshalar gönderdim; iktizâ eden mahallere verirsiniz. Bir de, Hazret'e şurasını bir münâsip lisân ile anlatsanız ki, benim Londra'da oturmaklığım, *Hürriyet* ile iştirâkime ve Paris'te bulunmaklığım, gazeteden ayrıldığıma nasıl delâlet edebilir? Bend yazacak olsam, Paris'ten gönderemez miyim? Paşa, yine böyle bir fikre düşer de, beni Paris'e döndürmek isterse,

[8] "Sizi mahabbetle selâmlarım; candan dostunuzum."

pek canım sıkılır; zîrâ *Kur'ân-ı Kerîm* ile uğraşıyorum; iş, yüzü üstüne kalır. *Kur'ân-ı Kerîm*'in, nümûne için yaptırdığımız bir sahifesini gönderdim; memnun olursunuz sanırım; lâkin masrafını kurtarmak, hiç olmazsa 1500 tâne satılmasına tevakkuf ediyor. Ne dersiniz? Satılır ya..

Melfuf mektubu, Mehmed Efendi'nin eniştesine gönderiveriniz. Lala Süleyman Ağa'ya da bir mektup gönderdim; ânı da, kendine verirsiniz.. Bâkî duâlar..

12 Kânunısânî

Kelâm-ı Kadîm'in, bu gün yalnız bir nümûnesini alabildik. Süleyman Ağa'ya gösterilmesi ve bir ân evvel Hazret'e takdim olunması... [9]

[9] Kemal'in, *Kur'ân-ı Kerîm*'in tab'ı münâsebetiyle yazılan bir makâleye cevâbı, Ebüzziya Tevfik'ın "Mukaddemâ Londra'da fotografya nüshaları teksir edilen *Kelâm-ı Kadîm*'in sûret-i tab'ına bir varaka ile ta'riz eden bir zâta, Kemal Beyefendi'nin bundan on sene mukaddem yazmış olduğu bir mukaddimedir ki o aralık neşrine vesâtet edecek gazetenin ta'tile uğramasından dolayı tab'edilemeyerek kalmış idi" izahı ile basılmıştır (*Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 25, Gurre-i Muharrem, 1300, s. 769 v. d.). Kemal bu makâlesinde, muârizının, "Bu hususta bir hatâda bulundular ki ol hâtâ iki gûne esef-i azîmi mûcip olmuştur. Biri budur ki tevkîr-i nüsh-i Mushaf bahânesini para kazanmak maksadına âlet edip, Türkistan'da satmak için Firengistan'da birçok *Mushaf* bastırarak, *Kelâm-ı Azîz-i 'Allâm*'ın hürmetini terkeylediler" ifâdesine şu cevâbı verir : "Böyle bir *Kelâm-ı Kadîm*'in temsili ne yolda icrâ olundu bilir misiniz? Mülkümüzde ekser ihtirâat-i nâfiaya mazhar olan bir zât-i Fâzıl, kütüphânesinden bu emr-i hayr için bir nüsha-i nefîse ihdâ buyurmuşlardır. İbtidâ nümûneleri yapıldı; Bâb-ı âlî'ye gösterildi. Sûret-i icrâsı da arzolundu. Devletce tahsin ve müsâade buyuruldu; hattâ mümessili olan zâta teşvîkan nişan dahi verildi."

LIV.

Kemal Londra'dan, Paris'te bulunan İskender Beyzâde Reşad Bey'e gönderdiği aşağıdaki mektubunda, Fitzroy semtinde, Charlotte sokağındaki bir apartımana taşındığından, henüz yerleşebildiğinden, bu yüzden hitap ettiği arkadaşının mektubuna da geç cevap verdiğinden, yeni taşındığı dâirenin üç oda ve bir salondan ibâret bulunduğundan bahsediyor; böyle bir yerde oturabilmesi dolayısıyle, "Kibar olduk gitti!" demektedir. Daha önce Ziya Bey ve Âgâh Efendi ile berâber oturan Kemal'in, *Hürriyet*'ten ayrılması üzerine, bir başka dâirede oturmak, arkadaşlarından büsbütün ayrılmak zorunda kaldığını, bunun için bir başka dâireye taşınmağa, kendisini himâye edenleri memnun etmek için mecbur kaldığını sanıyoruz.

Mektupta sözü geçen *Kevkeb-i Şarkî*[1], İstanbul'da Aleksan Sarafyan isminde birinin idâresinde çıkan gazetedir; Pazar ve Cuma günü dışında her gün neşredilen bu gazetenin ilk sayısı, 31 Teşrinisânî-i efrencî, 1869 (27 Şa'bân / 19 Teşrinisânî, 1286) 'da çıkmıştır. Abdü'l-'Aziz ve Âlî Paşa'nın ta'kip ettiği siyâseti destekleyen yazılara yer veren *Kevkeb-i Şarkî*'nin 22'nci sayısındaki, *Alî Su'âvî'nin Av'ave-i teşni'inin Sebeb-i ezdiyâd-ı şiddeti* başlıklı yazıda, Su'âvî'nin *Ulûm Gazetesi*'nde bilhassa Âlî Paşa aleyhindeki yazılarına cevap verilerek, mezkûr şahıs öğülmekte, Su'âvî'nin câhilliğinden, hayâsızlığından v.s. bahsedilmektedir; Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensupları arasında esâsen adam bulunmadığına temas olunarak, şu satırlarla yazıya son verilir: "Yok, yok sizin içinizde bir kişi vardır ki, hakikaten zekî idi ve kalbi o kadar fenâ değil idi; hattâ rivâyet olunduğuna göre, a'kal-i ukalâ-i vükelâ'dan biri ânın hakkında, âna yalnız firârî cezâsı tertip etmemeli, bir de sârık mücazâtı ile cezâ eylemelidir; zîra kendisi devletin bir mâl-i kıymetdârı idi. Kendi kendisini sirkat eyledi, demiştir. Ne çâre ki o da sizin gibi müfritlerin igfâlâtına firifte olup, memleketini hizmetinden mahrum eyledi. Bu sözleri beynimize tefrika düşürmek üzre söylüyorlar diyerek, tahkîm-i peyvend-i ittifâka âlet ittihâz eylemek ile sa'yedeceğiniz ma'lûmdur; fakat nâfile yere telâş etmeyin. Hudâ 'alîm burada sizin ile teveggûl ve iştigâl eden kimse yoktur. Buna da şimdiye değin ve bundan böyle hakkınızda ihbâr olunan ve olunacak olan samt-ü sükût delîl-i kâfîdir. İstediğiniz kadar müttefik olun ve eğer kendiniz gibi daha akıllılar tedârik etmek mümkin ise, dilediğiniz mertebe avene bulun; hakikaten kimsenin vazifesi değildir. Yukarıda ta'rif ve îmâ eylediğimiz zat da *Tasvîr-i Efkâr* muharrir-i sâbıkı Kemal Bey'dir; hemen Cenâb-ı Hak, çeşm-i basîretini setreden perde-i gafleti ref'eylesin[2]!".

Kevkeb-i Şarkî'nin diğer sayılarında kendisi ile alâkalı bir yazı bulunmadığına göre Kemal'in, bu yazıyı gördüğü, hiddetinin bu yüzden olduğu muhakkaktır.

[1] Selim Nüzhet Bey'in, *Türk Gazeteciliği* adlı eserinde ilk sayısı 16 Ramazan 1286 (20 Birincikânun, 1869)'da çıktığından bahsettiği, *Terakkî* gazetesinin kapanan kadınlar nüshasını devam maksadı ile neşredildiğini ve bir sayısını görebildiğini yazdığı *Kevkeb-i Şarkî*, bizim üzerinde durduğumuz *Kevkeb-i Şarkî* değildir (İst. Devlet Matbaası, 1931, s. 52, 85); bu gazete haftalık olup, yalnız pazarları çıkmıştır. Kemal'in mektubunda bahsedilen *Kevkeb-i Şarkî* ise, yukarıda da söylediğimiz gibi, Cuma, Pazar dışında her gün çıkan bir gazetedir. Bu gazetenin 40 sayısı, merhum İhsan Sungu'nun kitapları arasında Millî Kütüphane'de mevcuttur (Nu. 1, 27 Şa'ban/19 Teşrinisânî 1286 / 31 Teşrinisânî-i efrencî, 1869—Nu. 40, 14 Zilkı'de/ 2 Şubat, 1286 / 14 Şubat-ı efrencî, 1870).

[2] *Kevkeb-i Şarkî*'nin 24'üncü sayısındaki, *Su'âvî Ziya Miya* başlıklı ve pek lâubalî bir ifâde ile yazılan başmakâlede (10 Şevval/31 Kânunıevvel, 1286-12 Kânunısânî-i efrencî, 1870), Su'âvî'nin bütün halk ve Avrupa'da mevcut iki-üç arkadaşı tarafından da, *Muhbir* ve *Hürriyet* gazetelerindeki neşriyâtından dolayı hakâret ve nefret ile karşılandığı, bir vakit İstanbul'a gelip, ona buna yüzsürmeğe çalıştığı, vatanseverliğin devleti tahkir değil, garezi, rahatı ve uykuyu bir tarafa bırakıp, memlekete hizmet etmek olduğu üzerinde durulur.

Kevkeb-i Şarkî'nin 22 ve 24 'üncü sayısındaki bu yazılara Alî Su'âvî, *Ulûm Gazetesi*'nde cevap vermiş, bu münâsebetle, N. Kemal'in Âlî Paşa nakkındaki,

Bâb-ı âlî'nin teşvîki ile bu gibi yabancı unsurlara yazılar yazdırıp neşrettirmenin, memleketimiz hisâbına hayırlı olmadığını Kemal, *koyun'a kurt çağırmak* ta'biri ile ifâde ediyor.

Kemal'in bu mektubu, *Hürriyet*'ten ayrıldıktan sonraki Londra hayatının bir safhasını, gâlibâ Mösyö Fanton'dan aldığı hukuk derslerine çalıştığını da aydınlattığından mühimdir.

Mektubun yazıldığı tarihi tesbit husûsunda, *Kevkeb-i Şarkî* gazetesinden bahsedilmesi bir ipucu verebilir. Bu gazetenin Kemal'den bahseden sayısı 10 Kânunısânî, 1870 tarihli olduğuna dayanarak, mektubun bu ayda veya Şubat'ta yazıldığını tahmin ediyoruz.

Aslı Refi' Cevad Ulunay'da bulunan mektup, bu vâsıtadan faydalanılarak Midhat Cemal Kuntay tarafından basılmıştır (*Namık Kemal*, c. I., s. 537). Mektubun, muhteviyâtı tahlil olunmayan bu neşrinde, yazıldığı tarihin tesbitine de çalışılmadığı için, *Hürriyet*'in neşrinden önceki hâdiseler sırasında kaleme alındığı sanılmış, böylece yazıldığı tarih iki yıl geriye götürülmüştür; bundan sonra da Alî Ekrem'in doğumundan, yâni 1867 yılına âit hâdiseden bahsedilmektedir.

54. İSKENDER BEYZÂDE REŞAD BEY'e

Londra — I - II. 1870

Reşad'ım, Evlâdım,

Daha, henüz yerleşebildim; mektubuna cevap vermediğimi affvet! İşte yeni adresim : Charlotte Street W, 15 Fitzroy Square..

Kevkeb-i Şarkî'yi i'âde ettim; kim yazdı ise, (bir) daha eline s...yım; köpek ürümesini bilmez; koyun'a kurt çağırıp duruyor..

Âlî, bu devleti sana mühtâc gösterip,
İkbâl-ü mesnedinde bekâdan ümîdi kes!
Bilmem nedir lüzûmu vücûd-i habîsinin,
Dünyâyı boynuzun mu tutar hey öküz, teres!

kıt'asının üçüncü mısra'ında, Âlî Paşa'nın bu memleket için hiç de lüzumlu olmadığını yazdığını söyleyerek, bu mısra'ı neşretmiştir (C. II., nu. 14. 29 Şevval, 1286, s. 744). Kemal'in *Hürriyet*'ten ayrıldığı, afvedilmek için sustuğu, Hukûmet'inin sempatisini kazanmağa çalıştığı bir sırada, Su'âvî'nin bu hicvi neşrinin sebebi, ona karşı beslediği husûmettir. Su'âvî'nin, Kemal tarafından yine Âlî Paşa hakkında yazılan bir başka hicviyeyi de neşrettiğinden, daha evvel bahsetmiştik (*Ulûm Gazetesi*, c. II., nu. 19, 1287/1870, s. 1246). Bu hicviyelerin Âlî Paşa, dolayısıyle Mustafa Fâzıl Paşa üzerinde menfî bir te'sir uyandırdığını, Mösyö Fanton, İstanbul'dan Kemal'e gönderdiği bir mektubunda anlatır (M. C. Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., s. 19) ve onu îkâz eder.

Biz eşeğiz a, İstanbul bizden şeddeli, bizden uzun kulaklı eşşek.. Biraz sabret; sana bir Shakespeare göndereyim ki, görenler hayran olsun.. Apartımanım gayet nefis; bir âlâ salonu, üç nefis yatak odası, bir matbahı var, ayda yüzon firank; lâkin döşemesi bizim sâhibenin... Görsen hayran olursun; kibar olduk gitti.. Bizim *Droit* dersi, hayliden hayli ileriledi; yâni Ekonomi'yi yarı ettik evlâdım..

LV.

Kemal 7 Ocak, 1870 tarihiyle neşrettiği i'lân vâsıtasıyle, *Hürriyet* gazetesi ile alâkası kalmadığını resmen bildirmişti. O tarihten birbuçuk ay kadar sonra yazdığı aşağıdaki mektubundan, İstanbul'a dönmek husûsunda, kendisi gibi Reşad ve Âgâh Efendi'nin de ümidli olduğunu yazıyor.

Dönüş ümidinden başka kayde değer birşeyi ihtivâ etmeyen bu tarihsiz mektup, 1867-1869'da yazılmış olamaz; çünki bu yıllarda Kemal'in İstanbul'a dönmek için bir isteği ve teşebbüsü yoktur. İşte bu düşüncelere dayanarak aşağıdaki mektubun 1870 yılında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 290).

55. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 21. II. 1870

Velîni'metâ,

İnâyet-nâme-i devletlerini aldım. Siz, ihtiyarlıktan şikâyet ediyorsunuz. Burada altmışbeşten yukarısına ihtiyar, otuzbeşten aşağısına çocuk, sizin sinninizde bulunanlara asıl insan diyorlar; Allâh'a emânet vücûdünüz ise, benden sağlamcadır. Ânın için siz şikâyet etmemelisiniz gibi gelir.

Avdet husûsu için, cümle ile berâber pek ümid-vârız; bakalım Allâh ne yapacak. Elhamdüli'llâh-i Teâlâ âfiyyet ve rahatım yerindedir; arkadaşların cümlesi de âfiyyettedir.

Efendi eniştemin, Hanımvâlide'min, Hanımabla'mın, Kudret ve Es'ad Beyefendiler'in eteklerini, Hoca Alî Efendiler'in, Küçük Mehmed Efendi'nin ellerini öperim. Hacı Baba'mıza, Şeyh Sa'îd Efendi'ye, arayıcı Ahmed Efendi'ye arz-ı hulûs ederim.. Nesîme'ye selâm; Feride'nin gözlerini öperim.. Bâkî duâ..

21 Şubat

LVI.

Kemal bu mektubunu Londra'dan, Paris'te bulunan Reşad Bey'e gönderiyor. Kendilerine tahsis edilen maaş, Paris'te, Fâzıl Paşa'nın kâtibi Sakakini tarafından dağıtılmaktadır; Kemal, maaşının alınması işini Âgâh Efendi'ye havâle etmiştir. Bu maaştan Reşad Bey'e verilecek yüz fırankın otuzu *Ulûm Gazetesi* abonesi için Su'âvî'ye, yetmişi de Hasan'a verilecektir. Kemal'in, kitapçı De La Rocque'a da vereceği vardır; fakat bunu, o ay ödememiş, bir tarafa yüz fırank ayırmıştır. İstediği takdirde derhâl Reşad Bey'e borç olarak gönderebileceğini yazar.

Mektupta adı geçen Hasan'ın, Su'âvî ile alâkalı, belki onun yazı işlerine yardım eden bir şahıs olduğunu tahmin ediyoruz; bu şahsa Kemal'in ayda yetmiş, diğer arkadaşlarının da otuz fırank yardımda bulundukları anlaşılıyor. Bunun, Su'âvî'nin talebesi Hasan Efendi olması muhtemeldir[1].

Bu mektup, bundan sonra neşredeceğimizin muhteviyâtı ile alâkalıdır; çünki Reşad Bey'in Kemal'den yüz fırank borç istediği, Kemal'in ise vermeği va'dettiği bu parayı bir başka yere harcadığından gönderemediği anlaşılmaktadır.

Kayde değer birşeyi ihtivâ etmeyen bu mektup tarihsizdir. Bundan sonra neşredeceğimiz mektubun, bundan az sonra, aynı ayda yazıldığı muhakkaktır. Onun yazıldığı tarihi tesbit için ileri sürdüğümüz deliller, bunun için de vâriddir; bu sebeple aşağıdaki mektubun 1870 yılının Ocak veya Şubat'ında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektup metni, Midhat Cemal Kuntay tarafından, Refi' Cevad Ulunay'dan alınarak basılmıştır (*Namık Kemal*, c. I., s. 318).

56. İSKENDER BEYZÂDE REŞAD BEY'e

Londra — I - II. 1870

Bendenizin maaşımı Agâh Efendi'ye havâle ettim. Kendine yazdım; size yüz fırank verecektir; zahmet ise de, onu alıver de, yetmişini Hasan'a ve otuzunu abonem için Su'âvî'ye ver. Hasan için, senin ve arkadaşların yirmibeşer fırank iânesini de unutma!.. Ha, bu aya

[1] Su'âvî, İstanbul'dan Kastamonu'ya sürülürken bu talebesini vapura çağırtmış, her hâlde mahrem bâzı işlerini havâle etmiştir. Yeni Osmanlılar'dan Mehmed Bey'in Su'âvî'ye gönderdiği 24 Ekim, 1867 tarihli mektubunda da, "Birâderim Hasan Efendi'ye arz-ı hulûs ederim" deniliyor. Kemal'in mektubunda adı geçen ve Yeni Osmanlılar'dan para yardımı gören bu şahsın, Su'âvî'nin İstanbul'dan talebesi ve kendisiyle berâber Avrupa'da bulunan Hasan Efendi olduğunu tahmin ediyoruz (*Ulûm Gazetesi*, c. II., nu. 15, s. 913; 800 v. d.). Eübzziya Tevfik de, Su'âvî'nin, Simav'da, Küçük Hoca diye yadolunduğu zaman çömezlerinden bulunan Hasan Efendi adında birini Avrupa'ya getirtip, *Muhbir*'de mürettip olarak kullandığını yazar (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 122, 17/30 Eylûl, 1909).

nasılsa hisaptan yüz fırankım arttı; De La Rocque'a falan vermedim; ihtiyat için şurada sakladım; işte onun için sana bir kredito! Ne vakit lüzum terettüp eder ise, bir ayda verilmek üzre, yazarsın, o saat, bir yüzlük Fıransız kā'imesi gelir. Anladın mı, cenâbet?.

LVII.

Kemal'in aşağıdaki mektubunu kime hitâben yolladığını kat'î bilmiyoruz; yalnız, neşri sırasında, Paris'te bulunan bir dostuna mahrem kaydiyle Londra'dan gönderdiği yazılıdır.

Mektuptan, bir arkadaşının N. Kemal'den yüz fırank borç istediği, fakat Kemal'in, elinde mevcut parayı Londra'da bastırmakta oldukları bir risâleye harcadığından, arkadaşının isteğini yerine getiremediği anlaşılıyor. Haber aldığına göre bu risâle için harcanılan paranın ödenmesi için, İstanbul'dan M. Fâzıl Paşa'dan emir gelmiştir; parayı Paris'te bulunan Âgâh Efendi, Paşa'nın kâtibinden, her hâlde Sakakini'den alacaktır; Kemal, kendisinden borç isteyen bu arkadaşına yüz fırank vermesi için Âgâh Efendi'ye yazmıştır. Bu parayı ay başında arkadaşının Londra'ya göndermesini istemiyor. Paris'teki kitapçı De La Rocque'a verilmesini, kitapçı Durand'ın neşrettiği hukuk kitaplarına âit katalogun De La Rocque vâsıtasıyle alınıp, acele gönderilmesini bildiriyor.

Mektupta basıldığından bahsedilen Hidiv İsmâ'il Paşa aleyhindeki risâleler olabilir. Bu iki *Risâle*'den biri, Kemal'in Hukuk dersi aldığı ve *International* gazetesi muharrirlerinden Mösyö Fanton, diğeri yine aynı gazetede yazan ve Âgâh Efendi'nin hocası Gettliffe tarafından Fıransızca yazılmıştır. Alî Su'âvî'nin ifâdesine bakılırsa bu risâleler "Fâzıl Paşa'ya hemen 20,000 fıranka mal olmuş, kapu yoldaşlığından alâkayı kesmiş bâzı zevâtın nakline göre, fakat 4, 000 fırank kadar Paşa'dan çıkmış. Tuhaf ki yazan Fıransızlar'ın ellerine hâlâ bir para geçmemiş"dir[1].

Bu risâlelerin neşrinden maksad Hidiv'i Osmanlı hukûmeti ve Avrupa devletlerinin gözünden düşürmek, Fâzıl Paşa'nın eski mevkı'ini Bâb-ı âlî'ce te'mindir; Alî Su'âvî'nin bu ifâdesi pek de hakikatten uzak sayılamaz; çünki Fanton, Kemal'e İstanbul'dan gönderdiği mektuplarında da Hidiv aleyhinde ve Fâzıl Paşa lehinde neşriyâtından bahseder: "Sana bir makāle gönderiyorum ki dün *Levant Herald*'de neşrettim; bu yazı burada çeşidli tefsirlere yol açtı. İsmâ'il'in Abraham Bey'inin, Prens Mustafa Fâzıl'ın Mustafa Bey'ine 125.000 fırank borçlu olduğunu bildiğin için, bu tefsirlerin neler olacağını anlarsın.". "Hidiv İsmâ'il Paşa'yı burada elden kaçırdılar. Mısır'a gidince buradakilerin aleyhine dönecek! Son dakikada İsmâ'il'i azl ve tevkif etmek işini çıkardılar. İsmâ'il Mısır'a gitti; bu kaybedilen fırsat bir daha ele geçmez. Madam Fanton, *Levant Herald* nüshalarını sana verecek; bunları Mösyö Moreau'ya ve *International* gazetesindeki Mösyö Davis'e gönder ki onlar da yazılarımı *La France* ve *Le Public* gazetelerine koysunlar." der ve ertesi günü Mustafa Fâzıl Paşa'dan para alacağını da Kemal'e bildirir. Bu satırlar, Mösyö Fanton'un Fâzıl Paşa'ya yaranmak, ondan para koparmak için Hidiv İsmâ'il Paşa aleyhindeki

[1] *Ulûm Gazetesi*, c. II., nu. 14, 30 Zilki'de, 1286/4 Mart, 1870, s. 823 v. d.

neşriyâtını açıkca anlatır. Fanton, her hâlde bu makalesine karşılık, Mustafa Fâzıl Paşa'dan 200 Osmanlı altunu aldığını bizzat yazar[2].

Alî Su'âvî, garez-kârane bir maksadla Hidiv aleyhinde yazılan ve birer nüsha da *Ulûm Gazetesi*'ne gönderilen bu risâlelerden birer madde alıp gazetesinde dercetmeği münâsip görmediğini kaydetmektedir; çünki bunların neşrine vâsıta olan Âgâh Efendi, Mısır hidivliğinden mahrum edilmiş M. Fâzıl Paşa'nın maaşlı muvazzafıdır.

İşte Kemal'in aşağıdaki mektubunda bahsettiği, Hidiv İsmâ'il Paşa aleyhindeki *risâle*, yukarıdaki izahlardan anlaşılacağı gibi, Fâzıl Paşa'yı müdâfaa için yazılmıştır.

Bu mektup, Kemal'in Avrupa'da bulunduğu sırada hukuk sâhasındaki neşriyâtla ve Hidiv aleyhindeki risâlenin neşri ile alâkasını gösterdiğinden mühimdir.

Kemal, Paris'teki arkadaşı Reşad Bey'e Londra'dan yolladığı bir mektubunda parasının çokluğundan, yüz fırank bir tarafa ayırdığından, ne zaman isterse ona yüzlük bir Fıransız kā'imesi yollayabileceğinden bahseder; buna dayanarak, aşağıdaki mektubunu da Reşad Bey'e gönderdiğini tahmin ediyoruz[3].

Mektup tarihsizdir; Suâ'vî, kendisine gönderilen risâleler hakkında, 4 Mart, 1870 tarihli *Ulûm Gazetesi*'nde izahat verir. Aşağıdaki mektuptan ise, bu risâlenin henüz basılmakta olduğu anlaşılıyor. Bu delillere dayanarak, mektubun 1870 Şubat ayında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Kemal'in el yazısını tanıtmak maksadı ile, nereden alındığı kaydedilmeksizin basılmıştır (*Tan* gazetesi, 21 Birincikânun, 1941, nu. 1921).

57. İSKENDER BEYZÂDE REŞAD BEY'e

Londra — Şubat, 1870

Birâder,

Mektubun, bir münâsebetsiz zamanda geldi; çünki parayı leffen gönderemedim. Burada bir risâle bastırıyoruz; ona vermiştim; ma'mâfih risâlenin parası için İstanbul'dan emir gelmiş, para A g â h Efendi'dedir. Kendisine yazdım, git yüz firangı al. Ay başında bana göndermeye hâcet yok. De La Rocque'a ver. Yâhut takas et; sonra ver, ne yaparsan yap; bir de Paris'te Durand nâmındaki bir kitapcı var imiş. *Droit* kitapların üzerine bir katalog yapmış, onu isterim, serî'an *(Fermân-ı şahâne gibi)* De La Rocque'dan al, bana gönder.

Kardeşin,
KEMAL

[2] Fanton'un bu mektupları için (Bk., M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 33, 50, 64).

[3] Bk., mektup, nu. 56.

LVIII.

Babasına gönderdiği bu mektubunda Kemal, geçen hafta âilesinden mektup alamadığını, mühim bir haber olarak da *Hürriyet* gazetesindeki neşriyâtından dolayı Ziya Paşa'yı, İngiltere hükûmetinin da'vâ ettiğini bildiriyor. Bu münâsebetle Londra'da oturmasına müsâade edilmeyen Ziya Bey, Cenevre'ye gitmiştir.

Ziya Paşa hakkında yazılan eser ve makālelerde bu mes'eleyi aydınlatan bilgiye rastlayamadık; fakat *Hürriyet* gazetesi nüshaları karıştırılınca, oldukca geniş mâlûmat edinmek mümkindir.

Bu neşriyâtta, *Hürriyet*'in Yeni Osmanlılar'dan Avrupa'da bulunan erbâb-ı hamiyyetten birkaç kişinin himmetiyle neşre başlanıldığı, birtakımının sonradan fikir değiştirdiği, bunların yalnız el çekmekle iktifâ etmeyip, Cemiye'tin te'sisinde ittifakla ve hepsinin karârı ile ta'yin edilen hareket tarzının, sonradan değiştirildiği anlatıldıktan sonra, beri tarafın yazı sebâtı karşısında, muhâliflerden birkısmının da maddî ve mânevî, yâni para ve yazı yardımından vaz geçtikleri, *Hürriyet*'e düşmanlık göstermekle, bu gibi kimselerin Bâb-ı âlî'ce afvolunacaklarını ümid etmeleri üzerinde durulur. Diğer taraftan Bâb-ı âlî de, *Hürriyet*'in ecnebî postalar vâsıtasıyle naklolunmaması için, sefâretlere emirler vermiştir; maddî çârelere başvurarak *Muhbir* matbaasını dağıtmağa, Londra'daki *Hürriyet* matbaasını bozmağa ve İsviçre'ye nakline de muvaffak olmuştur. Bu nakil yüzünden matbaanın 20.000 fırank, yâni takrîben 10.000 kuruş kadar zararı vardır. Bütün bunlara rağmen Yeni Osmanlılar Cemiyeti tuttuğu yoldan dönmemiştir. Gāyesi, usûl-i meşveret'in yâni meşrûtiyet idâresinin te'sisidir; Fâzıl Paşa'nın Abdü'l-'Aziz'e hitâben Paris'te ikāmeti sırasında 1284 / 1867 'de neşrettiği mektupta geçen fikirlerin fi'len tehakkukuna çalışmaktan vaz geçmeyen bu cemiyet[1], memleketimizi başka medenî memleketler seviyesine yükseltecek olan böyle bir idârenin te'sisini hazırlamak, dolayısıyle halkı gaflet uykusundan uyandırmak maksadıyle, idâre-i hâzıranın ıslāha muhtac taraflarını aydınlatmak maksadı ile *Muhbir* ve *Hürriyet* gazetelerini neşre başlamıştır. *Muhbir* gazetesi gibi, *Hürriyet* gazetesinin de neşrine mâni' olunmak için, Âlî Paşa Londra Sefâreti'ne mürâcaat etmiş, muhtelif mürâcaatleri kabûl edilmemiş, ancak Londra Sefiri Eliot, İstanbul'dan son dönüşünde, bilhassa bu işi halletmek vazifesini üzerine almıştır. İngiltere'de, usûl ve nizâmât-ı mevzû'aya riâyet ekseriyâ menfaate üstün tutulduğundan, Bâb-ı âlî istediğini yaptırmağa muvaffak olamamıştır[2].

Hürriyet'in 78 'inci sayısında Şu'âvî'nin Osmanlı devletinin mâlî vaz'iyyetini anlatan bir yazısı çıkmıştır[3]; 1869 yılı masrafında 879.000 kese açık vardır; buna sebep, Âlî Paşa'nın idâresizliğidir. İslâmın fıkıh kitaplarına göre, zâlimin, zâlime yardım edenlerin, zâlime sâ'î olanların katli vâciptir; şu hâlde Âlî Paşa da, bu millete zulmünden dolayı katolunabilir. Âlî Paşa, Yeni Osmanlılar'ı Abdü'l-'Aziz'e husûmetle suçlandırırken, şahsına edilen bu ta'rizleri okuyunca, İngiltere Sefâreti'ne

[1] *Hürriyet* gazetesi, nu. 100, 22 Rebi' I., 1287 / 22 Haziran, 1870.

[2] *Hürriyet* gazetesi, nu. 89, Gurre-i Muharrem, 1287/3 Nisan, 1870.

[3] *Hürriyet* gazetesi, 17 Ramazan, 1286/20 Kânunıevvel 1869.

mürâcaat etmiş [4], "Kendisi dâvâcı olarak meydana çıkacak olursa, esnâ-yi muhâ-

[4] Bâb-ı âlî, Yeni Osmanlılar'ın ta'kibi için, muhtelif sefâretlere hakikaten mürâcaatlerde bulunmuş, Âlî Paşa, fî-8 Eylûl, 1869 tarihli bir mahrem tahrîratı, Fıransızca olarak Ârifî Paşa'ya terceme ettirmiştir (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu 202-211, 15/28 Kânunıevvel/19 Kânunısânî, 1909) 'da, bu tahrîrât aynen neşredilmiştir.

Diğer taraftan, gerek *Muhbir*, gerek *Hürriyet* gazetesinin İstanbul'da dağıtılmasını önlemek için de Bâb-ı âlî'nin teşebbüslerde bulunduğu ma'lûmdur; *Hürriyet*'teki bir yazıda, "Hüsnü Paşa geçen gün *Hürriyet* ve *Muhbir* vâsıtalarını çağırtmış, fakat ecnebî teb'asından oldukları için, birşey yapamayıp, yalnız âlî fi'at ile satmalarını tavsiye eylemiş, doğrusu iyi etmiş.. Hem bir rivâyete göre postalardan gasbettiği *Muhbirler*'i de, Beyoğlu'nda tedârik ettiği bir-iki firenge beherini bir liraya satmak üzre gönderip, heriflere sattıklarından ondalık veriyormuş. Gördünüz mü dirâyeti. Hem Paşa'sını memnun ediyor, hem kesesini dolduruyor" denilmekle, Hüsnü Paşa'nın ne gibi siyâset ta'kip ettiği anlatılmak istenilmiştir (Nu. 23, 13 Şa'ban 1285/30 Teşrinisânî, 1868). Hüsnü Paşa'nın *Muhbir* gazetesinin okunmasını önlemek için nasıl bir siyâset ta'kip ettiğine Alî Su'âvî de temas eder : "Kastamonu'ya gelen ve beni alıp İstanbul'da Marsilya vapuruna kadar sokan adam— merak olmasın söyleyeyim— Yunan teb'asından Yorgi İstenfalis idi. Hani o Yorgi ki, *Muhbir*'i çıkardıktan sonra, Fâzıl Paşa tarafından kendisine 500 kuruş maaş tahsis olunup *Muhbir* dağıtmağa me'mur olmuştu. Sakın zannolunmasın ki ben böyle lakırdıları meydana söyleyip de esrâr keşfediyorum; hâşâ.. Ben bunu kabûl etmem; çünki Zabtîye Müşîri Hüsnü Paşa, Yorgi'ye, Fâzıl Paşa'dan ziyâde para verip (zîrâ Mâlîye-i Osmânîye Fâzıl Paşa'dan zengin), Yorgi'yi celbetmiş, bizim hikâye ettiğimiz fıkraları öğretmiş ve maaşı kimden ve ne hizmet için aldığını söyletmiş.. Yorgi ise iki Paşa'yı da aldattı; yâni ikisinden de para aldı. Ben âna dağıtmak üzre 100 nüsha *Muhbir* gönderirdim. Dağıtıyorum der, Kâhya Mehmed Bey'den aylığı alırdı; dağıtmıyorum, işte doğruca efendimize getiriyorum diyerek, 100'den 50'sini götürür, Hüsnü Paşa'ya takdim ederdi; oradan da casus maaşını alırdı. Hüsnü Paşa da *Muhbir* yakıyorum deyu, kemâl-i fahr-ü azametle, İspanya'da kitap yaktıkları gibi, Zabtîye konağı meydanında yakar ve *İstanbul* nâm gazete ile, bu hafta Londra'dan gelen *Muhbir* postasını, Müşir Hazretleri eser-i dirâyet-i fevk'al'âdeleri olarak avlamış gibi i'lân yazdırır idi.. 100'den bâkî 50'yi Yorgi bahalı bahalı satar, para kazanır idi. Muahharen Hüsnü Paşa da hâli anladı; ammâ Yorgi yükünü tutmuş, yâni zengin olmuş idi. Yunanistan'a kaçtı" (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Ulûm* gazetesi, c. II., nu. 3, 15 Zilki'de 1286, s. 781 v. d.). Ziya Paşa da, *Zafer-Nâme*'nin Zabtîye Müşîri Hüsnü Paşa ağzından tertibettiği *Şerh* kısmında, onun, neşriyâtı ile Âlî Paşa'nın huzûrunu kaçıran Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin bastırdığı *Muhbir, Hürriyet, 'Ulûm* gibi gazetelerin İstanbul'a sokulmaması için nasıl çalıştığını, bu cemiyet erkânına mensup kimseleri haklı haksız habs ve nefyettirdiğini, bâzı Rumlar'dan bulduğu câsuslara ve vâsıtalara birçok paralar yedirdiğini, teftiş me'murlarını lüzûmundan fazla çoğalttığını, buna rağmen "yine bin türlü vâsıtalar bulup gazetelerini İstanbul'a" sokmalarını önleyemediğini yazar (*Zafer-Nâme Şerhi*, Avrupa tab'ı, s. 17; İstanbul tab'ı, s. 26 v.d.).

kemede bi'l-mukâbele îrâd olunacak makalât, Avrupa'nın ahvâl-i şarkîye üzerine hâlâ kapalı olan gözlerini açacağı ve bu ise Âlî Paşa'nın işine elvermeyeceği cihetle, dâvânın İngiltere hukûmeti nâmına tutulmasını istid'â etti". Bu daha bir ay önce Londra'daki *High Market* kahvelerinde şuyu' bularak işitilmiş ise de, matbaanın sâhibi Ziya Bey olduğu iddia edilerek, dâvâyı İngiltere hükûmetinin kendi nâmına tutup Âlî Paşa gizleneceği tahkik edildiğinden, Londra gibi matbû'âtı serbest bir memlekette, böyle kânuna aykırı bir harekette bulunulacağı ümid edilmemiştir. Bunu, iştişâre edilen İngiltere avukatları da söylemişlerdir. İşte bu sebeple, Âlî Paşa'nın bu mürâcaatine de, ehemmiyet verilmemiştir. Bütün bunlara rağmen Ziya Bey, Zabtîye'ce celbedilmiş, acele bir muhâkeme neticesinde tevkif, evindeki evrâkı ve senedleri zabt ile hükûmetce ta'yin edilen avukata teslim olunmuştur. İngiltere bu hareketi ile, politika işlerini adâlete tercih ettiğini isbat etmiştir. Bundan böyle İngiltere hükûmetinden adâlet beklememek, Âlî Paşa'dan adâlet beklemekten farksız olduğundan, Ziya Bey, Londra'yı ve muvakkaten dâvâyı terke mecbur kalarak İsviçre'ye gitmiştir. Âlî Paşa bu hareketi ile, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin başında bulunan Ziya Bey'i perîşan etmekle, Avrupa'da birkaç zattan ibâret olduğunu sandığı Cemiyet'i dağıttığını sanmaktadır; hâlbuki hakikatte, Osmanlı devleti'nin, idâresindeki bozukluğu görüp, tebdîlini arzu eden herkes Yeni Osmanlı'dır; binâenaleyh bu hareketi ile, kendince tehlikeli bulduğu bu faâliyeti önlemiş sayılamaz.

Hürriyet gazetesi kolleksiyonyaları gözden geçirilirse, bu hâdiseden sonra, ya'ni 88'inci sayıyı (27 Zilki'de, 1286 / 28 Şubat, 1870) müteâkip, I Muharrem, 1287 / 3 Nisan, 1870 tarihi arasında, aşağı - yukarı bir ay bu gazete neşredilmemiş, 3 Nisan'da 89'uncu sayısı, fakat matbaa harfleri ile değil, taşbasması olarak neşre başlanılmıştır [5]. Bu nüshanın sonunda matbaa adresi de yoktur. Su'âvî ile berâber ikisi Paris, ikisi Zurih, ikisi Ceneve, ikisi Londra, biri Marsilya'da olmak üzre yedi şahsın ismi ve adresi kayd ve *Hürriyet* nâmına gönderilecek mektuplar için, bu adreslere mürâcaat edilmesi i'lân olunmuş, sonraki nüshalarda, ecnebî olan bu şahısların isimleri de, yavaş yavaş kaldırılmıştır; 97 'nci sayıda, Su'âvî ile berâber, *M. L. Pavarin* — 14 *Corraterie, Suisse* adresinden başkasına rastlanmaz ve *Hürriyet*, 100 'üncü nüshadan sonra da esâsen devam etmemiştir.

İşte Kemal aşağıdaki mektubunda, kendisinin *Hürriyet*'ten ayrıldıktan sonra, ne gibi güçlüklerle karşılaşıldığına, gazetede Âlî Paşa aleyhinde pek ileri giden neşriyâtından dolayı, İngiltere hükûmetinin Ziya Bey'i dâvâ ettiği mes'elesine temas ediyor; son cümlelerinden, arkadaşının bu gibi yazılar neşretmesini tasvip etmediği de anlaşılmaktadır.

Kemal, 6 Eylûl, 1869 Tarihli ve 63 sayılı nüshasından i'tibâren *Hürriyet* gazetesinden ayrılmıştır; mektubunu, bu hâdiseden dört-beş ay sonra, yâni 1870 yılında yazmış demektir.

Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı ile olan bu mektubu (Nu. 307), M. Cemal Kuntay tarafından, Numan Menemencioğlu vâsıtasiyle elde edilerek neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 444).

[5] İhsan Sungu, litografya ile basılan bu nüshaların, Ziya Paşa'nın *Zafer-Nâme*'sindeki yazının ayni, Ârif Efendi'nin yazısı olduğunu kaydetmistir (*Hürriyet, Aylık Ansiklopedi*, nu. 2, Haziran, 1944).

58. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 24. II. 1870

Velīni'metâ,

Geçen hafta mektup alamadım; bu hafta ise, hâlâ posta gelmedi. Ben, elhamdüli'llāh sihhat ve rahattayım. *Hürriyet*'ten çekileli dört-beş ay oldu. İşin b..unu çıkardılar. İngiltere hükûmeti, gazetede ettiği münâsebetsizlikler için, Ziya Bey'den dâvâ ediyor; bakalım encâmı nereye varır.. Bâkî duâ..

24 Şubat

LIX.

Kemal babasına 20 Şubat, 1870 tarihli mektubunda âilesinden o hafta mektup almadığını bildirmişti; aşağıdaki mektubunda bahsettiğine göre üç mektup birden almıştır. Bir mektubunun muhteviyâtının, idâresizliği yüzünden başkalarınca duyulmasına sebep olduğu için Karakaçan'a çok kızmıştır; gālibâ bu yüzden tehlikeli bir vaz'iyyet hâsıl olmuştur. Bin fıranktan ziyâde borca girmesinin sebebi ise, *Kur'ân-ı Kerīm*'in tab'ı için sarfedilen para olduğunu sanıyoruz; bahis mevzûu para gönderilmese bile, bunu maaşından yavaş yavaş ödeyebileceğini bildiriyor.

1865'de Paris'e kaçan Şinâsî, Abdü'l-'Aziz'in 1867'de Paris'e seyahati sırasında Fuad Paşa tarafından celbedilerek iltifat görmüş, İstanbul'a dönme hususunda kendisinden söz alınmıştır. Sözünde durarak İstanbul'a gelmişse de[1], beş gün süren ikāmeti esnâsında *Courrier d'Orient* gazetesi sâhibi Jean Pietrie'nin matbaasında misâfir olarak kalmış, ne Fuad Paşa'yı görmüş, ne de evinin semtine uğramıştır. Tophâne Müftüsü Bekir Efendi ile Sormagir İmamı'nı matbaaya da'vetle zevcesini boşamış ve Paris'e dönmüştür[2]. Kemal'in aşağıdaki mektubunu yazdığı sırada İstanbul'a tekrar dönmüş bulunuyordu. Kemal, Şinâsî'ye gazete çıkarma müsâadesinin verileceğini ummuyor; Kânî Paşazâde Rif'at Bey'in İstanbul'a gidip-gitmemek hususunda müterddid olduğunu öğreniyoruz. Tab'edilmekte olan *Kur'ân* işi yolundadır.

Yazıldığı yıl mechûl olan mektubun, Şinâsî'nin İstanbul'a dönmüş bulunduğuna göre[3] 1870 Mart'ında yazıldığını söyleyebilir. Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 312). Bâzı cümleleri M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 93).

---

[1] Bu hususta izahat için nu. 14, 16. mektup mukaddimesine bakınız.

[2] Ebüzziya Tevfik, *Şinâsî'nin Eyyâm-ı ahīre-i hayatı ve Vefâtı*, *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 105, 24 Receb, 1329, s. 835.

Şinasî'nin zevcesi, Mahmud II. Kadınefendi'lerinden Teryāl Hanım'ın dâiresinde yetişmiş olan Nâzikter Hanımı'dır; boşanıktan sonra da zevcine bağlılığı devam etmiş, vefatında işlerine o bakmıştır. Yegâne çocukları Hikmet Şinâsî'dir. İbrâhim Necmî Bey, 1338'de yazdığı makālesinde ahīren vefat ettiğini kaydeder (*Şinâsî ve Âsâri*, *Yarın* mecmuası, nu. 14, 19 Kânunısânî, 1338).

[3] Şinâsî, 1869 sonbaharında İstanbul'a dönmüştür (Ebüzziya, *ayn. mec.*, ayn. makāle, s. 835).

59. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 4. III. 1870

Velīni'metâ,

Bu hafta biribirini mütâkip üç mektubunuzu birden aldım. Ötekiler nerede ilişmiş kalmış bilmem; her ne ise, nerede olursa olsun, nihâyet geldiler.

Karakaçan takımı söylediğini bilmiyor; beni yüzbin türlü muhâtaraya soktular; buradan yazdığım mektupların hepsi, sonrakilerden haterli idi; kendileri yedikleri b..u, sağır sultana duyurmuşlar; ammâ, nekadar eşekce hareket; hayâl-ü hatıra gelmez.. Gûyâ benim burada kerâmetim varmış; her şeyi keşfedermişim. Ber-mu'tâd yazdığım bir mektubu bana kabahat addediyorlar. Hoş geçinmek isteyen, ibtidâ-i emirde münâsebetsizlik etmez ve cezâ-i amelini şunun, bunun üstüne etmez.. Her ne ise.. Faydasız kilisenin papasını.... Kendine yâni Karakaçan'a bir mektup yazdım; zarfını açık bıraktım. Okur anlarsınız.

Size de ayrı bir mektup yazdım; içinde, öteye gösterilmemesini tavsıye ettim; lâkin, mücerred gösterilmek için yazılmıştır. Bir paradan bahsettim; eğer ânı verirlerse, lutfen gönderin; zīrâ, bi'llāhi kendilerinin bir münâsebetsiz emri ile bin fıranktan ziyâde borca girdim; ammâ, eğer vermezlerse hiç telâş etmeyin; ben, ânı yavaş yavaş aylığımdan tesviye ederim. Melfuf mektup, gûyâ sizin bir mektubunuza cevap gibidir. İrâesini hüsn-i idâre, dirâyet-i seniyyelerine muhavveldir.

Bâkî cümleye selâmlar, duâlar.. *Kur'ân* işi pek âlâ gidiyor.. Cümleye selâmlar duâlar...

4 Mart-ı firengî

Şinâsî'ye gazete için ruhsat verilse dahī, kendinin yazacağını ümit etmem. Rif'at'in gelmesi de meşkûktür; iş içinde, işler var.. Ona, o bir söylediğim mektubu, gelecek hafta gönderirim; çünkü posta vakti geçiyor..

LX. — LXI.

Melik aslen Ermeni'dir. *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde mürettiplik etmiş, Ebüzziya'nın İzâhına göre Londra'da *Hürriyet* gazetesinde de mürettip olarak çalışmıştır[1]. Fıransızca'ya biraz vâkıftır.

Kemal aşağıdaki mektuplarından ilkinde Melik'in Mustafa Âsım Bey'in bulunduğu yere gittiğini açıkca kaydetmeyerek, oralara yâni İstanbul'a gittiğini yazıyor. Mektubun yazıldığı yer ve zaman mechûl olmakla berâber, ifâdesi Avrupa'dan gönderildiği fikrini veriyor; çünki bundan sonra her türlü mektupların onun vâsıtası ile gönderilmesini yazmaktadır. Melik Midilli'ye de gitmiş, fakat mektuplar onun vâsıtasıyle gönderilecek bir vazi'iyyet hâsıl olmamıştır. Bu düşüncelere dayanarak mektubun Avrupa'dan, her hâlde Kemal'in *Hürriyet*'ten ayrılmasından sonra gönderildiğini tahmin ediyoruz.

*

İkinci mektuptan, Kemal'in üç haftadanberi âilesinden haber alamadığı anlaşılıyor; bunu Melik'in adresi doğru yazamamasına atfettiğini, kendisine o haftaki mektubunda bu mes'eleyi hatırlattığını bildirmektedir. Üzeri Melik tarafından yazılan mektup zarfları bâzan *Courrier d'Orient* gazetesi sâhibi Jean Pietrie'ye, bâzan dişçi Dorigny'ye veriliyor, doğrudan doğruya Kemal'e değil, bir başka vâsıta ile gönderiliyordu. Mektuplarının birçok ellerden geçmesi sebebiyle Kemal'in âilesi ile haberleşmesinin ara-sıra sekteye uğradığından dolayı şikâyetlerine sık-sık rastlarız.

Her iki mektubun da, Melik'in İstanbul'a dönmesinden bahsedildiğine göre 1870 yılına âit olduğunu tahmin ediyoruz; Kemal'in kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 315, 324); ilki M. C. Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Ayn. esr.* c.I., s. 260).

---

[1] Ebüzziya Tevfik, *Hürriyet* neşrolunduğu zaman "Âgâh Efendi mensûbîninden ve Ermeni milletinden Melik Efendi Der-saâdet'ten celbolunarak Mürettib'liğe me'mur oldu" diyor (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, nu. 122, 17/30 Eylûl, 1909). M. Cemal Kuntay, Melik hakkında izahat verirken, "Alî Ekrem Bolayir, Melik'in *Tasvîr-i Efkâr*'da, Ebüzziya Londra'da çıkan *Hürriyet* gazetesinde Mürettip olduğunu yazar— *Yeni Osmanlılar Tarihi*, tefrika 55—; Kemal'in gazeteci tarafını Ebüzziya daha iyi tanığı için Melik hakkındaki satırlarında Ebüzziya'nın yazdığını Alî Ekrem'inkine tercih ettim" notu ile ikisinin izahları arasındaki tenâkuza işâret ediyor (*Namık Kemal*, c. II., s. 554). Ebüzziya, Melik'in, Âgâh Efendi'ye mensupluğundan bahisle onun Mürettib'i olduğunu kasdettiğinden, her iki izah arasında tenâkuz yoktur. Melik önce *Tasvîr-i Efkâr*, daha sonra *Hürriyet*'te çalışmıştır.

Kemal'in bu eserimizde mevcut 10 Haziran, 1870 tarihli mektubundan, Melik vâsıtası ile muhâberede bulunduğu anlaşılıyor.

60. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — ?. ?. 1870

Velînî'metâ,

Bizim Melik bu def'a kalktı oralara gitti. Bundan sonra her türlü mektuplar onun vâsıtası ile gönderilecektir. İfâdât-ı şifâhiyyesinden anlaşılacağı üzre bendeniz elhamdüli'llāh sihhatteyim. Kendisine bâzı şeyler sipâriş ettim; eğer tedârik ve irsâline inâyet buyurur iseniz büyük teşekkürler ederim.

Çocukların resimleri ilâ-gayrni'-nihâye gelmeyecek mi?

KEMAL

61. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 25. III. 2870

Velînî'metâ,

Üç haftadır mektup alamadım; merak ediyorum. Gālibâ Melik adresimi doğru yazamıyor. Bu hafta kendine ihtâr ettim. Ben elhamdüli'llāh âfiyetteyim. Sizin de âfiyet haberinize intizâr ederim. Bâkî cümleye duâ..

25 Mart

LXII.

N. Kemal bu mektubunda başlıca üç mes'ele üzerinde duruyor. Bunlardan biri, kendisine iki def'a reddine mukābil Karakaçan'ın metbû'u yâni Sultan Murad tarafından gönderilmesi va'dedilen para mes'elesidir; bunun, mektuplarda bahsi geçen *Kur'ân-ı Kerîm*'in basılması için gereken para olduğunu sanıyoruz; fakat bu para hâlâ gelmemiştir. Bu yüzden Karakaçan'ın sıkıştırılmasını, kendini ümide düşürüp de, böyle eğlenir gibi hareketin doğru olmadığını yazıyor. Kemal, bu para işi için bir de metbû'a, gālibâ Murad V.'a mektup yazmıştır. Babası Âsım Bey'e, bu işlere dâir, bir cevap verildiğini umuyor.

Üzerinde durduğu ikinci mes'ele Kânî Paşazâde Rif'at Bey ile alâkalıdır. Eski Malîye Nâzırları'ndan Kânî Paşa'nın oğlu Rif'at Bey, 15 Muharrem, 1282 (10 Haziran, 1865)'de Âdile Sultan'ın, sâbık Sadr-ı a'zam Mehmed Alî Paşa'dan doğan kızı Hayrîye Sultan ile nikâhlanmış, bu münâsebetle Ferık rütbesini kazanmış, aynı zamanda Dâr-ı şûrâ-yi Askerî âzâlığına ta'yin edilmişti. Bu vazifede altı

ay kadar çalıştı; bu müddet sonunda nikâh feshedilerek, ferıklık rütbesi de alındı. 19 Mayıs, 1282 (31 Mayıs, 1866)'de, 900 fırank maaşla, Paris Sefâreti maiyyetine me'mur oldu; 7 Muharrem, 1284 (11 Mayıs, 1867)'de bu me'murluğundan isti'fa etti. O sırada Paris sefiri bulunan Mehmed Cemil Paşa'ya yazdığı 23 Safer, 1284 (26 Haziran, 1867) tarihli mektubunda, bir ay kadar önce sebepsiz yere bâzı muâmelelere uğradığını, haysiyetini tehlikede gördüğünü, Avrupa'da tahsil arzusunda olduğunu isti'fasının sebepleri arasında sayar[1].

Dikkat edilirse, Rif'at Bey'in isti'fâ tarihinin (11 Mayıs, 1867), Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile alâkalı olduğu görülür; çünki bu tarihten beş-altı gün sonra Kemal ve Ziya Bey, Alî Su'âvî Avrupa'ya hareket etmiştir. Rif'at Bey'in me'muriyetinden ayrılmasının sebebi, bu cemiyet mensuplarına dâhil bulunmasından ve Fâzıl Paşa'dan 1500 frank maaş almasından dolayıdır.

İşte N. Kemal aşağıdaki mektubunda, mizâhî bir ifâde ile, Rif'at Bey'in *şûrâ* kelimesi ile yıldızı barışmadığından bahseder. Vaktiyle Dâr-ı şûrâ-yi Askerî 'de tutunamamış, Mehmed Alî Paşa'ya damad olamayınca, şûrâ-yi ümmet isteyen Yeni Osmanlılar'a Fâzıl Paşa'ya damad olmak gâyesi ile iştirâk etmiştir; bu işde de muvaffak olamayınca, Yeni Osmanlılar'dan ayrılmış, İstanbul'a dönüp Şûrâ-yi devlet'e âzâ olmak hevesine düşmüştür; fakat gerek mektup muhteviyâtından, gerek Kânî Paşazâde Rif'at'in hâltercemesine yer veren kitaplardan, bu son isteğinin de gerçekleşemediği anlaşılır.

Mektupta üzerinde durulan bir başka mühim mes'ele, Yeni Osmanlılar ve Mısır Hidivvi İsmâ'il Paşa'nın ta'kip ettiği siyâsettir. İsmâ'il Paşa'nın, Fuad Paşa'nın sadr-ı a'zamlığı sırasında *Vâlilik* nâmını *Hidivlik*'e tahvil eden, Mısır'da, Mehmed Alî Hânedânı'nın büyüğüne âit verâset usûlünü, kendi olğluna naklettirdiğinden, bu sûretle verâsetten mahrum olan Fâzıl Paşa'nın, *Muhbir* ve *Hürriyet* gazetesini, bilhassa bu hakkını müdâfaa için vâsıta kullandığından bahsetmiştik. Fuad Paşa'nın ölümünden (12 Şubat, 1869) sonra, Âlî Paşa'nın sadr-ı a'zamlığı zamanında, Mısır Hidivliği'nden azlı dahî tasavvur edildiğinden, 1869'da Avrupa'ya seyahate çıkan İsmâil Paşa, birçok para sarfederek İngiltere'nin yardımı ile, Abdü'l-'Aziz'i, Fuad Paşa zamanında imzâladığı fermana bir müddet daha itaate mecbur etmişti. N. Kemal'in mektubunda, torbalar ile altun saçtığından bahsettiği Hidiv, İsmâ'il Paşa'dır[2]. Kemal tarafından idâre edildiği zaman İsmâil Paşa aleyhinde bulunan *Hürriyet*, Ziya Paşa ve Su'âvî'nin idâresine geçince, Hidivv'in müdâfaa vâsıtası hâlini aldı[3]; gazetenin İsmâ'il Paşa'dan yardım gördüğü rivâyeti de, hakikatten tamâmıyle uzak olmasa gerektir[4]. Fâzıl Paşa aleyhine dönen Su'âvî ve Ziya Paşa'nın bu siyâsetine, Âlî Paşa aleyhinde, Abdü'l-Aziz lehinde neşriyâtına karşılık,

[1] İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., s. 1474 v. d

[2] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, c. I., İst., Matbaa-i Osmânîye, 1326, s. 39 v. d.; *Hürriyet* gazetesi, *Mısır Mes'elesi*, nu. 56, 19 Temmuz 1869.

[3] Bu hususta îzâhat için bilhassa *Hürriyet*'in 73, 75, 77, 79, 87 numaralı nüshalarına bakınız; 56-62 'nci nüshalarında ise, bu gazete Fâzıl Paşa'nın lehinde, İsmâil Paşa'nın aleyhinde neşriyâta yer vermiştir.

[4] Süleyman Nazif, *İki Dost*, s. 23 v. d.

Hüseyin Vasfî Paşa ile, Yeni Osmanlılar'dan Sağır Ahmed Beyzâde Mehmed Bey, Cenevre'de *İnkılâb* adlı bir gazete neşre başladılar. İlk sayısı 1870 Mayıs'ı başında çıkan *İnkılâb*, Abdü'l-'Aziz hakkında çok şiddetli ifâde kullanmaktadır. Böylece biribirine zıd fikirleri müdâfaa eden, iki kısma bölünen Yeni Osmanlılar'a uzaktan seyirci kalan Kemal, *Hürriyet* ile *İnkılâb*'ın yakında curcunaya başlayacağından bahsediyor. Hidivv'in, dağıttığı altunlar sâyesinde muvaffak olacağını düşünerek, Fâzıl Paşa ve gâlibâ Sultan Murad'ın gafletine şaşıyor. Fâzıl Paşa'nın verâset hakkını kaybetmesinden endîşe etmez; fakat Murad V. için mes'ele böyle değildir; Abdü'l-Aziz'den sonra tahta geçme hakkını kaybeder ise, maddî vaz'iyyeti de iyi olmadığından, yüzüne köpekler bile bakmayacaktır.

Bu mektup Kemal ile Murad V. arasındaki münâsebeti, Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarının biribirinden ayrıldıktan sonraki siyâsetlerini, Kemal'in bunlardan ayrıldıktan sonraki düşüncelerini, bu sırada nasıl bir ruh hâli içinde bulunduğunu aydınlattığından çok mühimdir.

Yazıldığı yıl yine kaydedilmeyen bu mektubun da, yukarıda bahsettiğimiz hâdiselerden, bunların 1870 'de cereyânından dolayı, aynı senede yazılmış olduğu muhakkaktır.

Mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 292). Bâzı kısımları M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir *(Namık Kemal*, c. I., s. 96, 566 v. d.*)*.

62. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 27. V. 1870

Velînî'metâ,

Bu haftaki mektub-ı âlîlerini aldım. Cümlenin âfiyyetinden memnun oldum. Elhamdüli'llāh-i Teâlâ ben de âfiyyetteyim. Karakaçan'ın ikbâl-ü i'tibârı başkaca mûcib-i mesrûriyyet olmakta ise de, meşgûliyet-i kesîresi pek zevkıme gitmiyor; çünkü mektuplarımın cevapsız kalmasını intâc ediyor. Para için gönderdiğim mektupla berâber metbû'a yazdığım arîza pek mühim ve para işi ise hayliden hayli müsta'celdir. İnşâ'llāh şimdiye kadar ikisinin dahî cevapları alınmıştır; lâkin eğer alınmadı ise, lutfen Karakaçan'ı bir iyice sıkıştırın ve şurasını da ilâve buyurunuz ki, ben de kendilerinden para istemedim; ânlar teklif ettiler; hattâ iki kerre reddetim; yine tekliften geri durmadılar. Böyle beni bî-hude ümide düşürmek ve eğlenir gibi hareketler etmekte, hiç mâna ve münâsebet göremem..

Bî-çâre Rif'at'in *şûrâ* kelimesi ile bir türlü yıldızı barışmamış. Mehmed Alî Paşa'ya dâmat olmak ümidi ile Dâr-ı şûrâ'ya me'mur oldu; karârı, Paris Sefâreti maiyyet me'muriyyetinde verdi. Prens'e

dâmat olmak için, şûrâ-yi ümmet isteyen Yeni Osmanlılar'a iltihāk etti. Nihâyet o ümidi dahî boşa çıkarak, arkadaşları nezdinde muhakkar olmaktan başka birşey kazanamadı. Kime dâmat olmak istediğini bilmem ammâ[5], Şûrâ-yi devlet a'zâlığını gözüne kestirerek, meslek-i hamiyyetten irtidâd ile, hukûmet'in kıçına sokuldu; fırkamızda en evvel zuhûr-ı ihtilâfa sebep oldu. Yeni mezhebi hükmünce Ermeniler'in maiyyetine me'mur oldu. İşte Âlî Paşa, dâmen-i âtıfetine düşen husemâsına, böyle muâmele ediyor.

İstanbul'ca cümle işler yolundadır buyuruyorsunuz.. Avrupa'ca hâl, bunun aksinedir. *Hürriyet*, *İnkılâb*'a karşı Hünkâr'ı müdafâaya başladı; yakında iki gazete, çıngıraklı külâhları giyerek, curcunaya çıkacaklardır ve bu mübâhasâtın, çirkâp saçmadığı bir taraf kalmayacaktır. Hidivv'in adamları, tobra dolusu altunlarla kapu kapu dolaşıyorlar; berikiler h^v^âb-ı gaflette.. Bağırıp çağırmak ile intibah bulamıyorlar. Ben Hazret'e acımam; serveti var. Yakında İstanbul'dan koğulduğu gibi gelir; Avrupa'da kumarı ile, kapatması ile eğlenir; fakat berikine yazık ki, bir kerre hakk-ı verâsetten sâkıt olursa, köpekler bile yüzüne bakmaz.. Aman, neme lâzım.. Cümleye duâlar, selâmlar..

27 Mayıs

[5] Kemal, herhâlde Rif'at Bey'in evlenmek üzre olduğunu haber almıştır. Mektubunun tarihinden iki ay kadar sonra Rif'at Bey'le Teşrîfât-ı hâricîye Kâmil Bey'in kızının izdivâcından gazetelerde de bahsedilir (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 1441, 17 Rebi' II., 1287, 17 Temmuz, 1870). Hâricîye Teşrîfâtçısı Kâmil Bey, Fuad Paşa'nın karısının birâderidir (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât, Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nu. 15/92, 1 Mayıs, 1926, s. 166).

LXIII.

Kemal babasına yazdığı bu mektubunda uzun-uzadı *İnkılâb* gazetesinden bahseder; gazetenin I ve II. sayılarındaki yazıları Mustafa Âsım Bey beğenmemiştir. Kemal babasını bu bakımdan haksız bularak, *İnkılâb*'ı medhediyor.

İlk sayısı 1870 Mayıs'ı başında çıktığından bahsettiğimiz *İnkılab*'ın, I. sayısından, anlaşıldığına göre, ta'yin olunan esas hareket, milel-i Osmânîye'nin idâre-i hâzıra yüzünden düştüğü tehlikenin önlenmesi için bir inkılâbın lüzûmudur; yine bu mukaddimede "Bir hukûmetin mahvı zamanı gelince, Cenâb-ı Hak evvelâ reisinin aklını alır; ânın için pâdişâh-ı zaman çıldırdı. İşi gücü pehlivan güleştirmek, Zuhûrî Kolu oynatmak, koç ve horoz döğüştürmek, cedd-i âlâsının sandukasına astığı Osmanlı nişânını, ki mükâfat-ü iftihar nişânı olacaktır, döğüşken keçilerin ve Zuhûrî Kolu masharalarının boynuna, boynuzuna takmak..." cümleleri ile ta'rize uğrayan Abdü'l-'Aziz'dir. Aynı nûshanın ikinci makālesinde de, "Hâlâ Pâdişâh Abdü'l-'Aziz

tarih okuyor, milletin selâmetini düşünüyor diye, efendiliğinde bir kâzip şöhret kazandığından, bu inkılâbın bi'l-cümle teferruâtını cülûsunda icrâ edeceğini halk ümit ederdi. Meğer okuduğu tarih değil, misal kitapları imiş; düşündüğü dahî oynatıp durduğu Zuhûrî Kolu fasılları imiş ve birâderi merhûmun bağışladığı çiftliğe sık-sık gitmesi, pâdişâhlığında nişan takmak için, döğüşken horozlar yetiştirmek için imiş... Bu kaziyyeler *Üç anbarlı* gemi başına tasvir olunan arslan gibi, taht-ı âlî-bahta kuruluşunda ma'lûm oldu. Ey vatandaşlar, bu inkılâbın ikmâli artık bize kaldı. Bir millet, bir işi milletce yapmaz ise, o iş, milletin terakkî ve islâhına aslā yardım etmez. İşte nümûnesi meydanda duruyor. İslâh ve terakkîmizi bir şahsın yed-i kifâyetine bıraktık; cülûsunda yedi milyon lira borcu olan bir devletin vârisi olduğunu lisân-ı teessüf ile beyan etmiş iken, pâdişâhlığı daha on seneye varmamış ve zamanında Kırım muhârebesi gibi bir gāile zuhur etmemiş iken, devletin borcunu yüz milyona iblâg etti. Âferin himmetine..." denilmektedir[1]. İşte, Cenevre'de taşbasması olarak çıkan *İnkılâb* gazetesinin ilk sayısındaki bu yazıları Mustafa Âsım Bey beğenmemiştir; Kemal ise, bu gazete hakkında dâima takdir-kâr ifâde kullanır.

Kemal, Avrupa'da çıkan gazetelerden *Muhbir*'i beğenmez; çünki bunun yazı işlerini idâre eden Su'âvî, sağlam karakterli, müvâzeneli bir adam değildir; bu yüzden *Muhbir*, Su'âvî'nin her fikir değiştirişinde, bir başka görüş tarzı ile renkten renge girmiştir. *Hürriyet*'te kendisi yazı işlerini idâre ettiği zaman, Fâzıl Paşa'nın tazyîki ve himâyeye devam etmemesi korkusundan, şiddetli değil, mu'tedil lisan kullanmıştır; Ziya Paşa tarafından idâreye başlanınca, Abdü'l-'Aziz'e dalkavukluk, vekillere dil uzatmak siyâsetini tutmaktadır.

Kemal, kendisi ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup diğer şahıslar gibi, hukûmet aleyhinde bulunacak kimse çıkacağını ilk zamanlarda ummamıştı; hâlbuki onlardan sonra bir Sâdık Efendi, bir Hüseyin Paşa çıkmış, memleket uğurunda tehlikelere atılmıştır. Bahsedilen Sâdık Efendi, verdiği va'zler ile Bâb-ı âlî'nin dikkatini çekmiş, fikirlerinde Yeni Osmanlılar te'sirinde kaldığı, alınan notlar vâsıtasiyle tesbit edilmiş, kendisi ve va'azlarını dinleyen gençlerden bâzıları, meselâ Fâik adlı henüz onsekiz yaşında bulunan bir genç de tevkif edilmiştir. İşte Kemal'in, va'azları vâsıtasıyle hukûmeti tenkid ettiğinden takdirle bahsettiği Sâdık Efendi mes'elesi budur[2].

[1] *İnkılâb*'ın bu neşriyâtı, Ziya Paşa'nın idâresinde neşrine devam olunan *Hürriyet* gazetesinde nakledildikten sonra tenkid ve 'Abdü'l-'Aziz medholunmuştur (Nu. 94, 5 Safer, 1287/7 Mayıs, 1870).

[2] Kemal'in, cesâretini takdir ettiği bu zât Sarıyerli Sâdık Efendi'dir. Süreyyâ Bey, meşhur Ders-i 'âm'lardan olduğunu kaydeder (*Sicill-i Osmânî*, c. III., s. 196). Va'zları yüzünden kendisinin ve talebelerinin tevkıfi ve bu münâsebetle cereyân eden hâdiseler hakkında *Hürriyet* gazetesinde mufassal bilgiye rastlarız (*Yeni Mevkufların Tafsil-i ahvâline dâir İstanbul'dan Beyan-nâme*, nu. 35, 10 Zi'lkı'de, 1285-22 Şubat, 1869; *İstanbul'dan Mektup*, nu. 37, 24 Zilkı'de, 1285-8 Mart, 1869). Hoca Sâdık Efendi vak'ası yüzünden kimlerin ve nerelere sürüldükleri hakkında izahat için bk., *Hürriyet*, nu. 5, 7 Rebi' II., 1285-28 Temmuz, 1868; nu. 31, 12 Şevval, 1285-26 Kânunısânî, 1869; nu. 35, 10 Zi'lkı'de, 1285-22 Şubat, 1869; nu. 38, 1 Zilhicce, 1285-15 Mart, 1869.

Hüseyin Vasfî Paşa ise, Mütercim Rüşdî Paşa'nın dâmadıdır (Ölümü: 1296 / 1878 - 79). Harbiye'den yetişmiştir; dâmatlığı dolayısıyle kendisine, Miralay ve Mirlivâ rütbeleri verilmiştir [3]. Nevres Paşa, 22 Şubat, 1869 (10 Zilkı'de, 1285)'da Âlî Paşa'yı Mabeyn-i Hümayûn'a celbederek, hastalık bahânesi ile isti'fâ eden Hüseyin Vasfî Paşa'nın, Abdü'l-Aziz'e sû'-i kast tertibi için hazırlıkta bulunduğunu ve bunu tamamladığını, bu haberi Dâmad Mahmud Paşa'nın Vâlide Sultan'a bildirdiğini, Vâlide Sultan'ın da mes'elenin Âlî Paşa'ya açılmasını istediğini anlatır. Bunun üzerine Âlî Paşa, işi Zabtîye Müşîri Hüsnü Paşa'ya havâle eder. Hüseyin Vasfî Paşa, derhâl tevkif edilir; otuzsekiz gün tahkikata ve habse tâbi' tutulursa da, neticede bu zannı kuvvetlendiren delil bulunmadığından serbest bırakılır; hattâ *Takvîm-i Vakāyi*'de, bu karârı, Paşa lehinde bir ifâde kullanarak resmen bildirmiş, aleyhinde uyanan zannı tekzip etmiştir [4]. İşte bu hâdiseden sonra Avrupa'ya giden, İsviçre'de Yeni Osmanlılar'dan Sağır Ahmed Beyzâde Mehmed Bey ile berâber, Kemal'in beğendiği *İnkılâb* gazetesini çıkaran bu şahıstır; bu iki şahsın Avrupa'daki muhâlif fırkalar tarafından çok iyi karşılandığından, hürmet gördüklerinden, Efendilerimiz diye bahsettiği her hâlde Murad V.ile Fâzıl Paşa'nın bunlardan faydalanabileceklerinden, fakat gaflet içinde bulunduklarından böyle bir teşebbüse girişmediklerinden bahsediyor.

İstanbul'da 1870 yazında şehzâdelerin sünnet düğünü olmuştur [5]. *İnkılâb*'ın, Abdü'l-'Aziz aleyhindeki şiddetli neşriyâtı yüzünden, bu düğünün yüzüsuyu hürmetine Kemal, kendisi ve arkadaşları için umûmî bir afv i'lân edileceğini ummaz. Avrupa seyahatine çıkan, Âlî Paşa tarafından tasavvur edilen azil tehlikesinden kurtulmak için torba torba altun saçıp, tarafdâr toplamağa çalışan Hidiv İsmâ'il Paşa'nın da düğün münâsebetiyle İstanbul'a gideceğini haber veriyor. 26 Nisan, 1870'de Ahkâm-ı Adlîye Nâzırı olan Mustafa Fâzıl Paşa'yı [6], Hidiv İsmail Paşa'nın birtakım hîleli yollardan yürüyerek tekrar gözden düşüreceğinden endîşe eden Kemal, onun bu yüzden bir ikinci Avrupa seyahatine mecbur kalacağını sanmaktadır.

[3] Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. II., s. 229.

[4] Bu hususta daha fazla bilgi edinmek için bk., *İstanbul'dan Tahrîrât* — Fî 29 Zilhicce, 1286 (*Hürriyet* gazetesi, nu. 91, 15 Muharrem, 1287); *Hüseyin Vasfî Paşa'nın İstintâkına Dâir* (*Ayn. gazete*, nu. 92, 22 Muharrem, 1287).

[5] *Ulûm* gazetesi, c. II., nu. 19, 1287-1870, s. 1192. Şehzâde Yûsuf İzzeddin Efendi'nin v. s. kimselerin sûr-i hitân'ı hakkında, o sırada çıkan günlük gazetelerde mufassal bilgiye rastlarız; msl., *Rûz-nâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 1422, 18 Rebi' I., 1287-18 Haziran, 1870 ve müteâkip nüshalar. Yûsuf İzzeddîn ile Mahmud Celâled dîn'in sünnet düğünleri için, Hayrî'nin uzun bir *tarih* manzûmesi de vardır ki, 1287 tarihini işâret eder (*Guvâh-i Dil*, İst., 1291, s. 18-20).

[6] Mustafa Fâzıl Paşa'nın *Rûz-nâme-i Cerîde-i Havâdis*'te, vefâtı münâsebetiyle neşredilen haltercemesinde 24 Muharrem, 1287 (26 Nisan, 1870)'de Ahkâm-ı adlîye Nâzırlığı'na, Mâlîye Nâzırlığı'na ise 16 Cemâdâ I., 1287 (14 Ağustos, 1870)'de ta'yin edildiği kaydediliyor (Nu. 2946, 5 Zi'lkı'de, 1292). Süreyya Bey'in eserinde ise 1287 yılı Muharrem'inde (Nisan, 1870) Mâlîye Nazırlığı'na getirildiği yazılıdır (C. IV., s. 481).

Karakaçan eliyle Sultan Murad'a verilen mektubunun cevâbını Kemal hâlâ alamamıştır. Sarraf Karabet'in mektubuna da yakında cevap yazacaktır.

Bu mektup, Kemal'in, Avrupa'dan İstanbul'a döneceğinin yaklaştığı günlerde, oradaki gençlerin ve Mısır Hidivvi İsmâil Paşa'nın ta'kip ettiği siyâseti, Fâzıl ve Âlî Paşa, Murad V. hakkında düşüncelerini aydınlattığından mühim bir vesîka kıymetindedir. Muhteviyâtı, bilhassa *İnkılâb* gazetesinden bahseden kısımlar gözönüne alınınca, 1870'de yazıldığı anlaşılır.

Kemal'in kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 609). Mektubun yeni harflere çevrilmiş metni, klişesi, ayrıca bâzı kısımları M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., 420, 519 v. d.).

63. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Hiç fesim kalmadı; bu posta ile birkaç dâne gönderir misiniz?

Londra — 5. VI. 1870

Velîni'metâ,

Mektub-ı âlîlerini aldım. Beri taraftan cevâbın sebeb-i teahhuru anlaşıldı. İnşâ'llāh bu hafta gelir. Kâşki mektubumu Karakaçan'a vermese idiniz; beriye zararı yok; fakat Hazret'e havâdisin benim tarafımdan aksetmesini istemem.

Gazete hakkında mütâleanızı ben doğru göremem; *İnkılâb*'ın üçüncü nüshasını leffen gönderdim. Bu, *Hürriyet*, *Muhbir* falan kabîlinden değildir; pek ağır bir lisanda yazılıyor ve mülkün her tarafına pek muntazam bir sûrette idhâl olunuyor. Vâkı'a devlet kapusundan geçinen İstanbul halkının k..ına turp sokulsa, harekete mecâlleri olmayacak; fakat âhâd-i nas ve taşra halkı ve zâbitler bu yolda değildir ve Hüseyin Paşa'nın şöhret-i askeriyyesi ve mektepli zâbitânın nasb-ı aynı menzilesinde olduğu ma'lûmdur. Vaktiyle *Muhbir*, Su'âvî'nin televvün-i mecnûnânesi cihetiyle, her gün bir kalıba ve her kalıpta bir fikre tehavvül ettiği ve *Hürriyet*, Hazret'ten korkusundan dolayı hâl-i i'tidâlde ve Ziya'nın tegallübüne, Hünkâr'a müdâhane ve vükelâya yolsuz zebân-dırazlıklar ederek garaz-kârlık şâibesinden bir vakit kurtulamamışlar iken ânların te'sirâtı ile Sâdık Efendi maddesi meydana çıktı.. Hüseyin Paşa gibi vezârete bir menzilesi kalmış bir adam işe girdi; ikbâlini depti; bu kadar muhâtaralara girdi. Biz işe başladığımız vakit, bir Sadık Efendi, bir Hüseyin Paşa peydâ ola-

cağını kim me'mûl ederdi; bu tecâribe bakmalı.. Dünya insandan hâlî değildir; hâlâ mülkün ne merkezde olduğunu pek âlâ biliyorum. Hüseyin Paşa ile Mehmed Bey'in Avrupa'da muhâlefet fırkaları nezdinde buldukları i'tibârı ise hadden ziyâdedir; eğer bunlar güzel kullanılsalar, hakikaten istifâde olunur. Yok, efendilerimiz yine gaflet uykusundan başkaldırmaz da herifleri kendi hallerine bırakırsa, görürsünüz ki her taraf için büyük büyük muhâtaralar mukarrerdir.

Bu gaflet, bizim efendilerimize mahsus; Bab-ı âlî aslā uyumuyor; *İnkılâb*, sekāvetlerin ciğerine işliyor; men'ine imkân bulsalar, her türlü fedakârlığı ihtiyar edecekler; fakat gazete İsviçre Cumhuriyeti'nde çıkıyor. El erişmez, kudret yetmez. Bir taraftan ise, Hidivv'in adamları ellerinde torba ile altun, adam tutmağa çalışıyorlar; Allāh encâmını hayreyleye.. Ammâ İstanbul'un gafletini hiç beğenmiyor(um); işittiğime göre düğün için Hidiv, İstanbul'a gidiyormuş.. Eğer havâdis sahih çıkarsa, bizim Hazret'e bir Avrupa seyahati daha yarar sanırım.

Benim i'tikādımca, *İnkılâb*'ın bu şiddeti üzerine, öyle düğün, falan münâsebeti ile, afv-ı umûmî olmaz; eğer Âlî Paşa yaparsa, ânı da budala defterinde berikilerin yanına kaydederim.. Benim için nasıl kitaplar hazırlıyorsunuz? İsimlerini haber verseniz olmaz mı?

Hoca Abdullāh Efendi'nin mahsus ellerini öperim. Karabet'i görürseniz, selâm söyleyiniz; mektup yazmış, posta vakti darlaştığından cevap yazamadım; inşâ'llāh gelecek hafta yazarım..

5 Haziran

LXIV.

Hürriyet gazetesi mürettiplerinden Melik, İstanbul'a gitmiş, oradan Kemal'e yazdığı mektupta, kızı Feride ile, oğlu Ali Ekrem'in hasta olduğunu, fakat savuşturduklarını bildirmiştir. Kemal'in döneceği günler yaklaştığı için olacak, Mustafa Âsım Bey ona evlerindeki kütüphâneyi tanzim ettiklerinden bahsetmiştir; şâirimiz bu münâsebet ile, Londra'daki kütüphânesi hakkında Melik'ten izahat almalarını istiyor. Şehzâdelerin o yaz yapılacak sünnet düğünleri dolayısıyle umûmî bir afv i'lân edileceğini, bir evvelki mektubunda kaydettiği gibi, *İnkılâb* gazetesinin Abdü'l-'Aziz aleyhindeki neşriyâtından dolayı ummaz. Sihhatçe çok iyi olduğundan, kilo aldığından, hattâ İstanbul'a döndüğünde kendini tanıyamayacaklarından bahseder.

Londra'da bulunan Miralay Rizâ Bey, İstanbul'a gitmiştir; Kemal, Âlî Paşa aleyhdârı, Rizâ Bey ise, Paşa'nın dostudur. Kemal, kendisini seven Rizâ Bey'in, İstanbul'a dönebilme husûsunda Âlî Paşa nezdinde yardımı dokunacağını sanmaktadır.

Kemal'in çocukluğunda, dedesi Abdü'l-Latîf Paşa'nın me'murluğu dolayısıyle bir müddet Afyonkarahisar'ında bulunduğu ma'lûmdur [1]; işte o zamandanberi kendisini tanıyan ve bu mektubunu yazdığı sırada Londra'da Başşehbender bulunan Gażban Efendi'nin, Mustafa Âsım Bey'e selâmlarını da yazar [2]; son cümlelerinde ise, bir evvelki mektubunda olduğu gibi, yine *İnkılâb* gazetesini medhetmekte, babası Âsım Bey'in bu gazete hakkında menfî fikir beslemesini yersiz bulmaktadır.

Bu mektup, Kemal'in Avrupa'dan İstanbul'a dönmesinin yaklaştığı aylardaki hayatını, ne gibi mes'eleler ile alâkalı olduğunu aydınlattığından mühimdir.

Bütün Avrupa mektupları gibi, bunun da yazıldığı yıl kaydedilmemiştir; muhteviyâtını, bilhassa 1870 Mayıs'ı başından i'tibâren neşredilen *İnkılâb* gazetesinden bahsedişini gözönüne alarak, mektubun 1870 Haziran'ında yazıldığını kabûl etmek lâzımdır.

Mektup, şâirimizin, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 285). Gazban Efendi'den bâhis fıkrası, M. Cemal Kuntay tarafından neşrdilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 260, 534 v.d.).

64. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

Londra — 10. VI. 1870

Velīni'metâ,

Bu haftaki mektubunuzu aldım. Cümlenin haber-i âfiyetinden memnun oldum. Melik, bizim kızın ve oğlanın birer hastalık geçirdiklerini yazar; hele elhamdüli'llāh-i Ta'âlâ savuşturmuşlar. Kütüphâne ile bahçeyi, inşâ'llāh dediğiniz gibi bulurum. Bir kerre de Melik'e sorun; bakın, benim buradaki kütüphâne için ne der. Düğün münâsebeti ile avdeti, ben me'mûl etmem; fakat, eğer sizin dediğiniz çıkarsa, yâni İstanbul'a gelirsem, eve vüsûlümde adımı söylemeyeceğim. Kendimi, kendi tarafımdan gelmiş sefir gibi göstereceğim. Kim tanıyabilirse âferin. Size leffen bir iplik gönderdim; pantalonumun genişliğinin ölçüsüdür. Bakın, nekadar şişmanlamışım. Yine pantalon, bu günlerde darlaşmağa başladı. Böyle giderse, enişteye rekābet edeceğim.

[1] Bu hususta en mevsuk bilgi, Edib Âlî Bakı'nın, *Namık Kemal Afyon*'da adlı eserinde vardır (Ankara, Ulus Basımevi, 1949).

[2] Gazban Efendi, Halep'lidir ve Osmanlı Devleti'nin, uzun müddet Londra şehbenderliğinde fahrî olarak çalışmıştır; "Otuz seneye varan müddet-i ikāmetinde gerek iffet ve istikāmeti ve gerek terbiye ve fazileti sâyesinde, Londra âlem-i kibârına intisap etmiş olup, hatırı sayılır bir kimsedir" (Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvīr-i Efkâr* gazetesi, nu. 113, 8 /21 Eylûl, 1909).

Buradan bir Miralay Rizâ Bey, İstanbul'a gitti. Biraz Âlî Paşa tarafdârı ise de, beni pek sever. Zannederim ki sizi görecektir.

Ha.. Aman bu kadar zamandır unuturum; burada baş-şehbender Gażban Efendi, dâima size arz-ı hulûs eder; sizi de, beni de Karahisar'dan biliyor. Ben, bu kadar vefâlı adam görmedim. *Hürriyet*'i çıkardığım, yâni devlet ile boğaz boğaza geldiğim zamanlarda bile, hemen her gün yanımdan ayrılmaz, ve "Büyük pederinizin iltifâtını gördüm; devlet ile olan muâmeleniz vazifem değil.. Şahsınızın dâima muhip ve minnet-dârıyım!" der durur idi. Vesîle düştükçe bu sözünü isbât dahî etti.

Bizim Rif'at'in biri ile uğraşmasına teaccüp etmem; gāyet hırslı, tama'lı birşeydir. Varsın çatsın ve ne istifâde edebilirse etsin. Biz Sa'îd Efendi'ye deli deriz; fakat soyup diktiğim, soyunup diktiğim meselini pek güzel söylemiş idi.

Yemek kitabına teşekkürler ederim. *İnkılâb* hakkında mütâleanız yanlıştır; yakında görürsünüz. Melfuf mektupları lutfen mahallerine veriniz.. Bâkî cümleye selâmlar, duâlar...

10 Haziran

LXV.

Kemal bu mektubu yazdığı hafta babasından mektup alamamış, esâsen *Hürriyet* gazetesi mürettiplerinden ve bu esnâda Londra'da artık bir işi kalmadığından İstanbul'da bulunan Melik de Kemal'e gönderdiği mektubunda, yangın dolayısıyle Mustafa Âsım Bey'in mektuplarını alıp yollayamadığını bildirmiştir.

Sözü geçen Beyoğlu yangını olduğu muhakkaktır. Bu yangın, 5 Rebi' 1., 1287 / 5 Haziran, 1870 tarihine rastlar[1]; bu yüzden babasından henüz mektup alamayan Kemal, cevap verecek birşey olmadığından mektubunu kısa kesmiştir; zâten hocası Mösyö Fanton yakında İstanbul'a gidecek, kendilerini her hususta vereceği havâdisler ile aydınlatacaktır. Fanton'un İstanbul'a gitmesinin sebebi birtakım ticâret işleridir. Kemal'in bundan sonraki mektuplarında bu isme sık-sık rastlayacağız; mektupların anlaşılması için, Fanton hakkında biraz îzâhat vermeği de faydalı bulduk:

Fanton aslen İngiliz'dir. Londra'da çıkan *International* adlı Fıransızca gazetenin muharriri olup, Kemal'e, hukuk dersi de vermiştir; bunun için ondan *hocam* diye bahseder. Fanton, İstanbul'a giderken Viyana'ya uğrayarak, Büyük Elçi Haydar

[1] Taksim'de Topcu Kışlası'nda çıkan yangının civâra sirâyeti ve zâyiât hakkında günlük gazetelerde mufassal bilgi vardır (Msl., *Cerîde-i Havâdis*, nu. 1414, 7 Rebi' 1., 1287 ve müteâkip nüshalar). Alî Su'âvî, *İstanbul Yangını*, *Ulûm* gazetesi, c. II., nu. 19, s. 1225 v. d.).

Efendi'den, Âlî Paşa'ya hitâben yazılmış bir de tavsiye mektubu aldı; bu mektup bize Fanton'un haltercemisini, ne gibi işlerle meşgûl olduğunu az-çok aydınlatır: Fanton Londra'da olduğu kadar Paris'te de birkaç gazetenin muhâbiridir. Çeşitli neşriyâtı ile Osmanlılar lehinde çalışmaktadır; makāle ve eserleri, bu bağlılığın yeter bir delîlidir. Haydar Efendi, geçen Şubat ayında gönderdiği bir telgrafta da Âlî Paşa'ya Fanton'dan bahsetmiştir. Bağdad'ı İstanbul'a bağlayacak demiryolu imtiyazının kendisine verilmesi için İstanbul'a gidecektir. "Eğer istenilen imtiyaz ihsan edilirse, bu iş, Londra'nın üç esaslı bankası tarafından temsil edilecektir ki, bu bankaların isimleri bile bir te'minattır". Haydar Efendi, *Kur'ân*'ın satılmasını te'min için de Âlî Paşa'ya ayrıca bir tavsıye mektubu yazmıştır. Alî Paşa yakın dostu Haydar Efendi'nin, Fanton hakkındaki tavsıyelerini yerine getirdiği gibi, Abdü'l-'Aziz'e hitâben kaleme aldığı 10 Cemādīe'l-evvelî, 1287 (8 Ağustos, 1870) tarihlî arîzası ile, Saltanat-ı seniyye hakkındaki medihlerinden dolayı Fanton'a 15,000 kuruş kıymetinde bir adet mahfaza, 200 altun (ki bu, te'lif ettiği kitapların masrafına karşılıktır), dördüncü rütbeden bir de Mecîdî nişanı verilmesini yazar.

Fanton İstanbul'a, İstanbul - Bağdad demiryolu imtiyazını alma ve *Kur'ān* nüshalarının satılmasını te'min maksadı ile gitmiştir. Saat, yelpâze, silâh v.s. eşyâ da görütüp satmıştır. Mâlîye Nâzırı Fâzıl Paşa'ya mürâcaat ederek, bu vekâlet için kâğıt alınmasını te'min eder; Londra'da bulunan Kemal'den kâğıt örnekleri ister; şarap ısmarlar; Fâzıl Paşa'dan 25,000 fırank alacak, İstanbul'da bir matbaa kurulacak, bu paranın yarısını 1870 Eylûl'ünün onbeşinde, kalanını da bu ayın sonunda alacaktır. Bir gazete neşredecekler; Âlî Paşa, Türkiye'de kültürü yaymak için yazma eserlerin bastırılmasını istemektedir. Kurulacak matbaada bir taraftan bu kitaplar basılacaktır. Maârif Nâzırı Safvet Paşa da, Türk el yazması kitapların basılmasını uygun bulmuştur; bunun için, imtiyazı yalnız Fanton'a âit olmak üzre bir karâr almak için Meclis-i Maârif'i toplayacaktır. Kemal de İstanbul'a dönünce haftalık Türkçe bir gazete çıkaracak, bu da Fâzıl Paşa'nın yardımı ile kurulacak matbaada basılacaktır. Abdü'l-'Aziz'in muzıkasını idâre eden Guatelli Paşa ile de konuşmuştur[2]; muzika-i humâyûn için mûsıkî âletleri getirecek, bunlar dan da kazanç te'min edecektir. Görülüyor ki Büyük Elçi Haydar Efendi'nin *Kur'ān* ve İstanbul - Bağdad demiryolu işi için Âlî Paşa'ya tavsıye ettiği Mösyö Fanton, yukarıda saydığımız ve benzeri birçok ticâret işleri ile uğraşmaktadır.

Fanton'un, Fâzıl Paşa'nın sermâyesine iştirâkini te'min ettiği şimendüfer projesi gerçekleşmemiş, Âlî Paşa, bunun şimdilik sırası olmadığı cevâbını vermiştir. Diğer ticâret işlerinde ne derece muvaffak olduğunu bilmiyoruz; bahsettiği matbaa, Türkçe yazmaların basımı, gazete çıkarmak işleri de tehakkuk etmiş değildir; dördüncü rütbeden Mecîdîye nişanına ve maddî yardıma ise mazhar olmuştur[3].

[2] Fanton'un, N. Kemal'e yazdığı mektupların aslı, Kemal'in gelini Celîle Bolayir'dedir. Bunların Fıransızca asıllarının klişesi, Türkçe tercemesi, tarih sırası gözetilmeyerek M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 2-75); biz bunlardan faydalanarak, Fanton hakkında, kısaca izahat verdik.

[3] Bk., 68 numaralı mektup mukaddimesi, not- 2.

İşte Kemal'in mektubunda ticâret işleri için İstanbul'a gideceğini haber verdiği Fanton bu şahıstır. Kemal'e âit ne gibi işler gördüğünü de, sırası geldikce anlatacağız.

Bu mektup, Kemal ile yakından alâkalı Fanton'un yakında İstanul'a gideceğini haber verdiğinden, Mustafa Âsım Bey'in oğluna gönderdiği mektupları Melik'e verip, onun da Beyoğlu'nda belki *Courrier d'Orient* gazetesi muharriri Jean Pietrie, belki diş doktoru Dorigny'ye teslim edip, İstanbul - Avrupa arasındaki muhâberenin hangi vâsıta ile olduğunu aydınlattığından mühimdir.

Fanton İstanbul'a 1870 Temmuz'unda gelmiştir; gerek buna, gerek bahsi geçen İstanbul yangının 5 Haziran, 1870'de olduğuna dayanarak, aşağıdaki mektubun 1870'de yazıldığını tesbit ettik.

Mektubun Kemal'in kendi yazısı ile olan nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 300).

65. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 17. VI. 1870

Velînî'metâ,

Bu hafta mektup alamadım. Bizim Melik ayısı, postanın azîmetinden üç gün evvel vukū bulan yangın münâsebeti ile, gelip sizden cevap alamadığını yazar. Her ne ise.. Elhamdüli'llāh âfiyetteyim. İnşâ'llāh siz de âfiyettesinizdir.. Yalnız, yazdığım şeylerin cevâbına muntazırım. Bâkî cümleye duâlar..

Bizim Fanton birkaç güne kadar İstanbul'a doğru gidecektir; elinde hayli mühim ticâret işleri var..

17 Haziran

LXVI.

Kemal'in bu mektubunu yazdığı sırada Mösyö Fanton İstanbul'a gitmek üzre Londra'dan ayrılmıştır. İstanbul'da Abdü'l-'Aziz'in şehzâdelerinin sünnet düğünü başlamış, beklenilen umûmî afv i'lân edilmemiştir[1].

[1] Bu sünnet düğünü hakkında o zamanki gazetelerde oldukça geniş bilgiye rastlamaktayız: *Hürriyet* gazetesinde basılan *İstanbul'dan Mektup* başlıklı bir yazıda, İzzeddin Efendi'nin sünnet cemiyetinin Ağustos ayında icrâ edileceği, Abdü'l-Mecîd zamanındaki sünnet cemiyetlerini, masraf bakımından kat kat bastıracağı haber verilir (Nu. 99, 14 Rebi' I., 1287-14 Haziran, 1870).

Bu mes'eleye Alî Su'avî de, bir yazısında temas eder: "Bu yaz hitân-ı şehzâde sûru var. Abdü'l-Mecîd vaktindeki hitân mesârifi 17,000,000 fırank idi. Elbette şimdi olacak masraf, o eski vakit masrafına kıyas olunmaz; zîrâ Mısır'da geçen kanal resm-i küşâdına misâfir ağırlamak ve donanma mesârifi ile berâber 37,000000 fırank harcolunmuş.. Bakalım bu hitân kaça mal olacak?" (*Ulûm* gazetesi, nu. 19, 1287/1870).

O devir gazetelerinden *Mümeyyiz*'in çocuklara tahsis edilen nüshasında, çocuklar tarafından yazılmış bir teşekkür mektubunda, Şehzâde Yūsuf İzzeddin ve Mahmud Celâlüddin Efendi ile birlikte, kendilerinin de sünnetleri icrâ dildiğinden dolayı, minnet hisleri ifâde olunmaktadır. Aynı nüshadaki *Sûr-ı hümâyûn* başlıklı yazıda da, bu sünnet düğünü hakkında îzâhat verilir; Ortaoyunları, atcanbazları v. s. eğlenceler üzerinde durulur. Bin kadar çocuk sünnet edilmiş, bunlara birer nüsha da *Mümeyyiz* gazetesi hediye olunmuştur. Düğün ve şenlik bir hafta, bir Pazartesi'den, ertesi Pazar akşamına kadar sürmüştür (Nu. 36, 24 Rebi' I., 1287/24 Haziran, 1870). İşte Kemal'in mektubunda bahsettiği, bu münâsebetle avfı umduğu bu sünnet düğünüdür.

Kemal mektuplarında bâzan Agâh Efendi aleyhinde şeyler yazmıştır; Fanton İstanbul'da Agâh Efendi'nin aleyhinde bulunacak, belki Kemal'in mektuplarından da bu fikirlerini kuvvetlendirmek için faydalanmak isteyecektir. Babasına, Âgâh Efendi'den bahsettiği mektupları Fanton'a vermemesini tenbih eder. Bu mektubu ile berâber, Murad V.'ın sarrafı Karabet'e bir mektup yollamıştır. Kendisine gönderilen parayı muntazam olarak almadığından müşkîlâta uğrayan Kemal, para işine Fanton'un ve Karabet'in karıştırılmasını istemez.

Bu mektup, Kemal'in Sultan Murad ile münâsebetini, ondan maddî yardım gördüğünü aydınlattığından, arkadaşı Âgâh Efendi hakkında fikirlerini ihtivâ ettiğinden mühimdir.

Fanton, 20 Temmuz, 1870'de İstanbul'da bulunuyordu; Kemal'e, bu tarihte bir mektup da yazmıştır. Abdü'l-'Aziz'in şehzâdelerinin düğünü de 1870 Haziran'ındadır. İşte bu ip uçlarına dayanarak, yazıldığı yıl kaydedilmeyen aşağıdaki mektubun, 1870 Temmuz'unda kaleme alındığını tesbit ettik.

Bu mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 309). M. Cemal Kuntay'ın eserinde, ikinci paragrafı, ikinci cümlesinden i'tibâren neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 567).

66. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 1. VII. 1870

Velînî'metâ,

Bu hafta hiç mektup alamadım. İnşâ'llāh cümleniz sihhattesiniz. Ben, elhamdüli'llāh pek âfiyette, pek rahattayım; size bir resmimi gönderdim; nekadar şişmanladığımı ândan anlarsınız.

Parayı bekliyorum. Leffen gönderilen mektubu Mösyö Fanton'a veriniz. Bu mektuptan birkaç gün sonra veya evvel İstanbul'da bulunacaktır. Ha, eğer sizden, benim yazdığım mektupları isterse, yaktım deyiniz, vermeyiniz; çünkü Agâh'ın, falanın şiddetle aleyhinde bulunacaktır ve hakkı da vardır. Lâkin, benim iş'ârâtımın arada vâsıta olduğunu istemem. Diğer mektubu da, bizim Karabet'e vermeli. Bir de, para işine ne Fanton'u, ne de Karabet'i karıştırmayınız. Şâyet bir daha teahhur ettirirler de nice sudâ'ı mûcip olur..

Burada hiçbir şeyler yoktur. Düğün başlamış; fakat kimseyi afv yok.. Bakınız dediğim çıktı mı, çıkmadı mı? Bâkî cümleye selâmlar, duâlar...

I Temmuz

LXVII.

Kemal, babasının 8 ve 15 Haziran tarihli mektuplarını biraz geç almıştır; bunun sebebi bir evvelki mektupta anlattığımız Beyoğlu yangını yüzünden Melik'in bu mektupları yerine vaktinde verememiş olmasıdır. Aşağıdaki mektubun ilk paragrafının son cümlesinden, birisine pek mühim mes'elelerden bahseden bir mektubunu da, Fanton vâtısıyle gönderdiği seziliyor.

İstanbul'da bulunan Mösyö Fanton, Kemal'e, Prens'in yâni Fâzıl Paşa'nın kendisini sevdiğinden, hakkındaki teveccühünün devâm ettiğinden bahseder[1]; Âlî Paşa ile de görüşmüştür; Paşa, "Memlekete hizmet için vaktiyle senin meziyyetlerine nekadar güvendiğini söyledi" diyor; istediği zaman İstanbul'a gelebilmesi için de bâzı şeyleri kabûlü şartıyle Kemal'e izin verilecektir[2]. Fanton, Âgâh Efendi'nin dâimâ aleyhindedir; onun, Prens Fâzıl Paşa'nın gözünde bittiğini, mahvolduğunu yazarken, Kemal'e görüşmemesini, uzak durmasını, Londra'da ondan kaçmasını tavsiye eder[3]. Reşad Bey'e de güvenmemesini[4], Ziya Paşa'nın İstanbul'da hiç nüfûzu kalmadığını[5], mektuplarında sık-sık tekrarlar. İşte Fanton'un mektuplarındaki bu gibi havâdisleri kasden Kemal, artık böyle martavallara, büyüklerin teveccühüne, kazandığı tecrübeler neticesinde inanmaz; çünki Fâzıl Paşa, Âlî Paşa ile elbirliği ederek, Kemal'i *Hürriyet*'e yazmaktan men'etmişlerdir; maksatları, Avrupa'daki gençlerin Kemal olmayınca birşey yapamayacaklarına inanmalarıdır. Ziya Paşa'nın, *Hürriyet*'i idâreye başlar başlamaz İngiltere hukûmeti tarafından dâvâ edilmesi de onların bu fikirlerine, yâni Kemal hareketsiz bir hâle getirilince

[1] Fanton'un Kemal'e mektubu (Bk., Midhat C. Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 29).

[2] *Aynı esr.*, c. II., s. 50, 51.

[3] *Aynı esr.*, c. II., s. 21, 25, 29, 32, 38, 49, 64.

[4] *Aynı esr.*, c. II., s. 38.

[5] *Aynı esr.*, c. II., s. 28. 19.

işlerin yürümeyeceğini ve Bâb-ı âlî aleyhinde neşriyâta devâma muvaffak olamayacaklarını gösteren bir delildir; fakat Âlî paşa bu düşüncelerinde yanılıyor. *İnkılâb* gazetesini çıkaran Mehmed Bey ile Hüseyin Vasfî Paşa, Kemal'den daha tehlikelidir. Kemal, Fâzıl Paşa'nın te'siri ile Erzurum vâlî muâvinliğini kaybetmiştir. Fâzıl Paşa'nın hâlâ devam etmekte olan yardımı, bu kaybı fazlası ile karşılamaktadır; Hüseyin Vasfî Paşa'nın ise kaybettiği Kemal'inkinden fazladır; Devlet hizmetinden ayrılmasa idi, şimdi müşir, belki de ferîk olacaktı; üstelik onu bu işe teşvîk eden kimseler, gālibâ Murad V. yüzüstü bırakmıştır ve *İnkılâb*'ı çıkaran bu şahıslar, hiç kimseye muhtaç olmadan, maksadlarına, yâni Abdü'l-'Aziz'in hal'ine çalışmaktadır. Fâzıl Paşa ile Murad V. ise, bunlara yardım edecdekleri yerde uyumaktadırlar; Abdü'l-'Aziz tahttan indirilir ise, güvendikleri Âlî Paşa'nın dostluğunun bir işe yaramadığını o zaman anlayacakları fikirindedir.

Kemal'in, belki mektubunun yakalanmasından korktuğu için, müphem bir ifâde ile anlattığı bir mes'ele vardır. Bu münâsebetle, Tiran Hânedanı'ndan Sa'îd Sermedî'nin, 1865'de Âlî Paşa için tertip ettiği sū'-i kasdi hatırlatıyor[6]; böyle bir hâdise vukū' bulursa Avrupa müdâhale edecek, ört-bas edilemeyecektir. Herkesin bu kadar kīnini celbetmek doğru değildir; Rizâ Paşa da, kendisine düşman olan uşağı tarafından öldürülmüştür[7]. İşte bunun için berikilerin īkāzı lâzımdır. Bu hususta onlara verilecek nasihatin, meydana çıkacak belâları önleyeceğini bildiren Kemal'in bahsettiği, her hâlde, kim için olduğunu bilmediğimiz bir sū'-i kasd tertibidir.

Mektupta yine kapalı olarak bahsedilen bir sahte kâğıt mes'elesi var; bu yüzden hoşa gitmiyecek bâzı hâdiseler olmuştur. 4 Mart, 1870 tarihli mektubunda da, böyle bir mes'eleden, V. Murad'ın adamlarından Karakaçan'ın idâresizliği yüzünden kimsenin duymasını istemediği birşeyin sağır sultan'a bile duyurulduğundan, kerâmet sâhibi olmadığı için bu cihetten kabahati olmadığından bahsetmişti. Bunun, Murad V. ile alâkalı bir mes'ele olduğunu sanıyoruz.

Kemal'in bu mektubu ifâdece müphem de olsa, Âlî Paşa ve Fâzıl Paşa, Avrupa'ya çağırılan gençler hakkında fikirlerini, nasıl bir siyâset ta'kip ettiklerini, o devir için tehlikeli siyâsî bâzı mes'eleleri az-çok aydınlattığından mühimdir.

Bu mektup da 1870'de yazılmıştır; çünki bahsi geçen hâdiseler, meselâ Fanton'un İstanbul'da bulunması, *İnkılâb* gazetesinin Abdü'l-'Aziz aleyhindeki neşriyâtı bu yılda rastlar.

Mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 313). M. Cemal Kuntay tarafından ikinci paragraf iki def'a neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 93 v.d., 515).

[6] Ahmed Râsim, *Şinâsî*, s. 31.

[7] Alî Rıza (Es'seyyīd) Paşa, 1252 Ramazan'ında (1837), Kadir gecesi Ayasofya câmi'inde minber dibinde, Mûsâ nâmında biri tarafından şehid edilmiştir (Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. II., s. 398). Bu hususta M. Cemal Kuntay'ın eserinde tafsilât vardır (*Namık Kemal*, c. I., s. 94).

67. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — ?. VII. 1870

Velîni'metâ,

Bu gün, 8 ve 15 Haziran tarihli mektuplarınızı birden aldım. Her mes'elesinin cevâbı, bu arîzamdan evvel elinize vâsıl olur. Yalnız bir maddesine daha emîn olduğum için, bu mektupla cevap yazarak Fanton vâsıtasıyle göndermeği münâsip gördüm.

Efendi'nin teveccühü bana münhasir olduğunu, obirlerini hiç tanımayacağını yazar. Avrupa'ya geleli üç ve böyle şeyleri okuyalı, tahkik edeli on yıl oldu. Elhamdüli'llâh büyüklerde öyle vefâ falan olmadığını lâyıkıyle öğrendik. Şimdi, martavala kulak asacak kadar çocuk değiliz. Bana olan mahabbetin, şerrime lânet kabîlinden olduğunu ve buna dahî *Hürriyet*'in tahririnde gösterdiğim metânet ve hüsn-i idâre ile, ben gazeteden çekilir çekilmez berikilerin başına gelen felâket, Avrupa'da birşey yapmak isteyenler Kemal'in muâvenetine muhtaç olduklarına delâlet eylediğinden neş'et eylediğini bilmeyecek kadar eşek değilim. Lâkin bu mütâleada olanlar fenâ hâlde yanılıyorlar. *İnkılâb*'ı çıkaranlar vallâhi benden muhâtaralıdır ve can burunlarına gelmiştir. Ben Mustafa Fâzıl Paşa'nın emri ile Erzurum vâlî muâvinliğini terkettim; herif bana kaybettiğim şeyin bedelini ma'ziyâdeten veriyor. Bîçâre Hüseyin Paşa ki şimdiye kadar devlet hizmetinde dursa, müşir ve hiç olmazsa ferîk olması mukarrer idi. Sırf beriki Efendimiz'in teşvîkı ile bu belâlara uğradı. Bir adam ateşe saldırılıp da, arkasından ben ânı tanımam denilmez. Size haber veririm; ellerinde bir teşebbüs varsa, maksatlarının tervîcine, hiç kimseye muhtaç olmadan çalışacaklardır. Eğer olmazsa herkesin nihâyet karârı, nefsini zatîyeye teslim etmektir. Yine efendilerimizin ikisi de kulakları üzerine uyusun; Âlî Paşa, o vakit kendilerine dostluğunu gösterir.

Sahte o kâğıdı, ki mûcib-i endîşe olmuştur, ben verdim. Ne yapıldığı zaman vücûdünden haberim var idi; ne de benim imzâmı istediler. Kuvve-i kudsiyyeye mâlik değilim ki beriki eşeklerin ettiği hezeyânı keşfedeyim de, men'ine kalkışayım?

Şurasını da söyleyeyim ki, eğer bir kerre berikiler gemi azıya alır da belâ çıkarmağa kalkışırlarsa, iş öyle Sermedî vak'ası gibi falan

ört-bas edilemez; çünkü Avrupa'nın icap edecek müdâhalesi hazırlanmıştır. Alî Riza Paşa'yı öldüren uşağı gibi, herkesi derece-i intikāmın nihâyetine sevketmek, kâr-ı akıl değildir.

Bu ifâdâtın beri tarafa aynen nakli lâzım değil; fakat hasbete'nli'llâh bir hayr-hvâhâne nasihat ederseniz, belki ileride her taraf için zuhûru melhûz olan belâların önü alınır ve o hâlde pek büyük ecirre nâil olursunuz...

LXVIII.

Kemal, bir evvelki mektubunda belki Mustafa Fâzıl Paşa, belki Sultan Murad V. tarafından gönderilecek paranın hâlâ gelmediğinden bahsetmişti; aşağıdaki mektubundan bu paranın henüz eline geçmediği anlaşılıyor. Efendi'nin teşekküre ve hayrete şâyân bulduğu kazancı, Mustafa Fâzıl Paşa'ya Şirket-i 'Azîzîye adlı bir şirketin te'sisine müsâade verilmesi, Zât-ı şâhâne'den Tarabiya'da kasr ihsânı mes'elesi ile[1] de alâkalı olabilir. *Kur'ân*'ın tab'ı ve satışı hakkında îzâhat vermiyor; bu hususta İstanbul'da bulunan Fanton'dan ma'lûmat alınabileceğini yazıyor[2].

Muhteviyatca mühim olmayan bu mektup, yazıldığı yıl kaydedilmemekle berâber, Fanton'un İstanbul'da bulunduğu sırada, 1870 Temmuz'unda kaleme alınmıştır. Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında, kendi el yazısı iledir (Nu. 299).

---

[1] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 1407, 27 Safer, 1287 / 29 Mayıs, 1870.

[2] Fanton, Kemal'e gönderdiği bir mektubunda, İstanbul'a geldiğindenberi ne gibi işler yaptığını anlatır : 100 Sultan Murad'dan, 200 altun Mustafa Fâzıl Paşa'dan, Abdü'l-'Aziz'den de bir Mecîdîye nişânı almıştır. Fâzıl Paşa'dan 25,000 frank, 15 ve 30 Eylûl tarihinde alınacaktır. *Kur'ân*'ın basılması için izin, Türk ve Arap el yazmalarının tab'ı, biri Fıransızca, diğeri Türkçe iki gazete çıkarılacağı, kendisinin tekrar Türkiye'ye gelmesi için Sadâret'ten müsâade verileceği, Fâzıl Paşa'nın müstakbel dâmâdı Halil Şerif Paşa'nın dostluğunun kazanılması, Fâzıl Paşa nezdinde gerek kendisinin, gerek Kemal'in i'tibârının iâde edileceği..Saydığı bu şeyler mümkin olunca derhâl Londra'ya dönecektir (M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 61 v. d).

Fanton'un bahsettiği bu şeyler Kemal ile pek de alâkalı değildir; o, bu işlerini yürütebilmek için Kemal'den faydalanmıştır. Şâirimiz İstanbul'a dönünce Fanton hâlâ Londra'ya dönmemiş bulunduğuna göre, işlerin hemen hiçbiri tehakkuk etmemiş demektir; ancak Mecîdîye nişanı ile, Devlet hazînesinden 200, Sultan Murad'dan 100 Osmanlı altunu almağa muvaffak olmuştur. Kemal'in İstanbul'a dönünce, bir evvelki mektubun mukaddimesinde bahsettiğimiz gibi Fanton'u görmek istemeyişi, bu menfaat-perest adamla konuşmağa bile tehammül edemediğini gösterir.

68. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 8 Temmuz, 1870

Velîni'metâ,

Bu hafta iki haftalık mektuplarınızı birden aldım. Cümlenin âfiyyet haberinden memnun oldum. Râgıb Efendi'nin iktisap ettiği ma'rifet, hakikaten şâyân-ı teşekkür ve teaccüptür. Sorduğunuz şeylerin cevâbı, mukaddemâ yazılmıştı. Para daha gelip çıkmadı; ânı bekliyorum. *Kur'ān* için Fanton'dan tafsîlât alırsınız.. Bâkî duâdır..

8 Temmuz

LXIX.

Kemal 1 ve 8 Temmuz, 1870 tarihili mektuplarında, nâmına gönderilecek paranın gelmediğinden bahsetmişti; hâlâ bu parayı alamamıştır. Fanton, şâirimize yolladığı 8 Temmuz, 1870 tarihli mektubunda, çocukları Alî Ekrem ile Feride'nin, karısı Nesîme Hanım'ın, Mustafa Âsım Bey'in sihhatce iyi, üveği annesi Mâide Hanım ile onun kız kardeşinin biraz hasta olduğunu yazar [1]. Kemal bunun için "Bizim vâlide ile hemşîre keyifsiz imişler" diyor.

Fanton, Kemal'e yazdığı mektuplarda, İstanbul'da Fâzıl Paşa'nın vermeği teaahhüt ettiği 50,000 lira ile bir matbaa açmak tasavvurunda olduklarını, kendisinin Fransızca, Kemal'in Türkçe haftalık birer gazete çıkaracağını, aynı matbaada el yazması Türkçe eserleri basacaklarını, bu sonuncu işi bilhassa Âlî Paşa'nın istediğini, Maârif Nâzırı Safvet Paşa'nın da tasvip ettiğini, bu mes'elenin halledilmek üzre bulunduğunu anlatır. Bu münâsebetle, eğer *Kur'ān*'ın neşri sırasında Kemal'in İstanbul'a dönmesine henüz izin çıkmamış olursa, Mustafa Âsım Bey'i Londra'ya götürmek niyetindedir; "Eğer sen, el yazması eserlerin basılması için açacağımız atelyenin nasıl kurulacağını görmesi lâzım gelir diye kendisine yazar isen, ihtiyar baban benimle Londra'ya gelecek" der [2]. Bu, Mustafa Âsım Bey'in üç seneden fazla görmediği oğluna kavuşabilmek için de bir vesîle olacaktır. İşte şâirimiz bunun için babasına, Londra'ya kadar yorulmamasını, Peşte'ye veya Viyana'ya gelmesini, isterse gidip her yeri gezebileceklerini yazar.

[1] M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 23. Fanton'un 20 Temmuz, 1870 tarihli mektunda da Kemal'in üveği annesinin kız kardeşinin *hydropisie*'ye (istiskā hastalığı'na) tutulduğu yazılıdır (*Ayn. esr.*, c. II., Kısım - I., s. 33). Bu kayid de aşağıdaki mektubun 1870 yılına âit olduğunu gösterir.

[2] *Ayn. esr.*, c. II., Kısım - I., s. 33, 38.

Fanton, yine Kemal'e gönderdiği mektuplarında, *Kur'ân-ı Kerîm*'in tab'ı işinden de bahseder. Fanton İstanbul'a gelirken Viyana'ya uğramış, büyük elçi Haydar Efendi'nin, bu hususta Âlî Paşa'ya bir tavsıye mektubu göndermesini te'min etmişti. Bu iş hakkında, Fâzıl Paşa ile İstanbul'a gidince görüşür; Paşa, *Kur'ân*'ın 50 - 100,000 nüsha kadar basılmasına tarafdârdır. İki nevi' tab'edilecek olan *Kur'ān*'ın basımından Fâzıl Paşa kadar, kızı Nazlı'nın müstakbel kocası Hâricîye Nazâreti Müsteşarı Mısırlı Halil Şerif Bey de memnundur. Âlî Paşa da, 50,000 nüsha alınması için emir verecektir. 10 nüsha da, Vidin Mutasarrıfı Aziz Paşa'nın alacağını bildirir. Fanton, *Kur'ân*'ın bir nüshasının Abdü'l-'Aziz'e takdîmi için Başmabeynci Nevres Paşa'yı iknâ' etmiştir; "Bu takdim edilecek nüsha bana kaymaklı falan bir ni'met getirecek sanırım" diyor [3].

Kur'ân'ın tab'ı işine Mustafa Âsım Bey pek de emniyetle bakmamış olacak ki, Kemal aşağıdaki mektubunda, *Kur'ān işinden emīn olun*, demek lüzûmunu hissetmiştir; esâsen şâirimizin de Fanton'a pek güvenmediği, bu işe girişmekte tereddüt ettiği, Fanton'un Kemal'e hitâben yazdığı mektubundaki, "*Kur'ân* işinin sonu neye varacak? Eğer işin icrâ tarafı fenâ giderse, teahhütlerimiz ne olacak? Tutmayacağın teahhüde ne diye girersin?" cümlelerinden anlaşılıyor [4]. Nitekim bu iş de müsbet bir neticeye varamamıştır.

Mektubunun sonunda Kemal bir de fıkra nakleder; bir yeniçerinin sekiz-on Moskof'la başa çıkması, geri kalan Moskof'un, boyuna biz Moskof'uz demesi, fakat başa çıkamaması esâsına dayanan bu hikâye ile, gālibâ Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup gençlerin verimsiz mücâdelesini anlatmak istiyor. Hemen hepsi, mücâdeleden çekilmiştir. *Hürriyet*'te Ziya Bey, *İnkılâb* gazetesinde Hüseyin Vasfî Paşa ile Mehmed Bey tuttukları çıkmaz yolda devam ediyorlar. Aşağıdaki mektubun son cümlesinde, "Eğer adamsalar, bizim Ağalar da bir iş yapsalar da anlasak" demekle, gālibâ artık bunlardan da —yardım görmedikleri için— pek ümidi kalmadığını söylemek istiyor.

Bu mektup, Kemal'in husûsî hayatına, bâzı siyâsî düşüncelerine âit şeyleri aydınlattığından mühimdir. *Kur'ân* mes'elesinde Fanton'un yazdıklarına güveni, henüz otuz yaşında bulunan şâirimizin bu gibi kimseleri pek iyi anlayamadığını gösterir.

Mektupta, Mustafa Âsım Bey'in baldızının hastalığını Fanton'un haber verdiği kaydediliyor; Fanton'un bundan bahseden mektubu 8 Temmuz, 1870 tarihlidir. Buna dayanarak aşağıdaki mektubun 1870'de yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun aslı Kemal'in el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 314); birinci paragrafın bâzı cümleleri M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 604).

[3] *Ayn. esr.*, c. II., s. 16, 18, 28, 32, 47, 61.

[4] *Ayn. esr.*, c. II., s. 47.

[5] *Ayn. esr.*, c. II., s. 23.

69. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Londra — 15. VII. 1870

Velîni'metâ,

Mektub-i âlîlerini aldım. İnşâ'llâh paralar bu haftaya yetişir. Ben elhamdüli'llâh âfiyetteyim. Fanton'un yazışına göre bizim vâlide ve hemşîre biraz keyifsiz imişler; inşâ'llâh bu haftaki mektuplarda bütün bütün sihhat haberlerini alırım. *Kur'ân* işinden emîn olun; mâdem ki *Tefsir* İstanbul matbaalarında basılmıştır, tâ muâhedeleri lâğvetmedikçe bizim *Mushaf*'ı men'edemezler. Fanton, beni görmek üzre buralara bir seyahat niyyetinde bulunduğunuzu yazar; eğer öyle bir niyyetiniz var ise, size Londra'ya kadar sıkıntı vermem; Peşte'ye yâhut Viyana'ya teşrîf etseniz kâfîdir. Hem görüşürüz, hem de isterseniz gider her tarafı gezeriz.

Beri tarafın işine gelince size bir fıkra söyleyim : Bir zaman sekizon Moskof İstanbul'a gelmişler. Mahmud Paşa'dan varillerine su doldururlar imiş.. Orada Yeniçeri eskisi birşey tesâdüf etmiş; heriflerle münâzea çıkarmış.. Varillerini, yokuştan aşağı doğru yuvarlamış, herifleri döğe döğe kaçırmış.. Yalnız içinde biri kalmış; hem muttasıl dayak yer, hem de "Biz Moskov, biz Moskov" der imiş.. Herifin sabrı tükenmiş, yüzüne bakmış da, "Ey oğul, Moskov'san bir b.. da sen ye!" demiş. Ânın gibi, eğer adamsalar bizim Ağalar da birşey yapsalar da anlasak.. Bâkî duâdır efendimiz.

15 Temmuz

LXX.

Kemal aşağıdaki birkaç satırlık mektubunu babasına, yakında Paris'e gideceğini haber vermek için yazmıştır. Londra'da bulunan Kemal'in, Paris'e gitmesinin sebebi, İstanbul'a dönme husûsundaki işlerini halletmek olduğundan, hayatında bir dönüm noktası teşkil eden bu mes'ele üzerinde de biraz duracağız.

Kemal, 7. 1. 1870 tarihli mektubunda. *Hürriyet* gazetesi ile alâkası kalmadığını arkadaşları nâmına da bildirmişti. Bu *İ'lân*, *Hürriyet*'te Ziya Paşa tarafından basılmadığı için, kendisi birkaç nüsha tab'ettirerek İstanbul'a yollamış, orada, Ebüzziya'ya göre 50,000 adet bastırılıp memleketin her tarafına dağıtılmıştır. Mektubun yazıldığı tarihten, bu hâdisenin cereyânına kadar, aradan yedi ay bir zaman geçmiş, Kemal'in bastırıp İstanbul'a yolladığı mektup üzerine Hüsnü Paşa, 19 Rebi' II., 1287 (19 Temmuz, 1870) tarihli mektubu ile, bu yazının kendisine ait olup olmadığını Kemal'den sormuş, aldığı müsbet cevap üzerine de aşağıdaki mektubu göndermiştir [1] :

[1] Süleyman Nazif, *İki Dost*, s. 17. v.d.

İZZETLÛ KEMAL BEYEFENDİ'ye

İstanbul — 10. VIII. 1870

İzzetlû Efendim,

Cevap-nâme-i vâlâlarını kemâl-i meserret ile aldım ve serâpâ mütâlea eyledim. Tehassûl eden memûniyyet-i kalbiyyemin en çoğu *İ'lân*-ı sâbıkınızın müeyyed olduğu âsâr-ı fetânetinizde metânet ve sebâtınızın beşâretine âittir ki, bu da beyan olunduğu üzre, hakikaten isminizin sırrına mazhariyetinizi işittiğimden dolayı, hasbî olarak selâmet-i hâliniz için gıyâben ve kalben hâsıl olan arzû-yı mahsûs-ı âcizânemin husûlüne delil olduğundan, keyfiyyeti Huzûr-ı Âlî-i sadâret-penâhîye arz ve hikâye ve cevapnâme-i vâlâlarını dahî takdim ve irâ'e ile vukū' bulan istirhâm-ı hâlisânem bi'lutfihi Teâlâ makrûn-ı müsâade-i aliyye olmasına mebnî, pederleri izzelû Mustafa Beyefendi nezd-i senâverîye celp ile görüşüldüğü sırada, kendisi eskiden bildiğim ve sevdiğim zevattan olduğunu anlayınca, bu yüzden dahî memnûniyyet-i âcizânem tezâyüt etmiş ve keyfiyyet mîr-i mûmâileyh tarafından zât-ı vâlâlarına bildirildiği gibi işbu nemîka-i senâverî dahî li-ecili'l-îsâl âna verilmiş ve gelecek olup da istediğiniz hâlde mesârif-i seferiyyeniz için 3,000 fırank verilmesine dâir taraf-ı senâverîden, devletlû Cemil Paşa hazretlerine yazılan tahrîrât-ı âcizî leffen savb-ı vâlâlarına gönderilmiştir. Bu sûretle selâmet-i hâl-i vâlâlarına münhasir olan delâlet, bervech-i muharrer, mücerred arzû-yi samîmî-i âcizîden ileri gelmiş bir hâl olup, başka bir mânaya muhavvel olamayacağından, muktezâ-yi fetânet-i aliyyeleri üzre, artık mihnet ve zicret-i gurbetten kurtulup, üç seneden ziyâdedir can gözü ile göremediğiniz semere-i fuâdınıza [2] mülâkî olmak ve inşâ'llâh-i Teâlâ, sâye-i me'âlî-vâye-i hazret-i pâdişâhî'de füyûzât-ı celîleyi kazanmak üzre, işbu delâlet-i âcizânemin hüsn-i kabûlü ile, hemen doğruca nezd-i âcizîye azîmet buyurmalarını ümid eder ve bir de bi'minhi Teâlâ ânlar da ileride mazhar-ı afv-ı âlî olmak üzre mahkûm olanlardan başka [3] rüfekā-yi sâirenizden sizin ile gelmek arzu edenleri dahî berâber getirebileceğinizi beyân ve îmâ eylerim oğlum efendim.

12 *Cemâdîe'l-evvelî*, 87 *ve* 28 *Temmuz*, 86

HÜSNÜ

[2] Hüsnü Paşa bu son ibâre ile, Kemal'in oğlu Alî Ekrem'i kasdetmiştir; çünki Alî Ekrem, babası Avrupa'ya gittikten iki ay kadar sonra, 1867 Ağustos'unda doğmuş, Kemal üç yaşını geçen oğlunu henüz görmemiştir.

[3] Hüsnü Paşa'nın bahsettiği mahkûmlar, *Hürriyet*'teki neşriyâtı yüzünden hakkında İngiltere Hükûmeti tarafından dâva açılan Ziya Bey, İskender Beyzâde Reşad ve Sağır Ahmed Beyzâde Mehmed Bey olabilir. Su'avî'nin ifâdesine göre Reşad Bey Polis mahkemesinde onbeş yıl nefye mahkûm edilmiş, Avrupa'ya bu sebeble kaçmıştır (*Ulûm* gazetesi, c. II., nu. 3, s. 800 v. d. *Aleyhimizde Bulunan Mahkûmlar Fıkrası* başlıklı yazı). Mehmed Bey'in ise, amucası Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâret'e geçmesini te'min için arkadaşlarını Âlî Paşa'nın katline teşvîkı, polis tarafından bu sû'-i kasd teşebbüsünün haber alınarak ta'kıbi üzerine Avrupa'ya kaçmış olduğu mâ'lûmdur; fakat mahkûmiyet hâdisesi yoktur (Bk., mektup, nu. 10, 16 Mayıs, 1867).

Zabtîye Müşiri Hüsnü Paşa'nın oldukça mülâyim bir ifâde ile yazılan bu mektubundan, Kemal'in arkadaşlarından ayrıldığını i'lân etmesi üzerine keyfiyyet Zabtîye Nâzırı tarafından Âlî Paşa'ya bildirilmiş, Mustafa Âsım Bey Sadr-ı a'zam'ın huzûruna celbolunmuş, yukarıdaki mektup Kemal'e gönderilmek üzre Âsım Bey'e verilmiştir. Hüsnü Paşa, Kemal gelmek istediği takdirde, Paris sefiri Reşîd Paşazâde Cemil Paşa'ya yollanacak olan ve Sadâret nâmına Hüsnü Paşa tarafından yazılan tahrîrâtın da, Âlî Paşa'ya gönderildiğini bildiriyor. Mektubun son satırlarından, Kemal'in eğer isterlerse, mahkûmlar hâriç diğer arkadaşlarının da İstanbul'a gelebileceği anlaşılıyor.

Hüsnü Paşa'nın 28 Temmuz, 1286 (1870) tarihli bu mektubundan sonra Kemal'in, İstanbul'a neden derhâl gelmediği de üzerinde düşünmeğe değer. Şâirimizin *Hürriyet*'ten ayrıldıktan sonra hâlâ Londra'da oturmasının İstanbul'ca iyi karşılanmadığını, Paris'te oturması husûsunda babası tarafından îkāz edildiğini, *Kur'ān*'ın tab'ı işi ile uğraştığı ileri sürülerek Londra'da kalması ma'zur gösterildiği ma'lûmdur[4]. Yine bu arada, yâni 1870 yılının Ocak-Ekim ayları arasında yazdığı mektuplarda bir sahte kâğıt mes'elesinden, bir mektubunda gizli kalmasını istediği bir mes'elenin Sultan Murad V. ve Karakaçan'ın idâresizliğinden dolayı herkese duyurulduğundan, işlerin alt-üst olduğundan bahsediliyordu[5]. Öte taraftan Alî Su'âvî de, *Ulûm Gazetesi*'nde, Kemal'in, Âlî Paşa hakkındaki bir hicvîyesini böyle bir zamanda neşretti[6]:

Âlî acabā âhire ermez mi zamānın,
İşrât-ı kıyāmetle mi hem-hâl olacaksın?
Cismin bu kadar haml-i sakīl ezmedi gitti,
Ey müfsid-i har vâr ise Deccâl olacaksın

kıt'asından ibâret bu hicvîyenin de, İstanbul'da Kemal aleyhinde bir fikir uyandırdığı muhakkaktır; hattâ Fanton, Kemal'e İstanbul'dan gönderdiği bir mektupta, hicviyelerinden, Âlî Paşa'nın memnun olmadığını Fâzıl Paşa'dan duyduğunu yazar[7]. İşte bütün bu hâdiselerden dolayı, Kemal İstanbul'a kolayca dönememiş, eğer tahminlerimizde yanılmıyorsak, biraz da, takdirle bahsettiği Hüseyin Vasfî Paşa ile Mehmed Bey'in *İnkılâb* gazetesi vâsıtasıyle giriştikleri mücâdelenin neye varacağını beklemiştir. Bunların muvaffakıyetsizliğine, birşey yapamayacaklarına inandıktan, *Kur'ān*'ın tab'ı işi bir çıkmaza girdikten sonra, İstanbul'a dönmesi bir zarûret hâlini almış bulunuyordu. Fâzıl Paşa'nın, Halil Şerif Bey'in tevassutu ile Âlî Paşa, Kemal lehine çevrilmiş, Hüsnü Paşa'nın Sadâret'ten yazılacağını bildirdiği kâğıt, Paris Sefiri Cemil Paşa'ya nihâyet gönderilmiştir.

İşte Kemal'in aşağıdaki mektupta Paris'e gideceğinden bahsi, her hâlde bu iş ile alâkalıdır; Cemil Paşa'ya, Hüsnü Paşa'nın mektubundaki kayıt mûcibince İstanbul'a dönmek isteyeceğini bildirecek, yol parası verilince de âilesinin yanına dönecektir.

[4] Bk. mektup, nu. 53, 20 Ocak, 1870.
[5] Bk., mektup, nu. 59, 4 Mart, 1870.
[6] C. II., nu. 19, 1287/1870, s. 1246.
[7] M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 19.

Bu mektup, Kemal'in hayatında bir dönüm teşkil eden İstanbul'a gelme mes'elesi ile alâkalı bir işini ta'kibini anlattığından mühim olabilir.

Şâirimizin Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasında, kendi yazısı iledir (Nu. 318).

70. MUSTAFA ÂSIM BEY'E

Londra — 28. X. 1870

Velînî'metâ,

Bu hafta mektubunuzu alamadım. Elhamdüli'llāh âfiyetteyim. Birkaç güne kadar Paris'e gideceğim. Gönderdiğim mektubu bir gün akdem Mehmed Bey'e veriniz.

Cümleye ayrı ayrı selâmlar ederim; bâkî duâ..

28 Teşrinievvel

LXXI.

Kemal, bundan evvel neşrettiğimiz 20. x. 1870 tarihli mektubunda babasına birkaç güne kadar Paris'e gideceğinden bahsetmişti; on gün sonra hakikaten Londra'dan Paris'e hareket etmiştir; aşağıdaki mektubundan, altı gündenberi Paris'te bulunduğu anlaşılıyor. İçerinin, herhâlde Bâb-ı Âlî'nin İstanbul'a dönmesi için müsâadesinden çok memnundur; Paris'te bulunmasının sebebi, Büyük Elçi Reşîd Paşazâde Cemil Paşa ile avdet ve harc-ı râh işleri husûsunda konuşmaktır. Babasına, hocası Fanton İstanbul'da bulunduğundan icâbeden işleri onunla konuşmasını yazıyor.

Mektup, Kemal'in bundan evvel neşrettiğimiz birçok mektupları gibi siyâsî fikirlerini, havâdisleri ihtivâ etmiyor; çünki İstanbul'a dönmesine birşey kalmamıştır; bu sebeple sâdece avdet mes'elesinden bahsediyor.

Fanton, İstanbul'dan gönderdiği bir mektuba bakılırsa, Kemal'in Paris'e gitmesine çok hiddetlenmiştir; çünki karısını, çocuğunu ona emânet etmiştir; diğer taraftan *Kur'ân*'ın tab'ı işini tâkip için de Londra'da kalmasını ister. Verdiği haberler arasında Halil Şerif Bey'in Viyana Büyük Elçiliği'ne ta'yini, selefi Haydar Bey'in İstanbul Şehremîni olacağı, Kânî Paşazâde Rif'at Bey'e dâiresinde rastladığı, görüşmekten çekindiği, avdet husûsunda Âlî Paşa'dan izin aldığı, v.b. şeyler vardır. Fanton bu mektubunun sonunda, "Demek ki bütün borçlar benim seyahatimin sermâyesi ile ödenecek. Süleyman'a gelince, bu adam sözünde duracağa benzemiyor; bu adam kaltabana benzer[1],, cümleleri ile, gālibâ Kemal'i araya koyarak alacağı parayı elde edemediği işe, Murad V.'ın lalası Süleyman Ağa vâsıta-

[1] M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., kısım-I., s. 46 v. d.

sıyle de hâl çâresi bulamadığını ifâde etmek istiyor; bahsedilen borç, *Kur'ân*'ın tab'ı mes'elesiyle alâkalı olabilir.

Kemal, Fanton'un ticâret işlerine karışmaktan hoşlanmasa gerektir; çünki babasına vaktiyle yazdığı bir mektubunda bu adama pek de güvenemediğini, onun, para işlerine karıştırılmamasını tavsıye etmişti. Esâsen İstanbul'a döndükten sonra da Fanton ile görüşmek istememiştir; bunu, Fanton'un tezkiresindeki, "Neden beni istemiyorsun?" ifâdesi[2] de açıkca gösterir.

Kemal Avrupa'dan İstanbul'a 1 Ramazan, 1287 (25. XI. 1870)'de dönmüştür[3]. Mektupta geçen, "İçerinin haberinden pek memnun oldum" cümlesi ile anlatmak istediği sevinci, İstanbul'a dönme husûsundaki izni ile alâkalı buluyor ve buna dayanarak yazıldığı yıl meçhûl aşağıdaki mektubun 1870'de kaleme alındığını tahmin ediyoruz. Hükmümüzde yanılmıyorsak, aşağıdaki mektubunun tarihinden ondokuz gün sonra İstanbul'a dönmüş bulunuyordu; elimizde mevcut vesîkalara göre bu mektup, yazıldığı yılı tesbit edebildiğimiz Avrupa mektuplarının sonuncusunu teşkîl eder.

Mektubun aslı Kemal'in el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 319).

71. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

Paris — 6. XI. 1870

Velîni'metâ,

En sonra mektubunuzu aldım. İçerinin cevâbından pek memnun oldum. İşte şimdi hocam oradadır; yapılacak şeylerin çâresine bakarsınız. Bendeniz, altı gündür Paris'teyim. Bu def'aki avdette denizde hayli sıkıntılar çektim. Şimdi elhamdüli'llâh-i-Te'âlâ sihhat ve rahatım yerindedir. Cümleye selâm..

6 Teşrinisânî

[2] *Ayn. esr.*; c. II., s. 72. Eserde, Fanton'un Kemal'e, görüşmek husûsunda yazdığı müteaddid tezkirelerin tercemeleri neşredilmiştir.

[3] Bu tarihi kaydeden Ebüzziya Tevfik, Kemal'in avdetinin Perşenbe'ye rastladığını, Âlî Paşa'nın emri ile gazetelerde bundan bahsedilmediğini yazar (*Yeni Tasvîr-i Efkâr*, c. III., nu. 272, 3 Mart, 1910). Yalnız, 1287 Ramazan'ının biri Perşenbe değil, Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'nın *Takvîmü's-Sinîn*'ine göre Cuma'ya rastlamaktadır ve o devir gazetelerinde avdet hâdisesinden hakikaten bahsedilmemiştir. İbnü'l-Emîn Mahmud Kemal'in eserinde de Kemal'in Avrupa'dan avdet tarihi, 1 Ramazan, 1287'dir (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. V., İst., Devlet Matbaası, 1938, s. 823).

LXXII. — LXXIV.

Aşağıdaki mektupların kâğıdına, âit olduğu zaman hakkında bir kaydı ve imzâyı ihtivâ etmemesine dayanarak, Avrupa'dan gönderildiğini tahmin ediyoruz. Birinci ve üçüncü mektup, İstanbul'la muhâberenin muntazam devam edemediğini anlatıyor. İkincide adı şifreli yazılan Karakaçan'a verilecek zarftan bahsolunması, Kemal'in Sultan Murad V.'la alâkasını aydınlatıyor; çünki bu şahıs her ikisi arasındaki haberleşmeğe tevassut etmektedir.

Mektupların üçü de Kemal'in kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 302, 316, 298).

72. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

29. IV. ?

Velîni'metâ,

Bu hafta hâlâ mektup alamadım; belki ileride alırım. Ben elhamdüli'llâh âfiyetteyim. Buraca, şimdilik şâyân-ı iş'âr birşey yoktur. Cümleye selâm ve duâlar..

29 Nisan

73. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

6. V. ?

Velîni'metâ,

Geçen hafta Âgâh Efendi vâsıtasıyle bir mektubunuzu aldım. İki hafta mektup almadığınızı beyan ediyorsunuz; hâlbuki bendeniz yalnız bir hafta mektup yazmamıştım. O da, posta günü Paris'ten çıktığımdan neş'et etmiş idi. Bu hafta daha mektubunuzu alamadım; bilmem hikmeti nedir? Ben elhamdüli'llâh kemâliyle âfiyetteyim. Melfuf zarfı Karakaçan'a veriniz. Şimdilik ândan başka buralarca şâyân-ı iş'âr birşey yoktur. Bâkî cümleye selâmlar ve duâlar..

6 Mayıs

74. MUSTAFA ÂSIM BEY'e

26. XI. ?

Velīni'metâ,

Bu hafta mektubunuzu alamadım. Ben elhamdüli'llāh âfiyyetteyim. Melfuf mektubu serī'an mahalline takdim ediniz. Bâkî cümleye duâ..

26 Teşrinisânî

LXXV.

N. Kemal'in kime yazdığı bilinmeyen ve tarihsiz olan bu mektubundan, dramatik eserleri, romanesk eserlere üstün tuttuğunu öğreniyotuz.

Bu mektup, romandan ziyâde sahne eserleri yazan N. Kemal'in dramatik nev'e temâyülünü göstermek bakımından ehemmiyetlidir.

N. Kemal tarafından ve "Avrupa'da iken bir zâta yazdığım mektupta, tiyatro mütâleasınca olan fikrimi şu ibâre ile beyân etmiştim" kaydiyle basılmıştır (*Celâl Mukaddimesi*, *Mecmua -i- Ebüzziya*, fī gurre-i Safer, 1302; *aynı risâle*, Matbaa-i Ebüzziya neşri 1309, s. 124). Bu iki neşir biribirinden farksızdır.

75.

"... Güzel oyun okumak, oynandığını görmek kadar lezzet vermese bile, yine roman mütâleasına müraccahtır; çünkü oyunda hayat daha şiddetli tasvir olunuyor. Mevzûa mütemmim sûrette gelen ta'rifât ve avâriz ise, hikâyelerde olduğu kadar mufassal ve müşevveş olmadığından, insanın teessürâtı birtakım lezzet-şiken fâsılalara uğramıyor".

III.

MAGOSA MEKTUPLARI

(Nisan, 1873 — Mayıs, 1876)

LXXVI.

25 Kasım, 1870'de Avrupa'dan dönen Kemal iki sene kadar resmî bir vazifeye ta'yin edilmemiştir. Âlî Paşa'nın 7 Eylûl, 1871'de vefâtı münâsebetiyle Sadârat mevkı'ine Mahmud Nedim Paşa'nın ta'yininden bir yıl kadar sonra, 1872 Ağustos'unda, Kemal'e Gelibolu Mutasarrıflığı tevcih olunmuştur[1].

Kemal Avrupa'dan döndüğü ve açıkta bulunduğu sırada, ilk sayısı 12 Kasım, 1870'de çıkan *Diyojen* adlı mizah gazetesinde imzâsız olarak yazılar neşretmiş, bu gazetenin henüz kapanmadığı esnâda, 13 Haziran, 1872'de ilk sayısı çıkan *İbret* gazetesinin başmuharrirliğini üzerine almıştır; Ebüzziya Tevfik'ın de muharriri bulunduğu bu gazetenin idâre müdürü, Kemal'in üveği annesi Mâ'ide Hanım'ın kardeşi Mâhir Bey'dir; Avrupa'daki arkadaşlarından Reşad ve Nûrî Bey de tahrir hey'etine dâhildir. Gelibolu Mutasarrıflığı'na ta'yini, işte bu gazetedeki muharrirliği zamanına rastlar.

İbret gazetesinin başmuharrirliğinde üç ay kadar çalıştıktan sonra Gelibolu'ya vazifesi başına giden Kemal, oradan B. M. rumuzu ile makāleler neşrinde devam etmiştir. 9 Kasım, 1872'de İstanbul'da Ebüzziya Tevfik tarafından çıkarılmağa başlanılan *Hadīka* gazetesine de Gelibolu'ndan makāleler göndermiştir. Bunlar umûmiyetle hürriyet fikirlerini yayma maksadı ile yazılmış ve devlet idâresini tenkid eden *Hürriyet-i Efkâr*, *Biz İstemesek Zelīl Olmazdık*, *Acabâ İstanbul'dan Niçin Asker ve Vergi Alınmaz*, *Meslek Fikri* v.b. makālelerdir[2].

İbret'in neşriyâtı, Kemal henüz Gelibolu'da iken dikkati çekmeğe başlamıştır. 23 Ekim, 1872'de gazetenin mes'ul müdürü Matbûât Müdürülüğü tarafından dâvet olunmuş, onun yerine gazetenin idâre müdürü Mâhir Bey gitmiştir. "Hey'et-i vükelâ cânibinden tevkil ve ta'yin buyurulan Bogos Efendi ile Matbûât Komisyonu'nda alenen yarım saat kadar sual ve cevapları istimâ' olunmuş ise de, karârı henüz netīce-pezīr olmadığından ileride buna dâir alınacak ma'lûmat derc

[1] Âlî Paşa'nın 7 Eylûl, 1871, 21 Cemâdâ II., 1288 tarihine rastlayan Çarşanba günü vefâtı, yerine M. Nedim Paşa'nın Sadâret mevkı'ine ta'yini (*Ruznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 1734, 22 Cemadâ II., 1288). "Gelibolu Mutasarrıflığı Kemal Beyefendi'ye tevcih buyurulmuştur (*Ayn. gazete*, nu. 1968, 8 Cemâdâ II., 1289, 13 Ağustos, 1872).

[2] Nu. 3, 5-7, 11, 14; 16-18, 23 Teşrinisânî, 1289 tarihli nüshalar. Ebüzziya'nın da kaydettiği üzre gazete bir ara ta'til edilmiş, kendisi Rodos'a nefyedilince 64'üncü sayısından i'tibâren (19 Nisan, 1290) kapanmıştır. *Hadīka* gazetesinin âdab-ı devlet-ü hükûmete mugāyir neşriyâtı dolayısıyle tarih-i i'lândan i'tibâren feshi (*Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 2215, 21 Cemâdâ I., 1290/1873).

ve beyan olunmak üzre şimdilik bu kadarla iktifâ olundu[3]" ifâdesinden, *İbret* gazetesinin İkāz edildiği anlaşılıyor.

Kemal Gelibolu'da üç ay kadar mutasarrıflık etmiştir; 1872 Aralık ayında, Cezâyir-i Bahr-i sefid Vâlîsi Âsım Paşa Gelibolu Mutasarrıflığı'na ta'yin ve Kemal azledilmiştir. 2 Ocak, 1873'de İstanbul'a dönmüş bulunuyordu[4].

Kemal'in Gelibolu'dan döndükten sonra *İbret* gazetesindeki neşriyâtına devam ettiğini görüyoruz. Matbûât idâresi tarafından 6 Şubat, 1873 tarihli beyan-nâmeye göre, "*İbret* gazetesi bir müddettenberi hilâf-ı nizam hareketi tervic yolunda iltizam eylediği neşriyâta ilâveten 109 numaralı nüshasında dahî o meâlde mütecâvizâne lisan kullanmış olması ile 13 Mart, sene 1867 ve 7 Zilkı'de, 1283 tarihli karâr-nâme mûcibince tarih-i i'lândan i'tibâren bir ay müddetle ta'til kılınmıştır. Fi-8 Zilhicce, 1289, 25 Kânunısânî, 1288[5]". Bu hâdiseden bir hafta sonra 14 Şubat, 1873'de Mahmud Nedim Paşa'nın yerine Sadâret mevki'ine Ahmed Es'ad Paşa ta'yin edilmiş[6], *İbret* gazetesi de bir aylık ta'tili sonunda tekrar neşriyâta başlamıştır; bu sırada *Hadîka* gazetesi de ta'til edilmiş bulunuyordu.

Ebüzziya Tevfik, "*Hadîka*'nın ikmâl-i müddet-i ta'tiliyyesinden evvel *Sirâc*'ı çıkarmak lâzım gelmişti; binâenaleyh 1290 Muharrem'inin 16'ncı, ve 1873 sene-i milâdîyesinin Mart'ının 15'inci günü birinci numarasını çıkardım[7]" diye bahsettiği gazetenin intişarı münâsebetiyle Kemal biraz sonra neşredeceğimiz mektubu göndermiştir; çok tabiî olarak hürriyet-perverâne bir yol tutacak olan bu gazetenin, neşriyâtı ile asrımızın terakkîlerine yardımda bulunmasını temennî ediyor.

Tarihsiz olmakla berâber, *Sirâc*'ın neşredileceği sırada yazıldığını kabûl edebileceğimiz bu mektup, Kemal'in yaşadığı devrin baskısına rağmen hürriyet telkîn eden yazıların neşrini nekadar pervâsızca temennî etmede bulunduğunu gösterdiğinden mühimdir. *Gayret* mecmuasında (18 Muharrem, 1298, nu. 117), daha sonra Ebüzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Tarihi* adlı tefrika eserinde (*Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 24 Nisan, 1910) neşredildi. Biz, her iki neşri de gözönüne aldık.

[3] *Ayn. gazete*, nu. 2025, 27 Şa'ban, 1289-30 Teşrinievvel, 1872.

[4] Gelibolu Mutasarrıflığı Cezâyir-i Bahr-i sefid Vilâyeti merkez Mutasarrıfı saâdetlû Âsım Paşa'ya tefviz (*Ayn. gazete*, nu. 2056, 5 Şevval, 1289-6 Kânunıevvel, 1872. *Hadîka*, nu. 28, 21 Kânunıevvel, 1289 : "Gelibolu Mutasarrıfı Kemal Beyefendi'nin Der-saâdet'e celbolunmalarına umûmen ahâlî teessüf etmektedir" (*Courriere d'Orient*). Kemal'in Gelibolu Mutasarrıflığı sırasında resmî kitâbet yerine edebî ifâde ile kitâbeti tercihi, sokak köpeklerini mavınaya bindirerek Boğaz'ın karşı tarafına göndermesi hakkında, bura Mutassarrıfı Giridli Mustafa Nurî Bey'den naklen oğlu Subhî Nurî İleri, izahat verir (*Hâtıralar*, *Yeni Adam* mec., nu. 322, 27 Şubat, 1941).

[5] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2096, 14 Zilhicce, 1289-12 Şubat, 1873.

[6] *Ayn. gazete*, nu. 2099, 19 Zilhicce, 1289-17 Şubat, 1873.

[7] *Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 24 Nisan, 1910.

76. *Sirâc* GAZETESİ'ne

İstanbul — Mart, 1873

Hadîka gazetesi başmuharriri bu def'a *Sirâc* nâmında bir gazete neşrine istihsâl-i ruhsat eyledi; gazetesinin birinci nüshası Cumartesi günü neşrolunmağa başlamıştır.

Tevfik Beyefendi, bu isimde bir gazeteye sâhip olmağı bir hayli zamandanberi arzu etmekte ve fakat yeni matbûât (ca), intişârına bildiğimiz birtakım esbâba mebnî gösterilmekte olan mâni'ler cihetiyle nâil-i emel olamamakta idi.

Gösterdiği sebat âkıbet min sebt-i niyyet kāidesini isbât eyledi. Muvaffakıyyetinden dolayı kendisini hâlisâne tebrik ederiz. Ümid ederiz ki gazetesi bittabi' ihtiyat edeceği meslek-i hürriyet-perverânede terakkıyyât-ı asriyyenin hâdimleri olur.

KEMAL

LXXVII.

Kemal'in Magosa'ya nefyinin başlıca sebebi, *Vatan - yâhut - Silistre* piyesinin temsili münâsebetiyle yapılan nümâyişlerdir. Magosa'da yazdığı mektupların anlaşılabilmesi için bu eseri ile, Magosa'ya nefyi ve yolculuğu hakkında bilgi vermeği faydalı buluyoruz.

Vatan - yâhut - Silistre piyesinin kısmen mevzûu ve bâzı kahramanları muhayyel değil, hakikîdir. Kemal, Ebüzziya Tevfik'e gönderdiği bir mektubunda, "*Silistre*'nin mevzûu müellifinin hayâli değildir. Benim yaptığım şey, Rumeli'nce Cennetmekân Sultan Mahmud Han zamanındaki Şumnu muhâsarasında naklolunan bir hikâyeyi bir dereceye kadar tevsi' için gördüğüm mecbûriyet üzerine Kırım muhârebesi sırasında vukū' bulan Silistre muhârebesine nakletmekten ibârettir ve maksad-ı te'lif ise millette olan hissiyât-ı vatan-perverâneyi tasvir idi; tiyartro yazmakta mehâret göstermek değil idi" diyor[1]. Kemal'in *Vatan* piyesinde, çocukken duyduğu bu vak'a dışında, Kars'ta iken şâhid olduğu ve Abdülhak Hâmid'e yazdığı mektubunda, "..Kırım muhârebesinde Kara-Fatma'yı, falanı bir tarafa bırakalım. Bir Kürt kızı nişanlısının arkasına düşerek gönüllü nefer yazılmış, Kars'a kadar gelmiş, bir taburun trampeteciliğinde bulunduğu hâlde şehid olmuştu. Cenâzesini gözümle gördüm; çünki o zaman Kars'ta idim" diye bahsettiği[2] hadisenin de mühim te'siri olduğu muhakkaktır.

[1] *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 53, Gurre-i Safer, 1304, s. 1673.

[2] Fevziye Abdullah, *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, Ankara, Güneş Matbaası, 1949, s. 84.

Vatan piyesinde vak'a önce Manastır'da, daha sonra Silistre'de geçer: Mektebi bitirdikten sonra Mülâzim olarak Manastır'a giden Ahmed Bey'in arkadaşlarından Alî Bey'in zevcesine, vilâyetin kaymakamı bir gece evine giderek tearruz etmiştir. Alî Bey, kaymakamı tabanca ile vurur; fakat Dîvân-ı Harb, onun bu hareketini alkışlamaz. "O zamanki Dîvân-ı Harb'in hâli ma'lûm", "Hani, bir rütbe üst tarafındaki zâbite çubuk doldurarak, vekilharclık ederek, ayak öperek, dayak yiyerek yetişen ağalar", Alî Bey'in kurşuna dizilmesine karâr verirler. Alî Bey'i kurşuna dizecek bölüğe kumanda emri de Ahmed Bey'e tevcih edilir. Ahmed Bey, böyle bir işi yapamayacağını, bunun âdeta bir kātillik olduğunu söyleyince keçeküläh edilir. Bu vaz'iyyetinden o kadar müteessirdir ki karısı ile iki çocuğunu bırakarak, *Âhiret için yaşayanların dünyası olan Hicaz*'a gider. Orada nefer olarak çalışmağa başlar, eski rütbesini tekrar kazanır. İsmini değiştirmiştir; onu herkes artık Ahmed Bey değil, Sıdkı Bey olarak tanımaktadır.

Manastır'da, çok küçük bir yaşta bıraktığı oğlu ölmüş, iyi bir tahsil ve terbiye görerek yetişen kızı Zekiye ise, babasının, kaybolduğunu veya öldüğünü sanmaktadır.

Silistre harbi başlamıştır. Zekiye'nin sevgilisi İslâm Bey gönüllü olarak harbe iştirâk edecektir. Zekiye ile vedâlaşır. Onun pençeresi önünde, gönüllülere, uzunca bir hitâbede bulunur ve bu hitâbesini "*Beni seven arkamdan gelsin!*" cümlesiyle bitirir. Zekiye, bu sözler üzerine, ölen kardeşinin esvaplarını giyerek İslâm Bey'in ardından Silistre cephesine koşar.

Zekiye, vatan sevgisini, şahsî aşkına üstün tutan ve kendisini bırakıp giden sevgilisi İslam Bey'i bulur; savaşta, en tehlikeli işleri, en basit gören, *Ya gāzī, ya şehit* kelimelerini dillerinden düşürmeyen hahramanlar arasına karışır. Ölümleri mûcize kabîlinden atlatan, en büyük tehlikelere, dâimâ, *Kıyâmet mi kopar* diye mütevekkilâne girişen Abdullah Çavuş ile İslâm Bey'in bir cephâneliği ateşleme hareketine, Zekiye de iştirâk ile, yaralanan sevgilisini bizzat tedâvî eder ve İslâm Bey kendine gelince, Zekiye'yi tanır.

Diğer taraftan, Sıdkı Bey'de de esasen, Zekiye'nin, kızı olduğuna dâir şüpheler uyanmıştır. İslâm Bey'in bir dalgınlık eseri olarak, Zekiye'yi, orduda tanındığı Âdem adıyle değil, Zekiye diye diye çağırması bu şüphelerden, Sıdkı Bey'i kurtarır.

Harp zaferle sona erer; İslâm Bey ve Zekiye'nin düğünleri ve zaferin kazandırdığı sevinç ile, piyes neticelenir.

Burada, piyesin tahlili üzerinde duracak değiliz[3]; Yalnız, eserin mevzû'undan başka, kahramanlarından Abdullah Çavuş ve İslâm Bey'in muhayyel değil, hakikaten yaşayan birer şahsiyet olduğunu söyliyelim: Abdullah Çavuş'un asıl adı Mustafa'dır. Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa'nın kumandasında çalışıyor. Topçu kumandanı Mûsâ Paşa şehit düşünce, asker, ye'se kapılıyor. Ruslar'ın cephâneliğini Mustafa Çavuş, Konyalı Hüseyin Çavuş'la ateşliyor. İslâm Bey ise, genç ve güzeldir; bu harbe, yüzyirmi Arnavut'la gönüllü olarak iştirâk etmiş-

[3] *Mîzan*'cı Murad Bey'in *Vatan* piyesi hakkında güzel bir tenkid makālesi vardır (*Mîzan*, nu. 41, 26 Kânunısânî, nu. 42, 2 Şubat, 1888). Ayrıca bk., *Sa'y* mecmuası, nu. 9, 15 Şubat, 1303.

tir. Kendisiyle yapılan bir mülâkatta, bu îzâhatı veren Abdullah Çavuş, Zekiye'yi bilmediğini, yalnız, orduda yaralılara bakan bir gencin bulunduğunu, bunun kız olduğu rivâyet edildiğini söyler.

Mustafa Çavuş, Ömer Paşa'nın inhâsı üzerine İstanbul'a, kendisine bağlanan maaş mes'elesi için gelmiştir. Konuşurken, *Vatan* piyesinde olduğu gibi, "*Kıyâmet mi kopar?*" demek âdetidir[4].

Servet-i-Fünun mecmuasında da, *Silistre Kahramanı Abdullah Çavuş* başlığıyle, cephâneliği nasıl ateşlediği anlatılır ki bu, *Vatan-yâhut-Silistre*'deki vak'anın aynıdır. Mecmuanın kapağına, Mustafa Çavuş'un resmi de konulmuş, fotografın altına, "*Kemal Bey'in Vatan piyesinde mezkûr Silistre muhârebe-i-kadîmesinde Rus muhâsara ordusu cephânesini ateşlemiş olan kahraman Abdullah Çavuş... Doksanbeş yaşını mütecâviz olup, bu def'a Hükûmet-i-meşrûta-i-Osmâniye'ce kendisine 300 kuruş maaş tahsis edildiği gibi, askerî müzesine vâsıta edilmek üzre de şu resmi çıkarılmıştır*" cümleleri yazılmıştır[5].

N. Kemal, vak'asının ana hatları hakikî olan bu eserinin yaşamış olan kahramanlarına, kendi rûhunu verdi. Hudut boylarında, şehitlerimizin kemiklerinin çiğnenmesine tahammül edemiyen kahramanlar.. "*Her karış toprağı, ecdâdımızdan birinin kanıyle yuğurulmuş iken, kimse üzerine iki damla gözyaşı dökmek istemeyen bir vatan..*". *Fikrinde nekadar ümīdi, gönlünde nekadar arzusu varsa, vatan sözü meydana çıkar çıkmaz birden sabaha rast gelmiş yıldız gibi görünmez*" olan, göğüslerini, vatan sınırlarını korumak için yapılmış bir istihkâm farzeden askerler ve Tuna boyları.. Her karış toprağında babamızın veya kardeşimizin bir kemiği bulunan ve suları bulandıkça, üzerine çıkan topraklar, muhâfazasıyçün can veren vücutlerin eczâsından olan Tuna.. Osmanlılar yaşadıkça, bizim olan Tuna boyları..

Silistre kahramanları ağzından söylenen ve,

Âmālimiz, efkârımız ikbāl-i-vatandır
Serhaddimizē kal'a bizim hâk-i-bedendir
Osmanlılar'ız, zīnetimiz kanlı kefendir
Gavgāda şehādetle bütün kâm‿alırız biz
Osmanlılar'ız, can veririz, nām‿alırız biz.

*

İşte adū karşıda hāzır silâh
Ârş yiğitler, vatan‿imdādına!.
Ârş ilerī, ārş!.. Bizimdir felâh
Ârş yiğitler, vatan‿imdādına.

kıt'alarıyle başlayan marşları da ihtivâ eden eser ilk önce, 1873 Nisan'ının birinci günü, Salı akşamı, Gedikpaşa tiyatrosunda temsil edildi. O gece, çok kalabalık olan tiyatroda, Mustafa Fâzıl Paşa da varmış. Eserde, sık sık geçen "*Yaşasın vatan!*" seslerine, halk da iştirâk etmiş. Alkışlar arasında sahneye çağırılan N. Kemal'i, tiyatrodan çıkarken teşyi' etmişler.. Halk, "*Yaşasın Kemal, yaşasın millet!*" gibi nidâlar arasında "*Murâdımız budur, Allāh murâdımızı versin!*" cümle-

[4] *Tasvīr-i Efkâr* gazetesi, nu. 93, Eylûl, 1909.

[5] Nu. 110, Haziran, 1326.

leriyle, hürriyete tarafdârlıklarını, Abdü'l-'Aziz yerine, velîaht Murad'ı istediklerini îmâ etmişlerdir [6].

Vatan piyesinin temsili münâsebetiyle *İbret* gazetesi bâzı neşriyâtta bulundu; seyircilerden birkısmı Kemal'i görmek için *İbret* matbaasına gelmiş, "Var olsun Kemal-i millet!,, diye başlayan, vatanî duygularının coşkunluğunu anlatır mâhiyette bir tezkire bırakmışlardır. Gerek bundan bahseden, gerek eserin ikinci temsilini tasvir eden, Kemal ile eserinin gördüğü rağbeti öğen ve Avrupa'dan ardadaşı Hacı Nûrî Bey'in makālasinin neşri [7], *İbret*'in lâğvı için gösterilen resmî sebeplerdendir. Gazete, 5 Nisan, 1873 tarihli 132'nci sayısını müteâkip, 6 Nisan, 1873 tarihini (7 Safer, 1290-25 Mart, 1289) ve Tercemân-ı dîvân-ı hümâyun nâmına Sa'dullāh imzâsını taşıyan şu resmî tebliğ ile kapatılmıştır: "Gazetelerce akdem vezâ'if, umûma nâfi' havâdis ve mebâhis ile meşgûl olmak kaziyyesi iken, *İbret* gazetesinin tuttuğu meslek şahsiyyât ile uğraşmak ve nizâmât ve icrâ'ât-i devlete te'vîlât-ı hod-serâne ile ta'riz ve kavâ'id-i esâsîye-i hükûmete karşı neşr-i mütâle'ât ile ezhân-ı nâsı taglit etmekten ibâret olduğundan ilgāsı lüzumu birkaç def'a tekarrür etmiş olduğu hâlde, mücerred Hükûmet-i seniyye'nin matbû'ât hakkında derkâr olan efkâr-ı terakkıyyât-perverânesi eseri olarak islâh-ı tavr-ı meslek etmesine intizâren gâh ta'til, gâh tenbih ile iktifâ olunmuş idi. Bu muâmele-i i'tidal-kârâne, intibâhını mûcip olacak yerde bi'l'akis meslek-i müttehazinde isrârını fetîh olup, bu kerre 129 numaralı nüshasında ve Nûrî imzâsı ile 131 numaralı nüshasında yazdığı makālede usûl-i hükûmet-i seniyye ile kābil-i te'lif olamayacak birtakım tecâvüzât-ı mütecâsirâneyi şâmil mütâle'ât derc ve tahkiye etmek derecesine kadar gitmiş olduğuna ve 130 numaralı nüshasındaki *İki İmzâlı Varaka* ünvanlı makālenin hâtimesinde isti'mâline cür'et eylediği ta'bir, hedef-i hareketini sarîhan ta'yin etmiş olup, böyle bir gazetenin bekāsında ise mehâzîr-i mülkîye müsellem bulunduğuna binâen ber-mûcib-i karâr-nâme tarih-i i'lândan i'tibâren külliyyen ilgā kılınmıştır [8]".

İbret'in lâğvının ertesi günü, yâni 6 Nisan Pazar günü Nûrî Bey'le Namık Kemal, tiyatroya âit bâzı mes'eleleri müzâkere için Güllü Agob'un tiyatrosuna gitmişlerdir. Âlî Bey'in de bulunduğu müzâkere sırasında Kemal, Zabtîye Müşirliği'nden istenildiği söylenilerek tevkif edilmiştir; hâdiseden bir saat kadar sonra da Kemal'in neden dönmediğini düşünen Nûrî Bey çağırılmış, önce Bâb-ı Zabtîye'ye, oradan da Habshâne-i umûmî'ye götürülmüştür [9].

[6] Nûrî Bey, *Akkâ*, İst., 1293, s. 5 v. d. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, İst., Matbaa-i âmire, 1340, s. 182. İbnü'l-Emin M. K. İnal, Sadr-ı a'zam Ahmed Es'ad Paşa'nın, bu gösterilere tarafdâr olduğu için, 16 Nisan, 1873'de azledildiğini yazar (*Son Sadr-ı a'zamlar*, c. III., s. 420-22).

[7] Nu. 130, 3 Nisan, Perşenbe, nu. 131, 4 Nisan Cumà.

[8] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2134, 8 Safer, 1290-7 Nisan, 1873. Bu hususta Bereketzâde İsmâil Hakkı'nın *Yâd-ı Mâzî* adlı eserinde de îzâhat verilmiştir (İst., Tevsî'-i Taba'ât Matbaası, 1332, s. 46 v. d.).

[9] Nûrî Bey, *Akkâ*, s. 6 v. d.

Ahmed Midhat Efendi, bir akşam Beyoğlu'ndaki *İbret* matbaasında işlerini bitirdikten sonra Mehmed Cevdet ile Gedikpaşa tiyatrosuna gitmiştir; hayli kalabalık olan tiyatroda bir müddet etrâfı seyre dalar; bu sırada perde açılır açılmaz bulunduğu locanın kapısı vurulmuş, içeriye giren bir polis, Zabtîye Müşirliği'nden istenildiğini bildirerek, onu tevkif etmiştir. Hiçbir şeyden haberi olmayan Ahmed Midhat burada Kemal ve Nûrî Bey'in tevkıfini, Hakkı adındaki bir talebenin de aranılmakta olduğunu Ebüzziya Tevfik'ten öğrenmiştir. Ahmed Midhat'in tevkıfinde, *İbret*'te çıkan bir makālesindeki *Hükûmet-i seniyye ümmet-i tâbi'ası* ibâresindeki ikinci terkibin *ümmet-i metbûası* diye çıkmasının da te'siri vardır; hattâ buna, *İbret*'in lâğvı sebepleri arasında sayılacak kadar ehemmiyet verilmiştir [10].

Bereketzâde İsmâ'il Hakkı, *İbret*'e birkaç makāle vermiş, bunlar vâsıtasıyle Kemal'in takdirini kazanmıştı; o sırada Şehzâdebaşı'nda oturan Kemal'in evine de birkaç def'a gitmiş, Beyoğlu'nda Haçopulo Çarşısı'ndaki *İbret* gazetesi idârehânesinde de onunla birkaç kerre görüşmüştür [11].

Yukarıdanberi üzerinde durduğumuz bu tevkıf hâdiseleri münâsebetiyle Namık Kemal'e ve arkadaşlarına hiçbir tebliğ ve îzâhta bulunulmamıştır; yalnız *Basîret* gazetesi muhtelif vilâyetlere nefyedildiklerini i'lân etmiş, o zaman Umûmî Habshâne'de mahbus bulunan Kostaki Efendi'nin verdiği bu gazete vâsıtasıyle âkıbetlerinden haberdâr olmuşlardır.

İrâde-i seniyye'ce derhâl ve husûsî bir vapurla nefyedilmeleri icâbediyordu; fakat o sırada husûsî bir vapur hazır bulunmadığından Hidiviye posta vapurlarından *Dikhaliyye*'ye bindirilerek, 9 Nisan'a rastlayan Çarşanba günü İstanbul'dan ayrıldılar. Zabtîye me'murlarından Binbaşı Bahrî Bey (Adana Vâlisi iken vazifesinden ayrılan Bahrî Paşa), Yâver Emîn Efendi, Yüzbaşı Hüseyin Ağa, dört nefer ve zabtîye refâkatinde idiler. Bahrî Bey, Kemal'in Kıbris'in merkezi Lefkoşe'ye, Nûrî ve Hakkı Bey'in Akkâ'ya, Ebüzziya ile Ahmed Midhat'in Rodos'a nefyedildiklerini ancak vapurda haber vermiş, hâdisenin sebebi muzir neşriyatta bulunmak ve gazetecilik olduğunu söylemekle iktifâ etmiştir. Ertesi sabah Kal'a-i Sultânîye'de *Dikhaliyye* vapurundan, orada karakol bekleyen küçük bir vapura *Pesendîde*'ye nakledildiler ve Kal'a-i Sultânîye'de Hakkı Bey'in izâhına göre bir hafta, Ahmed Midhat ve Nûrî Bey'in ifâdesine göre üç-dört gün kaldılar. Cezâları ağır olduğundan karaya çıkarılmamışlardır; vapurda mahfuz kalmaları icâbediyordu. İstanbul'dan Bahrî Bey'e gönderilen bir telgrafta gereken yerlere sevkleri için *Hanya* vapurunun gönderildiği yazılmıştı. Ahmed Midhat ile Ebüzziya Tevfik Rodos'a gelince vapurdan indirildiler. Namık Kemal ile arkadaşları o geceyi de vapurda geçirdiler; vapurun kömür işi ancak ertesi günü akşamı sona ermiş idi [12]. Bu münâsebetle o gün Rodos'a inenler ile vapurda kalanlar arasında birçok mektuplar gelip gitmiştir [13]. Kemal'in aşağıdaki mektubu da bu sırada yazılmıştır. Bir gurûbu tasvir eden mektubu, Ahmed Midhat ile Ebüzziya Tevfik, Rodos'a indiklerinin ertesi sabahı dışarıdaki bir masanın üzerine konulmuş olarak bulmuşlardır. Ke-

[10] Ahmed Midhat, *Menfâ*, Kırkanbar basımı, 1293, s. 69. Böyle bir sebep yok!

[11] *Yâd-i Mâzî*, s. 45 v.d.

[12] Nûrî Bey, *Akkâ*, s. 12.

[13] *Yâd-i Mâzî*, s. 82 v.d.

mal'in Magosa yolculuğu esnâsındaki tehassüslerini aydınlatma bakımından mühim olan bu mektup, Ebüzziya Tevfik tarafından neşredilmiştir (*Yeni Tasvîr-i Efkâr* gazetesi, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, nu. 377, 9 Teşrinievvel, 1910).

77. MİDHAT'la TEVFİK'e

Hanya vapuru — Nisan, 1873

Bilmem gurûba dikkat ettiniz mi? Brigthon'danberi güneşin denizden gurûbunu seyretmemiş idim. Bu gurûb, azametiyle, mehâbetiyle, cirmindeki cesâmeti ile hakikaten güneşe başka bir halâvet veriyor. Bayağı, Gelibolu'nun tulûunu, fakat mahzûnâne tanzîr ediyor. Erken uyanmağa muvaffak olursam, tulûu da seyreder, size bildiririm; uyanamazsam, sonra siz bana yazarsınız. Bâkî bekā-yi âfiyyet.. Nûrî ile Hakkı selâm ediyorlar.

Kardeşiniz,

KEMAL

LXXVIII.

Kemal ve arkadaşları İstanbul'dan Nisan'ın sekizinde uzaklaştırılmakla berâber günlük gazeteler böyle bir haberi aksettirmemişlerdir. Hareketlerinden bir gün sonra çıkan bir gazetede, "Mülgā *İbret* gazetesinin muharrirleri Kemal ve Hacı Nûrî Bey'ler ve Ahmed Midhat ve Hakkı Efendiler ile bunlara peyrev olan *Sirâc* gazetesinin sâhib-i imtiyaz ve muharriri Tevfik Bey'in geçen Pazar günü Bâb-ı zabtîye'de taht-ı tevkîfe alındıkları tahkīk olunmuştur. Bu zatların sebeb-i ahz-ü tevkıfleri ile haklarında ne muâmele olunacağına dâir sûret-i resmiyyede mâlûmâta muvaffak olunamadı ise de, bâzı mevsuk haberlere bakılır ise, *İbret* gazetesinin tuttuğu meslek dâimâ efkâr-ı ahâliyi tahrik ve tahdiş cihetine sevketmekte olduğu hâlde bâ-karâr-ı âlî ilgāsına hükmolunduktan sonra dahî *Umûma Veda'* ünvânı ile çıkardıkları mâtem-nâme, ezhân-ı halkı bulandıracak bir sûrette yazılmış olmasından, Hükûmet-i seniyye mûmâileyhimi taht-ı tevkîfe almağa mecbur olmuştur" denilmesi [1], bir müddet için de olsa, nefyedilmelerinin halka bildirilmediğini gösterir. Ancak 10 Nisan tarihli gazetelerde, "...*İbret* gazetesinin Başmuharriri Kemal Bey ile, Hacı Nûrî Bey ve Ahmed Midhat ve Hakkı Efendiler ile *Sirâc* gazetesinin sâhib-i imtiyaz ve muharriri Tevfik Bey'in Hükûmet-i seniyye cânibinden taht-ı tevkîfe alındıklarını yazmıştık. Şeref-sâdir olan emr-ü irâdeye mebnî efendi-i mûmaileyhim Rodos, Kıbris ve Akkâ'ya nefyolunmak üzre posta-i hidivî vapurlarından dün akşam hareket eden *Mısır* nâm vapura râkiben şimdilik Çanakkal'a'sına

[1] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2136, 10 Safer, 1290-9 Nisan, 1873, Çarşanba.

'izâm kılınmışlardır" [2] haberine rastlıyoruz. 15 Nisan tarihli *Cerîde-i Havâdis*'te, ".. Bunların müddet-i nefyleri el-ân sûret-i resmiyyede i'lân kılınmadığı misillû Bâb-ı zabtîye'de icrâ kılınan muhâkemelerine dâir şimdilik bir ma'lûmat alınamamıştır. Bu sûretle bunların esbâb-ı nefyleri mâlûm değilse de *La Turquie* gazetesinin kavlince Gedikpaşa tiyatrosunda icrâ edilen lu'b üzerine gösterilen nümâyiş, tevkıflerinin sebebi olduğu zannolunmaktadır. Kemal Bey'in eser-i kalemi olan ve iki def'a mezkûr tiyatroda oynanılan işbu lu'b, Hükûmet-i seniyye'ye dokunur sûrette bâzı te'vilâtı şâmil olup, her nekadar birinci def'a oynandığı vakit tiyatrodaki nümâyişe Saltanat-ı seniyye me'murları tarafından muhâlefet gösterilmedi ise de, bu misillû nümâyişâtı ve bir şahsın efkâr-ı muzirresi hakkında tiyatroda hâsıl olan gürültüleri bir vakitte Saltanat-ı seniyye kabûl edemeyeceği müberhendir ve bu efkârı, min-ba'd tiyatro-yi mezkûrda mevkı'-i icrâya konulacak lu'bların evvel-emirde Zabtîye Müşîriyyet-i celîlesi'nin nazar-ı tedkik ve kabûlüne arzolunması hakkında muaharren ittihaz kılınan tedbir dahî te'yid ve isbât eder. Saltanat-ı seniyye ittihaz buyurduğu işbu tedbir ile, hemen düvel-i Avrupa'nın kâffe-i memâlikinde mer'î-ü'l-icrâ olan kā'ideye riâyet buyurmuştur" îzâhâtı verildikten sonra, aynı sütunda, Midhat Efendi ile Nûrî Bey'in Akkâ'ya, Kemal'in Kıbris'e, Ebüzziya Tevfik ve Hakkı Bey'in Rodos'e nefyi rivâyeti naklediliyor [3].

Bundan önce neşrettiğimiz mektubun mukaddimesinde, N. Kemal ve arkadaşlarının nefyi sebeplerinden, Ebüzziya ile Ahmed Midhat'in Rodos'ta, Nûrî ve Hakkı Bey'ler ile şâirimize veda'larından bahsetmiştik.

Rodos'taki arkadaşlarından ayrıldıktan sonra *Hanya* vapurunda kalan bu üç arkadaş, Lefkoşe'ye gideceğini sanıyordu. Muhâfazalarına me'mur ta'yin edilen Zabtîye bölük ağalarından Süleyman Ağa, N. Kemal'e hitâben, "Efendi, size dâir bana bir ferman vermediler; acabâ doğruca Vâli'ye mi gönderdiler?"; "Bundan on sene mukaddem, eşkıyâ-yi meşhûreden Küçük Alî nâmında birisinin i'dam fermanını götürdüm. Sivas Vâlisi Arnavud Zeynel Paşa'ya verdim; ertesi günü Saray Meydanı'nda ferman kırâet olunduktan sonra, Küçük Alî'yi cellâdın önüne oturtup i'dam ettiler. Beyefendi, hatırınıza birşey gelmesin; sizin gibi çelebî bir Bey için, böyle bir ferman yoktur" demiş ve N. Kemal'i endîşelendirmişti [4].

Namık Kemal için Abdü'l-'Aziz tarafından verilen 10 Nisan, 1873 (II Safer 1290) tarihli ve Zabtîye Müşîri ile, o sırada Kıbris mutasarrıfı bulunan Veys Paşa'ya hitâben yazılan fermanda, "... Tevkı'-i ref'i-i hümayûnum vâsıl olıcak ma'lûm ola ki, *İbret* gazetesi'nin muharriri Kemal Bey'in ba'zı neşriyât-ı muzirreye ibtilâsı ciheti ile teb'îd ve terbiyesi lâzım gelmiş olduğundan kendisinin li-ecili't-te'dip Magosa Kal'esi'ne kal'e-bend olamak üzre Kıbris'e tard ve nefyi, emr-ü irâde-i aliyyemi müteallik olmuş olmağın sen ki Zabtîye Müşîri müşârünileyhsin, mûmâ-ileyhi me'mûr-ı mahsûse tevfîken kal'e-bend olmak üzre Kıbris Cezâiresi'ne nefy ve irsâle sarf-ı reviyyet eyleyesin ve siz ki mutasarrıf-ı müşâr ve nâib-i mûmâ-ileyhimâsınız vüsûlünde merkûmu kal'e-bendlik cezâsı hakkında olan usûle tat-

[2] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2137, 11 Safer, 1290, 10 Nisan, 1870, Perşenbe.

[3] Nu. 2139, 16 Safer, 1290, 15 Nisan, 1870.

[4] Alî Bey, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vakāyi'-i Mühimme*, s. 37 v. d.

bîkan meks-ü ikāmet ve mahall-i âhare hareketine irâde-i ruhsat olunmayup, her hâlde firardan muhâfazasına be-gāyet i'tinâ ve dikkat ve bilâ-ferman ıtlākından mücânebet ve vusûlünü der-saâdetime tahrir ve iş'âre mübâşeret eyleyesin. Fî'l-Yevmi'l-hâdî min Şehr-i Saferi'l-hayr li seneti tis'îne mi'âteyni ve elf" deniliyordu[5]; fakat Kemal ve arkadaşları bu ferman ve muhteviyâtı hakkında birşey bilmiyorlardı.

Bu üç arkadaş Rodos'tan ayrılıp Magosa'ya doğru hareket ettikleri o gecenin birkısmını, biribirleri ile konuşarak, neş'e içinde geçirmişlerdi; denizin sâkinliği ve ay ışığı, onlara da bir sükûnet vermişti. Gece yarısı hava birdenbire kararmış ve dalgalar gemiye hücûma başlamıştı. Hakkı Bey'in keyfi kaçmış, N. Kemal de yatmağa gitmişti. Yalnız kalan Nûrî Bey'e bitmek üzre bulunan bir mumun ışığı o sırada,

Yāna yānā kalmadī cismimde tākat ey çerāğ
Sen de döndün āteş-î hicrānla yanmış gönlüme

mısra'larını ilhâm etmişti; bunu, uyuyamadığı için tekrar yanına gelen Kemal'e okudu;

Belki rahmeyler de sen mahzūn olursun ey vatan
Bakma hicrānınla gel kānā boyanmış gönlüme

beytini, N. Kemal işte bu münâsebetle, Magosa yolculuğu esnâsında söyleyivermişti[6]. Biraz sonra kamaralarına inip tekrar yatan Kemal ve Nûrî Bey, gözlerini açtıkları zaman, vapurun Kıbris adası önünde olduğunu gördüler. Bahrî Bey, Rodos'ta olduğu gibi yine evvelce çıkmıştı; yarım saat sonra da gelip Kemal'i aldılar[7].

Kemal ile vedâ'laşan Nûrî ve Hakkı Bey, Tuzla iskelesine yanaşmış olan *Hanya* vapurundan dürbinleri ile, onun bindiği sandalı ta'kibettiler. Daha sonra adaya çıkınca suvârî zabtîyeleri ile birlikte, atlı olarak, adanın sâhili boyunca ve sağa doğru yol aldıklarını gördüler. Ancak o zaman, vapurda bulunan ve Kıbris'i iyi bilen bir zâbitten bu yolun Lefkoşe'ye değil, Magosa'ya gittiğini öğrenmişlerdi[8].

Kemal aşağıdaki mektubunu Magosa'ya nefy haberini aldıktan sonra yazmış, vapura dönen Bahrî Bey ile göndermiştir. Mektup, Kemal'in bu haber karşısındaki nikbinliğini, metânetini, böyle zamanlarda, ilerideki birçok mektuplarında da göreceğimiz gibi işi mizâha döktüğünü anlatmak bakımından kayde değer. Nûrî Bey'in *Akkâ* adlı eserinde mevcuttur (İst., 1293, s. 13).

[5] Ferman'ın tarihi, metinde görüldüğü üzre, 11 Safer, 1290 (10 Nisan, 1873)'dür. Alî Ekrem Bolayir, bu tarihi 1290 (10 Nisan, 1873) şeklinde kaydetmiştir (*Namık Kemal*, İst., Devlet Matbaası, 1930, s. 50). Sa'deddin Nüzhet Bey de Ferman metnini neşretmesine rağmen, 15 Safer, 1290 (M : 1873) olarak gösterir (*Namık Kemal'in Hayatı*, Yeni Şark Kitabevi, 1933, s. 63 v. d.). M. Cemal Kuntay'ın eserinde (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 179 v. d.) klişesi ve yeni harflere çevrilmiş metni mevcut olmakla berâber, Milâdî ve Hicrî tarihlerin tam karşılığı tesbit edilmemiştir. Ferman'ın tarihi 11 Safer, 1290 - 10 Nisan, 1873'dür.

[6] Kemal'in matbu' şiirleri arasında ve Türk Tarih Kurumu'ndaki yazma şiir mecmuasında bu beyte rastlamış değiliz.

[7] Nûrî Bey, *Akkâ*, s. 13 v. d.

[8] Bereketzâde Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, s. 85 v. d.

78. NÛRÎ BEY'e

Nisan, 1873

Birâder,

İş fenâ ..Ben, Magosa'ya gidiyorum. Siz de elbet Akkâ'da kalmazsınız; Fîzan'ı falan boylarsınız. Sakın mektubumu okuyup da benim için telâş eyleme! Magosa'ya gidiyorum, ammâ Kâğıt-hâne'ye gider gibi gidiyorum. Magosa'da nar olur, Akkâ'da yoksa, yaz, göndereyim ..Bâkî gözlerinden öperim.

KEMAL

LXXIX.

Kemal'in Magosa'ya nefyi esnâsında Ahmed Es'ad Paşa Sadâret mevkı'inde idi; fakat bu nefyi tasvip etmediğinden, az sonra sadr-ı a'zamlıktan uzaklaştırıldı ve yerine Şirvânîzâde Mehmed Rüşdî Paşa getirildi (17 Safer, 1290 / 16 Nisan, 1873)[1]. Kime hitâben yazıldığı belli olmayan bu mektubun, Şirvânîzade Rüşdî Paşa'nın oğlu Hakkı Bey'e gönderildiğini tahmin ediyoruz; başlangıc kısmı da bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir:

Kemal'in, İstanbul'dan Magosa'ya gelen uşağı, hakkındaki teveccühün devam etmekte olduğu müjdesini vermiş, o da, bu haberden kuvvet alarak, Ramazan münâsebeti ile kışlada değil, yine ihtilâttan memnu' olarak ve habs-i askerî tahtında ayrı bir evde oturabilmesi için, Kıbris mutasarrıflığına resmen müracaat etmiş, fakat bu istid'âsı cevapsız kalmıştır. Bunun üzerine, vaz'iyyeti bir kerre de Hakkı Bey'e yazmağı yersiz bulmuyor. Bu gün Sadâret mevkı'inde bulunan Mehmed Rüşdî Paşa da, birbuçuk sene önce Amasya'ya nefyolunmuş (15 Şa'ban, 1288 / 30 Ekim 1871), bir seneye yakın bu rada kaldıktan sonra, ancak 20 Cemâdâ I., 1289, (26 Temmuz, 1872) 'da afvedilmiştir. Serasker Hüseyin Avnî Paşa da, İsparta Valiliği'ne ta'yin olunarak İstanbul'dan uzaklaştırılmış (16 Ramazan, 1289/17 Kasım, 1872), ikinci def'a seraskerliğe 17 Zilhicce, 1289 (15 Şubat, 1873) 'da getirilmiştir[2]. İşte Kemal, bu gibi siyâsî hâdiselerin kurbânı olan Mehmed Rüşdî Paşa

[1] İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. III., 420 v. d.

[2] "İsparta'da bulunan Serdâr-ı esbak devletlû Hüseyin Avnî Paşa Hazretleri ile Amasya'da me'mûr-ı ikāmet olan Şirvânîzâde Rüşdî Paşa, Hazret-i Şehryârî'ce afvolunarak Dersaâdet'e gelmeleri için irâde-i seniyye'nin şeref-sânih olduğu (*Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 1958, 24 Cemâdâ I., 1289-30 Temmuz, 1872. Bu hâdiseler münâsebetiyle her ikisi hakkında daha fazla bilgi edinmek için bk., Alî Fuad, *Ricâl-i siyâsîye-i mühimme*, *Servet-i Fünun* mecmuası, 25 Şubat, 1926, nu. 1541-67; 18 Mart,

ile Serasker Hüseyin Paşa'nın uğradığı sürgün hâdisesini hatırlayarak, Şirvânîzâde Hakkı Bey'e böyle bir mektup yazmağı garip bulmuyor. 1873 yılının Eylûl veya Ekim ayında yine Şirvânîzâde Hakkı Bey'e yazdığı bir başka mektubunda da, Ramazan münâsebeti ile ayrı bir eve çıkabilmesi için recâda bulunmuştur.

Kemal aşağıdaki mektubuna, maksadını îzah ile başladıktan sonra, Magosa'nın hâricî görünüşünü tasvir eder; bura halkının maddî vaz'iyyeti ve iktisâdî ıztırapları hakkında bilgi verir. Mâbeyn-i hümâyun başkâtibi iken, 1288 Şa'ban (1870, Ekim-Kasım) 'ında bu me'muriyetinden uzaklaştırılıp Kıbris'e nefyedilen Bursalı Emin (Vefatı: 1303 / 1885) Bey'in [3], Magosa'nın yılanlarını timsah sandığını yazan Kemal, buranın yılanları ile Lâstik Sa'îd [4] arasında muhtelif bakımdan benzerlik bulmaktadır. Kemal'in Sa'id Bey'e karşı bu tarz ifâde kullandığını, sırası geldikçe, başka mektuplarında da görecek ve husûmetin sebepleri üzerinde duracağız. Magosa'nın haşerâtını, havasını uzun-uzadı anlatan Kemal buraya nefyedilenlere dâir îzâhât da verir. Bunlar arasında kayde değer buldukları Şeyh Ahmed Efendi, İzmir şakîlerinden Katırcı Yani, Rusya'ya casusluk ettiği hâlde, cezâ müddeti dolmadan afvolunan İstelyanus, Bâbîler'dir.

Şeyh Ahmed Efendi, Abdülmecid saltanatının son yıllarında, 1859'da tertip edilen, fakat fiil sâhasına çıkarılamayan isyan ve sû'-i kasdin suçlularındandır. Bu hâdise ile alâkalı kırk kadar şahsın Kuleli kışlası'nda habsinden dolayı Kuleli Vak'ası diye anılan bu mes'elede Şeyh Ahmed Efendi, isyan ve sû'-i kasdi hazırlayanların başında gelir. Şeyh Ahmed Efendi, Süleymâniyeli olup, Kuleli Vak'ası esnâsında kırkaltı yaşında idi. Gizli cemiyetin kurulmasında âmil olduğu gibi, muhtelif şahıslar da, bu cemiyete onun vâsıtasıyle dâhil olmuşlardır. Tahkikâtin cereyan tarzı, Şeyh Ahmed Efendi'nin ölüme mahkûmiyeti, sonradan Pâdişâh tarafından afvı, 29 Rebi' 1. 1276 (26 Ekim, 1859) tarihli ferman ile Magosa'ya sürüldüğü hakkındaki vesikaların asılları ve tıranskripsiyonları, Ulug İğdemir'in eserinde

1926, nu. 1543-69. İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. II., İst., Maarif Matbaası, 1942, s. 441 v. d. c. IV., s. 492 v. d.

Mahmud Kemal İnal, Hüseyin Avnî Paşa'nın 22 Cemâdâ II., 1288 (8 Eylûl, 1871)'de Seraskerlik'ten azl ile İsparta'ya nefyedildiğini kaydeder (*Son Sadr-ı a'zamlar*, c. IV., s. 490). 28 Ekim, 1871'de ikâmete me'mur edildiği İsparta'ya hareket ettiği, *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis* vâsıtasıyle i'lân edilmiştir (Nu. 1771, 15 Şa'ban, 1288).

[3] Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. I., s. 438. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. I., s. 36. Emin Bey'le berâber Zabtîye Müşîri Hüsnü Paşa da Kıbris'te ikâmete me'mur edilmiş, irâde-i seniyye'ce ikâmetleri Midilli'ye tahvil, bir müddet sonra her ikisi de İstanbul'a dönmüştür (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 1958, 1962, 1975, 24 ve 29 Cemâdâ I., ve 17 Cemâda II., 1289-1872).

[4] Kemal'in bir müddet idâre ettiği *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde çalışan, sonraları *İstanbul*, *Hakâyıku'l-Vakâyi'*, *Vakit*, *Tarık* gazetelerinde başmuharrirlik eden, *Şark* adında bir gazete de neşreden Kemal Paşazâde Sa'îd Bey (1848-1921), ayağına yaz-kış lâstik giymek âdetinde olduğundan, Lâstik Sa'îd diye ma'ruftur (İbnü'l-Emîn M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., s. 1615 v. d.).

mevcuttur [5]. Kemal ise, bu çok yakın dostu olan ve muhtelif mektuplarında adı sık-sık geçen Şeyh Ahmed Efendi'nin, kal'e-bendliğe neden mahkûm edildiğini bilmediğinden bahs ile, hiç olmazsa nefyi sebebini bildiği için, kendi hâline şükreder.

Kemal'in Magosa'ya nefyini hazırlayan başlıca sebebin, *Vatan - yâhut - Silistre* piyesinin temsili olduğunu, tahkikat ve Magosa'ya gelinceye kadarki yolculuk safhasını, daha önce geniş ölçüde anlatmıştık [6]. Kemal ile berâber nefyedilen Ahmed Midhat'in *Menfâ*, Bereketzâde İsmâ'il Hakkı'nın *Yâd-ı Mâzî*'sine dayanarak verdiğimiz o bilgi ile, aşağıdaki mektuptaki şeyler umûmiyetle biribirini tutmaktadır; yalnız İsmâ'il Hakkı, vapurun Rodos'a yanaştığı sırada, Bahrî Bey'e gelen bir telgraf vâzıtasıyle, gazeteciliklerinden dolayı sürüldüklerini öğrendiklerini, Kemal'in Magosa'ya nefyinden ancak Kemal Kıbris'te vapurdan inip de, Lefkoşe'ye değil, Magosa'ya doğru yol aldıktan sonra haberdâr olduklarını yazıyordu. Kemal ise, menfâsının Magosa'dan Lefkoşe'ye çevrildiğinin, kendisine Rodos'ta haber verildiğini kaydediyor. Biribirini yalanlayan bu iki ifâdeden, hangisinin doğru olduğuna kat'î bir hüküm verilemez. N. Kemâl'inkinin doğruluğunu kabûl ettiğimiz takdirde, aynı vapurda ve Kemal ile berâber bulunan İsmâ'il Hakkı'nın bu haberi duymaması garip ve imkânsızdır. Kemal'in hayatı için mühim olan bu mes'elenin halli, ancak bu hususta elde edilecek diğer vesikalar sâyesinde mümkin olabilecektir.

Şâirimiz, tevkıfinden başlayarak, Magosa zindanına gelinceye kadar geçen hayatını bütün safhaları ile tesbit ettikten sonra, Magosa zindanını da çok canlı sûrette tasvir ediyor; fakat o, hürriyet yoluna atıldığı zaman, bu uğurda hayatını dahî vermeği kararlaştırmıştır; tıkıldığı yer bir mezara benzemesine rağmen, sonsuz bir ferâgat ile, nefyine sebep olan *Vatan - yâhut - Silistre* piyesindeki, "*Altı da bir, üstü de birdir yerin*" mısra'ını okuduğunu duyuyoruz. İçinde çürüdüğü fecâati unutarak, ilk gece, dokuz saat uyuduğunu yazmaktadır; hâlbuki Kemal'den önce buraya gelen ve yukarıda bahsettiğimiz Bursalı Emin Bey, kal'enin hâricinden

[5] *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara-1937, s. 72, 76. Abdu'r-Rahmân Âdil, "*Yeni Osmanlılar*" *Tarihi ve İnkılâbât-ı fikrîye Münâkaşaları* adlı makâlesinde, "Sultan Mecîd'in katline ve tebeddül-i saltanata müncer olmak gâyesinden başka hiçbir gâyeye ma'tûf olmayan" Kuleli Vak'ası'nı, Ahmed Râsim'in "Meşrûtiyet ve Kânûn-ı esâsî istihsâl etmek" maksadı ile girişilmiş bir teşebbüs olarak tasvirindeki hatâlı görüşüne işâret ediyor; müellife göre, Engelhardt ve Ebüzziya Tevfik de ayni hatâya düşmüşlerdir. "Sultan Mecid'e Baltacılık etmiş, onun mest ve bî-şu'ûr, Tophâne Kasrı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na sevk olunduğuna şâhid bulunmuş olan Es'ad Efendi, vak'anın, sırf saray sefâhat ve rezâletinden ileri gelme bir hâdise olduğunu" şahsî müşâhede ve bilgisine dayanarak birçok def'a ifâde ettiği gibi, Mâbeyn Başkâtibi Rif'at Efendi'nin, Sultan Reşad'ın da, Kuleli Vak'ası'nın Meşrûtiyet ve Kânûn-ı esâsî istihsâli gibi bir fikre dayanmadığı kanâatinde olduklarını kaydediyor (*Hâdisât-i Hukûkîye ve Tarihîye*, cüz'-3, kısm-ı tarihî -3, 15 Maysı, 1341, s. 15 v.d.). Ayrıca bk., Muammer İzzet, *Kuleli Vak'ası ve Bir Ecnebî Müverrihi* (*Ayn. mec.*., cüz'-4, kısm-ı tarihî-4, 1 Temmuz, 1341, s. 18 v.d.).

[6] Bk., mektup, nu. 76, 78.

dâhiline naklolunmak ile, "Nüzûl getirecek derecede korku ve telaş" göstermiştir [7]. Nöbet bekleyen askerler, Emin Bey'in işte bu hâlini hatırlıyarak, sabahleyin boru sesinden, askerlerin ayak sesinden uyanmayan Kemal'in ebedî uykuya daldığını sanmışlardır.

Son kısmını elde edemediğimiz mektup, Kemal'in Magosa zindanındaki hayatını daha kolay devam ettirebilmek için başvurduğu çâreleri aydınlatıyor. Diğer taraftan *Vatan - yâhut - Silistre* temsilinin tevkîfine sebep olduğundan başlayarak Magosa'da geçen ilk gecesine kadarki intiba'larını tesbiti de mühimdir. Bu mevzû'a dâir Ahmed Midhat'in *Menfâ*, İsmâ'il Hakkı'nın *Yâd-i Mâzî*, Nûrî Bey'in *Akkâ* adlı eseri hâriç hiçbir yerde esaslı bilgiye rastlanılmadığı düşünülürse, mektubun değeri daha iyi anlaşılır. Magosa'ya nefyinden ne zaman haberi olduğunu anlatan satırları, yukarıda kaydettiğimiz gibi İsmâ'il Hakkı'nın bu hususta verdiği ma'lûmatî pek tutmaz; şu hâlde mektup, Kemal'in hayatı ile alâkalı bir mes'elenin aydınlatılması cihetinden de bizi îkāz etmektedir. Bunlardan başka Ahmed Midhat, Ebüzziya Tevfik, Bursalı Emin, Kemal Paşazâde Sa'îd, Şeyh Ahmed Efendi'ye dâir notlarını da buluyoruz. Mektup, ihtivâ ettiği hiciv unsurları, müstehzî, samimî ve serbest ifâdesiyle edebî bakımdan da kıymet taşır.

Tarihsiz, kime yazıldığı bilinmeyen mektupta birbuçuk yıl önce nefyedildiğinden bahsedilen Sadr-ı a'zam ile Serasker'in Şirvânîzade Rüşdî ve Hüseyin Avnî Paşa olduğunda yanılmıyorsak, Rüşdî Paşa'nın nefyinden, yâni 30 Ekim,, 1871'den, veyâ afvedilmesinden (Temmuz, 1872) birbuçuk yıl sonra yazıldığına göre, 1873 Mayıs'ında, veya 1873 Aralık'ında kaleme alınmış ve Şirvânîzâde Hakkı Bey'e gönderilmiştir [8]; mektubun, ifâdesinden, Ramazan ayını (1873, Ekim-Kasım) müteâkip yazıldığı anlaşıldığından, ikinci ihtimâl daha kuvvetlidir. Buna rağmen, Magosa mektuplarının daha iyi kavranılması için, mektuba, bu bölümün baş kısımlarında yer verdik.

Mektup önce Abdullah Cevdet tarafından Mısır'da İctihâd Matbaası'nda *(Ru'yâ ve Magosa Mektubu*, Kütübhâne-i İctihad, nu. 13, 1908*)*, Mart, 1907 tarihli kısa bir önsöz ile risâle hâlinde basıldı; eserde *Ru'yâ*'dan başka, *Bir Muhâcir Kızının Feryâdı* başlıklı manzûmeye de yer verilmiştir. Mektubun kime hitâben yazıldığı kaydedilmemiş, ricâlden birine gönderildiği hükmüne varılmıştır. Nâşir, mektubun yazma nüshaları tükendiğinden bahisle, Ezher talebesinden Kürdîzâde Ahmed Râmiz'nin himmetiyle tekrar tab' ve temsil olunduğunu yazar (5 Temmuz, 1908). Üçüncü paragrafın ikinci cümlesinden i'tibâren oniki - onüç paragrafı, Meşrutiyet'ten sonra *Mecmua-i Nevâdir*'de basılmıştır (Nu. 1, İkbâl-i millet Matbaası, 1324, s. 7 v.d.). Kemaleddin'in Şükrü'nün eserinde *Magosa Mektubu* başlığı ile, nereden

[7] *Mes Prisons Muâhazesi*, *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 130, 28 Muharrem, 1330.

[8] Şerif Hulûsî Sayman, bu mektubun Abdü'l-'Aziz'e hitâben yazıldığını kaydeder (*Namık Kemal Hakkında*, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Türk Dil ve Edebiyatı Enstitüsü Neşriyatı, II., İstanbul, Vakit Matbaası, 1942, *Namık Kemal'in Eserleri*, s. 356). Mektubun ifâdesindeki serbestlik ve samimîlik, Abdü'l-'Aziz'e gönderildiği hükmüne varılmasına kat'iyyen mâni'dir. Diğer taraftan mektupta geçen "Peder Paşa Hazretleri'nin şerîk-i mihnetleri olan Emin Bey" ifâdesi Abdü'l-'Aziz'e hitâbedildiği hükmünün, mektup okunmadan verildiğini anlatır.

alındığı yazılmaksızın, birçok yerleri yanlış okunarak neşredilmiştir *(Namık Kemal, Hayatı ve Eserleri*, İst., Kanaat Kitabevi, 1831, s. 49 v.d.). Riza Nur neşri de noksandır (*Türk Bilig Revüsü*, İskenderîye, 1936, c. VI,, s. 370 v.d.). Bâzı Parçaları, baştan bir sahifesinin klişesi, M. Cemal Kuntay'ın eserinde mevcuttur *(Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 221, 690 v.d.). Biz esas olarak Abdullah Cevdet tab'ını aldık; diğer neşirlerle mukâyese sûretiyle basıyoruz.

79. PİŞGÂH-İ ÂLÎLERİ'NE - ŞİRVÂNÎZÂDE HAKKI BEY'E (?)

1873

Beyefendimiz Hazretleri,

Bizim uşak bendeniz İstanbul'dan avdet ettiği sırada, hakk-ı âcizânemde bekā-yı teveccühât-ı devletlerini haber vermiş idi. O sırada Ramazan münâsebetiyle, kışlada oturmaktan ise, yine ihtilâttan memnu' olmak ve habs-i askerî tahtında bulunmak üzre bir eve çıkmaklığım câiz olup olmadığını, hukûmet-i mahalliyeden sormuştum; ona bir cevap gelmedi. Demek ki reddolunmuş [9]..

Bu kadar hükümsüz bir talebin makbûl olmamasını, uşağın ifâdesine mütenâkız gördüm; ânın için bayağı niyetimden nükûl edecek idim. Sonra yine düşündüm. Kendi kendime ben birşey yazarım; Beyefendi bu kadar sevâbık-ı ülfetle cevap vermez ve yâhut bi-gayr-i hakkın bana kırılır ise, bu vak'ayı da hâdisât-ı zamâne defterinin bir köşesine kaydediveririm. Görülecek muâmele nekadar garip olsa, daha birbuçuk sene evvel bi'l-muhâkeme nefye gitmiş bir zât, devletin makām-ı sadâretinde ve bir diğeri ser-askerlik hizmetinde iken ve hattâ hukûmetçe yüzlerine karşı bir kerre karınağrısı bile denilememiş birtakım ashâb-ı kalemin, Magosa, Akkâ gibi ufûnet ve kerâhetlerine nazaran rûy-i arzın kurtlaşmış iki çibanı denilmeğe lâyık olan yerlerde zindan-bend kalmasından agrep olamaz ya diyerek şu varak-pâreyi terkîm ettim [10].

[9] Krş. R. N., reddolundu.

[10] Mektubun buraya kadar olan kısmının müsveddesi, Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'nun dosyasından naklen, Kemal'in el yazısı ile klişe hâlinde ve yeni harflere de çevrilerek basılmıştır (Midhat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 221 v. d. d.). Bu müsvedde, basılan metinden farklıdır; öyle sanıyoruz ki Kemal, yazdığı bu kısmı beğenmemiş, yeniden kaleme almıştır. Bu müsveddeyi de aynen neşretmeği faydasız bulmadık :

"Beyefendimiz,

Arzın esfel-i tabakātına mesâmât-ı hâkten nüfûz-ı havâ gibi bulunduğum zîr-i

Teessürât-ı vicdâniyemden evvel, bir kerre Magosa'nın hâlini ta'rif edeyim : Burası, memâlik-i mahrûsenin fotograf ile küçülmüş bir harîtatü'z-ziyâresi denilse lâyıktır. Pençereden [11] bakıp da sahrâlar dolusu harâbelerini, dağlar paralanmışcasına taş yığınlarını gördükçe, Sûr-ı İsrâfil çalınmış, fakat ben işitmemişim zannediyorum. Kal'e'nin içi, birçok mezarlar [12] ile dolmuş; fakat isimlerine hâne diyorlar. Ara-sıra deliğinden, deşiğinden adamlar çıkıyor ki, çehrelerinin hâli, çürümeğe yüztutmuş mevtâdan, libaslarının şekli yarı yırtılmış kefenden zerre kadar farkolunamıyor.

Mücâhit var ise, buranın halkıdır; çünki havasından dört tarafa eslâha-i cedîde sadâsı kadar mütenevvi' ilel-i mühlike dağılıyor ve hattâ içlerinden en hafifi olan ısıtma bile insanı, şiş-hâne kurşunu kadar sür'atle öldürüyor.

Sâhib-i keşf bulunur ise, burada bulunur; çünki yevmîye [13] gıdâlarını birkaç dirhem arpa ekmeğine kadar indirmişler; hattâ arpanın kilesi otuzbeş kuruşa kadar satıldığından, birçoğu ânı da bulamıyor. «[14] مُوتُوا قَبْلَ اَنْ تَمُوتُوا » sırrına mazhar insan aranır ise, yine buralılardır. Kabristan gibi, kevneyn içinde bir menzele bulmuşlar;

zemîn-i belâya dahî ara-sıra dünyanın ahvâlinden bâzı haberler geliyor. O kabîlden olarak dâire-i devletlerinden İstanbul'a ve İstanbul'dan buralara akseden bir sadâya nazaren, gûya nâm-ı âcizânem meclis-i âlîlerinde mezkûr olmuş da, denilmiş ki, eğer taraf-ı âcizânemden, çektiğim meşakkati ve dâire-i devletlerine mürâcaati hâvî birşey yazmaklığım lâzım gelse, bir hüsn-i netice me'mûl olunur imiş.

Böyle bir mürâcaatın hâsıl edebileceği netice her ne olur ise olsun, ind-i âcizânemde hükümsüzdür; fakat mâdem ki hâlim tefekkud buyuruluyor imiş, sükût ile zât-i devletlerini merakta bırakmağa gönlüm kā'il olmadı. Hele ser-güzeştimin yazması bendenize ve okunması size, biraz zaman eğlence olabileceği mütâleası, şu arîzamın takdîmine, âdeta nefsimi icbâr eyledi.

Şimdilik mevkı'lerde bulunan tefâvüte nazaren zât-i vâlâları ile muhâtabeye kıyam etmek, garip olacağını düşündüm. Ancak nekadar garip olsa, daha birbuçuk sene evvel muhâkemesiz nefye gitmiş olan zevattan biri sadâret ve biri seraskerlik makāmında bulundukları hâlde birtakım adamların Hukûmet'ce muhâkeme değil, sual ve cevâba dahî uğramaksızın ve hattâ yüzlerine karşı bir kerre karnağrısı bile denilmeksizin, 'ufûnet ve kerâhetlerine nazaren rûy-i arzın kurdlu çibanı denilmeğe lâyık olan mevâkı'-i ma'lûmede zindan-nişîn olmasından agrep olamayacağını da, hâtırdan çıkaramadım".

[11] Krş., R. N., pençerelerden

[12] Krş. R. N. mezarla

[13] Krş., K. Ş. yevmî

[14] "Ölmeden ölünüz"; yâni maddeten ölmeden nefsinizi öldürünüz.

zî-hayat iken toprak içinde yatıyorlar; yemek, içmek kaydinden vâreste olmuşlar. Mevtâdan şu kadar farkları kalmış ki, İstanbul'da mezarlar üzerine açılan caddelerin kaldırım pârelerine varıncaya kadar bunlardan çıkıyor.

Hâl böyle iken yine bir bakışta buraları Londra'dan servetli zannolunur; çünki, geldim geleli mübârek memlekette Londra'dan ucuz birşey görmedim. Hele bolluk bir hâlde ki, mübârek Ramazan'da keçi eti ile, taş ile undan mürekkep bir siyah ekmek ve lezzette Ebûcehl karpuzuna yakın biraz bâdincan, bamye.. Bu ikisinden başka birşey görmedim. Koyun isteyen Hamel Burcu'nu yere indirmeğe, tavuk arzu eden Dîk-i 'Arş'ı saydetmeğe, süt arayan sihr ile Kamer'i yere indirip sağmağa muvaffak olur ise, ancak teskîn-i iştihâ edebilecek..

Bir de gālibâ, ahâlisi burada otura otura hamir işine karışmakta olan mahzûru iyice derketmiş olmalıdır ki, öyle unun, yufkanın hiçbir taraftan adı işitilemiyor.

Kuyularından çektirilip de içtiğimiz sudaki şâb ile küherçileyi bir yere toplasalar, Mısır Çarşısı'nı değil, Kāhire'nin barut-hâneleri ile Tanta mevlidi'nin şâhid-i pazar olan çingânelerini, asırlarca idâre eder. Evvel ağızdaki acılığı def' için rakı üzerine su içiyorduk; şimdi bi'l'akis su üzerine rakı içiyoruz.

Buranın nevâdirinden olmak üzre devlet-i dünya kadar müzeyyen, bî-vefâ eviddâ kadar zehr-âkin yılanları var. Hele kertenkelelerini peder Paşa hazretlerinin şerîk-i mihnetleri olan Emin Beyefendi timsah zannetmiş; fakat bendeniz cesâmetlerine [15], zarâfetlerine, u'cûbe-i kıyâfetlerine, eğilip bükülmekte ve insanın yüzüne baktıkça ağızlarını kulaklarına değdirmekte hâletlerine [16], bir taraftan koğuldukça diğer taraftan baş göstermekte mehâretlerine nazaren, dünyada dört ayaklı birçok Lâstik Sa'îd peydâ olmuş kıyâs ediyorum.

Bundan başka, eâlimizin haremlerindeki Hadım Ağaları'ndan, selâmlıklarındaki musîbet dellallarından ziyâde kargası, baykuşu var. Hele,

Fâresî zümre-i küttāb gibî nâ-mahdūd
Pîresî leşker-i küffâr gibî bî-pâyân

[15] Krş., R. N., cesâretlerine

[16] Krş., R. N., hâllerine

Sâir mu'ziyyâta bakılınca sivrisinek bayağı saz, tatarcık ise bir müjderes-i hâtır-nevâz addolunuyor. Esmâr ve eşcâr cinsinden ise, mübârek memleket hanzel ve mugeylân kesretinde bayağı en vahşî beyâbanlara müsâbekāt ediyor.

Ma'deniyyâta söz yok; her tarafı taş ile dolmuş.. Öyle taşlar ki, zaleme kalbi iken mütehaccir olmuş gibi en ufak parçası insana işkence etmekte bir cellâda bedeldir. Nâzenînler gündüzleri havadaki harâreti cezbederler; akşam olunca insanın yüzüne üflerler; bir hâlde ki, Cehennem teneffüs ediyor zannolunur. Geceleri rutûbeti alırlar; sabah olunca vücutlere neşretmeğe başlarlar; bir hâlde ki, adam, üzerine bulut kadar süngerler sıkılıyor[17] kıyâs eder.

. . . . . .

Toprağı ise gālibâ Benî Ḥamdān veya Tavâif-i mülûk-i İran'ın bakıyye-i vücûdünden her nasıl ise sevk-ı rûzgâr ile buralara atılmış olmak gerektir ki, göz çıkarmakta, kızgın milden geri kalmıyor. Hâsılı, her kim intihap etmiş ise, Allāh mükâfatını, niyyetinden[18] noksan etmesin!

«[19] حَيَاتُكَ ذَنْبٌ لاَ يُقَاسُ بِهِ ذَنْبٌ » muktezâsına, veyâ

Âlemin her hālinī hoş görmeyenler kör olā

duâsına mazhar olanlar için, ne güzel işkence-gâh ayırmış!

Ta'cīz etmedik ise, biraz da her türlü işkenceyi —umûm Avrupa'nın tasdīkı tahtına girmiş ve nihâyetinde ahkâmını nakzedenlere la'net olunmuş koca bir hat ile— ilgā eden ma'delet-i seniyye'nin bu menfâsında bulunanlardan bahsedelim :

Doğrusu şehrimiz menfâ husûsunda dahī enmûzec-i âlem denmeye şâyestedir. İlmi diyânetine, diyâneti himâyetine muâdil bulunan ve Kuleli Vâkı'ası'nda herkesce ma'lûm bir sırrın ketmini fedâkârâne iltizâm ettiği için evvel-emirde katle mahkûm ve muahharen katilden şeni' bin türlü ta'zībât ve belâya giriftâr olan Şeyh Ahmed Efendi burada..

[17] Krş., R. N. sıkıyor
[18] Krş., K. Ş., nihâyet noksan etmesin.
[19] "Senin hayatın, hiçbir günahla kıyaslanamayacak bir günahtır."

Gâh nübuvvet ve gâh ulûhiyyet da'vâsında bulunan ve hattâ bâzıları hâşâ Cenâb-ı Hakk'ı kendileri yaratmış olmak zu'mlarına kadar çıkışan Bâbîler burada..

Vaktiyle İzmir'i kesip almış olan ve bununla berâber hem-şehrîleri köylülere, me'murlarımızdan ziyâde hasenâtı dokunan meşhur Katırcı Yani burada.. Bildiğiniz Kemal burada.. Daha içimizde birçok kātiller, falanlar da var. Hâllerde, mesleklerde —eğer var ise— cürümlerde olan bu kadar tefâvüt ile berâber, ictimâ'ımıza bakıyorum da, hükûmet-i seniyye'nin mücâzât-ı âdilânesini mevte benzetiyorum. Bir adama musallat olmak isteyince sıfât-ü[20] ef'âlince hiçbir cihet-i temyīze bakmıyor.

Hâlimize gelince, işittiğime göre Şeyh Efendi Hazretleri mücâhede ile me'lûf deniyyât-ı alâyıkten müteneffir bir zat olduklarından[21] düştükleri belâyı hiç vazife[22] etmezler imiş; fakat mücâzât-ı kānûniyyenin eşedlerinden olan kal'a-bendliğe mahkûm olduklarının sebebini anlamağa[23] —velev yirmibeş sene göz nûru dökmeğe, dirsek çürütmeğe mühtac olsa bile—bu sinlerinden, bu fazīletlerinden sonra, talebeliğe tenezzül edecek kadar merak ederlermiş. Acabâ, bura menfîlerinin cezâsı serâir-i devletten midir ki kendilerine olsun bildirilmez. Bâbîler hazarâtı, yevmīye nâmı ile memleket me'murlarından ziyâde maaş alıyorlar[24]. Yiyorlar, içiyorlar; sâye-i seniyyede memâlik-i Osmânīye'nin taksimine çalışıyorlar; hele Devlet-i aliyye'nin kahr-ü izmihlâline duâdan bir dakīka hâlî oldukları yoktur.

Haydutluk ve kātillik ile ülfetim olmadığı için, Katırcı Yani ile sâir kal'a-bendlerin hâllerini tahkik edemedim. Yalnız şu kadar bir söz kulağıma çalındı ki içlerinde İstelyanus nâmında biri varmış; Rusya'ya casusluk etmiş, sonra Sırp hizmetine girmiş.. Sonra gelmiş Bulgaristan'ı ayaklandırmağa çalışmış.. Nihâyet Tırnova'da tutulmuş; buraya gönderilmiş.. İşte o İstelyanus, hepimizden ziyâde lâyık-ı insaf görülmüş de, müddeti gelmeden afvolunmuş!..

[20] Krş., R. N., K. Ş., sıfat
[21] Krş., R. N., müteneffir olduklarından
[22] Krş., R. N., belâyı vazife
[23] Krş., K. Ş., kal'a-bendlik sebebini anlamaya; R. N. neşrinde bu ve müteâkip cümle eksik ve değişiktir.
[24] Krş., R. N., Bâbîler, memleket me'murlarından ziyâde maaş alıyorlar.

Az kaldı hod-perestliğim tutacaktı da, hâlime sür'atle gelmek için bir fırkayı unutacak idim. Bingâzî'den kaht[25] cihetiyle hicret eden fukarânın birtakımı da, dört-beş senedenberi hiçbir rencberine attığı tohumu almak müyesser olmayan bu vüs'at-âbâde gönderilmişler; arzu'llāh-i vâsi'a sâhalarında buyût ve «نَحْنُ قَسَمْنَا» sofrasında kūt[26] arayıp duruyorlar. Kahttan terk-i dâr-ü diyâr edenleri, açlık ile ülfetlerini zayi' ettirmemek için gene kaht içinde bulunan bir memlekete göndermek, doğrusu şeytanın bile kolaylıkla bulamayacağı tedâbir-i hakīmâne cümlesinden görünür.

Gelelim nefsime : Hele bendeniz Şeyh Ahmed Efendi gibi bahtsız değil imişim ki sebeb-i nefyimi öğrendim. Bu cezâya lâyık olduğumu da, i'tirâf ediyorum[27]. Ben ki, Ortaoyunu'nun bu kadar revâcı gözümün önünde iken[28], fâcia yapmağa kalkışayım.. Ben ki, bir kal'anın iki arşın divar kadar ehemmiyeti olmadığı bu kadar tecrübeler ile müsbet olan bir zamân-ı nezâkette, kalkayım da, Silistre'yi muhâfaza için, birtakım câhil müteassıpların ihtiyâr ettiği hoyrat bahadırlığını bir ma'rifet sûretinde göstermek isteyeyim[29]. Ben ki, tiyatro müdīrine akıl kethudâlığı ederek, bir oyunu Şehremâneti'ne göstermeden oynatmamasını tavsıye etmek, dünyâda nekadar Osmanlı var ise cümlesinin vazifesinden olduğunu ve bir adam bu vazifesinde kusûr eder ise, tiyatro müdīrine hiçbir şey denilmeyerek, ânın yerine

[25] Krş., K. Ş., Kıtlık

[26] Krş., K. Ş., sâhalarında kuvvet arayıp duruyorlar.

Nahnu kasemnâ: Biz taksim ettik.

«أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَوٰةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَٰتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُم بَعْضًا سُخْرِيًّا وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ.»

Sûre - XLIII : *Zuhruf*, Âyet - 31 : "Tanrı'nın rahmetini onlar mı dağıtıyorlar. Bu dünya hayatında onların ma'îşetlerini aralarında dağıtan, birini diğerine iş gördürmek için birinin derecesini ötekinden üstün kılan biziz.." (Basrî Çantay, *Kur'ān-ı Kerīm'in Tercemesi ve Tefsīri*, c. II., s. 895-871).

[27] Krş., R. N., i'tirâf ederim.

[28] Krş., R. N., gözümün önünde durur iken

[29] Bundan sonraki kısım, *doğrusu* kelimesi ile başlayan paragrafa kadar Riza Nur ve Kemâleddin Şükrü neşirlerinde yoktur.

kendisinin zindana atılacağını elde mevcut olan kavânīn-i devletten istihrâc edemeyeyim..

Ben ki, tiyatroya gelen seyircilerin ağlamak, alkışlamak ve el çırpmak gibi bir cinâyet-i azīmeye kıyâm etmemeleri için gözlerini çıkarmağa, ağızlarını kapamağa, kollarını kırmağa muktedir olayım da, yapmayayım..

Ben ki, daha oynanmadan iki ay evvel der-dest-i ta'līm bulunduğuna dâir tiyatro kapısının önüne koca bir i'lân yapıştırılmış iken, muâyenesi için Maârif veya Şehremâneti'nden veya zâbıta tarafından emir gelmediği ve oyun ekser ricâl ile, zâbıta ve Şehremâneti'nden bu kadar me'murlar hazır olarak oynanmış ve birkaç gün sonra yine oynanacağı gazetelerde bi'd-defa'ât i'lân edilmiş iken, hiçbir taraftan ya oynatılmamasına veya ta'dil olunmasına dâir hükûmetin hiçbir şu'besi tarafından ses çıkmadığı ve hattâ oynandığı gecelerin iki def'asında dahī umûm vükelânın hazır bulunması mukarrer iken, birine bir meclis ve birine bir ziyâfet mâni' olduğu hâlde, kātillere, vatan hâinlerine ba'de'l-muhâkeme mücâzât eden Hükûmet-i seniyye nazarında katilden, vatan hiyânetinden daha şeni' bir cünha addolunarak, yazanın değil medhedenlerin bile, muhâkemesizce diri diri birer mezara gömüleceğini hiç olmaz ise, *Levh-i mahfuz*'dan dahī tahkik edemeyeyim..

Ben ki, Nûrî Bey ile Hakkı Efendi'nin *Silistre*'yi beğenmemeleri lâzım gelir iken, her nasılsa beğendiklerini ve hattâ medhinde onbeş gün kadar hiç matbaasına uğramadığım *İbret*'e birer bend yazacaklarını keşfedip de, hüddâmım olan tâife-i cin'e emr ile, kalemlerini çaldırmağa, mürekkeplerini döktürmeğe, hâfizalarındaki tesavvurâtı, vicdânlarındaki te'sīrâtı mahvettirmeğe çalışmayayım?

Ben ki, Midhat Efendi ile Tevfik Bey gerek *İbret* ve gerek *Sirâc*'da *Silistre*'ye dâir bir harf yazmamış iken, bana şerīk-i töhmet olduklarını remil veya cefr ile istihrâc edip de, islāhlarına sa'yetmeyeyim..

Ben ki, kudretlû, azametlû Muhtar Beyefendi Hazretleri'nin şerī'at ve Tanzimat ve düstûr ve mehâkim ve vükelâ ve kefâlet-i düveliyyenin fevkinde ve bayağı "[30] لا يسئل عما يفعل" makāmında bir kuvve-i

[30] *Kur'ân-ı Kerīm*, Sûre - XXI : *Enbiyâ*, Âyet - 23 : «لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْـَٔلُونَ» : O, yapacağından mes'ûl olmaz: fakat onlar mes'ûl olurlar (Terc., Hasan Basri Çantay).

kāhire olduklarını, cebīn-i mübīnde lemeân eden envâr-ı celâdetten tebassür edemeyip de, herkesi fâil-i muhtâr bildiğim için Aleksan Sarafyan'ı, Dâire-i belediye'nin taleb-i muhâsebâtına dâir *İbret*'e gelen evrâkı görmeden, gayb-âşinâlık ederek neşirden men'etmeyeyim..

Doğrusu bu kadar cinâyât-ı azīme ile berâber kendimde zindana atılmağa değil, i'dam olunmağa bile boynunda "iskele maddesinden dolayı cezâsı verilmiştir" diye salbolunan adam kadar liyâkat görmüyorum desem, yalan olur.

İşte mes'elenin bu cihetine bir diyeceğim yok ise de, cezânın suver-i icrâiyyesinden bâzılarına zihnim ilişti; ânları da, suâl değil, hasb-i hâl kabīlinden olarak arzetmekten kendimi alamayacağım.

Evvelâ : Bizi tutup Habs-hâne-i umûmî'de tevkif ettikleri vakit, biribirimizle ihtilât ettirmemişler[31] idi. Sonra vapurda berâber geldik. Acabâ habs-hânede, beş kişi berâber buluna idik, boşanıverir de, İstanbul'un altını üstüne mi getirir idik ? Yoksa tutulduğumuz vakit istintāk için ayrı tevkif olunduk da, sonradan mücrim olduğumuz «[32] كِرَامًا كَاتِبِينَ » hazarâtından mı tahkik olundu? Veyâhut ki mücrimler İstanbul'da ayrı, taşrada birlikte bulunmak, kavâ'id-i hükûmetten birşey midir? Buralarını bir türlü anlayamadım.

Sâniyen: İstanbul'dan çıktık; üç gün Çanakkal'e'de bir vapurda mahbus oturduk. Meğer mahsus vapur bekler imişiz.. Bilmem, bu tekellüfe[33] ne lüzûm var idi? Nemçe[34] postası Rodos'a da, Kıbris'e de, Akkâ'ya da uğrayor, ânın ile gönderilmiş olsa idik, vapur-ı mahsûsun yevmîye sarfettiği 3.500 kuruş masraf Hazīne'ye kaldıktan başka, harc-ı râhlarımızı[35] da bize verdirmek mümkin idi. Bakın, buradaki iskele hükûmeti yalnız kendimin değil, muhâfazam için yanıma ta'yin olunan topçı neferâtının[36] bile hayvan kirâsını, bendenize tesviye ettirdi[37].

[31] Krş., R. N., ettirmişlerdi.

[32] "Hisap gününü yalan sayanların, o gün vay hâline!" : Sûre-LXXXII : *İnfitār*, Âyet - 11.

[33] Krş., K. Ş., teklifte

[34] Krş., K. Ş., Nemse

[35] Krş., K. Ş. harc-ı rahlârımızın postası da

[36] Krş., K. Ş. neferinin

[37] Bu paragraftaki cümleler, R. N. neşrinde eksik ve farklıdır; müteâkip üç paragraf ise atlanılmıştır.

Ben de, nekadar münâsebetsiz şeyler düşünüyorum. Hükûmet bizi nasıl emniyet eder de, Nemçe[38] vapuruna teslim edebilirdi? Biz, Zâloğlu Rüstem'in pençesini bükmüş, kahraman kātilin arkasını yere getirmiş, Galata Kulesi cirminde, Krup topu şiddetinde, zırhlı gemi kuvvetinde, Prusya ordusu dehşetinde beş ejdehâ-yı mefsedet değil miyiz? Muhâfazamızdaki Taburağası'nı ve Zabtīye mülâzimini ve müsellâh beş-on Zabtīye ile berâber bir vapur halkını, karınca gibi ezemez mi idik? Ammâ, vapurun hareketi kapdana mühtac imiş! Hangimiz Mehmed Alî Paşa, Hakkı Paşa, Kedi Mahmud Paşa, Nâmık Paşa, Kayserili Paşa kadar, kapdanlıktan bî-haberiz? Ânlar, bir Bahrīye Nezâreti'ni senelerce idâreye muktedir olmuş iken, biz bir vapurun idâresinden niçin âciz kalalım?..

Sâlisen : Mahsus vapur ta'yininin lüzûmuna bendeniz de kā'il oluyorum; fakat şurasında aklım duruyor ki, gazetelerimizin dünyada birinci derecede bulunanlarından addeylediği Donanma-yı hümâyûn'da, nasıl oldu da istenildiği gün bir vapur bulunamadı? Bilmem, donanmamız, âlem-i gaybteki muhârebelerimiz ile mi meşgûl idi?

Râbi'an : Diyelim ki her ne sebepten ise, dünyada birinci derecede kuvâ-yı bahrīyeden ma'dut olan Donanma-yı hümâyûn, hīn-i hâcette bir vapur sevkine muktedir değil imiş. Vapur hazırlanıncaya kadar Habs-hâne-i umûmî'de kalsak ne olurdu? Gālibâ bizim gibi beş müfsid, üç gün daha İstanbul'da kalır ise, nefeslerimizin havayı ifsat etmesinden korkulmuş olmak gerek..

Hâmisen : İstanbul'dan çıktığım zaman bana, Lefkoşe'ye menfî olduğumu söylemiş idiler[39]; Rodos'a geldiğim zaman menfâmın, Magosa'da kal'e-bendliğe tahvil olunduğunu öğrendim. Demek ki İstanbul'dan Rodos'a gelinceye kadar, Silistre gibi, Devlet'in nâmusunu lekeleyen bir vak'ayı tasvir etmekten, o oyunu, Agop Efendi'nin tiyatrosunda oynatmasından, halkın oyun oynarken el çırpışmasından, hiç Silistre'ye dâir birşey yazmayan iki gazetecinin töhmetlerine ve yâhut ânlar benim töhmetime şerīk olmaktan, Fīruz Ağa ahâlisinin Dâire-i belediye'den hisap istemesinden, birinci def'a oynandıktan sonra, ikinci def'a dahī oynanmasından daha büyük bir kabahat etmişim. O da, telgraf ile haber alınmış da, hakkımdaki cezâ teşdīd olun-

[38] Krş., K. Ş., Nemse

[39] Müteâkip cümleler, *Kıbris'e gelinceye kadar* ibâresine kadar, R. N. neşrinde mevcut değildir.

muş. İyice düşünüyorum; İstanbul'dan Rodos'a gelinceye kadar vapurda oturdum, gezindim, yemek yedim, su içtim, soyundum, giyindim, uyku uyudum, uyandım, arkadaşlarım ile konuştum; lâkin dereden-tepeden konuştum. Etrâfımız Zabtîye ile mâlâmâl olduğundan, dokunacak söz söylemeğe imkân yok idi. Bir-iki kerre gönlüm bulandı; gālibâ bir gece de uyurken inlemişim. Bu cinâyât-ı azîmenin hangisi teşdîd-i cezâyı mûcip olduğunu bilse idim, sahîhan memnun olur idim. Kıbris'e geldim [40]. Vüsûlümden bir gün evvel, yâni Rodos'tan çıktıktan iki gün sonra, bizim kal'e-bendlik cezâsı, asker kışlasında mahbusluğa tehavvül etmiş olduğunu işittim. Demek ki, Rodos'tan Kıbris'e gelinceye kadar, gerek İstanbul'da ve gerek İstanbul ile Rodos arasındaki kabahatlerimden daha büyük bir cinâyet işlemişim.. Hele o kabahatim ne ise, İstanbul'dan öğrenilmesi mutlak ilhâmdır; çünki denizde telgraf yok.. Ben ise, Rodos'tan Kıbris'e gelinceye kadar, İstanbul ile Rodos arasındaki hâllerimden başka bir fiilde bulunmadım. Yalnız Rodos'ta iken, Mutasarrıf'ı ile Hâkim'i [41] gelmişler idi; ânlar ile görüştüm; bir de elime [42] bir rûz-nâme verdiler. İçinde, bizim nefyimize *Silistre* sebep olduğunu ve Hükûmet-i seniyye'nin bu muâmelesi, Avrupa devletlerinin öyle işlerde müttehazları olan usûle muvâfık olduğunu ve belki Avrupa'ca, tiyatroya oyun yazanlara daha şiddetli muâmele olunduğunu okuyarak, üçbuçuk sene Avrupa'da bulunmuş ve bu müddetin en büyük bir cüz'ünü hukuk derslerine sarfetmiş olduğum hâlde, hiçbir kitapta tesâdüf edemediğim bir mes'ele-i mühimme öğrendim. İkinci derecedeki cezâya da bu me'âşîm-i habîseden hangisi sebep olduğunu bir türlü idrâk edemiyorum.

Buraya gelir-gelmez bir mes'ele daha öğrendim : Hükûmet-i seniyye, üzerimizden Bey'liği kaldırmış; ben ise o ünvânı bir sultan, iki sadr-ı a'zam, yedi-sekiz vezir, elli-altmış ricâlden mürekkep bir nesilden geldiğim için hâsıl olma birşey bilir idim; meğer Hükûmet-i seniyye'nin, istenildiği vakit istirdâdı kābil bir ihsânı imiş..

[40] Müteâkip cümleler R. N. neşrinde çok farklıdır : "Hükûmet-i seniyye üzerimden Bey'liği kaldırmış... Fermanın ahkâmına nazaren buraya islâh için gönderilmişim.. Şân-ı adâlete yakışan da bizim gibi eşkıyâyı hiç söyletmeksizin böyle müşfikāne terbiye etmektir!.... Kıbris'e iskeleye geldik. Bir katıra bindirdiler, sekiz saat mesafe. Yanıma zabtîye yüzbaşısı ile dört süvârî, iki topcu neferi ta'yin ettiler."

[41] Krş., K. Ş., Mutassarrıf ile Hâkim

[42] Krş., K. Ş., elime

Adımı bilen, Bey olduğumu bilenden daha çok olduğundan mıdır nedir, bu fakir ünvân benim için âdeta bir medâr-ı iftihar oldu. Rütbem lâğvolunduğu zaman milletten, bir "hamiyyetli" ünvânı kazanmış idim; Bey'lik kalktığı sırada ise Kıbris'liler, Cezîre'ye Kemal geldi yollu cinaslar yapmağa kalkışmışlar. Fahri sevmem; fakat tahdîs-i ni'met, pek mübtelâ olduğum şeylerdendir. Ânın için bu münâsebetsizlikleri yazmaktan da, gönlüme bir türlü galebe edemedim.

Ferman'ın ahkâmına nazaran, buraya ıslâh için gönderilmişim.. Allāh sebep olandan râzî olsun! Şân-ı ma'delete yakışan da, bizim gibi eşkıyâyı söyletmeksizin, böyle müşfikāne terbiye etmektir; lâkin bendenizin zihnim pek gabî, kalbim pek galiz olduğundan mıdır nedir, bir türlü te'dip kabûl etmiyor. Sûret-i muâmeleyi söyleyeyim; bakalım, tenaşşuha sâlih görür müsünüz?

Cezîre'ye geldik; iskeleye çıktık. Bizi oraya, sekiz saat bu'du olan menfâmıza göndermek için bir katıra bindirdiler. Yanıma Zabtîye Yüzbaşısı ile dört Süvârî, iki Topçı neferi ta'yin ettiler. Yedi dâne müsellâh [43] ortasına girince kendimi, Ortaoyunu'nda Bekri Mustafa'ya çıkmış zannettim. İster-istemez içimden gülmeğe başladım. Buraya geldim; heman o gece, asker habs için yapılmış, tamam mezar kadar bir yere tıktılar. Nefsime danıştım. Vaktiyle bu mesleki ittihâz ettiğim vakit, zehâbımı hayatıma tercih etmiş idim; meğer gönlümün o zaman verdiği karâr ciddî imiş.. Zerre kadar müteessir olmadım. Derhâl, *altı da bir, üstü de birdir yerin* mısra'ı hatırıma geldi. Bizim zindanı bir iyice süzdüm; İstanbul'daki evden değil, Paris otellerinden bile farkını görmedim.

Kapunun önüne, tüfenkleri omuzunda iki nefer koydular.. Yine içimden gülmeğe başladım. Altım taş olarak, üzerinde bir hasır ile, bir asker fanilâsı var idi. Sonradan, fanilâ inceliğinde bir de şilte getirdiler. Setremi yastık, paltomu yorgan ettim; fâsılasızca dokuz saat, rahat rahat uyudum; hattâ zâbitler, vaktiyle Emîn Bey'in şecâ'atini gördüklerinden, beni de âna kıyas etmişler de, sabahlayın boru sesinden, asker gezintisinden uyanmayınca, geberdi zannetmişler..

[43] Krş., R. N., yedi müsellâh

LXXX.

Kemal bastırdığı kitaplara, i'lân işlerindeki iktidârından dolayı Alî Bey'in nezâretini uygun bulmuştur; Mustafa Âsım Bey'in bir mektubunda da Alî Bey'in sağlam ahlâklı bir kimse ve kitapların satılması işinin Alî Bey'e havâlesinin isâbetli bir hareket olduğundan bahsedilir [1]. Zeynü'l-Âbidin Reşid bundan memnun kalmadığını Kemal'e yazmış olmalı ki, Kemal aşağıdaki mektubunda kitapların satışı ile alâkasından, yardımından dolayı arkadaşına teşekkür ederek, işlerine yine karışabileceğini yazıyor. Basılmış olan *Bahâr-ı Dâniş* ve *Kanije* adlı eserinden bir miktar istemektedir.

Kemal'in, kitaplarının basılması ve satışı ile kimlerin meşgûl olduğunu, Magosa'ya gittikten bir ay kadar sonra *Kanije* [2] ile *Bahâr-ı Dâniş*'in basıldığını aydınlatmak bakımından çok mühim olan bu mektubundan, hastalığından ve Magosa'da yazın meydana çıkan ot-sineklerinin verdiği rahatsızlıktan dolayı eser yazamadığını da öğreniyoruz.

Mektup metni, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, Haleb, Vilâyet Matbaası, 1326, s. 18).

80. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

15. V. 1873

Birâder,

Mektubunu aldım, canım sıkıldı.. Benim kitaplara Alî Bey nezâret etsin dediğim i'lânâta iktidârı için idi; sizin de işe karışacağınızı bilirim, karıştığınıza da teşekkür ederim. Dâimâ bana mürüvvet-

[1] Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasında, Mustafa Âsım Bey'in el yazısı iledir (Nu. 708). Bu şahıs, *Basîret*'ci Alî Bey olabilir.

[2] *Kanije*, Yüzbaşı Ahmed Nâfiz tarafından te'lif edilmiş gösterilerek tab'olunmuştur (İstanbul, Hayâl Matbaası, 1290-1873). İkinci basım, Kütüphâne-i Ebüzziya, *Kanije*, Eser-i Kemal, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya. 1303, Bu tabı'da ilk neşirdeki "Risâle derûnunda Fâizî'nin kitabından ki ünvânı *Hasenât-ı Hasan*'dır birçok şeyler naklonuyor; fakat risâle o zamanların tarzınca Veysîler, Nergisîler gibi fevk'al-gâye muglak yazıldığından ve bizim bu gibi risâlelerden asıl maksûdumuz asâkir-i şâhâne neferâtına Osmanlı askerliğinin birtakım sevâbık-ı fâhiresini yâd-ü ihtar ile gayret ve hamiyyet-i müsellemelerinin tezâyüdüne âcizâne bir hizmet olduğundan müellif-i merhûmun rûhundan taleb-i afvederek ekser-i ibârâtını lisânımızın şimdiki şîvesine nakleyledik. Magosa, sene-1290" mukaddimede mevcut cümleleri de basılmıştır. Hakkı Tarık Us tarafından dili sâdeleştirilerek 24 Mayıs, 1941 tarihli nüshasından i'tibâren *Vakit* gazetesinde tefrika olunan *Kanije*, kitap hâlinde de basılmıştır (İst., 1941). Eserin en temiz baskısı, Süleyman Nazif'in bâzı notlarını ihtivâ eden Âsâr-ı müfîde Kütüphânesi neşridir (İst., 1335). Altı def'a basılan bu eserin muhtelif tabı'ları hakkında bilgi edinmek için bk., Nejdet Sançer, *Namık Kemal'in Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları* (*Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, Ankara, c. IV., nu. 2, s. 57 v.d.). *Bahâr-ı Dâniş* hakkında bilgi edinmek için bk., mektup, nu. 97, önsöz.

mendâne ibrâz ettiğiniz bir himmet için arz-ı ma'zeret ne demek? Kafkarit [3] ısmarlandı; gûya bu gün gelecek.. Gelir ise takdim ederim.

Şarap Limasol'a ısmarlandı; hâlâ gelmedi. Gazetesizliğe dayanamıyorum. Elimdeki birçok eserlerin ikmâline muvaffak olamadım. Bir onbeş güne gelinceye kadar âdeta keyifsiz idim. Hava yazladı; keyifsizlik de geçti; fakat burada bilmem tesâdüf ettiniz mi, ot-sineği denilen bir nevi' mûziyyât var; böyle mahsûl vakti zuhûr ediyor. Sivrisineğe de, tatarcığa da rahmet okutuyor; çünki Prusya orduları gibi birkaç milyonu bir yerde geziyor. Yazı yazmak değil, lakırdı söylemeğe bile meydan vermiyorlar. Bereket versin ki dündenberi şiddetli rüzgâr çıktı, mübârekler kayboldu da, postamı yazabildim. Bir çâre bulunsa .....

Yirmişer-otuzar nüsha *Kanije* ile *Bahâr-ı Dâniş* isteriz. Bâkîsi selâmet ve uhuvvet..

Fî — 17 Rebi'ü'l-evvel, sene 90

Kardeşin,

KEMAL

[3] Kafkarit, Kıbris'te yetişen ve mantara benzeyen bir nevi' nebattır; aynı tarzlarda pişirilir.

LXXXI.

Kemal'in aşağıdaki mektubundan, kendisinin bilmediği bir sebepten dolayı Zeynü'l-Âbidin Reşid'i gücendirdiğini öğreniyoruz; arkadaşından ne bakımdan kabahatli olduğunu sorarak, dostluğun ondan sonra fedâ edilmesini bildiriyor. Bundan önceki mektup, bizi bu mes'ele hakkında aydınlatmaktatır.

Tarihsiz olan bu mektubun, bundan bir evvelki mektupla muhteviyât bakımından alâkasına dayanarak, 1873 Mayıs'ında yazıldığını kabûl ediyoruz (Zeynü'l-Âbidin Reşid, *Edebiyat Kumkuması*, s. 12).

81. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD BEY'e

Mayıs, 1873

Birâder,

Mektubun geldi; teşekkür ederim.. Fakat mektubunuzun ifâdesi, bir infi'âl eseri gösterir. Şâyed kabahatim var ise, bâri bildiriniz de, ülfeti öyle fedâ buyurunuz. Bâkî ne diyeyim; inşâ'llâh zannım yanlıştır.

KEMAL

LXXXII.

Kemal, Zeynü'l-Âbidin Reşid'in birkaç satırlık mektubuna hiddetlendiği için aşağıdaki mektubunu çok kısa yazmıştır; tarihsiz olan mektubun bir evvelkine muhteviyâtca benzemesinden dolayı 1873 Haziran'ında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir *(Edebiyat Kumkuması*, s. 12).

82. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. VI. 1873

Birâder,

Mektubunu aldım. Kafkaritleri o enli iskeleden gönderecek. Şurasını ihtâr ederim ki sen bana öyle sekiz satır mektup yazar isen, ben de sana böyle dört kelimeli cevap veririm. Şarap hâlâ gelmedi; buranın vesâit-i muvâredesindeki müşkîlâtı bilirsin.

Kardeşin,
KEMAL

LXXXIII.

N. Kemal aşağıdaki mektubunu. Magosa'ya nefyinden iki ay kadar sonra yazmış ve Ebüzziya Tevfik'e göndermiştir. Mektubun anlaşılabilmesi için, Ebüzziya ile Ahmed Midhat'ın Rodos zindanı hayatlarından biraz bahsetmemiz îcâbediyor:

Bu iki arkadaş *Hanya* vapurundan Rodos'a çıktıkları zaman, evvelâ bura mutasarrıfı Ma'şûk Paşa'nın yanına götürülmüştür. Tecrübeli bir adam olan Ma'şûk Paşa, Ahmed Midhat ile Ebüzziya'yı nezâketle karşılamış, bundan sonra kışlaya götürülüp hazır bulunan askerlere gösterilmişlerdir; merâsimden gâye, kaçmamalarını te'min için askerlere tanıtılmalarıdır. Bu teşhirden sonra, Rodos'un en yüksek bir yerinde bulunan zindanın arka tarafındaki bir eve nakledilmişlerdir. İki ufak oda ve bir sofadan ibâret olan bu eve yerleşmek, Ahmed Midhat'i çok memnun bırakmıştır: "Mevsim henüz Nisan evâsıtı, yâni bahar olup, hânemizin bir tarafında çakıl ile mefruş ve asma ile mestur köşk ve mehtâbîye gibi bir mahal olduğundan, orasını saksılar ile bi't-tezyin, akşamları oracıkta vakit geçirebileceğimizi biribirimize anlatırdık" diyor. Ancak bu hâl, uzun müddet sürmemiştir. Bu eve geldiklerinin dördüncü günü, kal'e binbaşısı Atâ Bey vâsıtasıyle, Rodos'tan sorulan bir suâlin cevâbını muhtevî bir telgraftan haberdâr olurlar: "Midhat ve Tevfik'in oraca bir mahfuz yerde habs ile, kimse ile ihtilât ve muhâbere edememelerine ziyâde

dikkat olunması bildirildiğinden [1], Atâ Bey bu mahfuz yerin zindan olabileceğini ve Mutasarrıf Ma'şûk Paşa ile bu şekle karâr verdiklerini bildirmiştir.

Ahmed Midhat bu zindana dâir tehassüslerini, "Bize ikāmet-gâh olmak üzre ta'yin eyledikleri mahal, altı buğday anbarı olmak üzre gāyet fenâ yapılmış üç oda, bir sofa, bir de matbahtan ibâret olup, ol kadar murdar, pis, berbat idi ki, bunu biz nekadar ta'rif etsek yine size anlatamayız"; "lâkin ben duâ ederim ki, bu mevkı'i görecek iseniz, yalnız bir seyyah sûretinde görünüz. Bizim gördüğümüz sûrette görmekten Allāh dostları değil, cidden düşmanları dahî esirgesin.. Biz bu mevkı'e mevkı'-i ferah-fezâ diye girmedik; bir mahbes, bir zindan, bir diriler mezarı diye girdik ve fi'l-hakika öyle bulduk" cümleleri ile anlatır[2].

Ebüzziya, N. Kemal'e vaz'iyyetlerini anlatan bir mektup yazmış olacak ki, Kemal aşağıdaki mektubunda, "Biz de sizin Mutasarrıf'ın şerrine uğramışız" demektedir; çünki N. Kemal'e vapurda iken Bahrî Bey tarafından Lefkoşe'ye nefyedildiği söylenmiştir; Bahrî Bey, vapurun Rodos'ta kaldığı müddet zarfında, Kemal'in menfâsının Lefkoşe'den, Magosa'ya ve kal'e-bendliğe çevrildiğini haber almıştır. Bu haberi, vapurun Rodos'ta kaldığı sırada görüştüğü Mutasarrıf Ma'şûk Paşa'nın verdiği *Rûz-Nâme*'den öğrenmiştir. Rodos'tan çıktıktan iki gün sonra, yâni Magosa'ya gelmeden bir gün önce, kal'e-bendlik cezâsı, asker kışlasında mahbusluğa çevrilmiştir[3].

Kemal, Magosa'ya sıkı bir göz hapsi altında götürüldüğünden, mezardan farksız bir yere habsedildiğinden bahsediyor; fakat üç gün sonra, Veys Paşa'nın yardımı ile, biraz daha iyi bir yere nakledilmiştir. Silistre harbine iştirâk etmiş bulunan Yüzbaşı Nâfiz Bey vâsıtasıyle mektuplarını, Kıbris'e onbeş günde bir uğrayan Nemçe postası ile yollayabilecektir. Rodos'ta, Gelibolu'dan tanıdığı Tahrîrât Kâtibi'nin kardeşi Abdullah Bey vardır ki, gıyâben tanışmaktadırlar. Kemal, arkadaşlarına mektuplarını, bu vâsıta ile gönderreceğini yazıyor. Bu zât, Ahmed Midhat'in bahsettiği Şeyh Abdullah Efendi olabilir ki, Tophâne-i âmire Müşîri Mahmud Paşa'nın Rodos'ta te'sis ettiği kütüphânenin hâfız -ı kütübüdür ve Ahmed Midhat ile Ebüzziya'ya, habshâneye çok yakın bulunan bu kütüphâneye gitme müsâadesi de verilmiştir[4].

N. Kemal'in bu mektubu, Magosa'ya yolculuğunu, orada nasıl karşılandığını ve bu husustaki tehassüslerini, sıkı bir göz habsinde bulunmasına rağmen muhâbereye muvaffak olduğunu ve haberleşme hususunda kimlerin yardımından faydalandığını aydınlattığından mühimdir; verdiği izahat yalnız kendisinin değil, Ahmed Midhat ve Ebüzziya Tevfik'in de mahbes hayatının bâzı safhalarını aydınlattığı için kayde değer.

Mektup, Ebüzziya Tevfik tarafından neşredilmiştir *(Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 409, 15 Teşrinievvel, 1910).

---

[1] *Menfâ*, s. 86-89.
[2] *Ayn. esr.*, s. 88, 89.
[3] Bk., mektup, nu. 78.
[4] *Menfâ*, s. 97.

83. EBÜZZİYA TEVFİK'e

6 Haziran, 1873

Birâder,

Mektubunu aldım. Hay musîbet teres!.. Demek ki biz de, sizin mutasarrıfın şerrine uğramışız. O hâlde Nûrî ile Hakkı dahî, aynı biz hâlde bulunuyorlar demektir. Ben buradan haber almağa çalışırım; imkânını bulursan, sen de ma'lûmat almakta ihmâl etme!

Ben, Kıbris'in Tuzlası'na vâsıl olur-olmaz, epeyice azametli bir muhâfaza tahtında Magosa'ya gönderildim. Buraya vüsûlümü müteâkip de, nerdiban altında, pek de mezardan farkı olmayan bir muzlim odaya tıktılar.. Zâten Magosa bir harâb-âbâd olduğu gibi, kal'e topcularına mahsus olan bu dâire dahî, oturulmaktan müberrâ berbâd bir binâdır. Üç gün sonra, Veys Paşa'nın lutfu imdâda erişti. Bizi de, şimdi oturduğumuz odaya is'âd ettiler. Burada Nâfiz isminde bir Yüzbaşı var; Silistre muhârebesinde bulunmuş; vaktiyle orada isbât-ı şecâat ve hamiyyet etmiş olan bu insan, şimdi ilcâ-yı hamiyyetle burada ibrâz-ı mahabbet ve hizmet etmektedir. Kıbris'e her onbeş günde bir Nemçe Postası uğrar. Ben muntazaman ânınla Abdullah Efendi'ye mektup gönderirim.. Abdullah Efendi, Gelibolu Tahrîrât Kâtibi'nin birâderidir; kendisi ile, gıyâben tanışırız..Şimdilik bu kadar yazabildim; çünki Nâfiz, Tuzla'ya gitmek üzre başucumda bekleyip duruyor. Bakî bekā-yi âfiyyet; Midha'te selâm..

Fî – 25 Mayıs, sene 1289

Kardeşin,

KEMAL

LXXXIV.

Kemal, Ebüzziya Tevfik'e yolladığı 6 Haziran, 1873 tarihli mektubunda, Akkâ'ya sürülen Nûrî ve Hakkı Bey'in ne hâle olduğunu merak ettiğini, onlardan haber almağa çalışacağını, imkân bulur ise bu hususta ma'lûmat edinmeyi ihmâl etmemesini yazmıştı. Aşağıdaki mektuptan, Ebüzziya Tevfik'in Akkâ'daki arkadaşları ile mektuplaşma imkânı bulduğu anlaşılıyor; mektubu ile berâber Nûrî ve Hakkı Bey'in de adresini göndermiş olmalı ki, Kemal, bu yüzden duyduğu memnunluğu ve aldığı adrese bir mektup da yolladığını bildiriyor.

Aşağıdaki mektupta Kemal'in çok mühim bâzı notlarına rastlayoruz. Bunlardan en mühimi, *Âkif Bey* adlı piyesi hakkında verdiği bilgidir. *Âkif Bey*, muharririmizin Magosa'da iken yazıp neşrettiği bir tiyatro eseridir. Vak'a kahramanı, 1827'deki Yunan isyânı üzerine açılan ve İngiliz - Fıransız müttefik devletlerinin Osmanlı donanmasını yaktıkları Navarin savaşına iştirâk eden Süleyman Kaptan'ın oğlu ve bir gemi reisi olan Âkif Bey'dir. İlk perdede, yakın arkadaşı Şâhin Bey ile koşunmasından, dul olarak aldığı ve çok sevdiği karısı Dilrübâ'dan ayrılacağı için müteessir olduğunu hissediyoruz. Şehid olduğu takdirde babası Süleyman Kaptan'ın gelip Dilrübâ'yı almasını, İstanbul'a götürmesini tenbih eder. Âkif ile vedâ'ı canlandırılan sahnede, Dilrübâ'yı da çok üzgün buluyoruz; fakat kocası gidergitmez câriyesi Kamer'e söyldesiği sözler bize Dilrübâ'nın umûmî bir kadın olduğunu, Âkif'in harbe gitmesinden duyduğu sevinci, bir düğüne gitmek üzre hazırlanacağını anlatır.

İkinci perdede Süleyman Kaptan, Dilrübâ'yı almağa gelir; fakat Dilrübâ onunla kavga eder ve gitmez; çünki Es'ad isminde bir genç ile evlenmek üzredir. Süleyman Kaptan Âkif'in ölümüne —Mahkeme'de iki şâhidin takriri dolayısıyle— inanmaktadır; hâlbuki bunlar, Dilrübâ tarafından, evlenebilmesi için para ile tutulmuş yalancı şâhitlerdir. Es'ad'a gelince, arkadaşlarının bütün İkazlarına rağmen, Dilrübâ'nın bir melek kadar temiz olduğunu ve kendisini sevdiğini sanmaktadır.

Üçüncü perdede, Dilrübâ ile Es'ad'ın düğün merâsimleri sırasında, harpten sevinçle evine dönen Âkif'in hâli canlandırılır: O, uzun zaman vaz'iyyeti kavrayamaz; hayretleri, vak'aya romantik bir hâl verecek derecede süreklidir. Toplantıya, Sinop'ta Çürüksu harbinde geminin, düşen bir bomba ile nasıl yandığını, kendisinin bir tahta parçasına tutunarak karaya nasıl çıkıp kurtulduğunu anlatır. Dilrübâ'yı —belki şaşkınlığından— sormaz bile.. O sırada içeri giren Süleyman Kaptan, oğluna işin aslını haber verir ve bu perde, Âkif'in, karısını boşaması ile sona erer.

Dördüncü perdede Âkif'i, kendi hakkındaki dedi-koduların dönüp-dolaştığı bir meyhânede buluyoruz. Meyhâneciye bol miktarda para vererek, oradaki halkın dışarıya çıkarılmasını te'min eder; ezan vakti uyandırılmasını tenbih ile, derin bir uykuya dalar. Eserin son perdesinde vak'a, Dilrübâ'nın gelin odasında geçer:

Âkif, bu odaya bitişik bulunan sandık-odasına gizlenmiştir. Süleyman Kaptan da, Kamer'e verdiği para sâyesinde, bu câriyenin odasında saklanmağı te'min edebilmiştir. Âkif, Dilrübâ'nın Kamer ile konuşmasından yalancı şâhidlerin kimler olduğunu, Es'ad ile muhâveresinden de, kendisinden korktuklarını öğrenir. Dilrübâ, ömründe Es'ad'dan başka kimseyi sevmediğini, hattâ Âkif orada olsa bunu yüzüne karşı söyleyebileceğini anlatarak dil döktüğü sırada, Âkif, gizlendiği yerden çıkarak, tabancasını Dilrübâ'ya sıkar; fakat vurulan Es'ad'dır. Es'ad bu ölüm acıları içinde kıvranırken hançerini, Âkif'in göğsüne saplar; Âkif'in aynı hançeri Es'ad'ın kalbine sapladığı esnâda odadan kaçma imkânlarını kollayan Dilrübâ'yı ise Süleyman Kaptan öldürür ve eser, Süleyman Kaptan'ın Tanrı'dan afv isteyen dilekleri ile nihâyetlenir.

Bu perdede Kemal'in eserine nasıl son vereceği husûsunda kararsızlıklar içinde bulunduğunu sezmemek imkânsızdır; bu yüzden, tabî'î olmayan vak'alara da yer vermiştir. Bu düşüncelerimizi, kendisinin Âkif Bey piyesini nasıl yarattığı hakkındaki bir izahı da destekler; Recâîzâde Mahmud Ekrem'in *Mes Prisons* adlı eserine

yazdığı tenkîdinde Magosa hâtıralarını naklederken, bu mes'eleye de temas eder: Mahbesimin, "kışlanın iki dirseği arasında yapılmış bir pençeresi, bir de eğilmeden girilmesi muhâl bir kapusu var idi. İçine girdim. Kenardaki taş dirseği üzerine yorgana benzer bir şilte serdiler; bir tarafına da çârşaf inceliğinde bir yorgan, bir tarafına şilte kalınlığında bir yastık koydular"; "Ben ise, o câme-hᵛâb-ı huzûr üzerine uzandım. Baktım ki odanın tûlü boyuma göre yapılmış, her taraf toprak.. Bir cihette iğne deliği kadar menfez yok. Âdetâ yeryüzünde bir lahd içindeyim.. Bu hâlde zihnimden ne geçse beğenirsin? Vapurda iken *Âkif Bey*'in tertibini tasavvur etmiş idim; fakat tasavvurumca Dilrübâ'yı gâh Akif'e, gâh Pertev'e i'dam ettirmek ister ve bu sûretlerden hiçbirini beğenmez idim. O vahşet-âbâd içinde, oyunumun zihnen olsun itmâmına çâre düşünmeğe başladım. Süleyman Kaptan'ı o sırada ihtirâ' ettim" diyor[1].

Bu piyeste N. Kemal'in hece vezni ile yazdığı manzûmeleri de vardır. Eserin temsîli sırasında halkın bu gibi parçalardan duyduğu heyecanı, Rif'at Bey bir makâlesinde — eserin adını zikretmeyerek — tasvir eder: "Hayli zaman evvel en meşhur bir tiyatromuz oynatılırken, ince çalgısı olan bir yerinde çalgılar,

Bahseyler‿iken dilde duran yârelerimden

parçasını okudular. Localarda oturanlardan birkaçının ettikleri küçük bir-iki âhtan başka tiyatroda ses çıkaran olmadı; fakat biraz sonra,

Sakın sözüne inanma,
Yüz verirse de aldanma,
Gönlü bir sendedir sanma,
Yâre i'timâd olunmaz;
Kıza âşık mı bulunmaz.

şarkısı okunur-okunmaz her yerden, her ağızdan âhlar, heyheyler koptu; hele bir perde sonra meyhânecinin,

Ağla âşık, kanlar ağla,
Coşkun sular gibi çağla,
Gönlünü ateşle dağla
Yâr el koynunda yatıyor
Kolu boynunda yatıyor.

yolunda söylediği şarkı" okununca, herkesin nekadar coştuğunu anlatır[2].

İşte N. Kemal'in Magosa yolculuğu esnâsında mevzûunu vapurda tertip ettiği ve zamanında büyük şöhret kazanmış olan *Âkif Bey* piyesini, önce bir hikâye olarak yazmağı tasarladığını aşağıdaki mektubundan öğreniyoruz. Ebüzziya'ya — belki vapurda anlattığı bu hikâyesine —, evvelce, *Dâniş Bey-yâhut-Fâhişe-i Nâibe* adını verdiğini yazıyor. Bunu Magosa'da tiyatro şekline koymuş, Dâniş ismindeki kahramanını kaldırmış veya adını değiştirmiştir. Basılmasına vâsıta olan da Mâhir Bey'dir[3].

[1] *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 130, 28 Muharrem, 1330, s. 40.
[2] *Sâde Yazalım, Musavver Ma'lûmat*, nu. 86, 1313.

Kemal bu mektubu ile birlikte, Ebüzziya Tevfik'e bir şiirini de yolluyor; bu şiir son zamanlara kadar hiçbir yerde neşredilmemişti; Kemal'in Mehmed Cevdet'te mevcut şiir mecmuasından naklen Sa'deddin Nüzhet Ergun tarafından basılmıştır[4]. Mektuptaki şiir, bu neşirde okunamayan bâzı kısımlar ve farkları tesbite yaramaktadır. Kemal, bu şiirini Magosa'daki ahbaplarından Şeyh Ahmed Efendi'ye de okumuştur[5]; bu zât, mahbesinin zindana tahvil edildiğini yazan Ebüzziya'ya, Kemal'in aşağıdaki mektubu vâsıtasıyle metânet tavsıye etmekte ve selâmlarını göndermektedir.

Kemal, Ebüzziya'ya, İstanbul'daki oğlu Ziya'nın sihhatte olduğuna dâir, Nûrî'nin verdiği bir haberi de bildiriyor. Bahsi geçen Nûrî, Kemal'in uşağı olduğu söylenen, haber getirip-götürmek için ara-sıra Magosa'ya yollanılan Nûrî olsa gerektir. Mektupta adı geçen Hakkı Bey ise, nefyedildikleri sırada Sadr-ı a'zam ta'yin edilen Şirvânîzâde Rüşdî Paşa'nın oğlıdur; Hakkı Bey'in yaptığı iyilikten kasdedilen, Kemal'in kütüphânesinin satılmasına mâni' olması, mahbeslerinin genişletilmesi, âile ve çoluk-çocukları ile oturmalarına müsâade verilmesidir.

Bu mektup, N. Kemal'in *Âkif Bey* gibi meşhur bir piyesi hakkında çok mühim ve bu güne kadar kimse tarafından bilinmeyen bâzı îzahlarından başka, neşredilen şeklinden farklı bir şiirini ihtivâ ettiğinden mühim bir vesîka kıymetindedir; Magosa ve husûsî hayatına dâir bâzı kayidlerin bulunması da, mektubun bu ehemmiyetini artırır.

Tarihsiz olan mektubun, 1873'de yazıldığı muhakkaktır; çünki mektubun ifâdesinden, *Âkif Bey* piyesinin henüz basılmadığı anlaşılıyor. Bu tiyatro eserinin 1873'de basıldığını gözönüne alarak, aşağıdaki mektubun 1873'de, Magosa'ya gittikten az sonra, çok muhtemel olarak bu yılın Haziran'ında yazıldığını sanıyoruz.

Mektup, Ebüzziya Tevfik tarafından neşredilmiştir (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr* gazetesi, nu. 409, 10 Teşrinisânî, 1910).

[3] Veys Paşa'nın oğlu Zeynü'l-'Âbidin Reşid'in bir mektubundan, Kemal'in bahsettiği bu Mâhir Bey'in, *Hayâl* gazetesinde Teodor Kasab'a muharrirlik ettiğini, hemşiresinin Namık Kemal'in üveği annesi bulunduğunu öğreniyoruz (*Leskofçalı Gâlib Bey Dîvânı*, İst. Matbaa-i Âmire, 1335, Mukaddime, s. 8).

[4] *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., İnkılâp Kitabevi, 1941, s. 37.

[5] Ebüzziya'nın, aşağıdaki mektubu neşrederken verdiği nota göre, Şeyh Ahmed Efendi Bağdad âlimlerindendir. 1275'de Kuleli'de habsedilen Hüseyin Dâim Paşa'nın ihtilâf fırkasına dâhil olduğundan Akkâ'ya sürülmüştür; menfâsı daha sonra Magosa'ya tahvil olunmuş, Abdü'l-'Aziz'in cülûsu esnâsında i'lân edilen afv-ı umûmîyi kabûl etmeyerek, Magosa'da kalmağı tercih etmiştir. Mektubun Şeyh Ahmed Efendi'den bahsedilen fıkrası, Ulug İğdemir'in *Kuleli Vak'ası* adlı eserinde de mevcuttur (Türk Tarih Kurumu Yayınları, seri-VII., nu. 3, Ankara, 1937, s. XXIII; bu eserde Şeyh Ahmed Efendi'nin nefyine dâir de bilgi ve vesikalar vardır: S. 74 v. d.).

84. EBÜZZİYA TEVFİK'e

Haziran, 1873

Birâder,

Mektubunu aldım. Nûrî ile muhâbereye muvaffak oluşuna memnun oldum. Verdiğin adrese ben de bir mektup gönderdim; alacağım cevaptan sana da ma'lûmât veririm. Şu kadar ki, Akkâ'dan Kıbris'e doğrudan doğruya posta olmadığından, mektuplar gerek oraya ve gerek buraya, İskenderîye'ye kadar bir seyahat icrâsından sonra gidip gelecek; her hâlde geç olsun da, güç olmasın demekten başka çâre yok..

Vaktiyle sana hikâye ettiğim *Dâniş Bey-yâhut-Fâhişe-i Nâibe*'yi, *Âkif Bey* ünvânı ile tiyatro şekline koyarak, Mâhir'e gönderdim; basıldığı zaman, sana da gönderirler[6].

Sana geçen gün söylediğim manzûmeyi gönderiyorum; bakayım beğenecek misin? Üstâd-ı muhterem Şeyh Ahmed Efendi Hazretleri pek beğendi. Bu yolda söylenecek şiirler, bu zamana göre, bir nevi' hamâset-i siyâsîye hükmündedir; milletin teşhîz-i iz'ânına hizmet eder, buyurdular.

Geçenki mektubunu, kendilerine göstermiştim; gösterdiğin metâneti okudukca «زَادَ اللهُ عُمْرَهُ» duâsını[7], birkaç def'a tekrar etti ve sûret-i mahsûsada selâm yazmaklığımı emreyledi; bilirsin ki Ahmed Efendi, erbâb-ı hürriyetin şeyhü'r-reisidir.

Ziya'nın âfiyette olduğunu bizim Nûrî tebşîr etti; Ekrem ile birlikte görmüş.. Kemal Bey'e söyle beybabamı çabuk yollasın demiş. Yemîn ederim ki, çocuk için merâk edecek birşey yok.. Yakında vâlidesi ile Rodos'a geleceklerini de, Nûrî haber verdi.

[6] *Âkif Bey* aynı sene zarfında iki def'a basılmıştır: İst., Hayâl Matbaası, s. 142, aynı matbaa, s. 188. Her iki neşirde müellif adı yoktur. Ertesi yıl, 1874'de Selânik'te temsil edilmiştir. *Cerîde-i Havâdis*'te, *Selânik* gazetesinden naklen, Selânik'te tiyatroya merâk eden Osmanlı gençleri tarafından İtalyan Tiyatrosu'nda *Âkif Bey* nâm fâcia ile *İşkilli Memo*'nun muvaffakıyetle temsil edildiği, temsilin halk tarafından çok beğenildiği, Güllü Agob'un bundan ibret alması lâzım geldiği kaydediliyor (Nu. 2622, 5 Şevval, 1291-15 Teşrinisânî, 1874).

[7] "Allâh, ömrünü artırsın!,,.

Hakkı Bey'den de, umulmaz bir muâmele-i insanîye gördüm. Pederi de, pederi çağırmış; bâzı hasbihâlde bulunmuş; âilelerimizin birlikte bulunmaklığımıza hiçbir mâni' olmadığını söylemiş. Ma'mâfih oğlu, pederinden hayırlı çıktı; bizim kütüp-hâneyi satılmaktan kurtardı. Kendisine yazdığım mektubun sûretini, manzûmem ile bir kâğıtta bulursun.

Sen, orada birşey yazmıyor musun? Yalnız mahbûsîne ustabaşılık edeceğine, biraz da efkâr-ı edebîyene şâkirdlik et! Arkadaşına selâm.. Ziya, mektuptan evvel vâsıl olursa, benim tarafımdan mâvî gözlerini öp.. Bâkî bekâ-yı âfiyyet kardeşim..

Kardeşin,
KEMAL

MANZÛME

Çıkıp da'vā-yı hürrîyet miyāne,
Atıldık biz de cāy-ī imtihāne
Bu yoldā bakmadık ikbāle, cāne[8],
Muhālif gittik evzā'-ī cihāne,
Neler ettik alâ rağmü'z-zemāne.

Sipihrē şöhret-ī zulm iftirādır,
Eden pest âdemī havf-ü recādır,
Cihān mağlûb-i merdān-ī vefādır,
Mücerrebtir sözüm, sanmā hatādır,
Neler ettik alâ rağmü'z-zemāne.

Kalem bizlerle kāimdir vatande,
Duyuldū nāmımız Hind-ü Yemen'de,
Be hey zālim gel insāf eyle sen de,
Bu devlet kande, māl-ü cāh kande,
Neler ettik alâ rağmü'z-zemāne.

Vezāif cān-ü tendendir mukaddem,
Bizē ef'ālimizdir rūy-i a'zem,
Ölürsek dē kim eyler hüzn-ü mātem,
Değer toprāğımız bir böyle âlem,
Neler ettik alâ rağmü'z-zemāne.

[8] S. N. Ergun neşrinde bu mısra', kıt'anın dördüncü mısra'ını teşkil etmektedir.

Teaddîden yılar mî[9] *ehl-i himmet,*
Yaşā ey ümmet-ī -sāhib-saādet,
Safāmız[10], *zevkımizdir her meşakkat,*
Senin sāyendedir bū feyz-ü ni'met[11],
Neler ettik alâ rağmü'z-zemāne.

[9] S. N. Ergun nşr., her hâlde yanlış okunduğundan *bilir mi*
[10] S. N. Ergun nşr., *safâsız*
[11] S. N. Ergun nşr., *izzet*

LXXXV.

Aşağıdaki mektubun muhâtabı Veys Paşa, Kıbris Mutasarrıfı'dır. Kemal, Paşa'nın gönderdiği kitapları ve tezkireyi almıştır; kendisini bi'izzat görüp, sihhati hakkında âilesine haber verme maksadı ile gönderilen uşak ile, Kaymakam ve inzibat me'murunun kontrolü altında görüştüğünü yazıyor.

Kemal, Magosa'ya sürüldüğü ilk zamanlarda kendi ta'biri ile mezar gibi bir mahbese konularak sıkı gözhabsine alınmıştır. Veys Paşa'nın yardımı ile mahbesi daha geniş ve rahat bir yere nakledilmiştir. Buna, Veys Paşa'nın yolladığı tezkireye ve kitaplara teşekkür ile, uğradığı zulümlere ehemmiyet vermez yaradılışta olduğunu, bu yüzden kendisi nâmına üzüntü duyulmamasını, nefy yerine seyahat kelimesini kullanarak, bu seyahatini icâbettiren *Vatan-yâhut-Silistre*'deki, *Altı da bir, üstü de birdir yerin* mısra'ını kaydederek, bulunduğu hâlden pek teessür hissetmediğini yazıyor.

Mektup, Kemal'in Magosa'da bulunduğu ilk aylardaki ruh hâlini, Veys Paşa'dan gördüğü iyi muâmeleyi aydınlattığından mühimdir. Görüştüğünden bahsettiği uşağı Nûrî, Mustafa Âsım Bey'in oğluna gönderdiği 5 Ağustos, 1874 tarihli mektubunda bildirdiğine göre[1], Magosa ile İstanbul arasındaki haberleşmeyi te'min eden uşaklarıdır. Mektup, Z. A. Reşid tarafından basılmıştır (*Edebiyat Kumkuması*, s. 38 v.d.).

[1] 24 Temmuz, 1290 (5 Ağustos, 1874) tarihli bu mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 710).

Gönderilen uşak, bundan sonraki mektuplarda adına sık-sık rastlayacağımız Nûrî Bey olsa gerektir. Ebüzziya, Mustafa Âsım Bey'e bahçevanlık eden ve aslen Arnavud olan Nurî'nin Magosa'ya eşyâ irsâli ve muhâbere için gönderildiğini yazar (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 414). Fâik Reşad Bey, gālibâ bu Nûrî Bey'in nefyi münâsebetiyle ağızdan ağıza dolaşan bir fıkrayı naklediyor: "Kemal Bey, Magosa'ya nefyolunmazdan evvel birkaç gün Habshâne-i umûmî'de tevkıf edilmişti. Deli Nûrî, bu sırada, büyücek bir astar parçasının bir tarafına celî hat ile *Kelime-i tevhîd*, diğer tarafına *Yaşasın Kemal-i vatan* ibāresini tahrir ile uzunca bir sırığa bağlar. Bozacı, kestaneci, helvacı makûlesinden kırk-elli Arnavud bulur. Bayrağını eline alır; bunları da arkasına katarak doğru Bâb-ı zabtiye'ye gider. Kapıdan içeri girince Nûrî, '*Yaşasın Kemal, Kemal'i isteriz!*' diye bağırır. Evvelce Arnavudlar'a kendisi böyle der-demez, hepsi bir ağızdan bu sözü tekrar etmelerini tenbîh etmişken, hiçbirinden ses çıkmayınca, '*Ne duruyorsunuz, haykırsanız a!..*' diyerek dönüp arkasına bakar ki hiçbiri yok, hep savuşmuşlar.. Zabtiyyeler, çal-yaka Zabtiyye Nâzırı'nın huzûruna çıkarırlar; istintak mistintak, Kemal'e mensûbiyyeti tebeyyün etmekle, vapura attıkları gibi nefyederler" (*Külliyât-ı Latâif*, İst., Sancakyan Matbaası, 1328, c. 1, s. 411 v. d.).

85. VEYS PAŞA'YA

?. VII. 1873

Ma'rûz-ı bendeleridir ki,

Tahrîrât-ı aliyye-i avâtıf-perverîlerini, dest-i iftihâr ile aldım. Birinci derecede hâne-i kemterânem tarafı ile ihbâr ve istihbâr-ı sihhate müteallik vukū' bulacak açık muhâberelere müsâade-i aliyyelerine ve sâniyen irsâl buyurulan kitaplara sûret-i mahsûsada arz-ı teşekkür ederim. Uşak bendeleri geldi; kulunuzu Kā'immakām Efendi ve asker zâbiti hazır olduğu hâlde gördü. Matlap ise, hâne-i kemterânemce sihhatim bilinmekten ibâret olduğundan ve sihhat-i bendegânemi ise re'yü'l-'ayn müşâhede eylediğinden, eline yine Kā'immakām Efendi ile asker zâbiti huzûrunda bir açık mektup verilerek, kendisi hemen bu gün iskeleye iâde olunacaktır.

İltifat-nâme-i devletlerinin revīş-i ifâdesine nazaren, efendimizi, hâl-i âcizânemden dolayı, hakikaten pek müteessif görüyorum. Kulunuz tab'an, şedâid-i âleme hiç ehemmiyet vermemekle mecbûl olduğum gibi, sâye-i âtıfet-i seniyyelerinde, buraca hiçbir sûretle rahatsız olmadığıma binâen, bulunduğum hâl, sahīhan şedâidden dahī ma'dut olmadığından, şimdi İstanbul'a gitmekliğime ruhsat sâdır olsa, nazarımda hemen hemen âdî bir tegayyürden ma'dut olacak derecelerde memnun bulunduğumu, indimde ahvâl-i mukaddeseden ma'dut olan şefkat-i celīle-i pederânelerine yemīn ile, kalb-i kerīmânelerini te'min ederim. Bu seyahati mûcip olan, eser-i ahīr-i âcizânemde—ki *Vatan-yâhut-Silistre* ünvanlı bir oyundur—, *Altı da bir, üstüde birdir yerin* demiştim; hakikaten öyle imiş.. Kulunuz yine, *Ey âşık-ı mihnet-zede buldukça bunarsın* ta'rifinden gaflet edeceğim de, muaccizliğe başlayacağım. İnsandan ibtilâ bir türlü ber-taraf olamıyor. Efendimiz'e elbette gazete gelir; lüzûmu kalmadıktan sonra buraya irsâl

buyurulursa, fevka'l-gāye memnun olurum; ma'māfih bu nâz'ım dahī imkân ile meşruttur.. Bâkî ferman efendimizindir..

Oğlunuz,
KEMAL

LXXXVI.

Kemal gerek Kıbris Mutasarrıfı Veys Paşa'dan, gerek İstanbul'dan gelen mektuplar vâsıtasıyle —belki sürgün hayatının daha rahat bir şekle gireceğine dâir— iyi haberler almıştır. Veys Paşa'nın adamlarından veya maiyyetinde çalışan me'murlardan Mustafa Efendi'nin de Kıbris'ten ayrılacağı rivâyetine üzülüyor. İstanul'a hareket etmek üzre bulunan Veys Paşa ile, babası Mustafa Âsım Bey'e mektup göndermeği düşünüyor ve Paşa'dan, bu posta ile İstanbul'a hareket edeceği haberinin doğru olup-olmadığını soruyor.

Mektup, Kemal'in ruh hâlini, çâresizlikler karşısında kadere baş eğmekten başka şey kalmadığını görerek, tevekkül içinde Magosa'ya bile ısınmağa çalıştığını gösteriyor.

Kemal, bundan önceki mektubunda Veys Paşa'dan bir tebşîr-nâme aldığını yazdığına göre, bu mektubu da aynı günlerde, 1873 yılı Temmuz'unda yazmış olabilir.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir *(Edebiyat Kumkuması*, s. 41).

86. VEYS PAŞA'ya

?. VII. 1873

Ma'rûz-ı bendeleridir ki,

Bâzı tebşîrâtı hâvî tahrîrât-ı devletlerini aldım; teşekkür ederim. İstanbul'dan, Mustafa Efendi bendelerine gelen muharrerâtta dahī öyle bâzı şeyler īmâ etmişler.. Her ne hâl ise, kulunuz hükm-i kadere râzıyım. Magosa biraz ısındı ise de, öyle çekilmeyecek dereceye gelmedi. Hâl böyle giderse, kulunuzun da Magosa'ya ısınacağım geliyor. Şu kadar var ki, Mustafa Efendi bendelerinin infisâline dâir bir söz şâyi' oldu; âna canım sıkılmıştı. Şimdilik bir neticesi zuhur etmemesine nazaren, aslı olmadığına hükmediyorum. Bir de, bu posta ile İstanbul'a teşrif buyurulacağına dâir bir havâdis var, sahih olduğunu haber alabilirsem, peder bendeleri için, iskeleye mektup yetiştiririm. Bâkî her hâlde emr-ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

KEMAL

LXXXVII. — LXXXVIII.

Hakāyıku'l-Vakāyi' önce Rüşdî, daha sonra Filip Efendi nâmına İstanbul'da neşredilen bir gazetedir. 3 Eylûl, 1870'den i'tibâren neşre başlanılmış, 4 Kânunıevvel tarihli ve 1381 numaralı nüshasından sonra lâğvedilmiştir [1]. Kemal aşağıdaki mektubunu bu gazetede Reşad imzâsı ile bir makāle neşreden Fâik Reşad Bey'e (1851 - 1914) göndermiştir [2].

Eslâf müellifi Fâik Reşad Bey, *Musâhabe-i edebīye* başlıklı yazısında bu hâdisenin, adı geçen makālesini yazdığı tarihten otuzaltı-otuzyedi yıl önce, 1873-74'de geçtiğini kaydeder. *Kemal ile Muhâberemiz* adlı kitabını neşredeceği zaman, istibdad devri sonlarında eski gazeteler zararlı eserlerden görülerek müsâdere ve imhâ edildiğinden bu gazete kolleksiyonlarını bulamamıştır; sonradan kolleksiyon eline geçince, kitabına nakledemediği bu makālesini *Ümmet* gazetesinde, Meşrûtiyet 11.'ten sonra neşretmiştir [3].

Reşad Bey'in verdiği bilgiye göre makālesi 966 numaralı *Hakāyıku'l-Vakāyi*'dedir; i'tiraz, aynı gazetenin 968'inci sayısında çıkmıştır. İşte, *Ümmet* gazetesinde, *Bahis* başlıklı ve Kemal ile muhâberesine yol açan makālesini bu münâsebetle tekrar neşretmiştir. Makālesini yazdığı tarihte Mektûbî-i Hâricīye'de İkinci Sınıf Hulafâ'dan bulunan Fâik Reşad Bey'in üzerinde durduğu, Türk şiirinin, hakikî şiir denilmeğe lâyık mânevî meziyyetlerden mahrum olup akla yakın olmayan mübâlegalar, "münâsebetsiz ve latâfetsiz" teşbih ve istiârelerle dolu olduğudur; Garb şiirleri ise, bu edebiyata vâkıf kimselerin de teslim edeceği gibi gerçekten şiir denilmeğe lâyıktır. Şâirlerimiz eski tarz şiir yazmaktan kendi kendilerine vazgeçmeyeceklerine göre, hiç olmazsa Garb'i taklidle, tuttukları yolu değiştirmeleri için, Garb edebiyatına âit manzum ve mensur eserleri Türkçe'ye terceme etmeliyiz. Reşad Bey'in bu fikirlerine i'tiraz eden zât, Garb edebiyatına vâkıf bir kimse olmadığından, mevzûu bir tarafa bırakıp, Şark ve Garb edebiyatı eserleri hakkında mütâlealar ileri sürmüştür.

Magosa'da iken *Hakāyıku'l-Vakāyi'* gazetesinde Reşad Bey'in makālesini okuyan, bu yüzden açılan münâkaşayı ta'kıbeden Kemal, aşağıdaki mektuplarının ilkinde, bu Reşad Bey'i, vaktiyle Avrupa'da birlikte *Hürriyet* gazetesini neşrettikleri İskender Beyzâde Reşad sanmış, sonra Fâik Reşad olduğunu öğrenmiştir. Mektubunda, *Son Pişmanlık* adlı bir hikâye yazmakta olduğundan, yakında basılacağından, bu eserinin mukaddimesinde, *Hakāyıku'l-Vakāyi*'de üzerinde durulan mes'eleyi ele alacağından bahsediyor [4].

*

[1] "*Hakāyıku'l-Vakāyi'* gazetesi bu def'a Bâb-ı âlî cânib-i sâmîsi'nden ilgā edilmiştir (*Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 2337, 18 Şevval, 1290/9 Kânunıevvel, 1873).

[2] Haltercemesi için bk., İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, İst., Devlet Matbaası, 1939, c. VIII., s. 1431 v. d.

[3] Nu. 9, 10 Temmuz, 1326/16 Receb, 1328/ 1910.

[4] *Son Pişmanlık*, 1874'de imzâsız ve *İntibâh* adı ile basılmıştır (1291). Eserin muhtelif neşirlerinde mukaddime yoktur. *İntibāh Mukaddimesi*, Kemal'in Midilli

Kemal'in, yine Fâik Reşad Bey'e yolladığı ikinci mektubu, muhteviyatca ilkini tamamlamaktadır. Reşad Bey'in, yeni tarz eserler yazılmasını tasvîbeden makālesi Kemal'i çok sevindirmiştir; onu takdir, bu mevzû'da şeyler yazması için teşvik ediyor.

Mektuplardan ilki Fâik Reşad (*Edīb-i A'zam Namık Kemal*, İst., 1326, s. 10) tarafından, *Sadâkat* gazetesi imtiyaz sâhibi Tahsin Efendi vâsıtasıyle gönderildiği kaydi ile neşredilmiştir. İkincisinin, Kemal'in el yazısıyle olan nüshası Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'ndadır; bu vâsıta ile M. Cemal Kuntay tarafından klişesi, yeni harflerimize çevrilmiş metni basılmıştır (*Namık Kemal*, c. 11., Kısım-1., s. 568, 572). Mektuplar tarihsizdir; münâkaşanın cereyan ettiği gazetenin ilk sayısı 1870 Eylûl'ünde neşre başlandığına, bahis mevzûu yazılar 966 'ncı sayıdan i'tibâren yer aldığına ve gazete 1873 Kânunıevvel'inde lâğvedildiğine göre, her iki mektubun 1873 yılında yazıldığını kabûl edebiliriz.

87. FÂİK REŞAD BEY'e

1873

Beğim,

Hakāyık'te edebiyatımıza dâir bahis açan zâtı, evvel bizim Reşad Bey diye haber vermişlerdi; sonradan sen olduğun anlaşıldı. Efkârına tamâmıyle iştirâk ederim. *Son Pişmanlık* adlı bir hikâye yazıyorum; mukaddimesinde bu bahis zemīn oluyor. Yakında basılacaktır; görürsün.. Mutlak resmini isterim. *Ārş ileri, ārş, bizimdir felâh..*

88. FÂİK REŞAD BEY'e

1873

Edebiyat ma'şûkamdır. Bir garip ma'şûka ki, kendine mâlik ve binâenaleyh mahabbetine rakip olanları dahī kendi kadar sevdirir. Bizim eski hayâlât-ı ma'tûhâneye dâir, Abdî nâmında biri ile açtığı-

Mutasarrıflığı sırasında *Şark Mecmuası*'nda (Nu. 5, 1297), daha sonra Fâik Reşad'ın *Edīb-i A'zam Namık Kemal Bey'in Hâltercemesi*'nde (S. 8, 12 v. d.), Kemal'in el yazısıyle müsveddesi ise Hasan Nef'î'den faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından (*Namık Kemal*, c. 11., Kısım - 1., 573 v. d.) neşredilmiştir. Kemal bu mukaddimede, Fâik Reşad'a Abdî Efendi tarafından verilen cevaplara ta'rizde bulunarak, Avrupâî eserlerden faydalanılması fikrini ileri sürer.

nız mübâhaseyi gördüm; fıtrat ve fıtnatınıza, görmeden meftûn oldum. Dünyaya bir kardeşim gelmiş gibi sevindim. Teşbih zâid.. Bu cihân-ı te'aba değilse, cihân-ı edebe bir kardeşim gelmiş, niçin sevinmeyeyim? Zuhûrunuzu tebrik ederim. Kıdemim cihetiyle hâsıl olan tecârib-i âcizâneme istinâden, şu ufacık ihtardan da kendimi alamam: Âsarınızca müşkil-pesend olmayınız; hemen yazınız ki, lisânımızın kitaphâne-i edebi, milletten fakir ve sizin gibi sermâye-dâr-ı irfânın zekât-ı kalemine şiddetle mühtaçtır.

Fahri nekadar sevmez isem, kibr-i hafīnin bir de bir riyâ altından sûret-i zûhuru demek olan tevâzu'-ı nâ-be-mehal de o kadar menfûrum olduğu için, serbestce söylerim : Edebiyatımıza, elimden geldiği kadar hizmet edenlerdenim; âna binâen hiç şüphe etmem ki, beni sever ve hâlimi düşünürsünüz. Merâk etmeyiniz ki dünyaya geldim geleli,

إِذَا كَانَ أَصْلِي مِنْ تُرَابٍ فَكُلُّهَا
بِلَادِي وَكُلُّ الْعَالَمِينَ أَقَارِبِي [5]

hakīkatine ittibâ' edenlerdenim. İ'tikādımda hakīkaten, *altı da bir, üstü de birdir yerin.*

Husûsiyle insan vazifesinde kusûr etmediğinden emīn olunca, vicdâna bir kuvvet geliyor ki, o yolda çekilen meşakkatlerden de, gönül bir türlü lezzet buluyor; gālibâ şâir,

Mihnetī kendine zevk etmedir âlemde hüner

sözünü, bu mütâlea ile söylemiş..

Vatan, yine başka tavırda bir ma'şûk.. Cevr-ü cefâsı ile berâber ve belki bâzı kerre cevr-ü cefâsı için seviliyor. Bâkî selâmet ve uhuvvet, kardeşim efendim..

[5] "Aslım topraktan olunca, bütün topraklar benim vatanımdır ve bütün âlemler akrabâmdır .."

LXXXIX.

Kemal, bu mektubu ile birlikte, hitâp ettiği ve Kıbris'te bulunan bir şahsa bir de makāle yollamıştır; makāle basılmak üzre İstanbul'a Fâik Bey'e gönderilecektir; zarfın üzeri, Mehmed Bahâeddin Efendi adresine olacaktır.

Ahmed Midhat ile Ebüzziya Tevfik Rodos'a nefyedikdikleri zaman, zindanın arka tarafındaki bir hâneye götürülmüşlerdir. Oturdukları bu ev, iki oda ve bir sofadan ibârettir; bu hâne, zâbıta kontrolünde olmakla berâber, gerek Ahmed Midhat, gerek Ebüzziya Tevfik, hâllerinden memnundurlar; Ahmed Midhat'ın, *Latâif-i Rivâyât* adlı hikâye serisinden birkaçını bile yazdığı bu evde yerleştikten dört gün sonra, Rodos'tan İstanbul'a çekilen telgrafın cevâbı gelmiştir ve bunda, her ikisinin de mahfuz bir yerde habsi ve kimse ile konuşturulmamaları bildirilmiştir. Emir mûcibince, bu iki arkadaş, gāyet berbâd bir yere nakledilmişler, dışarı çıkmalarına da müsâade edilmemiştir; dört ay zarfında ancak birkaç def'a, o da mahfuz bir sûrette, kal'e dâhilindeki karakol-hâneye kadar gitmelerine izin verilmiş, bu bile sihhatleri üzerinde müsbet bir te'sir göstermiştir. Mahbes hayatı, bilhassa Ebüzziya Tevfik'in sinirlerini çok bozmuştur. Ahmed Midhat ve Ebüzziya, Rodos Mutarsarrıfı Ma'şûk Paşa'dan bir yardım gelmeyeceğini anlayınca, vükelâya hitâben bir istid'â yazmışlar, neticede, habshâne yakınında bulunan kütüphâneye gidip gelebilmeleri için, İstanbul'dan emir gelmiştir. Kemal'in, mektubunda, Tevfik'in emirnâmesi daha dün gelmiş dediği, bu iki emirden biri, çok muhtemel olarak ikincisidir; çünki Rodos'ta bulunan ve askerî doktor Binbaşı Ârif Efendi de, Ma'şûk Paşa'ya, Ebüzziya'nın sihhatinin bozukluğundan, günde bir-iki saat olsun dışarıya çıkarılmadığı takdirde, mahvolacağından bahsetmiştir [1].

Mektubun hâşiyesinde Kemal, gönderdiği makālenin, hitâbettiği şahıs tarafından yazılmasını, zarfın üzerinin de onun yazısı ile olmasını istiyor; makālaye mevzû teşkil eden şahıs, aleyhindeki neşriyattan dolayı dâva açacak olur ise, mektup ve makālenin mahkemeye ibrâzı îcap edecektir; bunun için, müsveddenin kendi yazısı ile olmasını istemiyor.

Kemal'in Magosa'ya gittiği ilk aylardaki husûsî hayatını, bilhassa vaktini yazı yazmakla geçirdiğini aydınlatan bu mektubu tarihsizdir; bahsettiği makāle *Hakāyıku'l-Vakāyi'* gazetesinde neşrolunmak üzre gönderilse gerektir; çünki bu zamanda ondan başka makāle gönderilmeğe elverişli gazete Kemal için mevcut değildir; bu hükmümüzde yanılmıyorsak bu mektup da, bundan önce neşrettiğimiz iki mektup gibi, 1873'de, Veys Paşa Kıbris'te bulunduğuna göre, bu yılın 27 Kasım'ından önce yazılmıştır.

Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan nüshası Kıbrisli Kaytazzâde Nâzım Efendi'dedir; buradan faydalanılarak klişesi M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir *(Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 606*)*.

[1] Ahmed Midhat ve Ebüzziya Tevfik'in Rodos'taki mahbes hayatı hakkında daha fazla bilgi edinmek için (Bk. Ahmed Midhat, *Menfâ*, İst., Kırkanbar Matbaası, 1293, s. 85-97).

89. OSMAN BEY'e

1873

Birâder,

İşte bendi Fâik'a bir mektup ile berâber gönderdim; oradan postaya verir, irsâl edersin. Tevfik'ın emir-nâmesi daha dün gelmiş. Ârif Efendi'nin ne zaman hareket edeceğini bilmiyoruz. Bendi beğenirsin zannederim; bakalım ne te'sir hâsıl eder. Evvelâ Allāh cezânı versin. Re'fet'ten [2] bir mektup aldım. Sen, âdeta askerliğe heves etmişsin; nöbetci tüfeği gibi omuzunda gezermiş; hisse çıkar.

Magosa'da iş'âra lâyık havâdis yok gibidir; yalnız, zindana geldim geleli çok yazı yazıyorum. Postayı çıkaralı yazdığım şeyler seksen sahife kâğıda bâlig oldu ki, iki cild *Evrâk-ı Perîşan*'dan bir hayli ziyâde olur. Bâkî ne diyeyim..

Kardeşin,
KEMAL

Münib'in [3] mektubunda da sana lakırdı var. Bak, Fâik'ın mektubunu bend ile bir zarfa koymalı; üzerini şöyle yazmalı : Kemal Bey'in akrabâsından Fâik Efendi'ye [4].. Âni da, diğer bir zarfa koymalı; üzerini şöyle yazmalı : Der-saâdet'te vüzerâ-yı 'izâm Kapu-çukadârlarından fütuvvetlû Mehmed Bahâddin Efendi'ye.. Fâik'a istersen sen de mektup yazabilirsin.

Bendi kendin yaz. Bir de, yine kendi yazın ile Fâik'a bir mühürlü mektup gönder; çünki herif dâvâya kıyâm edecek olur da, iş mahkemeye düşecek olur ise, mektubun ile bendin ibrâzı lâzım gelir.

[2] Safvet Paşa'nın oğlu olup, Kemal'in Terceme-odası'ndan arkadaşıdır (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. II., s. 364; fakat bu, Kemal'in başka mektuplarında da geçen bir başka şahıstır (Bk., *İndeks*).

[3] M. Cemal Kuntay, Münib'in, Kemal'in Gelibolu Mutasarrıflığı sırasında tanıdığı bir zat olduğunu kaydediyor (*Namık Kemal*, c. I., s. 164).

[4] Fâik Reşad Bey'in, Kemal'e "İddiâ-yi karâbet eden talebe-i ulûm'dan Fâik" diye bahsettiği şahıs olabilir (*Edîb-i A'zam Kemal Bey*, İst., 1326, s. 33 v. d.).

XC.

Aşağıdaki mektupta bahsedilen Mustafa Nâilî Efendi, Kemal'in Magosa'ya nefyedildiği sırada Mutasarrıf bulunan Z. Reşid'in babası Veys Paşa'nın muâvinidir; Z. Reşid'in bu şahsa, Kıbris'e geleceğine dâir bir mektup yazması, Kemal'i çok sevindirmiştir. Z. Reşid'in birşey lâzım olup-olmadığı sualine karşılık, hiçbir şeye ihtiyâcı bulunmadığını, İstanbul'a âit bol bol havâdis istediğini bildiriyor.

Bu mektup, Kemal'in Magosa'daki hayatı, nelerle alâkalı olduğu hakkında bâzı notlarını ihtivâ ettiğinden mühim olabilir.

Tarihsiz olan mektup, Veys Paşa'nın Kıbris'te bulunduğu sırada yazıldığına göre, 1873 Kasım'dan önceye âittir[1].

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 26).

90. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

1873

Birâder,

Mektubunuzu aldım. Mâhir'in zuhûruna mı teaccüp edeyim, ihtifâsına mı, orasını bilemem. Melfuf mektubumu pedere veriniz. Pederimiz Paşa Hazretleri teşrîf ettiler; birkaç günler görüştük. Mustafa Efendi'ye olan mektubunuzda, buraya avdet beşâreti var; eğer biz oraya gelmeyecek isek, siz buraya teşrîf buyursanız, sahîhan mûcib-i memnûniyyet olur.

Birşey istemekliğimi teklif buyurmuşsunuz. Birşeye muhtâcım; o da mevadd-ı havâdis.. Mükemmel, mufassal isterim..

KEMAL

[1] Veys Paşa'nın yerine Kıbris Mutasarrıflığı'na Şûrâ-yi devlet âzasından İbrahim Paşa ta'yin edilmiştir (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2327, 6 Şevval, 1290/27 Kasım, 1873).

XCI.

Kemal, Zeynü'l-Âbidin Reşid'e gönderdiği bir mektubunda, kendisine neden kırıldığını sormuş, bunun îzâhını istemiştir; aşağıdaki mektubunda, muhâtabından cevap aldığı, bâzı kimselere mektup yazma mecburiyetinde olduğunudan Zeynü'l-Âbidin Reşid'in mektubunu geç cevaplandırdığı, arkadaşını bu yüzden gücendirdiği anlaşılıyor; bu sırada İstanbul'da bulunan Zeynü'l-Âbidin Reşid'in, mektupların doğrudan doğruya kendine yollanmasını, başka vâsıtaya mürâcaat edilmemesini istediğini de, aşağıdaki mektuptan öğreniyoruz.

Bu mektuptaki, "*Alâ rağmü'z-zamâne*'yi bilmem nasıl bastırabilirsiniz.? Basılsa da *altıncı bendin* ketmi lâzım gelir" kaydi çok mühimdir. N. Kemal, *Neler ettik alâ rağm'üz-zamâne* mısra'ı ile kıt'aları biribirine bağlanan bu *muhammes*'inin bir kopyasını da Ebüzziya Tevfik'e, Rodos'a göndermiş, bu manzûmeyi Kuleli vak'asına iştirâki yüzünden Kıbris'e sürülen Şeyh Ahmed Efendi'nin de beğendiğini yazmıştı[1]. Mehmed Cevdet'teki nüshadan naklen bu şiir, Sa'deddin Nüzhet'in *Namık Kemal*'in *Şiirleri* adlı kitabına da alınmış olup, beş kıt'adan ibârettir; bizzat Ebüzziya'ya gönderdiği de, aynı kıt'a sayısını ihtivâ eder. Altı kıt'adan ibâret olduğunu, ancak aşağıdaki mektubundan öğreniyoruz. Zeynü'l-Âbidin Reşid bu *muhammes*'i neşretmek istemiş olmalı ki, Kemal, basılabileceğini ummuyor; buna imkân bulunsa bile, son kıt'anın kaldırılmasını istemektedir. Bu manzûme, şâirimizin doğumunun 100'üncü yıldönümü münâsebetiyle, 21.XII.1940'da, Nu'man Menemencioğlu tarafından da beş kıt'a olarak, Ankara radyosu'nda okundu. Bundan, son kıt'asının âilesince de bilinmediği neticesine varıyoruz.

Mektuptaki îzâha mühtac ve mühim bir başka kayit "*Silistre*'nin pederle kararlaştır"ıldığı mes'elesidir. *Silistre*'den kasdedilen, Kemal'in *Vatan* piyesinin diğer adı değildir; *Silistre Muhâsarası* isimli tarihidir; Ahmed Nâfiz adı ile basılmıştır[2]. Eserin, Ahmed Nâfiz adı ile yazılan *Önsöz*'ünden, müellifin bizzat iştirâk ettiği Silistre savaşında gözü ile gördüğü bâzı hâdiseleri, cesur askerlerimize anlatmak gâyesiyle kaleme alındığı anlaşılıyor. Tertibi de Ahmed Nâfiz tarafından nakil sûreti iledir. Metni dikkatle tedkik edince, müellifin yalnız gördüğü değil, işittiği şeyleri de kaydettiğini öğreniyoruz (Msl., s. 73).

1269 (1853) yılı ortalarında istihkâm birinci alayı, Silistre'ye gitmek emrini almıştır; Ahmed Nafiz, bu alayın yedinci taburunun, birinci bölüğünde birinci çavuş bulunuyordu. Alayı ile birlikte İstanbul'dan ayrılması 11 Mayıs, 1853, Silistre'ye varmaları ise 23 Mayıs, 1853 tarihine rastlar. Bağlarbaşı denilen yere çadırlarını kurduktan sonra, iki senedenberi yapılmakta olan Mecîdîye tabyasını bitirmek üzre yapı işlerine başlarlar. Silistre Kal'esi'nin ve tabyaların tasvîri, kal'enin cebhâne v.s. bakımından vaz'iyyeti, muhâsaraya başlanıldığı zaman kal'enin muhâfazasında bulunan İslâm askerlerinin kimler olduğu, tabur sayısı, kumandanlar ve bunların hayatları, ahlâkları hakkında sırası geldikce bilgi veriliyor. Muhâsaranın nasıl başla-

[1] Bk., mektup, nu. 84.

[2] 1290 'da Hayâl Matbaası'nda basılan bu eser, Hakkı Tarık Us tarafından bu günkü harflerimize çevrilerek, ifâdesi değiştirilmek sûretiyle ikinci def'a neşredilmiştir (Vakit Matbaası ve gazetesi yayınlarından, 1946. *Silistre Muhâsarası* ve Hakkı Tarık Us neşri hakkında daha fazla bilgi edinmek için *Belleten*'de çıkan tenkidli bibliyografya makâlemize bakılabilir (Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947, nu. 44).

Kanije de aynı senede, fakat *Silistre* risâlesinden sonra basılmıştır. Bu hükmü, *Kanije*'deki, "Fenn-i harbin o zamanda bulunduğu dereceye dikkat olunsun! İslâm'ın gayreti de gözönüne alınsın ! Zannederiz ki munsifâne düşünülür ise *Silistre* risâlesinde muharrer vakāyi' *mübâlegadır* denilemez. Bahsettiğimiz rivâyet *Na'îmâ* tarihinin İstanbul'da Matbaa-i âmire'de altı cild üzre basılan nüshasının birinci cildinin 229 rakamlı sahifesindedir" kaydine dayanarak veriyoruz (Tab'., 1303, s. 16).

dığı, bunu ta'kip eden ondört gün esnâsında geçen vak'alar, kumandanların hareket tarzları, düşmanın nasıl geri çekildiği, kimlerin ve hangi tarihte şehid düştüğü, bu savaşa âit birçok kahramanlık hikâyeleri, Türk askerinin tok gözlülüğünü anlatan vak'alar, Rusya'nın 18 Haziran, 1854 'den i'tibâren hücûmdan bütün bütün nasıl vazgeçtiği bu eserin mevzûunu teşkil etmektedir. Kırksekiz bölüme ayrılan *Silistre Muhâsarası*'nın sonunda, dedelerimiz zamanında da Türk askerinin buna benzer nekadar çok kahramanlıkları olduğu, tarihten alınan misâller ile anlatılmıştır.

Kemal Magosa'da iken orada vazife ile bulunan ve İstanbul ile muhâberesine vâsıta olan Yüzbaşı Ahmed Nâfiz'in bu insâniyetine karşılık, onun adı ile, *Silistre Muhâsarası* isimli eserini yazdı. Ahmed Nâfiz, Kemal'in *Vatan-yâhud-Silistre*'sinin mevzû'unu teşkil eden 1853-54 Silistre savaşına bizzat iştirâk eden bir Türk kahramanıdır. Bu harbe âit hâtıralarını Kemal'e anlatmış ve şâirimiz, bu hâtıraları onun ağzından naklen tertip ettiği *Silistre Muhâsarası* adlı eserinde toplamıştır. Silistre'ye vardıkları tarih, yukarıda da kaydettiğimiz gibi 23 Mayıs, 1853'tür; Silistre savaşının kısa bir tarihçesi mâhiyetindeki bu eser, Ruslar'ın 18 Haziran, 1854'den i'tibâren hücûmdan bütün bütün vaz geçmelerine kadarki vak'aları içine alır. *Silistre Muhâsarası*, Türk neferlerine hitâben, onları bu gibi kahramanca savaşların hâtırası gayrete getirmesi maksadı ile yazılmıştır. Kemal'in *Kanije Muhâsarası* adlı tarihine yazdığı önsözde, "Bundan akdem âcizâne neşrettiğim *Silistre Muhâsarası*'nın halk içinde mazhar olduğu rağbet teşekküre şâyân,, dır demesi, eserin neşrini müteâkip kazandığı şöhreti de gösterir. Aşağıdaki mektubunda Zeynü'l-Âbidin Reşid'e hitâben yazdığı, "*Silistre*'yi peder ile kararlaştırmışsın; o isâbet olmuş.." cümlesinden kasdi, basılmasına babası Mustafa Âsım Bey ile Zeynü'l-Âbidin Reşid'in vâsıta olduğunu anlatmak, bu yüzden duyduğu memnunluktur.

Bu sırada Veys Paşa henüz Kıbrıs'te bulunduğundan, "Buradaki nasıl benim pederim ise, oradaki de senin öyle pederindir" diyor. Kemal'in bu eseri ve Ahmed Nâfiz hakkında notlarına bundan sonraki bâzı mektuplarında da rastlayacağız.

Bu mektup Kemal'in Ahmed Nâfiz adına neşrettiği *Silistre Muhâsarası* adlı eserine dâir bâzı hususları aydınlattığından, güzel şiirlerinden birinin son kıt'asının zamanında, hattâ 1908 'den sonra da neşredilemediğini, bu gün bu kıt'anın kaybolduğunu açığa vurduğundan mühimdir.

Tarihsiz olan mektubun, Veys Paşa'nın henüz Magosa'da bulunduğu sırada, 1873 yılının 27 Kasım'ından önce yazıldığını tahmin ediyoruz. Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 29).

91. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD BEY'E

1873

Birâder,

Gördün mü yaptığın işleri? Ben sana, bâzı zevâta mektup yazdığım için, sana birşey yazmamıştım demiştim. Sen tutmuş, o mektup yazdığım zevâtı, kendine müreccah tuttuğuma hükmetmişsin!

İnsaf et!.. İnsan, rüsûm ve teşrîfâta bakacak bir adam ile, nazını çekecek bir adama mektup yazmak mecbûriyetinde bulunursa, hangisini tercih eder? *Alâ rağmü'z-zamâne*'yi, bilmem nasıl basıtrabilirsiniz? Basılsa da, altıncı bendin ketmi lâzım gelir.

Sen kardeşim, öyle vâhimelere sapma! Seni gerçekten kardeş bilmeyen adam, koca İstanbul içinde vâsıta-i muhâbere etmeğe ihtiyar etmez. *Muzî mâ muzî* demişsin; değil.. Ne vakit olsa öyle zevâta yâni ehl-i teşrîfâta mektup yazılmak lâzım gelir de, o mektubun yazılması senin ve senin gibi kardeşlerimin mektubunu te'hîre teveffuk ederse, hiç şüphe etme ki, te'hîr ederim ve böyle bir te'hîr için, Cenâb-ı Hakk'ın huzûrunda bile muhâkemeye hazırım; bu bir....

Mektubu şimdilik bana yaz diyorsun; fakat gider postadan ararım demiyorsun! Bizim postanın hâli ma'lûm.. Sana yazılan mektubu götürmezler; posta-hânede kalırsa kaybolur. Buralarını iyice düşün de, âna göre hareket et! Sonra bir yanlışlıkla, bizim evi sihhat haberimden mahrum bırakırsın.. Bak belâya ki, ben senin kadar sevdiğim adama mücâzât edemem; bu iki...

Gidip mektup aradığın adam hakkında söylediğin lakırdılarda, âdetâ haltetmişsin. Nâm-daşının başı için, ben ânı âgûşta perverde etmek değil, gözümden bile sakındım ve dâimâ sakınırım. O lakırdılarına mücâzât olarak, şu melfuf açık mektubu götürüp kendisine vermelisin; bana cevâbını almalısın. Mektubumdan, bana mektup yazdığını ve ânın için senin zannın, âdetâ sû'-i zan olduğunu anlarsın; bu üç...

Harîta da gelmedi, tütün de; bu dört...

Silistre'yi, pederle kararlaştırmışsın; o isâbet olmuş. Buradaki nasıl benim pederim ise, oradaki de, senin öyle pederindir; biz kardeş değil miyiz? Sana, daha başka yazılar gönderirim; ânları da peder ile kararlaştırırsın. Pederin mektubunda tafsilât da var; öğrenirsin; bu beş...

Bu seferki mektubunda, bana olan mahabbetine pederi şâhid tutmuşsun. Aramızdaki kardeşliği şâhid, yemîn ihtiyâcından berî bilirsin; bu altı...

Kardeşin,
KEMAL

XCII.

Kemal, Akkâ'ya sürülen Nûrî Bey'in Magosa'ya uğrayan uşağı vâsıtasıyle İstanbul'da bulunan babasına ve arkadaşlarına mektuplar göndermiştir. Bununla berâber Z. Reşid'den, Mustafa Âsım Bey'i gidip bizzat görmesini de recâ ediyor. Magosa'ya yollanılacak en emîn vâsıta olarak, Yüzbaşı Ahmed, Mülâzim Mehmed ve ismini hemen hemen hiçbir zaman kaydetmediği Cerrah Efendi'yi tavsiye etmektedir. Türkçe gazeteleri, Zabtîye mülâzimi Hüseyin Efendi te'min ediyorsa da, Fıransızca gazeteleri muntazam alamadığından şikâyetcidir. Aşağıdaki mektup vâsıtasıyle, Kemal'in Magosa'da bulunduğu sırada, oniki-onüç yaşında bir âhiretlik aldığını da öğreniyoruz; bu küçük kız için, Z. Reşid'e elbiselik kumaş ısmarlıyor.

Silistre risalesi [1], Kemal'in Magosa'da iken yazdığı ve Silistre harbine iştirâk eden Yüzbaşı Ahmed Nâfiz tarafından yazılmış gösterilerek basılan eseridir; Z. Reşid'den, her hâlde bu eserin tâb'ı mes'elesine dâir haberler beklemektedir.

Bu mektup, Kemal'in Magosa'da iken hangi vâsıtalar ile muhâberelerini te'min ettiğini, *Silistre* risâlesi hakkında bir notunu ihtivâ ettiğinden, XVII. asrın meşhur şâiri Nef'î'nin gazel ve kasidelerine nazîre yazmak husûsundaki isteğini bildirdiğinden mühimdir.

Zeynü'l-Âbidin Reşid, *Edebiyat Kumkuması*, s. 19; buradan naklen Riza Nur tarafından da basılmıştır (*Türk Bilig Revüsü*, İskenderîye, 1936, nu. VI., s. 380).

92. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

1873

Birâder,

Mektubunu melfûfât ve teferruâtıyle berâber aldım. Bu mektubu size getiren adam, bizim Nûrî'nin uşağıdır. Akkâ'dan beni görmek için buraya gelmiş. Buradan da, para tedârik etmek için oraya gitti. Pedere, falana olan mektubu âna verdim; ma'mâfih sen, yine gider de pederi görür isen, memnun olurum. Bizim Yüzbaşı Ahmed Efendi, Mülâzim Mehmed Efendi, Cerrah Efendi nâmına gönderilecek mektuplar tamâmıyle emîndir. Eğer, *Felek Fîrûze'den* kasidesine [2] nazîre söylemek kābil olsa, Nef'î 'amîm olacağında, kimseler iştibâh etmez; lâkin bendeniz,

[1] Bu eser hakkında izahat almak için, bu eserimizde mevcut (Nu. 91.) mektubun mukaddimesine bakınız.

[2] Nef'î'nin matbu *Dîvânı*'nda bu redifte, veya bu kelime ile başlayan bir kasîdeye rastlayamadık; böyle bir kasîde, Kemal'in şiirleri arasında da yoktur.

Nâ-murādân-ı ser-î kûyin olan canlar için
Olma râz-ī dil-i agyâre mühim-sâz sakın [3]

gazeline nazîre söylemek istiyorum. Ânın bile, nâili olmak güç..

Hüseyin Efendi, dâimâ Türkçe gazeteleri gönderir; Fıransızca gazeteler için ne yapacağız, orasını bilemem. Siz keyifsizleşirsiniz; öteki arkadaş korkar; beriki arkadaş gönderecek yer bulamaz. Şimdi işin buraları düşünülür ise, hepinize, topunuza kantarlıyı atmak lâzım geliyor. Gerçek, sen bir mektubunda, benden, bâzı eşyâ sipârişini niyâz etmiş idin. İşte sana leffen bir pusula gönderdim. Burada benim oniki yaşında bir Âhiret kızım var; ânın için bir kat esvaplık istiyorum. Biz, mürüvvet ettik de yünlü, basma istedik; ammâ, senin canın istemiş de tüysüz kadife göndermişsin, orasını da ben mi düşüneyim?

Bâkî birinci derecede *Silistre* risâlesi'ne dâir olan mektubumun ve ikinci derecede bu mektubumun postanın avdetinde cevâbını beklerim kardeşim..

KEMAL

[3] Kemal'in naklettiği bu beyit, Nef'î'nin şiirleri arasında yoktur; kendisinin de, bu kāfiyede bir gazeline, henüz rastlamış değiliz.

XCIII.

Kemal, *Silistre* risâlesi'ni bastırmak husûsundaki yardımından dolayı, Zeynü'l-Âbidin Reşid'e teşekkürünü ve bu eserin müellifi gibi gösterdiği Yüzbaşı Ahmed Nâfiz Efendi'nin insan bir kimse olduğunu yazıyor. Mektuplaşma mes'elesi hâlâ yoluna girememiştir. Mektuplarını Hasan Efendi, Mustafa Âsım Bey'e götürüp vermektedir. Hasan Ağa fakir ve ihtiyar bir adam olduğundan, Zeynü'l-Âbidin Reşid'e, Mustafa Âsım Bey ile konuşup, bu zavallı adama her hâlde maddî bir yardımda bulunulmasını, üveği annesi Mâîde Hanım'ın kardeşi Mâhir Bey ile anlaşarak, muhâbere işinin düzene konulmasını istemektedir.

Tarihsiz olan bu mektubun, *Silistre Muhâsarası* hakkında ihtivâ ettiği kayde dayanarak, 1873'de yazıldığını söyleyebiliriz.

Mektup, Zeynül-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 14).

93. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

1873

Kardeşciğim,

Bu haftaki mektubunu aldım. *Silistre* risâlesi hakkında himmet-i mahsûsanızdan memnunum. Ahmed Efendi fevka'l-gāye insan bir adam. Kendisine ve o vâsıta ile bana, bir iyilik etmiş olacaksın. Mâhir'de eksik bir şarkı var; oku!.. Sipârişi lâzım olan şeyleri, lâzım olduğu vakit yazarım. Geçen haftaki mektuplarım pek aceleye gelmişti; ânın için sana ayrıca birşey yazamadım. Şu mektup husûsuna Mâhir ile hâlâ vermediniz ise bir karâr verin. Bu mektupları pedere getiren Hasan Ağa'nın hâlini, sen benden iyi bilirsin. Allāh için pederle lakırdı edin de, bî-çâre ihtiyarı, şu mezelletten, sefâletten kurtarın! Bâkî gözlerini öperim.

Kardeşin,

KEMAL

XCIV.

Kemal bu mektubunu Magosa'daki arkadaşlarından mülâzim Mehmed Efendi'nin kardeşi Kâmil Efendi eliyle mutasarrıf Veys Paşa'ya yollamıştır. Kâmil Efendi Magosa'da gümrük işlerinde çalışmaktadır; fakat gümrük me'muru ile arası iyi değildir ve bunun için zabtîye suvârîliğine geçirilmesini istemektedir. Bu iş husûsunda bir güçlükle karşılaşır ise, yardımını esirgememesini Veys Paşa'dan recâ ediyor.

Tarihsiz olan bu mektubun ifâdesinden, Veys Paşa'nın Kıbris mütasarrıfı bulunduğu sırada yazıldığı anlaşılıyor; buna dayanarak en geç 1873 Kasım'ında yazılmış olabilir.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından (*Edebiyat Kumkuması*, s. 40) neşredilmiştir.

94. VEYS PAŞA'ya

1873

Ma'rûz-ı bendeleridir ki,

Mukaddim-i 'arîza bendeleri, bizim Mülâzım Mehmed Efendi'nin birâderi olarak şimdiye kadar gümrükte suvârî kolculuğu etmekte ise de, gümrük me'muru efendi ile ânın ve belki dünyada hiç kimsenin imtizâcı kābil olmadığından, zabtîye suvârîliğine naklini arzu etmiş

ve birâderi ile olan ülfetimize igtirâren, bu bâbta vesâtet-i âcizâneme mürâcaat eylemiş idi. Muhâsebeci Efendi burada iken kendilerine söyledim; husûl-i emelini kat'iyyen va'dettiler; fakat şâyet bir terslik olacak olur ise, iş, bendelerince pek ziyâde mahcûbiyeti mûcip olacağına binâen, şu arîzamı dahî, ihtiyaten eline verdim. Takdimine mühtac olur ise, hakkında vuku' bulacak himâyet-i seniyyeleri bendenize âittir. Bâkî ferman efendimizindir..

KEMAL

XCV.

N. Kemal Kıbris Mutasarrıfı Veys Paşa'nın bura vâliliğinden ayrılacağına dâir duyduğu haberlerin hakikat olduğunu öğrenmiştir. Yerine İbrâhim Paşa'nın ta'yin edildiğini, bundan maksad İbrâhim Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılması olduğunu İstanbul'dan gelen mektuplar vâsıtasıyle haber almıştır.

Kemal Veys Paşa'nın ayrılmasından çok müteessirdir; bunu *Besâlet* kasidesi'nde mevcut, *Felek her türlü esbâb-ı cefâsın toplasın gelsin* mısra'ı ile anlatmaktadır. İsmini Sâbir'e çevireceğinden bahseden Kemal'in bu kaydi, arkadaşı Bereketzâde İsmâil Hakkı'nın bu hususta verdiği ma'lûmatı kuvvetlendiriyor[1]. Kemal mektubunda îzah ettiği bâzı dedikodılar yüzünden Magosa'dan ayrılan Mülâzim Zekî ile görüşmesini Veys Paşa'dan recâ ederek, yine Magosa'ya iâdesi için bir çâre aranmasını istiyor.

Bu mektup, Kemal'in *Sâbir* mahlâsını kullandığına dâir bir notunu, Magosa'daki bir arkadaşını, yâni Mülâzim Zekî'yi tanıttığından kayde değer.

Bu mektup da Magosa'dan gönderdiği mektupların çoğu gibi tarihsizdir; fakat Veys Paşa'nın yerine İbrâhim Paşa'nın ta'yininden bahsedişi, bize, mektubun yazıldığı tarihi tesbit husûsunda ipucu verebilir: Moralı İbrâhim Paşa, 1873 yılı Kasım'ında Kıbris Mutasarrıflığı'na ta'yin edilmiştir[2]; gerek bu, gerek Kemal'in Magosa'ya geleli sekiz ay geçtiğini kaydi, mektubun 1873 Kasım'da yazıldığını gösterir.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 37).

95. VEYS PAŞA'ya

?. XI. 1873

Velîni'metâ,

Bir-iki gündenberi infisâl-i devletlerine dâir bir havâdis şâyi' olmuş idi; meğer vâki' olmuş.. Efendimiz için teessüf etmem; çünki

[1] *Yâd-ı Mâzî*, s. 142.

[2] Bk., 90 numaralı mektubun önsözü, not-1.

kadr-i devletleri, Kıbris mutasarrıflığından bin kat bâlâ-terdir. İnşâ'l-lāh İstanbul'a vâsıl olunduğu gibi dil-hᵛâh üzre nâil-i murad olunur. Bu posta ile aldığım mektuplarda yazıldığına göre, bu hâdise Efendimiz'i azletmek için değil, İbrâhim Paşa'yı İstanbul'dan def'etmek için imiş. Bu infisâlin bendenize müteallik cihetine gelince, *Felek her türlü esbāb-ī cefâsın toplasın gelsin*.. Kulunuz Kemal ismini, Sâbir'e tahvil edeceğim. Allāh belâsını versin; yine İstanbul'dan havâle gelmiş. Efendimiz'e geldi ise, irsâl buyurursunuz; gelmedi ise, hiç lüzumu yok. İstanbul'a mühim yerlere bâzı şeyler arzetmek isterim; yazacağım şeyleri Efendimiz'e takdim edeyim mi? Bundan sonra göndereceğim ma'rûzâtı, ne sûretle göndereyim?

Bu sırada bizim mülâzim dahī buradan ayrıldı. İşittiğim rivâyete göre, gûyâ Yorgaki'ye satılan taşların ihrâcına mâni' olmuş; bendenizi soymuş; hâsılı dünyada irtikâp etmediği nekadar kabahat var ise, cümlesini irtikâp etmiş.. Vallāhi'l-azīm, rivâyât-ı vâkı'anın kâffesi yalandır. Mülâzim Zekî, doğru sözlü, doğru hareketli, ağzı kalbine müsâvî bir insan çocuktur; sekiz aydır buradayım; bir kerre vazifesizlik ettiğini görmedim..

Buraca taş niçin men'olundu; kim men'etti? Kulunuzun, ziyâde masraf ettiğime sebep nedir? Daha neler söyleniyor; neler geçiyor, Mülâzim hepsini bilir ve teahhüd ettirdim; Efendimiz'e hepsini arzedecektir. Bendenizi pek sever. Efendimiz'e olan nisbetimin derecesini bildiğinden, zât-i devletlerine dahī, ubudiyyet-i sahīha ile ubudiyyet eder; binâenaleyh hakkında, sû'-i nazar-ı âlîlerini istemiyor. Bir kerrecik sual ve cevaba tenezzül buyurulsa, o nazarın kat'iyyen ber-taraf olacağına emīnim.

Şimdi, infisâl-i âlîleri cihetiyle, cezīreden pederim gidiyor. Mümkin olsa da hakk-ı âcizânemde son inâyet olmak üzre, Mülâzim'in yine buraya iâdesine bir çâre bulunsa, hasb-i hâl edecek bir birâderim kalmış olurdu.. Bâkî muhâbere için, emr-i devletlerine muntazırım. Her hâlde ferman Efendimiz'indir..

KEMAL

XCVI.

Kemal, kendisine yolladığı sigaralardan dolayı Veys Paşa'nın oğlu Zeynü'l-Âbidin Reşid'e teşekkür ediyor. Paraya olan ihtiyâcını bildirerek, her hâlde ayrı eve çıkabilmesi husûsundaki v.s. endīşelerinden bahsediyor. Biliyoruz ki, Kıbris Mutasarrıfı Veys Paşa'nın yardımı sâyesinde Kemal, ilk mahbesi olan merdiven altındaki berbâd bir odadan, nisbeten iyi bir yere nakledilmişti; işte bu yüzden, aşağıdaki mektubunda, her cihetten rahatını te'min eden, İstanbul ile haberleşmesinde kolaylık gösteren Veys Paşa'nın ayrılması üzerine çok üzülmüştür. Bahsi geçen İsak, Kemal'in sādık bir uşağıdır. Bundan sonraki birçok mektuplarında da, bu şahsın adına rastlayacağız.

Mektup Kemal'in para yüzünden çektiği sıkıntıyı, ifâdesi müphem olmakla berâber İstanbul'da halli gerekli, fakat açıkca yazamadığı bâzı işleri hakkındaki endīşelerini açığa vuran bir vesikadır.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 13).

96. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD BEY'E

16. XII. 1873

Birâder,

Son mektubunuzu aldım. Cigaralara büyük büyük teşekkürler ederim. Kalb kalbe karşı olduğu ma'lûm.. Ben size, geçen hafta para için mektup yazmış idim; siz de, bu hafatki mektubunuzda paradan bahsetmek istiyorsunuz.. Subhâna'llāh!

Hēft harfī gibi ol bîçāre
Şaşı (rı)rdī gününü hemvāre

beytini Sâbit, benim hakkımda söylemiş; onbeş günde bir gelen postaya da, hafta der dururum.

İsak'ı çağırın; eğer işlerim düzelmemiş ise, eline bir sekiz-on lira verin; ilk vapur ile buraya gönderin! Alacağım cevâbınıza göre tafsilât veririm. Peder Paşa'nın infisâline şiddetle teessüf ettik. Kendileri için değil; çünki Kıbris, şân-ü dirâyetlerine lâyık bir me'muriyet değildir; Kendim için.. Çünki Kemal sâyelerinde, ez-her cihet rahat ediyordu..

Fī - 25 Şevval, 1290
Kardeşin,
KEMAL

XCVII.

Kemal aşağıdaki mektubunda, Veys Paşa'nın Kıbris'ten ayrıldığını bildiriyor. Nûrî ve Hakkı Bey menfâları olan Akkâ'dan üç risâle yollamışlardır; bunları basılmak üzre İstanbul'a, Zeynü'l-Âbidin Reşid'e gönderecektir. Nûrî ve Hakkı Bey, maddî bakımdan fenâ vaz'iyettedirler; bunun için, eğer Akkâ'ya henüz para gitmedi ise, bu risâlelerin hemen bastırılıp, alınan paranın derhâl oraya gönderilmesini recâ ediyor.

Bereketzâde Hakkı Bey, sürgün hâtıralarını canlandırırken, nefyedilmelerinden az önce Şehzâde Murad'ın, Nûrî Bey'e gücendiğini yazar; bu yüzden, belki de eline geçmediği için, Nûri Bey'in mektupları cevapsız kalmıştır. Nihâyet, *Sadâkat Zâil Olmaz* adını verdiği otuz sahifelik bir risâle yazarak, mâcerâsını muhayyel bir hikâye vâsıtasıyle anlatmağa çalışmıştır. Bu hikâye *Muhlis* takma ismi altında 1292 (1874-75)'de Kırkanbar Matbaası'nda basılarak Murad V.'a takdim edilmiş, "Risâlede remz olunan ma'zeret şâyân-ı kabûl olmuş olmalı ki, kendilerinin melbûsâtından Nûrî Bey'e bir sandık esvap geldi" diyen Hakkı Bey, bu esvapların birkısmını da, Nûrî Bey'in kendisine verdiğini yazar. Biraz aşağıda da, "Menfâlarımızda iken müstear isimler ve muhaddes künyeler ile bâzı risâil neşrediyorduk" diyor[1]. Kemal'in, Zeynü'l-Âbidin Reşid'den tab'ını recâ ettiği, bu risâlelerden biri olsa gerektir.

Aşağıdaki mektupta bahsi geçen *Bahâr-ı Dâniş*, Şeyh İnâyetu'llâh Kanbû'nun 1651 (1061)'de yazdığı hikâye ve masallardan ibâret külliyâtıdır; eserin en güzel kısmını, Cihandâr Sultan ile Behrever Bânû'nun aşk hikâyeleri teşkil eder. Hasan Alî İzzet tarafından Mysore Sultanı Tipu Sâhip devrinde (1783-1799) nazma (Ms. India Office, 153), A. Dow (Londra, 1768) ve J. Scott tarafından (Shrewsvury, 1799) İngilizce'ye çevrilmiştir; A. T. Hartmann'ın Almanca'ya (Leipzig, 1802), Lescalier'in Fransızca'ya tercemeleri (Paris, 1804) *Bahâr-ı Dâniş*'in İngilizce'sine dayanmaktadır[2]. İşte aslı Urdu dili ile olan bu meşhur eserin birkısmını N. Kemal, Magosa'da iken Türkçe'ye terceme etti ki, mevzûu şudur: Vaktiyle Hindistan'da bütün meziyyetleri kendinde toplayan âdil bir pâdişâh vardı; üzüntülerinin en büyüğünü, bir oğula sâhip olmaması teşkil ediyordu. Türlü çârelere başvurdu. Duâları neticesinde bir oğulu doğdu ve adını Cihandar koydular. Cihandâr iyi bir tahsil ve terbiye görerek yetişti; bilhassa ava çok meraklı idi.

Birgün avlandığı sırada bağda, gamlı bir civan gördü; yanında bir de tutî vardı. Tutî, bu civan tarafından hiç de ehemmiyet verilmeyen Şehzâde'yi teselli etti ve Şehzâde, kolunda bağlı olan kıymetli yâkutu çözüp bu gence vermek sûretiyle, tutî'yi aldı. Şehzâde'nin hassalarından Mihr-perver, halvetleri esnâsında güzelliğinden gurur duyarcasına bahsederken, tutî güldü ve Şehzâde'ye, civar memleketlerden birinde yaşamakta olan Behrever Bânû'nun güzelliğini medhetti. Bunun üzerine Şehzâde, Behrever Bânû'yu elde etmesi için Bî-nazîr adındaki meşhur ressamını, kıymetli eşyâlar ile birlikte o memlekete gönderdi. Bî-nazîr ve arkadaşları, bu eşyâları teşhir ettiler; Ressam, bir kolayını bularak, Behrever Bânû ile yalnız kaldı. Ona, Cihandâr'ın bir atlas üzerine yaptığı resmini gösterdi. Behrever bu resme

[1] *Yâd-ı Mâzî*, s. 142.

[2] Bk., *İslâm Ansiklopedisi*, *Bahâr-ı Dâniş* mad., Cl. Huart.

daldığı sırada Bî-nazîr, onun güzel yüzünü muhayyelesine çizdi ve bunu daha sonra canlı bir şekilde resmederek, Şehzâde'ye verdi. Bu resim, Şehzâde'yi kendinden geçirdi; aşkı her yerde duyuldu; "Gide-gide aşk ve mahabbeti meşhur -i âfâk olarak, pederinin pâye-i serîr-i saltanatına vâsıl oldu".

N. Kemal'in terceme ettiği bu hikâyeye yazdığı önsöz, çok mühimdir. O, bir-iki asırdanberi memleketimizde görülen Garp medeniyeti te'siri neticesinde birçok değişiklikler meydana geldiğini, bu inkılâpların en şiddetli sadmesine uğrayan da edebiyatımız olduğunu söyler; bu sebeple, Dîvân edebiyatı'nın meşhur eserlerinden *Hamse-i Nergisî*'nin basılması alâka uyandırmamış ve pek az satılmıştır; çünki eser, halka hitâp eder bir tarzda yazılmamıştır. Eski eserlerimizden sâde dil ile kaleme alınanlar ise, "Gûya Türkçe yazılan şey'in mutlakâ kaba olması lâzımmış gibi" edebî kıymetten mahrumdurlar.

İstenilen, tabiî dilden uzak, birtakım san'atlara boğulmuş ve edebî vasfı verilmiş sun'î bir lisan değildir. Yabancı kelimeleri pek çok ihtivâ eden ve Acem rûhunu aksettiren *Şefik-Nâme*, *Şakâyık Tercemesi* ile, Sünbülzâde Vehbî'nin cinaslarla dolu *Dîvân*'ı gibi eserler, halkta bu tarza karşı âdeta soğukluk uyandırmıştır. Bu te'sirler neticesinde, yeni devir edebiyatcıları Acemce'den dilimize bir eser naklet-meği, bulaşıcı bir hastalık kadar tehlikeli sayıyorlar; hâlbuki Acem edebiyatında Sa'dî'nin *Gülistân*'ı, Mevlâna Celâlüddin Rûmî'nin *Mesnevî*'si gibi, çok kıymetli eserler de vardır. Şâirlerimiz ise, Enverî'nin mübâlegalarını, Şevket'in vehimlerini taklid ediyor da, Sa'dî'nin ve Urfî'nin hakîmâne fikirlerini, şâirâne hayâllerini tanımıyorlar.

Bu fikirleri ileri sürmekten maksat, "Arap ve Garp tarzlarının şîve-i lisânımız ile imtizâcından ibâret olan tarz-ı cedîdi takbih değildir"; edebî kıymeti hâiz Acemce eserlerin dilimize naklinin faydalı olacağıdır. Esâsen halkımız, bu türlü eserlere alışıktır. Memleketimizi bunlardan mahrum etmek, Dîvân edebiyatına da artık ehemmiyet verilmeyeceği ve Fuzûlî, Nâbî v.b. kıymetli şâirlerimizi inkâr demektir.

Kemal'in bu mukaddimesinden çıkarılan netice, Acem tarzının ma'lûm noksanlarından sıyrılmak sûretiyle ve mümkin olduğu kadar az da olsa, devamı zarûrî olduğudur; ancak eserleri naklederken, içinde bulunduğumuz medeniyet şartlarına uygun olup-olmadığını gözönüne almayı unutmamalıdır. Kemal bu düşüncelerde bulunduğu için *Bahâr-ı Dâniş*'i Türkçe'ye çevirirken, bâzı yerlerini tahrif ederek, bâzı kısımlarını meâlen, bâzen tertip tarzını değiştirerek, tashihler de yaparak terceme etti.

Bahâr-ı Dâniş tercemesi Kemal'in Dîvân edebiyatına, Şark edebiyatlarından dilimize ne gibi eserlerin ve ne yolda terceme edilmesi gerektiğine dâir fikirlerini ihtivâ ettiğinden mühimmdir; mukaddime'sinde Magosa'da 1873'de yazıldığı işâret olunmuştur. Eseri bastıran Ebüzziya Tevfik[3], yazdığı önsöz'de, Kemal'in *Bahâr-ı Dâniş*'i Magosa'da iken, vakit geçirmek maksadı ile 1290 (1873)'de kaleme aldığını kaydeder, ki eser, *Bahâr-ı Dâniş* başlıklı ve yukarıda kısaltarak anlattığımız hikâye ile, mukaddime'den ibârettir. Kemal mektubunda, eserinin tamamlanmasının

[3] Birinci basım, İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1303; üçüncü basım, ayni matbaa, 1311.

zamana mühtac olduğunu, paraya ihtiyâcı bulunduğu için de, parça parça bastırılıp satılmasını yazıyor. Bu eser hakkında bâzı notlarına, ilerideki mektuplarında da rastlayacağız.

Bu mektup, Kemal'in, Akkâ'daki arkadaşları Nûrî ve Hakkı Bey'in çektiği maddî iztıraplara ve *Bahâr-ı Dâniş*'e dâir notlarını içine aldığından mühimdir.

Kemal, tarihsiz olan bu mektubunun ilk cümlesinde, mutasarrıflıktan azlolunan Veys Paşa'nın, Kıbris'den gittiğini haber vermektedir. 16 Aralık, 1873 tarihli mektubunda, bu infisâl sebebiyle duyduğu teessürü anlattığını gözönüne alarak aşağıdaki mektubun 1873 Aralık ayında yazıldığını sanıyorumz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 26).

97. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD BEY'e

?. XII. 1873

Birâder,

Pederimiz Paşa, buradan gitti. Yeni gelen heriften ma'lûmât yok[4]; bakalım ne çıkar. Nezleden fenâ hâlde muztaribim. İsak'ı bekliyorum. Âna göre, yazacağım şeyleri yazarım. Şimdi uhdemde bir büyük vazife var; ânı size tahmil edeceğim. Nûrî ile Hakkı, Akkâ'dan üç risâle göndermişler[5]. Ânların basılması ve toptan satılması iktizâ eder; çünki, ikisinin de parası ve binâenaleyh eserlerinin yavaş yavaş satılıp da parasının gönderilmesini beklemeğe vakitleri yok.. Elbette İsak ile konuşmuşsunuzdur; eğer Akkâ'ya para gitti ise, risâleleri ne türlü isterseniz öyle bastırırsınız. Yok para gitmedi ise, ya kable't-tab' ve yâhut sür'atle tab'ettirildikten sonra, toptan satılarak parasının kendilerine yetiştirilmesi lâzım gelir. *Bahâr-ı Dâniş*'in hitâmı, lâ-ekal bir seneye muhtaçtır; binâenaleyh, toptan basılmasından saf-ı nazar olunmalı ve evvelki ta'rifat vechile, parça parça bastırılarak satılmalı.. Bâkî gözlerini öperim kardeşim.

Kardeşin,
KEMAL

[4] Veys Paşa'nın yerine ta'yin olunan Mutasarrıf Moralı İbrâhim Paşa.

[5] Nûrî, *Hind'e Dâir Bir Risâle*, "Fıransızca'dan mütercemdir". Basım tarihi ve yeri yoktur.

XCVIII.

Kemal, bundan önce neşrettiğimiz bir mektubunda Veys Paşa'nın Magosa'dan ayrıldığını yazmıştı; aşağıdaki mektubunu ise, Paşa'nın İstanbul'a vâsıl olduğunu bildiren Zeynü'l-Âbidin Reşid'in mektubu üzerine, Veys Paşa'ya yollamıştır. Kıbris Mutasarrıflığı'na Moralı İbrâhim Paşa'nın ta'yininden hiç de memnun olmadığını öğreniyoruz; bunu, Ziya Paşa'nın meşhur *Sübhâne men tehayyere fî sun'ihi'l-'ukûl* mısra'ı ile ifâde ediyor.

Tarihsiz olan bu mektup Kemal'in yeni gelen vâlî hakkındaki düşüncelerini belirttiğinden kayde değer; Veys Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden az sonra yazıldığını gözönüne alarak, 1873 yılı Aralık'ında gönderildiğini tahmin ediyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından (*Edebiyat Kumkuması*, s. 39) neşredilmiştir.

98. VEYS PAŞA'ya

?. XII. 1873

Ma'rûz-ı bendeleridir ki,

İstanbul'a teşrîf-i devletlerini, Reşid Bey kardeşimin mektubundan öğrendim. Zamân-ı iftirakta vazife-i bünüvvette pek büyük kusurlar etmiş ve hattâ bir arîza takdîmine muvaffak olamamış idim; fakat Hudâ bilir ki ma'zûrum; çünki düştüğüm tûfân-ı havâdis arasında kendimi düşünmeğe muktedir değildim. Muktedir olsa idim, elbette en evvel Efendimiz'i düşünürdüm.

İnfisâl ve ittisâl her sâhib-nazare göre müsâvî olduğundan, tehavvül-i me'muriyet Efendimiz'ce hükümsüzdür; fakat,

Geçmiş üstünden cihân bir h^vâce Hakkî geçmemiş

ta'rifine ahakk-ı liyâkatle mâ-sadak olan halef-i hazretlerine ne diyelim.. *Sübhâne men tehayyere fî sun'ihi'l-'ukûl*[1]... Biraz daha söylemeğe başlar isem, hezeyan edeceğim; her hâlde dest ve dâmân-ı devletlerini takbîl ederek, hakkımda nazar-ı mahabbetlerinin devâmını recâ ederim.

KEMAL

[1] Bu mısra' Ziya Paşa'nın meşhur *Terci'-i bend*'inin terci' beytine âittir: "O kimse ki yüceldi, onun san'ati karşısında akıllar hayrete düştü."

XCIX.

N. Kemal aşağıdaki mektubunu, Şirvânîzâde Rüşdî Paşa'nın oğlu Hakkı Bey'e göndermiştir. Avrupa'da bulunduğu sırada herkesin kendisinden uzak durmasına rağmen, Hakkı Bey tarafından aranmıştır; Magosa'da iken de teveccühünü gördüğü bu şahsa minnetlerini bildirmektedir. İdâre ettiği *Hürriyet* gazetesinde de, Rüşdî Paşa aleyhinde neşriyâtta bulunan Kemal, Hakkı Bey'den gördüğü iyilikleri, "Kemliğe mukābil insâniyyet" diye ifâde eder. Bu ibâre ile anlatmak istediği, vaktiyle, *Cerīde-i Havâdis* gāzetesinde Hakkı Bey aleyhinddeki neşriyâtı olsa gerektir. Ebüzziya Tevfık'in bu mektubu neşrederken verdiği nota göre Hakkı Bey, babası Şirvânîzâde Rüşdî Paşa'nın devlet makinesinde mühim mevkı'lerde bulunmasından dolayı, etrâfındaki kimseler tarafından çok şımartılmıştır; kumara da düşkündür. Kemal, onun bu ibtilâsına makālesinde "Kumar oyunu mahz-ı şer ve ânı zâde-i dûdmânî gibi hüsn-i kabûle mâil olanlar" yolunda ta'rizde bulunmuştur. *Şer ve ânı zâde*, Arap harfleri ile yazılınca, *Şirvânîzâde* de okunur; fakat birinci tarzda da okunulduğundan, matbûat kānûnunca mes'ûl olmamıştır.

N. Kemal'in Magosa'ya nefyini bildiren fermanın tarihinden bir hafta sonra, Şirvânîzâde Rüşdî Paşa (1828-1874), 16 Nisan 1873'de sadr-ı a'zam oldu[1]. İşte N. Kemal bu münâsebetle, Sadr-ı a'zam'ın oğlu Hakkı Bey'den, arkadaşlarının zarûrette kalmamalarının te'minini, kendisine de yine Magosa'da kalmak şartı ile, bir eve çıkmak müsâadesinin verilmesini recâ ediyor. Kemal bu iş için, Magosa'ya nefyedildiği zaman Kıbris mutasarrıfı bulunan, fakat bir müddet sonra azlonunan Veys Paşa vâsıtasıyle bir de arīza vermiştir; bunun alınıp-alınmadığını sorarak, mektubuna, ayrı bir evde oturmasına müsâade verilirse büyük bahtiyarlık duyacağını bildirmekle son veriyor. Ebüzziya Tevfik'in, Şirvânîzâde Rüşdî Paşa'nın sadâreti sırasında mahbeslerinin bir dereceye kadar genişletildiğini söylediğine göre, Kemal'in mektubunda bahsedttiği istekleri, az-çok yerine getirilmiş, ancak ayrı bir ev tutup oturmasına izin verilmemiştir.

Bu mektup, Kemal'in Magosa'daki mahbes hayatından bezginliğini, ayrı bir eve çıkabilmek için başvurduğu çâreleri aydınlattığından mühimdir.

Tarihsiz olan mektubun, Şirvânîzâde Rüşdî Paşa'nın sadâreti esnâsında yazıldığına dayanarak, 1873'de —muhtemel olarak Aralık ayında— kaleme alındığını kabûl ediyoruz.

Ebüzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Tarihi* (*Yeni Tasvīr-i Efkâr*, 11 Teşrinisânî 1910, nu. 410, Tefrika nu. 246)'nde neşrettiği bu mektup, daha sonra ve buradan naklen, Midhat Cemal Kuntay tarafından da basılmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 514 v.d.).

[1] İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Sadr-ı az'amlar*, c. III., İst., Maarif Matbaası, 1942, s. 436 v. d.

99. ŞİRVÂNÎZÂDE HAKKÎ BEY'e

?. XII. 1873

Beğim,

Tâ bidâyet-i neş'ettenberi bendenizi merāk ettiniz; aleyhinizde yazı yazdım; iltifat buyurdunuz. Lakırdı söyledim; iltifat buyurdunuz!

Avrupa'da herkes, koleradan çekinir gibi yanımdan kaçar iken siz, bî-pervâ beni aradınız. Burada bulunduğum sırada da, hakk-ı âcizânemde teveccühte, umûma tefevvuk ettiniz. Murâdınız, hürriyetten başka birşey düşünmeyen bir herifi kendinize esir etmek değil mi idi? İşte hâsıl oldu. Bundan sonra, ecel aman verir de nâsip olursa, minnet-dârlık vazifesini ifâ ederim.

Kemliğe mukābil görülen insâniyyete mukābele, pek güç olacak ise de, inşâ'llāh o su'ûbetin def'inde de âciz kalmam. Ben de tuhaf gevezeyim; siz, benden mukābele me'mûlü ile muâmele etmiyorsunuz ki, orasını düşüneyim.

Fıransa hükemâsından meşhur Dalembert'in kütüp-hânesi satıldığı sırada, Cathérine'nin gösterdiği mürüvvete bir nazīre peydâ etmek buyurmuşsunuz. Güzel büyüklük! Teşekküre bedel gıbte ettim.

Şimdilik mürâcaatlarım şudur : Evvelâ arkadaşlarım zarûrette kalmamak; sâniyen bir eve çıkıp oturabilmek.. Bu ikinci mürâcaat zâten kararlaşmış olduğunu, şu arīzamı takdim eden zât, zâten tebşīr etmiş idi. Postayı bekliyorum, eğer kararlaştı ise febihâ! Kararlaşmadı ise, himmet, memlekete sarf buyurulmalıdır; çünki, bulunduğum yerin rutûbet ve bürûdetinden vücudce fevka'l-gāye muztaribim. Şu iş kararlaşınca, bayağı hayatım kurtarılmış olur.

Mutasarrıf-ı sâbık Hazretleri ile, peder-i efham efendimize bir arīza takdim etmiş idim; bilmem verildi mi? Biraz küstahâne idi; fakat hakikat-i hâl olduğu için ma'fû olur ve hiç olmazsa ma'zûr tutulurum i'tikādındayım. Hele şu eve oturmak hâsıl olur ise, şimdilik nefsimce en büyük bahtıyarlıklardan olur.. *Bâkî ne-mâned her ki ne-hvâhed bekā-yi tu*[2]!..

KEMAL

[2] "Senin bekānı istemeyen, bâkî kalmasın!,,

C.

Mehmed Efendi 1270 (1853)'de Mekteb-i Tıbbîye-i şâhane'yi bitirmiş, Bâb-ı seraskerî'de, Rusya mes'elesi dolayısıyle Batum merkez hastahânelerinde, ondört sene de Sûrîye'de v. ordunun üçüncü suvârî alayında vazifelendirilmiş, daha sonra Magosa'ya ta'yin edilerek, ordu-yi hümâyûn sihhîye komisyonu'nun tabip vekilliğinde, suvârî alayları ile 'aşâyir arasında ve kāfile-i huccâc hizmetinde çalışmıştır. Kemal'in, mektuplarında adını hemen hiçbir zaman kaydetmediği, sâdece Cerrah Efendi diye bahsettiği Mehmed Aziz Efendi, tutulduğu göz hastalığını da tedâvî etmiş ve bu hastalıktan onun ihtimâmı sâyesinde kurtulabilmişti [1].

Kemal aağıdaki mektubunu, Magosa'dan İstanbul'a giden Cerrah Mehmed Efendi'nin karısının kardeşi Hüseyin Efendi eliyle yolluyor; ona, kendi eseri olan *Bahâr-ı Dâniş*'ten istediği adette verilmesini, kitabın satışından elde edilen paranın i'tâsını, İcap eden yardımda da bulunulmasını recâ ediyor.

Kemal'in 1 Mayıs, 1873 tarihli mektubunu yazdığı sırada, *Bahâr-ı Dâniş* basılmış bulunuyordu (Nu. 80). Bu kayde dayanarak, aşağıdaki mektubun da, aynı senede, 1873'de yazıldığını tahmin ediyoruz.

Bu mektup, Kemal'in kendi yazısı ile değildir: Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 677).

100. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD BEY'e

1873

Beğimiz,

Şu varak-pâreyi getiren Hüseyin Efendi, bizim Cerrah Efendi'nin kā'imbirâderidir. Kendisine nekadar ister ise *Bahâr-ı Dâniş* verilmesi ve kitabın mahsûlü ne ise i'tâ olunması ve sâir vukū' bulabilecek iltimaslarının is'âf buyurulması niyaz olunur.

[1] Cerrah Hacı Mehmed Aziz Efendi'nin bu hâl tercemesini, Kemal'in, onun ağzından yazdığı istid'âdan çıkardık; bu istid'ânın metni, M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 369 v. d.). Cerrah Mehmed ve Cerrah Hacı Mehmed Efendi'ler hakkında izahat için bk., mektup, nu. 164.

CI.

Tasvîr-i Efkâr Matbaası, 1865-66 (1283)'da, Bahçe Kapısı'nda kârgir bir dâireden ibâretti ve daha önce aynı binâda *Tercemân-ı Ahvâl* gazetesi neşredilmekte idi. Ebüzziya Tevfik'in anlattığına göre, Kemal'in birer peyki hükmünde olan gençler etrâfını sarar, orada musâhabelerde bulunurlardı ve Kemal ahbaplarını oraya da'vet ederdi. Bu matbaaya devam edenlerin başında, Âyetullah, Reşad, Nûrî Beyler, Musullu Sâmî Efendi, Küçük Fâik Bey, Âsım Bey, Terceme Odası hulafâsından Rıfkî Efendi vardır. Müellif, "Ben ise, sabahtan akşama kadar vaktimi orada geçirir idim; çünkü

o tarihte mektebe gidecek bir sindenberi —ketebesinden bulunduğum Mâlîye Nazâreti Mektûbî Kalemi'ne— *Kendi bâzan gelir ammā adı gelmez kaleme* mısra'ının mâna-yi sahîhi ile mâ-sadakı olduğumdan, hemen ayda bir kerre uğramazdım" diyor [1]. İşte Kemal, Recâîzâde Ekrem'e gönderdiği aşağıdaki mektubuna, bu *Tasvîr-i Efkâr* demlerini, Küçüksü gezintilerini anmakla, bu âlemlere hasretini anlatmakla başlayor.

Atala, Chateaubriand'ın en güzel eserlerinden biri olup, 1801'de basılmıştır. Çekici bir üslûpla kaleme alınan bu hissî, zengin hayâllerle ve tabî'at tasvirleri ile örülmüş olan roman, Fıransız edebiyatının şaheserlerindendir. Yaradılış bakımından hissî eserlere meyilli olan Recâîzâde Ekrem Bey, Chateaubriand (1768-1848)'ın eserini önce hikâye nev'ine bağlı kalarak dilimize çevirdi; eserinin önsözü ile, başlangıcından birkısmını evvelâ *Hakāyık* gazetesinde tefrika yolu ile neşretmiş, fakat bâzı meşgûliyetleri yüzünden tefrikaya devam edememiştir. 1288 Ramazan'ında vücutce rahatsızlığından dolayı onbeş gün kadar istirahate mecbur kalınca, işsiz dahî canı sıkıldığından, vaktini *Atala* tercemesini tamamlamağa hasretmiş, bundan sonra geçen üç ay zarfında da çalışmağa devamla, tercemesini bitirmiştir. Tercemede, aslına tamâmiyle bağlı kalmayarak, bâzı bahisleri kısaltmış veya büsbütün çıkarmış, bâzılarını da tahrif ve tagyir etmiştir; bunun, kendi görüş tarzı ile Chateaubriand arasındaki fikir ayrılığından ileri geldiğini, Ekrem Bey bizzat kaydeder [2]. Mütercim'in Kemal'e yolladığı, Midhat Cemal Kuntay'ın zannettiği gibi, bu hikâye tarzındaki *Atala* tercemesi değildir [3]; esâsen, mektubun ifâdesinden de, gönderilen eserin roman değil, tiyatro olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ekrem Bey, terceme ettiği bu romanı, sonradan tiyatro şeklinde tertip ederek bastırmıştır; işte Kemal'e yolladığı, *Atala*'nın dramatize edilen bu tercemesidir.

Kemal'in eline bu dramatik eser, ağlamak istediği, üzüntülü olduğu bir gecede geçmiş, hissî ifâde ve romantiklik, onu ağlatmıştır. Ekrem Bey'in bu eserinde, "Vatan büyüktür; vatan mukaddestir" sözünü neşirden çekinmemesi, ve "Şaktas, Şaktas! Üstüme atılacak bir avuç toprak, tekmil cihânı senin ile benim aramıza koyuverecek", "Furtuna!.. İnsanlar ile zulüm yarışına mı çıktın!" cümlelerindeki hisler, mülâhazalar, Kemal'i çok mütehassis etmiştir.

Kemal'in, *Atala*'da beğenmediği taraf bilhassa mukaddime'sidir. Ebüzziya Tevfik'in *Ecel-i Kazâ* [4] ile *Habibe* [5] adlı dramatik eserlerine açıktan açığa olmamakla

[1] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, nu. 11, 28 Mayıs/10 Haziran, 1909.

[2] *Atala* tercemesi, İst., Terakkî Matbaası, 1288.

[3] *Namık Kemal*, c. II., Kısım- I., s. 322.

[4] Ebüzziya Tevfik'in *Ecel-i Kazâ* adlı trajedisi, İstanbul'da, 1288'de basılmıştır. Bir başka basımında neşir tarihi, basıldığı yer kaydedilmemiştir; Rodos'ta iken neşretmiş olabilir.

[5] Ebüzziya Tevfik, *Habibe* isimli dramatik eserini, Rodos'ta kal'e-bend bulunduğu sırada yazmış ve neşretmiştir; Victor Hugo'nun *Angelo* dramının, bir vak'a-i tarihiyeye, Türk ahlâk ve âdetlerine tatbik edilerek tercemesidir. İlk basımında, mukaddimesine âit sahifeler imhâ edilerek satılması şart koşulmuş, ancak müellifin Rodos'tan dönmesinden sonra tamâmiyle neşrine izin verilmiştir (İst., 1293-1876). Birinci baskısı 1291'dedir.

berâber ta'rizleri ihtivâ etmesi, bu mukaddimeyi beğenmemesinin başlıca sebebidir; çünki bu sırada Ebüzziya Tevfik Rodos'ta sürgün bulunmaktadır ve tenkidlere cevap veremeyecektir. İşte bunun için, menfâda bulunan, fikirlerini serbestce neşre imkân olmayan Ebüzziya'nın eserlerine ta'riz etmeği, Recâîzâde Ekrem'e yakıştırmamaktadır.

Mektupta, *Atala* hakkında ileri sürülen diğer fikirler bâzı ifâdelere, mantık hatâlarına, dramatik bir eserde bulunmaması gerekli teknik kusurlara âittir; bununla berâber Kemal, *Atala* tercemesini, "Edebiyat-ı cedîde'mizin kütüp-hâne-i terakkîsini tezyîn" edecek eserler arasında sayar.

Bu mektup, Kemal'in karakterine âit bâzı husûsiyetleri, Recâîzâde Ekrem'in, zamanında oldukça şöhret kazanmış bir eseri hakkında mütâlealarını, edebî bâzı görüş ve tâmâyüllerini aydınlattığından mühim bir vesikadır.

Tarihsiz olan bu mektubun, her hâlde *Atala Tercemesi*'nin neşrinden az sonra, 1873'de yazıldığını sanıyoruz [6].

Bu mektubun, Kemal'in kendi yazısı ile olan metni, Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'ndadır; tam olarak klişesi, kısmen de yeni harflere çevrilerek basılmıştır (Midhat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 322 v.d.). Bu basımda, mektubun ehemmiyeti, yazıldığı tarih üzerinde durulmuş değildir. Biz, bahsi geçen klişeyi, bu günkü harflerimize çevirerek neşrediyoruz.

101. RECÂÎZÂDE MAHMUD EKREM'e

1873

Birâder-i Ekrem'im Efendim,

Hatırında mıdır? O Bizim *Tasvîr-i Efkâr* demlerinde, Küçüksu âlemlerinde, "Seni istediğim derecede görmedikçe, rahat edemeyeceğim" der dururdum. İşte o sözümde sâdık olduğumun bir delîlini daha göstereceğim.

Şimdi bu mektubumu yazdığım gece, *Atala*'nı okudum. Bir ağlamak istediğim gece idi; ben de istediğim kadar ağladım. Kardeşinin

[6] Atala, Recâîzâde Ekrem tarafından H. 1288/1872'de hikâye hâlinde terceme edilerek, *Atala - Fransızca'dan terceme olunmuş bir hikâye-i gâribe* adı ile basılmıştır (İst., Terakkî Matbaası, s. 138); *Hakâyıku'l-Vakâyi'* gazetesinde, eserin neşri münâsebetiyle i'lânlara da rastladık (Nu. 600, 21 Rebi' II., 1289, 16/28 Haziran, 1872). Kemal'in mektubunda bahsettiği *Atala* tercümesi ise, tiyatro şeklindedir ve *Atala - yâhud - Amerika Vahşîleri* adı ile 1873'de, İstanbul'da basılmıştır (*Atala - yâhud - Amerika - Vahşîleri*, ilk basılış, İst. Camlı - Hân, Matbaa-i Fehmî, 1290-1873). Biz Refik Ahmed Sevengil'in bahsettiği 1875 (*Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, İst., Kanaat Kütüphanesi, 1934, c. I, s. 38) tab'ına rastlamadık. Kemal'in mektubunda kaydettiği cümleler de 1290 tab'ında aynen mevcuttur.

hâlini bilirsin. Beni dünyada hiçbir keder ağlatamaz; bi'l'akis güldür(ür); hattâ ciğerime bir ok saplasalar yine gülerim. Gülemediğim hâlde hiç olmaz ise, yaralı arslan gibi sırıtırım; yalnız mahabbet ağlatabiliyor. Ben de, yalnız mahabbet yolunda ağlamak istiyorum. Şaktas (Chactas), Amerika ormanlarında mahabbetten hâlî kalmayınca, Kemal Magosa kabristanında o lezzetten mahrum olmaz ya!..

Atala'da meslek-perverliğin, tâ zirve-i ulyâsına su'ûd ederek, benim ile burada bulunmağı arzu edercesine bir hareket etmişsin; yâni bizim tagrîbi mûcip olan *Vatan*'dan "Allāh büyüktür; vatan mukaddestir" ibâresinin bir kelimesini tebdîl ve o tebdîlde dahî yine vatan nâmını tebcil ederek, "Vatan büyüktür; vatan mukaddestir" sözünü neşirden korkmamışsın. Vatan, senin meşrebinde bulunanlar ile iftihâr etmek lâzım gelir. Hele ben, sana ettiğim hizmet ile müftehirim; öyle müftehirim ki, nâm-daşın olan Ekrem'in de, bir vakit o nâm ile iftihâr edeceğini düşünmek ile, lezzet buluyorum.

Eserinde iki ifâde gördüm. Biri, "Furtuna!.. İnsanlar ile zulm yarışına mı çıktın?"; biri de "Şaktas! Şaktas! Üstüme atılacak bir avuc toprak, tekmil cihânı, senin ile benim aramıza koyuverecek!" ibâreleridir. Eğer terceme değil ise, sad-bârek Allāh! Tabî'atimde hased olmadığına iyice yakîn hâsıl ettim; eğer zerre kadar hasede meylim olsa idi, mutlak bu sözleri ben söylese idim diye, saatlerce muztarip olurdum dururdum. İşte benim müştāk olduğum edebiyat bu türlü hissiyâtı, bu türlü mülâhazâtı hâvî olan sözlerdir.

Mukaddime'ni beğenmedim. Beğenmediğim de, *Ecel-i Kazâ*'nın mukaddimesine bir cevâb-ı ma'nevî hükmünde olduğu içindir. Vâkı'a o mukaddimeden *Anjelik*'e dahî zımnen bir ta'riz çıkardı; fakat o ta'rizin cevâbını, tâ mu'terizinin zindanda bulunduğu bir zamana tesâdüf ettirmek, sana yakışmaz. Ya mu'teriz sana cevap vermek ister ise, ne yapsın? Ma'lûmdur ki *Çeh-î nâ ka'r-yâb-ı kahrdan, bâlâya ses çıkmaz.*

Tiyatro nokta-i nazarınca, *Atala*'nın tasavvur ve tertibi âlâdır. Yalnız bir yerinde büyücek bir kusur var; 46 'ncı sahifeye dikkat et! Simagan kabāil reislerini cem' için Kan ormanına bir cenkci gönderiyor; cenkci çadırdan çıkıyor, hemen avdet ediyor. Hepsi toplanmışlar diyor.. Tasavvur, ma'kül' değil.. Cenkci ne vakit gitti? Ne vakit rüesâyı gördü? Ne vakit geri geldi? Meclisin daha aşağılarında müşâvere borusu çaldırıyorsun, halkı öyle topluyorsun. Pek güzel ammâ, boru

çalınıp da, halk ma'rez'e toplanıncaya kadar, Simagan yalnız başına, sâkit olarak meydanda kalacak. Bu, nasıl câiz olabilir? Herkes tiyatroya taştan yapılmış gibi bir herifin on dakīka dikilip durduğunu seyretmek için gelir mi ya? Tiyatroda kā'ide-i küllîye, ma'rez, veyâhut senâm hiçbir vakit nutk ve hareketten hâlî kalmayacak; meğer ki perde kapanmış ola.. Oyuncu ise, müellife tâbi'dir. Meselâ Simagan'ı oynayan adam, o sırada birtakım telâşlar gösterebilir; fakat her hareketi indî olur. Hiç birisi oyuna teallûk etmez. Bu tasavvurlara nazaren zannederim ki Simagan cenkciyi Kan ormanına gönderince, kendi kendine uzunca bir nutuk tutturmalı idi; o nutuk birkaç dakika sürmeli idi. O sırada cenkci, kabā'il reislerinin hazır olduklarını haber vermeli idi. Yine Simagan'ın emri ile da'vete gitmeli idi. Simagan tenhâ kalınca, Atala'nın intikāmına, aşīretinin muhâfaza-i şânına, falana dâir yine birçok sözler söylemeli idi de, meclis-i müşâvere ândan sonra başlamalı idi.

Oyunun tahrirce dahī, bütün bütüne kusurdan hâlî değildir. Dur, nümûne olarak birkaç sahifesini muâhaze edeyim : Sahife 3, *no'lsun size bu dargınlık* Türkçe değil.. Meselâ, *size bu dargınlık nereden geldi* gibi birşey denilse, olmaz mı idi? *No'lsun size bu hây-ü hôy-i mâtem.. Hây-ü hôy-i mâtem* pek Acem'âne; husûsiyle muhâverede hiç yakışmaz.

Irmaklarınızın şarıltısiyle. .. Irmak hakkında müsta'mel olan çağıltı değil midir? Şarıltıda, īhâm-ı kabīh var.

Gülmüyor değil, kan ağlayor.. İfâde muvazzah değil; ben olsam, *gülmek şöyle dursun, kan ağlayor* ve yâhut, *gülmek nerede kalır, kan ağlayor* der idim. *Mâtem kasidesi* yerine, bilmem ki niçin mersiye demedin?

Taştan taşa urup da feryâd eyliyor telâffuza mugāyir.. *Ura ura feryad ediyor* denilse daha fasih ve daha tatlı olmaz mı idi? Husûsiyle *eylemek* ta'birini mükâlemede hiç kullanmıyoruz.

Yar-i kadīm, tarz-ı atīka mâil bir söz.. Yerine meselâ *sâyenizde büyümüş dostunuzu* denilebilirdi. *Bu gün size kavuşmak şerefine nâil oldu..* Lisânımızın şīvesince, bir ormanın ağaçlarına kavuşmak, kimse için bâis-i şeref olamaz; *şeref* yerine *devletine* veya *lezzetine* denilmeli idi sanırım.

Besbelli kaderimi darıltmışım; tâli'imi de kızdırmışım ki.. Sanki tâli'i kızmamış olsa, kaderine karşı mı duracak idi? Şu *tâli'* lafzının âhirindeki *de*, ibârenin mantıkını bütün bütüne ihlâl ediyor. Bir de, *tâli'i kızdırmak* yerine *küstürmek* ta'biri daha ma'ruftur. Bundan başka, kaderi darıltmak tasavvuru da mânasız. Kader ile *destine*'i terceme ediyor iseniz, kābil olamaz; o hâlde kader yerine nasip denilmeli! Bana kalır ise, kısaca, şu ibârenin yerine, *besbelli tâli'imi küstürmüşüm ki* denilmek, gerek latâfetce ve gerek delâletce kâfî ve her türlü agrazdan sâlim idi.

Otuz mâh oturduğum müddetce muakkaddir. Otuz mâh denildikten sonra müddetce sözüne hâcet kalmaz. Muhâverede, *ay* kelimesi dururken, *mâh* lafzını kullanmakta da bir latâfet yoktur. Meselâ, *otuz ay oturdum; otuz ay, anamın, vatanın hasreti ile muttasıl ağladım* denilse, ibâre nekadar kuvvetli olur idi.

Kader ve tâli'im hiddet ve şiddetini ta'dil etti hiç Türkçe değil; tâli'in kadere atfında mâ'na yok. Muhâverede vav-ı âtıfe kullanmak, gāyet çirkin geliyor. Şīve-i lisânımızca kader ya tâli'im hiddetli denilmez, şiddetli hiç denilmez. Ta'dil kelimesini edebiyatımıza sokan, Terceme Odası'nın rīcâlidir. Fıransızca'nın her şīvesini ve husûsiyle mantıka mugāyir olan şeylerini, niçin alalım? İbâreden anlaşılan Şaktas, felâketinin hitâmından bahsedecek, o hâlde, *tâli' biraz yüzüme gülmeğe başladı* ve yâhut *bahtımın nühûseti azaldı* ve yâhut *tecellî değişir gibi oldu* sözlerinin köküne kıran mı girdi?

Bir de, Mila'nın memelerini yeni doğmuş iki keçi yavrusuna benzetmişsin. Bu teşbih hiçbir şeye benzedi mi ya? Ammâ senin değilmiş de Chateaubriand'ın imiş.. Nakline ne lüzûm var idi? Eserin terceme değil, te'lif.. Mila'nının memelerini birşeye teşbih edeceksin; bir yumurtadan çıkma iki beyaz güğercin palazına benzetsen, olmaz mı idi [7]?

75'inci sahifede Atala, *ben Okkon dağının keçilerini gördüm; lâkin senin lakırdılarına ne o keçilerin güzelliği benzer*... diyor. Bu keçi güzelliğinden illā'llāh!.. Yâni çirkinlikte İran'ın mâr-ı zülf teşbihinden aşağı kalmıyor.

Demek ki Atala, üçüncü Napoléon'da o ma'nevî boynuzları, o nâzenin sakalı görse idi, dünya güzeli zannedecek idi!

Bunlardan başka oyunun bâzı yerinde vahşî ağzına münâsip söz aramakta ifrât etmekle berâber, birkaç yerinde de *ta'yin ettiğim muhâfız*, falan gibi, medenîlerin bile muhâverâtta söylemedikleri ta'birler kullanmışsın..

[7] Bk., 1290 basımı, s. 33 v. d.

Bir de, *benim genç sevdiğim, güzelim* gibi sözlerden, muhâtabât-ı nâz-ü niyâzda daha şîveli lakırdılar eksik mi idi? Aşk görmemiş, nisvân ile muâşeret etmemiş değilsin ki, ma'zur tutayım?

Bu nekāyıs-i cüz'iyye ile berâber *Atala*, edebiyat-ı cedîde'mizin kütüp-hâne-i terakkîsini tezyîn eden âsârdan olduğuna emîn ol! Muvaffakıyyetini tebrik ederim.

Bana yazı yazmakta bir fenâ tenbellik geldi. Mektubumu şöylece müsvedde sûretinde gönderiyorum. Bâkî gözlerini öperim kardeşim.

CII.

Kemal, kızı Feride'ye Magosa'nın limanını medhediyor; berrak suların dibinde parıldayan kumların belli-belirsiz seçilmesi, ona İstanbul hanımlarının yaşmak altındaki yüzlerini hatırlatmıştır.

Mektubun ifâdesinden Feride'nin, babasının gazetelerdeki yazılarından ve tiyatro eseri yazdığından dolayı Magosa'ya gönderildiğini bildiği ve bir daha böyle ayrılıklar olmaması için, yazdığı şeyleri yırtacağından, kalemlerini kıracağından bahsettiği anlaşılıyor; Kemal ise, Magosa'da biribirinden a'lâ üç oyun yazdığından bahsetmektedir. Bunlar *Zavallı Çocuk, Âkif Bey ve Gülnihâl*'dir. Birçok def'a istediği, Alî Ekrem'in resmi de henüz gönderilmemiştir.

Kemal'in mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında, kendi el yazısı ile ve tarihsizdir (Nu. 568); ifâdesinden yaz mevsiminde kaleme aldığı anlaşılıyor; Magosa limanına âit ilk intıba'larını kaydettiğine göre, 1873'de yazdığını tahmin ediyoruz. Bâzı cümleleri, Nu'man Menemencioğlu'nun dosyasından faydalanıldığı kaydiyle, M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 519, 521).

102. FERİDE HANIM'a

?. ?. 1873

Hanım Kız,

Mektubunu aldım. Ben burada o kadar rahattayım ki ta'rif edemem. Her akşam denize giriyorum; Magosa'da bir koca liman var; beyaz kum içinde.. İnsan, Unkapanı'ndan Galata'ya kadar bir gidiyor, yine deniz, boğazına çıkmıyor.. Hele bilsen, o beyaz kum, suyun içinde ne güzel görünüyor.. Tıpkı tıpkısına, sizin İstanbul hanımefendilerinin yaşmak altında parlayan çehreleri gibi..

Senden başka birşey düşündüğüm yok; herkes rahat olduğumu biliyor; yalnız sen anlamıyorsun. Nekadar inkâr etsen inanmam..

Her gece rü'yâma giriyorsun; "Beybaba, ne vakit geleceksin; niçin gazete yazdın, niçin tiyatro yazdın? Bir daha elime geçersen kalemlerini kırarım; yazdığın kâğıtların hepsini yırtarım!" diye, ağzına gelen zevzekliği ediyorsun.. Seni geveze seni! Ben burada, biribirinden a'lâ üç oyun yazdım; kâğıtlarının ucunu bile yırttırmam.. Ekrem çapkınını, ne rü'yâmda görebiliyorum; ne resmini gönderiyorlar..

Bâkî gözlerinden öperim..

KEMAL

CIII.

Zavallı Çocuk, Kemal'in Magosa'da yazdığı tiyatro eserlerinden biridir. *Mukaddime-i Celâl*'deki, "Âsar-ı âcizânemden neşrolunduklarını beyan ettiğim tiyatrolar *Gülnihâl* ve *Âkif Bey* ve *Zavallı Çocuk*'tur ki Magosa dûzeh-i dünyevîsinde bulunduğum sırada tab'edilmişler idi. O vakitler ise menfî bulunanların namları da kendileri gibi bir kal'adan dışarı çıkamamağla mahkûm olduğu için hiçbirine imzâ konulmak mümkin olamadı" cümlelerinden de anlaşıldığı gibi eser imzâsız olarak basılmıştır[1].

Kemal, *Zavallı Çocuk*'ta Tanzimat devrinde üzerinde çok durulan, birçok edebî eserlere mevzû' teşkil eden ictimâ'î bir mes'eleyi ele almıştır: Amuca çocukları olan Şefika ile 'Atâ biribirlerini sevmektedir. Atâ, amucası Halil Bey'in himâyesine sığınan, Tıbbiye'ye devam eden bir gençtir. Şefika'yı zengin paşalardan birinin istemesi, annesinin —biraz da borçlarını ödeyebilmek düşüncesiyle ve Halil Bey'e muhâlif olarak— bu izdivâcı tasvibi Şefika'nın hastalanmasına sebep olur. Bir taraftan düğün hazırlıklarına devam olunurken, diğer taraftan verem sür'atle tahribâtını icrâ eder. Atâ bir ta'til günü imtihanlarını bitirmiş olarak Şefika'yı görmeğe geldiği zaman, onu ölüm döşeğinde bulur; intihâr eder. Az sonra Şefika da hayata gözlerini yumar ve eser böyle bir fâcia sahnesiyle nihâyet bulur.

[1] *Mecmua-i Ebüzziya*, c. III., nu. 39, Gurre-i Safer, 1302, s. 1222. *Mukaddime-i Celâl*'in kitap hâlinde neşrinde bu kısım çıkarılmıştır. Husûsî kütüphânemizde, *Zavallı Çocuk*'un üç basımı vardır: (1) Birinci basım, İst., Şark Matbaası, 1290, 62 sayfa. (2) Birinci basım, İst., Şark Matbaası, 1290, 63 sayfa. (3) İkinci basım, İst. Hayâl Matbaası, 1290, 94 sayfa. Nejdet Sançar bunlardan ilkini görmüşse de iç ve dış kapakları kopuk olduğundan basım yılını tesbit edememiştir (*Namık Kemal'in Eserleri ve Eserlerinin Çeşidli Basımları, Türk Kütüphâneciler Derneği Bülteni*, c. IV., nu. 2, 1955). Bunlara, Nejdet Sançar 'ın tesbit ettiği bir başka 1290 basımı (Şark Matbaası, 83+1 sayfa) ilâve edilirse eserin, Arap harfleri ile dört baskısı bulunduğunu söyleyebiliriz. Yeni harfler ile üç baskısı vardır: (1) Mustafa Nihad Özön, *Zavallı Çocuk* İstanbul, Remzî Kitabevi, 1940; (2) İkinci basım, ayni yazar tarafından tertibedilmiştir: İst., Ahmed Said Matbaası, 1947. (3) Kenan Akyüz, *Zavallı Çocuk*, Dün-Bugün Yayınevi, Ankara, 1960.

İzdivaçta, evlenecek kimselerin düşüncelerine aykırı hareket edildiği takdirde bu gibi feci' neticeler doğabileceğini anlatmak gâyesi ve te'sirli bir ifâde ile yazılan bu hissî piyesin zamanında çok şöhret kazandığını, Ahmed Râsim'in, 1876 yılına âit hâtıralarını anlatırken, Dârü'şşefaka'daki sıkı inzibata rağmen Kemal'in *Gülnihal*, *Vatan-yâhut-Silistre*, *Âkif Bey* gibi eserleri arasında gizli gizli *Zavallı Çocuk*'u da okuduklarını kaydi gösterir[2].

Şark ve *Hayâl* matbaaları'nda önce 1290 (1873)'da basılan *Zavallı Çocuk*'un göremediğimiz bir başka tab'ı 1874'dedir; kapağında 1290 Zi'lkı'desi'nin 29 (18 Ocak, 1874)'unda Gedikpaşa Tiyatrosu'nda ilk def'a sahneye konulduğu kaydedilir[3]. Ahmed İhsan Tok'göz'ün onbir-oniki yaşında iken Bursa'da Vefik Paşa Tiyatrosu'nda seyrettiği ve gördüğü ilk temsil olduğundan bahsettiği *Zavallı Çocuk*[4], 1908'den sonra da muhtelif def'a sahneye konulmuştur[5].

Zavallı Çocuk'un ilk tab'ını müreâkip çok satıldığını, kazandığı şöhreti Kemal'in aşağıdaki mektubundan anlıyoruz. Mektup, aynı senede olmakla berâber *Âkif Bey*'in *Zavallı Çocuk*'tan sonra basıldığını da aydınlatmaktadır. Tarihsiz olan mektup herhâlde *Âkif*'in neşrinden az sonra, 1873'de yazılmıştır. *Hayâl* gazete ve matbaası sâhibi Teodor Kasab'tan aldığı habere göre *Zavallı Çocuk*'un satılmasına mukâbil, *Âkif*'in böyle bir tâli'e mazhar olmaması Kemal'i hayrete düşürmüştür.

Zavallı Çocuk ve *Âkif Bey* hakkında mühim notu ihtivâ eden aşağıdaki parça, M. Cemal tarafından, nereden elde edildiği kaydolunmayarak neşredilmiştir (*Namık Kemal Hakkında Ufak Notlar*, *Cumhuriyet* gazetesi, 24 Birincikânun, 1940).

103. TEODOR KASAB'a

?. ?. 1873

"..... *Âkif*'in lâyıklı satılmadığına ve *Zavallı Çocuk*'un revâcına dâir olan ihbârâtına teaccüp ettim[6]. Şimdi halkın kesesi Mâlîye Hazînesi'ne döndü ise, *Zavallı Çocuk*'un zuhûru zamânında Havyar Hanı değil idi ya..".

[2] *Muharrir-Şâir-Edib*, İst., Kanaat Kitabevi, 1924, s. 52.

[3] Yeni harflerle tab'ı Mustafa Nihad Özön tarafından hazırlanmıştır (İst., Remzî Kitabevi, 1940, s. 48). Bu hususta bibliyografya makâlesi için bk., Şerif Hulûsî, *Ülkü Mecmuası*, nu. 94, Birincikânun, 1940.

[4] *Matbûât Hâtıralarım*, c. I., İst., 1930, s. 18.

[5] 1908'den sonra Beşiktaş'ta Apollon Varyete Tiyatrosu'nda verilen müsâmerede Fehim Bey'in iştirâki ile temsil edilen *Zavallı Çocuk* (M. Nihad Özön neşri, s. 44), Tıbbiye'de Kınar Hanım ve Midhat Bey'in iştirâki ile muvaffakıyetle sahneye konulmuştur (*Resimli Kitap* mec., nu. I, Eylûl, 1324, s. 86).

[6] Osmanlı Tiyatrosu'nda 1873-74'de temsil olunacak eserleri gösterir 1873 tarihli i'lânda, Kemal'in adı kaydedilmeksizin *Âkif Bey* ve *Zavallı Çocuk*'un da oynanacağı bildirilmiş, bu vesika İbrâhim Alâeddin Gövsa tarafından neşrolunmuştur (*Güllü Agob*, *Yedi Gün* mec., c. XV., nu. 376, 21 Mayıs, 1940).

CIV. — CV.

Veys Paşa'dan sonra, Kıbris Mutasarrıflığı'na ta'yin edildiği 14 Kasım, 1873'de i'lân edilen Moralı İbrâhim Paşa herhâlde bu ta'yini tasvîb etmemiştir; buraya ta'yininden iki ay sonra İbrâhim Paşa'nın Cezâyir-i Bahr-i sefid Vâliliği'ne, Kıbris'e de sâbık Cezâyir-i Bahr-i sefid Vâlisi Nazif Paşa'nın ta'yin edildiğini görüyoruz[1]. Kemal aşağıdaki mektupların ilkinde Nazif Paşa'yı yeni me'muriyetinden dolayı tebrik etmekle berâber, Kıbris gibi havası hiç de iyi olmayan bir yere gelmesi sebebiyle duyduğu teessürü anlatmaktadır. Mektubunu, İstanbul'dan ara-sıra Magosa'ya gelen uşaklarından Nûrî ile yollamıştır; bu şahsa güvenilebileceği husûsunda Paşa'ya te'minât veriyor, kendisi ile muhâbereden çekinilmemesini, Veys Paşa ile mektuplaştığını yazıyor. Şahsına âit bâzı mes'elelerin halli îcâbetmektedir; Nazif Paşa uygun bulursa, ona Kıbris hakkında tecrübe ve bilgisine dayanarak bilgi verebilecektir. İşte bunun için Nazif Paşa'dan mülâkat, mümkin olursa İstanbul'dan gelen gazetelerin gönderilmesini, yine İstanbul'dan kendisine âit bir haber gelmiş ise bildirilmesini recâ ediyor.

Kemal'in Nazif Paşa ile münâsebetini, bâzı isteklerini aydınlatan bu mektubu tarihsizdir; Nazif Paşa 1874 Şubat'ı nihâyetinde Kıbris'e ta'yin edildiğine göre, 1874 Mart'ında kaleme aldığını tahmin ediyoruz.

Mektup metni M. Cemal Kuntay tarafından, Kıbrisli Kaytazzâde Nâzım Efendi'den alındığı kaydi ile neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 214 v.d.).

Diğer mektubun neşri sırasında kime hitâben ve ne zaman yazıldığı kaydedilmemiştir; son cümlede geçen *vazife-i nazife* ile Kemal, *Nazif* ismini tevriyeli sûrette kullanmıştır; buna dayanarak Nazif Paşa'ya hitâbettiği hükmüne varıyoruz.

Mektubun muhteviyâtından Nazif Paşa'nın bir emirnâme gönderdiği, bunun alâkalı şahıslara okunduğu anlaşılıyor. Kemal bu âdilcesine emir ve tenbihlere uygun hareket edeceğini bildirmektedir. Kemal'in, Magosa hayatının daha iztırap verici şekle girmemesi için veya daha iyi bir hâl alması düşüncesi ile, Kıbris Mutasarrıfı'na nekadar mültefit ifâde kullandığını gösteren bu mektubu, muhâtabının 1874 Şubatı'nın sonunda Kıbris'e ta'yinine dayanarak, aynı yılın Mart'ında yazdığını tahmin ediyoruz. Mustafa Reşid tarafından, nereden alındığı kaydedilmeyerek neşredilmiştir (*Bedâyi'ü'l-İnşâ*, İst., 1302, s. 215).

104. NAZİF PAŞA'ya

?. Mart, 1874

Me'muriyet-i cedîde-i seniyyelerinden dolayı, tebrik ve tesliyyetten hangisi ile bed'-i kelâm edeceğimi bilemem; fakat kendimi 'ansamîm tebrik ederim. Mütekaddim-i arîza Nûrî bendeleri emîn ve

[1] *Râznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2327, 2395, 2404; 6 Şevval, 1290-27 Teşrinisânî, 1873; 11 Muharrem, 1291-28 Şubat, 1874; 18 Muharrem, 1291-7 Mart, 1874.

mücerrebim olduğundan, ânın vâstasıyle şu varak-pârenin takdîmine cesâret eyledim. İstanbul'da bendenize dâir taraf-ı devletlerine bâzı teblîgât vukū' bulmuş olsa gerektir. İnâyeten iş'âr, yâhut uşak bendelerine ifâde buyurulur ise, minnetdâr olurum. Sâadetlû Veys Paşa hazretleri, bendeniz ile muhâbereden çekinmezler idi. Onlar gittiler; biz de o devletten mahrum olduk. Efendimiz'in kadr-i hamiyyetlerini tevehhüm şâibelerinden bin kat âlî ve hakk-ı âcizânemde olan teveccühât-ı seniyyelerini pek bâlâ-ter bildiğimden, arîza-i bende-gâneme cevap ümid ediyorum. Buna, vakt-ü hâl müsait değil ise, orasını bilemem.

Vatan yolunda ve nizâmât-ı ma'lûmece her türlü töhmetten berî olduğum hâlde, uğradığım felâketten müteessir değil, bi'l'akis müteşekkirim; ma'mâfih Efendimiz'e arzedecek birçok mülâhazât ile berâber, kendime dâir bir hayli de iltimâsât-ı muhikkam var. Ne tarîk ile beyân edeyim? Veys Paşa'nın infisâlindenberi, gazete görmekten bütün bütün mahrum gibiyim; İstanbul'dan gönderilir ise de, ekseriyeti üzre kapanın elinde kalır; binâenaleyh posta geldikçe gazete ihsan buyurulur ise, ona dahî ayrıca müteşekkir olurum. Bendenize şimdilik lâyık olan sükût ise de, ne çâre, vatan ma'şûka gibi her türlü cevr-ü cefâsı ile berâber sevilegeldiğinden, buraya vürûdumdanberi cezîrenin ve buralarca az-çok hükûmet işine karışanların ahvâlini öğrenmeğe çalıştım ve aklımın erdiği kadar birtakım vesâil-i islâh dahî düşündüm. Kabûl buyurulur ise, ânları da birer birer arzederim.

Âdet budur ki âhirde gelir bezme ekâbir

kā'idesine ittibâ' ederek en büyük emelimin arzını en sonraya bıraktım; o da, mülâkāt-ı devletleri şerefine ne zaman nâil olabileceğimi anlamaktır. Şu gurbet âleminde Efendimiz'i görmek, hemen İstanbul'u görmek kadar safâ verecek. Bâkî yine her hâlde..

105. NAZİF PAŞA'ya

?. Mart, 1874

Cenâb-ı Rabb-i izzet hakk-ı ahakk-ı kerîmânelerinde makrûn-ı envâ'-i saâdet ve her hâl-ü kâr-ı âsafânelerinde tevfîkāt-ı celîlesini rehber-i hidâyet buyursun. Bu def'a Kıbris mutasarrıflığı me'muriyet-i celîlesi uhde-i istihkāk-ı âlîlerine tevcih buyurulduğu tebşîrine ve bâzı efkâr-ı hikmet-âsâr-ı celîlelerinin izâh-ü tefsîrine dâir şeref-resân-ı mevkı'-i ibcâl olan emir-nâme-i inâyet-i allâme-i rahîmâneleri lâzım-ü'l-huzûr olan bende-gân müvâcehesinde tekrîmât-ı fâika ve ta'zîmât-ı lâyıka ile kırâet ve de'avât-ı ömr-ü şevket-i hazret-i şehr-yârî'ye terdîfen senâyâ-yi hayrîye-i âsafâneleri tekrar ve tilâvet olunmuş ve bi'l-cümle me'murîn'e göre âmir-i âlîşânının efkâr-ı âdilâne ve tenbîhât-ı celîlesine tevfîk-ı hareket akdem-i ferâiz-i zimmet olduğundan o *vazife-i nazîfede* kusur edilmemeğe kemâliyle i'tinâ kılınacağı der-kâr bulunmuş olmagla her hâlde emr-ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir..

CVI.

Kemal bu mektubunu uzun zamandanberi mektuplaşmadığı birine hitâben yazmıştır. Ondan aldığı bir mektuba cevâbında, muhâbere etmemekten maksadının, onu müşkil mevki'e düşürmemek olduğunu yazmış, bundan, korkaklığı îmâ edildiği mâ'nasını anlayan arkadaşı, gālibâ biraz gücenmiş, hattâ bunu bir izzet-i nefs mes'elesi yapmıştır. Kemal bu münâsebetle, aşağıdaki mektubun mühim birkısmında, evvelki mektubunda hakāret edici bir ifâde kullanmadığını, mücâdele eden kimselerin azaldığı bir zamanda, hitâp ettiği bu şahsın vücûdünün lüzûmunu düşünerek ihtiyatlı hareket etmek lâzım geldiğini ileri sürer; eğer İstanbul'da bulunan kendisi olsa idi, sürgündeki kimseler nâmına mücâdele edebilemek için aynı tarzda, ihtiyatlı hareket edeceğini yazıyor.

Tasvîr-i Efkâr matbaası, 1862'de Şinâsî tarafından kurulmuş, gazetenin ilk sayısı aynı yılın 27 Haziran tarihinde neşredilmiştir. Şinâsî'nin ölümünden sonra *Tasvîr-i Efkâr*, kısmet-i askerîye ma'rifeti ile sâir şeyler arasında satın alınmış, Ebüzziya'ya ve Kemal'e verilmiştir. 1291 (1874)'de bu matbaa, Mihran Efendi tarafından kiralanmış, sâhibi Papadoplos ve başmuharriri Şemseddin Sâmî olan *Sabah* gazetesi neşredilmeğe başlanılmıştır. Aşağıdaki mektuptan, Kemal'e, matbaanın satılması husûsunda bir teklifte bulunulduğu anlaşılıyor ve o, bu mes'eleyi Ebüzziya Tevfik'e yazmıştır. Bu sırada maddî vaz'iyyeti çok iyi olan Kemal'in, matbaanın satılması neticesinde elde edilecek parayı, Akkâ'da bulunan Nûrî ve Rodos'daki Ebüzziya'ya bırakmağa karar verdiği anlaşılıyor. Ebüzziya ise, bu matbaayı satmamıştır[1]. Çıkarılacak gazete için Kemal'den bir başmakāle istenilmiştir; o, her hâlde Şemseddin Sâmî'nin, *Sabah*'ın ilk çıkacak nüshasındaki başmakālesini yazabileceğini teslim etmekle berâber, bir yardımda bulunabilmek için bu *makāle*'yi yazmış ve göndermiştir.

Kemal'i Şirvânîzâde Hakkı Bey ile, Mehmed Bey'in ölümü epeyi üzmüştür. Şirvânîzâde Hakkî Bey, Sadr-ı a'zam Mehmed Paşa'nın oğludur; henüz yirmibeş

[1] Ebüzziya Tevfik, *Kırksekizinci Sene-i devriye-i Tasvîr-i Efkâr*, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 14, 27 Haziran, 1909.

yaşında iken 19 Safer, 1291 (7 Nisan, 1874)'de vefat etmiştir[2]; Kemal'den Hakkı Bey için bir mersiye yazması istenilmiştir. Teessürü yüzünden, böyle birşey yazamayacağını bildiriyor. Bahsi geçen Mehmed Emîn Bey, Necip Paşazâde Ahmed Şükrü Bey'in oğludur ve Kemal'in yakın arkadaşıdır; 1867'de Avrupa'ya kaçan ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup olan Mehmed Bey'dir; 1874'de henüz otuzbir yaşında bulunduğu sırada vefat etmiştir. Mezar kitâbesini, kardeşi şâir Alî Haydar Bey yazmıştır[3]. *Güldân* adlı küçük bir şiir mecmuası bırakan Mehmed Bey'in, tabîat-i şâirâneye mâlik olduğunu kaydeden Ekrem Bey *Zemzeme* III. mukaddimesinde, onun,

Ey yâdı banā enīs-ü gam-hʷâr,
Ey yâdı banā rakībsiz yâr,
Yâdın gibi dil bulur mu dildâr?
Yâdında, vefâsızım, vefâ var..

kıt'asını hissî şiire örnek alır; zerâfet-i fikr ile, rikkat-i hissin imtizâc ettiği bu kıt'ayı çok güzel bulur[4]. N. Kemal, onun ölüm haberi karşısında duyduğu teessürü, aşağıdaki mektubunda, "Hele Mehmed'in irtihâlinden o kadar gönlüm sarsıldı, o derece kanım başıma sıçradı ki, bir şedid göz hastalığına uğradım; az kaldı kör oluyordum. Elden ne gelir.." cümleleri ile ifâde eder.

Bu mektup, İstanbul'da neşredilecek bir gazete için Magosa'da bulunan Kemal'den bir başmakâle istenildiğini, dolayısıyle onun şöhretini anlattığı gibi, Şîrvânîzâde Hakkı ve Mehmed Bey'in ölümü üzerine duyduğu teessürü de aydınlattığından mühimdir. Yukarıda da kaydettiğimiz gibi, Şemseddin Sâmî Bey'e hitâben yazıldığını tahmin ettiğimiz bu mektup, edebî bakımdan da kıymetlidir.

Mektubun yazıldığı tarihi, muhteviyâtı aydınlatmaktadır. Mehmed Bey 1874 (1291)'de vefât etmiştir; ölümünden bahsedilen Şirvânîzâde Hakkı Bey'in vefâtı ise, 7 Nisan, 1874 tarihine rastlamaktadır. Bütün bu delillere dayanarak, aşağıdaki mektubun 1874 Nisan ayında yazıldığını söyleyebiliriz.

Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan nüshası Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'nun dosyasındadır; Âsaf Nef'î Lala Mustafaoğlu vâsıtasıyle elde edilerek, Midhat Cemal Kuntay tarafından muhteviyâtı kısmen yeni harflere çevrilerek, fakat tahlil olunmaksızın ve klişesi tam olarak basılmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım- I., klişesi, s. 207 v.d., yeni harflere çevrilmiş metni, c. II., Kısım- II., s. 719 v.d.)

[2] Rüşdî Paşa'nın, Şehzâdebaşı'nda Selim Paşa yokuşunda kâin evi 1873 Şubat'ında yanmış, bu hâdise, oğlu Hakkı Bey'in de hastalığı sebebi ile teessürü mûcib olmuştur. O zamandanberi hastalığı devam eden Âmedî-i Dîvân-ı hümâyûn hulafâsından Hakkı Bey, 19 Safer, 1291 (7 Nisan, 1874)'de vefat etmiştir (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2382, 2 436, 14 Zilhicce 1290-2 Şubat, 1873; 20 Safer, 1291, 8 Nisan, 1874). İbnü'l-Emîn Mahmud Kemal İnal'ın eserinde Hakkı Bey'in vefat tarihi 20 Safer, 1291 olarak kaydedilmiştir (*Son Sadr-ı a'zamlar*, c. III., s. 457).

[3] Kitabımızın *Avrupa Mektupları* kısmında adı sık-sık geçen Mehmed Bey'in hâl tercemesi için bk., Tâhir Bey, *Osmanlı Müeltifleri*, İst., Matbaa-i Âmire, 1338, c. II., s. 83; M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. V., İst., Devlet Matbaası, 1938, s. 942 v. d.

[4] İst., 1301, s. 13.

106. ŞEMSEDDİN SÂMÎ BEY'e (?)

Nisan, 1874

Kardeşim,

İsak ile gelen mektubuna benden nekadar memnûniyyet bekler isen, emîn ol ki ânın birkaç misli müteessir oldum; sebep de, sende gördüğüm teessüfün şiddetidir. Bir vicdân-ı sâfi yırtarak ve zehrini alacağına, bi'l'akis bir kat daha tesmîm ederek çıkan feryâd-ı me'yûsâne, kemandan çıkan oka benziyor. Titreye titreye nekadar meydanda gezinerek inlese, elbette dokunacak bir yer buluyor. Yazdığın sözler, kalbimin en hassas olan a'sâbına yerleşti. Mektubunu okudukça seni kendi yerimde, kendimi senin makāmında tutuyorum; hissiyâtımı lâyıkı ile tahlil ediyorum. Şimdi anlıyorum ki, mevkı'lerimizin biribirine tahvîlini teklif etseler, sana karşı bile hod-perestliğe kalkışacağım; o tehavvülü bir türlü kabûl edemeyeceğim. Ma'mâfih, zannettiğinin binde biri kadar şâyân-ı teessüf değilim. O bizim silâhtan, falandan önüne birkaç kemik çekerek muhâfaza ettiğimiz gönül, eğer sevâbıkının sadâkatinden emîn olur ise, himmet ve mukāvemet nöbeti kendine geldiği zaman rûhu bir Dâvûdî zırh ve belki bir sengîn kal'e gibi muhâfız oluyor da, felek'ten zulm gelmek değil, taş yağsa aslā te'siri olmuyor. O hâlde insan, kendini bayağı tâli'den büyük görmeğe başlıyor. Vücûdüne sarılan zulm-i hâinâneyi, boynuna takılan zencîr-i tegallübü, uluvv-i cenâbının pây-i tahkîri altında ezilmiş iki murdar yılan hükmünde buluyor. Hürriyet için esâret çekmek, vatan yolunda tagrîb olunmak, adâlet talebi ile zulm görmekten ibâret olan hâl-i hâzırım, bir garip âlem ki, âlem-i mahabbet gibi cefâsından da bir başka safâ var. Ben bu hâli, daha uğramadan evvel,

Anılsın meslekimdē çektiğim cevr-ü meşakkatler
Ki ednā zevkı a'lâdır vezāretten, sadāretten

beytinde, pek âlâ ta'rif etmişim. Sahîhan zalemenin menfûru bulunmak ciheti ile, herkesin makbûlü olmakta, büyük bir lezzet var imiş. Yüzüme kim bakar ise, bana şefkat yerine hürmet ediyor; sebep olanlara âferin yerine, la'net okuyor. Zarûret belâsı ve husûsiyle vatan hizmetinden dûr olmak derd-i can-güdâzı olmasa biz mizacta olanlar burada, Avrupa'dan daha tatlı bir ömür geçirecek diyebilirim; çünki

daha âlî-himmetâne, daha hakîmâne, daha vatan-perverâne, daha müstagniyâne yaşayacak..

Bu def'a lâyıkı ile tecrübe ettim. Gerçekten meslek sâhibi olan bir adam için, cellât önünde hürriyet va'zı etmek veya kendini kurşuna dizecek askere kumanda vermek pek de büyük birşey değil imiş.. Bu tafsîlâttan murâdım bizi düşüne düşüne, kendine İstanbul'u Magosa veya Akkâ zindanlarından şeni' bir hâle getirmemekliğini tavsıyedir.

Bana mektup yazmadığını muhâtara tasavvuruna hamledişim, senin anladığın mâna ile değil, kendi vicdânıma kıyâs iledir. Allāh göstermesin, ben senin yerinde bulunsam da, şimdiki felâket senin ile sâir arkadaşlarımın başına gelse idi, bin türlü teessürât ve âlâm arasında, en evvel rüfekāmın azalması ciheti ile vatana ve bâ-husus felâket içinde bulunan arkadaşlarıma kat'iyyü'l-lüzûm olduğumu düşünür idim. Kendimi, bayağı vehhamlar kadar ihtiyata çeker idim. Senin yalnızca bizden dolayı ve teessüfe hasr-i efkâr ederek, buraları hatıra getirmeyecek kadar eşek olduğunu düşünemedim de ânın için hareketini, ihtiyat zannı ile takdir ettim; yoksa, nefsin için korktuğuna zâhip ola idim, her fırsat düştükçe sana mektup yazmağa neden tenezzül edeyim? Çakır gözlerine, sülük kaşlarına âşık değilim a..

Hakkı merhûmun benden dolayı çehresinde hâsıl olan teessürü gönlüme ateş ile yazar gibi vicdânımın önünde tasvir etmekte ne mâna var idi? Beni çıldırtacak mısın? Mersîye sorarsın; sen, bir muvakkat felâket içinde bulunan arkadaşlarına mektup yazamıyorsun da, ben ebedî zâyi' olmuş bir mahbûb-ı kalbe nasıl mersiye söyleyebilirim? Vâkı'a öyle bir mersîye tanzîmine pek ziyâde heveslendim; fakat ne zaman fikrimi o tarafa ilcâ eder isem, tepeme yıldırım dokunmuş gibi, beynim tasavvurdan, vücûdüm histen kalıyor. Şiir söylemek, yazı yazmak değil, çocuğun evsâfını hâtırıma getirmek bile mümkin olamıyor. Bâzı kerre ağlıyorum; bâzı kerre vücûdümün harâreti, gözlerimin yaşını da kurutuyor.

Hele Mehmed'in irtihâlinden o kadar gönlüm sarsıldı, o derece kanım başıma sıçradı ki, bir şedid göz hastalığına uğradım; az kaldı kör oluyordum. Elden ne gelir?

İstediğin meşkler ile, makāleyi gönderdim; fakat iyice bil ki, mukaddime'yi yazışım, gazetene bir hizmet olmak mütâleası iledir. Yoksa, öyle bir gazete mukaddimesi yazmakta iâneye mühtac olmadığını, lâyıkı ile bilenlerdenim. Bulduğun isim pek güzel.. Neşrine muvaffak olabilir isen, zamanımızda efkâr-ı umumîye'ye bundan büyük hizmet olmaz; fakat Allāh verse de, bu taraflara seyahatini intāc etmese..

Matbaa için tedbîrin pek yolundadır. Ben, sana iktizâ eden senedi gönderdim; Nûrî'ye, Tevfik'e de yazdım. Matbaayı sattıktan sonra, mahsûlünün nısfını Nûrî'ye, nısfını Tevfik'e gönderirsin, olur gider.

Bana yazacağın mektupları çifte zarf içine koyarak, birincisinin üzerini, Kıbris cezîresinde Tuzla iskelesi mu'teberân-ı tüccârından Dimitro Efendi'ye ve ândan Evangeli Efendi'ye diye yazarsın; içindeki zarf, bizim isme yazılmak lâzım geleceğini ta'rife hâcet yok.. Ben, sana kâğıtlarımı hangi adrese yazayım?

CVII.

Kemal aşağıda neşredeceğimiz mektubunu Zabtîye Müşîri Hüsnü Paşa'ya göndermiştir. Hüsnü Paşa'ya, Magosa'da yaşamanın ne demek olduğunu anlatmağa lüzum görmüyor; çünki Hüsnü Paşa, 1288 Cemâdîe'l-âhire'sinin 25 (11 Eylûl, 1871)'inde zabtîye müşirliğinden azledilerek vezirlik rütbesi kaldırılıp muhâkeme olunmuş ve bu yılın 5 Şa'ban (20 Ekim)'ında Başkâtip Emin Bey ile birlikte Kıbris'e nefyedilmişti; işte bu sebeble Hüsnü Paşa, Kıbris'te rahat yaşamanın mezarda rahat etmek kabîlinden olduğunu da çok iyi bilmektedir [1]. Mektubun yazıldığı zamanda ise Zabtîye Müşîri'dir.

Kemal Avrupa'da bulunduğu sırada Hüsnü Paşa'nın lutfunu görmüş, o sırada Zabtîye Nâzırı bulunan onun tasvibi ve himâyesi sâyesinde İstanbul'a dönme müsâadesi almıştı [2]. Bu iyiliği hatırlayarak, şimdi ondan bâzı recâlarda bulunmaktadır: Magosa'ya muhâkemesiz ve suçsuz olarak sürülmüştür. Hakkındaki fermana göre, Magosa'da tevkîf-i askerî tahtında bulunması lâzım gelmektedir. Aklına hiçbir zaman, kaçmak gibi birşey getiremeyeceğini, şimdiye kadarki temiz hayatı da pek iyi anlatabildiği hâlde, Magosa'da nedense fazla kayid altında bulunmaktadır. Askerî nizamların şiddeti, havanın da ma'lûm rutûbetine munzam olunca, vücutce ara-sıra şiddetli rahatsızlıklara uğrayan Kemal, Kal'e-bendlik nizâmı ne ise ona göre muâmele görmesi için, İstanbul'dan bir emir gönderilmesini, sihhatinin bozukluğu dolayısıyle bu emir telgrafla bildirildiği takdirde, Avrupa'dan dönmesi için verilen müsâadeden kat kat minnetdâr olacağını bildiriyor.

---

[1] Hüsnü Paşa'nın Kıbris'e nefyinden bir yıl kadar sonra ikāmeti Midilli'ye tahvil edilmiş, 1872 Ağustos'unda İstanbul'a dönmüştür (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 1764, 5 Şa'ban, 1288, nu. 1962, 24 Cemadâ I., 1289, nu. 1975, 17 Cemadâ II., 1289).— Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. II., İst., Matbaa-i Âmire, 1311, s. 177.

[2] Bu hususta izahat almak için, bu eserimizde mevcut nu. 70 v. d. mektuplara ve önsözlerine bakınız.

Bu mektup, Kemal'in Magosa'daki mahbesinden kurtulup, ayrı bir eve çıkabilmek için ne gibi çârelere başvurduğunu ve bu yüzden duyduğu azâbı aydınlattığından mühimdir.

Mektubun ifâdesinden Magosa'dan gönderildiği açıkca anlaşılmakta, "Ondört aydanberi bu hâl içinde" bulunduğunu kaydi ise, yazıldığı tarih husûsunda bize ipucu vermektedir. Kemal Magosa'ya 1873 Nisan'ında nefyedildiğine göre, aşağıdaki mektubunu 1874 Haziran'ında yazılmış olarak kabûl edebiliriz.

Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan nüshasına mâlik değiliz; kopyası Kıbrisli şâir Kaytazzâde Nâzım Bey'in el yazısı ile olup, Midhat Cemal Kuntay tarafından bu günkü harflerimize çevrilerek basılmıştır. Biz de bu neşirden faydalandık (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., İst., Millî Eğitim Basımevi, 1949, s. 611 v.d.).

107. ZABTİYE MÜŞİRİ DEVLETLÛ HÜSNÜ PAŞA HAZRETLERİ'ne

?. VI. 1874

وَ لِلنَّفْسِ مِنْ بَعْدِ الرُّجُوعِ اِسْتِقَامَةٌ
وَ لِلشَّمْسِ مِنْ بَعْدِ الْغُرُوبِ طُلُوعُ [3]

Cenâb-ı Hak her hâl-ü kârda muvaffak buyursun; zâten mübârek olan bir vak'ayı, tebrîke lüzum göremem. Magosa, meşhûd-ı devletleri olmuş bir zindân-ı felâket olmagla, burada yaşamak, mezarda rahat etmek kabîlinden olduğunu dahî, nezd-i sâmî-i âsafânelerinde ta'rif ihtiyâcından vâreste bilirim; ma'mâfih cürmüm olmadığından ve var ise, o cürmün sâhibi olduğuma hiçbir delil gösterilmediğinden, böyle cürmü olmaksızın veya subût bulmaksızın ta'zîbe uğrayanlar hakkında muahharan zuhûra gelen adâlet ve inâyet-i ilâhiyyeyi düşünerek, başıma hiçbir felâket gelmemiş kadar tesliyyet-yâb olmaktayım. Yalnız bir mes'elede himâyet-i mahsûsa-i bende-perverânelerine müracâat ederim. Kulunuzun fermanında kal'ebend olduğum ve kal'ebendlik nizâmına tevfîkan muâmele görmekliğim musarrah iken, burada bulunan kātillerden ve hattâ Bâbîler'den şeni' tutularak, tevkîf-i askerî tahtında bulunuyorum. Nizâmât-ı askerîye'nin şiddeti ve kışlanın rutûbeti, havanın zâten der-kâr olan vahâmetine munzam olarak, arada-sırada şedît şedît keyifsizliklere uğramaktayım.

[3] "Nefs için, rucû'dan sonra istikāmet vardır; nasıl ki güneş battıktan sonra tulû eder."

Allāh bilir ki, yine kalben münkesir değilim; fakat vücûdüm tehammül (İki kelime bozulmuştur), Efendimiz gibi mürüvvet-mendâne bir vesâtet ile bendenizi Avrupa'dan kurtarmağa (İki kelime bozulmuştur) cesâret edemezdim.

Vaktiyle ordular batıran zâtlar buraya nefyedilmiş, yine tevkîf-i askerî (İki kelime bozulmuştur), böyle muhâkemesizce bir yere gönderilen adamın, bu derece tazyik olunmasına ne İslâmiyet, ne insâniyet, ne hükûmet kā'il olur zannederim. Husûsiyle müşîriyyet-i celîlerine hitâben sâdır olan fermân-ı padişâhî ahkâmının, her ne mütâleaya mebnî ise hâricine çıkılabilmesine bir sebeb-i meşru' bulunabilmesini tasavvur edemem; zîrâ zannetmem ki, Saltanat-ı seniyye'de, fermân-ı hümâyûn'a fâik bir emir olabilsin.. Eğer firârımdan ihtirâz buyuruluyor ise, onu, iki delil ile te'min edebilirim. Evvelâ kulunuz, öyle bir şenî'ayı irtikâp edip de, şerîk-i felâketim olan dört arkadaşımı, belâ içinde iken, belâ-ender-belâ hâline düşürecek kadar denî olmadığımı, Efendilerimiz de tasdik buyururlar sanırım. Sâniyen ondört aydanberi bu hâl içinde iken, muhâfazama me'mur olanlarca öyle bir işe kalkışabileceğimden zerre kadar şüphe verecek bir harekette dahî bulunmadım. Firar niyetinde bulunmuş olsa idim, böyle bir zindân-ı belâ içinde ondört ay bekleyecek kadar ahmak veya korkak olmadığımı da, âsâr-ü ef'âl-i kemterânem gösterebilir. Bu kadar tefsîlâtın neticesi olan hulâsa-i murâd-ı kemterânem, sâir arkadaşlarım gibi (İki kelime bozulmuştur) ve kal'ebendlik nizâmı ne ise ona göre muâmele görmekliğim husûsunda, emr-i âlî-i müşîrânelerini istid'âdan ibârettir.

Bâlâda arzettiğim âriza-i cismâniyyeden dolayı, bu emir telgraf ile verilir ise, Avrupa'dan tahlîsim hakkında mazhar olduğum müsâade-i seniyye-i vezirânelerinden birkaç kat ziyâde minnet-dâr-ı inâyet-i devletleri olacağımı da arza cesâret ederim.

İstid'â-yi kemterânem nizâm-ü insâfa mugāyir ise, tervic buyurulmasın. İ'dâm ile mahkûm isem, kulunuzca böyle rutûbetle tesmîm ve habs ile tazyik olunarak ölmekten, kurşuna dizilmek evlâdır.

Şu arîza-i kemterânem, nekadar küstahâne olsa, me'mûl ederim ki afv-ı âlî-i kerem-kârîlerine mazhar olur. Hem felâkete, hem de keyifsizliğe sabûrâne mukābele etmek, ashâb-ı vecd-ü hâlden başka kimseye müyesser olamayacağı, nezd-i sâmî-i dekāyıkdânîlerinde umûr-ı ma'lûmedendir. Her hâlde ferman..

KEMAL

CVIII.

Kemal aşağıdaki mektubunda, kendisine İstanbul'dan gönderilecek mektup ve hediyeler üzerinde durmakta, ara-sıra Magosa'ya gönderilen Nûrî Bey'den mektup beklediğini yazmaktadır. Son paragraf, Magosa'da iken kimlerle muhâbere ettiğini aydınlatıyor; esâsen mektubu kıymetlendiren de bu kısımdır.

Kemal Magosa'dan ve başka menfâlarından yolladığı mektuplarında çok def'a, hitâbettiği kimsenin adını kaydetmez; maksadı, mektubunun ele geçme ihtimâli karşısında, haberleştiği kimselerin tâkibe uğramalarını önlemektir. Aşağıdaki mektubunda da bu düşünce ile isim kaydetmiyor; Çelebî hitâbı ile iktifâ ediyor; bunun kim olduğunu tahmin, şimdilik imkânsızdır.

Mektubun Kemal'in el yazısı ile olan nüshası Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 729).

108

23. VIII. 1874

Çelebî,

Mektubun geldi. İstanbul'a dâir verdiğin iflâs falan mes'elesi buraca ma'lûm; bununla berâber, sa'yde kusur etmemeli, hem Nûrî Bey'e söylemeli, insanı mektupsuz bırakmak lâzım gelmez. Ekrem'in verdiği kutuyu, Veys Paşa konağı hâtıratından gönderilmesi mev'ûd olan eşyâ ile berâber, bu postadan bekliyorum. Gelmez ise, mektubumun cevâbından geri kalmaması muktezîdir. Sıtmayı bütün bütün savuşturmak derecesine geldik; lâkin za'fım ziyâde.. İnşâ'llâh hepsi geçer. Burada havalar biraz iyileşmeğe başladı; gittikçe daha güzellenmesini ümid ediyoruz.

11 Ağustos, 90
KEMAL

Postamı şimdi bağlamak üzre iken yine sıtma nöbeti geldi. Mehmed Bey Efendi'nin[1], Hâlet Beyefendi'nin[2], Âlî Beyefendi'nin[3], bizim Fâik Efendi'-

[1] Bundan önce neşrettiğimiz mektuplarının birinde, "Der-saâdet'te vüzerâ-yi 'izâm kapuçukadarlarından futuvvetlû Mehmed Bahâüddin Efendi" diye bahsettiği şahıs olabilir (Bk., nu. 89).

[2] Şâir İbrâhim Hâlet Bey (1253-1295/1838-1878). Bu hususta kısa ve faydalı bilgi edinmek için bk., İbnü'l-Emîn M. Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., s. 512 v. d.

[3] Direktör Âlî Bey.

nin[4], Ohanes Papasyan Efendi'nin[5] mektuplarına cevap yazamadım; kendilerini gör de, ma'zeretimi beyân et; nöbet geldiğini pedere söyleme!

[4] Akrabâsı Fâik Efendi olabilir (Bk., mektup, nu. 89).

[5] Ohanes Papasyan Efendi (Vefâtı: 1300/1883-84), Şark dillerine vâkıf olan, bir ara Nâfia Nâzırlığı eden ve Çamiç diye meşhur zâttır (Bk., Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 873).

CIX.

Kemal'in Avrupa'da olduğu kadar, Magosa'daki maddî vaz'iyyeti de çok iyidir. Murad V. tarafından âilesine ayda onbeş altun, Lala topal Süleyman Ağa vâsıtasiyle gönderildiği gibi, Kemal'e ayrıca para yollanıyordu[1]. Magosa'ya gittiğinden az sonra bu maddî işler yoluna girmişti. Mustafa Âsım Bey, Kemal'in Magosa'ya nefyinden birbuçuk ay kadar sonra yazdığı Gurre-i Rebi' II., 1290 (29 Mayıs, 1873) tarihli mektubunda, ".. Bu tarafta 250 adet altun var; lâzım ise yaz göndereyim; değil ise aldım diye bir mektup gönder"der[2]. 5 Ağustos, 1874 tarihli mektubunda da, Magosa'dan dönen Nûrî Bey vâsıtasıyle Kemal'in Hazret'e, gālibâ Sultan Murad'a yolladığı mektubun yerine verildiğinden, Magosa'ya Nûrî Bey vâsıtasiyle 80 aded Fıransız, 25 adet Osmanlı lirası, 10 adet de kendisinin Osmanlı lirası yolladığından, Sultan Murad'ın Kemal için, Mabeynci Seyyid Bey'e 100 altun verdiğinden, Seyyid Bey'in de bu parayı Kemal'e göndermesi için Aleksan'a havâle ettiğinden, Kemal'in henüz eline geçmeyen bu para hakkinda Sultan Murad'a bir mektup yazdığı takdirde paranın Aleksan'dan kolayca tahsîl olunabileceğinden bahsedilir[3]. Bu altunların 1873 'deki kıymeti gözönüne alınır ise, Kemal'in maddî vaz'iyyetinin nekadar iyi olduğu kendiliğinden meydana çıkar.

Kemal aşağıda neşredeceğimiz mektubunu, Veys Paşa'nın husûsî kâtibi ve bu sırada Kıbris'te, merkezde bulunan Avnî Efendi'ye yazmıştır; İstanbul'dan kendisine iki saat gönderildiğini, Avnî Efendi'nin saatinin bozuk olduğunu bildiği için, bunlardan birini ve bir de kalemtıraşı ona hediye etmeği düşündüğünü bildiriyor; fakat bu şeyler, İstanbul'dan gelen Nûrî'dedir ve şehre gidecek adam bulduğu hâlde, hediye edeceği bu eşyâyı gönderemiyor.

Aşağıdaki mektubun ifâdesinden, her hâlde, Kıbris Vâlisi Nazif Paşa'nın Kemal hakkında fenâ zanlar beslediği, onun kaçacağından şüphelendiği anlaşılıyor; me'murun söylediğine göre Mutasarrıf Veys Paşa, kaçmaması için Kemal'e

[1] Alî Ekrem Bolayir, *Sahâyif-i Hâtırat* (Midhat C. Kuntay, *Namık Kemal*, c. I., s. 80 v. d.).

[2] Türk Tarih Kurumu'nda Kemal'in mektupları arasında olan bu mektup, nu. 717'de kayıdlıdır.

[3] Türk Tarih Kurumu'ndaki mektuplar, nu. 710.

dikkat edilmesini hatırlatmıştır. Kemal ise Veys Paşa'nın, kendisi hakkında böyle birşey düşünemeyeceğine inanmaktadır.

Kemal ve belki de Magosa'da bulunan diğer sürgünler, mektuplarını, yine Veys Paşa'nın me'murlarından Hüseyin Efendi ile gönderiyordu. Hüseyin Efendi'nin bu vaz'iyyeti, habshâne âmirlerinin gözünden kaçmamış, bu yüzden Hüseyin Efendi mağdur olmuştur; işte bu münâsebetle onun hakkında bir şefaat-nâme yazdıklarından, merkezce bu şahsa merhamet edilmesinden bahsediyor. Veys Paşa Kıbris'ten ayrıldıgı için, maiyyetindeki Avnî Efendi'nin de bir başka me'muriyete yakında ta'yin olunacağı mektubun son cümlelerinden anlaşılıyor. Mektubunu Magosa'daki ahbaplarının selâmları ile bitiren Kemal, Cerrah Mehmed Efendi'nin, Avnî Efendi'yi şatranc oynamak üzre Magosa'ya çağırdığını yazar.

Bu mektup Kemal'in Magosa'da bulunan kimseler ile münâsebet derecesini aydınlattığından mühimdir; diğer taraftan bu sıradaki maddî vaz'iyyetinin nekadar yerinde olduğunu da gösterir.

Tarihsiz olan bu mektubun, Mustafa Âsım Bey'in bahçevanı Nûrî'nin Magosa'ya gönderildiği 1874 Ağustosu'nda yazıldığını tahmin ediyoruz [4].

Mektup Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından (*Taktuka*, Halep, 1327, s. 74 v.d.) neşredilmiştir.

109. AVNÎ EFENDİ'ye

?. VIII. 1874

İzzetlû Efendim,

Tahrîrât-ı aliyyenizi aldım. İstanbul'dan bize hiç mâna ve münâsebeti olmadığı hâlde iki saat göndermişler. Sizin saatin bozulduğunu bildiğimden, birini ve bir de gelen kalem-tiraşın birini hediye etmek isterdim; şimdi şehre gidecek adam zuhûr etti; eşyâ Nûrî'de; Nûrî meydanda yok..

Bizim buradaki nâzenin, gittikçe tuhaflaşıyor. Külli ayıbından mâ'adâ, Paşa Efendimiz'e parlak parlak iftirâlara da başladı. Gûyâ kendisi oradan hareket ederken, "Kemal hakkında riâyet et; fakat kaçırırsan, senin kafanı dibekte ezerim!" demiş.. Herif, gālibâ Veys Paşa'yı İbşir Paşa zannediyor da, lisanlarına lakırdı isnad ederken bu yolda sözler buluyor. Sersem, ne bilsin ki benim kaçacağım, mutasarrıf Paşa Hazretleri'nin hatırına bile gelmez. Her ne hâl ise..Allāh encâmını hayrelyesin; korkarım ileride bir mes'ele zuhûr etmesin..

[4] Bk., müteâkip mektup, nu. 110, not-7.

Canım Efendim, Mutasarrıf Paşa Efendimiz, bizim işler yoluna girdiğine dâir bir tebşir-nâme göndermişler idi; fakat içinde tafsīlât yok.. Acabâ İstanbul'dan alınan cevab-nâmenin sûretini veya meâlini öğrenmek mümkin midir?

Hüseyin Efendi'ye [5] bu mektubu getiren bî-çârenin, ne derece magdûr olduğunu bilirsiniz; burada cumhur cemâat hakkında bir şefâat-nâme tertip olunuyor. Şefâat-nâme gelinceye kadar siz oraca hakkında isticlâb-ı merhamete inâyet buyurursanız, fevka'l-gāye memnun oluruz. Ağa Hazretleri zâbitlerden yüz bulamadığı için, daha bize fi'len alışamıyor; köylere çıkacak imiş; fakat kendi burada değilken şâyed firâr eder isem, mes'ûl olmaktan korkarmış da, Paşa Efendimiz'den istīzâne karar vermiş; heyhât.. Ahmed Efendi [6], Hacı Efendi arz-ı hulûs ederler. Mehmed Efendi [7], pek kolaylıkla selâm gönderemem; fakat buraya teşrif ederlerse, şeş kapısını bağlarım, diyor. Me'muriyet-i cedīdelerinin karībü'l-husûl olduğuna, umûmen memnun olduk. Yalnız, sizden ayrıldığımıza müteessifiz efendim.

KEMAL

[5] Hüseyin Efendi, Magosa'da Cerrah Mehmed Efendi'nin karısının kardeşidir (Bk., mektup, nu. 92, 100).
[6] Şeyh Ahmed Efendi.
[7] Cerrah Hacı Mehmed Aziz, veyâ Cerrah Mehmed Efendi.

CX. — CXII.

Kemal'in Magosa'daki hayatının rahat geçmesine karşılık, Akkâ'da bulunan Nûrî ve Hakkı Bey'le, Rodos'taki Ahmed Midhat ve Ebüzziya'nın maddî sıkıntı içinde bulundukları biribirlerine gönderdikleri mektuplardan anlaşılıyor. Nûrî Bey'in Ebüzziya'ya hitâbeden aşağıdaki mektubu, arkadaşından, borç para istemesi çektikleri para sıkıntısının son haddini bulduğunu açıkca gösterir [1]:

Birâder,

Kemal'den mektup alabildik. Şefika [2] da geldi. Şâkir Paşa'nın [3] himmeti ile rahatız; fakat parasızlıktan hâlimiz harap.. İşkenbe yemekten kediye döndük. Et almağa kudret-yâb olamamaktayız. Hemşīre de muâvenete muktedir olamıyor. Kemal'e de yazdım. Sende para varsa ve bir miktârını göndermek seni muzâyekaya

[1] *Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvīr-i Efkâr*, nu. 414, tefrika nu. 250, 1910.
[2] Nûrî Bey'in refīkası (Ebüzziya).
[3] Sadr-ı esbak Kâmil Paşa'nın birâderi merhum Şâkir Paşa (Ebüzziya).

ilkā etmezse bizim imdâdımıza yetiş. Bu hâl böyle nasıl devam edecek bilmem. Satacak birşey yok. Bi'l-vâsıta Topal'a [4] bir mektup göndermiştim; hâlâ cevap zuhûr etmedi. İsmet Bey'e [5] de yazdım. Bakalım ândan ne cevap alınacak? İlk vâsıta ile lutfunu beklerim, kardeşim.

Ebüzziya Tevfik bu sırada Kemal'e yazdığı mektuba kısa bir cevap almış, bunda Nûrî ve Hakkı Bey'lere yirmi altun gönderildiğinden bahsedilmiştir. "Bir de, İstanbul'a verdiği sipârişlerin öyle mübâlega edildiği gibi olmayıp, getirttiği eşyâ, orada yazılarını imlâ ettiği Kıbrisli genç bir heveskâr ile bir Yüzbaşı'ya verilmek üzre iki dâne âdî saatten ve iyisi bulunmamasına mebnî birkaç şişe konyakla iki okka tütünden ibâret olduğu bildiriliyordu,,. Ebüzziya Tevfik, Kemal'in bu mektubu münâsebetiyle, "Ben ise İstanbul'dan daha tafsilli ma'lûmat almıştım; çünki refîkâm, Murad Efendi'ye verilen ihsandan, falandan haberdâr idi. Bu cihetle, cevap aldıktan sonra kendisine sırf Prens'in i'tikādını hâvî bir mektup yazdım" diyor. Bu mektubunda, borçları tesviye edildikten başka 40,000 lira ihsâna mazhar olan Murad'ın dadısının kocası Boşnak Mehmed Paşa'ya Pariskârî 400 liralık bir araba ve 500 liraya koşumları ile berâber bir çift iyi cinsinden araba beygiri hediye ettiğinin yersizliğini anlatmıştır; rivâyete göre 300 altun da Kemal nâmına Mustafa Âsım Bey'e yollanmıştır. Ebüzziya'nın 3 Temmuz, 1874 tarihli bu mektubunun geri kalan kısmını aynen naklediyoruz :

"Ben, Efendi Hazretleri'nin yerinde olsa idim, ne yapardım bilir misin? Bu ihsandan 6,000 lirasını derhal 6/100 fâizle Emniyet Sandığı'na yatırırdım. Senevî te'min edeceği 36, 000 kuruşu nâmıma nefy-ü tagrib edilmiş olan üç adamıma şehrî 1000'er kuruş olmak üzre taksim ederdim ve ânlara da bildirirdim ki bu para vâkıa pek nâçizdir; fakat sizleri belâ-yi ihtiyaçtan bir dereceye kadar kurtarabilir; siz bu miktarla şimdilik te'min-i kefaf ediniz, ilerisine Allāh kerimdir.

"İşte birâder.... Olursa olsun, bu Prens'e yakışacak ef'âl-i mün'imânenin asgar mikdârı olan şu 6,000 lira üçünmüzün de tehvîn-i ihtiyâcımıza hizmet ederdi; çünki mahrum olduğumuz ni'met ve refâhın tazmini talebinde değiliz; ma'mâfih bir arkadaşımız eyyâm-ı sayfta 36 derece-i harâreti hâiz olan Akkâ'da küllü yevm kedi gibi işkenbe yemeden uyuz gibi bir hâle gelmiştir. İşkenbe denilen kīse-i ma'lûm ise havâssı gıdâiyyeyi hâiz bir me'kül değil, mevadd-ı gıdâiyyenin netice-i hâsılasını hâmildir; lâkin ânı yemesin de ne yesin,... mu yesin?

Sana dâir olan rivâyet de tuhafıma gitti. Sen bu paranın verildiğini haber alır-almaz hizmetkârın eline bir defter tutuşturarak pederine göndermiş ve birçok tuhâf ve tefârīk eşyâ sipâriş etmişsin. Râvî diyor ki Kemal Bey'in istediği şeylere baktım da acabâ edîb-i meşhur Magosa'da ticârete mi sülûk etti? Tuhâfcı dükkânı mı açmağa teşebbüs etti? Çünkü saatler, kordonlar, çeşid çeşid bilezikler, yüzükler, sigara, tütün kutuları, sandıklarla konyaklar, teneke doluları tütünler,

[4] Sultan Murad'ın vâlidesine Kahvecibaşı olan Topal Süleyman ki Abdülhamid evâil-i cülûsunda Mısır'a ib'âd etmişti; İsmâil Paşa da aldığı ta'limât üzerine Nil'e ilkā eylemiştir (Ebüzziya).

[5] Abdülhamid'in süd-birâderi Esvabcıbaşı müteveffâ İsmet Bey (Ebüzziya).

Hacıbekir ma'mûlâtından şekerler, falanlar cem'an 200 liralık muhtelif envâ'-ı mal getirtmiş; sahîhan bu eşyâyı böyle bir fikir ile celbeylemiş ise el-kâsibu Habîbu'llāh sırrına mazhariyetinden dolayı kendisini şâyân-ı tebrik görürüm". Ebüzziya mektubunu, "Şakayı bir tarafa bırakalım da, ciddiyâta gelelim. Nûrî'den aldığım bir mektubun sûretini sana gönderiyorum; oku da, elinden ne yapmak lâzım gelirse ânı yap. Ben nakd-i mevcûdum on altunun nısfını gönderdim; sen de hiç olmazsa yirmi-yirmibeş altun gönderir isen, bî-çâreleri işkenbe-hvârelikten tahlis etmiş olursun" cümleleri ile bitirir [6]. Rivâyet biraz mübâlegalı olmakla berâber, Kemal'e mektubun yazıldığı ve müteâkip aylarda, hakikaten epeyi eşyâ gönderilmiştir [7].

[6] *Ayn. gazete, ayn. tefrika*, nu. 416-17, 1910.

[7] Magosa'ya muhtelif zamanlarda para ve eşyâ gönderilmiştir. Nefyinden birbuçuk ay kadar sonra, Mustafa Âsım Bey, oğluna gönderdiği Gurre-i Rebi' II., 1290 (29 Mayıs, 1873) tarihli ve kendi el yazısı ile mektubunda (T. Tarih Kurumu, nu. 717), "Bu tarafta mevcut elli adet altun var, lâzım ise yaz göndereyim; değil ise, *aldım* diye bir mektup gönder" diyor ve yolladıkları eşyânın listesini bildiriyor. Listeye göre dört pantalon, üç yelek, dört fes, bir Şam hırkası ve bâzı kitaplar yollamışlardır. 5 Ağustos, 1874 tarihli mektubundan Magosa'ya gönderilen Nûrî'nin avdetinden, Hazret (Murad V.)'in mektubu verildiğinden, Nûrî'ye "Falan ve filân vâsıtalarla şu kadar bu kadar para gönderildi, vâsıl oldu mu?" diye sorulduğundan, Seyyid Bey vâsıtası ile Aleksan'a verilen 100 liranın ele geçmediğini Nurî'nin haber verdiğinden bahsediliyor; yine ayni mektuba göre, mukaddemâ Nûrî Bey vâsıtasıyle Seksen Fıransız, otuzbeş de Osmanlı lirası (T. Tarih Kurumu, nu. 710) gönderildiğini öğreniyoruz. 23 Ağustos, 1874 (11 Ağustos, 1291)'de yazılan mektupta, "Şimdiye kadar Nûrî oraya varmış ve herbir ahvâl ma'lûm olmuştur. Biz Nûrî'nin gittiğini mektum tuttuk; hâlâ burada cevap bekler diye Karabet'le berâber Hazret'ten zuhûrat bekliyoruz. Kırkyalan hergün bir yalan söyler, bu gün yarın diye.. Daha birşey zuhûr etmedi" cümlelerine rastlarız (Kendi el yazısı ile, T. Tarih Kurumu, nu. 709). 29 Eylûl ve 15 Ekim, 1874 tarihli mektuplardan ise, Hazret'in mektubunun leffen gönderildiği, iki sandık dâhilinde çakı, fes, iskarpin, tütün, mürekkep, muhtelif cins peynirler, kâğıt ve zarf, Zeynel Bey nâmına da dört kavanoz reçel, dörder şişe ve kavanoz şerbetlik yollanıldığını, Nûrî için Harem'den bayramlık çamaşır verildiğini, bunun da sandık dâhilinde bulunduğunu öğreniyoruz. Bundan onbeş gün sonra da tekrar, İshak ile bir sandık ve kutu içine konularak, "Onbeş metre oda keçesi, iki kat birer entari ve birer hırka, gecelik, elbise", ekmek kadayıfı, güllâç, kâğıt gönderilmiştir (Türk Tarih Kurumu, nu. 676, 744). Yollanılan para mikdârını ise, aşağıdaki satırlar kısmen aydınlatır : "..Ben şu ma'hud altundan mâ'adâ size gitmek için kimseden bir para almadım. Kimden aldım ise, yaz, yüzleşelim. Siz iki kişi orada yirmi altun ile idâre olamayıp, her postada parasızlıktan şikâyet ediyorsun. Biz burada hiç yokla nasıl idâre olalım? Hâlbuki dörder altundan sekiz altun sâde ev îcârı veriyorum. Burada Mâhir Bey'in rivâyetine göre her ay size 130 altun gidiyormuş ; istersen mahallerini yazayım, benim sağlam bildiğim yirmi altundur" (Mustafa Âsım Bey'in el yazısı ile, muhteviyâtına göre 1874'de yazıldığı anlaşılan tarihsiz mektubu, T. Tarih Kurumu, nu. 707). 1875'de de aynı vaz'iyyet devam etmektedir. Mustafa Âsım Bey, 27 Mayıs, 1875 (15 Mayıs, 1291) tarihli mektunbuda, "Bu günlerde Hazret'in işi biraz yolunda gibi işitiyorum; eğer münâsip olursa şuna bir kâğıt yazıver, yok, münâsebetsiz olursa o da lâzım değil. İlerisi âlâ olacaktır, şübhem yok ve o da pek tekarrüp etmiştir" diyor (T.T. Kurumu, nu. 712).

Kemal Ebüzziya'nın bu mektubuna sert bir mukābelede bulunmuş ise de sonra bir tarziye-nâmesi ile o soğukluğu yok etmiştir. Aşağıdaki üç mektuptan ilki, 22 Ağustos, 1874 tarihli mektup, Kemal'in bir arkadaşını kırması yüzünden duyduğu samîmî teessürü, ahlâkî bâzı husûsiyetlerini aydınlattığından mühimdir. Önce Ebüzziya Tevfik tarafından, *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmânîye*'nin birinci tab'ında (İst., Mihran Matbaası, 1296, s. 452) neşredilmiş, aynı eserin bâzı tabı'larında çıkarılmış, altıncı basımına tekrar alınmıştır. Mektubun tarihi, birinci basımda 10 Ağustos, 1290; altıncı basımda — herhâlde tertip yanlışı olarak — 10 Ağustos, 1291'dir (S. 469). Aynı müellifin *Cümel-i Müntehabe-i Kemal* adlı kitabında birinci paragrafın birkısmı (İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1303, s. 125), Süleyman Nazif'in 12 Mart, 1922'de verdiği ve *Namık Kemal* adı ile neşrettiği konferansında ise baştan iki paragrafı basılmıştır (İst., İkdam Matbaası, 1922, s. 22).

*

Kemal, Ebüzziya'nın aynı mes'ele ile alâkalı bir mektubuna şiddetle mukābelede bulununca, Ebüzziya cevap vermemiş, onun mektuplarını da okumadan iâde etmiştir; Ebüzziya, "Hattâ bir mektubunu açmaksızın iki kerre ben iâde eyledim; iki kerre de o irsâl eyledi" diyor; bunlar aşağıda neşrettiğimiz mektuplardır.

Mektupların ikisi de tarihsizdir; bir evvelki mektuba dayanarak 1874 Eylûl'ünde yazıldığını tahmin ediyoruz. İlki Ebüzziya'ya, ikincisi ise, muhâtabı mektuplarını açmayıp iâde ettiğinden zevcesine gönderilmiş olup, her ikisi de Ebüzziya Tevfik tarafından neşredilmiştir (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 460, 458, 3 ve 1 Kânunısânî, 1911). Ebüzziya, bu dargınlık hâdisesinden sonra Kemal ile onyedi ay muhâbere etmediğini yazar.

110. EBÜZZİYA TEVFİK'e

22. VIII. 1874

Kardeşim,

Sen, bu günlerde kalem yerine yılan dişi mi kullanıyorsun nedir? Yazdığın şeyler insana zehir kadar te'sir ediyor. Zararı yok.. Tâli'imin en büyük bir ciheti haksız yere cezâ görmek, tabî'atimin en sevdiğim bir hassası, dost sitemine velev nekadar haksız olsa tehammül etmektir.. Sana kırılacak gönül, bana hiç lâzım değil; cellâd elinde paralansın. Bununla berâber mektubunun birkaç yeri gücüme gitmedi desem, yalan söylemiş olurum. Bu te'sir ile cevâba, mektubunun tâ nihâyetinden başlıyorum : Ciddî bir mektubun imzâsına, kardeşim demediğime gücenmişsin. Ah kardeşim! Bir hiddet üzerine bu kadar insafsızlığı ele almak lâyık mıdır?

Sâni'-i Kudret'in fikren, mesleken, hamiyyeten, ahlâkan benimle tev'em ve belki yapışık yarattığı bir kardeşimi, ben nasıl kardeşlikten

çıkarabilirim? Vehhâb-ı hürriyete ta'lim-i hikmet mi edeceğim? Mâder-i vatanın nâmusunu mu lekeleyeceğim? Beni o kadar haddini bilmez, o kadar vazifesini düşünmez mi zannediyorsun? Kemal dediler ise noksandan, biraz idrâkim varsa, nisyândan bütün bütün ârî olduğumu mu istiyorsun? Tevfik, Tevfik!.. Elim ermez ki boynuna sarılayım; şu mektubu yazarken, gözlerimi görmekten berî edecek bir hâle getiren yaşları yüzüne, göğsüne dökeyim de, böyle bî-insâfâne bir tekdirden nekadar müteessir olduğumu, kardeşliğinin vicdânımda ne derece kıymet-dâr bulunduğunu, göz yaşı ile olsun gönlüne nakşedeyim..

Birinci mektubunda, *bundan sonra muhâbereden ma'füvvüm* demişsin; bereket versin ki, o mektup ikincisinden sonra geldi ve kavlin, fi'line muvâfik düşmediği için, hâsıl edebileceği infiâlât-ı can-güdâzâneye meydan bırakmadığı şöyle dursun, gönlümce âdetâ bâis-i memnûniyyet idi.

Ben şimdiye kadar senin bir sözünde sebatsızlık görmedim. Demek ki beni, hakkımda en şiddetli bir tehdîdini bile icrâ edemeyecek kadar seviyorsun. *Bundan sonra muhâbereden ma'füvvüm* diyorsun da, yine yazıyorsun! Var ol, iki gözüm kardeşim..

Pedere dâir yazdığın lakırdılara cevâbım,

Kurbān olayım var mı benim bunda günāhım

mısra'ıdır. O, benim oğlum olmalıydı da böyle münâsebetsizliğe kalkışmalı idi[8]; o zaman, dünyada nekadar kabahat var ise, uhdeme düşerdi. Farzolan vatan mahabbetini ihtâr ile ..... recâ eylerim kardeşim..

Fî-10 Ağustos, sene 1290

Kardeşin,

KEMAL

111. EBÜZZİYA TEVFİK'e

?. IX. 1874

Birâder,

Temdîd-i igbirârın sırası değil. İstanbul'un şu günlerdeki hâli, ~~igbirârımızı~~ teşyîd ediyor; elbette senin de ma'lûmâtın vardır. Farz-

[8] *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmânîye*'nin birinci basımında, bu cümle kaldırılarak, "..... dır" şeklinde gösterilmiştir.

olan vatan mahabbeti nâmına şu inadı terk ile, muhâberede devamı ihtâr ederim. Biribirimizi haberdâr edecek pek çok şeyler var.

Kardeşin,
KEMAL

112.

?. IX. 1874

Mektubumu lutfen siz açınız; kardeşime okuyunuz. Mektubum, kendisinin te'yîd-i infi'âlini mûcip olacak sûrette yazılmamıştır. Ânı memnun edeceğini siz de tasdik buyurursunuz.

CXIII.

Şeyh Ahmed Efendi'nin 20 Nisan, 1860 tarihli resmî yazı ile, Kuleli vak'ası dolayısıyle Magosa'ya nefyi kararlaşmış ve tehakkuk etmişti[1]. Kemal, hürmetle bahsettiği ve menfâ dostlarından Şeyh Ahmed Efendi nâmına iki istid'â yazmıştır. Bunlardan biri Magosa'dan afvı ve Süleymânîye'ye gönderilmesi hakkında Fermân-ı hümâyun'a dayanılarak Kıbris Mutasarrıflığı'nın tebliği münâsebetiyledir: Maddî vaz'iyyetinin bozukluğundan, yıllardanberi Magosa'da sürgün bulunmasından, birkaç def'a da varının yoğunun yağma edildiğinden, Magosa'dan Süleymânîye'ye gidebilmek için parası bulunmadığından, Lefkoşe'ye gider-gitmez beş-onbin cild kitabını hemen satmağa karar vermekle berâber, bu sûretle eline geçecek paranın borçlarının yarısını, hattâ üçtebirini ödemeğe kâfî gelemeyeceğinden, Musul Vilâyeti'ne bağlı bir sancak merkezi olan Süleymânîye'de ikâmete mecbur edildiğine ve zâbıtanın gözhabsinde bulunacağına göre yol masrafının Hükûmet'ce ödenmesi gerektiği, bu mes'elenin âit olduğu makamdan sorulması ve borçlarını ödeyinceye kadar Kıbris'in herhangi bir yerinde ikâmetine müsâade alınması lüzumundan bahsedilir. İkinci istid'âda ise, aşağıdaki mektubun muhteviyâtından da anlaşılacağı gibi Şeyh Ahmed Efendi'nin geçiminin te'mini üzerinde durulmuştur[2].

Kemal, Şeyh Ahmed Efendi'nin istekleri husûsunda bu iki istid'âyı yazmakla kalmamış, belki Midhat Paşa'ya hitâben, yakın dostunun arzularının tasvîbi için bir de tavsıye mektubu göndermiştir. Tarihsiz olan aşağıdaki mektupta, *Şirvânîzâde geçenlerde sefer-ber-i sekar oldu*, yâni Cehennem'e sefer etti denildiğine ve Şirvânîzâde

[1] Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1937, s. 76.

[2] Aslı Kemal'in el yazısı ile değildir; imlâ sûretiyle yazdırılan bu istid'âların metni, Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'ndaki nüshadan faydalanılmak sûretiyle M. C. Kuntay tarafından yeni harflere çevrilerek neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 364 v. d.).

Rüşdî Paşa 23 Eylûl, 1874 (11 Şa'ban, 1291)'de vefat ettiğine göre, mektubun bu tarihten az sonra, 1874 Ekim'inde yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun ilk neşrinde kime hitâbedildiği belirtilmemiştir (Mustafa Reşid, *Bedâyi'ü'l-İnşâ*, İst., 1302, s. 208 v.d.); bu neşirde devlet ricâli ile alâkalı cümle ve ibârelerin kaldırıldığını görüyoruz. İkinci def'a M. Cemal Kuntay tarafından, *Magosa sürgününün kendi el yazısı ile olmayan tarihisiz ve basılmamış mektubu* (*Kıbrisli şâir Kaytazzâde Nâzım Efendi'nin dosyasından*) kaydi ile basılmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 691 v.d.). Süleyman Nazif'in, *Nâsiru'd-Dîn Şâh ve Bâbîler* adlı eserinde ise, *Namık Kemal Bey'in Magosa'da menfî iken, ekâbir-i devletten birine — ve öyle zannederim ki Midhat Paşa'ya — yazdığı bir mektubun ilk satırları şudur* denilerek, birinci cümlesi neşredilmiştir (İst., Kanaat Kütüphâne ve Matbaası, 1923, s. 53). Biz ilk tab'ı esas alarak, ikinci basımla mukâyeseli sûrette neşrediyoruz.

113. MIDHAT PAŞA'ya (?)

?. X. 1874

Ma'lûm-ı sâmî-i kerîmâneleridir ki, bizim Magosa muhtevî olduğu menfîlerin haysiyâtında olan ihtilâfa nazaren, enmûzec-i âlem denilmeğe şâyân olarak aklen ve naklen eşirr-i mevcûdât olan Bâbîler ile, meşhûdum olan erbâb-ı kemâlât içinde hiçbir mislini daha görmediğim Şeyh Ahmed Efendi dahî buradadır. Müşârünileyh, ahlâk-ı islâmiyyenin takvâ ve diyânet ve irfân ve fazîlet gibi kâffe-i meziyyet-i seniyyesini[3] câmi', bakıyyetü's-selef bir seyyid-i-sâhip-şeref olarak, ecdâd-ı 'izâm ve mürşidân-ı âlî-makāmları gibi mübtelâ oldukları eşedd-i belâ'ya tehammülde, sabr-ı Hüseynî'ye bir bürhân-ı zî-hayat olacak mertebelerde kemal ibrâz etmekte iseler de, nüfûs-ı eâzimeden[4] bile Abdullah bin[5] Abbâs Radiyallāhü anh Efendimiz Hazretleri'nin[6] Cebâbire'ye hem-meclis-i ülfet edecek kadar vâkı' olan tâkat-sûzlukta te'sirini icrâ eylediğinden[7], muhtır-i ser-güzeşt-i Kerbelâ ve binâenaleyh ufacık nazîre-i *Hadîkatü's-Su'adâ* olan terceme-i hâllerinin iktizâ eden makām-ı resmî'ye takdîmine dâir taraf-ı devletlerine bir kâğıtcık yazdılar; Garb Tırablus'unda şeyhü'l-beled ve dîn-ü

[2] Krş., mehâsin-i seniyyesini

[4] Krş., eâzımla

[5] Krş., İbn

[6] Krş., Hazretleri'ni

[7] Krş., vâki' olan zarûret müşârünileyh için takat-sûzlukta te'sirini icrâ eylediğinden

devlete hasm-ı eledd olan bir habîsin hâtırı için böyle mübârek bir zâtı,

Nâdan firâz-ı izz-ü saâdette kâm-yâb
Dânâ hażîż- züll-ü sefâlette ser-nigûn

me'âline mazhar etmekte bir mâna göremem.

Zâten aziz yaratılmış bir vücudün tezlîline kalkışmak mahz...[8] dudmân-ı ilm-ü irfân olanların i'tiyat eylemesi, sâirlerin böyle şeylere inhimâkinden bed-ter iken, o mertebelere[9] vâsıl olmaksızın bu seyyieye mazhar olan zât dahî geçenlerde sefer-ber-i seḳar olduğundan ..... bulunan[10] eâzim,

Ey sâkinân-ı câh-ı safâgâh yâdederek[11]
Gurbet esîri derd-ü belâ mübtelâların

feryâd-ü istimdâdını işitmeyecek kadar bî-rahm olmadıkları gibi müşarünileyhimin iltimasları ..... berî göründüğünden[12], birinci istid'âları hakkında bihakkın iktizâ eden kelimât-ı mürevvice ve iltimasât-ı müessire bî-dirîg buyurulacağında hiç iştibâhım yoktur.

Bundan başka bir de ikinci istid'â-nâmeleri vardır ki, yalnız mahîşet husûsuna dâirdir. «[13] قَاتَلَ اللهُ الضَّرُورَةَ», ne diyeyim, kabûl etmelerine imkân görmüyorum[14] ki elden gelen iâneye cesâret edeyim. Paşa'nın[15] tahsis ettiği şeyi buraca i'âdesi mümkin olur sanırım. Zât-ı devletlerince imkân görülemez ise, yalnız şunu istid'â ederim ki, o husûsa dâir doğrudan doğruya Mâlîye Nezâret-i celîlesi'ne bir inhâ[16] veya mazbata ihsan buyurulsun; ilerisine Cenâb-ı Hak kerîmdir.

[8] Krş., Şirvânîzâde-i dûdmân-ı ilm-ü irfân olanlardan
[9] Krş., Rüşdü o mertebelere
[10] Krş., İstanbul'da bulunan
[11] Krş., yâdedin
[12] Krş., iltimasları meselâ bendenizin *Silstre - veyâhut - Vatan*'da şarkılarım gibi Beşiktaş'ın hvâb-âram-ı kûdekânesini tahdiş edebilmek hâsiyyetinden dahî berî göründüğünden
[13] "Allah fakirliği kahretsin!"
[14] Krş., imkân göremiyorum
[15] Krş., Sa'îd Paşa'nın. Kürd Sa'îd Paşa, Sadr-ı a'zam Hüseyin Avnî Paşa'nın maiyyetinde, Sadâret Mektupçusu bulunuyordu.
[16] Krş., Mâlîye Nezâret-i celîlesi'ne inhâ

Hatm-i makāl etmeden evvel, Efendimiz'e birkaç söz daha arzetmek isterim : Bendeniz Avrupa gördüğüm hâlde, diyânet-i islâmîye'nin şeref ve kadrini unutmamak ile berâber, nefsimi fisktan dahî alamadım; o hâlde ise dervişliğe bi't-tabi' sulûk olunamaz. Şunu demek isterim ki, müşârünileyh hakkında yazdığım sözler, mürîdâne bir sitâyişe hamlolunmasın. «[17] رَحِمَ اللهُ امْرَأً عَرَفَ قَدْرَهُ» hakikatine ittibâ' ediyorum. Yine her hâlde emr-ü ferman...

KEMAL

[17] "Allāh, kendi değerini, veya başkasının değerini bilen kimseye karşı merhametli olur."

CXIV.

Aşağıdaki, Şeyh Ahmed Efendi'ye hitâben yazdığı mektubunda Kemal, onun arzusunu yerine getirerek istid'âları yazdığını ve takdim ettiğini bildiriyor[1]. San'atlı ifâde ile yazdığı bu tezkiresi, Şeyh Ahmed Efendi'ye karşı beslediği hürmeti de aydınlatmaktadır. Tarihsiz olmakla berâber, bir evvelki mektup gibi, 1874 Ekim'inde yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun, muhteviyâtı ve yazıldığı zaman üzerinde durulmayarak klişesi ve yeni harflerimize çevrilerek metni neşredilmiştir; aslı Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'ndadır (M. C. Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 383).

[1] Süleymâniyeli Şeyh Ahmed Efendi'nin 15 Eylûl, 1861'de, Magosa'da müebbeden kal'ebendlikten afvı, hükûmetin nezâreti altında Kıbris'te ikāmeti bildirilmiştir (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 220, 11 Rebi' I., 1278).

Kemal'in Şeyh Ahmed Efendi ağzından yazdığı bir başka mektubu ile Kıbris Mutasarrıfı tarafından Sadâret'e, Cerrah Mehmed Aziz Efendi'nin maaşının artırılması için muhtelif resmî makāmlara, Kaymakam Ârif Efendi nâmına Kıbris Mutasarrıflığı'na yazdığı istid'âlar, Kıbris Mutasarrıfı ağzından kaleme aldığı Magosa limanı hakkında lâyihası da vardır. Bunların bâzısı kendi el yazısı ile, bâzısı imlâ ettirilmiştir. M. Cemal tarafından klişeleri, kısmen yeni harflerimize çevrilerek basılan bu resmî vesikalara, Kemal'e değil başkalarına âit olduğundan eserimizde yer vermedik (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 364 v. d.).

114. ŞEYH AHMED EFENDİ'ye

?. X. 1874

Sıddîkî-mizâc ve Fârûkî-matlab, Osmânî-imtizâc-ü Alevî-neseb, Hasanî-minhâc ve Hüseynî-meşreb Efendimiz Hazretleri'nin ber-

muktezâ-yi velâ tebellâ şanlarından olan zehr-ihançer-i te'sîr-i hiyânet ve hançer-i zehr-pezîrâ-yi ihânet için, şimşîr-i duzebân-i intikām, veyâ nağme-serâyân-ı Türk-ü Arab'dan iki mersiye-hᵛân-ı belīgu'l-merâm olan iki varaka ki nezd-i çâkerânemde mevdû' idi; imtisâlen li-emri'l-âlî takdīm-i huzûrü'l-bâhirü'l-meâlî kılındı. Bâkî.. Bâkî ne-mâned her ki ne-hᵛâhed bekā-yi tu..

Bende,

KEMAL

CXV.

Kemal, arkadaşları için İstanbul'a mühür ısmarlamıştır; Nef'î'nin mührünü, Recâîzâde Ekrem Bey, daha çabuk bir vâsıta bularak yollamıştır; fakat Osman'ın mührü, henüz gelmemiştir. Kemal, haftaya uşağı İsak'ın Magosa'ya geleceğini, mührü de herhâlde o zaman getireceğini īmâ ediyor. Bundan sonra neşredeceğimiz mektuptan ise, Magosa'ya hareket etmek için hazırlanan İshak'ın, Murad V.'ın husûsî sûrette haber gönderip, gelecek postaya yollanılmasını istemesi üzerine, yolculuğunun geri bırakıldığı yazılıdır.

Kemal'in Avrupa'da bulunduğu sırada, Abdü'l-'Aziz'e bir sû'-i kasd tertībinden dolayı, Hüseyin Vasfî Paşa'nın tevkīfinden, azlinden, İsviçre'de *İnkılâb* adında bir gazete neşrettiğinden bahsetmiştik[1]; Ebüzziya'nın verdiği bilgiye göre, Hüseyin Vasfî Paşa, Altuncu Kostaki isimli bir Rum ile kiraladığı romurkuru, saltanat kayığı üzerine sevkederek Abdü'l-'Aziz'i garketmeğe teşebbüs etmiş, bu hâdise üzerine Altuncu Kostaki de tevkif olunarak Kıbris'e sürülmüştür[2]. İşte mektubunda bahsettiği bu Kostaki'dir; gālibâ merkezde yâni Lefkoşe'de mevkuf bulunan Kostaki hakkında, Kıbris Mutasarrıfı Nazif Paşa'ya bir tavsiye mektubu yazıp, onun ayrı bir odaya taşınmasını te'mine çalışacağını yazıyor.

Kemal'in içkiye düşkünlüğü, âilesini zaman zaman ciddî sûrette endīşelendirmiştir. Avrupa'da bulunduğu sırada da şiddetlenen bu ibtilâsı, İstanbul'da bulunan âilesinin kulağına da gelmiştir ve Fanton, ona İstanbul'dan gönderdiği mektubundaki, "Azizim Kemal, burada diyorlar ki mütemâdiyen içiyormuşsun. Müdâfaa ettim ve hayır dedim; o derecede ki, Prens'in yanında bir herife şöyle söyledim: Mösyö, sizin söylediklerinizi doğru değildir ve lakırdılarınızı isbâta sizi da'vet ederim. Sevgili kardeşim, bu tatsız şeylerden beni kurtar ve artık içme!" satırları[3], bu ibtilâsı yüzünden īkāz edildiğini gösterir. Aynı şey, Magosa'da da ibtilâ hâlini almıştır. Mustafa Âsım Bey'in Kemal'e gönderdiği mektuplarındaki, "Sizin rakı maddesi

[1] İzâhât için, bu kitabımızdaki mektupların (Nu. 62, 63, 67) önsözlerine bakılabilir.

[2] *Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvīr-i Efkâr*, nu. 200, 19 Kânunıevvel, 1909.

[3] Fanton'un bu mektubu M. Cemal Kuntay tarafından basılmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 51).

yine şuyû' buldu; canım, kuzum, sana pek recâ ederim, ayaklarını öpeyim Kemal, kendini çekmeğe himmet eyle ki, ben her türlü muztarip iken, bir de, bundan muztarip olmayım"; "..Sizin rakı maddesi yine şuyû' buldu. Bizim karının, yâni vâlidenin sinirine, Feride'nin merākına dokunacak mertebeye vardı"; "..Ben size rakı içmeyin, kimse ile görüşmeyin ve kimseye bir nesne vermeyin demedim; içtiğin rakıyı ve takımlarını kendim alıp getirdiğimi bilirsin. Ancak ifrâta vardırıp 50 dirhem yerine 500 dirhem içmek ve görüştüğün adamı akribâdan ve belki kendi nefsinden ileri götürmek ve ayâl-ü evlâdın mühtac iken elinde avcunda olanı şuna buna taksim etmek mugāyir-i insâniyyet şeyler olduğundan yapmamanı ihtâr ederim.", cümleleri Kemal'in Magosa'da iken de içkiye ibtilâsını, âilesini ihmâl derecesine varan müsrifliğini aydınlatır.

Mustafa Âsım Bey, Kemal'e gönderdiği 4 Ramazan, 1291 (15 Ekim, 1874) tarihli mektubunda, "Gözlerim ağrıyor diye yazmış idin; ziyâde merak ettik", "İshak ile gönderdiğim eşyâ vusûl bulmuştur" dediğine göre[4], uşakları İshak 1874 Ekim'i başında Magosa'ya gönderilmiştir. Aşağıdaki mektubun ifâdesinden de Ramazan'da yazıldığı anlaşılıyor. Bu hususlara dayanarak, 1874 Ekim'inde yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan nüshası Kıbrisli Kaytazzâde Nâzım Efendi'dedir; klişesi, kısmen yeni harflerimize çevrilen metni. M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 607 v.d.). Bu neşirde mektubun muhteviyâtı tahlil ve izah olunmamakla berâber, muhâtabı ve Kıbris'te bulunan Osman Bey hakkında bilgi verilmiştir (C. II., Kısım - I., s. 593 v.d.)

115. OSMAN BEY'E

?. X. 1874

Osman Sultan,

İşte elhamdüli'llāh gözlerim bütün bütün savuştu. Al roşkalarını.. Ziya'nın mührünü Fâik yaptırmış; İsak ile gönderecek. İsak bu hafta geliyor. Ânların İstanbul'da her ettikleri hezeyandan ben mi mes'ûl olacağım. Nef'î'nin mührünü Ekrem göndermiş, daha serī' vâsıta bulmuş, ben ne yapayım?

Sen, benim şimdiye kadar nemi gasbettin ki, otuz kuruşluk bir b.. için, saat için insana otuz kelime tekdir yazıyorsun[5].

[4] Mustafa Âsım Bey'in el yazısı ile olan bu mektupları, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 711, 707-709).

[5] Kemal, Ebüzziya'ya yolladığı bir mektubunda, "Yazılarını imlâ ettiği Kıbrisli genç bir heveskâr ile, bir Yüzbaşı'ya verilmek üzre iki dâne âdî saat" ısmarladığını yazmıştı (*Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvīr-i Efkâr*, nu. 407, 28 Teşrinisânî, 1910). Bahsedilen *Kıbrisli genç heveskâr*, bu mektubun muhâtabı Osman olabilir. Veys Paşa'nın husûsî kâtib'i Avnî Bey'e de bir saat hediye etmiştir; bu münâsebetle Avnî Bey'e yazdığı mektup için bk., nu. 109.

Ramazan'da olsun birkaç gün buraya gelmez isen, kabahatini afvetmem. Ben suçlu olsam, yine güçlü olurum; nerede kaldı ki,hem sen haksız olasın; hem ben mağlûp olayım.

Kostaki Efendi'ye selâm, İstanbul'dan birçok havâdisim var. Nûrî, iki-üç güne kadar oraya geliyor; ânınla yazarım. Kendisinin bir odaya çıkabilmesi husûsunu da, sûret-i mahsûsada Mutasarrıf Paşa'ya yazayım. Şimdi ânın da sakalı elimde [6].

Yâhû, Ramazan üzeri bize biraz rakı gönderiniz. Burada rakı yerine âdeta zehir içiyoruz. Canım Osman'cığım; Müfti Efendi'ye git de, benim tarafımdan sûret-i mahsûsada ellerini öp..

Kardeşin,

KEMAL

[6] Nazif Paşa.

CXVI.

Kemal'e, nefsi için felâket zindanı, fakat vicdânınca saâdet dünyası tanıdığı Magosa'dan bu satırları yazdıran sebep, Manastırlı Rif'at Bey'den aldığı bir mektuptur. Erkân-ı harbîye Yüzbaşı'larından olan Manastırlı Rif'at (1851-1897), mektubu ile birlikte *Ya Gāzī Ya Şehid* ve *Görenek* adlı iki piyesini, vaktiyle sınıf arkadaşlarından bulunan Hasan Bedreddin'in *Iskāt-ı Cenīn* isimli bir trajedisini de yollamıştır.

Kemal, bu eserleri okumaktan sonsuz bir zevk duyuyor; çünki, *Ya Gāzī Ya Şehid*, Manastırlı Rif'at'in askerlik hayatından mülhemdir. Eserin kahramanlarından Gāzī Hüseyin Ağa, Şehid Mehmed Çavuş, Binbaşı Tâhir Ağa v.s. hayattan alınmış, hakikî şahsiyetler olduğu gibi, vak'a da hakikîdir. Manastırlı Rif'at'in, eserinin bu husûsiyetlerini gözönüne alarak *bir nev' hâltercemesi* dediği bu piyes, evvelâ *Çanta* mecmuasında basıldı [1]; 1908 'den sonra, buradan naklen kitap hâlinde de neşredilmiştir [2]. İki perdeden ibâret bulunan bu dramda, köylülerin, gönüllülerin kahramanca konuşmalarına, *Vatan -yāhud- Silistre* piyesinde olduğu gibi askerî hitâbelere çok yer verilmiştir. Vak'a ekseriya köy meydanlarında geçer; Silistre savaşına âit kahramanlık hâtıraları da anlatılır. Bu kahramanların atıldıkları tehlike karşısında duydukları gönül rahatlığını ifâde eden *ya gāzī, ya şehid* demelerinden ismini alan eserde, Mehmed Çavuş'un naklettiği bir vak'a vardır: Bir arkadaşı yaralandığı zaman, düşman askerlerinin kendisinden korkarak nasıl yanına yaklaşamadıklarını, cançekişirken, onun kımıldanışlarından bile ürken düşmanın çilyavrusu gibi nasıl

[1] İstanbul, 1291, cüz' III., bu esere tahsis edilmiştir.

[2] İst., Mahmud Bey Matbaası, 1328. Kapağında "Evvelisi gülünç sonu acıklı" kaydı bulunan *Görenek*'in basım tarihi yoktur. Hasan Bedreddin'in *İskāt-i Cenīn*'i İstanbul'da, 1290 (1873)'da basılmıştır.

dağıldıklarını mizâhî ifâde ile anlatır. Kemal'in aşağıdaki mektubunda, "Arzu ettiğin gibi güldük; sonra ağladık" dediği, bu kısım olsa gerektir.

Ya Gāzī Ya Şehid ile aynı yılda basılan *Görenek*, bir traji-komiktir: Çocuklarını sünnet ettirecek olan Na'îm ve Enis Efendi âileleri, bu düğünün çok parlak olmasını istiyorlar. Na'îm Efendi, masrafı, gelen hediyeleri satma sûretiyle karşılayacağını umuyor; Enis Efendi'nin karısı Nesibe Hanım da, kocasından habersiz, mücevherlerinden birini satmıştır. Bunu duyan Enis Efendi, karısını boşar ve piyes bu vak'a ile sona erer.

Hasan Bedreddin'in [3], 1873'de basılan *Iskāt-ı Cenīn* adlı te'lif eserinde ise, vak'a Edirne ve İstanbul'da geçer. Bir rum doktoru tarafından çocuğu düşürülen ve bu yüzden zaif kalıp ölen bir anne ile, bu teessür sebebiyle bir babanın kendini öldürmesi, piyesin mevzû'unu teşkil eder. Kemal bu piyesin bilhassa mevzû'u ile alâkadârdır ve bu hükmü, *Iskāt-ı Cenīn* adlı bir mākalesinin bulunduğunu düşünerek veriyoruz [4].

İşte Magosa'ya gönderilen ve piyes tarzında tertip edilen bu eserler Kemal'e, Dīvān edebiyatının mânâdan çok söze kıymet veren ve fikirlerin serbestçe ifâdesine engel olan kā'idelerine riâyet etmeyen Şinâsî'yi hatırlatır. Henüz Dīvān edebiyatı kā'idelerine bağlı kaldığı çağlarda kendisine Fransızca öğrenmeyi, Garp edebiyatı tarzında eserler yazmağı tavsiye eden Şinâsî'yi, Kemal, Hâmid'e yazdığı bir mektubunda da müceddid gösterir; "Ben dâimâ Şinâsî'yi yâdedeceğim gibi, sen de Kemal'i yâdedersin!" cümlesi ile de onu hatırlatır [5]. Bu gibi yeni eserler yazmadığına esef ettiği Zekî ise, Kemal'in Magosa'da tanıdığı, *tok sözlü* diye vasıflandırdığı Mülâzim olsa gerektir. Zekî Paşa (1849 - 1914)'yı da kasdetmiş olabilir.

Kemal, aşağıdaki mektubunu yazdığı tarihten on sene önce bir *Cerīde-i Askerīye* neşredilmek istenildiği zaman, zâbitler arasında eli kalem tutar biri bulunmadığını

[3] Hasan Bedreddin Paşa (1267-1330/1850-1914), erkân-ı harp zâbitlerimizdendir. Güzel şiirleri de olup,Kırım Hanları'ndan Gāzī Giray'ın meşhur gazeline yazdığı bir nazîresi de vardır (Bk., Halil İnalcık, F. A. Tansel, *İslâm Ansiklopedisi, Gāzī Giray* madd.). Belçika'dan getirilen muallimlerin eserlerini terceme ve okutmak için Harbiye Mektebi'ne muallim ta'yin edilmiş, muhtelif askerî hizmetlerde de bulunmuştur. Arkadaşı Manastırlı Rif'at Bey ile berâber, *Temâşâ* adlı bir tiyatro mecmuası neşrederek, bu mecmuada te'lif ve terceme birçok tiyatro eseri basmışlardır. Serbest düşünceli bir şahsiyet olduğundan, Abdü'l-Hamīd Devri idâresinin dikkatini çekmiş, Meşrûtiyet'ten bir-iki sene önce rütbesi de alınmış, bu hâdise üzerine Şam'a giderek, orada hocalık etmek sûretiyle hayatını te'mine çalışmıştır. 1908 'den sonra İstanbul'a gelince, rütbesi iâde olunmuş ve ferikliğe kadar yükselmiştir. Hasan Bedreddin Paşa'nın hâltercemesi hakkında İbnü'l-Emin M. Kemal Bey'in eserinde bilgi ve şiirlerinden örnekler de vardır (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. I., İst., Orhânîye Matbaası, 1930, s. 162 v. d.).

[4] *Mecmua-i Ebüzziya*, 15 Safer, 1298, nu. II; *Makālât-ı siyâsîye ve edebîye*, birinci tertip III., cüz' VI., s. 401 v. d.

[5] Bk., bu eserimizin basılacak cildinde mevcut 24. I. 1882 tarihli mektup.

ve ümidsizliğe düşüldüğünü kaydediyor[6] ve artık genç zâbitlerimizden de, edebî yenilik sayılabilecek eserler yazan üstadların yetiştiğine sevinmektedir Edebiyatımız için bir fecir saydığı bu yeniliklerin devam edeceğine inanmıştır. Mektubunda, neş'esini akettiren bir başka mektubu gibi, *Silistre* piyesinde mevcut *Vatan Şarkısı*'nın son mısra'ını kaydediyor: *Ârş yiğitler ârş, bizimdir felâh.*

Bu mektup Kemal'in, Şinâsî ile Manastırlı Rif'at ve Hasan Bedreddin (Paşa) hakkında düşüncelerini, yeni tarz eserleri okurken duyduğu heyecânını ifâde ettiğinden mühimdir; diğer taraftan, bediî kıymet bakımından da, bu nevi'deki yazılarının güzellerinden biridir.

Kemal'in tarihsiz olan bu mektubunu 1874'de yazdığını kabûl ediyoruz; çünki üzerinde durduğu *Ya Gâzî Ya Şehid* 1874'de basılmıştır. *Cerîde-i Askerîye*'den bahsederken *bundan on yıl önce* kaydini ilâvesi de, mektubun yine 1874'de yazıldığını anlatır; çünki bu gazetenin ilk sayısı 7 Şa'ban 1280 (17 Ocak, 1864)'de çıkmıştır.

Bu mektup, Ebüzziya Tevfik'in *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmânîye* adlı antolojisinin yalnız birinci tab'ına alınmış (İst., Mihran Matbaası, 1296, s. 459), diğer basımlarında çıkarılmıştır. Süleyman Nazif, Kemal'in yine Manastırlı Rif'at Bey'e yazdığı bir başka mektubunu neşrederken, bundan da bahseder (*İki Dost*, s. 77). Edebiyat ders kitaplarına, bâzı kısımları hiç de lüzum yokken çıkarılarak alınan bu mektubun Midhat Cemal Kuntay'ın eserinde (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 231 v.d.) Kemal'in el yazısı ile olan nüshası, Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'ndan alınarak klişe hâlinde ve bugünki harflerimize çevrilerek basılmıştır. Biz, esas olarak ilk basımı aldık.

116. MANASTIRLI RİF'AT BEY'E

?. ?. 1874

İki Gözüm Rif'at'im,

Yaşasın Yeni Osmanlılar[7]! «سُبْحَانَ الْقَادِرِ الْقَيُّوم»[8]. Bundan on sene evvel devlet bir *Cerîde-i Askerîye* neşretmek isteyip de, zâbitler

[6] Resmî ve gayr-i resmî iki kısımdan ibâret olan bu gazetede yazması için Fuad Paşa tarafından Şinâsî'ye teklifte bulunulmuş, fakat Şinâsî böyle bir vazifeyi üzerine almamıştır; bununla berâber Şinâsî, bu gazetenin neşri münâsebetiyle kendi gazetesi olan *Tasvîr-i Efkâr*'da *Cerîde-i Askerîye* başlıklı bir makâle neşretmiştir (11 Şa'ban 1280, nu. 164). Bu makâlenin aslı ve Fuad Paşa tarafından tashihi hakkında izahat için (Bk., Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i edebiyat-ı Osmânîye*, VI. basım, İst., 1330, s. 194, 247 v. d.; Ahmed Râsim, *Şinâsî*, İst., Yeni Matbaa, 1927, s. 30). Bu makâle metni için bk., F. A. Tansel, Şinasî, *Makâleler*, Külliyât-IV., Ankara, 1960, s. 79 v.d.

[7] Mektubun hitap kısmı ve bu ibâre, Ebüzziya Tevfik neşrinde, devrin îcaplarına uygun olarak çıkarılmıştır.

[8] "Kâdir ve Kâ'im olan Allâh'ı, her türlü noksandan tenzîh ederim."

içinde kâtipten bozma iki-üç kişiden başka muharrirlik edecek adam bulamadığı sırada, gökten bir melek nâzil olsa da, on sene sonra yimişir, yirmikişer yaşında zâbit ve hattâ şâkirdlerimiz milletin üstad ve belki mûcid-i edebiyatı olacağını haber verse idi, kim inanırdı? «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ»[9].

Bu milletin mi hayatından ümidi yokmuş? Bu halkın mı terbiyesi kâbil değil imiş? Ânı düşünenlerin beyni kurusun! Söyleyenlerin dili tutulsun!

Bir sabah vakti idi; hava yiğitlerimizin na'rası gibi gürlemekte, güneş ezkiyâmızın fikri gibi parlamakta iken, bulunduğum ve nefsime zindân-ı felâket ve fakat vicdânıma arş-ı a'lâ-yı saâdet bildiğim mahbese, beş-altı ahbap geldiler; mektubunu da, âsârını da getirdiler. En evvel, *Ya Gâzî Ya Şehid*'i okuduk. İçimizde ağlamadık göz, çarpınmadık yürek, kızarmadık çehre, titremedik vücut kalmadı. Âna da kanmadık; *Görenek*'i de kırâ'et ettik. Tıpkı arzu ettiğin gibi güldük; sonra ağladık. Yaşa Rif'at!..

Âna da kanâat etmedik; arkadaşın Bedrî'ni *Iskât-ı Cenîn*'ini okuduk. Yalnız nümûne gösterdiği hânedânın değil, umûm milletin o şenî'adan dolayı uğradığı tedennî belâsına ağlaştık; fâillerine la'netler ettik. Âferin Bedrî!..

Bu üç eserin mütâleasından hâsıl ettiğim lezzet üzerine, fikrime bir durgunluk, gönlüme bir inkisar geldi; âna sebep de, Zekî'nin hâlini düşünmektir. O, niçin birşey yazmaz. Bu zamân-ı terakkîde öyle zekâvet ile ma'lûmâtı cem'etmek şerefine nâil olanlar elini uzatmağa cesâret edemeyip de, milletin hâme-i edebini dilenci değneği etmek isteyen birtakım esâfilin pençe-i igtisâbında bırakmak revâ mı dır?

İnsan, gözüne yeni karalanmış bir kâğıt göründükçe, Şinâsî'ye nasıl rahmet okumaz, ki üdebâmızı altıyüz senedenberi enîn-ü ıztırap içinde tutan ve adına usûl-i kalem, yâhut kâ'ide-i rabıt denilen zencîr-i esareti, âhen-destâne bir darbe-i himmet ile paraladı.

Şimdi okuyoruz; hem de okuduğumuz şeylerde lezzet bulmak, yazdığımız şeylerde lezzet buldurmak için fikrin en vâsi' meydanlarına, kalbin en hafî köşelerine girmeğe çalışıyoruz. Me'âl, elfazı; me'ânî

[9] "Allâh'tan başka kimsede kudret ve kuvvet yoktur."

bedî'i; selâset zîneti; rûh, kalıbı zencir-i tahakkümüne aldı. Birşey yazmak istenilince, esvap gösterecek ağaç parçası gibi, lafza münâsip mâna aranmıyor; gelin tezyîn edecek elbise gibi, mânanın latâfetini gösterecek elfâz aranıyor. Hakikatin nümâyişe galebesine, bu bir mukaddime-i kübrâdır.

Bir çocuk, hasâis-i insâniyyete en evvel nutk ile başladığı gibi, bir millet de vezâif-i milletine, her şeyden mukaddem nâtıka-i cemi'yyet olan lisân-ı edep ile ibtidâ eder.

İnkılâbât ve terakkıyât-ı âlemin kâffesi edep kuvveti ile olduğunu tarihler gösteriyor. Bizde ise, bir devr-i terakkî bir tarz-ı garip ile başladı ki, ne sür'atinde, ne de tavrında, sâir akvâmın birine benzedik. Fıransızlar'ın bir asırda ileri götüremediği terakkî-i âdâbı, biz on senede vücûde getirdik ki gerçekten Osmanlı olduğumuzu gösterdik. Husûsiyle yazıyı fikir idâre ettiğini ve yazısız fikir ise, kapalı kütüphâne kabîlinden olduğunu anladık. Kılıcı da makta'da bilemeğe, kalemi, kılınç ile şakketmeğe çalışıyoruz. Kalemlerimizden akan mürekkebi, şühedâ-yı hamiyyete âb-ı hayat-ı tesliyyet etmek istiyoruz. Kılıçlarımızdan dökülen kan ile, milletin sahâif-i ikbâline, şân ve şecâatini tasvir eylemek istiyoruz. Bu sa'yin neticesini görmedik ise, hüsn-i âkıbetini izhâr edecek nice bin bedâyi'-i âsârını görüyoruz. Bu sabaha zevâl, bu iştiâle intıfâ mümkin değildir.. *Ârş ilerî ârş, bizimdir felâh!* .....
.....[10]yılan gibi yer altında saklanıyorlar da, hareketlerini öyle icrâ ediyorlar. Biz ise arslan gibi, insan gibi meydanda geziyor, gerçekten Müslüman, gerçekten Osmanlı olduğumuzu gösteriyoruz. Bir Âlî, bir Fuad ile, yüz kadar müte'allikāta bedel bir Şinâsî yok mudur?

Nefy veyâ me'muriyyet nâmıyle tagrîb olunan dört sadr-i a'zam ve iki müşîr ve birkaç ricâle bedel, beş delikanlı, veya ta'bîr-i ahâr ile Yeni Osmanlı zindanda bir müddet kalmakla kıyâmet mi kopar?

Şu kadarcık var ki, biz muhârebe meydanına girdikçe gösterdiğimiz gayreti ve husûsiyle askerce sözlerimizin te'sîrindeki mehâreti

[10] Ebüzziya basımlarında, mektubun bundan sonrası noktalarla işâretlenmiştir. M. C. Kuntay'ın neşrettiği müsvedde klişesinde (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 234 v.d.), baştan üç satırı çok bozuk olmakla berâber, geri kalan bu kısım okunaklı sûrette mevcuttur.

san'at cihetince gösteremiyoruz. Harîtalarımızı da, gülle arasında kurşun kalemi ile çizmek istiyoruz. Biraz daha dikkat etsek de, plânlarımızı daha tertipli yapsak, taramalarımızı daha muntazam hâle getirsek, tesrî'-i muvaffakıyyete pek küllî medâr olurdu zannederim. Az kaldı unutacaktım. Benim orada Tıbbîye şâkirdânından Giridli bir Zekî'ciğim vardır. Yüzünü gördümse de bilemiyorum; fakat fefânet ve gayretine nihâyet derece i'timâdım vardır. Kendi ile senin de, arkadaşların da görüşmenizi isterim. Mâhir'den sorunuz, senin *Çanta*'ya yardım eder sanırım. Bâki gözlerini öperim.

CXVII.

Kemal bu mektubunda hitâp ettiği kimseye bâzı işler havâle etmektedir : Sâmî Paşâzade Sezâî Bey'e ve *Hayâl* Matbaası sâhibi Teodor Kasab'a (her hâlde basılacak kitapları hakkında) gönderdiği mektupların verilmesini istiyor.

Tarihsiz olan bu mektubun 1874'de ve çok muhtemel olarak Ekim'de yazıldığını tahmin ediyoruz; çünki Kemal'e hitâp ettiği kimsenin yolladığı anlaşılan Ziya Paşa'nın *Harâbât* adlı eserinin birinci cildi 1874 (Eylûl-Ekim)'de basılmıştır. Kemal'in bundan sonraki mektuplarının çoğunda bu eser üzerinde durduğunu göreceğiz; aşağıda neşredeceğimiz mektup, *Hârâbât*'a dâir bir notunu ihtivâ ettiğinden mühimdir.

Mektup, Kemal'in âilesinden satın alınan mektupları arasında, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 184).

117.

?. X. 1874

Beğim,

Mektubunuzu aldım; *Harâbât* da geldi. İş'ârâtınız daha teklifsiz, daha tekellüfsüz olsa, bin kat ziyâde memnun olurum. Leffettiğim mektubu, Sâmî Paşazâde Sezâî Bey'e verir misiniz? Diğer bir mektubum var; ânı da Kasab'a götürünüz. Kâğıdımın kısalığına bakmayınız; cevap-nâmelerinizi uzun isterim; çünki zannıma göre burada, aldığımız mektuplarla konuşacağız. Sihhatim, rahatım pek yerindedir.. Bâkî uhuvvet..

KEMAL

Hikmet'e[1] mektup yazarsanız, benden selâm yazarsınız değil mi?

[1] Deli Hikmet.

CXVIII.

Kemal aşağıdaki mektubunu, İstanbul'da *Diyojen*, *Çıngıraklı Tatar*, *Hayâl* isimli mizah mecmuaları, *İstikbâl* adı ile bir gazete neşreden, roman ve tiyatro tercemeleri de bulunan Teodor Kasab'a göndermiştir.

Mektubun ifâdesinden Magosa'dan, buraya nefyinden birbuçuk sene sonra, 1874 Ekim'inde yazıldığı anlaşılıyor; Kemal, Magosa'dan mektup göndermenin güçlüğü üzerinde durmaktadır.

Mektubun, Kemal'in elyazısından Teodor Kasab'ın oğlu Aleko tarafından kopya edilen nüshası Celîle Bolayir'dedir; M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 534).

118. TEODOR KASAB'a

?. X. 1874

Benden mektup almadıkça cevap vermemeğe karâr vermişsin. Ne yapayım, inşâ'llāh sen de böyle birbuçuk yıl Magosa'da kalırsın da ondan sonra her tarafa mektup yazmak kolay mı imiş, değil mi imiş anlarsın.

CXIX.

Kemal'in uşağı İsak, gālibâ Akkâ'da bulunan Nûrî Bey'e de gitmiş ve onun tarafından, tekrar dönmek üzre İstanbul'a gönderilmiş, bu arada Magosa'ya da uğranıştır. Kemal Zeynü'l-Âbidin Reşid'e, İsak'a dört altun vermesini, paraca mürâcaati olursa, isteğinin yerine getirilmesini yazıyor.

Bu mektup, Kemal'in husûsî hayatına âit bâzı noktaları aydınlattığından kayde değer.

Bundan sonra neşrettiğimiz mektup hakkında verdiğimiz izâhattan da anlaşılacağı üzre, İsak, 29 Eylûl, 1874'de İstanbul'da bulunmakta ve biraz hasta olduğundan Magosa'ya hareket edememekte idi; 15 Ekim'de ise, Magosa'ya gönderilmiş bulunuyordu (Nu. 120, önsöz). İşte bu delillere dayanarak aşağıdaki mektubun, 1874 yılının Kasım ayı başlarında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 33 v.d.).

119. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD BEY'e

?. XI. 1874

Birâder,

Mektubunu aldım. Nûrî Bey, İsak'ı İstanbul'a göndermiş; gelirken bu tarafa uğradı. Ben de, kendisine bâzı şeyler sipâriş ettim. Lutfen, yanınıza geldiği zaman kendisine dört altun veriniz ve bir de paraca mürâcaatı vukū' bulur ise, gözetiniz.

Ben elhamdüli'llāh sihhatte, âfiyyetteyim. Pederimizin eteklerini öperim. Buraca mühim birşey yok.. Müfettiş bu posta ile avdet ediyor imiş; tahkīkātının netâyicini kimse bilmiyor.. Bâkî uhuvvet..

Kardeşin,
KEMAL

CXX.

Mustafa Âsım Bey, Kemal'e yolladığı 29 Eylûl, 1874 (17 Şa'ban, 1291) tarihli mektubunda İsak'ın o hafta Magosa'ya gidemeyeceğinden, istenilen eşyânın bir sandığa konularak irsâl kılındığından, Nûrî için de Harem'den bir kat çamaşır gönderildiğinden bahsederek, listeyi de ilâve eder: "Benim gönderdiğim eşya 1 çakı, 2 fes, 1 *Hadîkatü'l-Vüzerâ*, 1 çift iskarpin, 1 top kâğıt, 3 paket kâğıt, 2 paket zarf, 1 hokka, 1 kıyye duhan, 1 kıyye havyar, 1 arnavud peyniri, 1 kutu mürekkep. Zeynel Bey tarafından giden eşyâ: 4 kavanoz reçel, 4 Kavanoz şerbetlik". Bu mektubunda oğlu için iki kat âlâ gecelik kestirdiğinden, fakat bunların dilkilip yetiştirilemediğinden, oda keçesi de gönderileceğinden bahseden Mustafa Âsım Bey, 15 Ekim, 1874 (4 Ramazan, 1291) tarihli mektubunda, "İshak ile gönderdiğim eşyâ vüsul bulmuştur; bu kerre de bir sandık derûnunda onbeş metre oda keçesi ve iki kat birer entari ve birer hırka gecelik elbise ve bir kutu derûnunda on çift ekmek kadayıfı ve birbuçuk kıyye güllâç ve bir top yazı kâğıdı irsâl olundu" der.

Mustafa Âsım Bey'in mektuplarındaki bu izâhat, Kemal'in aşağıdaki mektubunun muhteviyâtını da aydınlatmaktadır; Zeynü'l-Âbidin Bey tarafından gönderilen reçel ve şertbeti de almış, bunlar ve gönderilen mektup dolayısıyle memnun olmuştur [1].

Kemal'in Magosa'daki husûsî hayatını aydınlatma bakımından kayde değen bu mektubunun, tarihsiz olmakla barâber, Mustafa Âsım Bey'in mektuplarının tarihine ve *Harâbât*'ın birinci cildi, 1874 Eylûl-Ekim'inde neşrolunduğuna dayanarak [2], 1874 Kasım'ında yazıldığını tahmin ediyoruz. Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından (*Edebiyat Kumkuması*, s. 11) neşredilmiş, buradan naklen Mustafa Nihad Özön'ün *Metinlerle Muâsır Türk Edebiyatı* adlı eserine de alınmıştır (İstanbul, Devlet Matbaası, 1930, s. 184).

[1] Mustafa Âsım Bey'in el yazısı ile, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 676, 744).

[2] Matbaa-i âmire'de tab'olunmuştur-Fī Şa'ban, 1291.

120. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD BEY'e

?. XI. 1874

İsak ile gönderdiğin mektup, hedâya ile berâber vâsıl oldu. Fevka'l-gâye memnun oldum. Ziya'ya *Hârâbât*'a müteallık bir mektup yazıyorum; bitince sana gönderirim. Nereden geldiği belli olmamak üzre bir münâsip vâsıta ile irsâl edersin; hem de zannederim ki kâğıttan lâyıkı ile memnun olursun. Pederde birtakım yeni âsârım var; bilmem, mütâleaları hoşa gidecek mi? Bâkî ne diyeyim, Magosa yine eski Magosa, Kemal yine eski Kemal..

KEMAL

CXXI.

Kemal, Zeynü'l-Âbidin Reşid'e gönderdiği aşağıdaki mektubunda, "Süleyman Paşa için istenilen kâğıt, leffen gönderildi" diyor. Bu ifâdenin anlaşılması için, Zeynü'l-Âbidin Reşid'in hâltercemesinden kısaca bahsetmeği faydalı buluyoruz: İbnü'l-Emin Mahmud Kemal Bey'in verdiği ma'lûmata göre, Z. Reşid, 1287 Ramazan (1870 Kasım/Aralık)'ında, Şam Tırablusu sancağı tahrirât müdürlüğü'nden ayrıldı; Hüsnü Paşa'nın Zabtîye Nâzırlığı sırasında, mektupcu bulunan Nevres'in yanında muâvin olarak çalışıyordu. N. Kemal'in *Tahrîb-i Harâbât*'ında Nevres hakkındaki ta'rizlerinden dolayı, Ziya Paşa'nın ısrârı ile bu me'muriyetinden azledildi. 25 Recep, 1288 (10 Ekim, 1871)'de, Sûriye vilâyeti Mektupcu Muâvinliği'ne nasbedildi ise de, Şam'a varmazdan önce muâvinlikler lağvedildiğinden, yine açıkta kaldı. 22 Safer, 1289 (1 Mayıs, 1872)'da Kıbris Tahrirât Müdürlüğü'ne ta'yin edilerek, bir seneden fazla bu vazifede bulundu, ki bu, Veys Paşa'nın Kıbris'te mutasarrıflığı zamanına rastlar; 22 Muharrem, 1292 (28 Şubat, 1875)'de ise, İşkodra mektupculuğu'na ta'yin edilmiştir[1].

Kemal, Magosa'ya 10 Nisan, 1873 tarihli ferman ile nefyedildiğine, *Tahrîb-i Harâbât*'ı 1874'de yazdığına göre, Z. Reşid'in bu eser yüzünden Nevres'in muâvinliğinden azli, 1870-71'de olamaz; bu sebeple İbnü'l-Emin Mahmud Kemal Bey'in bu noktada yanıldığını sanıyoruz; esâsen müellif, Nevres'in hâltercemesi bahsinde, onun, 1291 Rebi' II. (Mayıs/Haziran, 1874)'de Zabtîye Nezâret mektupculuğu'na nasbını yazar[2].

Bunları yazmaktan maksadımız, Kemal'in mektubundaki bir mes'eleyi aydınlatmak içindir ve gönderdiğinden bahsettiği kâğıt, her hâlde Z. Reşid'in açıkta bulunduğu sırada, Mekâtib-i askeriye Nâzırı Süleyman Paşa'ya hitâben yazılmış bir tavsiye mektubu olabilir.

[1] *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., s. 1444.
[2] *Aynı esr.*, c. VII., s. 1191.

Kemal, *Harâbât* hakkında yazdığı ve mektup tarzında tertip ettiği eserine devam etmektedir; artık bu eserin sahife adedi de belli olmuştur; *Evrâk-ı Perîşân* adlı eseri kadar olacaktır, ki Beyoğlu'nda Ahmed Midhat'in matbaasında basılan bu kitabı, 268 sahifedir. *Tahrîb-i Harâbât* 160 sahife olduğuna göre, Kemal'in, bu risâlesini önce geniş ölçüde yazmağa karar verdiği, sonradan bâzı kısımlarını ihtisar edip, daha kısa yazdığı anlaşılıyor. Bu mektubu ile berâber, *Tahrîb-i Harâbât*'ın tamamladığı kısımlarını temize çekilmek üzre Zeynü'l-Âbidin Reşid'e yollamıştır; basılacağını ummadığından, İcâp eden yerlere el yazısı ile gönderilmesini istiyor. Mektubunun hâşiyesinden, müsveddelerin birkısmını, acele göndermek için olacak, okumadığını öğreniyoruz; bozuk yerlerin tashihini veya kendisinden sorulmasını yazmaktadır.

Bu mektup, N. Kemal'in *Tahrîb-i Harâbât*'ı önce geniş ölçüde yazacağını, başkalarının, Ziya Paşa aleyhindeki bu eserini bir ân evvel okuyabilmeleri için, müsveddelerini bile gözden geçirmeksizin, yazar yazmaz, çar-çabuk Zeynü'l-Âbidin Reşid'e yolladığını anlatan bir vesika olduğundan mühimdir.

Harâbât muâhazesini 1874'de yazan Kemal'in, bu eseri yazdığından bahsettiği bu tarihsiz mektubunu, aynı senenin Eylûl'ünden sonra kaleme aldığını tahmin ediyoruz.

Mektup Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından (*Edebiyat Kumkuması*, s. 14), buradan naklen Mustafa Nihad Özön'ün *Metinlerle Muâsır Türk Edebiyatı* adlı eserinde (İst. Devlet Matbaası, 1930, c. II., s. 184) ve Riza Nur'un *Türk Bilig Revüsü*'nde (İskenderîye, 1936, nu. VI., s. 377) basılmıştır.

121. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. ?. 1874

Kardeşim Efendim,

Mektubunuzu aldım. Süleyman Paşa için istenilen kâğıt, leffen gönderildi; Allāh te'sirini halkeyleye.. Ziya'ya *Harâbât* için başladığım mektup, *Evrâk-ı Perîşân* kadar birşey olacak. Hitam bulan yerleri bir taraftan tebyîz ettirilmek üzre leffen gönderildi. Basılmasına imkân göremem; fakat iktizâ eden yerlere el yazısı ile birer nüsha gönderilse, memnun olurum. Bâkîsi selâm ve uhuvvet..

Kardeşin,
KEMAL

HÂŞİYE—*Muâhaze* müsveddelerinin ikinci kâğıttan aşağısına göz bile gezdiremedim; rekik yerleri var ise, islâh etmek ve yâhut bendenizden sormak lâzım gelir.

CXXII.

Aşağıdaki tezkireye ekli olarak gönderilen, eğer tahminimizde yanılmıyorsak, bundan sonra neşredeceğimiz mektup olduğu muhakkaktır. Kemal'in, Ziya Paşa'nın *Harâbât*'ına dâir yazdığı tenkîdi, doğrudan doğruya eser müellifine gönderdiğini kaydedenler olduğu gibi, Zeynü'l-Âbidin Reşid eliyle yolladığını yazanlar da vardır[1]. Bu tezkire sonuncu nokta-i nazarın doğruluğunu aydınlattığından mühimdir.

Tarihsiz olan bu tezkirenin daha önce neşrettiğimiz Kasım, 1874 tarihli mektubu (Nu. 120) ta'kiben yazıldığını gözönüne alarak, ya bu ay içinde veya Aralık'da yazıldığını sanıyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından basılmıştır (*Taktuka*, s. 74).

122. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. ?. 1874

Birâder,

Mektubun geldi; melfuf kâğıt, eğer tensip edersen sâhib-i *Harâbât*'a göstermek için yazılmıştır. Bâri çatlıyor; iyice çatlasın..

Kardeşin,
KEMAL

[1] Bk., mektup, nu. 121, 123.

CXXIII.

Kemal, *Harâbat* hakkında yazdığı tenkîdi, yâni *Tahrîb-i Harâbât*'ı doğrudan doğruya Ziya Paşa'ya yollamamış, rivâyet edildiğine göre Ziya Paşa bu yüzden gücenmiştir. Bu eserin, Ziya Paşa'ya nasıl verileceğine dâir oldukça bilgiye sâhibiz; Z. Âbidin Reşid, bu mes'eleyi şöyle anlatır :

Tahrîb-i Harâbât'ı, "Kemal'in en fedakâr muhiplerinden, o sırada Beyrut Vâlîsi bulunan Nâzım Bey (Paşa) ile birlikte gidip Ziya'ya verdiğimde —bâzı mahallerine nazar-i imâle ettikten sonra— fevka'l-gâye müteessir ve kemâl-i teessüründen kalkıp Kemal'in taklidini yaptı: *Benim kalemim düşmenlerimin, onun kalemi dostlarının üzerine hamle ediyor*, dedi. Sonra bir teklif-i mâlâyetakta bulundu. O teklif, *Tahrîb*'in başka tarafa verilmemesinden ibâret idi. Hattâ Nevres'i de sûret-i mahsûsada pedere göndermiş idi[1]. *Tahrîb*'in mukaddimesinde bulunan,

[1] Veys Paşa, Hıtta-i Irâkîye ordu muhâsebecisi iken, Nevres de başkâtip idi. İş adamı olmayan Nevres, Acem Remzî Baba ve Hayreddin gibi, harâbâtîlerdendir; fakat Veys Paşa, onun bu hâline göz yummuş, aylarca işine devam etmediği zamanlarda da, hakkında birşey yazılmasını önleyerek Nevres'i himâye etmiştir. Nevres, bu yüzden Veys Paşa'ya hürmetkârdır (Zeynü'l-Âbidin Reşid, *Edebiyat Kumkuması*, s. 86).

Nef'iy'i unutma câiz olmaz,
Nevres bu makāma hâiz olmaz.

Nevres okunur belâ mıdır hiç?
Şâirliğe âşinâ mıdır hiç[2]*?*

Bir ehl-i kemâl eliyle heyhât,
Bir har ola dâhil-î Harâbât?

beyitlerinden dolayı, Ziya" Paşa'dan ziyâde, Nevres'in, bu eserin meydana çıkmaması için çalıştığını, Z. Reşid'den öğreniyoruz[3]. Nâzım Paşa da, *Tahrîb-i Harâbât*'ı, Kemal'in kendisine yolladığını, bu eseri Z. Reşid ile berâber, Ziya Paşa'nın Beşiktaş'taki evine götürdüklerini yazar[4]. İşte Ziya Paşa, Kemal'in aşağıdaki mektubundan anlaşıldığına göre, eserin kendisine doğrudan doğruya değil, bir vâsıta ile gönderilmesinden dolayı, Kemal'e kırılmıştır. Kemal ise, Ziya Paşa'nın Magosa'ya bir selâm bile yollamadığından, bu sebeple ona gücendiğinden ve bunun için *Tahrîb-i Harâbât*'ı doğrudan doğruya değil, bir vâsıta ile gönderdiğinden bahs ile, *münkesir*

[2] Kemal'in bu beyti münâsebetiyle Muallim Nâcî'nin, Nevres aleyhinde bir fıkrası vardır ve bahsettiği şiire, Kemal de bu mektubunda temas eder. Fıkra şudur: "Lisân-ı Kemal'den,

Nevres okunur belâ mıdır hiç?
Şâirliğe âşinā mıdır hiç?

mübâlega-i müzeyyifânesinin sudûruna bâis-i müstekîl olan şâir-i meşhur ki, Ziya Paşa tarafından bi'l-intihap *Harâbat*'a dercolunan bir kasidesinde,

Şi'rim oldukçā revân mir'ât-i cûy-î medhine
Çeşme-î hazrâ akar gûyâ zülâlin sûreti

gibi, *sûreti* mânâsız bir hayli beyit görülür. Vaktiyle söylediği bir gazelde,

Ruhsârına düştükçe müjen aksi sanırdım,
Tutmuşlar okā şîşe-i hurşîdi perîler.

demiş imiş.. Şuarâdan iki zât, bu beyte dâir beyinlerinde mübâhase etmişler; biri mânâsızdır demiş; diğeri mânâlı olduğunu iddiâ etmiş. Dâvayı faslettirmek için nâzıma mürâcaat etmişler. Bunlardan birincisi, beyitten bir mânâ çıkaramamakta olduğunu söylemesi üzerine, ânda mânâ aranmaz; aransa da bulunmaz; nasılsa öyle doğdu.. Atmağa kıyamadım; varsın, böylesi de bulunuversin, cevâbını alması ile, nâzımın ifâdesini hayretle dinlemekte olan refîkını göstererek demiş ki: Efendim, b.ğm arkadaş hem aradı, hem de buldu!

Hâzır ol bezm-i mükâfâta eyâ mest-i gurūr
Rahne-î seng-i siyeh penbe-i mīnâdandır

beyt-i meşhûrunun da mânâsı Sâmî'ye sorulsa, bu yolda bir cevap vermeğe mecbur olurdu sanılır." (*Mecmua-i Muallim*, 13 Nisan, 1303, nu. 29).

[3] *Edebiyat Kumkuması*, s. 86.

[4] *Bir Devrin Tarîhi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2781, 1 Şubat, 1932.

olmak cevap vermek değildir diyerek, Ziya Paşa'nın cevap yazmasını nekadar beklediğini de ifâde etmiş oluyor. *Tahrîb-i Harâbât*'ta gerek Nevres, gerek Ziya Paşa hakkında ileri sürdüğü fikirlerin garaze hamledildiğini de haber almıştır. Kendisine göre, Nevres ile arasında böyle bir ruh hâli meydana getirecek hiçbir mes'ele yoktur. Z. Reşid ise, biraz önce neşrettiğimiz beyitleri Kemal'in, Nevres'in, **Ne hâsıl ehl-i zevkā tumturâk-ī kilk-i Nâmık'tan** mısra'ına karşılık olarak yazdığını kaydeder [5]. Esâsen Kemal'in aşağıdaki mektubundan da Nevres'e hiddetlendiği hissediliyor; Nevres tarafından bir gazelinin muvaffakıyyetsizce tanzîri, onu hiddete sevkeden sebeplerden biridir.

Aşağıdaki mektup sâyesinde Kemal'in, Ziya Paşa ile 1276, Ramazan (1860, Mart-Nisan)'ında tanıştığını da öğreniyoruz. Matla'ını da yazdığı bir gazelinin[6], Ziya Paşa tarafından çok beğenildiğini kaydediyor; şu hâlde Ziya Paşa'nın, Nevres kadar Kemal'in de eski tarzda şiir söyleyebileceğini teslim etmesi lâzımdır. Kemal, şiirleri ile şöhret kazanmağa hevesli olmadığını yazarak, eski tarz şiirlerin mânâsızlığına dâir fikirler ileri sürüyor. Ziya Paşa'ya hiddetlendiği nokta da, onun *Harâbât*'ı meydana getirmesi, eski metinlerden güzel örnekler seçmek gibi mânâsız bir iş ile uğraşmasıdır. Ziya Paşa'yı, *Harâbât*'a kendisinden metinler almamak husûsunda haklı buluyor; böyle bir esere, Magosa'da âdeta bir mezara diri diri gömülmüş olarak yaşayan birinden örnekler almamak kadar tabiî birşey yoktur. Ziya Paşa ile bu mes'ele üzerinde konuşan M. Nâzım Paşa, Kemal'in şiirlerinden niçin örnekler alınmadığını, *Harâbât* müellifi ağzından şöyle nakleder: "Ben *Harâbât*'a görebildiklerimi aldım. Siyâsette meslekdaşım olan Kemal Bey'in eş'ârını da görmüş olsa idim ve yâhud kendisi göndermiş olsa idi, memnûniyetle dercederdim. Kemal Bey ile Avrupa'da bu kadar müddet berâber bulunduk; kendi eseri olarak bana hiçbir şiir göstermedi ve bundan dolayı *Harâbat*'ı tertip ederken, elime geçen birkaç parçasını aldım. Beyefendi hem suçlu, hem güçlü.. Eserleri kasden alınmamış zannederek, bize darılmış[7] "... Gerek Kemal'in, gerek Ziya Paşa'nın ileri sürdüğü bu fikirler, bize, *Tahrîb-i Harâbât*'ın *yazılması* sebeplerini aydınlatmaktadır.

Kemal, edebiyatımızın hâline ve nasıl olması lâzım geldiğine dâir bir eser yazmağı tasarlamıştır; bunda, Ziya Paşa'ya âit hiçbir şey bulunmayacaktır.; Kemal'in, Ziya Paşa tarafından tenkîdini de beklediği, böyle bir eseri neşredilmiş değildir.

Kemal aşağıdaki mektubunda, *Harâbât*'taki bazı noksanlara da temâs ediyor; esere meşhur Ârap şâiri Hassân'dan alınan metinleri beğenmez ve kendince güzel bulduğu bir beyti kaydeder. Z. Reşid'e bir mektubunda Hassân *divānı*'nın Magosa'ya gönderilmesini recâ etmişti; onun, bu arzusunun neden ileri geldiğini şimdi daha iyi anlamış bulunuyoruz.

Teessürünün, kendi şiirlerinin seçilmemesinden değil, yenilik temâyüllerinin başladığı bir zamanda, bu eserin eski tarz şiirleri canlandırır mâhiyette olmasının canını sıktığından ileri geldiğini söyleyerek sözlerine son veren Kemal'in bu mektubu,

[5] *Edebiyat Kumkuması*, s. 87.
[6] S. Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, Şark Kitabevi, İst., 1933, s. 190.
[7] *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2781, 1, Şubat, 1932.

Ziya Paşa, Nevres, *Harâbât*, Dîvân şiiri hakkında fikirlerini aydınlattığından mühimdir. Diğer taraftan, matla'ını kaydettiği bir şiirini de ne zaman yazdığını öğreniyoruz.

Harâbât muâhazesi tamamlanıp, Ziya Paşa'ya götürüldükten ve birtakım dedikodılardan sonra yazıldığı içindekilerden anlaşılan bu mektubun, 1874'de kaleme alındığını sanıyoruz.

Bu mektubun tam metni, Süleyman Nazif tarafından basılmıştır. Müellif, bu mektubu Ercümend Ekrem'in verdiği Recâîzâde Ekrem'in evrâkı arasında bularak, kime hitâben yazıldığını bilmeksizin *Vatan* gazetesinde neşrettiğini kayd ile, Zeynü'l-Âbidin Reşid'e gönderilmiş olduğunu, Sâmî Paşazâde Sezâî'den öğrendiğini yazar (*İki Dost*, s. 38). Sa'deddin Nüzhet Ergun, *İki Dost*'tan naklen bu mektubun bir parçasını neşrederken —her hâlde Süleyman Nazif'in notu gözünden kaçmış olmalı ki— Ziya Paşa'ya yazılmış olduğunu söyler (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., Şark Kitabevi, 1933, s. 47); hâlbuki bu mektup, Ziya Paşa'ya gösterilmek için, fakat Zeynü'l-Âbidin Reşid'e hitâben yazılmıştır. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal'e göre de Zeynü'l-Âbidin Reşid'e yollanılmıştır ve Magosa'da 1291 (1874 - 75)'de yazılmıştır; müellif, bu mektubun, Ziya Paşa ile Kemal'in nasıl tanıştığını ve Nevres ile alâkalı kısımlarını, bâzı notlar ilâvesiyle neşretmiştir (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. v., s. 823; *ayn. eser.*, c. VII., s. 1197). Biz esas olarak, Süleyman Nazif neşrini aldık.

123. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

?. ?. 1874

Harâbât'a müteallik ibrâz, veya irsâl olunmak üzre gönderdiğim evrâka dâir şâyi' olan bâzı rivâyât üzerine, câmi'-i *Harâbât* olan serfirâz-ı üdebâ Beyefendi, gûyâ kâğıdın doğrudan doğruya kendine gönderilmediğine münkesir ve neşrolunabileceği mütâleasından dolayı, bâzı fikirlere zâhip olmuşlar. Size doğrusunu söyleyim. Şerîk-i hareket ve hamiyyetim olan bir zâtın, ben Magosa'da bulunduğum hâlde, bir selâmına bile nâil olmadığıma ziyâdesi ile gönlüm kırıldı; ânın için doğrudan doğruya kendilerine mektup yazmadım; fakat *Harâbât*, mülkümüzde, bir dârü'l-fünûn-ı edep teşkîline çalışan Yeni Osmanlılar'ın mebnâ-yi teşebbüsâtına karşı âdetâ bir mey-hâne yapmak hükmünde olduğundan milleten, edeben, aklen, ahlâken, insâniyyeten öyle birtakım turrehâtı câmi' bir müntehabât tertîbini, mecma'-i kemâlât olan câmi'-i *Harâbât*'a lâyık görmediğim için mülâhazamı yazmak istedim. Kendilerinden me'mûlüm, bir cevap yazmak idi. Bilemem, niçin mukābele yerine telâş buyurmuşlar. Fıransa tarihlerinde elbette manzûrları olmuştur ki meşhur Robespiyer (Robespierre), Camil de Molinet'ye gazetesinden dolayı vukū' bulan ithâmâttan tehassun için, *neşriyâtını yakmalı* deyince, Camil de Molinet, *yakmak*

cevap değildir demiştir. O kabilden olarak bendeniz de, *münkesir olmak, cevap vermek değildir*, diyebilirim. Bendeniz, Beyefendi'nin şahsına dokunur birşey söylemedim; yalnız ara-sıra kendilerini de bizim meslek-i edebin münâsebetsizliğine nümûne gösterdim. Cevap yazsınlar da, kalemlerinin şânına düşerse, bendenizi tahkîr etsinler. Mes'ele bir bahisten ibârettir. Mektubu, efkâr-ı umûmiyyenin muhâkemesine arzetmek niyeti ile yazmış olsa idim, o hâlde değil, basılabilecek bir sûrette yazardım. Araya sizi vâsıta etmek ise, bendenizce o kadar büyük bir töhmet değildir sanırım; çünki mektubumu, doğrudan doğruya kendilerine takdim etmiş olsam, yine sûretini, sizin kadar sevdiğim ve sizin derecenizde edebiyata meraklı gördüğüm erbâb-ı isti'dâda göndermeğe mecbur idim. Bir de, gûyâ Nevres, benim âna müteallik sözlerimi garaze hamleder ve câmi'-i *Harâbât* dahî, o fikre mâil görünürler imiş.. Benim Nevres ile ne münâsebetim var ki, âna garazım olsun? Eğer şâirliği ise, ben evvelâ bu yaşta *Dîvân*'ımı toplasam, *Nevres Dîvânı*'nın iki mislini tecâvüz ederken, şâirlik ile müftehir değilim. Sâniyen, vâdi-i kadimde şiir söylemek istenilince, hiç olmazsa Nevres'ten geri kalmayacağımı siz de bilirsiniz; Ziya Beyefendi de bilir ve belki ma'hamâkatin Nevres de i'tiraf eder. *Harâbât*'a dühûlden mahrûmiyetimi Nevres'e medâr-ı garaz addederler ise, ben zâten şimdiye kadar onbeş-yirmi kadar lüzum üzerine basılmış mevzun âsârımdan başka hiçbir şi'rimi neşretmedim; neşretmiş olsam da, Magosa'da iken *Harâbât*'a dâhil olamazdım ya.. Ma'mâfih şâirlikle iştihâre i'tinâm yok; bunu siz de bilirsiniz; Beyefendi de bilir. Kendilerini en evvel bir Ramazan günü, ki yetmişaltı senesi idi; Manastırlı Nâilî ve Fâik ile Bayazid Câmi'i'nde gördüm. Ben de o zaman onsekiz-ondokuz yaşımda idim. Nâ'ilî kendilerine bir gazelimi arzetti; içinde,

Cemâl-î dilberē hatt-î siyehtir gāze-î pertev
Furûg-î mâhe bâis tīregî-î reng-i şebdir hep

beytini, fevka'l-'âde beğendiler ve bana pek mükemmel bir şâir olacağımı tebşîr ettiler. Sizin ile de, ibtidâ-yı ülfet, şiir ve tarz-ı 'atîkte inşâya merak sebebi ile idi; hattâ Hayâlî vâsıtası ile Nevres'e gönderdiğim birkaç gazelden bu mübârek,

Zuhûr-î reng-i kesret pertev-î mihr-î Hudâ'dandır
Televvün hey'et-î eşyāda te'sîr-î ziyâdandır

matla'ında olan bir eser-i nâ-çizânemin tanzîrine[8], en güzel beyitlerini imhâ edecek kadar bir hayretle çalıştı; zannımca âna da muvaffak olamadı. *Dîvân*'ı elde duruyor; şunu anlamak isterim ki, bizim mebâdî-i neş'ette şiir iştihârı, anamın babamın verdiği ismi unutturmuştu da, mahlâsım olan Nâmık, ismim makāmına kāim olmuştu; hâl böyle iken, bihamdi'llāh çalışa çalışa unutturduk. Pederimizden aldığımız Kemal nâmını, bir edîb ve bir de sâhib-i neşriyât-ı muzırre ilâveleri ile, devlet ve milletin lisânında tecdîd ettirdik. Şiir ile iştihâr kasdinde ola idim, o meslek bana tâ yirmi yaşında iken açılmış idi; fakat bihamdi'llāh, Nef'î'nin hayalât-ı bâtılasına taklîden vezinli, kāfiyeli üç-beş sahife yazmak için, sekiz sene abdal sınıfına lâhik olacak, veyâhut Alî Rizâ Paşa'nın meşhûr-ı âlem olan bir gazelini çalacak ve hattâ kendi *Dîvân*'ına dercedecek kadar mecnun olmadığımdan, asrın efkâr-ı terakkîsini bir dereceye kadar anladım; *Harâbât*'a, neûzubi'llāh dâhil olmadım; lâkin *Harâbât* câmi'inin hamiyyet ve hürriyet uğuruna it'âb-ı fikrederek tertip eylediği makālâtı imzâm altında neşreyledim. Nevres'i niçin kıskanayım? Sâir âsârımdan kat'-ı nazar, câmi'-i *Harâbât*'ın, ben *Hürriyet*'ten çekildikten sonra neşredecek kadar beğendiği,

Âlî bu devleti sana mühtâc gösterip
İkbâl-ü mesnedinde bakādan ümīdi kes
Bilmem nedir lüzūmu vücūd-i habīsinin
Dünyāyı boynuzun mu tutar hey öküz teres

kıt'asına mukābil[9], o kırmızı kaplı mashara *Dîvânçe*'de[10] bir eseri

[8] Kemal'in bahsettiği bu gazel, *Nevres Dîvānı*'nda mevcuttur; bu not sâyesinde, Nevres'in, Kemal'e bir nazîresini de öğrenmiş oluyoruz; çünki Nevres'in bu şiirinde, Kemal'e nazîre olduğu belirtilmemiştir (S. 100).

[9] "Ziya Paşa'nın o kıt'ayı neşretmesi beğendiğinden değil, hasm-i cânı olan Âlî Paşa'nın aleyhinde olmasından dolayıdır. Âlî Paşa aleyhinde söylenen her sözü kemal-i takdir ve fart-i memnûniyyet ile neşretmeği, Ziya Paşa esbâb-ı hamiyyetten farzederdi" (İ. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VII., s. 1197). Bu kıta, *Hürriyet* gazetesinin 26 Recep 1286/1 Kasım, 1869 tarihli sayısında basılmıştır. Bu sırada İstanbul'a dönmeğe çalışan Kemal'in bu hicviyesinin neşri, Âlî Paşa'yı asabîleştirmiş, bunun da, Kemal'in afvının gecikmesinde te'siri olmuştur (Bu hususta daha fazla bilgi edinmek için, bk., 54 numaralı mektubun mukaddimesi, mektup, nu. 58).

[10] Kemal, her hâlde Nevres'in şiirlerinin kıymetsizliğini ifâde etmek, onu küçültmek için *Dîvânçe* kelimesini kullanmıştır; çünki Nevres'in *Dîvân*'ı orta boyda ve 334 sahifedir (Matbaa-i Âmire, 1290).

var ise, Beyefendi ifâde ve işâret buyursunlar. Müşârünileyh Hazretleri, Hakkı[11] ve Nevres mecnunlarını *Harâbât*'a dâhil etmek ve kendilerinin mühmel oldukları için fevka'l'âde addettikleri, veyâhut öteyeberiye hulûs için yazdıkları kasîdeleri nümûne-i şi'r olmak üzre halka tavsıye ettikleri bir esere derceylemek ve yâhut Sâmî Paşa'nın takrîz-i ma'tûhânesini eserlerine fâtiha-i fütûh addetmek gibi münâsebetsizliklerle bendenize dokunmadılar; çünki Magosa'yı gördükleri cihetle burada "Yer yüzüne çıkmış bir mezar" a diri diri bir adam gömülmüş bulunduğumu, binâenaleyh öyle *Harâbât*'a girmemekten, veya kendi sitâyişlerine mazhar olamamaktan me'yûs olmayacağımı lâyıkı ile bilirler[12]; Yalnız, müessis-i *Hürriyet* oldukları hâlde, millete hakikat yerine hayâlât ile uğraşmağı tavsıye ettiler de, ânın için Shakespeare'in, Molière'in fantomları gibi bulunduğu mezâr-ı fenâdan çıkarak, hayâlât ile iştigâlin muvâfik-ı hak olmadığını, hayâlât kisvesinde bir arkadaşına işittirmeğe mecbur oldu. Kafam biraz büyücektir; fakat bir kütüphâne isti'âb edemez. Yanımda kitabım yok; bununla berâber edebiyatımızın hâline ve hakîkat-i edebiyata dâir yakında bir eser neşredeceğim. *Harâbât Muâhazesi*'ne tâlip olanlar, bu eserimden daha ziyâde memnun olurlar. İçinde kendilerine müteallik birşey olmadığı için, Beyefendi de istedikleri gibi muâhaze ve redde muktedir bulunurlar sanırım. Yine başka taraflardan aldığım rivâyâta göre, "sağ olanlara dâir birşey söylenilmediği hâlde bu kadar muâhazâta uğranılmış; eğer söylenilmiş olsa, daha ziyâde münâza'âtı da'vet edeceğinden" bahsolunuyormuş. Elhamduli'llâh bendeniz hâlâ sağım; muâhazeye cesâret eden de, benden başkası değildir. Hikmeten, refâkaten, insâniyyeten araya karışmış olan birkaç lakırdıyı bir tarafa bırakalım. Ben burada bulunduğum hâlde sahîhan edebiyat ne demek olduğunu nazmen ve nesren bu mübâhase ile halka bildirmeğe hazırım. İhtimâl ki gurûruma hamledersiniz; ma'mâfih bu bâbta müşârünileyhten dahî korkmam. Mukaddime ve kasâ'id-i ma'hûde neşrolunmamış olsa idi, hiçbir vakit kendileri ile böyle bir bahse cesâret

[11] Üsküdarlı Hakkî Bey. Kemal bu şâirin, başka mektuplarında da aleyhindedir (Bk., *İndeks*).

[12] Ziya Paşa, iki def'a Kıbris Mutasarrıflığı'na ta'yin edilmiştir, İlki, 1278 senesi ortalarında, (1861)'dedir ve çocuğu burada vefât etmiştir (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 4317, 15 Cemâdâ II., 1298/25 Mâyıs, 1880). Burada çektikleri hakkında bilgi edinmek için bk., İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. XI., s. 2035 v. d.) İkinci ta'yini 1867'dedir; gitmemiş, Avrupa'ya kaçmıştır.

edemezdim. Şimdi pek ziyâde cür'et hâsıl ettim. *Harâbât*'ın i'lânından evvel Hazret-i Hassân'ın *Dîvân*'ı, yedi kuruş fi'atla tünbakücü Acem ve bilmem ne ağanın dükkânında satıldığı her gazetede i'lân olunup dururken, öyle *Na't-i Nebevî*'de,

خُلِقْتَ مُبَرَّأً عَنْ كُلِّ عَيْبٍ
كَأَنَّكَ خُلِقْتَ كَمَا تَشَاءُ

beyti gibi[13] sahîhan i'âne-i rûhü'l-kudse mühtac âsârı bırakarak, bize Nevres'in, gûya Beytul'lâh dârü'l-esnâm imiş gibi,

Nakşolundū Kâ'be'yē gûyā Bilâl'in sûreti

gibi turrehâtı nümûne-i belâgat gösteren ve Yezîd'i tekfîr için İbn Kemal'in, fetvâsına beyyine ittihâz eylediği,

شَرِبْنَا عَلَى الْمَسِيحِ بْنِ مَرْيَمَ[14]

mısra'ını hâvî kasîdeye, hattâ Harîrî'nin *Makām*'ında[15] ilâve eylediği «[16] . . . ولو قبل مبكا ها بكيت» kıt'a-i meşhûresini isnad edecek kadar tegāfül hâlinde bulunan bir zāta, elsine-i sülüse-i islâmiyyenin eş'ârını temyîze kalkışmak ve husûsiyle,

[13] "Her aybdan berî olarak yaratıldın; sanki sen nasıl istedinse, öyle halkolundun" (S. Nazif).

[14] "Meryemoğlu 'Îsâ'nın dîni üzerine içtik."

[15] "Me'hazımız olan sûret, Kemal Bey'in hatt-ı desti ile istinsāh edilmemiş olduğundan, aslı *Harîrî*'nin *Makāmât*'ında şeklinde olmak îcap ederdi" (S. Nazif).

[16] Bu mısra' eksik ve yanlıştır. Dört mısra'dan ibâret olan bu kıt'ayı Kemal, Hâmid'e gönderdiği bir mektubunda da kaydeder (Bk., 5. VII. 1879). Kıt'anın aslı şöyledir (*Kitābü'l-Makāmāt-i Edebîye*, Mısır basımı, H. 1313, s. 6):

وَلَوْ قَبْلَ مَبْكَاهَا بَكَيْتُ صَبَابَةً
بِسُعْدَى شَفَيْتُ النَّفْسَ وَقَبْلَ التَّنَدُّمِ
وَلَكِنْ بَكَتْ قَبْلِي فَهَيَّجَ لِي الْبُكَا
بُكَاهَا فَقُلْتُ الْفَضْلُ لِلْمُتَقَدِّمِ

Tercemesi: "Âh, ne olurdu, Su'dâ'ya, kumrudan önce ben, teessüfle ağlasa idim! O zaman, pişmanlıktan önce derdime devâ bulmuş olurdum; fakat kumru benden evvel ağladı ve onun ağlayışı beni ağlattı; bunun için, şeref tekaddüm edenindir."

Şi'r ölmüş iken ben ettim ihyā

yolunda tafra-füruşluk etmek — velev ki bâzı menviyyât-ı mahsûsadan neş'et etmiş olsun — tesallûftur. Bu mektubumu fetânet-i fevka'l-'âde ve hidemât-ı sâbıka-i [17] ..... riâyeten hürmet-i mahsûsamın şifâhen teblîgi ile berâber, kendilerine dahî gösterebilirsiniz; yalnız şurasını ilâve buyurunuz ki, ben, milletimin insâniyet ve İslâmiyet'ini meydana çıkarmağa nekadar hᵛâhiş-ger isem, o İslâmiyet ve insaniyetin mebde'i olan nâtıkıyyet, veya başka ta'bir istenilir ise, akl-ü edebe dahî o kadar hizmet isterim. Bu yolda fedâ-yi nefsi ihtiyar ederim. Kemal, Magosa'nın vahâmet-i havasını ve yâhut tevkîf-i askerî'nin netâyicini düşünüp de uslanmağa, veya kendini uslu göstermeğe kalkışır mahlûkattan değildir. *Rü'yâ* görmekte veya *Rü'yâ* yazmakta [18] Londra'daki saray bahçeleri ile, Magosa zindanları beyninde bir fark göremiyorum; eğer Beyefendi gibi bendeniz de, edebiyât-ı atîka tarafdârı olsam, Nef'î'nin,

Ben ölürsem dahi âşüfte olur halk-ı cihān
Hüsn-i tâ'bîr-i beyân-ī çemen-ī hâkimden

beytine bir nazîre peydâ etmek için,

Edebîyât ile hürrîyete can versem de,
Başka bir Nāmık-ı şeydā yetişir hâkimden

diyebilirdim. Ne çâre ki benim i'tikādımca yazı yazmak, bu yolları kabûl etmiyor. Bâkî olasın hemîşe bâkî..

[17] "Burada, birbuçuk santimetre kadar bir yer açıktır" (S. Nazif).

[18] Kemal bu ifâdesi ile, Ziya Paşa'nın Abdü'l-'Aziz'e hitâben yazdığı *Rü'yâ* adlı risâlesine ta'rizde bulunuyor. Bu hususta daha geniş bilgi edinmek için (Bk., bu ciltteki 151 numaralı mektup ve mukaddimesi).

CXXIV.

Osman Nevres (H. 1236-1293/1820 - 1876), Tanzimat Devri'nin eski tarzda, yâni Dîvān nazım şekilleri ile manzûmeler yazan şâiridir. Ziya Paşa, yakın dostu Nevres'in *Dîvān*'ına yazdığı takrîzinde, şiir sâhasındaki mehâretini öğdüğü gibi, *Harâbât*'a da ondan pek çok metin almıştır. N. Kemal ise, *Tahrîb-i Harâbât Mukaddimesi*'nde Nevres'i,

Nef'î'yi unutma câiz olmaz
Nevres bu makāmı hâiz olmaz

Nevres okunur belâ mıdır hiç
Şâirliğe âşinâ mıdır hiç

Bir ehl-i kemāl eliyle heyhāt
Bir har ola dâhil-ī Harâbât

beyitleri ile, gerek Nevres, gerek eserine ondan şiirler alan Ziya Paşa hakkında, oldukça ağır ifâde kullanmıştır [1]. Kemal Magosa'da iken Nevres, 1291 Rebi' II. (1874 Mayıs- Haziran)'de Zabtîye Nezâreti mektupculuğuna ta'yin edilmiştir [2]. Zeynü'l-Âbidin Reşid'de, Hüsnü Paşa'nın tasvîbi ile, Nevres'in yanına muâvîn verilmiş, yâni mektupcu muâvini nasbedilmiştir. *Harâbât*'ı kendisine götürdüğünden dolayı, Ziya Paşa, Zeynü'l-Âbidin Reşid'e muğber olmuş, bu kırgınlık, daha sonra bir kin hâlini almıştır. İşte bu sebepten, Ziya Paşa'nın emri ile Nevres, Zabtîye Nezâreti mektupcu muâvinliğini münhâl göstermiş, Zeynü'l-Âbidin Reşid'in yerine, Şehzâde Yûsuf İzzeddin'den tavsiye götüren bir başka şahıs, bu me'muriyete ta'yin edilmiştir. Zeynü'l-Âbidin Reşid, bu hâdise üzerine Nevres hakkında bir hicvîye yazmıştır; eserinde bu bilgiyi verirken, "Hicviyem elfâz-i müstehcene ile memlû olduğundan, teeddüben buraya koymadım" der [3]. Kemal'in aşağıdaki mektubunda *nefis* diye vasıflandırdığı kıt'anın, bu hicvîye olduğu çok muhtemeldir.

Bu mektup, Kemal'in Nevres aleyhindeki yazılardan nekadar memnunluk duyduğunu aydınlattığından mühim olabilir; bundan önce neşrettiğimiz mektuplarla alâkası gözönüne alınırsa, 1874 yılı sonlarında yazıldığı kabûl edilebilir.

Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilen mektup (*Edebiyat Kumkuması*, s. 17), buradan naklen Mustafa Nihad Özön'ün *Türk-Edebiyatı Tarihi*'ne de alınmıştır (İst., Devlet Matbaası, 1930, c. II., s. 185).

[1] Fâik Reşad Bey, bu münâsebetle şu fıkrayı naklediyor : "Kemal Bey merhum, *Tahrîb-i Harâbât*'ında şâir Nevres'i,

Bir ehl-i kemāl eliyle heyhāt
Bir har ola dāhil-ī Harâbât

beyti ile tahkir etmişti. Hakkı Bey bunu işitmekle, 'Nevres, har olamaz; çünkü lisânından pek çok insanların söylemeğe muktedir olamayacakları derecede güzel sözler de çıktığı vardır' demiştir (*Külliyât-ı Latâ'if*, c. I., İst., Sancakyan Matbaası, 1328, s. 141).

[2] Osman Nevres Efendi hakkında en geniş bilgiye, İbnü'l-Emin M. Kemal İnal'in eserinde yer verilmiştir (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. VII., İst., Devlet Matbaası, 1939, s. 1189-1201). Ayrıca bk., F. A. Tansel, *Nevres* mad., *İslâm Ansiklopedisi*'nde.

[3] *Edebiyat Kumkuması*, s. 88.

124. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. ?. *1874*

Birâder,

Mektubunu aldım. Nevres hakkında olan kıt'a nefis.. Pekâlâ etmişsin; ben zâti o herifi sevmem. Peder Paşa'nın eteklerini öperim. Bâkî duâ..

Kardeşin,
KEMAL

CXXV.

Kemal, ara-sıra Magosa'ya gidip gelen, bu gidip gelmeleri İstanbul'da gizli tutulan Nûrî Bey'in dönmesini beklediğini yazdıktan sonra, şâir Nevres'ten bahsediyor. Nevres, bilhassa Ziya Paşa'nın *Harâbât*'ının neşrinden sonra, Kemal'in sık-sık üzerinde durduğu bir şahıstır; çünki Ziya Paşa, bu eserine Nevres'ten birçok örnekler almıştır ve Kemal'in Nevres aleyhinde bulunması sebeplerinden biri de, *Nevres Dīvānı*'nda mevcut, kendisi aleyhindeki beyitlerdir. Nevres,

Yok bu âlemde kemāl‿ehline rağbet Nevres,
Kani uryân‿ile bir mu'teber‿olmuş kimdir.

*

Eğer gûş‿eyleseydī Nâmık-ī mu'ciz-beyān, Nevres,
Olurdū neşve-yâb elbet bu nazm-ī nev-zemīnīmden.

*

Selâset şārttır‿inşâda tab'-ī nâzımā Nevres,
Ne hâsıl ehl-i zevkē tumturāk-ī kilk-i Nâmık'tan

beyitleri ile, Kemal'in onun şiirlerine kıymet vermediğini ve yine Kemal'in şiirlerinin mânasızlığını anlatmak istemiştir[1]. Kemal bu sebeplerden dolayı, kendisi gibi Nevres ile arası açık bulunan Z. Reşid'e, Nevres'in şiirlerinin, hiddetine kapılarak, *şuursuz* yazılmış bulunduğundan bahsediyor.

Bu mektup, N. Kemal'in şâir Nevres hakkındaki düşüncelerini aksettirdiğinden mühimdir. Bir evvelki mektupla alâkası gözönüne alınırsa, 1874'de yazıldığı kabûl olunabilir.

Mektup, Zeyn'ül Âbidin Reşid tarafından (*Edebiyat Kumkuması*, s. 33.) neşredilmiştir.

[1] *Dīvān-ı Nevres*, Matbaa-i Âmire tab'., 1290, s. 86, 146, 151.

125. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. ?. *1874*

Birâder,

Elhamdüli'llāh âfiyetteyim. Nûrî'nin avdetini bekliyorum. Aman, dün gece Nevres'in *Dīvān*'ına biraz ta'līk-ı nazar ettim; meğer şiir diye, ne bî-şuûrâne şeyler söylermiş.. Bâkî duâ..

Kardeşin,
KEMAL

CXXVI.

Kemal, *Tahrīb-i Harābât*'ı tamamlamıştır; mektubundan anlaşıldığına göre neşri mes'elesini Zeynü'l-Âbidin Reşid'e bırakıyor: nüshaları el yazısı ile bâzı kimselere dağıtılmaktadır. Kopya nüshalarda yazı güzelliğinden ziyâde, aslına uygun kalınmasını tavsiye ediyor.

Kemal Magosa'da iken şiddetlice göz ağrısı çekmiştir; Mustafa Âsım Bey'in bir mektubundan bu hastalığın 1874 yılı Ekim ayı sırasında olduğu anlaşılıyor[1]. Kendisini tedâvî eden Cerrah Mehmed Efendi'ye verilecek ücreti te'min için bir tiyatro yazdığını, bastırılmak ve Güllü Agob'un tiyatrosunda temsil edilmek üzre Kıbris'te ikāmete mahkûm edilen Bâbîler'den Ahmed Ezel'e[2] imlâ ettiği nüshayı

[1] Mustafa Âsım Bey'in el yazısı ile 4 Ramazan, 1291 (15 Ekim, 1874) tarihli mektubu, Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in evrâkı arasındadır (Nu. 676).

[2] Subh-i Ezel, Mirzâ Yahyâ'nın lakabıdır. XIX. Asır ortalarına doğru İran'da Mirzâ Mehemmed tarafından kurulan Bâbî mezhebi tarafını tutanlar az zamanda çoğalarak, birçok yerlerde hükûmet aleyhine ayaklanmışlardır. Alî Mehemmed'in katli, Bâbîler'i büsbütün hükûmet aleyhine çevirdi. Mezheb'in belli-başlı şahsiyetlerinden Mirzâ Mehemmed Nûrî ve âilesi ferdleri önce Tahran'da habsedildiler, i'dam edilmek üzre bulundukları sırada İran Sadr-ı a'zamı Mirzâ Aka-han'ın siyâseti ile Bağdad'a nefyedildiler. Orada da kargaşalıklara meydan verdiklerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun iltiması ile Edirne'ye kaldırıldılar. Yahyâ Nûrî Edirne'de, kardeşi Bahâu'llāh aleyhine ayaklanarak, bu mezhep müessisinin ölümünü müteâkip kendisinin halef seçildiğini i'lân etti. Bu hâdise, Bâbîler'in iki fırakya ayrılmasına, isyanlara sebep oldu. Rivâyete göre Bâb tarafından Subh-i Ezel diye lakablandırılan Yahyâ Nûrî tarafını tutanlar Ezelîye, Bahâu'llāh tarafdârları ise Bahâ'îye adını almıştır. Böyle bir tefrikadan dolayı Osmanlı İmparatorluğu tarafından Ezelîye fırkası mensupları Magosa'ya, diğerleri Akkâ'ya nefyedilmiştir. Bu izahlardan anlaşıldığı gibi, Kemal'in, tahminimizde yanılmıyorsak *Gülnihâl* piyesini, imlâ sûretiyle yazan, Yahyâ Nûrî'nin oğlu Ahmed Ezel'dir (İ. Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, s. 105-117. Süleyman Nazif, *Nâsirü'd-Dīn Şâh ve Bâbîler*, Kanaat Kütübhane ve Matbaası, 1923. Cl. Huart, *Bâbî* madd., *İslâm Ansiklopedisi*).

Z. Reşid'e yolladığını öğreniyoruz. Kemal Magosa'da iken *Âkif Bey, Zavallı Çocuk, Karabelâ* adlı eserlerini yazmıştır; *Âkif Bey* ve *Zavallı Çocuk* 1873'de neşredildiğine göre, 1874 yılına âit aşağıdaki mektupta bahsi geçen *Gülnihâl* olabilir. "Nâmı olan *Râz-i dil, Gülnihâl*'e tahvil olunmadıkça ruhsat-yâb olamadı; hattâ *Son Pişmanlık*'tan bile bedbaht işmiş ki en mühim parçaları ve en güzel ibâreleri tashih ve tenkîh edilmek gibi bir mezâya-keşliğe uğradığından beni neşrettiğime ve belki yazdığıma pişman eyledi "diyor. Kemal'in, temsîlî karakterler vâsıtası ile hürriyet, adâlet, zulum mefhumlarını ele aldığı, hürriyet ve hakkın müdâfi'i Muhtar Bey'de kendi şahsiyetini yaşattığı ve zulmü temsil eden Kaplan Paşa'ya Muhtar Bey'in zaferini i'lân ettiği bu eseri, *Magosa'da iken, altında imzâm olmadığı için Gülnihâl ellerini kollarını sallayarak bâ-izn-i Cenâb-ı ma'rifet-penâhî ortaya atılmıştı* diye ruhsatsız neşrinden bahsettiği [3] *Gülnihâl* olabilir.

Kemal, Magosa'ya gittiği ilk aylarda *Bahâr-ı Dâniş* adlı risâlesini tab'edilmek üzre İstanbul'a yollamıştı; basılan kısımların, bir başka mektubunda bahsettiği Hacı Efendi'nin kâimbirâderi eliyle gönderilmesini yazıyor. Verdiği havâdislerden biri de, İrfan Paşa'nın şiirlerini ihtivâ eden *Mecmua-i İrfan Paşa* hakkında muâhaze yazmakta olduğudur. Bu hususta başka mektuplarında da notlarına rastlarız. *İrfan Paşa Mektubu* adlı tenkid risâlesinden, sırası geldikçe ileride bahsedeceğiz.

Tahrîb-i Harâbât'tan, gözlerini tedâvî eden doktora ücret te'mini için gönderilen piyesten bahsedilen, Kemal gözlerinden 1874 yılı sonunda rahatsız olduğuna göre o sırada yazıldığını tahmin ettiğimiz aşağıdaki mektup, müellifimizin adı geçen eserleri ve hangi vâsıta ile neşredildikleri, hattâ yazıldıkları zaman hakkında muhtevî notlar sebebiyle kıymetli bir vesikadır. Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebîyat Kumkuması*, s. 22).

126. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. ?. 1874

Birâder,

Bu posta ile olan mektubunuz da geldi. *Tahrîb-i Harâbât* benim değil, sizindir; nasıl isterseniz, öyle neşredersiniz. Şu kadar var ki, bir mektubumdan sonra en evvel elinizde bulunacak nüshayı, bizim Fâ-

[3] *Celâl Mukaddimesi*, Türk Tarih Kurumu, yazma nüsha, varak: 21-23; ayrıca bk., *Mecmua-i Ebüzziya*, Gurre-i Safer, 1302, nu. 39. *Mukaddime* kitap hâlinde basılırken kaydettiğimiz bâzı yerler çıkarılmıştır (İst., Matbaa-i Eübzziya, 1309, s. 22 v. d. d.). *Gülnihâl*'i *Vatan-yâhut-Silistre*'nin oynanmak üzre Ta'lim'e verildiği sırada kaleme aldığını kaydeden Kemal (*Ayn. mec., ayn. yer*, s. 1222), *Vatan* piyesinin temsîlinden önce yazdığı bir makâlesinde de bu eserinden bahseder (*İbret* gazetesi, 31 Mart, 1873). Eserin muhtelif basımları için bk., Kenan Akyüz, Namık Kemal, *Külliyât* II., *Gülnihâl*, Ankara, 1960; *Önsöz*. Bu mektuptan faydalnılmamıştır.

ik'a veriniz; bir büyük yerden isteniliyor. Mevcut nüsha yok ise, süratle tebyîzine himmet buyurulmalı; fakat nüsha-i matbûa değil, yazdığım şeyin tamâmiyle aynı olmalı!

Matbaa ve gazete işleri pek münâsip olmuş. Size leffen bir tiyatro gönderdim; vaktiyle uğradığım göz ağrısında ettiği muâvenet ve hizmete bedel, bizim Cerrah Efendi için yazmıştım. Tebyîzi, Subh-i Ezel'in mahdûmu olan Ahmed Ażell'indir. İçinde bin türlü yanlış var. Ânları tashih etmek ve Agop ile mukâvele ederek, tiyatro kapanmadan evvel oynatmak ve sür'at-i mümkine ile bastırmak himmetinize muhavveldir. Bunun hâsıl olacak bedeli, bir hizmet bedeli veya ta'bir-i sahîhi ile hekim bedeli demek olduğundan, ihmâl götürür şeylerden değildir.

Ne yalan söyleyeyim; kasîdenizi beğenmedim; şi'ri fenâ olduğundan değil, memdûha müsâdif olamadığından.....

Sâbık muhâsebeci hakkında olan kıt'a pek güzel..

Va'dettiğiniz poliçeler gelir ise, pek memnûn olurum. *Bahâr-ı Dâniş*'in cild-i sânîsi basıldı ise, lutfen Hacı Efendi'nin kâimbirâderine veriniz; cild-i evvelin bekâyasını dahî..

Leffen gönderdiğim pusuladaki eşyâyı bi'eyy-i hâl gelecek postaya beklerim; pek mühim yerlerden sipâriş olundu; canım birâder, beni utandırma! Kabûl edeceğinizi bilsem, parasını da gönderirdim; nekadar mühim olduğunu ândan anlarsınız. Bâkî selâm ve uhuvvet..

Birâderin,
KEMAL

HÂŞİYE— *İrfan Paşa Mecmuası*'na, bir şiddetli muâhaze yazıyorum; gelecek postaya yetişir.

CXXVII.

Kemal'in, Veys Paşa'nın Kıbris mutasarrıflığından azli üzerine, onun ma'iyyetinde çalışan Mustafa Efendi'nin ayrılacağı şâyiasından endîşe ettiğini, bundan önceki bir mektubundan öğrenmiştik [1]. Aşağıdaki mektuptan Mustafa Efendi vâsıtasıyle âile ve ahbapları ile haberleştiği ve onun Magosa'dan gitmesi yüzünden

[1] Bk., mektup, nu. 86.

mektuplaşma mes'elesinin güçleştiği anlaşılıyor; hattâ bu münâsebetle Zeynü'l-Âbidin Reşid, Magosa'da sürgün olarak bulunan Şeyh Ahmed Efendi'ye bir mektup yazarak, Kemal ile ne tarzda mektuplaşabileceklerini sormuştur. Magosa'ya gelen uşağı İsak ile Mâhir Bey'e adres göndermiş, Veys Paşa'ya yolladığı mektupta da, ne tarzda muhâbere edeceklerine dâir izahat vermiştir; her hâlde aşağıdaki mektubunun kaybolması ihtimâlini düşünerek, bu mes'ele üzerinde daha fazla durmaz.

Mektup, Kemal'in Magosa'da iken hangi vâsıtalar ile muhâbereyi te'min ettiğini, Veys Paşa'nın buradan ayrılması üzerine, bu hususta uğradığı güçlüğü aydınlattığından mühimdir.

Veys Paşa, 1873 Kasım, veya Aralık ayında İstanbul'a dönmüş, onun azlinden az sonra husûsî kâtibi Mustafa Nâilî Efendi de İstanbul'a gitmiştir. Bu delillere dayanarak, aşağıdaki mektubun, 1874 'de yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 17).

127. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

?. ?. 1874

Birâder,

Bu hafta mektup alamadım. Yalnız Şeyh Ahmed Efendi'ye bir mektup yazmış ve bana bundan böyle ne vâsıta ile mektup göndereceğinizi suâl etmişsiniz. Ben ise, Mustafa Efendi'nin infisâlinden dolayı, mektupların nasıl gönderileceğine dâir pedere tafsilât vermiş idim. Zannederim o mektuplar, posta gününe kadar elinize geçmemiştir. Şimdiye kadar mektupları almış olduğunuza iştibâh etmem; ma'mâfih geçen posta İsak ile Mâhir Bey'e adres göndermiş idim. Şimdiye kadar mektupların ne sûretle gönderilmesi lâzım geleceğini, elbette öğrenmişsinizdir. Mektup da ihmâl etmeyin; pek sıkılıyorum.

KEMAL

CXXVIII.

Kemal'in Magosa'da bulunduğu sırada, İstanbul ile muhâberesi bir ara sekteye uğramıştır. O, mektuplarını bir tüccara gönderiyor, tüccar da Karabet'e havâle ediyor, nâmına gönderilen kimse bunları Karabet'ten alıyordu. Kemal'in mektuplarını, üveği kardeşi Nâşid Bey, Karabet'ten istemiş, fakat Karabet, ben nâmıma gelen mektupları veremem diyerek, Nâşid Bey'in bu isteğini yerine getirmemiştir. Bunun üzerine Nâşid Bey, doğrudan doğruya tüccara başvurarak, Kemal'in gönderdiği mektupları açmış, istediklerini yerlerine vermiş, bâzılarını da gönderilen şahıslara teslim etmemiştir. Bunun üzerine tüccar ile Karabet'in de arası açılmış, tüccar Nâşid Bey ile berâber gelin, ikiniz mevcut iken mektupları vereyim demiş, fakat Karabet, istersen bana, istersen ona ver, ben berâber gelemem demiştir. Nâşid Bey'in, babası Mustafa Âsım Bey tarafından pek çirkin bulunan hareketi, Kemal'in yazdığı mektupların uzun zaman ele geçmemesine sebep olmuş, biraz da muhâbere işini yoluna koymak için Nûrî Bey Magosa'ya gönderilip işin iç yüzü anlatılmağa mecbur kalınmıştır. Bunları, 11 Ağustos 1290 (23 Ağustos, 1874) tarihli mektubunda Kemal'e yazan Mustafa Âsım Bey, bundan böyle mektuplarını tüccara değil, Karabet'e, veyâhut Fâik Efendi'nin verdiği adreşe, yâhut doğrudan doğruya Fâik Efendi'ye göndermesini bildirir[1]. İşte Kemal'in aşağıdaki mektubunda, gerek babasının, gerek Z. Reşid'in gönderdiği mektupların eline geçmemesinden bahsi, her hâlde üzerinde durduğumuz sebepler ile alâkalıdır. Bu mektuptan, Z. Reşid'e gönderilen mektupları, Kıbris'te iken Veys Paşa'nın maiyyetinde çalışan husûsî kâtibi ve Veys Paşa'nın azlinden sonra İstanbul'a dönen Mustafa Nâilî Efendi'nin adamı Hasan Efendi'nin de götürdüğünü öğreniyoruz.

Bu mektup, Kemal'in Magosa'da bulunduğu sırada, âilesi ve dostları ile haberleşmesinin ara-sıra nasıl güçlüklere uğradığını aydınlattığından kayde değer.

Tarihsiz olan bu mektubun, bir evvelki mektup gibi, 1874'de yazıldığını sanıyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından (*Edebiyat Kumkuması*, s. 15) neşredilmiştir.

128. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

?. ?. 1874

Birâder,

Geçen hafta pedere gönderdiğim mektup her neden ise vâsıl olmamış. Şimdiye kadar vâsıl olmuş olacağında şüphe yoktur. Bilmem, Edirne'ye mi gitmiştiniz; yoksa, Mustafa Efendi'nin adamı, sizi mi vaktiyle bulamadı? Her ne hâl ise.. Her posta ile, sizden de mektup isterim; hem de mufassalca havâdis yazmalı... Fıransızca bir mesel vardır : Devlet gazabı, ahbap korkutmaz imiş.. Bâkî duâ..

KEMAL

[1] Mustafa Âsım Bey'in bu mektubu kendi el yazısı ile ve Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 709).

CXXIX.

Kemal aşağıdaki mektubunu Kıbris Mutasarrıfı'na göndermiştir. Magosa'ya gideliberi bütün işlerinin idâresini Mustafa Âsım Bey'in bahçevanı ve sık-sık İstanbul'dan buraya gönderilen Nûrî'ye bırakmıştır; bu vaz'iyetten nâdimdir; çünki uşak eline işlerin terkedilmesi neticesi, Nûrî, ikibin kuruştan ziyâde borç bırakmıştır. Gözlerini tedâvî eden Cerrah Mehmed Efendi'ye icâbeden ücreti veremediği gibi, borçlu olduğu kimselere karşı da mahcuptur; bu sebeple muhâtabından borç istemektedir.

Kemal'in gözlerinden rahatsızlığı 1874'dedir; bu i'tibarla aynı sene zarfında yazıldığını tahmin ettiğimiz mektubun muhâtabının Nazif Paşa olduğunu sanıyoruz. Mektup, Kıbris Mutasarrıfı tarafından alakonulmamış, "Bu tezkireceğiz sizde hıfzı lüzumlu olduğundan reddederim" cümlesi ilâve olunarak, iâde edilmiştir. Kemal'in elyazısı ile olan mektubun klişesi ve yeni harflerimize çevrilen metni, Kıbrisli Kaytazzâde Nâzım Efendi'nin dosyasından faydalanılarak, M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 550, 561).

129. NAZİF PAŞA'ya

?. ?. 1874

Ma'rûz-ı muhlis-i mütehassıslarıdır ki,

Uşak eline teslîm-i umûr etmek, nihâyetinde nedâmeti mûcib-oluyor. Bendeniz buraya geleli akçeyi, her işi Nûrî'ye bırakmıştım. Nâzenîn, hiç aklımın eremeyeceği bir hisap ile burada ikibin kuruştan ziyâde borç bırakmış ve gûya canım sıkılmamak için bendenize söylememiş.. Bundan başka keyifsizliğimdenberi Cerrah Efendi'ye de birşey veremedim. Gerek ândan ve gerek ashâb-ı matlûbtan pek mahcup olmakta bulunduğumu ve istikrâz için dahî zât-ı âlîlerinden başka bir merci'im olmadığını arzederim. Bâkî ferman efendimizindir.

N. KEMAL

CXXX.

Kemal, belki bir ihtiyat eseri olarak adlarını yazmadığı dostlarından ve babasından bu hafta mektup alamadığı için, bu hususta duyduğu zevkın, ancak Z. Reşid'in mektubuna inhisar ettiğini yazıyor. Havaların rutûbetli gitmesi, a'sâbı üzerine fenâ te'sir ettiğinden, yazmağa başlamış olduğu dört-beş kitabı da bitirememiştir. Z. Reşid'den istediği *Vâkıdî* henüz gelmemiştir; listesini gönderdiği kitaplar ile birlikte, bunun da acele yollanılmasını istiyor.

Al-Vâkıdî Ebû 'Abdu'llāh Muhammed b. Ömer (H. 130-207), meşhur bir

Arap tarihhcisidir ve İslâm tarihi sâhasında pek çok eserleri vardır [1]. Kemal'in bu ve başka mektuplarında istediği, fakat kitabın ismini yazmadığından. Vâkıdî'nin hangi eserini kasdettiği anlaşılamıyor. Magosa'ya gönderilmesini istediği bir başka eser de, XVII. asır Anadolu Dîvân şâirlerinden Fehîm'in şiir mecmuasıdır. Fehîm, Tanzimat devri şâirlerinden bilhassa Leskofcalı Gālib, Hersekli Ârif Hikmet, Namık Kemal üzerinde şiirlerinin te'siri görülen bir şahsiyettir [2]. Kemal'in Fehîm'e yazdığı nazîrelerin sayısı da, oldukça kabarık yekûn tutar [3]. Ziya Paşa, *Harâbât Mukaddimesi*"nde Fehîm'i zikretmez; Kemal, *Ustâdlarî unutma öyle* * *Bir beytine gel nazîre söyle* beytini, Ziya Paşa'ya bu gibi unuttuğu şeyleri hatırlatmak gāyesi ile yazmıştır [4]. Kemal'in başka mektuplarında da, Fehîm'e dâir notlarına rastlarız; Ebüzziya Tevfik'e, *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmânîye* hakkında yazdığı mektubundaki, "Nef'î devrinde zuhûr eden şâirlerden Nâilî'nin, Fehîm'in, Neşâtî'nin, Âlî'nin, Cevrî'nin, Mezâkî'nin dîvânlarına mürâcaat edebilirsin. Âlî belki bulamayacağın derecede rağbetten sâkıttır; Neşâtî kezâlik.. Fehîm'de intihap edecek beyit bulabilirsin" ifâdesinden de, Fehîm'e verdiği kıymet anlaşılır [5].

Fehîm Dîvânı'ndan başka, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kavâ'id-i Osmânîye*'sini [6], Askerî Mektepler Nâzırı Süleymean Paşa'nın Harbîye mektebinde münşeât hocalığı sırasında yazdığı *Mebânîü'l-İnşâ* adlı edebiyat kitabını [7], Hafız Osman tab'ı bir *Kur'ân-ı Kerîm*, bir âyet, bir kenar basma, takvim ve sâl-nâmeler de istemektedir. Fâtih'in, İstanbul'u fethinden bahseden *Bârika-i Zafer* [8] ile, İslâm büyüklerinin hâl-

---

[1] Prof. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İst., Millî Matbaa, 1926, s. 109.— İ. Horovitz, *İslâm Ansiklopedisi*, *Vâkıdî* maddesi.

[2] Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Fehîm-i Kadîm Dîvânı*, önsöz, İst., Kanaat Kitabevi, 1934, Millî Kütüphâne Edebiyat Serisi, Nu. 27.

[3] Sa'deddin N. Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., İnkılâp Kitabevi, 1941, s. 61, 78, 82, 84, 90, 102, 108, 109, 111, 130, 136, 160, 163, 195, 197, 214-216, 219, 225, 229, 230, 236. Müellifin nazîre diye işâret ettiği bu yirmidört gazelden ancak dördünde Fehîm'in adını kaydeden Kemal, diğerlerinde ona nazîre yazdığını tasrih etmez; fakat kāfiyelerin aynı oluşu, tedâ'îlerde iştirâk meydana getirdiğinden, bu şiirler ile, Fehîm'in aynı kāfiyedeki gazelleri arasında mânaca da bir yakınlık vardır.

[4] Sa'deddin N. Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, s. 268.

[5] *Kemal Bey'in Bir Mektubu*, *Mecmua-i Ebüzziya*, Gurre-i Safer, 1298, nu. 10, s. 296.

[6] Cevdet Paşa bu eserini 1266-67 (1849-51) yılları arasında Bursa'da bulunduğu sırada ve Fuad Paşa ile birlikte yazmıştır (Fatma Aliyye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, İst., Kanaat Kitabevi, 1332, s. 56 v. d. d.). Bu eser, H. Kellgran tarafından Almanca'ya çevrilmiştir (Bk., *İslâm Ansiklopedisi*, *Cevdet Paşa* madd., Âlî Ölmezoğlu).

[7] Mekteb-i fünûn-ı Harbiye-i şâhâne Matbaası, c. I., 1289, c. II., 1294.

[8] Kemal'in bu eseri ilk önce *Evrāk-ı Perîşân* dâhilinde ve basım tarihi kaydedilmeyerek Beyoğlu'nda Ahmet Midhat Matbaası'nda tab'edilmiş, sonradan birçok def'a neşredilmiştir.

tercemelerinden ibâret olan kendisinin eserlerini de, yukarıda hakkında izahat verdiğimiz kitaplarla birlikte ve Mogosa'da bulunan Yüzbaşı Ahmed Nâfiz[9] vâsıtasiyle gönderilmesini yazıyor.

Bu mektup bize, Kemal'in Magosa'da iken hangi kitapları İstanbul'dan ve ne maksad ile getirttiğini aydınlattığından mühimdir; yazmakta olduğundan bahsettiği dört beş-eserinin adlarını da kaydetse idi, daha fazla ehemmiyet kazanmış olacaktı.

Tarihsiz olan bu mektubun Magosa'dan gönderildiği, muhteviyâtından anlaşılmaktadır. Veys Paşa, 1874 Aralık'ında Filibe Mutasarrıflığı'na ta'yin edilmiştir; Kemal, "Pederimizin me'muriyetine fevka'l-gāye memnun oldum" cümlesi ile bu ta'yini kasdetmiş olabilir; bu ipucuna dayanarak, mektubun 1874 Aralık'ında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 31).

130. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

?. XII. 1874

Birâder,

Mektubunuzu aldım. Bu posta pederden ve sâir muhâbereye mu'tâd olanlardan mektup alamamıştım; telezzüzüm, yalnız senin mektubuna inhisâr etti. O cihetle, her vakitten ziyâde memnun oldum. Geçenki posta vapuru, Beyrut ile Kıbris arasında tâ Pazar gününe kadar teahhur etmişti; İstanbul'a geç gelmesine sebep odur. Elbette şimdiye kadar o mektuplarımı da almışsınızdır. *Vâkıdî*'yi gönderecek idiniz; gelirse memnun olurum. Elimde başlanmış dört-beş kitap var; havaların rutûbeti cihetiyle sinir za'fını bütün bütün üzerimden atamadığımdan bitiremiyorum. Birkaç kitap isteyeceğim; postanın avdetinde beklerim. Âdeta Ahmed Efendi nâmına postaya verir gönderirsiniz. İşte istediğim kitapların pusulası :

Fehîm Dīvānı[10] 1, *Kavâ'id-i Osmânîye* 1, *Mebânîü'l-İnşâ*, takım2, *Evrāk-ı Perīşān*, takım 1, *Bârika-i Zafer* 1, *Kelâm-ı Kadîm* (Hâfız Osman basması) 1, diğer âyet bir kenar basma..

[9] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2651, 9 Zilkı'de, 1291/18 Kânunıevvel, 1874.

[10] Z. Reşid, Kemal'e hitâbeden tarihsiz mektubunda (Türk Tarih Kurumu, nu. 721), *Harâbât* münâsebetiyle Fehîm'den de bahsederek, "Ziya'nın *Harâbât*'ını aldım. Ânı da İsak ile göndereceğim. 'Eski Fehîm'i *Harâbât*'a niçin dercetmemişsiniz?' diyerek Ramazan'da sergide vukū' bulan suâlime Ziya yâdigârı ne dese beğenirsiniz? 'Şâir değildir de ânın için..' dedi" izâhâtını verir. Kemal'in *Fehîm Dīvânı*'nı, Fehîm'in şâirliğini aydınlatan misâller seçmek için istemiş olması muhtemeldir.

Pederimizin memuriyetine fevka'l-gāye memnun oldum. Gidecekleri yerden memnun olacaklarında şüphe yoktur. Ahmed Efendi'nin verdiği mektup leffen gönderildi; iktizâsının icrâsı, himmetinize tevekkuf eder. Bak, az kaldı unutacaktım; birkaç takvim ile, birkaç sâl-nâme isterim. Gazete irsâlini de unutmamalı..

Kardeşin,
KEMAL

CXXXI. — CXXXII.

Kemal'in Magosa'da bulunduğu sırada, Recâîzâde Mahmud Ekrem, 1874 (1291)'de *Mes Prisons Tercemesi*'ni neşretti[1]. Eser, İtalyan şâirlerinden Silvio Pellico (1788-1857)'nun *Le Mie Prigiono* adlı ve mahbes hâtıralarını muhetevî manzum eserinin Fıransızca tercemesinden dilimize nesren çevrilmiştir. Silvio, XIX. asırın başlarında bilhassa İtalya'da çok inkişaf eden Carbonarism cereyânı prensiplerine bağlı, bu fikirleri yayan cemiyete dâhil bulunması sebebiyle tevkif edilerek habse atılmıştı. Kemal, Silvio'nun bu eserinde kendi Magosa hayatını hatırlatan izler bulmuş, Ekrem Bey'in tercemesi hakkındaki tenkidlerini ona hitâben mektup tarzında yazarken, Magosa hatıralarını da yer yer nakletmiştir[2].

[1] *Mes Prisons*, par Silvio Pellico, *Meprizon Tercemesi*. c. 1., ilk basılış, İst., Tasvîr-i Efkâr Matbaası, 1291, 280 sayfa.

Bu tercemenin birkısmı kitap hâlinde basılmadan önce *Terakkî* gazetesinde tefrika edilmiştir (Nu. 205-363, 10 Cemâdâ 1., 21 Şa'ban 1286—18 Ağustos-26 Teşrinisânî, 1869 v. d.).

[2] Muâhazenin Kemal'e âit hâtırat kısmı bir mukaddime ile *Ülkü* mecmuasında, tarafımızdan neşredilmiştir (C. XVI, nu. 94, Birincikânun, 1940). Recâîzâde M. Ekrem, Kemal'e Midilli'ye gönderdiği 31.XII.1879 tarihli mektubunda (Kendi el yazısı ile nüshası Türk Tarih Kurumu'ndadır, nu. 69), "Benim *Mes Prisons* tercemesine yazdığın muâhazenin nüshası bendekine münhasir iken, şuna buna verdim, aynını aldılar; bu gün pek çok kimsede nüshası mevcut, ne lâzım gelir; bi'l-'akis şu fayda hâsıl olur ki halk sana munsif der, ben de bundan böyle yazacağım şeylerde ândaki münâsebetsizliklerden kalemimi berî bulundurabilirsem, 'Âferin, üstâdının irşâdına kābiliyyet isbat etti derler, değil mi?' diyor ve *Ta'lim-i Edebiyat*'a o muâhazeden de bâzı parçalar alacağını, "Magosa'ya giderkenki meşhûdâtının tasviri"nin bu parçalardan biri olacağını kaydeder. Mâhir Bey'in Kemal'e hitâbeden 2 Mart, 1876 tarihli mektubunda (T. T. Kurumu, nu. 728) da, bu münâsebetle şu bilgiye rastlarız : "*Mes Prisons* hakkında yazmış olduğun mülâhazâtı okudum. Magosa sergüzeştini yazacağını ve lâkin hikâye olarak mı, veya tiyatro sûretinde mi yazacağına henüz karar vermediğini gördüm. Sakın, birşey yazarsan tiyatro yolunda yazma; çünki rast gelen çocukların tiyatro diye deli saçması gibi yazdıkları tiyatrolardan halka o kadar nefret gelmiş ki kimse tiyatro okumuyor".

Mes Prisons Muâhazesi önce *Mecmua-i Ebüzziya*'da neşredilmiştir. Bu neşirde Kemal'in Magosa hâtıralarının mühim kısmı, hattâ bâzan *inkılâb* v.b. kelimeler bile çıkarılmış, eserin hemen hemen terceme muâhazesine âit kısımları basılmıştır[3]. Meşrûtiyet'ten sonra aynı mecmuada tam şekli kısmen tefrika olunmuş, ayrıca kitap hâlinde basılmamıştır[4].

Aşağıdaki mektuplardan ilki *Mes Prisons Muâhazesi*'nin baş kısmında yer almaktadır. Kemal, *Mes Prisons*'u, R. Ekrem'in diğer eserleri ile mukâyese edince kıymetsiz bulmuştur; fakat ta'rizlerinin mütercime değil, Silvio'ya âit olduğunu, onun nedâmetini, ağlayacak derecede za'f göstermesini bir vatan-pervere yakıştırmadıdığını ilâve ediyor. Tercemeyi seci'lere, zincirleme terkiblere yer verilmesi, ilk ve son bahisler arasında dil bakımından müvâzene bulunmaması bakımından beğenmiyor. Kendisine yeni bir eseri olduğundan bahseden dostuna, terceme değil, te'lif eserler kaleme almağı tavsiye etmektedir.

Kemal'in, R. Ekrem ve eseri hakkında bâzı mülâhazalarını ihtivâ eden bu mektubunun müsveddesinin klişesi kendi el yazısı ile, Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'ndan alınarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir; klişe oldukça bozuktur; bu sebeple bir-iki yerini okumak mümkin olamadı (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., İstanbul-Millî Eğitim Basımevi, 1949, s. 320 v.d., klişe I.). Sondan ikinci paragraf, aynı müellif tarafından *Terceme Merhalesinde Resmî ve Husûsî Adımlar* başlıklı makâle dâhilinde de basılmıştır (*Tercüme Mec.*, c.v., nu. 25, 19 Mayıs, 1944). Tarihsiz olan mektubun, eserin neşredildiği 1874 senesinde yazıldığını tahmin ediyoruz.

Ebüzziya'nın *Mes Prisons Muâhazesi* neşirlerinin baş kısmındaki mektup, her iki tabı'da aynı, fakat Midhat Cemal'in neşrettiği klişeden farklıdır. Önce M. C. Kuntay, sonra Ebüzziya neşrini aynen tab'ediyoruz.

131. RECÂÎZÂDE MAHMUD EKREM'e

?. ?. 1874

Birâderim Ekrem'im Efendim,

Mektubunu aldım; teşekkür ederim. Teşekkür ederim ki o meşâgil-i tâkat-fersâdan bir saat kadar bile olsun vakit bulabilmişsin de, bana üç sahifecik bir mektup yazmışsın. Eğer o da gelmese idi, bayağı canım sıkılacak idi; vefâsız olmadığını bilmesem, dâimâ ..... hâlinde bulunmazdım.

[3] C. IV., nu. 45-47, Gurre-i cemâdâ I.—Gurre-i cemâda II., 1302. Nejdet Sançar'ın, R. Ekrem'in eserleri hakkındaki bibliyografya makâlesinde, bu basım gözden kaçmıştır (*Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. IV., nu. 2, 1955, s. 86).

[4] Yıl 31, nu. 129-134, 21 Muharrem, 1330-4 Rebi' I., 1330. N. Sançar'ın yazısında, mecmua numaraları, 129-132 gösterilmiştir (*Ayni yer*, s. 86); 133-34'üncü sayılarda da vardır.

Mes Prisons'u birkaç def'a okudum; sâir eserlerinden aşağı buldum; lâkin ta'rîzâtımın yüzde doksanı sana değil müellifi içindir. Acâip şey! O kadar meşhur bir şâir, bir sebatsız hareketini te'vîl için nekadar da fenâ bir teşbih bulmuş.. Politika mes'elesini, zahm-dâr-ı nigâhı olduğu mahbûbesine benzedip ândan sükût etmek ne demek? Varsın çektiği âlâmdan şikâyet etmesin; şikâyet etmek neden iktizâ ediyor? Her bahis şikâyet mi demektir?

Ya hele Silviyo'nun ağlamasına hiç aklım ermiyor.. Vatan yolunda dökülecek yaş, şehidân-ı hürriyetin yaralarından dökülecek kandan ibârettir. Hubb-i vatan gibi, gayret-i insânîyye gibi, yanmış, kömür kesilmiş gönülleri safvet ve metânet ile billûrlaştırarak elmas etmek şerefinden olan havass-ı gâibeye mâlik olanların gözünden, lisân-ı nedâmetin tecessüm etmiş bir cezâ-yı âcizânesi demek olan girye nasıl dökülür!

Terceme husûsunda birçok i'tirazlarım var; ez-cümle kâfiye-perverlik ziyâde. Bâzı nâ-ma'ruf ıstılahlar var. Tetâbû'-ı izâfât dahî bâzı yerlerde hadd-i cevâzı geçmiş. Bâ-husus ki, kitabın ibtidâsında olan mebhasler ile, sonunda olan mebhasler, bir lisân-ı edebte değil.. Evvelkileri biraz fasih edivermek, senin için güç birşey değil idi.

Mektubunun nihâyetinde yeni bir eserin olduğundan ve bana beğendireceğinden bahsetmişsin[5]; eğer eserin terceme ise, te'min ederim ki beğenmem; çünki kaleminin bu iktidârı ile berâber tercemeye hasr-i iştigâl etmek sana yıkışmaz.

Bu postalık bu kadar.. Bâkî gözlerini öperim. Tesvîdin mübeyyizine tabi'î selâm ederim, kardeşim efendim.

132. RECÂÎZÂDE MAHMUD EKREM'e

?. ?. 1874

Kardeşim Efendim,

Mes Prisons'u aldım; sâir eserlerinden aşağı buldum. Efkâr-i ahrârânesi senin mertebende bulunanlar için, doğru söz dokunaklı da olsa yine elbette müdâhaneden ziyâde makbûle geçer; ânın için muâhazeye ibtidâr ediyorum. Ta'rîzâtımın ekseri sana değil, müellifine

[5] R. Ekrem bu ifâdesi ile her hâlde, 1874 'de basılan *Vuslat*'ı kasdetmiştir.

âittir; çünki hemen bir dereceye kadar sergüzeştimin mir'ât-i in'itâfı olan öyle bir eserin mevzû'unu bir tarafa bırakıp da elfâzı ile uğraşmağa gönlüm kā'il olmadı.

CXXXIII.

Fâik Reşad Bey, Kemal'e gönderdiği bir mektubunda *Harâbât*'ın neşri üzerine Ziya Paşa hakkında bâzı mütâlea ve muâhazelerine yer vermiş, Ziya Paşa'yı büyük bir şâir zannettiğinden, "Meğer temyîze bile gayr-i muktedir ve Üsküdarlı Deli Hakkî kabîlinden âdî bir şâir" olduğundan bahsetmıştir İşte Kemal'in aşağıdaki mektubu, bu münâsebetle Reşat Bey'e gönderilmiştir.

Kemal'in Magosa'da iken Ziya Paşa'ya karşı duyduğu nefreti ifâde bakımından mühim olan mektubu, Reşad Bey tarafından neşredilmiştir. Tarihsiz olan mektubun, bir evvelki mektup gibi, *Tahrîb-i Harâbât*'ın yazıldığı sırada, 1874 yılı sonlarında kaleme alındığını tahmin ediyoruz.

Mektup metni, Fâik Reşad tarafından basılmıştır (*Edîb-i A'zam Namık Kemal*, İst., Cihan Matbaası, 1326, 29 v.d.).

133. FÂİK REŞAD BEY'e

?. ?. 1874

"... Ziya Bey Deli Hakkî kabîlinden değil, F... Paşa nev'indendir. Beyimizi bu kadar hürriyet-perverliği ile berâber dalkavukluktan bir türlü vazgeçiremedik. *Harâbât*'ı cem'etmekten maksadı edebiyatımıza hizmet değil, kasidelerini neşr ile Saray'a i'lân-ı hulûs ve ubûdiyyet eylemektir. *Harâbât* hakkında mütâleanâme yazmaktayım; hitâmında bir nüshasını da sana göndereceğim; ammâ benim için birkaç nüsha yazmak şartı ile..".

CXXXIV.

Nazif Paşa, 24 Şubat, 1874'de Kıbris mutasarrıflığına ta'yin edilmiş, fakat on ay sonra bu me'muriyetinden azledilmiştir[1]. Kemal aşağıdaki mektubunu bu münâsebetle yazmış olup, bu hâdise yüzünden Nazif Paşa'yı tesellî etmektedir. Azlin sebeplerine dâir duyduğu dedikodıları Nazif Paşa'ya naklediyor. Rivâyete

[1] Kıbris Mutasarrıflığı'nın, sâbık Tırhala Mutasarrıfı Aziz Paşa'ya tevcîhi (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2651, 9 Zi'lki'de, 1291/18 Aralık, 1874).

göre bu azli hazırlayanların başında Necib Paşa[2] ile Kayserili Ahmed Paşa[3] vardır. Birincisinin şikâyetleri, ikincisinin birtakım suçları örtbas etmesi dolayısiyle, Nazif Paşa aleyhindeki şeyler Abdü'l-'Aziz'e yetiştirilmiş, böylece azil hâdisesi meydana gelmiştir.

Nazif Paşa'ya, Namık Kemal, İstanbul'da dostluklarından faydalanabileceği iki kişiyi de tavsiye ediyor. Mâliye Nâzırı Yûsuf Paşa[4] ve Sa'dullah Bey[5]. Bir de recâsı vardır: Şeyh Ahmed Efendi'ye âit resmî bâzı işlerin İstanbul'da ta'kip edilmesi..

Bu mektup, Kemal'in Magosa'da bulunduğu sırada siyâsî mes'elelere dâir nasıl haberler aldığını, böyle işleri araştırmaktan duyduğu zevkı aydınlattığından kayde değer.

Mektup tarihsizdir. İfâdesinden, Nazif Paşa'nın azlini müteâkip, fakat henüz Magosa'dan ayrılmadan önce yazıldığı anlaşılıyor. Nazif Paşa Kıbris Mutasarrıflığı'ndan 1874 yılı Aralık ayında azledildiğine göre, bu tarihlerde yazılmış demektir.

Mektup, Kıbrisli Kaytazzâde Nâzım Efendi'den alınarak, Kemal'in el yazısı ile olmadığı kaydi ile, Midhat Cemâl Kuntay tarafından basılmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., 216 v.d.).

134. NAZİF PAŞA'ya

?. XII. 1874

Ma'rûz-ı bende-i minnet-dârlarıdır ki,

İnfisâl-i devletlerine teessüf buyurulmamıştır sanırım. İnsan için şu cezîre-i belâdan kurtulmak gibi câh-ı menzilet mi olur? Husûsiyle seciyye-i dirâyet ve kemâlât-ı devletlerine ikbâl kapısı meftûh olduğu mahall-i iştibâh değildir; hattâ İstanbul'un verdiği haberlere göre, hakk-ı devletlerinde yine Cezâyir-i Bahr-i sefid vâliliği söylenmekte imiş. O sahih çıkmasa bile, agleb-i ihtimâl yine hiç olmaz ise, o kadirde bir me'muriyetin 'an-karîb zuhûrudur. Sebeb-i infisâl Kayseri merkebinin çiftelerine, hâkim mes'elesinden dolayı Necib Paşa dey-

[2] Necip Paşa, Moralı Şeyh Necibzâde Sâmî Paşa'nın oğlu dâmad Necib Paşa.

[3] Kemal'in Kayseri merkebi demekle anlatmak istediği Kayserili Ahmed Paşa'dır. Kemal'in Magosa'ya nefyedildiği sırada Cezâyir-i Bahr-i sefid vâlisi idi. Bu mektubun yazıldığı esnâda, Şurâ-yi devlet'te a'zâdır (*Sicill-i Osmânî*, c. I., s. 304).

[4] Yûsuf Ziya Paşa. 15 Muharrem 1291 (4 Mart, 1874)'de Mâlîye Nâzırlığı'na ta'yin edilmiştir (Süreyya Bey, *ayn. esr.*, c. IV., s. 675).

[5] Es'ad Muhlis Paşazâde Sa'dullah Râmî Paşa (1838-1891), 18 Cemâdâ I., 1291 (3 Temmuz, 1874)'de, meclis-i vükelâya dâhil olmak üzre, Defter-i hâkânî Nezâreti'ne ta'yin edilmiştir (Süreyyâ Bey, *ayn. esr.*, c. III., s. 24 v. d.; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. IX., s. 1566 v. d. d.).

yusunun iftirāk-ı ferkı gayreti olduğunu haber verirler. Gerek birnicisinin nahīk-i-sâmi'a-çâk iştikâsı ve gerek ikincisinin sayha-i kerīhe-i tesvîlâtı, Beşiktaş'ta gunûde-i âram olan tıfl-ı pīl-endâmın mehd-i ulyâ-yi belâ-ender belâ-yi felek dīrengine kadar yetişmiş olduğundan bu bâdirenin o cihetle sâdir olduğu cümle-i tahkikattandır. Şu kadar var ki, böyle işlerde bu tarafın irâdâtı, hitâm-ı tasdī'ât ile mahdud olarak mâdem ki Efendimiz münfasıl ve bu cihetle nâhika-pīrâ-yı har-i müzeyyen ve zü'lkarneyn-i ma'kûsü'n-necâbet için maksat hâsıl olmuştur. Mübârekler her hareketlerinde yorgun merkep ve durgun öküz kabīlinden olduklarına göre, bulundukları vakfe-i âram-ı intikamdan ileri gitmeyecekleri ve hattâ isteseler de, gidemeyecekleri umûr-ı mücerrebe ve ma'lûmedendir. Bâb-ı âlî'ce ise, meziyyet-i celīleleri dâimâ mazhar-i takdir olageldiğini lâyıkı ile bilirim; binâenaleyh bu ma'zûliyetin merkep çiftesinden süreksiz ve öküz boynuzundan kısa birşey olduğunda hiç iştibâh etmem. Nev-zuhûrân-ı ikbâlden Mâliye Nâzırı Yûsuf Paşa ile, Defter-i hâkānî Nezâreti'nde bulunan Sa'dullah Bey, gerçekten kadr-âşinâ ve ehil-perver iki zât oldukları için ülfetlerinde pek çok fâide olduğunu sûret-i mahsûsada ihtâr ederim.

Buraca son def'a olarak Efendimiz'den birşey daha istirham edeceğim; o da, Şeyh Efendi için gönderilen inhâların, İstanbul'dan tervīcine inâyet ile, el-ihsân-ı bi't-temam kāidesine riâyettir. Dâimâ minnet-dâr-ı iltifât-ı seniyyeleri olduğuma i'timat buyurulsun. Bâkî..

Her 'āzmde tevfīk-ı Hudā yâverin olsun

Ol bâbta ve her hâlde emr-ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

CXXXV.

Kemal muhtelif mektuplarında *Mahlâs-nâme* adlı bir manzûme yazdığından, fakat bunu postaya yetiştiremeyeceğinden bahseder[1]; aşağıdaki mektubunun ifâdesinden, bunun medhiye tarzında birşey olduğu anlaşılıyor. Neşrinin mümkin olduğunu, fakat bu tarz eserlerin halk nazarında iyi bir te'sir uyandırmadığını, bu sebeple gazel neşretmenin daha uygun olacağını ileri sürüyor.

[1] Zeynü'l-Âbidin Reşid Bey'in mahlâsı Bedī'dir; bu mahlâsını izah maksadı ile yazdığı, "Hasbe'l-uhuvve zôr-ı bâzu ile Kemal Bey'den ahīren ahz-ü istihsâl olunan *Mahlâs-nâme*'deki mahlâs-ı müteşâirem" ifâdesinden (*Edebiyat Kumkuması*, s. 53), *Mahlâs-nâme*'nin nasıl bir eser olduğu anlaşılıyor.

Z. Reşid, Kemal'den, Magosa'ya berâberinde götürmüş olduğu yazma *Leskofcalı Gālib Dīvānı*'nı, bastırmak üzre istemiştir; muharririmiz bu *Dīvān*'ın bastırılmasını memnunluk ile karşılayor; çünki Gālib Bey'in şiirleri, eski tarzın en güzel örnekleridir, Dīvān şiirleri yolunda eser verenler, meselâ Deli Hakkî (1822-1895)[2] ve benzeri kimseler, kendi şiirlerinin nasıl kıymetsiz olduğunu anlayacaklardır.

Kemal, İrfan Paşa'nın şiir mecmuasına tenkīdini yollayacağını yazmıştı[3]; bunun bir kopyesinin, kendisine gönderilmesini yazıyor. Yine Z. Reşid'e yollamış olduğu *Tahrīb-i Harâbât* müsveddelerinin de çoğaltılarak, bir nüshasının gālibâ, Sultan Murad'ın lalası Divrikli Topal Süleyman Ağa'ya verilmesini istemektedir. Recâları arasında, Harbiye mektebinin neşriyâtından *Fenn-i Hisap risâlesi* ile, *Usûl-i Defterî* hakkındaki kitabın gönderilmesi de vardır.

Mektubun hâşiye kısmında adı geçen Nef'î, Magosa Malmüdürü'dür. Kemal'in mektuplarında ismine sık-sık-rastladığımız Lala Mustafaoğlu Hasan Nef'î'nin, Kemal'e Magosa'da bulunduğu sırada pek çok hizmetler ettiği, onun yüzünden meşakkatlere katlandığı, Feride Hanım'a gönderilen bir mektuptan anlaşılıyor[4]. Nef'î'nin *Felâket* isimli bir tiyatro eseri de vardır. Bu eseri Kemal tashih etmiş ve bastırılması için Zeynü'l-Âbidin Reşid'e İstanbul'a yollamıştır[5].

Bu mektup Kemal'in Leskofçalı Gālib Bey, Deli Hakkî, İrfan Paşa'ya muâhazesi, *Tahrīb-i Harâbât* hakkında fikirlerini ihtivâ ettiğinden mühimdir; sonuncu eserin bir nüshasının da, Süleyman Ağa vâsıtasiyle Murad V.'a takdim edildiğini öğreniyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 12). Leskofçalı Gālib Bey'in *Dīvân*'ından bahseden kısmı —nereden elde edildiği kaydolunmaksızın— İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal tarafından da basılmıştır (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., Öztürk Matbaası, 1932, s. 446).

[2] Üsküdarlı Hakkî Bey, yaşadığı devrin eski tarzı müdâfaa edenleri tarafından hakkında sitâyişli yazılar kaleme alınan ve *Nef'î-i zaman* denilen bir şâiridir; hicvīyeleri ile şöhret kazanmıştır. M. Kemal İnal, "1270'de aklına hiffet gelerek, 1282 senesine kadar oniki sene bî-hûş kaldıktan sonra, aklı avdet eyledi" diyor (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., Öztürk Matbaası, s. 481-89). Kemal'in Üsküdarlı Hakkî'ya dâir menfî düşüncelerine, bir başka mektubunda da rastlarız (Bk., *İndeks*).

[3] Bk., mektup, nu. 126.

[4] Kemal'in bu mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 524). Kemal, Magosa'dan İstanbul'a dönüp, Şûrâ-yi devlet'te çalıştığı sırada Hasan Nef'î Efendi'yi yanına almış, birçok yazılarını da ona yazdırmıştır (Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2780, 31 İkincikânun, 1932).

[5] *Felâket*, beş fasıl tiyatro oyunu, İst., 1292.

135. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. ?. 1874

Birâder,

Geçen posta ile olan mektubun da geldi. Beş-on gündenberi, havalar pek fenâ gittiğinden yazı ile uğraşamıyorum; ânın için *Mahlâs-nâme*'yi yetiştiremedim. *Mahlâs-nâme* bittikten sonra neşri, pekâlâ olur; fakat gazel neşretmeli! Medhiye neşrinin, efkâr-ı cedîd ashâbına karşı soğukluğunu bilirsin. Gazel de parlak ve yeni yolda birşey olmalı.. Dur bakalım; *Mahlâs-nâme* ile berâber, nazîre söylemek için bir de gazel gönderebilir miyim?

Gālib Dīvānı basılır ise, mûcib-i memnûniyet olur. Deli Hakkî'lar, falanlar, eski yolda şiir nasıl söylenir imiş öğrenirler. *İrfan Paşa Muâhazesi*'nden bir nüshacık da bendeniz isterim.

Benimle görüşmek için buraya gelmekte hiçbir mahzur yoktur; fakat o kadar külfete değmez. *Tahrīb*'in beri tarafa verilmesinde beis yok ise de, hiçbir mânâ ve münâsebet göremem; yine re'y senin.. Süleyman Efendi'ye muâhazât'ın i'tası münâsip olur. Ha; ... Bana Mekteb-i harbiye'nin *Fenn-i Hisap risâlesi* ile, *Usûl-i Defterî'ye* dâir bir zamandanberi neşrolunmuş olan kitaptan bir nüsha gönderir misiniz? Pederimizin eteklerini öperim. Bâkî uhuvvet..

Kardeşin,
KEMAL

HÂŞİYE—*Gālib Dīvānı*'nı bastırmak için veresesinden istīzâna hâcet olmasa gerek; çünki *dīvān* tertip olunduğu zaman, ma'hud tevârüs nizam-nâmesi mevcut değil idi.

Nef'î'nin tiyatrosu, zâten benim tashīhimden geçmiştir. Asıl gönderilen nüsha ile tatbīkı ve sür'at-i tab'ı, himmetine muhavveldir.

CXXXVI.

Kemal, Magosa'ya nefyedildiği sırada Kıbris mutasarrıfı bulunan Veys Paşa'nın oğluna, yâni Zeynü'l-Âbidin Reşid'e gönderdiği aşağıdaki mektubunda, Kıbris'e âit a'şar mes'elesi üzerinde durarak, bunun âdeta rezâlet hâlini aldığından bahsediyor; bu münâsebetle Magosa kaymakamı Ârif Efendi hakkında bâzı dedi-kodıların yer aldığı mektubun ifâdesinden anlaşılmaktadır. Kemal, bu hususta bir fikir ileri sürmemekle berâber, dedesi Abdü'l-Latif Paşa'dan iltifat gördüğü için, kendisine iyi muâmele eden Ârif Efendi'den memnundur[1].

Veys Paşa'nın husûsî kâtibi Mustafa Nâilî Efendi'ye selâmlarını bildirmekle nihâyetlendirdiği bu mektubunu Kemal, İstanbul'a göndermiştir ve muhteviyâtından, Kıbris mutasarrıflığından ayrılan Veys Paşa'nın henüz bir yere ta'yin olunmadığı, İstanbul'da bulunduğu anlaşılıyor; Veys Paşa'nın, 1873 Kasım, veya Aralık ayında İstanbul'a döndüğünü gözönüne alarak 1874 'de yazıldığını tahmin ettiğimiz mektup metni, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından (*Taktuka*, Halep, 1327, s. 73) neşredilmiştir.

136. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. ?. 1874

Birâder,

Mektubunuz geldi. Hediyelere teşekkür ederim. Pederimizin eteklerini öperim. Buranın ihâle-i a'şâr mes'elesi âdetâ rezâlete bindi; elbette tafsīlât oraca mesmu' olmuştur. Ârif Efendi'nin idârece olan fenâlığını bilmem; fakat, bizim büyük pederin iltifat-dīdelerinden olmak hasebiyle, bana pek ziyâde hüsn-i muâmele ediyor.

Mustafa Nâilî Efendi'ye selâm ederim; niçin mektup yazmıyor. Ben topu şehir tarīkı ile iki mektup almış, cevaplarını da yazmış idim. Bâkî duâ..

Kardeşin,
KEMAL

[1] Kemal, Ârif Efendi'nin resmî bâzı yazılarına yardım etmiş, onun ağzından, Magosa limanı hakkında bir lâyiha da kaleme almıştır (Bu hususta īzâhat için, bk., Midhat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 374 v. d.).

CXXXVII.

Kemal, Zeynü'l-Âbidin Reşid'e yazdığı bir mektubunda takvim ve sâl-nâmeler istemişti; bunların gönderildiğine seviniyor. *Harâbât*'a dâir yazacağı tenkid için, *Dîvân*'ını istediği meşhur Arap şâiri Hassân'ın şiirlerini görmeyen Ziya Paşa'nın Arap şiirleri üzerinde Z. Reşid ile konuşmasını garip bulur. Ziya Paşa'nın *Harâbât Mukaddime*'sinin Türk şâirlerinden bâhis kısmındaki,

İstanbul‿iken makarr-i irfân
İstanbul‿iken mutâf-i büldân

Yaptī iki taşralī bu hâli
Van'lı birisī, birī Rehā'lı

Ya'nī biri Nef'i-ī suhan-ver
Hem dīgeri Nâbi-ī muammer

beyitlerini gözönüne alarak, Hasankal'e'li olan Nef'ī'yi Van'lı göstermesine hayret etmektedir; müellifin bu mısra'larına,

Ey vâkıf-ı her mekânı Rûm'un,
Bir ādı da Van mı Erzurūm'un

beyti ile cevap verir [1]. Kemal, Ziya Paşa'nın *Harâbât*'a,

Yaradī kendisinē saltanat-ī Osmânî,
Zâtınā dense sezâ şâh-i cihân-ī sânî

gibi kendisine âit beyitleri de aldığını kaydederek, *Tahrīb-i Harâbat*'ta, "İhtimâl ki nedimlik maksadına yine nâil olursunuz" der [2]; Yine Ziya Paşa'nın Âlî Paşa için yazdığı,

Yalvardım, i'tizâr-ü tezarru'lar‿eyledim
Aslā tegayyur‿etmedi kīn-ü husûmeti

beyti ile, vaktiyle aynı şahıs aleyhinde kaleme aldığı *Zafer-Nâme'yi* hatırlatır [3].

İşte Ziya Paşa'nın, bu gibi hakāretlerinden dolayı Kemal'e hiddetlendiği, aşağıdaki mektuptan anlaşılıyor. Ziya Paşa'nın bu münâsebetle, "Benim Kıbris'e gitmeğe niyetim yok!" dediğini Z. Reşid Kemal'e yazmış olmalı ki, Kemal, bu sözünü, dalkavukluğu hakkındaki ta'rizlerine bir cevap olarak, veya kendisinden *Harâbât*'a metin almayışına bir ma'zeret göstermek için söylediğini kabûl etmektedir.

Kemal yine evvelce yazdığı bir mektubundaki, "Ziya Paşa, *Harâbat*'a öyle bir muâhaze yazıldığını nereden işitmiş" sözünden, Zeynü'l-Âbidin Reşid'in gücendiği mânasını çıkarmıştır; aşağıdaki mektubunda, böyle bir cümleyi, eserinin o kadar

[1] *Tahrīb-i Harâbât*, İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1304, s. 30.

[2] *Aynı esr.*, s. 70.

[3] Bu kısımda birçok yerlerin siyâsî ve şahsî mes'elelere dokunduğundan neşredilmediğini, Ebüzziya Tevfik not olarak kaydetmiştir (*Aynı esr.*, s. 133 v. d.).

çabuk şöhret bulmasından duyduğu hayreti anlatmak için yazdığını izah etmektedir. Evvelki mektuplarında göndereceğini va'dettiği İrfan Paşa'nın şiirlerine dâir mu'âhazesini yolluyor ve bu risâlesinin basılabileceğini umuyor. İrfan Paşa'nın şiirlerini çok mübâlegalı bulan Kemal, İrfan Paşa'ya yazdığı tenkīdinde, mübâlega san'atinin insanı nekadar mantıksızlığa düşürdüğünü anlatmak için, XVII. asır. münşîlerinden ve zincirleme terkipler kullanarak ağır bir dil ile yazan Veys'înin, *Siyer* adlı eserinin mukaddimesinden birkısım almıştır; fakat yanında *Siyer* bulunmadığından, bu metnin, Z. Reşid tarafından ilâvesini istiyor. Z. Reşid, Kemal'in bu arzusunu da yerine getirmiş, risâlede boş bıraktığı yere *Siyer*'den alınması gereken metni yazmıştır [4].

Gerek Ziya, gerek İrfan Paşa'nın eseri için yazdığı tenkīdi tamamlayan Kemal, aşağıdaki mektubunun sonunda, Kânî Paşazâde Rif'at Bey'in *Hukūk-ı Umûmîye* adlı eserini isteyerek, henüz bu kitabı görmeden, "Beyimizin ensesinde boza pişirmek īcap ediyor" diyor. Kânî Paşazâde Rif'at Bey, *Hukūk-ı Umûmîye*'yi hocası Pradié Fodéré'nin *Principes Généraux de Droit de Politique et de Legislation* (Paris, 1869) adlı eserinden Türkçe'ye çevirmiş, birkısmını Paris'te (1285) bastırmıştır. Eserin iki cildden ibâret olan diğer tab'ı *Hukuk* adı ile 1873 (1290)'de yapılmıştır. Kemal'e bu eseri de, Z. Reşid'in gönderdiği anlaşılıyor; eser hakkındaki tenkidlerini yazmış ve Magosa'da bulunduğu sırada neşretmiştir [5]. Süleyman Nazif, Kemal'in bu tenkīdi münâsebetiyle Ebüzziya'ya yazdığı bir mektubunda, "Kânî Paşazâde Rif'at Bey merhumun, nev'i miyânında bu gün bile güzīde ve belki yegâne bir kitap olan *Hukūk*'una dâir —gālibâ *Muharrir* mecmuasında görmüş olduğum— bir muâhazenâmeyi, akl-ı kāsīrim, hak ve insafa pek muvâfık bulmamıştı [6]" der. Ebüzziya Tevfik'in buna verdiği cevap, Kemal'in i'tirâzının en mühim cihetleri Rif'at Bey'e değil, eserin müellifi Pradié Fodéré'ye âit olduğudur [7]. Kemal'in mektup tarzındaki bu muâhazesini de ileride neşredeceğimizden, ancak aşağıdaki mektupta mevcut bir kaydini aydınlatmak için şimdilik bu kadar bilgi vermeyi yeter buluyoruz.

Biraz sonra neşredeceğimiz mektup, Kemal'in, Ziya ve İrfan Paşa hakkında bâzı düşüncelerini gösterdiğinden, onların ve Kânî Paşazâde Rif'at Bey'in eseri hakkında yazdığı muâhazelere dâir notlarını ihtivâ ettiğinden mühimdir. Kemal, 1874'de yazdığını tahmin ettiğimiz mektubunda, gelecek postaya İrfan Paşa'nın şiir mecmuası için yazdığı muâhazeyi göndereceğini yazıyordu (Bk., nu. 126, 135'inci mektup); muâhazeyi gönderdiğini kaydettiği aşağıdaki mektupbunu da 1874'de yazdığını zannediyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiş (*Edebiyat Kumkuması*, s. 20), buradan alınarak, Mustafa Nihad Özön'ün *Metinlerle Muâsır Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde de basılmıştır (C. II., s. 184).

[4] *Namık Kemal Bey'in İrfan Paşa'ya Mektubu*, Ebüzziya Tab'ı, 1305, s. 16.

[5] *Muharrir Mecmuası*, c. I., cüz' 2, 3. *Mükâtibât-Siyâsîye* adı ile imzâsız basılmış, tamamlanmamıştır. İlk mektubun sonunda 29 Mart, 1875 (21 Safer, 1292) tarihi vardır.

[6] *Mecmua-i Ebüzziya*, 12 Cemadīe'l-evvelî, 1329, nu. 95.

[7] *Ayn. mec.*, 25 Cemadīe'l-âhirî, 1329, nu. 101.

137. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. ?. *1874*

Birâder,

Gönderdiğiniz sâl-nâmeler, takvimler geldi; memnun olduk. *Harâbât*'a müteallik Ziya ile muhâvere tuhaf.. Hassân'ın şi'rini görmeyen bir adamın, eş'âr-ı Arab'ı muhâkemeye kalkışmasına teaccüp olunmaz mı? Hele Bey'in, Hasan-kal'esi'ni Van dâhilinde kıyâs edişine ne diyelim? Mâbeyin kitâbetinden, mukarriplikten, musâhiplikten bahsedişimize, o derece hiddetin mânâsı ne olacak? Yalan mı söylemişiz? Yoksa, şi're müteallik olan bir bahiste mutlak yalan mı söylemeli imiş? Mektuptan, ilk yazılan nüshanın pedere verildiğine memnun oldum; o hâlde, Fâik Efendi'ye bir diğer nüsha i'tâsına hâcet yoktur. *İrfan Paşa Mecmuası*'na müteallik olan muâhazâtı, henüz bitiremedim. Parasızlık gâilesinden, birşey düşünmeğe vaktim yok.. Bakayım, yarına bitirebilirsem, bu posta ile gönderirim. Sizin matbaa işi ne hâl kesbetti? Geçen postaki sipârişlerim, inşâ'llâh bu def'a, tamâmiyle gönderilmiştir.

Pederin mektubundan anladığıma (göre), mukaddemâ size, Ziya muâhaze'yi nereden işitmiş yollu yazdığım söz, infiâle hamlolunmuş. Benim o lakırdıdan murâdım, teaccüp idi; yâni eserin o kadar sür'atle iştihar bulmasına istigrâb ettim; yoksa, infiâle neden ihtimâl verilecek? Ben, muâhaze'yi hafî kalmak için yazmadım ki, duyulduğuna canım sıkılsın? Ziya'nın, *benim Kıbris'e gitmeğe niyetim yok* yolunda olan sözleri, iki mânâya muhavveldir. Biri, müdâhinliğine olan ta'rîzâtıma karşı bir cevap, diğeri de, gûya muâhaze'yi yazışım, kendi nâmımın şâirler arasında zikr olunamamasına hiddetten neş'et etmiş olmak vâhimesine mebnî bir ma'zeret olacak.. Her ne ise.. *Tahrîb-i Harâbat*'ı neşre, muvaffak olamazsınız sanırım. *İrfan Paşa Muâhazesi*'ni gönderdim[8]; ânı neşretmek kābildir. Maârif'ten ruhsat alınabilirse,

[8] Mektubun bir evvelki paragrafında ise, "*İrfan Paşa Mecmuası*'na müteallık olan muâhazâtı henüz bitiremedim" deniliyor. Eser, Kemal'in tahminlerine aykırı olarak bu sırada basılamamış, ancak altı sene sonra neşri mümkün olabilmiştir. Bu tenkîd önce *Mecmua-i Ebüzziya*'da tefrika olunmuş (C.I., nu-7, 15 Zi'lhicce, 1297, s. 193-209), Nejdet Sançar'ın teşbit ettiği üzre, İstanbul'da, Ebüzziya Tevfik tarafından üç def'a neşredilmiştir: Birinci basımı 1304 (1886-87), üçüncü basım 1309 (1891-92)'dadır (Daha fazla bilgi edinmek için bk., *Türk Kütüphâneciler Derneği Bülteni*, c. IV., sayı 2, Ankara, 1955, s. 67 v.d.).

hemen tab'olunuverse, edebiyata oldukça bir hizmet ibrâz edilmiş olur. Asâr-ı kadîme ve cedîde mukāyesesince bu, ötekinden müessirdir. *Siyer-i Veysî*'nin mukaddimesi mahallini açık bıraktım; çünki Veysî yanımda yok; orasını siz doldurursunuz. Bakî selâm ve uhuvvet kardeşim..

Birâderin,
KEMAL

Aman birâder, Kânî Paşazâde Rif'at, *Hukūk-ı Umûmîye*'sini neşretmiş. Ândan bir nüsha isterim; çünki beyimizin de ensesinde boza pişirmek iktizâ ediyor..

CXXXVIII.

Süleyman Hüsnü Paşa (9 Ekim, 1838-7 Ağustos, 1892) ile Namık Kemal'in münâsebeti çocukluk çağlarından başlar; Süleyman Paşa'nın Ebüzziya Tevfik'e gönderdiği bir mektubunda Kemal için, *mektep şâkirdim idi*[1] demesine dayanarak bu hükmü vermiş bulunuyoruz. Kemal'in Avrupa'dan döndüğü sırada Süleyman Paşa Yemen ve 'Asîr cihetlerinde vazifelidir; İstanbul'a avdetinde Mekteb-i harbîye'de Münşeât, daha sonra Tarih dersi okutmuş, 21 Temmuz, 1873 (9 Temmuz, 1289)'de Mekteb-i askerîye Ders Nâzırlığı'na ta'yin olunmuş, 1873 (1290)'de uhdesine müstekılen Mekâtib-i askerîye Nâzırlığı verilmiş, 1875 (1292)'de ise Ferik'liğe yükselmiştir[2]. Süleyman Paşa'nın İstanbul'da bulunduğu bu yıllarda Kemal Magosa'dadır. Elimizdeki vesikalar, arkadaşlıkları çocukluktan başlayan bu iki şahsiyetin münâsebetini ancak bu zamandan i'tibâren ta'kibe imkân vermektedir.

Süleyman Paşa, Mekteb-i fünûn-ı harbîye-i şâhâne'de Münşeât hocası iken iki cildden ibâret *Mebânîü'l-İnşâ* adlı eserini neşretti; ikinci cildi 4 Kasım, 1873'de basılmıştır[3]. Kemal, Magosa'dan Veys Paşazâde Zeynü'l-Âbidin Reşid Bey'e yolladığı bir mektubunda, ismarladığı kitaplar arasında bu eserin adını da kaydeder[4]; her hâlde bu vâsıta ile Süleyman Paşa *Mebânîü'l-İnşâ*'yı Kemal'e bi'zzât yollamıştır; bunu, Kemal'in Süleyman Paşa'ya gönderdiği aşağıdaki mektubundan anlıyoruz.

Kemal'in, *Mebânîü'l-İnşâ*'ya dâir fikirleri, "husûsiyle misâl sûretinde intihab olunan beyitleri beğenmiyorum" cümlesi hâriç, hemen tamâmıyle kendi eserlerinden alı-

[1] *Külliyât-ı âsâr ve İhtisâsât, Sâmî Bey, Süleyman Paşazâde*, İst., Evkaf-i islâmîye Matbaası, 1918, s. 201.

[2] *Süleyman Hüsnü Paşa Muhâkemesi*, İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1328, s. 3 v. d.

[3] Mekteb-i fünûn-i Harbîye-i şahâne Matbaası'nda tab' ve temsil kılındı. Sene 1290, fî-13 Ramazan.

[4] Bk., mektup, nu. 130.

nan parçalar hakkındadır. Vaktiyle *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde bir makālesinin hatâlı basıldığından, bu yüzden ifâde ettiği fikrin anlaşılmaz hâle geldiğinden, bu cümleye *lüzûmu kadar* ibâresi ilâve edildiğinden, *şehbâl-i matbû'* terkibinin, *şehbâl-i matbû'ü'l-endâm* şekline konulduğundan bahs ile *şehbâl* yerine *nihâl* yazıldığından şikâyet ediyor. Bahsettiği cümle *Mebânîü'l-İşnâ*'da hakikaten, "Pertev-i zekâ nev'-i beşerin başına konmuş bir nûrânî humâdır ki, sâye-i saâdetini ta'mim edecek vâsıta bulamaz; illâ ki *lüzûmu kadar nihâl-i matbû'ü'l-endâmı* hükmünde olan sâhâyif-i matbû'anın vüs'at ve intişârıdır. Şehbâl değil, o, berât-i ikbâldir ki herhangi millete mukārin olsa refle-refte zulmü cehâletin zencîr-i esâretinden âzadına huccet olur" şeklindedir [5].

Kemal'in *Mebânîü'l-İnşâ*'da beğenmediği bir başka cihet, kelâm-ı ulvî'ye misâl olarak bundan daha güzel bir parçanın, meselâ *İbret* gazetesindeki bir bendinden "uyan ki subh-i safâ-yi medenîyet" diye başlayan cümlenin alınmamasıdır [6]. Bir de eserin tashih cihetinden i'tinâsızlığı, seçilen metinlerin biribirlerine karışmış olmasıdır. Hulâsa Kemal'in aşağıdaki mektubunu yazarken oldukça asabî bir ruh hâli içinde bulunduğu hissedilmektedir.

[5] C. I., Mekteb-i fünûn-i Harbîye-i şâhâne Matbaası, ikinci basım, 1294, s. 4. Bu metin *Mebânîü'l-İnşâ*'da neşredilirken, Kemal'a âit olduğu yazılmayarak *Tasvîr-i Efkâr*'dan denilmekle iktifâ olunmuştur. Bahsettiğimiz cümle, *Tabâ'ât* başlıklı makālesine âittir (*Tasvîr-i Efkâr*, nu. 448, 24 Şa'ban, 1283). Aynı makāle Ebüzziya Tevfik tarafından tertibolunan *Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr*'a da alınmıştır (İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1311, s. 108). Bu neşirde üzerinde durulan terkib, *şehbâl-i matbû'-i endâm* şeklindedir; Ebüzziya makāleye ilâve ettiği notta, "Bu terkib, sehv-i kalem olarak eliflâm ile *matbû'ü'l-endâm* yazılmış idi; fakat makālenin neşrinden beş sene sonra, yâni 1289 senesinde neşreylediğimiz *İbret* gazetesinde fıkra-i mezkûre alâ-tarîku'l- iştihâd îrâdolunduğu sırada *matbû'-i endâm* şeklinde tashihen tertibedilmiş idi" der. Kemal'in aşağıdaki mektubuna göre Ebüzziya neşri de yanlıştır; çünki aslında *şehbâl-i matbû'* şeklinde olduğunu tasrih ile, *endâm* kelimesinin sonradan ilâve edildiğini yazıyor. El-hac İbrâhim Efendi, *Şerh-i Belâgat* adlı eserinde bu terkibin yanlışlığı üzerinde durduğu gibi (İst., Matbaa-i Osmânîye, 1301, s. 61), âynı terkib Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmânîye*'sine (İst., 1303, s. 12 v. d.) de alınmış ve yanlışlığına işâret edilmiştir. Recâîzâde Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyat*'ında galat-i tehakkümîye'ye misâl gösterilen bu terkib, *şehbâl-i matbû'ü'l-endâm* şeklindedir (İst., Mihran Matbaası, 1299, s. 82). Terkibin yanlışlığı hakkındaki münâkaşaların mektep sıralarına kadar intikāl etmiş olduğunu Ahmed Râsim'in hâtıraları vâsıtasıyle öğreniyoruz (*Muharrir, Şâir, Edîb*, İst., Kanaat Matbaası, 1924, s. 76 v. d.). Süleyman Paşa'nın eserine de bu terkibin yanlış şekliyle alınması, izah ettiğimiz hâdiselerden dolayı Kemal'in asabîleşmesine sebep olmuştur.

[6] Kemal'in, baş kısmını kaydettiği bu cümle, *İbret*'in 20 numaralı nüshasında hakikaten mevcuttur ve "Uyan ki subh-i safâ-yi medenîyet âfakımızda bir nûrânî feyz ile nûr-efşân-i infilâk olmağa başladı. Efkâr-ı terakkî, sehâb-i seher gibi nümâyişinde olan ihtilâf ile berâber gene hem-aheng-i latâfet görünür bir ziyâ-yi rengârenge müstagrak olmuş duruyor" şeklindedir.

Mektubun tarihi ve nereden gönderildiği mechûldur; bundan önce neşrettiğimiz iki mektupla muhteviyât bakımından alâkasını düşünerek, 1875 Ocak ayında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektup, Süleyman Paşa'nın oğlu Sâmî Bey'den alınarak Süleyman Nazif tarafından, Recâîzâde Ekrem'in ölüm yıldönümü münâsebetiyle yazılan makāle dâhilinde neşredilmiştir (*Servet-i Fünun mecmuası*, nu. 1538-64, 4 Şubat, 1926); buradan naklen *Süleyman Paşa ile Namık Kemal'in Münâsebât ve Muhâberâtı* adlı makālemizde de neşrettik (*Türkiyat Mecmuası*, c. XI., 1954., s. 131 v.d.).

138. SÜLEYMAN PAŞA'ya

?. I. 1875

Paşam Efendim,

Mebânîü'l-İnşâ'lar geldi. Büyük teşekkürler ederim; okutmağa da başladım. Bir hayli muâhazâtım var. Ez-cümle ulâ-yi kelâma dâir bizim *Tasvîr-i Efkâr*'dan alınan misâl, aynen *Tasvîr*'de olduğu gibi alınarak, ânda ise tertip sehvi ibâreyi hiç anlaşılmaz bir hâle getirmişti. İçinde lüzumsuz olarak bir *lüzûmu kadar* sözü var; *şehbâl* yerine *nihâl* yazılmış. Bendenizin yazışımda, *şehbâl-i matbû'* olduğu hâlde, o zamanlar *Tasvîr*'e devam eden erbâb-ı ma'rifetten biri *matbû'* kelimesinin nihâyetine bir de *endâm* koyarak, öyle Fârsî bir kelimenin evveline eliflâm dahî ilâve etmiş idi. Mâdem ki bu ibâre alınacak idi, bâri bir numaralı *İbret*'te tekrar olunan ..... [7] bendinden alınsa idi. İ'tikād-i âcizânemce kelâm-ı âsâr-i bendegânem içinden misâl teharrî olunacak ise, 20 numaralı *İbret*'in *İfâde-i merâm* bendinden şu ibârecik belki o yolda misâl ittihâzına sâlih olabilirdi : Uyan ki subh-i safâ-yi medenîyet... İlâ..

Bir de matbaaca kitabın altını üstüne getirmişler, *Evrâk-ı Perîşân, Devr-i İstilâ*'ya; *Devr-i İstilâ, Telemak*'a karışmış.. Ekseriyet üzre muâhazâtım böyle şeylere dâirdir. Husûsiyle misâl sûretinde intihâb olunan beyitleri beğenmiyorum. Bâkî duâ ve selâmet.

[7] Mektup metni neşredilirken, bu kısım açık bırakılmıştır.

CXXXIX.

Kemal, Magosa'ya sürüldükten az sonra, Ahmed Es'ad Paşa azledilerek yerine, Şirvânîzâde Mehmed Rüşdî Paşa Sadâret mevkı'ine geçmişti; oğlu Şirvânîzâde Hakkî Bey'i araya koyarak, Ramazan münâsebetiyle ayrı bir evde oturabilmesi için izin istemiştir. İşte gerek bu, gerek bundan evvelki mektuplarında, İstanbul'dan gelmesini beklediği haber bu mes'ele ile alâkalıdır. Altuncu Kostaki vâsıtasıyle gönderilen Leskofçalı Gālib Bey'in *Dīvān*'ı hâlâ Zeynü'l-Âbidin Reşid'in eline geçmemiştir; Osman Bey'den, bu işin ta'kibini istiyor. Mektubun ifâdesinden, Re'fet, Münib ve muhâtabı olan Osman'ın biribirlerini sık-sık gördükleri de anlaşılıyor ve Kemal, onlardan da mektup beklemektedir.

Aziz Paşa, İzzet Paşa b. Hakkı b. Kâmil Paşa'nın oğludur; Kemal, muhtelif mutasarrıflık ve vâlîliklerde, bir ara Nâfi'a müsteşarlığı'nda, hâlen Kıbris Mutasarrıfı bulunan[1] bu şahsı yakından tanımaktadır; hattâ Avrupa'da bulunduğu sırada görüşmüş, Londra'da *Kur'ân-ı Kerīm*'i tab' için uğraştığı sırada, Aziz Paşa'nın da bir mikdar satın almak istediğini, Fanton, Kemal'e yazmıştı[2]. Kemal, şahsen tanıdığı Aziz Paşa'ya Osman hakkında bâzı şeyler yazacaktır; daha evvel, onun maiyyetinde çalışan Osman ile, arasının nasıl olduğunu anlamak ve bunun kendisine bildirilmesini istiyor. Kıbris Mutasarrıflığı'na, kendisi hakkında, İstanbul'dan bâzı tebligat yapıldığını duymuştur; Osman'dan, bu mes'eleye dâir izâhât alınıp yazılmasını istiyor; çok merâk ettiği için, alınacak haberin, o sırada Kıbris'te bulunan Nûrî Bey ile değil, daha önce, Nûrî'nin kirâcısı ile bildirilmesini recâ ediyor. Magosa Malmüdürü Nef'î'nin serhoşluğundan şikâyetcidir; bu içki ibtilâsında, Münib'i de geçtiğini yazıyor.

Bu mektup, Kemal'in Magosa'daki husûsî hayatını, Osman, Münib, Mülâzim Zekî, Re'fet Bey ile münâsebetlerini, kısaca muhitini aydınlattığından kayde değer.

Tarihsiz olan bu mektubun, Aziz Paşa'nın Kıbris'e ta'yininden az sonra, 1875 Ocak ayında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun aslı Kemal'in el yazısı ile olup, Kıbrisli Kaytazzâde Nâzım Efendi'dedir ve Midhat Cemal Kuntay tarafından muhteviyâtı kısmen yeni harflere çevrilerek, tam metni klişe hâlinde basılmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 604).

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 840. Aziz Paşa, Kemal'in Magosa'ya nefyinden bir yıl kadar önce bura Mutasarrıf'ıdır; 1872 Ağustos'unda Kıbris'ten Bingāzî Mutasarrıflığı'na, 1874 Kânunıevvel'inde ise Tırhala'dan naklen yine Kıbris Mutasarrıflığı'na ta'yin edilmiştir (*Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 1971, 2651, 11 Cemada II., 1289-16 Ağustos, 1872; 9 Zi'lkı'de, 1291-18 Kânunıevvel-i efrencî, 1874). Aziz Paşa'nın Mısır prenslerinden olduğunu söyleyen Tahsin Paşa, onun, "bir aralık Hidiv Abbâs Hilmî Paşa'nın emriyle Sûrîye taraflarında dolaştığı Hünkâr'a haber verilmiş ve o vakit Sûrîye'de Vâlî bulunan Kâzım Paşa, bu seyahatların bir maksad-ı mahsûsla alâkadâr bulunduğunu bildirmiş olduğundan" hareketlerinin ta'kibi emredilmiş, daha sonra 'urbân meşâyihi kıyâfetinde dolaştığı tesbît olunarak bu seyahat men'edilmiştir. Ertesi yıl ayni sûretle seyahata teşebbüsü Abdu'l-Hamīd'i çok hiddetlendirmiş, cebren men'olunması husûsunda mahalline emirler verilmiştir diyor (*Abdullhamid ve Yıldız Hâtıraları*, İst., Ahmed Hâlid Kitaphânesi, 1931, s. 187).

[2] Bu hususta, nu. 69'uncu mektup mukaddimesinde İzâhât verilmiştir.

139. OSMAN BEY'e

?. I. 1875

Osman'cık,

İşte Paşa'nın şi'rine olan nazīre.. İstanbul postamı aldım; içinde bir b.. yok! Yalnız *Gālib Dīvānı*'nın vâsıl olmadığını haber verirler. Hangi tarīk ile gönderildi ise, hem bana yaz; hem de Zeynel Bey'e verilmesi için te'kīd ettir.

Mutasarrıf'ta benim için birtakım ifâdat ve tebligāt falan filân var imiş; ânları Nûrî'ye söyler ise Münip yazsın. Nûrî'nin kirâcısı ile gönderiniz; şâyet kendisinin birkaç gün orada kalması iktizâ eder.

Kostaki Efendi'ye sûret-i mahsûsada selâm ederim. Aziz Paşa insan birşeydir; zannımca kendisine hüsn-i muâmele eder.

Münib'in gözlerini öperim; ayrı mektup yazmağa vaktim olmadı. Re'fet'i görmek nasip olur ise, âna da bizden tebligg-i selâm edersin. B.. yiyor; mektup yazmakta bu kadar da tekâsül olmaz.

Aziz Paşa ile, evvelki mutasarrıflığı zamanında aranız nasıldı; bana haber ver ki senin için kendisine bâzı şeyler yazacağım.

Buraca yazmağa şâyân birşey yok; yalnız Nef'î de başımıza bir başka Münip kesildi. Dört günün üçbuçuğunu serhoşlukla, hastalıkla geçiriyor.

Ben de vücutce pek rahat değilim; nezleden bir gün kurtulduğum yok.. Mülâzim burada; birkaç gündür haylice eğleniyoruz.

Murâdım sana serhoş sidiği kadar uzun birşey yazmaktı; fakat yazacak şey yok.. Ne söyleyim?

Kardeşin,
KEMAL

CXL.

Aşağıdaki mektuptan Zeynü'l-Âbidin Reşid'in, N. Kemal'den Leskofçalı Gālib Bey'in *Dīvān*'ını istediği anlaşılıyor. Gālib Bey, Kemal'in yeni yetiştiği çağlarda şahsiyetinin teşekkülünde te'siri görülen bir şâirdir ve kitabımızın I. bölümünde, Kemal'in Gālib Bey'e yazdığı mektupları neşrederken bu te'sir üzerinde durmuş, karşılıklı münâsebetleri hakkında bilgi de vermiştik[1].

[1] Bk., mektup, nu. 2, 3, 4.

Kemal, Terceme Odası'nda çalıştığı sırada Kânî Paşazâde Rif'at Bey'e gönderdiği bir mektubunda da, Gālip *Dīvānı*'nın yastığı üzerinde bulunduğundan, ondan tefe'ül ettiğinden, *Dīvān*'ı açtığı zaman garip bir tesādüf olarak,

Olup mecrûh peykân-ı kazâdan tâ'ir-ī devlet,
Demâdem hûn‿akar çeşmim gibī şehbâl-i milletten

beytinin çıktığından bahsediyordu[2]. Biraz sonra neşredeceğimiz mektubunda, "*Gālib Dīvānı*'nı şehirde bulunan Altuncu Kostaki ile göndermiştim" demesinden, *Dīvān*'ı Magosa'ya da götürmüş olduğunu öğreniyoruz. Kemal Magosa'ya nefyedildiği sırada Akkâ'ya sürülen Bereketzâde İsmâ'il Hakkı Bey, o esnâda Kostaki'nin Umûmî Habshâne'de mahbus bulunduğunu ve Kemal'in onun ile ahbaplığını yazar[3]; mektupta adı geçen Kostaki'nin bu şahıs olduğunu sanıyoruz.

Aşağıdaki mektubunda Kemal'in, üzerinde durduğu bir başka mes'ele, *Tahrīb-i Harâbât*'ın Ziya Paşa'ya gönderilmesi tarzından memnun olmayışıdır; ifâdesinden, Ziya Paşa'dan cevap beklediği de anlaşılıyor. Bundan sonraki mektuplarında da, gerek kaybolan Gālib *Dīvān*'ı, gerek *Harābât* muâhazesi hakkında birçok notlarına rastlayacağız.

Tarihsiz olan bu mektubun, müteâkip mektubun muhteviyâtına dayanarak 1875 Ocak ayında yazıldığını sanıyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından (*Edebiyat Kumkuması*, s. 17) neşredilmiştir.

140. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

?. 1. 1875

Birâder,

Mektubunuz geldi. *Gālib Dīvānı*'nı şehirde bulunan Altuncu Kostaki vâsıtasiyle göndermiştim. Me'mûl ederim ki şimdiye kadar vâsıl olmuştur. *Harâbat*'ın muâhazesi, sâhibine mükemmel olarak gönderilse idi, daha güzel olurdu sanırım. Her ne hâl ise.. Bakalım bir sadâ verir mi? Sizin matba'a nasıl oldu? Gazeteden ne haber? Elimde hayli yazılar var; âna intizâr ediyorum. Pederimizin eteklerini öperim.

Kardeşin,
KEMAL

[2] Bk. mektup, nu. 8.
[3] *Yâd-ı Mâzī*, s. 56.

CXLI.

Kemal aşağıdaki mektubunda Felek'in ehl-i dile dâimâ üzüntüler ve kendisini ziyârete gelenlerin âdeta rahatsızlık verdiğinden, bu yüzden 'Atâ Bey'in tarihine yazacağı takrizle, *Tahrīb-i Harabât* ve *Ta'kīb*'i gönderemediğinden bahsediyor.

'Atâ Bey'in tarihinin basılan cildlerini, yazacağı *Osmanlı Tarihi* için faydalanmak maksadı ile Kemal, Magosa'ya göndermesini Z. Reşid'den recâ etmişti. Beş cildden ibâret bu eserin ikinci cildinde Cevdet ve İrfan Paşa'lardan başka birçok kimselerin, Veys Paşa'nın da takrīzi vardır. Herhâlde 'Atâ Bey'le alâkalarından dolayı Veys Paşa, veya Z. Reşid, Kemal'den de takrīz istemişlerdir. Kemal, bunu gelecek posta göndereceğini va'dediyor.

Tarih-i 'Atâ'nın 1876 Aralık'ında basılan üçüncü cildinin başında, ikinci cildinin sonunda Kemal'in takrīzi vardır; bu takrīzin *Mecmua-i Ebüzziya* neşrinde Magosa, Fī-Safer, 1292 (Mart, 1875) ifâdesine rastladık[1]; bu sebeple, Z. Reşid neşrinde (*Edebiyat Kumkuması*, s. 34) bir yanlışlık olduğunu, 95 tarihinin 91 olacağını (5 Zi'lhicce, 1291-13 Ocak, 1875) olacağını tahmin ediyoruz. Mektubu, *Edebiyat Kumkuması*'ndan faydalanarak neşreden M. Cemal Kuntay da, "Kışlada mahbus değil miyiz ya?" cümlesine dayanarak, bunun Midilli'den değil, Magosa'dan gönderildiğine dikkati çekmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 302).

141. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

13. I. 1875

Birâder,

Mektubunuzu aldım.

Hāsılī ehl-ī dilē cevr-ī felek eksik değil
Kande olsan bir dedē bir dünbelek eksik değil

kavli, elbette ma'lûmundur. Postamı yazmağa başladım. Bir kur'a çıktı; ma'hut sagīr Kaymakam buraya geldi. Gündüzleri kendisinin, geceleri yanından gelen baba efendilerin, falanların elinden kurtulmak mümkin değil! Kışlada mahbus değil miyiz ya? Bu vak'a olmasa 'Atâ Beyefendi'nin takrīzini de, *Ta'kīb*, *Tahrib*'i de takdim eder idim. İnşâ'llāh gelecek posta hepsi birden gelir. Başkalarına yazdığım mektuplar, hep evvelden yazılmıştır. Şimdi belâdan kurtuldum; saat gecenin dokuzudur.

Fī — 5 Zi'lhicce, sene 95[2]
Kardeşin,
KEMAL

[1] C. IX., nu. 87, 1317, s. 145 v. d.
[2] Gāzî Ahmed Muhtar Paşa'nın *Takvīmü's-sinīn*'ine göre 5 Zi'lhicce, 1295 tarihinin Hicrî karşılığı 30.XI. 1878'dir.

CXLII.

Kemal, aşağıdaki mektubunu Kıbris'te, herhâlde bir me'mur olarak bulunan Münib'e yazmıştır. Muhâtabının 5 Muharrem tarihli mektubunda birkaç yanlış bulunmakla berâber kâtip elinden çıktığını anlatan bir güzellik de buluyor. Münib'in suallerinden memnun olduğunu, i'tizâra lüzum bulunmadığını, eğer i'tizâr kelimesini Münib değil de kalemi yazdığ ise, o kalemi Magosa'ya getirmesini, böylece hem kendisine, hem de eserlerini istinsah eden veya imlâ ettiği Magosa'da Malmüdürü Nef'î'ye de faydası dokunacağını bildiriyor; kalemden bahsederken bir sırasını getirip, Münib'in kalem (قلم) kelimesini, kalam (قالام) şeklinde yazdığına da işâret etmektedir.

Münib, Ziya Paşa'nın *Zafer-Nâme* adlı eseri hakkında Kemal'den bilgi edinmek istemiştir; mektupta bu münâsebetle eser hakkında bilgi verilerek, *Zafer-Nâme*'den bâzı beyitler kaydedilmiştir [1].

Çanta, Manastırlı Rif'ât tarafından neşredilen bir mecmuadır; Rif'ât Bey'e gönderdiği bir mektubunda *Çantalar*'ı, oradaki *ya Gâzî ya Şehit* adlı tiyatro v.b. eserleri zevkle okuduğundan bahsetmişti; bu mecmuaları Münib'e göndermeği biraz ihmâl ettiği, yakında göndereceği anlaşılıyor.

Leskofçalı *Gālib Dīvānı*'nı Kemal, Altuncu Kostaki Efendi vasıtâsıyle İstanbul'a, tab'edilmek üzre göndermiş [2], eserin hâlâ vâsıl olmadığını öğrenmiştir; Münib'in bu mes'eleyi tahkīkini recâ ediyor.

Tarihsiz olan mektubun, bir evvelki ile alâkasını gözönüne alarak 1875 Şubat'ında yazıldığını tahmin ediyoruz; Münib'in 5 Muharrem tarihli mektubuna cevap olması da bu fikri te'yid eder. Kemal'in Ziya Paşa ve *Zafer-Nâme*'si hakkında mühim notlarını ihtivâ eden mektubunun kendi el yazısı ile olan eksik nüshası Kıbrisli Kaytazzâde Nâzım Efendi'dedir; buradan faydalanılarak klişesi, yeni harflerimize çevrilen metni de neşredilmiştir; M. Cemal Kuntay, bu münâsebetle Münib'e dâir, "Molla Münib hakkında Gelibolu Kaymakamı Sabrî Barkan'dan aldığım cevap mektubundan: Merhumun (Namık Kemal'in) Gelibolu'da Mutasarrıf iken âilece görüştüğü Münib Bey Gelibolu'nun eski bir âilesine mensup, ashâb-ı emlâk ve servetten bir zâttır ve Koca Münib Bey nâmıyle anılmaktadır. Namık Kemal'in Mutasarrıf bulunduğu zamanlarda, Mutasarrıflar nezdinde kasabanın eşraf ve mütehayyizânından dört-beş kişi âyan olarak bulunuyormuş" izâhâtını vererek, okuyup yazdığını, fes giydiğini, medresede tahsil gördüğü için Molla Münib denildiğini kaydeder (*Namık Kemal*, c. 1., s. 164 v.d.).

---

[1] *Zafer-Nâme Şerhi*, önce Avrupa'da, taşbasması hâlinde neşredilmiştir; müellif adı, basım yeri ve tarihi yoktur. İkinci baskısı, Ziya Paşa'nın vefâtından sonra, matbaa harfleri iledir.

[2] Bk., mektup, nu. 140.

142. MÜNİP BEY'e

?. II. 1875

Molla Münip,

Sen âdeta başımıza kâtip kesildin ya.. O 5 Muharrem tarihli, Ayasofya minâresi kadar mektubunu beğenmedim desem, yalan söylemiş olur(um). İçinde birkaç yanlış var; ma'mâfih, kâtip elinden çıktığını gösteriyor. Kendini bu kadar ileri götürürsen, hemen bir me'muriyetle buraya teşrīfinizi niyaz edeceğim. Gittikçe hoşuma gidiyorsun; bir hisse çıkar. Lâkin Nef'î gibi sür'atten midir, kaleminin kırık olduğundan mıdır nedir, mektubun yazısı, evvelkiler kadar güzel değil!.. Ma'mâfih, Mümtaz Efendi kā'idesine bin kat müreccah ya..

Yine tekrar ederim. Bana nekadar çok şey sorar isen, o kadar memnun olurum. Bu yolda i'tizâr falan da istemem. İ'tizârı sizin kalam (قالام) hazretleri kendi kendine yazdı ise, bâri o mübâreki buraya gönder de, ara-sıra müsvedde ısmarlayalım, yazıversin; hem bana hem Nef'î'ye hayli yardımı olur. Nef'î'ye yazdığın mektuba, damdan düşer gibi deyişim latīfe kabīlinden idi; şīve-i tertibini beğenmedim zannetme! Bunu söyleyişim de, tiyatrolar revişinde mektup yazmak câiz değilmiş gibi bir fikre zâhip olmamaklığın içindir.

Ne demek? Habis! Ben seni ne vakit tekdir ettim ki, "Benim feyzim, senin ihtâr-ü tekdīrinin içindedir" diyorsun; ihtâr sana, tekdir, şâha kalkmış da, ön ayakları el zannolunmuş merkeplere yakışır.

Siyâsiyâta müteallık mektup çıkar. Hasbası da berâber işte. Daha vakit bulup da yazamadık; yâni, serhoşluktan baş kaldıramadık, ne yapalım? Dur! Dur, darılma! İhtimâl ki bu mektubuma melfuf bulursun.

Çanta'ları ne güzel ihtâr ettin. Ben de unutmuştum; bu posta, sâhibini azarlarım; vapurun avdetinde gelir. Girid muzafferiyetine dâir olan kasideyi nazmeden de, tahmis eden de, şerheden de Ziya'dır. Kitap ise, âsârının birincisi olduğu gibi, eddebiyat-ı Osmânîye'de makbûl ettiğimiz müellefâtın da birincilerindendir. Kitabın bir meziyyeti daha var ki, memnû'iyeti cihetiyle, bir yerde bulunmaz. Hattâ, Avrupa seyahati arkadaşlığı ile berâber, bende dahī nüshası yoktur. Avrupa'dan getirdiğim aynını, fevkımde bulunan ve nâmını tasrīhe hâcet olmayan zâta takdim etmiştim. Sûhtenin elinden gerek bütün bütün ve gerek istinsâh için alabilirsen, edebiyatca bir defī-

neye mâlik olmuş olursun. Kitabın kadrini lâyıkıyle anlatmak için, *Harâbât* muâhazesi'nin ibtidâsına dercettiğim birkaç beyti, zîrde yazıyorum :

Erbāb-ı şebāb kuvvetiyle
Kilk-ī hünerin i'ānetiyle

Tarz-ī kudemā bütün bozuldu
Bir tavr-ı edeb vücûd buldu

Bū mesleke sen müeyyid‿oldun
Ol hikmete belki mûcid‿oldun

Tercī' *ile fikri kıldın a'lâ*
Terkīb *ile şi'ri ettin‿ihyâ*

Hürriyet'*e yazdığın makālât*
Kadr-ī hünerin ederdi isbāt

Küttābe Risâle-ī Verâset
Olmuştu nümûne-ī belâgat

Söz vār‿ise Nâme-ī Zafer'*dir*
Yā Şerhi *ne dilnişīn eserder*

Maksad edebē olunca hizmet
Bunlar edemez mi yā kifāyet

Ey cāmi'-ī mecma'-ī kemālât
Lâzım mı idī bizē Harâbât

Tarz-ī Acem'ī niçindir‿ihyā
Kilk-ī edebē papaklar‿iksā

falan demiştim. Bizim dalkavuk olmadığımız mâlûm.. *Nâme-i Zafer*, yâni *Zafer-Nâme* hakkında olan medhimi müdâhane veya taltife hamletme (Dur, biraz da, müftehirâne lakırdı söyleyim). Benim eserim olaydı, ânınla da, âdeta *Rü'yâ* kadar mübâhat ederdim; hattâ kitabı alabilirsen, buraya gönder. Nef'î'nin vakti olmadığı sûrette, elimle istinsâh ederim. İndimde, *Gālib Dīvānı*'ndan da makbûldür; çünki merhûmun eseri, edebiyat-ı atīka meslekinde, berikisi ise yeni yolda ve fakīrin de istifâde edebileceğim sûrettedir.

Gālib Dīvānı dedim de hatırıma geldi; Kostaki Bey'den, bana *Dīvān*'ın nereye gittiğini öğrenir de yazar mısın? Çünki İstanbul postası...

CXLIII.

Mustafa Âsım Bey, oğlu Kemal'e bir mektubunda, İstanbul'da kışın, o yıl, 1874'den şiddetli olduğundan bahseder[1]; Kemal de, kızı Feride'ye Magosa'da kış mevsiminin pek soğuk geçtiğini, âdetin hilâfına Kıbris'te kar yağdığını anlatıyor. Bu ifâdelere dayanarak, aşağıdaki mketubun 1875'de yazıldığı hatıra gelebilir.

Mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 559).

143. FERİDE HANIM'a

1875

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubunu aldım; âfiyyetinden memnun oldum. Ben de, El-hamdü-li'llāh-i Te'âlâ sihhatteyim. İstanbul'da kışın ziyâde olacağını buranın hâlinden anlamıştım. Kıbris'te âdetin hilâfına olarak bu sene kar yağdı. On-onbeş gündenberi pek şiddetli, pek soğuk rüzgârlar esiyor.

Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim..

N. KEMAL

[1] Bu mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında olup, tarihsizdir (Nu. 707).

CXLIV.

Kemal, istediği kitapların tamamının Magosa'ya gönderilmesinden çok memnundur. İrfan Paşa (1815-1888)'nın *Mecmua-i İrfan Paşa* adı ile neşrettiği şiir ve münşeâtını hâvî eseri hakkında muâhaze yazacak, gelecek posta bunu gönderebilecektir. Mektup tarzında tertibettiği bu tenkid risâlesinin Ahmed Midhat'ın Rodos'ta bulunduğu sırada Mehmed Cevdet tarafından idâre edilen *Kırkanbar Mecmuası*'nda basılabileceğini ummaktadır.

Harâbât'a dâir muâhazesini, Ziya Paşa'nın nereden haber aldığını merak eden Kemal, ondan cevap beklemektedir; böylece uzun-uzadı onunla konuşmaya fırsat bulacaktır. Yazdığı muâhazenin tamamını Zeynü'l-Âbidin Reşid'e yollamıştı; neşrinin teahhurundan dolayı muhâtabından şikâyet etmiyor; çünki kendisi de eserinin basılabileceği kanaatinde değildir.

Mustafa Âsım Bey, Kemal'e yolladığı tarihsiz ve yazdığı sırada dışarıda kar yağdığından, kışın 1874 yılına göre daha şiddetli geçtiğinden bahsettiği bir mektubunda, "Henüz bitmiş olan *Kanije* tarihi tamâmıyle Alî Bey'e teslim olup, fakat yirmi adedi birâderinize verildi ve *Silistre* toplanmakta olup, bu dahî hisâbı ile teslim olunur " der[1]. 1874 kışına göre, kışın daha şiddetli geçtiğinden bahsetmesine dayanarak 1875'de yazdığı anlaşılan mektubunda adı geçen *Kanije* ve *Silistre* risâleleri, Kemal'in muhâbere işlerinde mühim yardımı dokunan Yüzbaşı Ahmed Nâfiz adına neşredilmişti; aşağıdaki mektubunda mevcut, "Yüzbaşı'nın kitapları veyahut bedeli hakkında himmetinizi beklerim" ifâdesi ile, bu eserlere âit paranın gönderilmesini istemektedir.

İstanbul'da bastırılmak üzre Kıbris'ten Altuncu Kostaki vâsıtasıyle gönderilen *Leskofçalı Gālib Dīvān'ı* henüz Zeynü'l-Âbidin Reşid Bey'in eline geçmemiştir; kendisine herhâlde bu hususta birşeyler sorulmuş olan Kemal, "*Gālib Dīvānı*'nın ne olduğunu ben de bilmiyorum; tahkik üzreyim" diyor, alacağı haberi, gelecek posta bildireceğini yazıyor.

Ârifî ve Edhem Pertev Paşa ile Alî Fuad Bey'in berâber terceme ettikleri tarih, Michaud'nun eseridir; Kemal'in kısaca kaydettiği gibi adı *Ehl-i Salīb Tarihi* değil, *Emrü'l-'Acīb Fī Tarih-i Ehli's-Salīb*'tir. Tercemesine 1288 (1871-72)'de başlanılmış, Kemal'in Magosa'da bulunduğu sırada neşredilmiştir. Z. Reşid, Kemal'in bu istediği de yerine getirerek, kitabı Magosa'ya yollamıştır; müellifimizin eser hakkında bir muâhazesi mevcuttur[2].

Hassân, H. 563'de Medīne'de doğan meşhur Arap şâiridir. T.H. Veir, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki makālesinde, *Dīvân*'ının 1864'de Tunus, 1865'de Bombay, 1910'da Leiden'de olmak üzre üç baskısından bahseder; Kemal, işte bu şâirin *Dīvān*'ının İstanbul'da ve Acemler tarafından yapılan tab'ını istemektedir; çünkü bu eser ona, *Harâbat*'a dâir yazdığı muâhaze'de, Ziya Paşa'nın Hassân'dan seçtiği metinlerin tenkīdi için lâzımdır. Bir de, nefyine sebep olan ve okumağa hasret çektiği kendi eserini, *Vatan-yâhut-Silistre* adlı piyesini istemektedir. "*Medenīyet*'in bilmem hangi nüshasında tiyatrodaki Karakaş'ın resmi var imiş; ânın da bir nüshası gönderilir ise memnun olurum" cümleleri izah edilince, nekadar mânalı olduğu meydana çıkar. Bu isimde, Güllü Agob'un Osmanlı Tiyatrosu'nda çalışan iki kadın san'atkâr vardır; iki hemşireden biri Yeranuhi Karakaşyan, diğeri Verkine Karakaşyan'dır[3]. Kemal'in ise, mektubunda isim zikretmeyip Karakaşyan demekle iktifâ ettiğinden bunlardan hangisini kastetdiği ve bu resmi niçin istediği anlaşılmıyor. Biz, onun bu ifâdesini

[1] Bu mektup Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in evrâkı arasındadır (Nu. 707).

[2] Bu tenkid *Hazīne-i Evrāk* mecmuasında, "1288'de bâzı zevât-ı kirâm tarafından terceme ve ahīren neşrolunmuştur; Kemal Beyefendi bu makāleyi o zaman yazmış olduklarından *Hazīne-i Evrāk*'ta dahî hıfzolunmak üzre buraya derceyledik" notu ile basılmıştır (Nu. 35, s. 545 v. d.). Müellifi kaydedilmeyen, İstanbul'da basılan (Matbaa-i Osmânīye, 1304, 132 sayfa) ve *Tuhfetu'l-Erīb fi'r-Redd-i 'alā Ehli's-Salīb* adlı bir eser de vardır.

[3] Karakaşyan kardeşlerin resimleri, Refik Ahmed Sevengil'in *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu* adlı eserinde mevcuttur (İst., Kanaat Kitabevi, 1932, s. 46).

anlayabilmek için, bahsettiği *Medenīyet*[4] mecmuasına başvurduk. Bu mecmuada *Osmanlı Tiyatrosu'nun Birinci Artisti* başlığı altında Yeranuhi Karakaşyan'ın hâltercemesi neşredilmiş, büyük ve çok güzel bir fotografının da basılmış olduğunu gördük. Yeranuhi Karakaşyan, Kemal'in *Vatan-yâhut-Silistre* piyesinde Zekiye rolünü muvaffakıyet ile başaran artisttir[5].

Kemal'in, İrfan Paşa'nın şiir mecmuası hakkında muâhaze yazma tasavvurunu, bu eserinin nasıl basılabileceğine dâir düşüncelerini, *Leskofçalı Gālib Bey Dīvānı* ile Michaud'un tarihinin tercemesine dâir bâzı notlarını, kendi te'lifi olan *Vatan* piyesini okumak ve eserin temsīli sırasında rol alan kadın san'atkârın resmini görebilmek husûsundaki iştiyâkını aydınlatan kayidleri ihtivâ ettiğinden bu mektubu mühimdir.

Nûrî Bey, Kemal'in babasına bahçevanlık etmiş, iri-yarı Arnavud bir uşaktır[6]. Bâzı işler için ara-sıra Magosa'ya da gönderilen Nûrî, Kemal'e yolladığı ve muhteviyâtından 1875 yılı Ocak ayında yazdığı anlaşılan mektubunda, Hâlet Bey'in Bağdad'a gitmek üzre olduğundan, Es'ad Paşa'nın Bahrîye Nâzırlığı'ndan bahsederek, *Harâbât Muâhazesi* münâsebetiyle, "*Muâhaze*'yi hâlâ okumağa muvaffak olamadım" der[7]. Kemal de aşağıdaki mektubunda, *Harâbât* tenkīdini, "Yalnız Ekrem ile Nûrî hâlâ göremedik yollu bir-iki lakırdı yazdılar" diyor; gerek bu kayde, gerek yukarıda üçüncü paragrafta Mustafa Âsım Bey'in mektubu hakkındaki fikirlere dayanarak, aşağıdaki mektubun 1875 Şubat veya Martı'nda yazıldığını tahmin ediyoruz. İstenilen *Medenīyet* mecmuası nüshasının 19 Aralık, 1874 yılına âit olması da bu tahmini kuvvetlendirmektedir.

Mektup metni, Zeynü'l Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 35).

[4] Kemal'in *Medenīyet* diye kaydettiği *Musavver Medenīyet* mecmuasıdır; Selim Nüzhet de, mecmuanın adını yanlış olarak *Medenīyet* diye kaydeder (*Türk Gazeteciliği*, İst., Devlet Matbaası, 1931, s. 67). Muharrirleri arasında Fâik Reşad Bey'in de bulunduğu *Musavver Medenīyet*'in bizim görebildiğimiz nüshaları 1873-77 arasında basılmıştır (Daha fazla bilgi edinmek için bk., *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*, Millî Kütüphâne Yayınları, nu. 1073).

[5] *Musavver Medenīyet* mecmuası, nu. 11, 9 Zi'lkı'de, 1291 (18 Aralık, 1874), 6 Aralık, 1290).

[6] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvīr-i Efkâr* gazetesi, nu. 414.

[7] Nûrî'nin bu mektubu, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 719). Fâik Reşad Bey'in naklettiği bir fıkraya göre, Kemal, velîahdliği zamanında Sultan Murad V. ile görüşmekte idi : "Bir vakit, Nûrî'ye, bi'l-münâsebe, 'Sen de görüşür mü idin?' diye sordum. 'Evet!' dedikten sonra, nasıl görüştüğünü anlatmağa başladı; dedi ki, 'Birgün Kemal Bey'e gitmiştim. O sırada Murad Efendi'den bir adam gelip, Efendi'nin Kemal Bey'i istediğini söyledi. Kemal, 'Haydi Nûrî, berâber gidelim' dedi. Biraz tereddüt ettim. 'Korkma, kalk gidelim' diye zor etmesi üzerine muvâfakat eyledim. Ma'lûm a, Murad Efendi, Kurbağalı-dere'deki köşkünde oturuyordu. Gittik. Köşke bahçe

144. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. II-III. 1875

Birâder,

Bu posta iki mektubunuz ile, gönderdiğiniz kitaplar, pusulası mûcibince tamâmen geldi. Kitaplar bana bir eğlence olduğundan, memnûniyetimi ta'rif edemem. Ben de, sizi eğlendirmek için gelecek posta, *İrfan Paşa Dīvānı*'na bir muâhaze göndereceğim; *Kırk-Anbar*'a olsun derci mümkindir; müteşâirlerimizin, beylerimizin sirkatten, zulümden, müdâhaneden, dalkavukluktan; şairlik, ediblik, sühan-şinâslık âlemlerine kadar su'ûd etmelerine, kıyâmete kadar tehammül olunamaz ya!

Ziya Bey, muâhazeden dolayı, niçin o kadar telâş etmiş; bir de, *Harâbât*'a öyle bir muâhaze yazıldığını nereden işitmiş. Ah, bir cevap yazsa idi de, kendiyle arīz-ü 'amīk konuşsa idik. Muâhazenin teah-

yolundan geçilip bir taş merdiven ile giriliyordu. Merdivene yaklaştığımızda Kemal Bey koşar gibi hızlı hızlı yürüyerek çıktı. Ben de arkası sıra çıktım. Baktım, Kemal, kapının karşısına gelen perdeli bir odanın perdesini açtı, içeri girdi. Bu oda, şübhesiz Baş-ağa'nın odası idi. İbtidâ orada oturacağız, Ağa istīzân edecek, sonra huzûra kabûl olunacağız, tabiî değil mi ya?.. Ben de girdim. Ay, ne göreyim : Efendi Hazretleri orada, Kemal de karşısına geçmiş oturuyor. Derhâl setremin düğmelerini ilikleyip, fesimi düzelttim; fakat pâdişâhın, yine pâdişâh demek olan bir velīahdin huzûruna, sâir ekâbirin huzûruna girilir gibi girilmez ya? Âdâb-ı mülûk denilen bir teşrīfat vardır. Kemal Bey'in, evvelce bu âdâbı bildirmemiş olduğuna canım sıkıldı. Kendisi, Efendi Hazretleri ile teklifsiz ammâ, ben değilim. Bereket versin ki o ânda hatırıma birşey geldi. Hani ya, bâzı hikâyelerde işitiriz ki bir pâdişâhın huzûruna girenler yedi yerden temennâ, sekizincide elpençe dīvân duruyorlar imiş.. Tamam, işte ben de böyle yaparım dedim. Bir de, eksik ziyâde birşey yapıp da hatâ etmiş olmamak için temennâlarımı bir, iki diye saymağa lüzum gördüm. Hemen yerlere kapanırcasına eğilerek, *bir* dedim, bir temennâ ettim; bir adım attım, sonra yine *iki* dedim, bir temennâ daha bastırarak ikinci adımı attım. Yapıyorum ammâ, yaptığımı da ben beğenmiyorum. Ne ise, dördüncü adımda mı, beşincide mi, Efendi Hazretleri, Kemal Bey'e ' Kimdir bu adam, deli midir, nedir? ' deyince, hemen Kemal yerinden fırlayıp, ' Herif, sen gerçekten deli imişsin!' diye çıkışmakla berâber, beni kolumdan tuttuğu gibi dışarı attı. İşte benim Murad Efendi ile ilk teşerrüfüm böyle olmuştu" (*Küllivât-ı Lat'â'īf*, İst., Sancakyan Matbaası, 1328, c. I., s. 412 v.d.). Bu fıkrada geçen Nûrî, eli kalem de tutan Nûrî Bey'dir ki taşkın hareketleri ile tanınmıştır. Fıkra, Kemal'in Sultan Murad V. ile samimiliğini aydınlattığından kayde değer.

hur-ı intişârından dolayı, kimse sizden şikâyet etmedi. Yalnız Ekrem[8] ile Nûrî , hâlâ göremedik yollu bir-iki lakırdı yazdılar; ânın da ne ehemmiyeti olabilir? Muâhazenin neşrolunabileceğini kat'an ümid edemem. Yüzbaşı'nın kitapları veyâhud bedeli hakkında himmetinizi beklerim.

Gālib Dīvānı'nın ne olduğunu ben de bilmiyorum; tahkik üzerindeyim. Yakında haber alır ve gelecek postaya yazarım. Ârifî Paşa, müteveffâ Pertev Paşa, Alî Fuad Bey vaktiyle bir *Ehl-i Salīb Tarihi* terceme etmişlerdi; basıldığını işitiyorum. Sahih ise, bana bir nüshasını gönderir misin? Bir de, *Medenīyet*'in bilmem hangi resimli nüshasında, tiyatrodaki Karakaş'ın resmi var imiş; ânın da bir nüshası gönderilir ise memnun olurum. Hazret-i Hassân'ın *Dīvân*'ı basılmış; bir nüsha da ândan isterim. Kendi yazdığım şeyi okumağa ben hasret oldum. Lutfen bana bir de *Vatan-yâhut-Silistre* bulur da gönderir misin?

Kardeşin,
KEMAL

HÂŞİYE — Şeyh Efendi[9], yine bir garâbet izhar ederek, parayı başka vâsıta ile göndermiş. Ben, kabûl ediniz demem; fakat kendi i'tikādınca sipâriş ettiği şey'i, parasını vermeden isti'mâli haram imiş. Kızmakta da mâna yoktur; bedelinde kitap alınız da gönderiniz.

[8] Recâîzâde Mahmud Ekrem Bey, 24 Muharrem, 1292 (2 Mart, 1875) tarihli mektubunda, "*Hârâbat*'ın muâhazesi siz göndermedikçe nereden elime geçecek" der (T. Tarih Kurumu, nu. 718).

[9] Şeyh Ahmed Efendi.

CXLV.

Mustafa Âsım Bey, Kemal'e Magosa'ya yolladığı bir mektubunda, geçen hafta postahâneye yirmi altun gönderdiğinden, fakat emânet kısmı kapanmış olduğu için paranın verilemediğinden, bunun üzerine Zeynü'l-Âbidin Reşid Bey vâsıtasıyle, Kilidhanı'nda Papasoğlu adında bir tüccara onbeş altun teslim ettiklerinden bahseder; Papasoğlu, Kıbris'te bulunan ortağına telgraf çekmiştir ve para, bu vâsıta ile Kemal'e verilecektir. Son posta ile de, Evangeli Ağa'ya (her hâlde, Papasoğlu'nun ortağı olan şahsa), yine Kemal'e teslim olunmak üzre yirmi altun yollamışlardır. Mustafa

Âsım Bey, bu paranın vüsûlünü bildirmesini de yazar [1]. İşte Kemal'in aşağıdaki mektubunda, parayı aldığından, makbuz ilm-i haberini Papasoğlu adına yazmasından bahsi, her hâlde bu mes'ele ile alâkalıdır. Eğer tahminimizde yanılmıyorsak, bu mektup Kıbris'te me'muriyetle bulunan ve Kemal'in mektuplaştığı Osman ismindeki şahsa yazılmıştır ve İstanbul'dan gönderilen paranın Kemal'e verilmesine, bu şahıs vâsıta olmuştur.

Mektupta adı geçen Münib ile Latîf'in de, Kıbris'te bir me'muriyette bulunan kimseler olduğunu sanıyoruz ve bu fikrimizi, bu üç şahsın aynı yerde çalıştıklarını, Kemal'in Osman isimli şahsa yazdığı mektupları te'yid etmektedir [2].

Recâîzâde Ekrem Bey, 1874'de basılan *Vuslat* adlı tiyatrosunda, Tanzimat devrinde birçok eserlere mevzû' teşkil eden ictimâî bir mes'ele üzerinde durmuştur: Mütekā'id Tevfik Efendi'nin Vuslat ve Serv-i Niyaz adında iki câriyesi vardır; oğlu Muhsin Bey, Vuslat'a âşıktır. Kâhya kadının ve Serv-i Niyaz'ın entrikaları yüzünden Vuslat'ı bir esirciye satarlar. Muhsin Bey, bu hasrete dayanamaz ve hastalanır; Vuslat'ın da sihhati bozulmuştur. Neticede Vuslat'ı bulup evlerine getirirler ise de, her iki sevgili az sonra, hayata gözlerini yumar [3]. İşte Kemal bu piyes ile, kendi eseri olan ve aynı tarzda neticelenen *Zavallı Çocuk* arasında bir yakınlık bulur ve *Vuslat*'ta, Recâîzâde Ekrem'in, *Zavallı Çocuk*'u taklid ettiğini ileri sürer ki, bu hükmünde yanılmadığı, her iki eserin mukāyesesinden de anlaşılır. Ekrem Bey'in Magosa'ya göndermeği ihmâl ettmediği bu tiyatro eserinin bir nüshasını da Kemal, bu gibi eserler okumağa meraklı olan Münib'e yollamıştır; muhâtabı olan Osman'a da, bu piyesi Münib ile berâberce okumalarını yazıyor.

İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, Z. Reşid'in bir mektubundan naklen, "Gālib Bey'in *Rûh-i Sânî* tesmiye ettiği birinci *Dīvān*'ı harıkzede olduğu zaman eşyâsı ile birlikte yandı. İkinci *Dīvān*'ı, Namık Kemal Bey, tab'olunmak üzre, Magosa'dan bana göndermiş idi; hattâ bir aynını da Mâarif Nezareti'ne vermek ve ruhsat almak için yazdırmış idim. *Hayâl* gazetesinde Kasab'a muharrirlik eden Mâhir Bey nâmında biri vardır ki, hemşîresini, Kemal Bey'in pederi tezvic etmişti; mukābele edeyim diye, *Dīvān*'ın iki nüshasını da aldı; hâlâ i'ade edecek" cümlelerini kaydeder [4]. Esâsen Kemal de Zeynü'l-Âbidin Reşid'in bu ifâdesini, *Gālib Dīvānı*'nı Altuncu Kostaki vâsıtasiyle İstanbul'a gönderdiğini yazarak [5], te'yid eder. Z. Reşid'in, bu *Dīvān*'ı Mâhir Bey'e verdikten sonra onu uzun zaman göremediği anlaşılıyor. Kemal'in aşağıdaki mektubunda geçen, "Mâhir'in zuhûruna mı teaccüp edeyim, ihtifâsına mı?" cümlesinin bu mes'ele ile alâkalı olduğunu sanıyoruz. *Gālib Dīvānı*'nın basılacağı haberinden çok memnun olan Kemal'in bu *Dīvān*'ın başına konulmak üzre bir takriz yazdığı da ma'lûmdur [6].

[1] Mustafa Âsım Bey'in kendi el yazısı ile olan bu mektubu Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 708).

[2] Bk., msl., mektup, nu. 89, 139.

[3] *Vuslat-yâhut-Süreksiz Sevinç*, İst., Şark Matbaası, 1291/1874.

[4] *Gālib Dīvānı*, İst., Matbaa-i âmire, 1335, s. 8.

[5] Bk., mektup, nu. 140.

[6] Bk., mektup, nu. 110. 21 Cemadâ II., 1292 tarihli *Basīret* gazetesinde de bu *Dīvān*'ın, bir edīb-i sâbir'in (*Sâbir* Kemal'in mahlâsıdır) takrīzi ile birlikte basılacağı i'lân edilmiştir (*Gālib Dīvānı*, s. 9 v. d.).

Kemal'in bu mektubu Magosa'daki maddî vaz'iyyetine, R. Ekrem'in *Vuslat* adındaki piyesine, Leskofçalı *Gālib Dīvānı*'na, Magosa'daki dostlarına, muhâberelerini ne gibi vâsıtalarla te'min ettiğine dâir notlarını içine aldığından mühimdir.

Tarihsiz olan bu mektubun ifâdesinden, *Vuslat*'ın neşrini müteâkip yazıldığı anlaşılıyor. R. Ekrem'in Kemal'e yolladığı 24 Muharrem, 1292 (2 Mart, 1875) tarihli mektubundaki, "Ha, gerçek, *Vuslat*'ın ilâvesini göndereyim. Ayrıca basılmak üzredir; mütâlea buyurun da, ta'riz edecek yeri varsa söyleyin" ifâdesine de dayanarak [7], bu mektubun 1875 Mart'ında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun aslı Kıbrisli Kaytazzâde Nâzım Efendi'de olup, Kemal'in kendi el yazısı iledir. Klişesi, kısmen yeni harflere çevrilen metni M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 193 v.d.d.).

145. OSMAN BEY'e (?)

Mart, 1875

Birâder,

Mektubun geldi. Paralar da alındı; makbuz ilm-ü haberini leffen gönderdim. Papasoğlu'nun ismini bilmiyorum; ânın için, ilm-ü haberini yalnızca Papasoğlu nâmına yazdım; eğer başka türlü olması iktizâ eder ise, beyan olunsun, değiştirelim.

Verdiğin havâdis tuhaf.. Fakat bizim İstanbul postasında, ândan bahseder birşey yok da, sahih midir, değil midir bilelim; fakat gideceğin gitmesi sahih ise, yazdığın adamın gelmesi agleb-i ihtimâldir. O olmaz ise, Ziya olabilir.

Senin Değirmenlik Malmüdürlüğü maddesine hem teaccüp, hem teessüf etmem; buna sebep olanları ve işin sûret-i cereyânını etrâfı ile yazar mısın?

Bizim İstanbul havâdisi pek acâip. İsak'ı avdet için hazırlamışlar; Ağa Efendimiz sûret-i mahsûsada haber göndermiş. Gelecek postaya tevkif olunsun; memnûnen gidecektir demiş. Bakalım ne çıkar?

Bilsen, Ramazan'da neler yazdım; basılmak üzeredirler. Gördüğün vakit, Kemal'e bir âferin daha çekersin..

Ekrem, *Vuslat* nâmında bir oyun yazmış; birkaç nüsha göndermiş idi. Elimde bir dâne kaldı; ânı da okumak merâkınca senden ziyâde

[7] R. Ekrem'in kendi el yazısı ile olan nüshası Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in mektupları arasındadır (Nu. 718).

ve binâenaleyh müstahak olan Münib'e gönderdim; berâber okur da eğlenirsiniz. Bizim *Zavallı Çocuk*'a taklid yolunda birşey.. pek güzel yazılmış.

Gālib merhûmun *Dīvānı*'nı yarın Latīf ile, Münib'e gönderiyorum; üzerinde vaktiyle yazılmış bir mukaddimem var. Kerem-kerânî mürtekibi merākında olanlar, o yolda güzel şey nasıl yazıldığını ândan öğrenebilirler.

Kostaki Efendi'ye selâm ederim; yakında mektup da yazarım.

Hani *Mutavvel*[8]? Üzerine mi oturdun? Ne yaptın? Edebiyata âit bir kitap yazacağım, âna mühtâcım.

Gelibolu'dan yazdığım bir mektubu burada iken sana okumak üzre çekmeceden çıkarmış idim. Okumadığımı iyice biliyorum; fakat acabâ Münip için sana vermiş mi idim? Orasını bilemiyorum. Kâğıt kayboldu sanırım. Yok, sende ise, iâde et ki lâzım..

Bendi göndermedin ise, hükmü yok; yanında kalsın; fakat herif gittikten sonra arkasından alkışlasak, fena olmaz. O hâlde ise, bendin iâdesi lâzım gelir ki tashih olunsun.

Nef'î muhlisiniz sıtmaya uğradı; başımda bir yaramaz çocuk kesildi; ilâç içmez; bilmem ne hezeyan eder; hattâ söylediğim kâğıtları da yazmaz. Az kaldı Latīf ile de mektup göndermeğe muktedir olamayacaktım; bereket versin serhoş serhoş gayret ettim de yazdım.. Bâkî ne diyeyim, o mektup yazmaz; yâni Re'fet Efendimiz de hisse çıkarsın, sen de..

Kardeşin,

KEMAL

[8] *Mutavvel*, Sa'deddin Mes'ud b. Ömer Taftâzânî'nin Arapça eseridir; Abdu'n-Nâfi' İsmet tarafından Türkçe'ye terceme edilmiştir (İst., 1289-90).

CXLVI.

Kemal, Zeynü'l-Âbidin Reşid'e yazdığı bu mektubunda, *İntibâh* adlı büyük hikâyesinin neşri için Maârif Nezâreti'nden alınan izin dolayısıyle duyduğu sevinci bildiriyor.

İntibâh, Kemal'in Magosa'da iken yazdığı ve roman nev'inde ilk eseridir. Vak'a kahramanı Alî Bey henüz on yaşında iken Arapca, Farsca ve Fıransızca'yı iyi bilen, çok esaslı tahsil ve terbiye gören bir gençtir. Babasını kaybetmiş, annesi

ile birlikte yaşamaktadır. Arkadaşlarının zoru ile, onların Çamlıca gezintisine iştirâk etmiş, burada Meh-peyker adlı genç ve güzel bir kadına rastlamıştır. Bu tesâdüf, hayatında mühim vak'aların geçmesine yol açar: Maddî zararlara uğrar; aldatılır. Meh-peyker'in tertibi ile, bir tuzağa da düşürülür ve kendisini çok seven câriyesi Dil-âşûb'un ölümü bahasına bu tehlikeyi atlatır. Pişmanlıklar içinde, bulunduğu gafletten uyanırsa da artık iş işten geçmiştir.

Vak'aların tertibi çok basit olan ve hakikate uymayan birçok hâdiselerden örülmüş bulunan bu büyük hikâyesindeki kusurları, Kemal de i'tiraf eder: "... Hikâye mâhiyet-i lisânın o yolda olan isti'dadlarını tecrübe yolunda tertip olunmuş ise de, tasavvur ve tasvirde birçok su'ûbete düşmemek için mevzû'unu gāyet sâde tuttuğum hâlde, yine fıkdân-ı isti'dad ciheti ile, gönlümün istediği dereceye götüremedim" der; *San Pişmanlık* isimli bu hikâyesinin adı, Maârif tarafından değiştirilerek *İntibâh*'a çevrildiğini, ancak bu isimde neşrine muvaffak olduğunu yazar. Müellif bu eseri hakkında, "Lisânımızda şimdiye kadar neşrolunan hikâyeler içinde en ziyâde revac bulanların birincisi değil ise, biri, değersizliği ile berâber, *İntibâh* idi" düşüncesindedir[1].

Ahmed Râsim'in, *Muharrir - Şâir - Edîb* adlı hâtıralarında verdiği bâzı īzâhât da, bu eserin şöhretini göstermek cihetinden kayde değer. Muharrir, Dârüşşafaka hayatından bahsederken, "Mektep, uğradığı sukût-ı ma'nevîde durmayıp gittiği esnalârda idi ki, biz âsâr-ı Kemal'i okumağa muvaffak oluyorduk. *Zavallı Çocuk*, *Âkif Bey*, *Gülnihâl*, *Vatan-yâhud-Silistre*, *Sergüzeşt-i Alî Bey* sınıf sınıf geziyordu. Merhûmu biz bile takdir ediyorduk"; "Kemal merhûmun *İntibâh-yâhud-Sergüzeşt-i Alî Bey* nâmındaki tecrübe-i kalemiyyesini okuyup da ağlamayan kim var idi." diyor[2].

İşte bu mektup sâyesinde, *Son Pişmanlık* adlı eserin ilk tab'ı için (İmzâsız olarak 1876'da basılmıştır), Zeynü'l- Âbidin'in de tevassut ettiği anlaşılıyor; eserin tab'ına izin alabilmek için Mustafa Âsım Bey de teşebbüste bulunmuştur; bunu Kemal'e yolladığı 3 Nisan, 1291 (15 Nisan, 1875) tarihli mektubundaki, "Daha hâlâ *Son Pişmanlık*'a ruhsat alamadım" cümlesinden anlayoruz. Teşebbüs edenler arasında Nûrî Bey de vardır. Kemal'e yazdığı bir mektubunda, *Son Pişmanlık*'ın ruhsatca uğradığı müşkilleri hâlâ def'edemediğinden, *Nevrûz Bey'in terceme-i hâli* ile Nûrî'nin *Sadakat Zâil Olmaz* nâmıyle Maârif'e verilmiş olan kitaplarının ruhsat-nâmesi yazılmak üzre olduğundan bahsederek, "Şâyet *Son Pişmanlık*'ı kurtaramazsam vakt-i merhûnuna ta'lik edeceğimiz şüphesizdir" der[3]. Bütün bunlar *Son Pişmanlık*'a ruhsat alınabilmek için uğranılan müşkilleri anlatır. İşte bu yüzden Kemal, eserinin kendi bulduğu *Son Pişmanlık* adı değiştirilerek *İntibâh* ismi ile de olsa neşredileceğine çok sevinmiştir[4].

[1] *Mukaddime-i Celâl*, İst., *Matbbaa-i Ebüzziya*, 1309, s. 20, 24.

[2] İst., Kanaat Kitabevi, 1924, s. 52, 79.

[3] Her iki mektup Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 706, 719).

[4] *İntibah*, *Sergüzeşt-i Alî Bey'i Havîdir*, İst., 1293, 222 sahife. Magosa'da bulunduğu sırada basılan *Zavallı Çocuk*, *Âkif Bey*, *Gülnihâl* gibi *İntibah* da müellif adı kaydolunmayarak neşredilmiştir.

Sıtma asâbını hayli sarstığından birbuçuk saattenberi düşündüğü hâlde kendinde bir beyit yazabilecek kudret bulamayan Kemal evvelce bahsettiği *Mahlâs-Nâme* ve *Taştîr*'i hâlâ tamamlayıp gönderememiştir.

Kemal'in Magosa'da iken geçirdiği rûhî buhranları, *İntibâh*'ın neşrine Zeynü'l-Âbidin Reşid'in de ruhsat almak için uğraştığını aydınlattığından mühim olan bu mektubu tarihsiz olmakla berâber, *İntibâh*'ın 1876'da basıldığını gözönüne alarak, 1875'de yazıldığını tahmin ediyoruz. Muhâtabı Z. Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 35).

146. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. ?. 1875

Birâder,

Mektubunuzu aldım. *Son Pişmanlık*'ın istihsâl-i ruhsatına olan himmetinizden dolayı teşekkür ederim. *Mahlâs-Nâme* ve *Taştîr* için, Hudâ bilir ki lâyık-ı sitem değilim. Sıtma a'sâbıma o kadar za'f vermiş ki, bundan iki gün evvel birbuçuk saat it'âb-ı efkâr ettim; bir beyit söylemeğe muktedir olamadım. İşte yine nöbet geliyor.. Şimdilik bu kadar..

Kardeşin,
KEMAL

İntibah münâsebetiyle, Mâhir Bey'in Namık Kemal'e yolladığı 25 Safer, 93 (22 Mart, 1876) tarihli mektubunda şu bilgiye rastlarız : "Şimdi Fıransızca'dan terceme roman modası var. Şu senin *Alî Bey'in Sergüzeşti* nerede kaldı ise yazsan da, basılsa.. Senin romanını görmediklerinden halk arzu ediyor." (Türk Tarih Kurumu, nu. 728). *İntibâh*'ın ve Kemal'in diğer eserlerinin muhtelif tabı'ları için bk., Nejdet Sançar, *Namık Kemal'in Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları*, *Türk Kütüphâneciler Derneği Bülteni*. c. IV., nu. 2, s. 57 v. d.

Nejdet Sançar bu yazısında, *İntibâh*'ın, biri yeni harflerle olmak üzre altı baskısını tesbit etmiştir. Eserin neşri, 18 Temmuz, 1876 (8 Cemâdâ II., 1293, nu.109) tarihli *Sabah* gazetesinde ilân edilmiştir.

CXLVII.

Kemal bu mektubunda kızına, Magosa'da yazı yazmakla iyi vakit geçirdiğinbahsediyor; 1875'de gönderdiği mektuplarında, yakalandığı sıtmadan umûmiyetle şikâyet eder. Vücûdünde kuvvet peydâ olduğunu kaydi, her hâlde bu hastalığın artık kendisini pek rahatsız etmediğini anlatmak içindir; esâsen, bu mektubundan bir ay kadar sonra, Murad V.'ın tahta geçmesi ile afvedilip İstanbul'a dönecektir

ve aşağıdaki mektup, elimizde mevcut yazıldığı tarih belli olanlara göre, Feride Hanım'a Magosa'dan yolladıklarının ilkidir.

Mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 541).

147. FERİDE HANIM'a

14. V. 1875

İki Gözüm Kızım,

25 Rebîü'l-evvel, 92 tarihli mektubun geldi; âfiyyetimi sormuşsun. Elhamdülil'lâh pek rahatım. Şimdilik burada havalarımız da güzel gidiyor. Yine vücûdümde, gece gündüz yazı ile eğlenmeğe kuvvet peydâ oldu; pek a'lâ vakit geçiriyorum. Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

2 Mayıs, 91
KEMAL

CXLVIII.

Kemal'in Magosa'dan yazdığı mektupların hemen hepsi imzâsız ve tarihsizdir; kızı Feride'ye gönderdiklerinde, umûmiyetle imzâsını atar; fakat tarih yine yoktur; bunlardan ancak üçünde, yazıldığı tarih kaydedilmiştir ve aşağıdaki mektup, bu tarz mektuplarının sonuncusudur.

Mektup, Türk Tarih Kurumu'nda ve Kemal'in el yazısı iledir (Nu. 542).

148. FERİDE HANIM'a

17 Mayıs, 1875

İki Gözüm Kızım,

21 Rebî'ü'l-evvel, 92 tarihli mektubunu aldım; seni görmüş kadar memnun oldum. İnşâ'llâh ümid ve niyâz ettiğin gibi karîben görüşürüz[1]. Vâlidene selâm; Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

II Rebî'ü'l-âhir, 92
KEMAL

[1] Ahmed Es'ad Paşa'nın 27 Nisan, 1875'de ikinci def'a Sadâret mevkı'ine geçmiş bulunması, Kemal'e, yakında İstanbul'a dönebileceği ümidini vermiştir.

CXLIX.

Kemal, bu mektubunda Abdülhak Hâmid hakkındaki bâzı tecessüslerine, Recâîzâde Mahmud Ekrem Bey'in cevap vermesini istiyor.

Mâcerâ-yi Aşk ve *İçli Kız* adlı eserlerin müellifi, Kemal'in dikkatini çekmiştir; fakat bunun kim olduğunu bilmiyor. *Mâcerâ-yi Aşk*, Hâmid'in neşrettiği ilk eseridir. Önceleri *Romeo and Juliet* tercemesinden muktebes hikâyeler karalayan Hâmid, bunları bastırmadı. İlk eseri hakkındaki tehassüslerini, "Ateşböcekleri ile eğleniyordum; gün doğunca onlar görünmez oldular. Bilmem nereden ve nasıl bir nûrânî işâret bekliyordum; o işâreti, Namık Kemal'in *Vatan-yâhud-Silistre*'sinde gördüm. Onun ziyâsı altında yazdığım *Mâcerâ-yi Aşk*'ta, Kemal'in yalnız üslûbunu taklîde özenmiş, belki de kendim haberdâr olmayarak, kuvve-i hissiyyemin ma'rifeti ile, o üslûbun resmini almıştım" cümleleri ile ifâde eder. Bu eserdeki aşk mâceraları o kadar çok ve biribirine o kadar girifttir, ki, Hâmid de, eserine *Mâcerâ-yi Aşk* değil, *Mâcerâ-yi 'Uşşāk* adının daha uygun düşeceğini söyler.

Mâcerâ-yi Aşk, Recâîzâde Ekrem'in *Atala* adlı eseri ile aynı zamanda ve aynı matbaada basıldı; hattâ her iki müellif, biribirlerinin eserlerinin tashihini de berâberce yaptılar. Ekrem Bey *Atala*'da *Mâcerâ-yi Aşk*'ı, Hâmid de *Mâcerâ-yi Aşk*'ta *Atala*'yı, takdirkâr bir ifâde ile i'lân etti (1874). Kemal Paşazâde Sa'îd Bey *Vakit* gazetesindeki bir makālesinde, Hâmid'in kābiliyeti üzerinde durmuş, yalnız, "Hindistan'da volkan bulunmadığı hâlde, tiyatrodaki şahıslardan birinin, teşbih yolu ile bir volkandan bahsetmesinde garābet" bulmuştur. Hâmid, bir adamın volkandan bahsetmek için, Vezu yanardağının eteklerinde bulunması lâzım gelmeyeceğini ve Hindistan'da ise, Davalajiro adında, vaktiyle infilâk ile, sonradan sönmüş bir dağın bulunduğunu ileri sürerek, bu fikirlerini *Vakit* gazetesinde neşrettirmişti. Hayrullāh Efendi ile kardeş çocukları olan Ahmed Vefik Paşa da, eserde, "*Âferin yâ Rabbi* kabîlinden feveranlar" bulunduğunu" Hâmid'in ağabayi Nasûhî Bey'e söylemiş Hâmid'e de, millî, mevzû'unu yerli hayatımızdan alan tiyatro eserleri yazmağı tavsıye eylemişti [1]. Bu eser, dört perdeden ibâret olup, mensurdur. Vak'a, Timur'a vâris geçinmekle ma'rûf Âdil Behram kabîlesi nâmına Mâverâünnehr'e hicretle o civarda yerleşen, saltanat süren bir âilenin ferdleri arasında geçen aşklardan ibârettir.

İçli Kız ise, Tanzimat Devri'nde neşredilen ilk tiyatro eserlerinin husûsiyetlerini gösterir. Bunlardan birkaçı istisnâ edilir ise, çoğunda, biribirini seven iki genç alınarak, bunların ya annelerinin veya babalarının muhâlefeti ile biribirlerinden ayrıldıkları ve bu ıztırap neticesinde öldükleri görülür. Hâmid de *İçli Kız*'da, Mes'ud Efendi'nin kızı Sabiha Hanım ile, İzzet Bey arasında geçen bir mâcera yarattı. Sabiha, üveği annesi Râife Hanım'ın birçok hîlelerine rağmen, İzzet Bey ile evlenir; hattâ, bir çocukları da olur; fakat Sabiha veremdir ve Râife, Sabiha'yı, sevgilisi olan doktor Yorgi'ye tedâvî ettirir; bilhassa ölümünü hazırlar. Bu dolaplar, ancak Sabiha'nın hastalığı çok ilerilediği sırada sezilir. Diğer bir doktor, Mısır'a gönderilmesini tavsiye ederse de, İzzet, Sabiha'nın ölüm tehlikesi geçirdiği zamanda çıldırmıştır. Hîleler meydana çıkınca, İzzet'in babasının mahremlerinden ve Râife'nin başka tarz tuzaklarına kurban olan Ahmed Bey, Râife'yi tabanca ile vurur; eser böylece sona erer.

[1] Abdülhak Hâmid, *Eserlerimi Nasıl Yazdım*, *Resimli Ay* mec., Temmuz, 1928, buradan naklen, *Ülkü* mec., Mayıs, 1937, nu. 51.

Kemal'in *Zavallı Çocuk* isimli tiyatrosu gibi hazin bir aşk mâcerâsı mevzû'unu teşkil eden bu eser, *Zavallı Çocuk* ve benzeri eserlerden farklıdır. Hâmid, bu piyesinin sonuna ilâve ettiği *İçli Kız Hakkında Bir Makāle*'sinde bu farkın, Sabiha'yı vereme müste'id, Râife'yi de, rikkatten mahrum karakterde göstermesinden, vak'aların da, buna göre tertibinden ileri geldiğini yazar [2]; eserde yalnız vak'aya yer verilmemiş, kahramanların karakterleri de belirtilmiş ve vak'alar ile karakterler arasında münâsebetler kurulmuştur. Bir başka fark da, şahısların, fikir seviyelerine uygun tarzda konuşturulmuş olmalarından ileri gelir.

Hâmid, *İçli Kız*'ı, mevzû' bakımından az-çok *Zavallı Çocuk*'a nazîre kabûl eder. *Mâcerā-yi Aşk*'ta olduğu gibi, bunda da, Kemal'in üslûbunu taklid ile berâber, üslûp i'tibâriyle Kemal'den çok Recâîzâde Ekrem'in te'sirinde kalmıştır [3].

Buraya kadar verdiğimiz bilgiden, Hâmid'in, *Mâcerâ-yi Aşk*'ta Kemal'in üslûbunu, *İçli Kız*'da da, *Zavallı Çocuk*'un mevzûu'nu ve daha ziyâde Recâîzâde'nin, kısmen Kemal'in üslûbunu taklîd ettiği anlaşılır. İşte Kemal, aşağıdaki mektubundan anlaşıldığı gibi, bu iki eserle, dolayısıyle Hâmid ile, bu yüzden çok alâkadar olmuştur. Kemal, Hâmid'in, vaktiyle Terceme Odası'nda gördüğü ve Nasûhî Bey'in küçük kardeşi olduğunu, şimdi ondokuz-yirmi ve nihâyet yirmibir yaşlarında bulunduğunu —ki Hâmid bu sırada yirmiüç yaşındadır— tahmin ederek, eserlerinin Recâîzâde Ekrem Bey tarafından düzeltilip-düzeltilmediğini soruyor; eğer tahminlerinde yanılmıyor ve Hâmid, Recâîzâde Ekrem'in himâyesinde bulunuyorsa, bu kadar isti'dadlı ve kendi eserleri tarzında örnekler veren bu genci, eserleri hakkında yazacağı muâhaze ve mülâhazalarla, yetiştirmek vazifesini üzerine alacaktır.

Hâmid Terceme Odası'na ağabeyi Nasûhî Bey ile gittiği sırada küçük bir yaşta olduğu için, Kemal'i gördüğünü hatırlamaz; onu daha sonra Ebüzziya Matbaası'nda gördü. Ebüzziya, Kemal'e bir makāle okuyor, Kemal de, âdeti olduğu üzre, odada bir aşağı, bir yukarı dolaşıyor imiş... Daha sonra, Kemal Paris'ten İstanbul'a dönünce, Hâmid onu, Vefâ'daki evinde ziyâret etti. Başka misâfirleri de bulunan Kemal'e, Hâmid, "Size iştiyâkımdan dolayı geldim" demiş; fakat Kemal, yazıları hakkında bir fikri olmayan Hâmid'e, husûsî bir ehemmiyet vermemiştir. Kemal'in bu yüzden Hâmid'i, ne Ebüzziya Matbaası'nda, ne de kendi evinde gördüğünü hatırlamadığı, aşağıdaki mektubundan anlaşılıyor; Hâmid Paris'e giderken, ona, okuması için bâzı kitaplar tavsıye ettiğini de unutmuştur [4].

Kemal'in bu mektubunu yazdığı sırada Abdülhak Hâmid, Paris'te sefâret kâtibi bulunuyordu. Onun, *İçli Kız*, ben İstanbul'da değilken "basıldığı zaman, Ekrem, senâ ile i'lân etmişti. Eseri Kemal de okumuş. Ekrem'e, bu hangi Hâmid Bey oluyor; bizim bildiğimiz mi, diye yazmış.. İşte muhâberemiz bu sûretle başlar[5]"

[2] Tab'. 1., İst., Basîret Matbaası, 1291, s. 179 v. d.
[3] Abdülhak Hâmid, *Eserlerimi Nasıl Yazdım* adlı makāle.
[4] Rûşen Eşref Ünaydın, *Diyorlar ki*, s. 14.
[5] *Ayn. eser.*, s. 15.

ifâdesi, Kemal'in bu mektubu münâsebeti iledir. Hâmid esâsen, *Eserlerimi Nasıl Yazdım* başlıklı makâlesinde de, Kemal ile muhâberesine *İçli Kız*'in neşri sebep olduğunu yazdığı gibi, bu ilk muhâberenin, Recaîzâde Ekrem vâsıtasıyle başladığını da kaydeder. "Daha sonraki muhâverât-ı edebîye Menemenlizâde Rif'at ve tahrirât kâtibi Hüseyin Hilmî Efendi vedâdet ve vesâtetleri ile cereyân etmiştir" der [6].

Kemal'in bu mektubu, Abdülhak Hâmid'in eser ve şahsiyetine karşı duyduğu ilk alâka ve tecessüsü aydınlattığından çok mühimdir. Hâmid'e yazdığı ve sırası geldikçe neşredeceğimiz diğer mektupları bu alâka ve tecessüsündeki samîmîliğini, onun eserlerini nasıl tashih ettiğini de anlatacaktır [7].

Mektup, ilk def'a, Hâmid'in, Recaîzâde Ekrem'e gönderdiği bir mektubu tab'edilirken, not hâlinde neşredilmiştir (Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. I., s. 196 v.d.); İbrâhim Necmî'nin eserinde (*Abdülhak Hâmid ve Eserleri*, Kanaat Kitabevi, 1932, s. 39), nereden alındığı kaydedilmeyerek, aynen basılmıştır; ilk neşirden naklen, bu parça, *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde de mevcuttur (S. 4 v.d.)

149. RECAÎZÂDE MAHMUD EKREM'e

30. V. 1875

"... Hâmid Bey'in, *Mâcerâ-yı Aşk* ve *İçli Kız* ünvanlı iki eserini gördüm. Benim tahminime göre bu Hâmid Bey, Nasûhî Bey'in küçük birâderi olacak. Avrupa'ya gitmeden bir kerre, Terceme Odası'nda görmüş idim. Avdetimden sonra da bir kerre sokakta gördüm. Müşâhedâtımdan anlayışım, şimdi ondokuz veya yirmi ve nihâyet yirmibir yaşında olacak! Bu hâlde oyunları kendi yazdı ise, yâni sen tashih etmedin ise (İstanbul'da senden başka o şîvede adam yoktur) demek ki çocuk, hiç olmazsa bizim kadar bir edîb olacak.. Oyunlarını, hey'et-i umûmiyyesi ile kabûl ettim zannetmezsin ya!.. Eserlerin gerek tertip, gerek tasvirce, pek çok muâhaze götürür yerleri var; fakat teşbih ve tehayyül ve ara-sıra teşrîh-i vicdân cihetleri, bizim mesleki pek ziyâde andırıyor; binâenaleyh şu suallerime cevap isterim :

1. Hâmid Bey, benim bildiğim çocuk mudur?
2. Sinni, tahmin ettiğim derecede midir?
3. Eserleri tashihten berî midir?

[6] *Üstad-ı a'zam Abdülhak Hâmid'in Hayat ve Hâtıratı*, *İkdam* gazetesi, 7 Nisan, 1924, nu. 9705.

[7] Bu hususta geniş bilgi edinmek için *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimize bakılabilir (Ankara-Güneş Matbaası, 1949).

4. Kitaplarında, ânın neşriyâtına dâir i'lânlar görüyorum; dâire-i ülfet ve mahremiyyetinde midir?

Yukarıdaki üç suâlim, cevâb-ı muvâfakate mazhar olur ise, yâni senin şahâdetin ile edebiyat âlemine ikinci bir Ekrem daha geldiği tebeyyün eder ise, muâhazât ve mülâhazât ile, terakkîsine elimden gelen hizmetin ifâsını ferâizden bilirim. Dördüncü suâlim ise, üç suâlime cevap almak takdîri ile, muhâbereye senin vesâtet edip etmeyeceğini ve edecek olur isen, âna dâir yazacağım şeylerde hanginizi muhâtap etmekliğim lâzım geleceğini öğrenmek içindir. İnsan nekadar âciz olsa, her ne cihette olur ise olsun kendine benzer bir mahlûk görünce, mâder-i vatanın âgûş-ı terbiyesinde bir birâder görmüş kadar memnun oluyor".

24 Rebî'ü'l-Âhir, 1292

CL.

Zeynü'l-Âbidin Reşid'e Kemal, *Ru'yâ* adlı risâlesini göndermiştir; fakat bunu, Magosa'da iken bâzı eserlerini imzâsız da olsa neşre cesâret eden *Hayâl* gazetesi sâhibi Teodor Kasab'ın bile tab'a muvaffak olamayacağı fikrindedir.

Kemal, *1289 Yılı Safer'inin 14'üncü (23 Nisan, 1872) Gecesi Görülmüş Bir Ru'yâdır* başlıklı bu risâlesinde kendisini bir akşam Boğaziçi'nde ve denize bakan bir köşkte farzeder. Sâkin bir akşam.. Güneş çekilince etrâfı bir korkunçluk kaplıyor. Zulm ve istibdâdın açtığı yaraların sızısını duyan şâir, birdenbire kopan ve yarım saat süren fırtınanın te'siri ile odasında mütemâdiyen dolaşır; sabaha karşı biraz uykuya daldığı sırada şöyle bir ru'yâ görür :

Bir sahrâdadır. Seyyâl bir güneş her tarafı ışığa boğuyor; bu sırada hâsıl olan bir bulutun içerisinden genç bir kız çıkar. Kaşları çatık ve hiddetli görünen genç kız yavaş yavaş ilerilemeğe başlar. Etrâfına parça parça zencirler döken bu güzel mahlûk, hürriyetin semâvî bir timsâlidir. Ateşli bir heyecan ile halka esâretin ağırlığından, ölümden korkmamak lüzûmundan bahseden bir hitâbede bulunur. Bu hayâl sonra bir Türk bayrağı şeklini alır; bayrağın üzerinde, "Hamdolsun, Osmanlılar'ın beklediği devir erişti, Osmanlılar'ın ikbâl bayrağı hürriyetin elindedir,, meâlinde bir beyt vardır. Artık her taraf ma'murdur; millî hâkimiyet, kuvâ-yi hükûmet, intişâr-ı ma'rifet, usûl-i mes'ûliyet v.b. şeyler birer hakikat olmuştur. Bu yüzden duyduğu gönül rahatlığı ve huzûr içinde kendinden geçen şâir birdenbire uyanır. Ömrünün en zevkli ânlarını bu ru'yâyı gördüğü zaman teşkil ettiğini söyleyerek eserine *Vatan Kasidesi*'ndeki,

Ne yâr-ī cān‿imişsin āh ey ümmīd-i istikbāl
Cihānī sensin‿âzād‿ eyleyen her türlü mihnetten

Senindir devr-i devlet hükmünü dünyāya infāz‿et
Hudā ikbālinī hıfzeylesin her türlü âfetten

beyitleri ile son verir.

Ru'yâ, müellifinin tahmin ettiği gibi o zaman imzâsız da olsa hakikaten basılamayacak bir eserdir. Üveği dayısı Mâhir Bey ve Zeynü'l-Âbidin Reşid, eserin neşri için Mâarif Nezâreti'ne mürâcaat etmişlerse de, *muhill-i âdab* görüldüğünden neşrine müsâade alamamışlardır [1].

Alî Ekrem Bolayir'in, "*Ru'yâ*'yı devr-i istibdadda gizli gizli, korka korka basanlar bu risâleciği yüksek bedeller mukābilinde ancak emniyet edebildikleri adamlara satarlar idi; *Ru'yâ*'nın münderecâtı değil nâmı, şöhreti aranıyordu. Artık aynen Kemal'in kaleminden çıkmış olduğu gibi bir *Ru'yâ* neşretmek menfaat-perest tâbı'ları ne için işgāl etsin? *Ru'ya*'nın bir gölgesi, masharaca alınmış bir sûreti de te'mīn-i maksada kâfî idi. Bin türlü ihtiyatlar, korkular içinde, gece yarıları, karanlık odalarda sûreti yazılabilen, câhil mübeyyizlerin ellerinden geçe geçe, taşbasmalarıyle yeraltı odalarında hiçbir tertip ve tashih görmeden basıla basıla âdeta sahâif-i sutûru arasında irtibât-ı meânî mefkūd olacak kadar tahrīfâta dûçâr olan bî-çâre *Ru'yâ* âsâr-i Kemal'den bulunduğuna ihtimâl verilemez bir kıyâfet-i garībeye girmiştir." cümlelerinden, eserin, devrinde yazma ve taşbasması nüshalarının elden ele dolaştığı anlaşılıyor [2].

Ru'ya 1908'de Mısır'da *İctihad*'da tefrīka (Nu. 6,7, Mart, Nisan) ve kitap hâlinde [3], aynı yıllarda İstanbul'da da basılmıştır [4]. 1932'de Riza Nur tarafından [5], 1949-'da *Vatan* gazetesinde ifâdesi sâdeleştirilerek neşrolunmuştur.[6] Kemal'in *Ru'ya*'nın basılacağını ümid etmediğinden bahsettiği aşağıdaki mektubu tarihsiz olmakla berâber, herhâlde Z. Reşid henüz İşkodra'ya gitmeden, İstanbul'da bulunduğu sırada, 1875 yazında, Mayıs veya Haziran'da yazılmış olabilir. Mâhir Bey'in 2 Mart, 1876 tarihli ve Kemal'e hitâbeden mektubunda risâle hakkında Maârif Nezâreti'ndeki bir konuşmayı, Z. Reşid'in İşkodra'ya gittiğini bildirmesi de bu fikri te'yid eder.

Mektup metni Z. Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 11 v.d.)

---

[1] Mâhir Bey'in bu iki mektubu 2 ve 17 Mart, 1876 (5 ve 20 Safer, 1293) tarihli olup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 716, 728).

[2] *Külliyât-ı Kemal*, İstanbul, Selânik Matbaası, 1326, s. 52.

[3] Matbaa-i İctihâd, 1908. *Magosa Mektubu* ile *Bir Muhâcir Kızının Feryâdı* da bu tabı'da *Ru'yâ*'yı müteâkip neşredilmiştir. Abdullah Cevdet'in mukaddimesi münâsebetiyle Süleyman Nazif'in mektubu ve A. Cevdet'in cevâbı için bk., *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 100, 18 Cemadâ II., 1329, s. 698-9 ve müteâkip nüsha.

[4] İst., Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1326.

[5] *Türk Bilig Revüsü*, nu. 6, İskenderiye-1936, s. 1553-1574.

[6] *Gerçeğe Benzeyen Ru'yâ, Kemal'in Ru'yâ'sındaki Vatan*, nu. 3007-3009, 8-10 Ekim, 1949. *Ru'yâ*, Demokrat Parti'nin mücâdele yıllarında *Kuvvet* gazetesinde dil bakımından sâdeleştirilerek basılmıştır (Nu. 14, 3 Ocak, 1947 v. d. d.).

150. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. V-VI. 1875

Birâder,

Mektubunuz geldi. Kitaplar için azīm teşekkürler.. *Ru'yâ*'yı gönderdim; tab'ına Kasab değil, kahraman kātil bile cesâret edemez sanırım. Avrupa'da bastırırsanız ânı bilmem. Hava bir derece sıcak, bir derece fenâ gidiyor ki şiir söylemek değil, kolaylıkla nefes almak bile kābil olamıyor; binâenaleyh *Mahlâsname* ve *Taştīr*'in te'hīrini afvet.. Bâkî uhuvvet..

Kardeşin,
KEMAL

CLI.

Kemal, *Tahrīb-i Harâbât*'ta bâzan Ziya Paşa'ya şahsî hücûmlarda bulunmuştur [1]; bu münâsebetle Ziya Paşa'nın hürriyet uğurunda mücâdelede sebat ettiğine dâir söylediklerini, Z. Reşid'in Kemal'e naklettiği aşağıdaki mektuptan anlaşılıyor. Muharririmiz bu sözlere cevap olarak, her ikisinin bu yoldaki çalışmalarını karşılaştırmaktadır: Mustafa Fâzıl Paşa'nın teşvīkı ile Avrupa'ya kaçan, orada ondan aldığı maaş ile yaşayan Ziya Paşa, *Verâset-i Saltanat-ı Seniyye* adı ile neşrettiği 13 ve 20 Muharrem 1285 tarihli iki mektubunda, Mısır verasât kānūnu, aleyhine olarak değiştirilen Fazıl Paşa'yı müdâfaa eden ifâde kullanmıştır [2]. Fâzıl Paşa ile arası açılıp Kemal'in *Hürriyet*'ten ayrılmasını müteâkip yazılarında ise, hemen dâimâ Hidiv İsmâil Paşa'yı öğen, haklı gösteren yazılar yazmıştır [3]. İşte Kemal, Ziya Paşa'nın bu gibi yazılarını gözönüne alarak, onun tuttuğu yoldaki sebatsızlığını ileri sürer; hattâ bu ahmakcasına neşriyâtından dolayı, Londra'da habsedilme tehlikesine bile ma'ruz kaldığına işâret eder[4]. Eski arkadaşının *Ru'yâ* adlı risâlesini kasdederek, "*Ruyâ*'mda pâdişâhın ayağına kapandığımı kemâl-i

---

[1] Bk., mektup, nu. 122, 123, mukaddime.

[2] Bu iki mektup önce Avrupa'da 1868 (1285)'de, daha sonra yine Avrupa'da, tefrika sûretiyle ve *Verâset-i Saltanat-ı seniyye Hakkında Ziya Paşa'nın İki Mektubu* ismiyle *Şûrâ-yi Ümmet* gazetesinde basılmıştır (Nu. 59, 66, 11 Eylûl, 22 Aralık, 1904). İkinci Meşrutiyet'ten sonra Ebüzziya Tevfik'ın *Yeni Osmanlılar Tarihi* tefrikası dâhilinde (*Yeni Tasvīr-i Efkâr*, nu. 129-141, 29 Eylûl-21 Ekim, 1909), ayrıca kitap hâlinde de basılmıştır (Dersâadet, 1326).

[3] *Hürriyet* gazetesinin Kemal ayrıldıktan sonra çıkan nüshalarındaki yazıların mühim birkısmı bu mevzû'dadır (Nu. 64, 6 Eylûl, 1285 ve müteâkıp nüshalar).

[4] Bu hususta bilgi edinmek için nu. 58 'inci mektup mukaddimesine bakınız.

i'tinâ ile neşretmedim" diyor[5]. Bu cümle ile ne denilmek istenildiğini anlatmak için, Ziya Paşa'nın bu eseri üzerinde biraz durmağı faydasız bulmuyoruz.

Ziya Paşa bu eserini Londra'da yazmış ve orada *Hamptou Court* parkında gördüğü bir rü'yâ tarzında tertip etmiştir: Bir Cuma günü.. Gazetelerde Şark mes'elesine dâir havâdisleri okuyan şâir, vatanının melâl içindeki hâlini, Abdü'l-Aziz'in, cülûsu sıralarında nekadar gayretli bir hükûmdâr olduğunu düşünmeğe başlar. Osmanlı İmparatorluğu'nu felâkete sürükleyen sebepleri Pâdişâh'a açmağı tasarlayınca, bulunduğu bahçe gözlerinin önünden yavaş yavaş silinerek Boğaziçi ve Beşiktaş şeklini alır ve kendisini, Abdü'l-Aziz ile karşı karşıya buluruz. Avrupa'ya kaçmasının sebeplerine, orada Osmanlı Devleti aleyhindeki neşriyâtına dâir sualler soran Abdü'l-Aziz'e, Ziya Paşa'nın verdiği cevaplar, kendisini temize çıkarır mâhiyyettedir. Abdü'l-Aziz'e, Avrupa devletleri arasında mühim bir mevkı'e sâhip olduğumuz için, kuvvetli bulunmamız gerektiğinden, meşrûtiyetin i'lânı lüzûmundan, Girid mes'elesinden ve bu münâsebetle verilen imtiyazlardan, bbuun birtakım mâlî sıkıntılarımıza yol açtığından, aylıkların düzenli tarzda verilememesinden, vergilerin çokluğundan, vekillerin haksız hareketlerinden, bir meclis açıldığı takdirde, içimizdeki gayr-i müslimler vâsıtasıyle bizim de uyanacağımızdan bahseder. Rumeli isyanlarını, Anadolu'nun nekadar harap hâlde bulunduğunu da hatırlatır. Bütün bu kargaşalıklardan kurtulmak için ne yapmak lâzım geldiğini soran Abdü'l-Aziz'e, Âlî Paşa'nın Sadâret'ten uzaklaştırılmasının ve Kıbris'e nefyinin uygun olacağı cevâbını verir. Abdü'l-Aziz, Ziya Paşa'nın bu düşüncelerini yerinde buluyor; onu, Sadr-ı a'zamlık mührünü alması için, Âlî Paşa'nın yalısına gönderiyor. Bu münâsebetle Ziya Paşa, Âlî Paşa'ya, sadr-ı a'zamlığı sırasındaki yolsuz işlerini sayıp döker. Sadâret mührünü almak ve Kıbris'e sürüldüğünü haber vermek üzre Abdü'l-Aziz tarafından gönderildiğini anlattıktan sonra, berâberce vapura binerler; Ziya Paşa, Beşiktaş'ta vapurdan iner; Abdü'l-Aziz'in dizlerine kapanarak, mührü teslim eder. Tam bu sırada, bulunduğu parkın bekcilerinden biri, saatin altı olduğunu, kapuyu kapayacağını bildirir ve *Ru'yâ* da böylece sona erer. Kemal'in, mektubunda işâret ettiği, Ziya Paş'nın bu risâlesi, bilhassa, Abdü'l-Aziz'in ayaklarına nasıl kapandığını anlatan son cümleleridir.

Avrupa'ya berâber giden, orada aynı gâyeler uğrunda mücâdeleye niyet eden bu iki arkadaş yavaş yavaş biribirinden uzaklaştılar. İstanbul'a döndükleri zaman, Ziya Paşa kendisini mahvedecek, başkalarına da pek faydası dokunamayacak neşriyât ve hareketlerde bulunmadı; Kemal ise, Avrupa'dan döndükten sonra, hükûmetin dikkatini kendi üzerine çeken neşriyâtı ile, yeniden mücâdeleye başladı. *İbret* ve *Diyojen* gazetelerinde bu gibi yazılarına sık-sık rastlarız.

İbret gazetesi, 12 Haziran, 1872'den başlayarak Kemal ve arkadaşlarının idâresinde neşredildi. Kemal'in gazetede basılan makâlelerinden *İstikbâl*, *İbret* ve Osmanlılar'ın Yemen'de kazandıkları zafer münâsebetiyle yazdığı *Bir Mülâhaza*, bizde maârifin geriliğinden bahsettiği *Maârif*, Avrupa'nın ilerleyişi yanında bizim yıllardır yerinde saymakta olduğumuzu anlatan *Terakkî* ve *Medeniyyet* gibi makâlelerini halkı ma'nen kuvvetlendirmek, bu mes'eleler üzerinde onları aydınlatmak gâyesi ile kaleme aldı[6]. *Âile*, *Nufus*, *İmtizâc-ı Akvâm*, *Efkâr-ı Umûmiyye*, *İttihâd-ı İslâm*, *Hukuk*, *Hukûk-ı Umûmiyye* v.s. başlıklı makâleleri ictimâîdir[7]. *Reji* ve *İdârece Muhtâc Olduğumuz Ta'dîlât* yazılarında devlet idâresindeki bozuklukları tahlil eder. Yukarıda kaydettiklerimizden sonuncu makâlesinin başında, "Vicdânımızı bir galeyân-ı tam ile me'lûf-i ihtizâz etmekte olan birçok eşvâk ve temenniyyâtı yalnız vicdânımıza hasrederek, kemâl-i sabr ve sükûnet ile, idârece mühtâc olduğumuz ta'dîlâtı teharrî eyledik" diyordu. "Dünyada vücûd-i hükûmetin illet-i asliyyesi, icrâ-yi adâlettir" cümlesi ile mevzû'a girerek Adlîye'de ve askerî, hâricî, dâhilî, ticârî ve nâfi'a ile, zâbıtaya âit işler üzerinde durdu[8]. Bâzı yazılarında ise şahsî ta'rizlere de yer verdi ki, bunlara hedef, bilhassa Mahmud Paşa'dır. Onun, Rusya'nın ta'kip ettiği siyâset tarafını tutmasını, *Garaz Marazdır* adlı makâlesinde de, şahsî garazları mevzû' aldı. Bu garazların yok edilebilmesi için, "Sâhibinin fenâsından başka çâre" olmadığını kaydetti[9]. İşte bu makâlenin neşrinden sonra, *İbret* dört ay müddet ile ta'til edilmiştir; Kemal'in bir me'muriyet ile İstanbul'dan uzaklaştırılması da bu mes'eleler ile alâkalıdır.

İbret gazetesinin ta'til müddeti sona erince, 20'nci sayıdan i'tibâren tekrar neşre başlanıldı. Kemal bu nüshadaki *İfâde-i Merâm* başlıklı yazısında, gazetede evvelce yazdıklarını tekrarladı, hükm-i ta'til haksızdı cümlesini birçok def'a kaydederek, "Eğer *İbret* bi-hakkın kapatılmış ola idi, ibtidâ matbûât nizam-nâmesi hükmünce muhâkeme edilmesi lâzımg elirdi" diyerek, Âlî ve Mahmud Nedim Paşa aleyhinde, pek şiddetli hücumlarda bulundu. "Adâlet, ejder gibi nefes aldıkca büyüyor; büyüdükce, imtidâd-ı hayata isti'dad hâsıl ediyor; zulm ise, beli kırılmış yılan gibi çırpına çırpına teneffüs edebiliyor. Her çırpındıkca nefesi, her nefes aldıkca hayatı azalıyor" der. Reşid Paşa'nın iktidârını, Âlî ve Fuad Paşa'ların ise, isti'dad ve ma'lûmatlarına rağmen şahsî garazlarının esîri olduklarını, bizde matbûatın uğradığı tazyıkları, dalkavukluğa dalkavukluk demenin âdab-ı umûmiyyeye aykırı sayıldığını, garaz marazdır demenin devletin menfaatine aykırı sayıldığını ileri sürer[10]. *Moda* adlı makâlesinde de, sadârat değişmelerini gözönüne alarak Âlî, Mahmud Nedim v.s. hakkındaki düşüncelerini açıkca yazmıştır[11]. Bir başka makâlesinde, *İbret*'in vaktiyle dört ay ta'tilini hatırlatarak yazdığı, "*Garaz Marazdır* ünvanı ile 19 numaralı nüshamızda neşrolunan bend üzerine gazete birdenbire dört ay müddet ile ta'til olundu. Gelen emr-i resmî'ye nazaren gazetenin ta'tili, menâfi'-i devlet ve âdâb-ı umûmiyyeye mugâyir harekette bulunduğundan imiş.. Bu söz bizce kabûl olunmayacağını i'lândan hiçbir vakit geri durmayız" cümleleri de, nekadar şiddetli

[5] Kemal'in de *Ru'yâ* adlı bir eseri mevcuttur (Bk., nu. 150. mektup ve mukaddime). Ziya Paşa'nın *Ru'yâ*'sı önce *Hürriyet* gazetesinde *Sultan Abdülaziz Han* başlığı ile (Nu. 68, 11 Ekim, 1286 ve müteâkip sayı), daha sonra *Bağçe* mecmuasında *Hürriyet*'ten naklen tefrika olunmuş (Nu. 3-18, 4 Ağustos-18 Kasım, 1324), eski ve yeni harflerimiz ile de tab' olunmuştur (İst., Kasbar Matbaası, 1326.— İst., Tefeyyüz Kitabhânesi, 1932).

[6] Nu. 3, 6, 84, 45, 167.
[7] Nu. 14, 40, 11, 5, 18.
[8] Nu. 30, 33.
[9] Nu. 2, 19.
[10] Nu. 38, 94.
[11] Nu. 95.

bir ifâde kabullandığını göstermeğe kâfîdir [12]. İşte tam bu sırada kitap sansürü hakkında ve N. Kemal'in *Evrâk-ı Perîşân*'ının neşrine de engel olan bir *matbûât kānunu* neşredilmiştir. Muharririmizin bu nizam-nâmeye ve matbûât kānûnunun tahliline dâir de birçok makāleleri vardır [13]. *Vatan* başlıklı makālesi ise, *İbret* gazetesindeki yazılarının sonuncusudur [14] ve bundan az sonra, 10 Nisan, 1873 tarihli ferman ile Magosa'ya sürülmesinde bütün bu yazılarının te'siri vardır.

İbret gazetesindekiler kadar, *Diyojen*'deki yazıları da, Kemal'in hayatı üzerinde müessir olmuştur; *İbret* dört ay müddet ile kapatıldığı zaman, *Diyojen*'de aynı tarzdaki neşriyâtına devam ettiği görülür. Bunlardan Mahmud Nedim Paşa hakkındaki ve,

Kedimin her gece böbrekle dolardī sepeti,
Yok‿idī ni'metinin, râhatının hiç adedi
Çeşm-i şehlâ-nigehī fârk‿iken nīk-ü bed'i

Kedimī gaflet‿ilē fâre-i idbâr yedi
Buna yandī yüreğim, âh kedī, vâh kedi

kıt'ası ile başlayan hicviyesini neşretti [15]. *Matbû'ât Nizam-nâmesi* ise, en pervâsız ifâde kullandığı makālelerinden biridir. Bu yazısına, "Kānun nedir? Nizam nedir? Ânı hakīmâne ta'rif etmek *İbret*'e yakışır. Eğer bir daha çıkabilir ise.." cümlesi ile başlar. Muhâkemesiz nefyolunmak, muhâkkemesiz habs-i lisâna uğramak, muhâkemesiz ma'îşetten ayrılmak, muhâkemesiz aç bırakılmak yalnız bî-çâre me'murlara, gazetecilere mahsus bir belâ mıdır?" diyordu [16]. *Diyojen*'deki bu yazısının neşrinden bir-iki ay sonra —*İbret*'teki yazılarının da te'siri ile— Gelibolu'ya gönderilmiştir. Ziya Paşa, Kemal'in bu gibi pervâsız yazılarını kasdederek, kendisinin de böyle hareket edip de, Kıbris'e gitmeğe niyeti olmadığını söylemiştir. Kemal'in ise, buna çok hiddetlendiği, Ziya Paşa'yı bu gibi şeyler yazmadığı için dalkavukluk ile ithâm ettiği, aşağıdaki mektubundan anlaşılıyor.

Kemal, yine aşağıdaki mektubunda, Ziya Paşa hakkında, Avrupa'dan "Beyefendi'm de avdet buyurdular, *Harâbât*'taki medhiyeleri söylediler" demektedir. Onun bu ifâdesinde pek de haklı olmadığını, bu cümleleri, kapıldığı hiddet neticesinde yazdığını anlatmak için, bu mes'ele üzerinde de biraz duralım: Ziya Paşa'nın *Harâbât*'ta mevcut medhiyeleri, Abdü'l-Aziz hakkındadır [17]. Bunların ne zaman yazıldıkları, *Harâbât*'a alınırken kaydedilmemiştir; fakat *Külliyât-ı Ziya Paşa*'da, aynı kasidelerin yazıldıkları tarihler de vardır. *Hârbât*'taki bu kasidelerden biri, 7 Recep 1282, diğeri —ki bir cülûsîyedir— 1278'de yazılmıştır [18]. Kemal'in bu kasideleri zikri, Ziya Paşa'yı, hürriyet meslekinde kendisinden zaif gösteren bir delil olamaz; çünki Ziya Paşa bunları, Avrupa'ya gitmeden önce yazmıştır. Diğer taraftan,

[12] Nu. 101.
[13] Nu. 99, 100, 103, 110, 111.
[14] Nu. 121.
[15] Nu. 128, 14 Ağustos, 1872.
[16] Nu. 130, 21 Ağustos, 1872.
[17] C. I., s. 27, 33, 36; c. II., s. 54, 117.
[18] *Külliyât-ı Ziya Paşa*, S. Nazif neşr., İst., Yeni Matbaa, 1925-1343, s. 64, 155.

Kemal'in de, Abdü'l-Aziz'in cülûsu için düşürdüğü iki tarihinden başka, bir kasidesi de vardır [19]. Ziya Paşa Avrupa'dan döndükten sonra *Abdü'l-Aziz'e Şükrâne* başlıklı bir kaside yazmış ve bunu *Harâbât'a* koymuştur [20]; *Külliyât-ı Ziya Paşa*'da da mevcut olan bu şiir, 1288 tarihlidir [21]. Yine *Harâbât*'a aldığı *Fihrist-i Şâhân-ı Âl-i Osman* manzûmesinin sonunda, Abdü'l-Aziz hakkında çok sitayişkâr bir dil kullanmıştır [22]; fakat bu şiiri, *Külliyât*'ında da neşredilirken tarihsiz olduğundan [23], Avrupa'ya gitmeden veya döndükten sonra yazdığı bilinemez; Abdü'l-Aziz'in nişancılığını medih için yazdığı manzûmesi hakkında da aynı şey'i söyleyebiliriz [24].

Ziya Paşa, Abdü'l-Aziz'e dâir yazdığı medhiyelerinin mühim birkısmını ise, *Harâbât*'ına almamıştır [25]. Mahmud Nedim Paşa'nın birer matla'ını tesdîs yolunda yazdığı iki şiirini ise, yine Avrupa'ya gitmeden kaleme almıştır [26].

Yukarıdanberi, Ziya Paşa'nın medhiyeleri hakkında verdiğimiz bilgi gözönüne alınınca, Kemal'in, onun hakkında kullandığı, "Beyefendi'm Avrupa'dan avdet buyurdular, *Harâbât*'taki medhiyeleri neşrettiler" cümlesinde, çok mübâlegalı ifâde kullandığı, bu sözünün hakikate aykırı olduğu açıkça anlaşılır; çünki Ziya Paşa'nın, *Harâbât*'ta, Avrupa'dan döndükten sonra yazdığı ancak bir medhiyesi vardır [27].

Aşağıdaki mektupta, *Tahrîb-i Harâbât* hakkında da notlara rastlayoruz: Kemal, bu eserini Ziya Paşa'nın aleyhinde bulunmak için değil, onun edebiyata âit fikirlerinin yanlışlığını izah maksadı ile yazdığını anlatıyor. Ziya Paşa, Z. Reşid'e, Kemal ile olan eski dostluklarından da bahsetmiş olmalıdır; bu vesîle ile, iki yıldanberi Magosa'da bulunan Kemal'e bir selâm bile yollamadığını, bu yüzden de Kemal'i gücendirdiğini seziyoruz.

Kemal, *Harâbât*'a dâir tenkîdini, temize çektirmek üzre birisine vermiştir; bunu elde eder etmez, Z. Reşid'e gönderecektir. Bu eserinin İstanbul'da basılabileceğini ummuyor; Avrupa'da bulunan Nâzım Paşa'nın [28], belki orada bastırabileceğini dü-

[19] *Namık Kemal'in Şiirleri*, Sa'deddin Nüzhet neşr., İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 23.
[20] C. I., s. 36.
[21] S. 60.
[22] C. II., s. 171.
[23] S. 54.
[24] *Harâbât*, c. II., s. 54; *Külliyât-ı Ziya Paşa*, s. 180.
[25] *Külliyât-ı Ziya Paşa*, s. 64, 72, 93, 99, 102 v. s.
[26] *Harâbât*, c. II., s. 26; *Külliyât-ı Ziya Paşa*, s. 168, 173.
[27] *Külliyât-ı Ziya Paşa*, s. 36.
[28] Hüseyin Nâzım Paşa (1854-1927), 1872'de İstanbul'da Tahrîrât-ı ecnebîye Odası'na girmiş, bir yıl sonra hukuk tahsili için Paris'e gönderilmiş, Avrupa'daki talebenin yurda dönmelerine dâir emir üzerine avdet etmiş, 1875'de Nâfi'a Nezâreti Terceme Odası'na me'mur olmuştur (İbnü'l-Emîn M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VI., İst., Devlet Matbaası, 1938, s. 1149 v. d.).

şünerek, kendisi ile muhâbere etmesini, Z. Reşid'e havâle ediyor. Evvelki mektuplarında tamamladığından, müveddesini İstanbul'a gönderdiğinden bahsettiği İrfan Paşa'nın şiirleri hakkındaki muâhazesinin [29] de bir kopyesini istemektedir. Zeynü'l-Âbidin Reşid'e ısmarladığı kitaplar, 1166-1188 yılları arasındaki Osmanlı tarihine âit vak'alara yer veren *Vâsıf Tarihi*, XVII. asır münşîlerinden Veysî'nin *Hvâb-Nâme*'si, Ebüzziya Tevfik'in *Ecel-i Kazâ* adlı trajesidir [30]. Bu sonuncu eserden, bir başka mektubunda da, Ebüzziya'nın, Rodos zindanında geçirdiği ilk zamanların felâketini canlandırmak maksadı ile, "Tevfik'in hâli, *Ecel-i Kazâ*'sına döndü" diye de bahseder [31].

"Tebdîlâttan memnun olmadım desem, yalan söylemiş olurum" sözü ile Kemal'in, sadr-ı a'zamlık mevki'indeki bir değişmeyi kasdettiği muhakkaktır; bu hükmümüzü, "İstanbul'da bulunsa idim, kedileri, cadıları unutturur idim" cümlesi de kuvvetlendirir [32]. Kemal'in *Vatan-yâhud-Silistre* piyesi temsil edildiği sırada, Ahmed Es'ad Paşa (1828-1875) sadr-i a'zam bulunuyordu. *Vatan* piyesinin temsili münâsebetiyle yapılan nümâyişler neticesinde Kemal ve arkadaşlarının nefyinin, Ahmed Es'ad Paşa, muhâkemesiz nefyin Tanzimat'a muhâlif olduğunu söyleyerek, nefy hakkındaki irâdenin hükmünü yerine getirmemek husûsunda salâbet göstermiştir. "Rivâyet olunduğuna göre Es'ad Paşa'nın nümâyişçilere mütemâyil olduğu, düşmanları tarafından arzedilmesi üzerine, Pâdişâh, kendini celbederek, böyle uygunsuz bir hâle mâni' olmadığından ve vazifede gaflet gösterdiğinden bahs ile şedîden tekdir etmiş ve hiddetini yenemeyerek, dehşetli bir tokat indirmiş"tir. Bu hâdiseden birkaç gün sonra sadâret'ten el çektirilen Ahmed Es'ad Paşa, ertesi gün Konya vâliliğine ta'yin olunarak, İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. 14 Eylûl, 1874 (2 Şa'ban, 1291)'de beşinci ordu müşirliğinin ilâvesi ile Sûrîye vâliliğine ta'yin edilince, İstanbul'a uğramadan Şam'a gitmiştir. Hüseyin Avnî Paşa'nın sadr-ı a'zamlığı sırasında ikinci def'a Bahrîye Nâzırlığı'na (20 Zilhicce 1291-28 Ocak,

[29] Bk., mektup, nu. 126, 135, 144.

[30] İst., 1288. Mukaddime'nin sonunda sâdece Tevfik adı vardır. Hâmid, 7 Şubat, 1291 (19 Şubat, 1876) tarihli ve Edirne'den Kemal'e gönderdiği mektubunda, "Bu gece Tevfik Bey'in *Ecel-i Kazâ*'sını oynayacaklarmış.. Bedbahtın kendi tecrübe-i tâli'i, eserindeki mâcerâdan müessir bir fâcia olduğundan ismini kaleme aldığım şu dakikada tehatturla müteessirâne gözyaşları döktüm" diyor (Kendi el yazısı ile mektup metni, M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım- I., s. 674).

[31] Mektup, nu. 165.

[32] Kemal, *kedi* kelimesi ile Mahmud Nedim Paşa'yı anlatmak istemiştir; sâbık Sadr-ı a'zam'ı tehzil maksadıyle yazdığı meşhur *Hirre-Nâme* adlı meşhur şiirinin her kıt'ası,

Kedimî gaflet‿ilē fâre-i idbâr yedi
Buna yandī yüreğim âh‿kedi, vâh‿kedi

beyti ile nihâyet bulduğu gibi, Midilli'den gönderdiği bir mektubunda, "Belâ bu ki Sakız'daki *kedi* ile, Limni'ye gelen *köpek*'lerin arasında kaldım" cümlesinde de *kedi* kelimesini aynı mânada kullanmıştır (Menemenli Rif'at'e, 8. VI. 1878 tarihli mektubu).

1875) getirilen Ahmed Es'ad Paşa, 20 Rebi' I. 1292 (26 Nisan, 1875)'de ikinci def'a olarak sadr-ı a'zamlığa ta'yin olundu [33]. Kemal'i memnun eden tebeddül, işte vaktiyle kendisinin nefyine mâni' olmak istediği için Konya'da ikâmete mecbur edilen Ahmed Es'ad Paşa olsa gerektir. Esâsen Nûrî Bey'in de İstanbul'dan Kemal'e yolladığı ve bu Sadâret'in çok yaklaştığı günlerde yazdığı bir mektubundaki,'... Nûrî ve Hakkı Efendi haklarında Es'ad Paşa'nın edeceği insâniyete meydan kalmayarak herif Bahrîye Nâzırı oldu; oğlanlar türbe gibi.. Ashâb-ı emelden olanlar bunlara birşey adamalı, çarçabuk işi olur biter. Bir işin husûlü için, bendeniz de bir okka mum ile, yağ ve süpürge adadım, bakalım nasıl olacak.. Es'ad Paşa'nın ca'lî olarak va'detmiş olduğu insâniyetin icrâsı için, öyle bir istid'â verilmesinde aslā beis yoktur." cümlelerinden [34], Kemal'in bir iş için Es'ad Paşa'ya, daha sadr-ı a'zam olmadan mürâcaat etmeği düşündüğü de anlaşılıyor. İşte bu sebeple, güvendiği bu kimsenin sadr-ı a'zam oluşunu, memnunluk ile karşılamıştır.

Kemal, mektubunun hâşiyesinde kaydettiği kitapların acele gönderilmesini istemektedir; fakat bu, kitaplar demesine rağmen, kaydettiği yalnız Jouffroy'un *Droit Naturel*'idir. Bu kitabı her hâlde, Kânî Paşazâde Rif'at'in, Pradiér Fodéré'nin *Principes Généraux de Droit de Politique et de Legislation* adlı eserinden dilimize çevirdiği *Hukūk-ı Umûmiyye* isimli eseri hakkında yazmakta olduğu tenkid için istiyor.; çünki bu tenkidinde, *tabiî hukūk*'a dâir, birçok mülâhazaları vardır.

Kemal'in bu mektubu, Ziya Paşa ve eseri *Harâbât* hakkında düşüncelerinden başka, Magosa'da iken bâzı eserleri hangi maksadlarla okuduğunu, yazdığı bâzı eserleri bildirmek, devrinin siyâsî hâdiseleri ile alâka derecesini aydınlatmak bakımından mühimdir.

Mektup tarihsizdir. Muhteviyâtından, Magosa'ya gittikten iki sene sonra, yâni 1875'de yazıldığı anlaşılıyor; Ahmed Es'ad Paşa'nın 26 Nisan, 1875 tarihinde Sadâret mevkı'ine geçmesi de, bu ifâdemizin doğruluğunu gösterir. Bu gibi delillere dayanarak, Kemal'in bu mektubunu, 1875 Mayıs'ında yazdığını kabûl edebiliriz.

[33] İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, İst., Maarif Matbaası-1942, c. III, s. 420-29. Sadâret'in Bahrîye Nâzırı Ahmed Es'ad Paşa'ya tevcihi (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2758, 20 Rebi' I., 1292). 15 Nisan, 1291 (21 Rebî' I., 1292) tarihli *Sadâkat* gazetesinde (Nu. 5) dünki Çarşanba günü Sadâret'in Ahmed Es'ad Paşa'ya tevcihinden, bu münâsebetle Bâb-ı âlî'de yapılan merâsimden bahsedilir. İsim zikredilmeksizin *bir edīb-i bī-misâlin* İstanbul'un fethine dâir beş-altı sene evvel neşredilen *Bârika-i Zafer*'inin nerede satıldığına dâir i'lânları muhtevî *Sadâkat*'te, Sadâret fermanını müteâkip neşredilen :

Bâreka'llāh zehî Sadr-ı adālet-perver
Verdi dünyāya safā adl‿ile Es'ād Paşa
Mihr-ü môh‿eyledi tārīhine imdād Kemal
Şimdi mühr‿aldı sezâ adl‿ile Es'ād Paşa

kıt'asının N. Kemal'e âit olması muhtemeldir (Nu. 4, 20 Rebî' I., 1292-14 Nisan, 1291, 26 Nisan, 1875).

[34] Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 719).

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid (*Edebiyat Kumkuması*, s. 24), buradan alınarak, Mustafa Nihad Özön'ün, *Metinlerle Türk Edebiyatı Tarihi* (İst., Devlet Matbaası, 1930, c. II., s. 186) ve Riza Nur'un *Türk Bilig Revüsü* adı ile neşrettiği mecmuasında (Nu. VI., 1936, s. 384,), bu sonuncu neşirden naklen mektubun birkısmı, Ziyâeddin Fahrî Fındıkoğlu tarafından basılmıştır (*İş* mecmuası, İst., 1941, Nu. 25).

151. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. V. 1875

Birâder,

Son mektubunuz da geldi. Sâhib-i *Harâbât*'ın ifâdesine, gülmekten başka söyleyecek birşey bulamam. Meslek-i hürriyette sebat göstermek için Hidiv tarafına geçmek ve yâhut Napoléon'a kurşun atan heriflerin elini kolunu sallayarak gezdiği Londra'da, habsolacak kadar ahmakâne neşriyâtta bulunmak ve yâhut hâl-i sahûde vezâif-i saltanata müteallik bend üzerine bend yazıp dururken, *Rü'yâ*'mda Pâdişâh'ın ayağına kapandığımı i'tinâ ile neşretmek gibi hâllerde bulunamam. Bendeniz, Avrupa'dan avdet ettim; *İbret*'teki, *Diyojen*'deki bendleri neşreyledim. Beyefendi de avdet buyurdular; *Harâbât*'daki medhiyeleri söylediler. Hangisi meslek-i hürriyet'te sebâta delîl ise, orasını ta'yin etmek, hiç kimse için güç birşey olmasa gerektir. Hukûk-ı ülfet ve Avrupa'daki refâkat ile berâber, ben, *Tahrîb*'i kendi aleyhlerinde bulunmak için yazmadım; edebiyata müteallik olan fikirlerinin, i'tikâdımca yanlış olduğunu göstermek için yazdım. İki yıl zindan-bend olan bir adama bir selâm göndermeyen zât, ânın ile ülfetinden, refâkatinden bahsetmekte pek haklı olamaz sanırım.

Musahhah *Harâbât*'ı daha tebyîz ettiremedim; ele geçtiği gibi gönderirim. Kitaplar ile, poliçeye muntazırım; va'dinize nazaren, elbette bu posta gelir.

Biz, gālibâ her hafta eşyâ istemeğe mecbur olacağız; alın size bir sipariş pusulası daha.. Şu kitapları isterim : *Tarîh-i Vassâf*, *Hvâb-Nâme-i Veysî*, *Ecel-i Kazâ*..

Tebdîlâta memnun olmadım desem, yalan söylemiş olurum; yâni İstanbul'da bulunsa idim, *kediler*'i, cadıları unutturur idim. *İrfan Paşa Muâhazesi*'nin, lutfen bir sûretini gönderir misin? *Tahrîb*'i İstanbul'da bastırmak mümkin olamayacak; Nâzım, Avrupa'da belki bastırabilir. İster iseniz, ânınla muhâbere buyurunuz. Pederimizin eteklerini öperim. Bâkî uhuvvet..

Kardeşin,
KEMAL

HÂŞİYE — Şu Fıransızca kitapların irsâlini recâ ederim. Elimde bir te'lif var; ânın için elzem.. Topu iki cilddir; İstanbul'daki kitapcıların hepsinde bulunur : Par Jouffroy, *Droit Naturel*..

CLII. — CLIII.

1874 yılında Kıbris'te zahîre kıtlığı vardır; bunun için hükûmet tedbir almış, kıtlığı önleme maksadı ile gelecek hasad mevsimine kadar Kıbris'e gerek İmparatorluk dâhilinden, gerek hâriçten idhâl olunacak buğday ve zahîreyi gümrük vergisinden mu'âf tutmuştur[1]. 1875'de, Aziz Paşa'nın Kıbris Mutasarrıflığı sırasında ise, zahîre mahsûlünün azlığına rağmen a'şar bedelinin memnûniyet verici bulunduğundan, vâridâtın 1874 yılından fazla olacağından, a'şar işlerine Mutasarrıf Aziz Paşa riyâset ettiği için müzâyedenin adâletle cereyan ettiğinden, Hazîne'nin bir evvelki yıla göre 4.000000 fazla alacağından günlük gazeteler de bahseder. A'şar müzâyedesi yaz aylarında, Haziran ve Temmuz'da yapılmaktadır[2].

Hersek isyanı 1875' yılı başında bura kazâ ve köylerinde belirmiş, 1875 Haziran ayında genişlemeğe başlamıştır[3]. Kemal aşağıdaki mektuplarından ilkinde, Magosa a'şar işlerindeki yolsuzluk yüzünden duyduğu hiddeti ifâde etmektedir. Kıbris'e yeni ta'yin edilmiş bulunan bir muhâsebeci, Matlaboğlu adındaki şahısla elbirliği ederek, değerinden dört misli fiyatla devlete katır satmış, Hükûmet'in dokuz kuruşa alabileceği arpayı da, yine devlete on kuruştan maletmiştir. Bu kadarla da kalmayarak arpaya kum karıştırmış, kıyye adedini fazla göstermişlerdir; Kemal bu gibi mes'eleler karşısında artık susamayacağını anlatarak, muhâtabının bu sû'-i isti'mallere dikkatini çekmeğe çalışmaktadır.

*

[1] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2296, 2469, 26, 28 Şa'ban, 1290-19, 21 Ekim, 1873, —.Nu. 2297, 29 Rebî' I., 1291-16 Mayıs, 1874.

[2] *Ayn. gazete*, 2797, 7 Cemadâ I., 1292-11 Haziarn, 1875. Nu. 2819, 4 Cemadâ II., 1292-8 Temmuz, 1875.

[3] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. I., s. 43 v. d. Günlük gazetelerde, yedi-sekiz aydanberi Hersek sancağına bağlı bâzı kazâ ve karyelerde isyan hareketinin şiddetlendiği hakkında mufassal bilgi verilmiştir (Msl., *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2845, 5 Receb, 1292-7 Ağustos, 1875 ve müteâkip nüshalar).

İkinci mektubun ilk cümlelerinden aynı şahsa hitâbedildiği anlaşılıyor; bunda, arpa tartısına âit diğer hîleleri de zikretmekte, Magosa'dan alınan arpa İstanbul'da tartıldığı takdirde eksik geleceği husûsunda muhâtabına îkāzda bulunmakta, Muhâhasebeci'yi ise, Hersek haydutlarına rahmet okutan bir şahıs olarak tavsif etmektedir.

Kemal'in bâzı yolsuzluklar hakkında alâka ve titizliğini gösteren her iki mektubu, nereden alındığı kaydedilmeyerek Mustafa Reşid tarafından neşredilmiştir (*Bedâyi'ü'l-İnşâ*, İst., 1302 s. 23 v.d.). Mektuplar tarihsiz olmakla berâber, Magosa'nın vazi'iyyeti hakkında yukarıda verdiğimiz izâhâta, hasad mevsiminin yaz aylarında başlayıp devam ettiğine, Hersek isyanının 1875 Haziran'ında zuhûruna dayanarak, 1875 Haziran veya Temmuz ayında yazıldığını tahmin ediyoruz.

152.

?. VI-VII. 1875

Sussam, verem olacağım. Buraya garîbü'l-ahvâl bir muhâsebeci ta'yin buyurulmuş; Hersek haydudlarına rahmet okutuyor. Matlaboğlu nâmında bir herif ile şerîk olarak, Cezîre'de kör, topal nekadar katır var ise, değerlerinin dört-beş misli kıymetine Devlet'e maleyledi. Âna da kāni' olmadı; bu def'a, Nizâmî'ye Anbarı için istenilen arpanın, yüzlük altun yüz kuruşa olmak üzre, kilesini onar kuruşa iştirâ etti; hâlbuki arpanın kilesi, beyne'n-nâs, yüzlük altun yüzotuz sekiz kuruşa olmak üzre, dokuzbuçuk, nihâyet on kuruşa alınıp satılıyor; hattâ bu arpa için Rüsûmât'tan verilen hasbî tezkirede, arpanın kıymeti çürük akçe olarak on kuruşa muharrerdir. Eğer Hükûmet istese idi, arpayı ziraatten dokuz kuruşa da alabilirdi. Arpanın kabz ve tahmîlinde ise, dünyada kimsenin tasavvur edemeyeceği derecelerde irtikâplar, sû'-i isti'mâller vuku' buldu. Allāh'ın kırlarında nekadar kum, toprak var ise, ölçtüler, ölçü(cü)ler beher kilesini onar kuruştan Nizâmîye'ye malettiler. Fazla kile yazdılar. Kileleri mîrî kilesi ile ayar etmediler; ters kile doldurdular. Tuttukları nümûnede gûyâ arpanın kilesini onaltı okkadan fazla tuttular; hâlbuki onbeş kıyye gelmesi mümkin değil idi. Mâhasal, burada nekadar asılmağa şâyeste hırsız var ise, birer anbara Emîn nasbettiler. İçlerinde bir mülâzimden mâ'adâ cümlesi, fâreden şeni' idi. Herifler har urdular, harman savurdular. Kayıkçılar, arpayı denizlere kadar döktüler. Nekadar hasar mümkin ve mutasavver ise, Allāh belâlarını versin, hiçbirinde kusur etmediler; eğer Nizâmîye Anbarı, arpayı veznetmeden kabzedecek ise, kilesi otuzbeş kuruşa zahîre almış olur; askerin hayvanları toprak yiye yiye zîk-ı nefesten kurtulamaz.

Bendenizin elimden gelen hasbe'l-hamiyye bir ihtardır. İcrâât-ı maslahat, hamiyyet-i devletlerine kalır. Bâkî ferman efendimindir..

KEMAL

153.

?. VI-VII. 1875

Magosa'dan alınan arpaya karışan sû'-i isti'mâlâtın birtakımını *Nemçe* postası ile arzetmiş idim. Mütemmim ihtârât olmak üzre, ifâdât-ı âtiyyeyi nazar-ı tedkîk-i âsafânelerine arzetmekten kendimi alamadım.

Ma'lûm-ı devletleridir ki bu arpanın konturatosu, Kırpas'tan beher kilesi onbeşbuçuk ve Magosa'dan onbeş kıyye olmak ve kilede nekadar fazla zuhûr eder ise anbarın olarak, noksanı tüccar tarafından tazmin olunmak şerâitini hâvî olarak, buradan alınan arpanın kilesini tutulan nümûnelerinde onbeş kıyye elli dirhemden onyedi kıyyeye kadar buldular; fakat Kolağası, Kırpas'taki şa'îrin her kilesini ale'l-umûm onaltı, Magosa'dan alınan şa'îrin ise onbeşbuçuk kıyye geldiğine dâir hükûmete bir senet verdi. Günde her anbardan lâ-ekal bir kerre tutulmuş iken, veznolunan şey altun olsa ve kuyumcu terâzisi ile tartılsa, yine kâffesi biribirine mutâbık zuhûr etmek ihtimâli olmadığı meydandadır. Hükûmet'ten ise, rivâyet-ı vâkı'aya dâir Kolağası'nın verdiği senet mûcibince *Ekilla* (اكيلا) vapuruna şu kadar kile arpa tahmîl olundu meâlinde bir mazbata verilerek, mazbatada kıyye farkı dahî gösterilmiş ki, bu sûretle Kırpas'ın arpasından onbeşbuçuk kıyyeden ve Magosa'nın arpasından onbeş kıyyeden mâ'adâ nekadar fazla var ise, cümlesi Kolağası'nın olacak.. Vâkı'a İstanbul'da arpa, lâyıkı ile tartılır ise pek küllî noksan verir. Şu kadar var ki Kolağası bir hayli vakittenberi fırun ve anbar işlerinde müstahdem zahîre nakli sırasında içine fuçular ile su konularak, rütûbetten tasavvur olunmaz derecede fazla husûle gelmek me'mûl olduğuna ve daha bunun gibi pek çok hîleler tertip olunabileceğine dâir olan ma'lûmât ve mehâret-i zâtiyyesini rastgeldiğine söyler gezer idi. Böyle bir sihir-bâzlık ile, arpa matlûbe muvâfık zuhûr eder ise, orasını bilemem. Ferman..

KEMAL

CLIV.

Mahmud Nedim Paşa, 21 Ağustos, 1875 (19 Receb, 1292)'de Şûrâ-yi Devlet Reisliği'ne ta'yin edildiği sırada Ahmed Midhat Paşa'ya da Dîvân-ı Ahkâm Adlîye Nâzırlığı tevcih olunmuştur. Mahmud Nedim Paşa bu ta'yinden beş gün sonra, 26 Ağustos'ta Ahmed Es'ad Paşa'nın yerine Sadâret mevkı'ine getirilmiştir. Midhat Paşa'nın Adlîye Nâzırlığı 21 Ağustos, 1875 tarihine rastlar ki bu vazîfede üç ay kadar kalmıştır [1].

Kemal, aşağıdaki mektubunu Ahmed Midhat Paşa'ya, Adlîye Nâzırlığı'na ta'yini münâsebetiyle yazmıştır. Bu vesîle ile Ahmed Midhat Paşa'nın herkesce bilinen adâletinden bahsederek, İstanbul'a gelmeleri mümkün olmasa bile, taşralarda bir me'muriyete ta'yinlerinin imkânsız olmadığını, böylece kendisi ile berâber Ahmed Midhat, Ebüzziya Tevfik, Nûrî ve Hakkî Beyler'in, dolayısıyle beş âilenin de kurtarılacağını anlatmağa çalışıyor.

Kemal'in, Magosa'dan kurtulmak için başvurduğu bir başka çâreyi aydınlatan bu mektubu, tarihsiz olmakla berâber herhâlde Midhat Paşa'nın Adlîye Nâzırlığı'na ta'yinini mütecâkip, 1875 Ağustos'unda yazılmıştır. Kemal'in el yazısı ile klişesi ve yeni harflerimize çevrilmiş metni, M. C. Kuntay tarafından Kıbrisli Kaytazzâde Nâzım Efendi'nin dosyasından faydalanıldığı kaydi ile neşrolunmuş, yazıldığı tarih tesbit edilmemiştir. Nâşir, Ağustos'ta yazıldığı muhtemel bu mektubun arkasından, "Bu mektubun üzerinden de bir müddet geçmişti ki Magosa sürgünü bir mektup aldı. Bu mektup, Batumlu Tahsin Efendi'nin oğlu Hüseyin Nâzım Beydendi dendi" izâhı ile Nâzım Bey'in 3 Mayıs, 1292 (15 Mayıs, 1876) tarihli mektubunu neşretmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 614 v.d.).

154. AHMED MİDHAT PAŞA'ya

? Ağustos, 1875

Bir zindanın köşesinden bucağından ara-sıra bâzı sadâlar aksettiği gibi, bulunduğum mahbes-i belâdan dahî birtakım havâdis işitilebiliyor. O kabîlden olarak bu kerre Dîvân-ı Ahkâm Nezâret-i celîlesi'ne şeref-bahş-i vukû' bulan me'muriyet-i celîle-i veliyü'n-ni'amâneleri sâmi'a-i iftihar ile istihbar olundu ve hatt-ı hümâyun hükm-i celîline nazaren muhâfaza-i adâlette bi'l-istîhâl istiklâl-i fehâmet-penâhîleri anlaşıldığından lisân-ı mahmedet-ü vicdân-ı sadâkatle umum millet tebrik edildi. Herhâlde mu'teref-i enâm olan ve fakat cinâyet-i nizâmiyyelerinin hakikatini henüz bilemeyen bendegân-ı devletleri için dahî bu mebâdî-i eyyâm-ı adâlet, bir devre-i merhamet

[1] İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. II., s. 284 v. d., c. III., s. 335 v. d. *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2859, 22 ve 26 Receb, 1292/24, 28 Ağustos, 1875.

olabileceğine ümid-vârım. Dersaâdet'te ikâmet edebilmek meziyyetini ihrâz edecek kadar iktisâb-ı terbiyet eylediğimize şâyet henüz i'timâd hâsıl olamaz ise, zannederim ki taşralarca şimdi bulunan âlem-i âhiret i'dâdiyelerinin vücûd-i kemterânemize îrâs ettiği eskâm-ı müteaddideden mümkin mertebe tahlîs-i hayata medâr olacak sûrette güzelce havalı birer me'muriyete gönderilmekliğimiz müsâade-i merhamet-i seniyyeye makrûn olabilir. Hem beş vücûdü ecel-i kazâ pençesinden ve hem beş âileyi servetçe harâbiyyet-i tâmme beliyyesinden kurtarmak şerefi, mülkümüzde hilkaten ve mevkı'en hâmî-i ma'delet olduğu müsellem-i âlem olan fehâmet-simât-ı müşîr-i efhamîlerinin şân-ı mürüvvet-ü ulviyyetine şâyân bir muhassene olduğunu arzeder ve böyle bir kâğıt parçası üzerine arîza takdîmine cesâretim fıkdân-ü mekân ilcââtından olduğundan zarûru'z-zuhûr olan şu küstahlığımdan, kemâl-i ta'zim ile hâk-i pây-i mün'imânelerine rûy-mâl-i ubûdiyyet olarak istirhâm-ı afveylerim. Her hâlde..

CLV.

Kemal, ikinci Sadâret'i esnâsında Mahmud Nedim Paşa'ya oğlu Alî Ekrem tarafından, fakat doğrudan doğruya değil, bir vâsıta ile verilen istid'ânın görülüp görülmediğinde Zeynü'l-Âbidin Reşid gibi müterddid görünse de afvı, İstanbul'a avdeti husûsunda fayda vermeyeceğinden emindir; bu i'tibarla babasının tekrar istid'â verilmemesi yolundaki fikrine iştirâk ediyor.

Tahrîb-i Harâbât ile *İrfan Paşa Mektubu* adını verdiği tenkidlerini Z. Reşid'e gönderen Kemal, bunların temize çekilen nüshalarından birer adet Magosa'ya yollanılmasını mektuplarında bildirmişti; *muâhaze geldi* ifâdesi ile herhâlde bunu kasdediyor. Mahmud Celâleddin Paşa'nın *Ravzatü'l -Kâmilîn- yâhut -Şerh-i Şefiknâme*'sine tenkid yazmağa karar vermiş, te'hir ederek nihâyet birkısmını bitirebilmiş, üveği dayısı Mâhir Bey'e göndermiştir. Yorgun ve bitkin hâlde olduğundan bir türlü tamamlayamadığı *Mahlâsnâme*'yi bu def'a da yollayamamıştır. Bir taraftan da Sûrîye'de çıkan koleranın Magosa'ya sirâyetinden endîşe ediyor; tedbirli hareket edebilmek için buz makinesi ile birkaç binlik kızılcık şurubu istemektedir. Aziz Paşa, Kıbris Mutasarrıflığı'ndan Filibe'ye ta'yin edilmiştir, Z. Reşid'in Kıbris'e ta'yini ihtimâlinden bahsettiği ve Kemal'i çok sevindiren şey, Filibe Mutasarrıfı Veys Paşa'nın Kıbris'e nakli rivâyeti olabilir.

Kemal'in Magosa'dan kurtulabilmek için başvurduğu çâreleri, bedbîn ve nikbîn bulunduğu noktaları, Magosa'da yazdığı eserler hakkında bâzı notlarını ihtivâ eden bu mektubu tarihsizdir. Aziz Paşa'nın Kıbris Mutasarrıflığı'ndan Filibe'ye ta'yini [1], Haleb ve Sûrîye'de koleranın artması 1875 Ekim'i sonunda olduğuna [2],

[1] *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2915, 27 Ramazan, 1292-27 Ekim, 1875.
[2] *Ayn. gazete*, nu. 2900, 9 Ramazan, 1292-9 Ekim, 1875.

Tosun Paşa'nın da aynı zamanda Kıbris'e ta'yinine dayanarak, 1875 Ekim'inde yazıldığını tahmin ediyoruz. Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 16).

155. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. X. 1875

Kardeşim Efendim,

En sonraki mektubun geldi. Bendenizin i'tikādımca, zâten bizim Ekrem tarafından verilen arz-ı hâlin hükmü yok idi. Manzûr olsa da, bir fayda vermeyeceğinden emīn idim. Pederin, tekrīr-i arz-ı hâl husûsunca gösterdiği muhâlefete ben de müşterikim. İ'tikādımca Halil Paşa ve Tevfik Bey[3] değil, siz bu gün Sadâret'e gelseniz, bizi, bulunduğumuz yerlerden kurtarıp da, İstanbul'a celbetmeğe muktedir olamazsınız; fakat müşârünileyhimâ isterler ise, başka bir tarīk ile bizi kurtarabilirler; o tarīk de, itlâkımız değil, taşraca birer me'muriyet ile kullanılmaklığımız için, vükelâ taraflarından bir vesâtet istihsâl etmektir ve illâ felâ tecrübeme i'timat buyurulsun.

Muâhaze geldi. *Ravzatü'l-Kâmilīn*'e de başka yolda bir muâhaze yazıyorum. Mâhir'in re'yi üzerine olduğundan, mebâdîsini âna gönderdim; ibtidâ size göstermesini de ayrıca tavsıye ettim; elbette görürsünüz. Gazelin pek güzel! *Mahlâs-Nâme* için canın sıkılmasın. Bundan on gün evvel bir sıtmaya uğradım; nöbet yalnız iki def'a geldiği hâlde, Hudâ bilir zihnen, vücûden iki ay hastalık çekmişten ziyâde bîtâbım. Şu onbeş gün zarfında, postanın mektupları ile, *Muâhaze* parçasından birşey yazamadım. Zihnim o derece müşevveş ki, saatlerce çalışıyorum da, vezinli bir mısra' bulamıyorum. Hastalık dedim de hatırıma geldi. Sūrīye'de kolera var imiş; Allāh esirgesin ammâ, ihtimâl ki buraya da gelir. İhtiyaten iki şey'e, şiddet-i ihtiyaç ile muhtâcım. Birincisi buz makinesi.. Geçen sene kışın imtidâdı ciheti ile bulunamamış; fakat şu kolera havâdisi üzerine, bu sene bulunmasını

[3] Z. Reşid, "*Kumkuma*'daki mektupların içinde Tevfik Bey ile bir de Halil Paşa vardır. Tevfik Bey, Kemal Bey merhumun mektep arkadaşlarından, el-yevm Şûrâ-yi devlet reisi bulunan bâcenahım Tevfik Paşa'dır; Halil Bey de, Kemal Bey'in ahibbâ-yi kadīmesinden ve en güzel şiir okuyanlardan ser-yâver Halil Paşa merhumdur. Her ikisi de Kemal Bey'in muhibb-i sâdıkı olduklarını bi'l-fiil isbât ettiler" diyor (*Edebiyat Kumkuması*, s. 88).

me'mûl ederim. Bir de, birkaç binlik kızılcık şurubu isterim. Konyak burada bulunur. Parasızlık, yine cana kâr ediyor; meğer bu musībet memleket, masrafca Londra'dan ağır imiş. Bir zatin, me'muriyet ile Kıbris'e geleceğine dâir olan müjdene karşı, canımı bu mektuba leffedip de müjde göndermeliyim ki, beşârete mukābil olabilsin. Canımı ise ne o ister, ne sen talep edersin; mahsûsen ellerini öperim. Bâkî uhuvvet, iki gözüm kardeşim..

Kardeşin,
KEMAL

CLVI.

Kemal aşağıdaki mektubunu, Magosa Mutasarrıfı'na göndermiştir. Mektubun yazıldığı yıl Magosa'da salgın hâlini alan sıtmadan, bu hususta Mutasarrıf'ın ve Cerrah Mehmed Aziz Efendi'nin faâliyet ve yardımından, hâlen Sūrīye'de salgın hâlini alan koleradan, fakat Kıbris Kaymakamı Ârif Efendi'nin, Mutasarrıf'ın fikirlerini tatbikte gösterdiği himmet dolayısıyle halkın bu husustaki endīşesinin azaldığından bahs ile, Mutasarrıf'a, gösterdiği gayret dolayısıyle teşekkür ediyor[1].

Kemal Magosa'dan yazdığı 1875 yılının Ekim ve Kasım aylarına âit mektuplarında sıtma nöbetlerinden, Sūrīye'de koleranın şiddetlenmesi sebebiyle duyduğu endīşeden, Magosa'ya sirâyetinden korktuğundan bahseder. Bu delillere dayanarak, tarihsiz olan mektubun bir evvelki gibi, bi'zzat kaydedildiği üzre Sūrīye'de koleranın şiddetlendiği sırada, 1875 yılı Ekim'inde ve Aziz Paşa'ya hitâben yazıldığını tahmin ediyoruz. Mektubun Kemal'in el yazısı ile olmayan klişesi ve yeni harflere çevrilmiş metni, M. Cemal Kuntay tarafından — Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'nun dosyasından faydalanılarak — neşrolunmuştur (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 366, 381 v.d.).

156. Aziz PAŞA'ya

?. X. 1875

Cenâb-ı hakīm-i ezel, «تَنَزَّهَ شَأْنُهُ الْاَجَلُّ عَنْ جَمِيعِ الْعِلَلِ»[2] rûh-i azīz-i millet ve medâr-i hayât-ı memleket olan pâdişâh-i

[1] Kemal, Z. Reşid'e yolladığı bir mektubunda, "Ârif Efendi'nin idârece olan fenâlığını bilmem; fakat bizim büyükpederin iltifat-dīdelerinden olmak hasebiyle bana pek ziyâde hüsn-i muâmele ediyor" diye bahseder (Bu kitabımızdaki mektup, nu. 136).

[2] "Onun pek yüksek işleri, bütün kusurlardan münezzeh oldu."

çâresâz ve şehenşâh-i aceze-nevâz efendimiz hazretlerinin eyyâm-i zindegânî ve devlet-i şehryârîlerini edvâr-i şüûnât-ı âlemden etvel ve ahkâm-ı kâmrânî-ü şevket-i tâcdârîlerini âsâr-i kemalât-i benî Âdem'den mükemmel buyursun. Bi'hikmetu'llāhi Teâlâ bu sene Magosa'ya birkaç nevi' sıtma müstevlî olduğundan ekser-i ahâlî mahmûm ve muktezî olan muâlece nâ-mevcut ve bulunanların tedârikine ekser-i hastalarda iktidar mefkud olmak cihetiyle muâvenet-i tıbbīyyeden dahī mahrum bulundukları cihetle, nâbz-âşinâ-yi tebe'a-yi memleket ve mizâc-şinâs-i hikmet-i hükûmet olan zât-ı şefkat-simât-i Hazret-i mutasarrıfîleri'nden acezeye meccânen i'tâ olunmak üzre asâkir-i şahâne cerrâhı futuvvetlû Hacı Mehmed Efendi bendelerine müstevfâ eczâ-yi tıbbiyye irsâl buyurulmuş ve cerrâh-i mûmâileyh dahī hamiyyet-i müsellemesi cihetiyle fukarânın meccânen muâyene ve tedâvîsini der'uhte eylemiş olduğu hükûmet-i mahalliyyenin i'lân-ı resmîsinde meşhûd-i dīde-i iftihar ve müteâkıben işin fi'liyyâtına dahī ibtidâ olunarak bir hayli bīmar nâil-i tedâvî-ü timar olmuş olduğundan bu şefkat-i kerīmâne ve himmet-i hakīmâne-i Felâtun-şiyemâneleri cümlemizi bihakkın ihyâ ve izâle ve eskām-ı zarûret ve takviye-i âza-yi ma'mûriyyet hakkında bunca âsar-i fâhiresi ile dem-be-dem terakkî-dâr olan şân-ı aceze-perverî ve ünvân-ı merhamet-küsterî-i mün'imânelerini birkat daha i'lâ etmiş ve Cenâb-ı hâfız-i hakikî, kâffe-i bilâd-ü 'ibâdı masûn buyursun, Sūrīye taraflarında dehşet-nümâ-yi zuhûr olan kolera illet-i hâ'ilesinin sirāyetinden cezīrenin bu cihetlerini muhâfaza emrinde Kaymakam'ımız izzetlû Ârif Efendi bendeleri tarafından efkâr-i celīle-i cenâb-i mutasarrıf-i fahīmânelerinin icrâ-yi tatbīkātında bezleylediği himmet-i mahsûsa dahī herkesi bittabi' dûçar olduğu halecân-ı kalb ve ihtilâl-i efkârdan tahlis eylemiş olduğundan, bunca ma'lûlīn ve bîçâregân-i erâmil-ü sıbyân tekâsür-i ömr-ü şevket-ü tevâfür-i iclâl-ü azamet-i şehryârîye terdīfen devâm-ı ikbâl-ü âfiyyet ve kavam-ı âmal-ü devlet-i mün'imâneleri da'avâtı, zebân-i mahmedet-ü girye-i meserretle takdīm-i bârgâh-i ubûdiyyet kılınmakta olduğunu arz-u beyân ma'rizinde min-gayr-i haddin şu teşekkürnâme-i kemterânemin takdīmine ictisâr olunduğu muhât-ı ilm-ü bâhirü'l-hilm-i mekârīm-şiyemâneleri buyuruldukta kātıbe-i ahvâlde..

CLVII.

Osmanlı Devleti'nin zâten senelerdenberi bozuk olan mâlî vaz'iyyeti, Hersek mes'elesi, Sırbistan ve Bulgaristan isyanları dolayısıyle te'mini icâbeden askerî masraflar yüzünden içinden çıkılmaz hâl almıştır. Mahmud Nedim Paşa Sadâret'e geldiğindenberi devletin umûmî masraflarını gözden geçirerek, 1875 yılında gelir'e nisbetle gider'in 5.000.000 liradan çok açığı olduğunu görünce,"bunun cedvellerini i'lân eyledikten sonra, īrâd ve masrafın tevâzünü ile berâber mesârif-i fevka'l-'âde-i askeriyyeyi idâreye kâfî sermâye bulmak için, duyûn-ı umûmiyye ve eshâm-ı umûmiyyenin fâizi ve re'sü'l-mālları tahsisâtını" yarıya indirmeğe karar vermiş, 6 Ekim, 1875'de buna dâir i'lân-nâmeler neşri ile herkesi hayrete düşürmüştür. Mahmud Nedim Paşa böyle bir karardan doğacak vahim neticeleri hisaplamayarak, duyûn-ı umûmīyye-i muntazama tahsīsâtı olan 14.000.000 lirayı yarıya indirerek, böylece Hazine'ye kalacak olan 7.000.000 liranın 5.000.000 milyonu ile açığı kapayıp, geri kalanını askerî masraflar için karşılık saymıştır. Sultan Abdü'l-'Aziz'in muvâfakati ile bu fikrini İngiltere ve Fıransız sefirlerine de açtığı zaman, "ânlar yalnız devletlerinin taht-ı kefâletlerinde bulunan bir istikrâzın istisnâsı şartı ile böyle bir tenzīli icrâya muhâlif görünmediklerinden, evvelâ bu husus Adlīye Nâzırı Midhat Paşa ve Ser-asker Rizâ Paşa ve Hâricîye Nâzırı Safvet Paşa ve Ticâret Nâzırı Dâmad Mahmud Paşa ve Mâlīye Nâzırı Yûsuf Paşa ile Müsteşâr-ı sadâret Sa'īd Efendi'den mürekkep bir encümen-i hassa mevkı'-i müzâkereye koyup, İngiltere ve Fıransa sefâretlerinin buna birşey denilemeyeceğini tahrīren ve şifâhen beyân eylediklerinden dahī bahsederek, kaleme almış olduğu karâr-nâmeyi bu hey'ete kabûl ve imzâ ettirmişti ki hulâsa-i ahkâmı bi'l-umûm duyûn-ı muntazama fâizlerinin beş sene hitâmına kadar nısfını nakden ve diğer nısfını yüze beş bir sened ile īfâ' olunacağını ve ileride müsâade-i mâlīyeye göre teshilât-ı mümkine dahī gösterileceğini ve bu vechile edâ olunacak nısıf fâizlerin tekāsiti gümrük ve tuz ve tütün vâridâtı ve mısır vergisi ile te'min kılındığını i'lândan ibâret idi[1]."

İşte Kemal aşağıdaki ve muhâtabı mechûl mektubunda esas olarak, Mahmud Nedim Paşa'nın, mâlî vaz'iyyeti düzeltmek, açığı kapamak, masrafları karşılamak maksadı için duyûn-ı hâricīye ve eshâm-ı umûmiyyenin fâizi ve re'sü'l-mālları tahsisâtını nısfına indirme karârı üzerinde duruyor. Mektup tarihsiz olmakla berâber, muhteviyâtından, bu karârın i'lânını müteâkip, 1875 Ekim'inde yazıldığını kabûl edebiliriz.

Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan müsveddesi Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'ndadır; bu nüshadan faydalanılarak klişesi ve yeni harflerimize çevrilen metni, üzerinde durulan mâlî mes'eleye de temasla M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 348 v.d.).

---

[1] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, İst., Matbaa-i Osmânīye, 1326, c. I., s. 59 v.d.d.

157.

Ekim, 1875

Takdîm-i ma'rûzâtta tekâsül, tezâyüd-ü teaddüdü bir vaz'-ı küstahâneye tehavvül edebilmek vâhimesi ile hâtır-hirâş-i iztirab ve fakat mübtelâ olduğum hâl-i bîmârîde görülen imtidâd ve ara-sıra zuhûr eden iştidâd hâil-i her murâd olduktan başka, bu dûzeh-i husranda mûşilân-ı haber etvâr-ı müntineleri ile berâber rehgüzâr-i gülsitân-ı visâl-i yâre tesâdüf eden peyk-i anber-efşân-ı sabâdan ender olduğu nezd-i fezâil-edâ-yi mürşidânelerinde ma'lûm ve bendegân-ı âsitân-ı âtifetlerinin acz-i kābiliyyeti ile zarûrî ve belki nice nekāyise masdariyyeti lâzım ve melzûm olduğundan, bu kusûr-i kemterânem dahî merâhim-i celîle-i hatâ-pûşâne ve mekârim-i aliyye-i 'atâ-pâşânelerinden mahrum olmayacağı i'tikādı ile tesliyyet-yâb idim.

Bu def'a dârü'n-nuhûset tarafından sâmi'a-hirâş-ı zuhûr olan cevâib-i nevâibin biri, acâib-i zamâne arasında bile bir garâbet-i fevk'al-âdeye mazhar olduğundan, farîze-i ihtâr-ı nâm ve arîze-i tafsîl-i merâma zerî'a eyledim. Nısfını, seyyie-i sirkāte bir de şenî'a-i riyâ ilâvesi ile harâm-ender-hâram ederek zehirlenmek için tevkıf ettikleri fâizin, nısf-ı dîgerini yine üç ay imhâl ettirmek istemişler. Vaktiyle bir bahîl-i Eş'ab-mizâca bir fakîr-i bî-ilâç arz-ı ihtiyaç ile karzen 300 kuruş edâsı için iki mâh mühlet talebetmekle, Hudâvend-i kerem-kâr, kemâl-i lutfundan sâhib-i hâcete tevcîh-i hitâbederek, "Ey bî-çâre, meşreb-i fütüvvetim iktizâsınca dergâhıma arz-i hâl edenleri reddetmek muhâldir; ammâ herkesin kâffe-ī hâcâtını kazâ ne ihtimâldir. Gel, benim hüsn-i kabûlüme mukābil sen de «مَا لَا يُدْرَكُ كُلُّهُ لَا يُتْرَكُ كُلُّهُ»[2] kā'ide-i makbûlesine ittibâ' ve me'âribinin kābilü'l-is'āf olan cüz'ü ile nefsini iknā' ederek karz-i akçe talebinden ferâgat eyle! İki mâh değil, nekadar mühlet ister isen dirîg etmem" dediği hikâyât-ı ma'rûfedendir. Gālibâ bizim hᵛâcegân-ı bendergâh-ı şeytanet bu tarz-i ebleh-firîbâneye taklid ile para yerine mühlet vermek hayâlini tecdid talebindedirler; fakat çi fâide ki ashâb-i tekāzâ

[2] "Birşeyin tamâmı anlaşılmadı diye, onun hepsi terk olunmaz; yâni bir insan, birşeyi tam yapamazsa, hiç olmazsa yapabildiği kadar yapmalı."

tâlib-i karz değil, bi'l'akis garîm ve binâenaleyh ânlara göre ihsân-i imhâl ile bâd-i bedest olarak avdet ihtimâli 'adîm olduğundan *Ey hâne-harâbân-i Müseylîme-sadâkat*, defter-i a'mâlinize Mîzân-ı kıyâmet'te bir cild-i sakīl olsun neşrettiğiniz müvâzene defteri'nde idârenizin mâyuhtâc-i ileyhi ne ise cümlesini ferden ba'du ferdin cem'ettikten sonra 5.000.000 altun noksan olduğunu iddia ve âna bedel nısf-i cihan denilecek kadar kesrette olan guremânızdan hicab ve mukassıt-i hakīkînin kahr-ü gazabından ictinâb etmeksizin taksit-i zimmetinizin nısfını vesâtate ıskāta ictirâ etmiştiniz. Yed-i igtisâbınızda kalan nısıf taksitin mikdârı ise 7.000.000 liraya bâlig olmak cihetiyle bunun 2.000.000 lirası hâcetinizden zâid ve Hersek av'avesinin ilcâ ettiği mesârif-i fevka'l-'âde öyle bir meblag-i azîmi ifnâ edemeyeceğine her meşreb ve mezhebe göre kizb ihtimâlinden berâ'eti müsellem olan fenn-i hisab ve yine sizlerin hükûmetinizde cereyân eden emsâl-i bî-hisâb şâhiddir. Ya şimdi mesârif-i mu'tâdenin sülüsünü bile tesviye edemediğiniz hâlde ne gûne zarûret-i taksitin te'hîrine illet olsa gerektir. Nakde bedel mevâ'îd-i 'urkûbîye kabûl olunmaz" yollu gāyet tahkir-âmiz ve kātı'-ü sertîz cevablar i'tâ eylediklerinden hâşa nefslerinde bir nev' Kudret-i ulûhiyyet tasavvur eden müstebidân-i hükûmet, *zebân-girifte, dehan-beste yek suhan nâbūd*, şikeste temâsil-i Kenîsâ-yi hayret hükmünde kalarak ba'du harâbü'l-Basra, belki ba'du harâbü'l-âlem, bu yâre-i nâsura cust-cûy-i merhem etmek için bir meclis-i meşveret akdetmeleri ile, meğer Ebû Cemîl-i zelîl bâzı esbâb ile âzurde-hâtır ve «لَا لِحُبٍّ عَلِيٍّ بَلْ لِبُغْضِ مُعَاوِيَةَ»[3] kīne-i zamîrini izhâr için böyle bir fırsata muntazır bulunduğundan Sadr-i ma'lûlü'l-ef'âl mübtelâ olduğu zīku'n-nefes-i ıztırâb ile harhare-i tekāzâ-yi tedbir ve isâle-i . . . . . [4] tahmin ve takdîre ibtidâ edince beriki canavar-i sîne-der irâe-i dendân-i savlet ve ihâle-i eżfâr-i ihânet ile hâmî-i hamiyyet-nâ şinâsını . . . . [5] 'âmir, kendi hûn-âb-i ciğerinde gāmir etmiş ve ekseriyet-i 'uzmâ, bilâ-mülâhaza-i encâm ve münâfese-i eyyâm sâikası ile,

Ger kilîsâdan olursā bîzār
Hak sanır dîn-i Yehūdî'ye döner

[3] "Hazret-i Alî'ye muhabbetinden değil, belki Muâviye'ye nefretinden."
[4] Bir kelime okunamadı.
[5] Bir kelime okunamadı.

tarîkında bir bâtıldan bir bâtıla ittibâ'en isti'fa eylemiştir. Şimdilik bu yaranın neticesi yalnız muktedâ-yi mu'ânidîne azl-ü nekbet ve zümre-i müttebi'în'e becâyiş ile ḥafż-i mezellet olmuş ise de, bâzı ashâb-i tahkik vekil-i 'Arâzil'in dahî in'izâli mukarrer olduğunu tebyîn-ü tasdik ediyor. Bu rivâyet muvâfik-ı hakikat zuhûr ederse, Ebû Cemil, «اَوَّلُ حَسَنَاتِهِ مَوْتُهُ»[6] seyyiesinden olsun tahlis-i nâm etmiş olur.

[6] "Onun hasenâtının ilki, ölümü oldu."

CLVIII.

Alî Ekrem Bolayir, altı-yedi yaşına âit hâtıraları arasında şunları da kaydeder: "Birgün beni, bir koca konağa götürdüler, Bâb-ı âlî.. Kimler götürdü? Şimdi bilemiyorum; yalnız o konağın büyük sofasında tek başıma kaldığımı ve elimde boyum kadar büyük bir kâğıt tuttuğumu tehattür ediyorum. Oraya Sadr-ı a'zam Mahmud Nedim Paşa gelecekti ve ben de, bu kocaman kâğıdı—babamın afvedilmesi hakkında arz-ı hâl imiş—, Sadr-ı a'zam geçer iken yukarıya kaldıracak idim. Bir gürültü oldu, sofanın ortasına sağlı-sollu, elleri tüfekli on-oniki asker dizildi. Beyaz sakallı, kırmızıca suratlı, orta boylu bir adam, Mahmud Nedim Paşa, bu iki sırada askerin selâmları ortasından geçerken, ben de arz-ı hâlimi havaya kaldırdım. O sıra fazlaca ilerilemiş olacağım ki, askerlerden biri, omuzuma bir tüfek dipçiği indirdi; geriledim, fakat kendimi tutarak düşmedim; hele arz-ı hâlimi aşağı indirmedim. O zaman Mahmud Nedim'in sesi duyuldu: Pek ayıp bu şeyler!..

"Hangi şeyler? Arz-ı hâl vermek için bir çocuğun Bâb-ı âlî'ye girmesine müsâade olunması mı? Yoksa, zabtîye neferinin o çocuğa tüfek dipçiği urması mı? Onu bilemem.. Yalnız birisi gelerek elimden arz-ı hâli aldı; ben de, büyük sofadan koşa-koşa çıktım[1]."

İşte Kemal biraz sonra neşredeceğimiz mektubunda, daha önce de Sadr-ı a'zam Mahmud Nedim Paşa'ya verilmesini tasvip ettiğini birçok def'a yazdığı istid'ânın, Ekrem tarafından takdîm edildiğini haber almıştır; bu münâsebetle, "Allâh te'sirini halkeyleye!" diyor. İfâdesinden, pek de ümidi olmadığı seziliyor; nitekim bu mürâcaat, müsbet bir netice vermemiştir.

Kemal, başka mektuplarında da bahsettiği gibi, *Osmanlı Tarihi* yazmaktadır; bu uzunca te'lif eserini yazabilmek için, Cevdet Paşa'nın tarihine ihtiyâcı vardır; Z. Reşid'den bu eserin gönderilmesini ve Hersek ihtilâlini merâk ettiğinden gazete istiyor. Sihhati düzelmekle berâber, birşeyler yazması için, henüz doktor müsâade etmemiştir; gelecek postaya, yazı da gönderecektir.

Mâhir Bey'in Kemal'e gönderdiği 2 Mart, 1876 tarihli mektubundaki ve müellifimizin yazmakta olduğu *Osmanlı Tarihi* ile de alâkalı şu İzâhât dikkate değer: "Midhat

[1] Alî Ekrem Bey'in hâtıralarının kendi el yazısı ile olan bâzı sahifeleri, Midhat Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir; aldığımız bu parça için (Bk., *Namık Kemal*, c. I., İst., Devlet Matbaası, 1944, s. 374).

gelecek. Sûret-i resmiyyede haber veriyorum. Vükelâ bi'l-ittifak, yâni Sadr-i a'zam'a tebaiyyetle itlâkına teşebbüs ettiler. Me'mûl ederim ki bu günlerde irâdesi istihsâl olunur. Sebebi de, Osmanlılar İstanbul'u muhâsara ile fethetmek üzre iken Rumlar'ın Ayasofya'daki sandalya kavgaları gibi.. Şimdi burada da Hiristiyanlar'a reddîye yazmak modası var. Moda da değil, âdeta hükûmet, yâni Sadr-i a'zam Hazretleri öyle murad buyuruyorlar. Hattâ Alî Haydar Bey de *Beyân-i hakîkat* nâmı ile bir risâle neşretti. Mündericâtı ise İspanya'da Araplar'a edilen zulümler gibi birtakım müteferrık şeylerden ibâret.. Bir nüsha kitapların arasına koydum, görürsün. Buranın katolikleri, yâni Çamiç ve emsâli vükelâ beyninde hayliden hayli kīl-ü kāli de mûcib oldu. Midhat de *Kırkanbar*'ının son nüshalarının birinde *Tuhfetü'l-Erīb fî Ehli's-Salīb* nâmıyle bundan akdem neşredilmiş olan bir reddiye üzerine bâzı malûmat ilâve etmişti; 33'üncü cüz'de yine bu bahsi devama başladı. Midhat'in bu yoldaki neşriyâtı mazhar-i takdir olarak Hiristiyanlık hakkında yazdırılması tasavvur olunan reddiye'yi Midhat'e yazdırmağı münâsip görmüşler de, ânın vücûdü elzem olduğunu ve bu işi ândan başkasının yapamayacağını, veyâhut yapmağa muktedir olamayacağını dermiyân ile itlâkını icrâ edecekler Bu bâbta kendisi ile de muhâbere etmişler. *Mi'yâr-i Hak* nâmı ile bir reddiye yazmağa başlamış ve bir mikdârını da Maârif'e göndermiş. Bâzı kitaplar istemiş; istediği kitaplar Maârif kütübhânesinde yokmuş. Terceme Odası kütübhânesinde var mıdır diye oraya havâle etmişler. Hulâsa bu sûretle Midhat geliyor. Nevres'in leyle-i ma'temde vefâtından dolayı herife birtakım Acemler ile Bektâşîler'in de i'tikâd edeceklerine teessüf, dediğin gibi Midhat'in şimdiden teferrüd da'vâsına kıyam edişine teaccüb olunur. Mekteb-i harbîye için *Tarih-i Osmânî* istemişlerdi. Midhat hemen onbeş-yirmi gün içinde yazdı gönderdi. O vakittenberi mektepte duruyor. Siz efendimiz hâlâ yazmadınız zannederim. Orası lâzım değil a, geçen gün Cevdet mektebe gider. *Tarih*'in kabûl olunup olunmadığını pek çok def'alar sorduğu gibi, bu def'a sualden sonra sûret-i kat'iyyede cevap ister. Ânlar da sizin tarih gelmeyince cevap veremeyeceklerini beyân ederler. Cevdet tekrar israr ile, 'O ya gelir, ya gelmez, bu ise işte meydanda.. Ne diyecekseniz deyiniz' deyince, Süleyman Paşa da, 'Kemal Bey'in târihi kabûl olunacak; ma'mâfih bunu da kabûl ederek, Midhat de müstefid olmak için mükâfatı ikisi beyninde taksim edeceğiz' demesine Cevdet'in canı sıkılıp, unf ile kitabı alır ve 'Ben 120 liraya kitabımın, tab'ını, hukûkunu veremem' der. Cevdet kendisi nakletti. Elinde kitabı gönrdüm; 'O nedir?' diye sordum. Naklettiğim gibi söyledikten sonra, 'Maârif'e götürüyorum, Safvet Paşa istedi; mektepler için alacak!' dedi. Bu tafsîlâttan murâdım, şu tarihi yazsan göndersen kıyâmet mi kopar? Bizim *Engizisyon* mukaddimesi'ne fevka'l-gāye teşekkür ederim. Biz ânı tercemeye karar verdiğimiz zaman birşeyden haberimiz yoktu. Garib tesâdüf ki hükûmet de elbette memnun olacaktır". Bu bilgi, Kemal'in, *Osmanlı Tarihi*'ni Magosa'da iken, Harbîye'de okutulmak için yazmağa başladığını aydınlattığından çok mühimdir[2].

Bu mektup, Kemal'in Magosa'dan afvı için, kimsenin Mahmud Nedim Paşa'ya mürâcaata cesâret edemediğini, ancak oğlu Alî Ekrem eliyle istid'ânın takdim edi-

[2] Bu mektubun aslı, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 728).

lebildiğini ve Kemal'in *Osmanlı Tarihi*'ne dâir bir notunu ihtivâ ettiğinden mühimdir.

Mektup, içindekilerden anlaşıldığı gibi, Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâret'i sırasında ve Hersek ihtilâlinin henüz başladığı zamanda yazılmıştır. Kemal, önce Adlîye Nâzırı Midhat Paşa'nın tevassutunu istemişti; Midhat Paşa, 28 Kasım, 1875'de Adliye Nâzırlığı'ndan isti'fâ edince, bu taraftan ümid kalmadığı için, Mahmud Nedim Paşa'ya istid'â verilmiştir. Bu sebeple aşağıdaki mektup, 1875 yılı Kasım'ında yazılmış olabilir.

Mektup metni, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 15).

158. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

?. XI. 1875

Birâder,

Biri mürekkep ve diğeri kurşun kalemi ile iki mektubunu aldım. Hâlen ve zihnen ve vücûden ıztıraptayım diyorsun. Sebebi nedir? Merāk ettim. Ekrem tarafından verilen arz-ı hâl için, Allāh te'sirini halkeyleye demekten başka söz bulamam; bana kalır ise, yine re'yimde israr ederim. Herifler, bizi İstanbul'a sokmazlar; olsa olsa, bir taşra me'muriyetine gönderirler. Sadr'a verilen yemīn, garâib-i âlemden ma'duttur. Asıl büyük ağamıza kim yemin verdirsin. Kıt'anın da te'sīri olmaz sanırım. Elimde, Devlet-i aliyye'ye dâir uzunca bir te'lif var. İkmâli için, *Cevdet Tarihi*'ne mühtâcım; lutfen ve serī'an bir takım gönderir misiniz? Bir de, Hersek mes'elesini merāk ediyorum; gazete isterim. Daha cerrahımız yazı yazmağa yeni ruhsat verdi. Vücûdüm böyle gider ise, gelecek postaya biraz yazı gönderirim. Bâkî uhuvvet..

Kardeşin,
KEMAL

CLIX.

Kemal, Magosa'da iken te'lif ve mufassal bir *Osmanlı Tarihi* yazmağa başlamıştır. Belki bu münâsebetle *Cevdet* ve *Atâ tarihi*'ni istemektedir; sonuncu için *Takrīz* yaması da recâ edilmiştir;bunu, sihhati yerine gelince yazıp göndereceğini bildiriyor. Sıtması karaciğere vurarak nüksettiğinden, hastalığını babası Mustafa Âsım Bey duyarsa çok üzüleceği için, bu husûsun gizli tutulmasını bildiriyor.

Bosna - Hersek isyanları, fâiz mes'eleleri hakkında düşüncelerini kaydeden Kemal, 22 Ağustos, 1875'de Adlîye Nâzırlığı'na ta'yin edilen Midhat Paşa'ya Magosa'dan afvı değilse de, taşrada bir me'muriyete ta'yini için mektup yazmıştı;

bunun neticesini bekliyor. Âilesi, Sadâret Makāmı'na, Mahmud Nedim Paşa'ya, Magosa'dan afvı için istid'â yazmağa Kemal'i teşvik etmektedirler; vaktiyle Mahmud Nedim Paşa hakkındaki neşriyâtını kasdederek, "Sevâbık-ı mâlûmeden sonra, herife damdan düşer gibi bir arīza göndermek, bir hakāret-i diğer" olacağı kanaatindedir [1].

Şefiknâme Şerhi hakkında muâhaze yazmaktan vazgeçmediğini bildiren Kemal, bunu şimdilik te'hir etmiştir. *Şefiknâme*, Vak'a-nüvis Şefik Efendi (Ölümü: 1715)'nin, Edirne seferini ve Şeyh'ü-l İslâm Feyzullāh Efendi vak'asını mevzû' alan bir eseridir[2]; 1105-1106 yılları arasında geçen bir senelik vak'aları içine alan bu tarihçesinde Şefik Efendi, bâzı şahısların adını açıkca zikretmekten korktuğundan, maksadını çoğu tevriye san'atı kullanarak, gizlice ifâdeye çalışmıştır. Bilhassa muğlak yazdığı bu eserini, 1703'de, Şehid Alî Paşa'nın emriyle ve vâzih bir ifâde ile de kaleme almıştır. Mahmud Celâleddin Paşa tarafından şerhedilen bu eserin diğer adı *Ravza'tü'l-Kâmilīn*'dir [3]. İşte Kemal'in yazmaktan vazgeçmediğini kaydettiği muâhazesi, Mahmud Celâleddin Paşa tarafından yazılan *Şefik-Nâme Şerhi* hakkındadır.

Mektupta o günlerde İstanbul'a gittiğinden bahsedilen Kıbris Mutasarrıfı, Aziz Paşa'dır; Aziz Paşa'nın 27 Ekim, 1875'de Tosun Paşa'nın yerine Filibe Mutasarrıflığı'na ta'yini i'lân edilmiştir [4]; 19 Kasım'da İstanbul'a gelmiş bulunuyordu [5]. Seraskerlik mevkı'ine getirilen, Hersek'teki askere kumanda edeceği tekarrür eden Hüseyin Avnî Paşa [6], Mahmud Nedim Paşa Sadâret'e geçtikten az sonra, 1875 Kasımın'da Selânik Valiliği'ne ta'yin ve buraya gitmemek için murâcaatı kabûl edilmiş, 22 Aralık, 1875'de Bursa'ya neyf ile [7], bu arada muhâkeme altına alınmıştır. Kemal, bu muhâkeme hakkında tafsilât istemektedir.

---

[1] Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadâreti, 26 Ağustos, 1875-12 Mayıs, 1876 tarihi arasındadır (İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. II., s. 285, 295).

[2] İstanbul, Tasvīr-i Efkâr Matbaası, 1282. Fī-Ramazan. Önce, *Tasvīr-i Efkâr*'da tefrika edilmiştir (Nu. 339, 21 Rebi' II., 1282-13 Eylûl, 1865 v. d.).

[3] İstanbul, 1288.

[4] Filibe Mutasarrıflığı, Kıbris Mutasarrıfı Aziz Paşa'ya (*Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 2915, 27 Ramazan, 1292).

[5] *Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 2929, 2933, 16 ve 20 Şevval, 1292.

[6] *Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 2859, 2860, 22 ve 23 Receb, 1292-24 ve 25 Ağustos, 1875.

[7] *Ayn. gazete*, nu. 2938, 2957, 2961, 26 Şevval, 1292-25 Kasım, 1875, 18 ve 23 Zi'lkı'de, 1292-16 ve 21 Aralık, 1875. Hüseyin Avnî Paşa'nın, seraskerlik'ten azledildikten sonra Selânik'e, yâhut Anadolu'da bir vâliliğe ta'yini 21 Kasım, 1875 (22 Şevval, 1292) tarihi ile Sadâret'e gönderilen tezkirede bildirilmiş, Selânik'e ta'yini arzolunarak, 24 Kasım, 1875'de bu hususta irâde sâdir olmuştur (25 Şevval, 1292). Resmî bâzı mürâcaatlardan sonra Hüseyin Avnî Paşa, 22 Aralık, 1875 (24 Zilkı'de, 1292) 'de Bursa valiliğine ta'yin edilmiştir (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. IV., s. 504 v. d.). Aynı müellif, Mahmud Nedim Paşa'dan bahsederken de Hüseyin Avnî Paşa'nın azli mes'elesine temas eder (*Ayn. esr.*, c. II., s. 285 v. d.). Ayrıca bk., Alî Fuad Bey, *Hüseyin Avnî Paşa*, *Servet-i Fünun* mec., nu. 67/1540, 18 Şubat, 1926.

Tarihsiz olan aşağıdaki mektubun, Midhat Paşa'nın Adlîye Nâzırlığı'ndan isti'fâ ettiği 28 Kasım, 1875'den önce yazıldığı anlaşılıyor [8]. Gerek buna, gerek Hüseyin Avnî Paşa hakkındaki nota, Aziz Paşa'nın İstanbul'a gideceğinin kaydedilmesine dayanarak, 1875 Kasımın'da yazıldığını söyleyebiliriz. Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 21).

159. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

?. XI. 1875

Birâder,

Mektubunuz geldi. *Cevdet Tarihleri* [9] ile Atâ'nın cild-i sânîsini, bu vapur ile bekliyorum. Gerek ânın takrîzini, gerek size müteallik olan şeyleri, vücûdüm yerine gelince, müsâreatle tertip ve irsâl ederim. Kimseye söylemeyiniz; şâyet pederin kulağına gider; ben hâlâ hastayım. Sıtma beş gün evvel yine nüksetti; üç gündenberidir göründüğü yok... Meğer karaciğere dokunmuş da, böyle dönüp dönüp gelmesine sebep o imiş. Şimdi ânın önünü almağa çalışıyoruz ve alındı gibidir; fakat bir zaman yazı memnû!..

Midhat Paşa'ya olan mektubun neticesine muntazırım. *Şefik-Nâme Muahâzesi*'nden ben bütün bütün kat'-ı nazar etmemiş idim; başladığım yolu beğenmediğim için te'hîr eyledim. Bir hâlî zamanda, inşâ'llâh istediğinizden âlâ bir muâhaze yazarım [10]. Hersek mes'elesi

[8] Midhat Paşa ikinci def'a olarak Adlîye Nâzırlığı'na 21 Ağustos, 1875 (19 Receb, 1292) 'de ta'yin olunmuş, 28 Kasım, 1875 (29 Şeval, 1292)'de bu me'muriyetinden isti'fâ etmiştir (İbnü'l-Emin M. K. İnal, *ayn. eser*, c. III., s. 335).

[9] Fâik Reşad, Kemal ile Cevdet Paşa'nın bir konuşmasına dâir şu fıkrayı nakleder: "Şâir Eşref, *Hasb-i Hâl*'inde yazar ki, Kemal Bey merhum, birgün Cevdet Paşa'ya şu kıt'ayı okur:

Ne hikmettir ki Kassām-ī tabī'at ahd-i evvelde
Müsavāt üzre taksīm etmemiş erzākı efrādā
Aceb mī reddedersem ben de bī-pervâ bu taksīmī
Zarūret herşeyē mecbūr eder insānı dünyādā

Cevdet Paşa, *bu sözde küfür vardır* demesi üzerine, Kemal, *küfr-âmîzdir; fakat sizin küfürlere nisbetle küçüktür demiş.*" (*Külliyât-ı Latâ'if.*, İst., 1328, c. I., s. 419).

[10] *Ravzatü'l-Kâmilîn—Şerh-i Şefiknâme*, Mahmud Celâleddin, 1289. Eserin son sahifesinde "Binikiyüzdoksan senesi şehr-i Rebîü'l-evvel'inde tab'olunmuştur" kaydi vardır. M. Celâleddin, bu eseri Mahmud Nedim Paşa tarafından Amedcilik'ten azledildiği sırada yazmıştır (M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. II., s. 209).

hakkında nekadar tezyîd-i tedârikât olunsa haklıdır; çünki, fesadın Sırp ve Karadağ'a ve belki Bulgaristan'a sirâyetinden korkulur. Fâizin tenzîli, Mâliye'ce pek âlâ oldu. Zâten i'tibârımız yok idi ki, ânı ihlâl etsin. Bundan sonra fâizi tamâmen vermek değil, tezyîd de etmiş olsa idik, yeni borç alamazdık ki, öyle bir menba'dan mahrum edilmiş olalım! Yalnız bu maddeden dolayı mütezarrır olan ve Avrupa'ca nüfûz-ı umûmînin pek küllî bir cihetine istilâ hâlinde bulunan sarraf takımının politika âlemince vukû' bulacak ilkââtı, Rumeli usâtına pek çok hâmî peydâ eder sanırım.

Sadr için mektup istiyorsun. Sevâbık-ı ma'lûmeden sonra, damdan düşer gibi herife arîza göndermek, bir hakâret-i dîger olmaz mı? Yazacağım kâğıtta ne diyeyim? Bizim Mutasarrıf Paşa İstanbul'a gidiyor; sebebini anlamadık. Hüseyin Avnî Paşa muhâkeme altında imiş; bu bapta tafsîlât isterim. Bâkî uhuvvet..

Kardeşin,
KEMAL

CLX.

Kemal, bundan önce neşrettiğimiz mektubunda, Dîvān-ı ahkâm-ı adlîye Nâzırı Ahmed Midhat Paşa'ya, Magosa'dan afvı için gönderdiği mektubunun netîcesini beklediğini yazıyordu. Aşağıdaki mektubundan ise, bunu doğrudan doğruya babası Mustafa Âsım Bey'e —münâsip görüldüğü takdirde Midhat Paşa'ya verilmek üzre —yolladığını öğreniyoruz. Gālibâ Midhat Paşa, Kemal'e bir müjde haberini oğlu Alî Haydar Bey vâsıtasiyle yollamıştır; Kemal buna cevap vermiş, fakat Alî Haydar Bey'e mektup gönderdiği vâsıtaya pek i'timad etmediğinden, esaslı birşey de yazmamıştır. Sadâret mevkı'ine geçen Mahmud Nedim Paşa'ya, Magosa'dan afvı için bir istid'â verilmesinde de yine isrâr ediyor. Aleyhinde birçok neşriyâtta bulunduğu Mahmud Nedim Paşa'ya, birşey yazıp göndermek için, kendisinin yüzü olmadığını yazmaktadır.

Ziya Paşa'nın yakın dostu ve *Harâbât*'a şiirlerinden birçok örnekler aldığı Osman Nevres'in hücûmlarını Kemal, *zırta-i sek* diye vasıflandırır. Nevres'i hakîkî bir şâir sayan ve Kemal'in beğenmediği,

Saldı aks āyineyē rühsâr-i âlin sûreti
Resmolundū Kâ'be'yē gûyâ Bilâl'in sûreti [1]

[1] Nâzım Paşa bu şi'irin *sûret* redifli bir gazel olduğunu yazar ise de (*Cumhuriyet*, nu. 1803, 27 Şubat, 1932), Nevres'in böyle bir gazeli *Dīvān*'ında yoktur; matla'ını, kaydettiğimiz beyit teşkil eden bir kasidesi vardır (*Dīvān-ı Nevres*, s. 11 v. d.).

matla'lı ve Abdü'l-Aziz hakkındaki kasidesini takdir eden Ziya Paşa'nın, "Namık Kemal'in kemâli, Nevres gibi bin dânesini cebinden çıkarır" fikrinde olduğu da söylenilir. Nevres, Kemal'in *Tahrîb-i Harâbât*'taki hücûmlarına karşı susmamış ve bu münâsebetle onun hakkında bir hicvîye de yazmıştır. Bunu, evindeki bir toplantı esnâsında Nevres, misâfirlerine okumuştur. Tamâmına henüz rastlayamadığımız bu hicvîyenin, o toplantıda bulunan bir şahsiyetten naklen ancak,

Şöhret-î kâzibesî vermiş onā bir kuru nâm
Ne gezer yoksa o noksân-ı mücessemde kemāl

beyti neşredilmiştir[2]. Kemal'in aşağıdaki mektubunda bahsedttiği Nevres'in hücûmları, bu mes'ele ile alâkalı olsa gerektir.

Kemal, her hâlde *Tahrîb-i Harâbât* ile *İrfan Paşa Mektubu*'nu kasdederek, üçüncü muâhazesinin yazdığı kısmını, yâni mukaddimesini Mâhir Bey'e verdiğini kaydediyor: Bununla *Ravzaü'l-Kâmilîn*, diğer adı ile *Şefik-Nâme Şerhi* muâhazesini anlatmak istemiştir. Sihhati biraz düzelmekle berâber, Kıbris'in havasındaki vahâmetten yine şikâyetcidir. *Akkâ Tarihi*'ni okuduğunu, yakında yeni eserler ortaya koyacağını haber veriyor. Parasız kaldığı için, gönderilecek para bu postaya verilmedi ise, gelecek postaya muhakkak yetiştirilmesini Z. Reşid'den recâ etmektedir.

Bu mektup Kemal'in, Magosa'dan afvı için ne gibi çârelere başvurduğunu, Nevres hakkındaki fikirlerini ihtivâ ettiğinden mühimdir.

Tarihsiz olan mektubun, Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâret'e geçmesini müteâkip ve Midhat Paşa'nın Adlîye Nâzırlığı sırasında yazıldığına dayanarak, 1875 yılının Kasım'ında gönderildiğini kabûl ediyoruz. Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 32).

160. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

?. XI. 1875

Birâder,

Ben o fikir üzerine Midhat Paşa'ya mektup yazdım; pedere gönderdim. Verilip verilmemesine berâberce karâr verirsiniz. Arz-ı hâl

[2] Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, 27 Şubat, 1932, nu. 1803. İbnü'l-Emin M. Kemal İnal da Nevres'in Kemal hakkındaki hicvîyesinden bahseder: Berberbaşızâde Fuad Bey'e göre "Kemal ile Nevres arasındaki tezad, Yûsuf Kâmil Paşa'nın konağında şâir Gerküklü Şeyh Rizâ ile Kemal'in bir mübâhaselerinde Nevres'in Şeyh Rizâ tarafını tutmasından ileri gelmiştir". Kemal'in zır'lı beyitlerine karşı Nevres'in şu kıt'ayı söylediği kaydediliyor (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. VII., s. 1196):

Yazdı hakkımda hicâ Mîr Kemāl — لعنة الله على نامقه
Yazdı bâzî hezeyān hakkımda — ما استحى الظالم من خالقه

Son beytin mânası: "Zâlim, Yaradan'ından hayâ etmedi; onu yazana (Nâmık'a), Tanrı la'net etsin!".

mes'elesinde de yine musirrim. Bak, Sadr'a mürâcaat doğru bir meslektir; yüzüm olsa, ben de ayrıca birşey yazarım. Bana bi'l-vâsıta, yâni Alî Haydar Bey ile tebşîr göndermiş; fakat Alî Haydar Bey'in vâsıtası pek fenâ olduğundan, cevâbını ehemmiyetli yazmadım. La'netu'llāh cevâbına size mektup sûretinde yazdığım cevâbı gönderdim; fakat yanımda *Kāmūs* yok. Şu *ḥâfî* ve *câfî* maddesine bir kerre bakınız da, eğer aklıma geldiği gibi ise, öyle veriniz. Hem de sûretini Hasan Bey'e veriniz.

Nevres'in hicvi, nazarımda zırta-i sek kabîlinden olduğundan, dinlemesini bile istemem; cevap vermek nerede kalır? Fâik buraya gelmedi ki selâm teblîğ edeyim? Pek parasız kaldım; akçe bu posta geldi ise, makbûl olur; gelmedi ise, önümüzdeki posta beklerim.

Üçüncü *muâhaze*'yi Mâhir Bey istemiş; ânın için mukaddimesini âna gönderdim; fakat yazmağa niyetim yok. Elhamdüli'llāh dört-beş gündür vücûdüm tamâmıyle yerine geldi. İnşâ'llāh yakında başka türlü eserler meydana çıkaracağım. *Akkâ Tarihi*, oldukça ma'lûmâtı câmi' birşey.. Kıbris'ın vahâmet-i havasından, vâkı'a biraz zamandanberi hayli muztarip oldum; fakat öyle, yolumda Allāh göstermesin, senin gibi bir rûh-ı sânî değil, bir hayvan kurban etmek derecesinde değil idi. Bâkî hulûs ve uhuvvet..

Kardeşin,
KEMAL

HÂŞİYE — Pederimizin eteklerini öperim.

CLXI.

İstanbul'dan Magosa'ya gönderilen Nûrî, Kemal'e verilmesi gereken parayı, Zabtîye mülâzimi Hüseyin Bey'e teslim etmiş, fakat bu para Kemal'in eline henüz geçmemiştir.

Ziya Paşa'nın *Harâbât*'ının birinci cildi 1291 Şa'ban (1874, Eylûl)'ında basılmış olup, Türk, Arap ve Acem şâirlerinden seçilmiş kasidelerden ibârettir. Bu mütehabâtın ikinci cildinde terkîb-i bendler, tercî'-i bendler, tahmis, tesdis, kıt'a, rübâ'î, gazel ve beyitler yer alır; üçüncü cildi ise, mesnevîlere ayrılmıştır (1292/1875). Aşağıdaki mektubun yazıldığı sırada, bu sonuncu cildlerin de basılmak üzre olduğu veya basıldığı anlaşılıyor; Kemal bunlar gönderildiği takdirde, *muâhaze* yazmakta kusûr etmeyeceğini bildiriyor. Daha eseri görmeden muâhaze yazma karârını vermesi, Kemal'in, bâzan şahsî düşüncelerine nasıl kapıldığını aydınlattığından kayde

değer; esâsen, Kânî Paşazâde Rif'at'in *Hukūk-ı Umûmiyye* adlı eserini de daha görmeden, "Beyimizin ensesinde boza pişirmek iktizâ ediyor" dediğini biliyoruz [1].

Âyetullāh Bey, Abdurrahman Sâmî Paşa'nın torunu ve Subhî Paşa'nın oğludur (H. 1265-1295/1848-1878). Ebüzziya Tevfik, sonraları Okçularbaşı Kırâet-hânesi ve Sarafim Kırâet-hânesi adını alan Uzunkahve'den bahsederken, buraya devam eden N. Kemal'in arkadaşları arasında Âyetullāh Bey'i de sayar [2] ki bu münâsebet 1283 (1866) yıllarına rastlar. Süleyman Nazif, Kemal'in hislerine kapıldığına misâl olarak, Âyetullāh Bey'i, şahsî bir mes'leden dolayı sevmediğini, bu yüzden Sâmî ve Subhî Paşalar'a da garaz-kâr hareket ettiğini, hattâ Sâmî Paşa'nın kethudâsı Bekir Paşa'nın oğlu olduğu için şâir Avnî Bey'e de bu kinini teşmil ettiğini yazıyor[3]. Ebüzziya Tevfik ise, Süleyman Nazif'in mektubuna verdiği cevâbında, Âyetullāh Bey ile Kemal arasında şahsî hiçbir mâcerânın geçmediğini söyler ve "Kemal ile Âyetullāh arasında değil, Âyetullāh ile umum Yeni Osmanlılar Cemiyeti arasında bir vak'a-i gayr-i marzîye geçmiştir ki, ânı ne size, ne de kimseye izah edebilirim. O bir sırdır ki, maksat ile berâber fevtolmuş ve kāle almağa değeri kalmamıştır" der [4]. Ebüzziya Tevfik'in açığa vurmak istemediği bu mes'ele her hâlde, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin gizli bâzı maksadlarını Âyetullāh Bey'in hükûmet mahfillerine duyurmuş olmasıdır [5].

Kemal'in Magosa'ya nefyedildiği ayda, 1290 Safer'inde (Nisan, 1873), Âyetullāh Bey, Tuna Vilâyeti mektupculuğuna ta'yin olunmuş, üç ay sonra, yâni 1873 Temmuz'unda azledilmiştir; 1294 (1877)'de Mektupculuk ile Erzurum'a gittiğini, Erzurum'dan Erzincan'a azîmeti sırasında, yolda, Tercan'da öldüğünü biliyoruz [6] (12 Rebî' II., 1295/15 Nisan, 1878). Âyetullāh Bey'in her hâlde İstanbul'da ma'zûl bulunduğu sırada, Kemal ile muhâbere ettiği, aşağıdaki mektuptan anlaşılıyor.

Bu muhâbere yüzünden, Kemal ile Âyetullāh Bey arasında bir münâkaşa başlamıştır: Âyetullāh Bey, üzerinde durdukları mes'elenin dışına çıkarak, Kemal'in mektubunda geçen *sehâ* ve *hırs* kelimeleri üzerinde durmuş, *hırs*'ın, *sehâ*'nın zıddı mânâda olmadığını, *sehâ*'ya karşılık *bahîl* kullanılması gerektiğini ileri sürmüştür. Kemal cevâbında hem bu mütâlealara karşılık vermiş, hem de, "Saded-i bahsin hâricinde olarak edebiyata mu'terizâne nakl-i kelâm eden bir varakada, böyle fâhiş yanlışlar bulunmamalı idi. Her ne ise, şu cevap- nâme-i âcizânemden anlaşılacağı vechile, *hırs* ta'birine ta'riz olunması, sûret-i isti'mâlindeki dakīkanın anlaşılamamasından ileri gelmiştir"; "Kulunuz dahî, tezkire-i aliyyelerinde nizâ'-i lafzî çıkarılacak şeyler bulabilirdim. Ez-cümle, bunlardan biri *gayr-i müsellem olduğuna ibtidâ' ederim* ve biri dahî *bâtıl olduğuna mübâşeret olunur* ta'birleridir ki, birinin yerinde,

[1] Bk., mektup, nu. 137.

[2] *Kahve-hâneler* başlıklı makāle, *Mecmua-i Ebüzziya*, 28 Muharrem, 1330, nu. 130.

[3] *Süleyman Nazif Beyefendi'nin Âsâr-ı Kemal'e Dâir Bir Mektubu*, *ayn. mec.*, 12 Cemadīe'l-evvelî, 1329, nu. 95.

[4] Ebüzziya, *Süleyman Nazif'e Mektup*, *ayn. mec.*, 25 Cemâdīe'l-âhīrî, 1329, nu. 101.

[5] Bk., mektup, nu. 10.

[6] İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. I., s. 145-151.

beyânına ibtidâ ederim ve diğerinde dahî kezâlik *beyânına mübaşeret olunur* denilmeli veyâhut *beyan* mânâsını ifâde edecek birer ta'bir konulmalı idi" diyor; bunlardan başka *fikir*, *butlāniyyet* gibi kelimelerin ne tarz kullanılacağı hakkında düşündüklerini yazıyor [7]. Âyetullāh Bey'in bu mütâleaları cevapsız bıraktığı, Kemal'in aşağıdaki mektubundan anlaşılmaktadır.

Kemal, başka mektuplarında da bir türlü bitiremediğinden bahsettiği ve bitirince Z. Reşid'e göndereceğini va'dettiği *Taştīr* ile *Mahlâs-Nâme*'yi yine yollayamıyor; zihninin yorgunluğundan bu kısa mektubunu bile yarım saatte yazabilmiştir. Mektubunda, XVII. asır Dīvān şâirlerimizden Mezâkî hakkındaki fikirlerine de yer vermiştir. Onun şiirlerini, aynı asırda yaşayan Cevrî'ye müsâvî ve Fehīm ile Nâ'ilî-i Kadīm'e, kıymet i'tibâriyle yakın bulur.

Bu mektup, Kemal'in *Harâbat*'ın II. ve III. cildleri için yazacağı *Ta'kīb-i Harâbât* ile, Âyetullāh Bey'e, bâzı Dīvân şâirlerine âit notlarını ihtivâ ettiği, rûhen nekadar muztarip, zihince nekadar yorgun bulunduğunu aydınlattığı için mühimdir.

Harâbât'ın ikinci ve üçüncü cildleri, İstanbul'da, Matbaa-i âmire'de 1292 (1875)'de basılmış, 1875 Ekim'inde satışa çıkarıldığı i'lân edilmiştir [8]; buna dayanarak, mektubun 1875 Kasımı'nda yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektup, Zeynü'l-Âbidin Reşid (*Edebiyat Kumkuması*, s. 33), buradan naklen, Riza Nur tarafından da basılmıştır (*Türk Bilig Revüsü*, İskenderīye, 1936, nu. VI., s. 385).

161. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

?. XI. 1875

Birâder,

Mektubunuz geldi. Gönderdiğiniz akçeyi, bizim Nûrî'nin teslim ettiği zabtîye mülâzimi Hüseyin Bey bu posta ile gelmediğinden henüz alamadık. *Harâbât*'ın ikinci, üçüncü cildleri gelir ise, elden gelen muâhazede kusur olunmaz. *Tahrīb*'in zeyli sûretinde olan mektup gelir ise, sahīhan memnun olurum. Âyetullāh'a yazdığım cevaptan niçin bir haber çıkmasın? *Mahlâs-Nâme* ile *Taştīr*'in te'hīrine sebep, Hudâ bilir keyifsizliktir. Mümkin olup da, hâlâ zihnimi toplayama-

[7] Kemal'in, Âyetullāh Bey'e gönderdiği bu mektubunun müsveddesinin kendi el yazısı ile klişesi, Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'ndan alınarak, Midhat Cemal Kuntay tarafından basılmıştır (*Namık Kemal*, İst., Devlet Matbaası, 1949, c. II., Kısım - I., s. 499 v. d. d.). Biz bu bilgiyi, bahis mevzû'u mektubun muhteviyâtına dayanarak verdik.

[8] 21 Ramazan, 1292-21 Ekim, 1875 tarihli *Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*'te (Nu. 2910 ve müteâkip nüshalar), *Harâbât*'ın II-III. cildlerinin de neşri ve satışa çıkarıldığı i'lân edilmiştir.

dım. Şu kadarcık bir mektubu, yarım saatte yazabiliyorum; pek za'fım var.. Mahmud Paşa'nın gazeline söylediğiniz nazîreyi niçin beğenmediniz? Beyitler pek güzel.. Mezâkî'nin bir *Dîvânçe*'sini, gâlibâ, Kânî Paşazâde Rif'at Bey'de görmüş idim; gerek gazeliyâtı ve gerek mevcut olan birkaç kasidesi pek parlak ve pek ustâdânedir. Bayağı Cevrî ile müsâvî, Fehîm ve Nâ'ilî'ye mütekārip addolunur.. Bâkî uhuvvet..

Kardeşin,

KEMAL

CLXII.

Kemal aşağıdaki mektubunda, Mustafa Fâzıl Paşa'nın ölümü dolayısıyle oğlu Osman Paşa'yı tesellî ediyor: Bu kayıp yüzünden duyulan acının silinmesi, yalnız Osman Paşa için değil, onu birkaç kerre görenler için bile ni'mete küfrândır. Kemal, Mustafa Fâzıl Paşa'nın bir resminin altına yazdığı,

Bir milleti kâfî idi ihyāya bu insan,
İnsanlara salmakta idî sāye bu insan,
İnsān‿idi, insān‿idi, insān‿idi, insan;
Birkaç köpeğē olmasa sermāye bu insan..

kıt'asında olduğu gibi [1], Fâzıl Paşa'nın insanlığından bahsetmektedir. Bu acının derinliğine rağmen, rûhî intikāllere inanan N. Kemal, Osman Paşa'ya, ıztırapları babasının ruhûnu ta'zip edeceğinden sükûnet tavsiye ediyor.

Mektup, N. Kemal'in vaktiyle pek çok maddî yardımını gördüğü Fâzıl Paşa'nın ölümü yüzünden duyduğu teessürü belirttiğinden mühimdir; diğer taraftan, Osman Paşa ile münâsebetini de aydınlatmaktadır.

Tarihsiz olan mektubun, Mustafa Fâzıl Paşa'nın 1 Aralık, 1875 (3 Zi'lkı'de, 1292)'de vefat ettiğini gözönüne alarak, 1875 Aralık'ında yazıldığını kabûl ediyoruz [2].

Kemal'in Midilli'de bulunduğu sırada ve nereden elde edildiği kaydedilmeksizin, *Bir Ta'ziye-nâme* başlığı altında, "Saâdetlû Kemal Beyefendi Hazretleri tarafından, Mustafa Fâzıl Paşa'nın vefâtı üzerine, mahdûmu devletlû Osman Paşa Hazretleri'ne yazılmıştır" notu ile neşredildi (*Şark Mecmuası*, Gurre-i zilhicce, 1297, nu. 1). Daha sonra Midhat Cemal Kuntay tarafından, "Kopyadır ve tarihsizdir (Kaytazzâde Nâzım Efendi'nin dosyasından" kaydi ile basılmıştır (*Namık Kemal*, c. 1., 352). İlk tab'ı esas alarak, ikinci basımla karşılaştırmak sûretiyle neşrediyoruz.

[1] Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 253.

[2] Fâzıl Mustafa Paşa'nın kalbten Cuma gecesi vefâtı ve dünkü gün Eyyub'e defni (*Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 2946, 5 Zi'lkı'de, 1292, 3 Kânunıevvel-i efrencî, 1875, Cumaertesi).

162. OSMAN PAŞA'YA

?. XII. 1875

Ta'ziye-nâmenin, dert tazelemekten başka bir işe yaramayacağını bilirim. Ne çâre ki vezâiften bulunmuş da, ânın için birkaç lakırdı söylemeği istiyorum; söyleyeceğim şeylerin de tecdîd-i keder edeceğini bilirim. Haydi o keder yine teceddüd etsin [3].. Merhûmun acısını unutmak zât-ı âlîlerine değil, iki-üç kerre yanına girip çıkmak şerefine nâil olanlara, bir büyük küfrân-ı ni'mettir. Vicdân-ı mübâreki [4] yerlerde yatıyor ise, mekârim-i ahlâkının [5] yâd-ı hazîni de, bizler toprağa girinceye kadar gönlümüzde yatacak. Şu kadar var ki, gözyaşı ile cenâze yıkanmaz. İnsan kendini itlâf etmek ile, hayatı mevtâlara intikāl etmez. "Kendi vefât etti ise, hatırı da vefât etmedi ya!.." meselini elbette bilirsiniz. Mutlak ruh bâkîdir. O rûh-ı mübârek ise, sizin değil, en küçük bir bendesinin bile etrâfından ayrılmaz. Hayatında, bir musîbet için nekadar keder edebilir idi iseniz, memâtında kendi hatırına riâyeten ândan ileri gitmemelidir ki, rûh-ı kerîmi Âhiret'te [6], sizin dünyada bulunduğunuz hâli düşünerek muazzep olmasın. Bundan başka mutlakā [7], paşazâdelik ne demek olduğunu yâr-ü agyâra karşı göstermek, her işten, her vazifeden mukaddemdir.

Şimdi merhûmun mevkı'inde siz bulunuyorsunuz. Ânın irtihâli ile, herkese nâm-ı eâlîsini [8] unutturmamak, o kadar büyük bir zâtın bedel-i müşahhası olmak lâzime-i şânınızdır; bu da, sihhat-i vücut ile olur. Efendimiz ise, kendinizi bütün bütün kedere verince, vücutte sihhat kalmaz. Gayret beğim!.. Hânedânızın izzet-ü şânı şimdi, sizin ile kā'im olacak.. Tahsilinizin bir semeresi görülecek ise, şimdi görülecek. Dünyada eğlence, ferah nekadar serîü'z-zevâl, belâ ve musîbet ise ne derece ciddî birşey olduğunu acı bir tecrübe ile anladınız.

Siz, bu gün merhûmun kā'im-i makāmısınız. Kaviyyen ümid ederim ki hepimiz yanınıza geldikçe, kendimizi Mustafa Fâzıl Paşa huzûrunda kıyâs ettirirsiniz. Velîni'metimizin esdikā'sı, her vakit yolunuza can vermeğe hazırdır. Ânların biri de, bende-i mücerrebiniz Kemal'dir.

[3] Krş., haydi o kadar teceddüd etsin :
[4] Krş., vücûd-i mübâreki
[5] Krş., hulâsa-i insâniyeti olan mekârim-i ahlâkının
[6] Krş., Âhiret'ten
[7] Krş., Mustafa
[8] Krş., âlîsini

CLXIII.

Halil Şerif Paşa, Mısır ümerâsından büyük Şerif Paşa'nın oğludur; Osmanlı İmparatorluğu nezdinde Hâricîye Nezâreti'nde muhtelif me'muriyetlerde bulunmuştur; Mustafa Fâzıl Paşa'nın dört kızından en büyüğü Nazlı Hanım'ın zevcidir [1]. Mektubun yazıldığı tarihte, tevcih olunan Paris Sefirliği vazifesine gidemediği için ma'zul bulunuyordu.

Fâzıl Paşa'nın vefâtı sebebiyle Halil Şerif Paşa'yı tesellîye çalışan Kemal, ölümün de insafsızlığından, düşmanlarına daha müsâ'id davrandığından, kendilerinden Fâzıl Paşa'ya karşılık, diğer taraftan Ahmed Es'ad Paşa'yı aldığından bahisle, Fâzıl Paşa'yı kıymetlendirmekte, Ahmed Es'ad Paşa'yı ise memleket hisâbına Fâzıl Mustafa Paşa'dan faydasız bulmaktadır.

Kemal'in bu mektubu, bir evvelki gibi tarihsizdir; Fâzıl Paşa'nın 1 Aralık 1875'de vefat ettiğini gözönüne alarak, 1875 Aralık ayında yazdığını kabûl ediyoruz.

Mektup metni M. Cemal Kuntay tarafından, "Kendi el yazısı iledir, tarihsizdir ve basılmamıştır; Âsaf Nef'î dosyasından, klişesi bu fasıldadır" notu ile neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 353 v.d.).

163. HALİL ŞERİF PAŞA'ya

?. XII. 1857

Kulunuz kendimi oldukca tasvîr-i vicdân ve idâre-i kelâma muktedir (kıyâs) zanneder idim; meğer insan, bir şiddetli teessür içine düşünce, hissiyâtını tahrirden değil, feryâd etmekten bile âciz kalırmış.. Zannederim ki, muâmelâtın ekser cihetleri gibi, ta'ziye emr-i elîminin, âdab nev'ine duhûlü de pek ma'kūl birşey değildir. Ne çâre ki bir kerre o mecbûriyyet tahmil olunmuş. Şimdi kalem elimde, düşünüyorum, düşünüyorum; Kemal kulunuzu Mustafa Fâzıl Paşa merhum için bana inâyeti birinci derecede olan zât-ı devletlerine ta'ziye yazmak mecbûriyetinde bulunduran tâli'e la'net etmekten başka söyleyecek birşey bulamıyorum. Vâkı'a bâzı hukemânın geçmişe teessüfte bir fâ'ide olmayacağına dâir kavilleri pek haklıdır; fakat ne yapalım ki vicdâna te'sir etmiyor. Esefin fâ'idesizliğini kendim pekâlâ idrâk edip dururken, yine hissiyâtıma galebe edemediğim hâlde Efendimiz'e o zeminlerde söz söylemeğe kalkışsam, hamâkat olur. Umûmî kā'ide sûretinde ise, muktezâ-yi hâle göre ândan daha ma'kûl ve müessir bir kaziyye mevcut değil.. Olsa bile, irfân-ı mücessem ıtlâkına

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. II., s. 309.

bihakkın şâyan olan Efendimiz'e hafî olamaz ki, îrâdına cesâret edilebilsin.. Yalnız birçok infi'âlât-ı elîme arasında, nazar-ı hakîm-i devletlerine bile mütesâdif olamaması muhtemelâttan olan bir sâniha-yi hakîrâneyi arzedebilirim : Hepimizce ve husûsiyle Efendimiz'ce, merhumdan mukaddes, merhumdan sevgili biri vardır ki, o da vatan'dır. Vatan'ın ise, bu gün bulunduğu hâlet-i ihtizardan tahlîsince inâyât-ı ilâhiyye'den sonra en büyük ümmid-gâh, hazâkat-i hakîmâne ve hamiyyet-i kerîmâne-i devletleridir. Şimdiki hâlde mevt dahî, agyâre yardım ediyor; bir sûrette ki, ânların bir Es'ad Paşa'sına [2] bedel, bizden bir Fâzıl Paşa alıyor. Acabâ bu musîbetlere, bu felâketlere mukābil, bizler ve bi'l-husus Efendimiz gibi milletin ümmîd-i ahîri vücûdünde teşahhus eden zâtler için, sabr-ü sebattan isti'âne kābil olamaz mı? Fikr-i kemterâneme kalırsa, olur. Ammâ yine her hâlde re'y-ü ferman Efendimiz'indir..

Çâker-i kadîmleri,
KEMAL

[2] Ahmed Es'ad Paşa, Fâzıl Paşa'dan üç-dört gün önce vefât etmiştir (Sadr-ı esbak ve Aydın Vâlisi Es'ad Paşa'nın geçen Pazarertesi günü hummâdan vefâtı (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 2943, 2 Zi'lkı'de, 1292, 30 Kasım, 1875, Çarşanba).

CLXIV.

Kemal'in aşağıdaki mektubundan, Ebüzziya Tevfik'ten *Mâhiyât-ı Ulûm* adlı bir eser yazdığına dâir ve bâzı şeyler de sorduğu bir mektup aldığı anlaşılıyor. Kemal, verdiği bu cevâbında, bilhassa eserin adı üzerinde durur: *Mâhiyât-ı Ulûm* ismini çok şumûllü buluyor. Böyle bir ad, ancak bütün ilimlerin mâhiyetinden bahseden bir eser için uygun olabilir; böyle bir eser meydana getirebilmek ise imkânsızdır. Bu kitapta, yalnız birkaç ilmin mâhiyeti îzāh olunacağına göre, *Mâhiyât-ı Ulûm* yerine, *Mâhiyât* demek daha uygun düşecektir.

Mektubun son cümlelerine bakılır ise, bu esere Ebüzziya Tevfik'in, Namık Kemal'in de iştirâkini istediği sezilir ve Kemal bu münâsebetle ona, tanılmış ilim adamlarını ve bunların ilimdeki tevâzu'larını hatırlatıyor. Esere *Mâhiyât-ı Ulûm* adı konulduğu takdirde, Vidinli Tevfik ile Ahmed Cevdet Paşa gibi biri çıkar da, yazdıkları makālelere i'tiraz eder ise, eserin ismine uygun bir tarzda nasıl cevap verebilecekleri endîşesindedir. Kemal'in çekindiği âlimler arasında saydığı Vidinli Tevfik Paşa (1248-1314/1832-1896), Erkân-ı harp zâbitlerindendir; bir ara, Harbîye Mektebi'nde riyâzîye hocalığı etmiştir. *Memâlik-i Osmânîye ve İslâmiyet* adı ile Fransızca olarak verdiği nutuk ve konferanslarını topladığı bir eseri olduğu gibi, riyâzîyeye âit İngilizce bir kitabı da matbu'dur. Devrinin, bilhassa riyâzîye sâhasında

verdiği kıymetli eserleri ile tanılmış bir âlimidir [1]. Cevdet Paşa'nın ise tarih sâhasındaki vukûfu ma'lûmdur; Kemal'in Magosa'da bulunduğu sırada yazmağa başladığı *Osmanlı Tarihi*'nde, kaynak olarak kullanmak için *Tarih-i Cevdet*'i getirtiğini, Paşa'nın başka eserlerini de ismarladığını biliyoruz. Sırası geldikçe neşredeceğimiz mektuplarından, onun Cevdet Paşa ile alâka derecesi, ondan çekinmekte nekadar haklı olduğu daha iyi anlaşılacaktır; bu yüzden, *Mevzû'ât* veya *Ta'rifât* tarzında bir eser tertibini tavsiye ediyor [2].

Kemal, Ebüzziya Tevfik'e, İbn Sînâ, İbn Kemal v.s. gibi bir âlim geçinmeğe kalkışır isek, haddimizi bilmemiş, Alî Su'âvî'ler, Ahmed Midhat'lar gibi şarlatanlara bu yolda şerîk olmuş bulunuruz, diyor.

Ebüzziya'nın gerek *Mâhiyât-ı Ulûm*, gerek *Mâhiyât* adı ile neşredilmiş bir eseri yoktur; yalnız Kemal'in bulduğu ismi kabûl ederek, *Mâhiyât* umumî başlığı altında, "Yirmibeş fenni hâvî, neşri mukarrer olan kitabımızdan bir nümûnedir" izahı ile, *Tarih Nedir* ve *Tefsir Nedir* adlı iki makāle serisi basılmıştır [3].

Bu mektup Kemal'in, Şark ve Garb'in yetiştirdiği bâzı âlimler ile, devrinin ilim adamları ve âlim geçinenleri hakkında fikirlerini, bâzı ilmî görüşlerini, Ebüzziya Tevfik üzerindeki te'sirini aydınlattığından mühimdir.

Tarihsiz olan bu mektubun, Ebüzziya'nın *Mâhiyât* adlı makālelerinin neşredildiği yılda, 1875'de yazıldığını kabûl ediyoruz.

Mektup ilk def'a Ebüzziya Tevfik tarafından basıldı (*Nümûne-i Edebiyat-ı Osmânîye*, tab'., I., s. 456 v.d.); aynı eserin VI. tab'ında (S. 471 v.d.), I. basımda çıkarılmış olan bâzı isimler ilâve edildiği gibi, I. tabı'da bulunan isimlerden bâzıları da bu neşirde konulmamıştır. Biz aşağıdaki mektubu, bu muhtelif basımları karşılaştırarak neşrediyoruz. Mektubun baş ve son kısımlarından birer parça, Hüseyin Kâzım tarafından, *Edebiyatta Ahlâk* başlıklı bir makāle dâhilinde basılmıştır (*Donanma* mecmuası, 20 Eylûl, 1333, s. 137-38).

Mektubun, *hattâ baksan a* ifâdesinden başlayarak bu paragrafın sonuna kadarki kısmı, Muallim Nacî tarafından haşv-i melih'e misal alınmıştır (*Istılâhât-ı Edebiye*, İst., 1307, s. 52).

---

[1] Sâlih Zekî merhûmun *Riyâzîyât Kāmūsu* adlı basılmamış eserinden alınarak, Vidinli Tevfik Paşa'nın mufassal hâltercemesi ve eserleri hakkındaki makālesi *Muallimler Mecmuası*'nda neşredilmiştir (Mayıs 1924, yıl II, nu. 21, s. 677 v. d. d.). Bursalı Tâhir Bey, bu makāleyi görmesine rağmen, Hüseyin Tevfik Paşa'nın ölüm yılını yanlış olarak, 1309 göstermiştir (*Osmanlı Müellifleri*, İst., Matbaa-i âmire, 1343, c. III., s. 259).

[2] *Mevzû'âtü'l-'Ulûm*, Osmanlı âlimlerinden Taşköprüzâde Ahmed (1495-1561)'in eseridir (İstanbul, 1313; oğlu tarafından Türkçe'ye tercemesi, İst., 1333). *Kitâb-ı Ta'rîfât*, Arap filosofu Alî b. Muhammed el-Seyyîd-el Şerîf Curcânî (1339-1413) tarafından yazılmıştır.

[3] *Muharrir Mecmuası*, nu. 7-8, Safer-Recep, 1292 (1875).

164. EBÜZZİYA TEVFİK'e

?. ?. 1875

Birâder,

Mektubunu aldım. Ben seni ufak ufak tekdir ve ta'zir etmedim; âdeta bildiğimi söyledim. *Mâhiyât-ı Ulûm* mes'elesini pek azametli buluyorum; çünki *ulûm* kelimesi, kos-koca birşeydir. *Ta'rîfât* denilse de, yine tesallûftan kurtulamaz. Vidinli Tevfik Bey, Cevdet Paşa [4] gibi biri çıksa da, naklî ve aklî yazdığımız makālâttan birine i'tiraz etse, çıkacak eserin ismine mutâbık ve lâyık olmak üzre cevap vermeğe kim muktedir olacak? Biz olsa olsa üdebâdanız veyâ ta'bîr-i sahîhi ile hurde-furûşuz. Ebū Cehil'lik gösterecek kadar câhil değil isek de, allâmelik satacak kadar da âlim değiliz. Hakikaten maksadın böyle bir kitap vücûde getirmek ise, adını yalnız *Mâhiyât* koy.! Sokrat'ın, hakîm ünvânını muhibb-i hikmet ta'birine tahvil eylediğinden olsun ibret alalım..

Mâhiyât ünvanlı bir eserde, ulûmun mâhiyâtından bahsolunur. İnsan hatâsında ashâb-ı insâfın müsâmahasına mazhar olur; fakat *Mâhiyât-ı Ulûm* ünvanlı bir kitap meydana çıkarılınca, ânın hakkını ifâ etmek, hiç olmaz ise bizi ulûm-ı şarkîye ve Garbîye'de on sene okutmağa tevakkuf eder. Bence ya *Mevzû'ât* veya Seyyîd'in *Ta'rîfat*'ı yolunda birşey yapmalı; hattâ baksan a, o koca Seyyîd bile eserine yalnız *Ta'rîfât* demiş; *Ta'rîfât-ı Ulûm* dememiş..Hâsılı birâder biz, Sokrat gibi bir hakîm, Rousseau gibi bir edîb olabiliriz; fakat İbn Sînâ gibi, Seyyîd gibi, İbn Kemal gibi, Humboldt gibi bir âlim geçinmeğe kalkışır isek haddimizi bilmemiş ve Ahmed Midhat'ler, Alî Su'âvî'ler [5] gibi şarlatanlara bu yolda şerîk olmuş oluruz [6].

---

[4] Birinci basımda bu iki isim mevcut olduğu hâlde, altıncı tabı'da çıkarılmıştır.

[5] Birinci tabı'da, bu son iki isim, ... hatler, ... vîler şeklinde neşredilmiştir.

[6] Kemal'in bu ifâdesi Ahmed Midhat'a oldukça te'sir etmiştir. Beşir Fuad'a hitâben yazdığı mektubunda, "*Tasnîf* ve *Mâhiyât-ı Ulûm*'u senin görmüş olduğun dereceden üç kat daha tevsi' ediyor isem beğenir misin? Umarım ki bu kitap maârif-i beşerîye hakkında ihvân-ı zamanımıza bir fikr-i şâmil verebilsin. Hele bunda tasnif ederek mâhiyetlerini dahî irâe ve ta'yin edeceğimiz ulûm ve fünûnun herbiri için velev muhtasaran olsun birer risâle yapılacak olursa ne güzel bir hazîne-i dâniş meydana gelmiş olur! Vaktiyle sekiz mebhas üzerine *Hvâce-i Evvel* nâmıyle birşey yazmış idim de Maârif Nezâret-i celîlesi'nin bile mazhar-i mükâfatı olmuş idi. Bu

Ben, yine iddiamda musırrım; maârif, efkâr ve mülâhaza kabîlinden değildir. Benim mektubum *Mâhiyat-ı Ulûm*'un münâsebetsizliğine dâir olduğundan, ifâdemdeki *maârif* lafzını *ulûm* mânasına kullandığımı anlamaklığın lâzım gelirdi; çünki lisânımızda *maârif*, o mâna ile de müsta'meldir. Haydi ta'birde hatâ etmiş olayım; ma'nâda musîbim sanırım. Ulûmun mâhiyetini temyîze ,efkâr-ı umûmiyyenin salâhiyeti yoktur. Çinliler, kundaksız top kullanmak ile, üç milyondan ziyâde nüfusu câmi' olduklarına bakılıp da, Çin'de bulunan bir adamın topçılık fennini, efkâr-ı umûmiyyeye tatbik etmesi lâzım gelmez.

Bilmem, nakletmiş mi idim? Vaktiyle bir köyde bir câhil imam var imiş; halka, *Salavât*'ı yanlış kıldırmış.. O sırada o köye bir hoca uğramış; imam'ın cehlinden bahsetmiş.. İmam Efendi, köylüyü yanına toplamış; hocaya bir *öküz* yazmasını teklif etmiş.. Hoca yazmış.. Kendi eline de kâğıdı, kalemi almış; bir öküz resmi yapmış. Köylülere göstermiş de, "Allâh için söyleyin, bunların hangisi öküzdür?" demiş. Köylüler de, resmin öküz olduğunu tasdîk etmişler. Muhâtabât ve iknâ'iyât-ı edebîye kuvveti ile ulûm-ı aklîye ve naklîyenin mâhiyâtını efkâr-ı umûmiyyeye tasdik ettirmek de, aynı o kabilden olur.

Lakırdıyı yalnız kendi üzerine alıp da, münâsebetsiz söz söyleme! *Mâhiyât-ı Ulûm* yazmakta senin değil, hepimizin, topumuzun cehli mâ-

Tasnif ve *Mâhiyât-ı Ulûm* üzerine *Hvâce-i Evvel*'in sekiz mebhase değil, üçyüz mebhase kadar tevsî'i lâzım gelecek.. Mevlâ muvaffakıyyet ihsan eder ise karîben *Tasnif* ve *Mâhiyât-ı Ulûm* kısmını meydana koyacağım. Herbirine mahsus bir kitap yazmağa ise elde *Mufassal* gibi azîm bir işin bulunması şimdilik mâni'dir" diyor (*Musâhabât-ı Leylîye*, İst., 1304, VIII.-IX. s. 62 v. d.). Bu satırlardan dört yıl sonra neşrettiği *Hallü'l-'Ukd*'da muhtelif bilgi şûbeleri hakkında mâlûmatı muhtevî mektuplarını toplamıştır; mukaddimesinde, ahbaplarından birine *Mâhiyât ve Takdîrât-ı ulûm*'a dâir mektuplarını bu eserinde topladığını kaydeder; bir münâsebetle Kemal'in mektubundaki fıkraya ta'rizde bulunmuştur : "Eübzziya saâdetlü Tevfik Bey birâderimiz Hazretleri'nin *Nümûne-i Edebiyat*'ında Kemal Bey merhumun mîr-i müşârünileyhe yazmış olduğu bir mektubun abd-i âcize âit olan bir fıkrasına cevâben *Tasnif ve Mâhiyât-ı Ulûm* diye bir kitap yazmış idim de sonra bâzı esbâba mebnî o kitabı neşretmemiş idim. İşte o kitapta perâkende, perîşan ma'lûmat-ı beşeriyyeyi böyle ilk cem'e *Tasnif-i Ulûm* ta'bir eylemiştim ki her kim öyle bir kitap yazsa, bu ta'biri tercih edeceğine kâilim" cümlelerinden, Kemal'in *Mâhiyât-ı Ulûm*, *Tasnîf-i Ulûm* gibi eser adlarını Ebüzziya'ya tavsıye etmemesine i'tirazla, kasden bu adı verdiği eserler yazmağa teşebbüs ettiği anlaşılıyor (İst., 1307, s. 2, 9). Bu eser önce *Tercemân-ı Hakîkat*'te tefrika edilmiştir (Nu. 2253, 17 Kânunıevvel, 1886).

ni'dir. Birkaç ilmin mâhiyetinden, ta'rîfâtından, mevzû'undan, hâsılı herşeyinden bahsedebiliriz; fakat edebiyatı, mantıkı, belki fıkhı, kelâmı, hisâbı lâyıkı ile ta'rife muktedir olduğumuz için, usûl-i hadîs'i, fünûn-ı bahrîyeyi, câzibe kānunlarını ta'rife kalkışır isek, gevezelik etmiş oluruz.

Tarih'e müteallik olan makālen pek güzeldir; *Muharrir*'e veya edebî bir risâleye dercolunacak ise, fakat *Mâhiyat-ı Ulûm* ünvanlı bir kitaba gerekmez. *Muharrir* ile *Mâhiyât-ı Ulûm*'u biribirine kıyâs etmekte kat'â hakkın yoktur; çünki benim i'tirâzım *Mâhiyât-ı Ulûm* lafzına olduğunu mektubum sarîhan gösterir. Edebî bir te'lif başka, ilmî bir te'lif yine başka.. Kitabın adını yalnız *Mâhiyât* koy. O vakit tefsirden de, tarihten de, hey'etten de bahsedebilirsin. Ben de o ünvan ile neşrolunacak bir kitaba ma'a'l-memnûnîye, hattâ imzâm altında iştirâk eylerim. Bâkî..

Kardeşin,
KEMAL

CLXV.

İstikbâl, 1875 Ağustos'unda neşre başlanılan siyâsî gazetedir; imtiyaz sâhibi Teodor Kasab'tır [1]. Aynı yılın 25 Aralık'ında, *erâcife hasr-i hizmet eylediğinden tarih-i i'lândan i'tibâren fesh ve ilgāsı* gazeteler vâsıtasıyle bildirilmiş [2], bir müddet sonra tekrar neşrolunmakla berâber, 1877 Şubat'ında ihtiyârî ta'tiline —imtiyaz sâhibinin tevkıfi dolayısiyle— şâhid oluyoruz [3].

Kemal'in aşağıdaki mektubu herhâlde *İstikbâl*'in imtiyaz sâhibi Teodor Kasab'a yazılmıştır. Şâirimiz, gazetenin neşri ve lâğvı sırasında Magosa'dadır; ihtiyârî ta'tili esnâsında ise İstanbul'da bulunuyordu. Tarihsiz olan mektubun Magosa'dan olduğu kadar, İstanbul'da iken gönderilmesi de muhtemeldir; hakîkî tarihini tesbit imkânsız olmakla berâber, makālenin *İstikbal*'de imzâsız basılacağı kaydine dayanarak, Magosa'dan yollanıldığını, 1875 yılına âit bulunduğunu tahmin ediyoruz.

[1] Kemal'in te'sirinde yazılmış makāleleri muhtevî ve Tahsin Bey tarafından çıkarılan *Sadâkat* gazetesinde, *Hayâl* gazetesi sâhibi Teodor Kasab'ın *İstikbâl* adlı bir gazete neşre başladığı, ehemmiyetle, 1 Temmuz, 1875 tarihli nüshasında i'lân edilmiştir (Nu. 58, 27 Cemâdâ I., 1292-19 Haziran, 1291). İhsan Sungu'nun *Teodor Kasab* adlı makālesinde, *İstikbâl*'in ilk sayısı 9 Ağustos, 1875'de neşredildiği kaydolunmuştur (*Aylık Ansiklopedi*, nu. 4, Ağustos, 1944); Millî Kütüphâne'nin neşrettiği *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu*'undan, bu tarihin doğruluğu anlaşılır.

[2] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 2965, 13 Kânunıevvel, 1291-27 Zi'lkı'de, 1292.

[3] *Ayn. gazete*, nu. 3309, 22 Muharrem, 1294-6 Şubat, 1877.

Mektup, Kemal'in *İstikbâl*'de bir makālesinin basıldığını, bir başkasının da neşredilmek üzre gönderildiğini aydınlattığından mühimdir; *İskāt-i Cenîn*,, *İstikbâl* gazetesinde basılmıştır [4].

Mektubun başkasının el yazısı ile olan nüshası Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 699).

165. TEODOR KASAB'a

?. ?. 1875

İstikbâl'de çıkan *bend*'e teşekkür ederim. Bir diğer bend daha gönderdim; ânı da neşreder iseniz nihâyet derecelerde memnun olurum. Matbaanızca imzâya muhtaç ise, Ohanes Efendi'ye mürâcaat edebilirsiniz; cesâret eder iseniz benim imzâm da işte elinizdedir.

[4] Nu. 99, 17 zi'lkı'de, 1292/15 Aralık, 1875.

N. KEMAL

CLXVI.

Kemal, muhâtabı mechûl ve sonu noksan mektubunun ilk satırlarında Abdurrahman Sâmî Paşa'nın *Rumûzu'l-Hikem* adlı ve üslûb bakımından Dîvān şâirlerininkinden farksız mensur eserine [1] hâlâ bir tenkid yazılmamış olmasını doğru bulmadığını kaydediyor. İrfan Paşa'nın şiirlerine yazdığı muâhazeyi Nef'î Efendi kopya etmektedir; bitirince, hitâbettiği zâta da bir nüsha yollayacaktır.

Mektup tarihsizdir; Hersek mes'elesinden bahsettiğine göre, 1875-76'da yazılmış olabilir. Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan nüshası Nef'î Efendi'dedir; klişesi ve *Rumûzu'l-Hikem*'den bahseden paragrafı yeni harflere çevrilerek M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Ksm., II., s. 255, 237).

166.

1875 - 76

İki mektubun geldi. Yazacağım şeylerin geri kaldığına teessüf etmişsin; hâlbuki hiç yazacağım birşey yoktu. Seni kızdırmak için öyle bir söz ihtirâ' ettim. Sâmî Paşa'nın *Rumûz*'una i'tirâzım, asıl şimdiye kadar bir taraftan i'tirâz görmediğidir. Nevrestegân-ı mâarif, herkesin sükûtuna bakıp da, ânı bir b.. zannetmesinler demek

[1] İstanbul, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, 1287.

istedim. Asrımızda neşroluna âsârın bir hayli, nazar-i ibret ve i'tibâr ile bakılmağa şâyestedir; fakat *Rumûzu'l-Hikem* değil. *İrfan Paşa Muâhazesi*'ni Nef'î yazıyor. Bitirdiği gibi gönderirim.

İnhânın numarasını bâlâya yazdım demişsin; mektubun üzerinde öyle birşey yok.. Ben ise numarasına kanaat etmem, müsveddesini isterim. Bekāyâ muâfîninin Hersek sâyesinde olduğuna hiç iştibâh etme! Girid gibi, Bulgaristan gibi bâzı yerler tekâlifin ağırlığından bahsetmeğe başladılar. Ânları susturmak lâzım geldi. Vükelâ, ölmüş Arap azat eder gibi, bekāyânın afvından başka buna bir çâre bulamadılar. Yalnız oralarınki afvolunsa rezâlet olacak; hepsi birden afvolundu. Yoksa hazîneyi bu vakitte birkaç milyon liradan mahrum edecek kadar semâhat, Efendilerimiz'in hiçbirinde mevcut değildir.

CLXVII.

Abdülhak Hâmid, Kemal'e 14 Şa'ban, 1292 (15 Eylûl, 1875) tarihinde bir mektup göndermiş, bunun karşılığını 1876 Şubat'ının beşinci günü ve Edirne'de bulunduğu sırada almıştır. Kemal'in bu mektubu henüz elimize geçmemekle berâber, Hâmid'in, 7 Şubat 1291 (19 Şubat, 1876) tarihli cevâbından, ne gibi şeylerden bahsettiği, az-çok anlaşılmaktadır. Mektubuna, birâdercesine ihtarlarından dolayı teşekkürle, yazısının başkaları tarafından da okunmadığını izah etmekle başlayan Hâmid, yaşadığı devirde imlâ ve ifâde mes'elesinin nekadar karışık bir hâl aldığı üzerinde durur: Bir taraftan Ahmed Vefik Paşa, "Barbar bağırarak, atalarımız sizların yazı dediğinizi yazu deyu yazmışlar; sizlar sonra gelip *vav*'ı *ya*'ya kalbetmişsiniz; fakat okunuşta yine yazı'dır. Daha Türkçe imlâlarını öğrenmeksizin kitap yazmağa kalkışıyorsunuz" yolunda öğütler vermektedir. Bir taraftan da Sâmî ve Yûsuf Kâmil Paşalar, seci'li ifâdeler, uzun cümleler kullanmaktadır. Diğer taraftan da Kemal, "Hak-gûyâne, hamiyyet-mendâne, fedakârâne, birâderâne ihtarlar" etmekte, deliller göstermektedir ve Hâmid bu vaz'iyyet karşısında, "Ben ne tarafa gideceğimi, hangi mesleki ihtiyâr edeceğimi şaşırmayım, ne yapayım?" der; sözlerine, "İşte her ne yazıyor isem, gerek imlâca, gerek ifâdece, hattâ halk için yazdığım kitaplar şöyle dursun, size yazdığım mektuplara varınca(ya) kadar, îmâ buyurduğunuz gibi karma-karşışık birşey olmak bu sebeplerledir. Bunlardan ben, neşriyâtımda, ne o edîb-i Sâmî ile münşî-i Kâmil'e taklid edip, büsbütün Arap ve Acem tarzını ihtiyar ettim; ne *Zor Nikâh* sâhibine ittibâ' ile, Türk ve Tatar imlâları kullandım; ne de Bâb-ı âlî ketebesi lisânında mu'tâd olan Âlî ve Fuad veya Mahmud ve Ken'an şîvelerine kā'il oldum; ancak, Garb'in nâkil-i bedâyi'i olabilmek emelinde bulunmakla berâber, edebiyat-ı cedîde'nin, hâmîleri olan Şinâsî ve Kemal yollarına gittim" diye devam eder. Bu sırada Hâmid'in tanıdığı edebî şahsiyetler de yoktur. Recâîzâde Ekrem, Hâmid'den önce Kemal'in yetiştirdiği bir şâkirdidir; onun için Ekrem Bey'i kendi ile bir tutmaz. Zîver Paşazâde ve *Külbe-i Hindî* ve birkaç hâltercemesi müellifi Bahâeddin Bey'i, merhum Mehmed Bey'in birâderzâdesi Necip

Bey'i, Âyetullāh Bey'i, Sâmî Paşa kavmini, kendi ayarında kalem erbâbı sayar. Bir akşam önce, Edirne Tiyatrosu'nda *Ayyar Hamza*'nın temsili münâsebetiyle Âlî Bey hakkında bir fikir edinmiştir; mektubunu yazdığı 7 Şubat akşamı da, Ebüzziya Tevfik Bey'in *Ecel-i Kazâ* piyesi temsil olunacaktır. Hâmid, Kemal'in Acem kokusu sezdiği *Duhter-i Hindû* ismi ile, *Mâcerâ-yi Aşk* hakkında düşüncelerini anlatır. *Sardanapal*'in müsveddesi mensur olduğundan, bu eserini temize çekerken nazma çevirdiğinden, *Sahrâ* adlı bir manzûm eser, *Târık* isimli bir tiyatro eseri yazdığından bahseder; Kemal'in, "tasvip ettiği, bir milletin derece-i terakkîsi kadınların hâlinden belli olur" fikrini yanlış bulur ve bu hususta düşüncelerini kaydeder; ona Alexandre Dumas Père hakkındaki fikirlerini sorar. İşte Kemal'in aşağıdaki uzun mektubu, Hâmid'in, bu gibi mes'eleler üzerinde durduğu mektubunun karşılığıdır [1].

N. Kemal, Hâmid'den aldığı ilk mektuplara yazdığı cevaplarında, onun yazısının çirkinliği üzerinde durdu; Hâmid de, Kemal'in güzel yazıya merâkından, yazısının da, hakîkaten güzel olduğundan bahseder ve "... Eminim ki Terceme Odası'nda iken, Ârifî Bey'den, bu hususta teşvik görmüştür"; bu yüzden, bir mektubunda, yazımın çirkinliğinden dolayı, "Yazın okunamıyor, sen, adını yazmağı da bilmiyorsun. Senin ismin Halmid değil, Hâmid'dir. Benden haber al da, ona göre imzânı koy!" diye i'tirazda bulunmuştu der [2].

Hâmid, bu ihtardan sonra, yazısını düzeltmeğe çalıştı; Magosa'da bulunan N. Kemal'e 7 Şubat, 1291 (19 Şubat, 1876) tarihli mektubiyle bir de resim gönderdi. N. Kemal, buna karşılık yolladığı 21 Şubat, 1876 (25 Muharrem, 1293) tarihli mektubunda, Hâmid'e, yazısını düzgün bulduğundan bahseder; Hâmid'in bu uzun mektubu ve fotografisi, N. Kemal'i, bir ân olsun, içinde bulunduğu zindan hayatından uzaklaştırarak, sanki, edebî bir mecliste yaşatmıştı.

N. Kemal'in bu mektubu, Hâmid'e verdiği öğütlerden ibâret gibidir; eski tarz nesrin, sun'î ve tabiîlikten uzak olduğunu i'tirafla berâber, bu vâdiye temâyülü bulunanlara zayıf görünmemek ve birtakım hezeyanlara yol vermemek için, resmî lisâna uygun nesirler de yazmasını tavsiye etti. Bundan sonra, Türkçe imlâ, yeni ve eski tarz nesir mes'eleleri üzerinde durdu.

Hâmid'e yetiştiği çağlarda, öğütler veren şahsiyetlerden birinin de, Ahmed Vefik Paşa olduğunu biliyoruz [3]. Hâmid, N. Kemal'in üslûbunu taklid ederek yazdığı *Mâcerâ-yı Aşk*'ı Vefik Efendi (Paşa)'ye göstermişti; Vefik Efendi, eserde vak'anın geçtiği yerleri kastederek, Efganistan'da, Hindistan'da dolaşacağına, millî eserler

[1] Hâmid'in kendi el yazısı ile olan mektubunun klişesi, kısmen yeni harflerimize çevrilmiş metni M. Cemal Kuntay tarafından, Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'nun dosyasından faydalanılarak neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 630, 671 v. d.).

[2] *Üstad-ı a'zam Abdülhak Hâmid'in Hayatı ve Hâtıratı*, *İkdam* gazetesi, 26 Nisan, 1924, tefrika nu. 38.

[3] İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., s. 549. Vefik Paşa ile Hâmid'in babası Hayrullāh Efendi iki kardeş çocuklarıdır.

yazmağa çalış, durûb-ı emsâlden mânalar çıkararak, güzel şeyler yaz, demişti [4]. Hâmid'in vak'anın birkısmı Rumeli'de bir kahvede geçen *Sabr-ü-Sebat* adlı tiyatro eseri, bu teşvîkin mahsûlüdür. Hâmid, Vefik Paşa'nın bu tavsiyesini aşırı tarzda ve Vefik Paşa'ya "Canım, bu kadar darb-ı meselle doldur demedik" dedirtecek ve onu güldürecek kadar ileri derecede yerine getirmişti [5].

Şuurlu bir türkçü olan Ahmed Vefik Paşa, Türkçe'mizin, Çagatay v.s. lehçeleri ile Anadolu lehçesi arasındaki münâsebet ve yakınlıklarını düşünerek, başta Çagatayca olmak üzre, muhtelif Türk lehçelerine âit kitapların neşrini yerinde buluyordu [6].

Vefik Paşa, N. Kemal'in Hâmid'e tavsiyesine aykırı olarak, resmî yazılarında, klasik tarzdaki resmî nesri kullanmamakla temâyüz etmişti [7]. Diğer taraftan, imlâ hakkındaki imzâsız bir makālede de, Ahmed Vefik Paşa'nın bu mevzû'daki bir mübâhase sırasında "Veysî'ler gibi yazmak kolaydır; Türkçe yazmak zordur" dediği kaydedilir [8].

İşte Abdülhak Hâmid, Vefik Paşa'nın bu türlü düşünce ve temâyüllerini, cedlerimizi taklid yolundaki tavsiyelerini N. Kemal'e yazmıştır; Ebüzziya Tevfik, Hâmid'in, bu öğütleri, Vefik Paşa ile istihzâ edercesine, Çagatay lehçesini taklit yollu yazdığını da kaydeder [9]. İşte N. Kemal, Hâmid'e Magosa'dan gönderdiği bu mektubun Vefik Paşa hakkındaki kısmını, Hâmid gibi, Çagatay lehçesini taklit ederek yazıyor; Arabça, Acemce kelimeler gibi lisânımızda kullanılan ve Çagatayca'da da mevcut olan kelimelerin imlâsını, cedlerimizin, muhâfaza etmeyip nasıl değiştirdiklerini, Vefik Paşa'ya söylemesini bildiriyor.

Kemal'in, bu mektupta üslûbunu istihzâ edercesine taklit ettiği, Hâmid'i, te'sirinden uzaklaştırmağa çalıştığı diğer şahsiyet, Sâmî Paşa'dır.

Süleyman Nazif'in bir notuna göre, Hâmid'in Sâmî Paşa ile münâsebeti çocukluğundan başlar. Sâmî Paşa, kendi çocuklariyle birlikte, Abdülhak Hâmid'e, Şîrâzlı *Hafız Dīvānı*'nı okutmuştu [10]. Hâmid, Sâmî Paşa'nın ölümü münâsebetiyle oğlu Necip Paşa'ya gönderdiği tâ'ziyede "Ulemâ ve fuzelânın bedreka-i- dil-âgâhı, zu'afâ ve fukarânın en büyük penâhı nazarlardan gāip olmuş. Hudâ bilir ki bu

[4] Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, s. 16.

[5] Hâmid, *Eserlerimi Nasıl Yazdım*, *Ülkü* mec., c. IX., Mayıs 1937, nu. 51.

[6] Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, 1886, Mukaddime. Daha fazla bilgi edinmek için bk., F. A. Tansel, *Ahmet Vefik Paşa'nın Eserleri*, *Belleten*, c. XXVIII., nu. 10, 1964, s. 249 v.d.

[7] Sa'id Paşa, *Gazeteci Lisânı*, s. 53 v. d.

[8] *Musavver Ma'lûmât* mecmuası, nu. 71, 13 Şubat, 1312.

[9] *Süleyman Nazif Beyefendi'ye Mektup*, *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 101, 25 Cemadâ II., 1329, s. 711. Hâmid, Kemal'e yolladığı 19 Şubat, 1876 tarihli mektubunda, "Türkçe imlâ, eski şîve mesâ'iline gelelim. Bir taraftan *Zor Nikâh* sâhibi barbar bağırarak atalarımız sizların yazı dediğinizi yazu deyü yazmışlar. Sizlar sonra gelip *vav*'ı *ya*'ya kalbetmişsiniz; o vav ile yazılur; fakat okunuşta yine yazı'dır. Daha Türkçe imlâlarını öğrenmeksizin kitap yazmağa kalkışıyorsunuz yolunda Selçukî- pesendâne i'tirazlar yağdırır" diye yazar.

[10] Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. II., s. 213.

mektubumu giryan giryan tahrir ediyorum. Gördüğüm lutf-ü- merhametler, aldığım pend-ü nasihatler, okuduğum ders-ü- ibretler, ağlar gözümün önünden birer birer güzâr ediyor; ya nasıl ağalamayayım ki, o kadar büyüklüğü ile berâber, benim gibi bir fakîre peder muâmelesi erzân buyurur idi" der [11].

Zînetsiz, seci'siz, gelişi güzel yazılmış nesirleri yüzünden Sâmî Paşa, Hâmid'e i'tiraz etmiş ve Hâmid de, bunları N. Kemal'e yazmıştır. N. Kemal, *Rumûzu'l-Hikem* adlı eserin müellifi Sâmî Paşa'ya, Hâmid'in, bugün, Nergisî tarzında nesirlerin, yaprakları ve hattâ kozalakları dökülmüş bir ağaca benzediğini, bu günkü nesirden süslü süslü kelimeler, kāfiyeler, v.s. faydasız şeyler yerine bir ruh beklenildiğini söylemesini ister. Sâmî Paşa'nın oğlu Subhî Paşa'ya verilecek cevâba gelince: Eskilere hürmetle berâber, ilerleyebilmek için, mürde-pesendlikten vazgeçmek lâzım olduğudur. Nef'î ve Nergisî yollarını taklit ise, ancak, zamanın icaplarına vâkıf olamamanın neticeleridir [12].

N. Kemal, Hâmid'e, te'sirine kapılmaması lâzımgelen nesirlere örnek olarak, Yûsuf Kâmil Paşa'nın *Télémaque* adlı eserini de zikreder.

Mısırlı Yûsuf Kâmil Paşa (1808-1876), Fransız klasiklerinden Fénelon'un bu meşhur eserini (1699), terceme etmiştir; bilhassa *Odysse*'yi kısmen de *Aeneid* ve sâir Yunan ve Latin eserlerini taklîden yazılan *Télémaque*, görünüşte, sergüzeşt tarzında bir romanı andırmakla berâber, hakikatte, Louis XIV. devrini aksettiren bir eserdir; *Télémaque*'ın sergüzeştleri, Ulis'in seyahatlerini; Calypso (Kalipso) ise, yine destandaki Circé (Sirse)'yi andırır; işte N. Kemal'in Hâmid'e, Calypso mütercimi demekle kasdettiği, Yûsuf Kâmil Paşa'dır.

1862'de, Matbaa-i- âmire'de basılan, *Télémaque* tercemesinin, 1863'de *Tasvîr-i Efkâr* matbaasında ikinci def'a basılışı, kazandığı şöhretli, uyandırdığı alâkayı gösterir; hattâ bu münâsebetle, Şinâsî'nin bir makālesi de vardır. Şinâsî bu yazısında, *Télémaque* gibi şâhâne bir eserin, Yûsuf Kâmil Paşa gibi vezîrâne bir üslûba sâhip biri tarafından dilimize çevrilişini öğer [13].

İşte, okuyanlarda manzum te'siri bırakacak derecede kāfiyelerle dolu bulunan bu tercemeyi yazana, N. Kemal, Hâmid'in artık efkâr-ı umûmiyyenin, bu gibi eskileri taklîden yazılan nesirlerle, yeni bir ruh taşıyan nesirleri ayırdedebilecek seviyeye yükseldiğini söylemesi yerinde olacağını bildiriyor.

Hâmid'i, yirmidört-yirmibeş yaşında bulunduğu bu sırada, bir taraftan Sâmî ve Yûsuf Kâmil Paşa gibi münşîlerin tarzı ve bu vâdîyi tavsiye etmeleri, diğer taraftan Vefik Paşa'nın öğütleri şaşırtmış olmalıdır. Devrin edebî hâlini, her

[11] *Ayn. esr.*, c. II., s. 212 v. d. d.

[12] Hâmid mektubunda, bir taraftan da *Calypso* mütercimin "... Kitabhâne-i erbâb-ı irfâna yâdigâr bıraktığım eser-i üstâdâneyi küttâbe-i kâinât fâtiha-i mekāl eylemişlerdir; hele bak işte *Télémaque* mânasızlığında ceberûtî nutuklar, şahâne fahriyelerle bendenizi îkāz ve ihyâya çalışır" der.

[13] *Tasvîr-i Efkâr*, nu. 8, 2 Ramazan, 1279; buradan naklen Ahmed Rasim, *İlk Büyük Muharrirler-Şinâsî*, Yeni Matbaa, 1927, s. 90 v. d. Daha fazla bilgi ve yeni harflerimize çevrilen metni için bk., F. A. Tansel, *Şinâsî, Makāleler*, Ankara 1960, s. 50 v. d.

kemikten bir türlü ses çıkan bir mezarlığa benzeten Kemal, Hâmid'e, bu vaz'iyyette korkacak birşey görmediğini, bu seslere kulak asmak zorunda bulunmadığını söyliyerek, *Tahrîb-i-Harâbât* mukaddimesindeki ve "Geçmişleri tebcîl için, mu'âsırları unutmanın lâyık olamıyacağı" mânasındaki beytini nakleder.

Ne Molière'in, *Mariage Force*'unu dilimize başarı ile adapta eden Ahmed Vefik Paşa'nın, ne vaktiyle bir kaside takdim ettiği Yûsuf Kâmil Paşa'nın ve ne de, bir mektubunda övdüğü Sâmî ve hânedânı Subhî Paşa'ların sözlerine kulak asmak şöyle dursun, Hâmid'in, bunların eserlerini okumasını bile tenezzül sayan Kemal, bu saydığı şahısları, haşerât diye vasıflandırmaktadır; fakat, Acem edebiyatının taklîdi değil, bu edebiyatın en fenâ cephesinin, yâni Acemler'e yakışırcasına mübâlegaların te'sirinde kalmamızın yersizliğini ileri süren Kemal, Hâmid'e, yeni tarz nesirlere örnek olabilen bir eser de gösteremiyor; çünkü Recâizâde Mahmud Ekrem bile, *Mes Prisons tercemesi* adlı eserinde san'atlı ifâdeler kullanmaktan kendini alamamıştır [14].

Duhter-i Hindû, Hâmid'in, Bombay'a gitmeden, yâni Hindistan'ı görmeden yazdığı dramatik eseridir. Hâmid, bunu, gençken yazdığı eserlerin dördüncüsü olarak zikreder. "Hindistan tarihini okuduktan sonra yazdığım bu eserin müsebbip ve müessir-i- tahrîri, ne Namık Kemal, ne Recâîzâde Ekrem, ne de Memduh Bey'dir" der [15].

Şâirimize bu eseri ilhâm eden, bir Ramazan günü, Bayazid Sergisi'nde, Hindli Hasan Efendi'nin dükkânında görerek satın aldığı bir Hindli kız heykelidir ki bunu Paris'e de götürmüştü. "Eserdeki eşhâsın iyisi de, kötüsü de, zâlimi de, âdili de, İngiliz ve Hind kılığında çıkmış, tebdîl-i kıyâfet etmiş, bizim devletimize ve milletimize mensup insanlardır". Geçmiş günlerde, vatânî duyguları açıktan açığa anlatmağa imkân olmadığından, Hâmid, bu eserinin mevzû'unu, Asya memleketlerinde geçer gibi göstermiştir [16].

Beş fasıldan ibâret olan *Duhter-i Hindû*, 1875 (1292)'de, *Tasvîr-i Efkâr* matbaasında basıldı; Hâmid, Magosa'da bulunan Kemal'e bir nüsha yolladı; bu sırada gönderdiği mektupta da, bu esere âit su cümleleri kaydetti: "*Ey benim şeb-i mehtâbda, câme-pûş-ı halâvet olan çemenzâr gibi dilber, envâr-ı seherle tetevvüç eden dağ tepeleri kadar dilrubâ sevdiğim! Güler yüzün, subh-i- kâzib kadar nâ-çespân-ı- i'timâd imiş....*". N. Kemal'in, bu cümleler hakkında düşüncesini istiyordu.

Kemal bu cümleleri, Hâmid'in de esâsen i'tiraf ettiği gibi, sâde, tabiî bulmaz; fakat, dikkatsizce yazılıvermiş bâzı sözleri de muhtevî bu cümleler, N. Kemal'e göre, mânaca yenidir. Dağ tepelerinin, güneşin ziyâlariyle tac giymesi teşbihi Avrupalılar'a mahsus bir hayâldir.

N. Kemal'in, lafızca dikkatsiz yazılmış bulduğu bu cümleleri tashih edip etmediğini bilmiyoruz; fakat Kemal'in, Hâmid'in mektubundan naklettiği bu

[14] Bu eserimizdeki 131-132 numaralı mektup ve mukaddimesinde bu hususta bilgi verilmiştir.

[15] Hâmid, *Mektuplar*, c. II., s. 72 v. d.

[16] Abdülhak Hâmid, *Eserlerimi Nasıl Yazdım*, *Ülkü* mec., c. IX., Mayıs, 1937, nu. 51.

cümleler, *Duhter-i Hindû*'da az farkla mevcuttur; meselâ, *Envâr-ı seherle* ibâresi, *envâr-ı- mihr-i seherle* tarzındadır[17].

N. Kemal'in, Hâmid'e, Magosa'dan gönderdiği mektuptan, Hâmid'in "*Bir milletin derece-i terakkîsi, kadınların hâlinde belli olur*" cümlesi münâsebetiyle, aralarında münâkaşa açıldığı anlaşılıyor. Kadın terbiyesi üzerindeki bu içtimâ'î münâkaşa, ilk bakışta ehemmiyetsiz gibi görünür; fakat, münâkaşayı icâbettiren bu cümle, Hâmid'in, *Târık* adlı eserine âittir. Bundan çıkarılacak netice, Hâmid'in, bu meşhur eserinin bâzı kısımlarını —ki bu mes'ele üzerinde ileride duracağız— N. Kemal'e, fikirlerinden faydalanmak maksadiyle gönderdiğidir. Abdülhak Hâmid'in, 1924'de neşrettiği hâtıralarında mevcut: "... *Bir milletin nisvânı, derece-i terakkîsinin mîzânıdır, denilmiş idi. Cennet-mekân üstâdım, buna i'tiraz ederek, kadınların mürebbîsi erkekler olduğundan, mîzân-ı- terakkîyi zükûrda aramak lâzım geleceği re'yinde bulunmuş ise de, aramızda bir mübâhase açılarak uyuşulmuş idi.*" cümleleri, işte bu mes'eleyle alâkalıdır[18].

Hâmid'in, Tanzimat devri edebiyatının mizah sâhasında en muvaffakıyetli muharriri Âlî Bey hakkında pek az bilgi sâhibi oluşu, N. Kemal'i, Magosa'da iken hayrete düşürmüştü. Çünkü Hâmid, N. Kemal'e yolladığı mektupta, Âlî Bey'in *Ayyar Hamza* adlı eserinden başkasını görmediğini yazmıştı; hâlbuki Âlî Bey, N. Kamal'in, yakın arkadaşlarındandır, bu arkadaşlığın, en az on seneye yakın bir mâzîsi vardır :

[17] *Duhter-i Hindû*, tab'. I., 1292, s. 122. Hâmid, 19 Şubat, 1876 tarihli mektubunda, kullandığı bu san'atlı ifâdeyi naklederek, bu hususta düşüncelerini de kaydettikten sonra, Kemal'in fikrini bildirmesini yazmıştır : "Bir vakit eski tarzda İran tantanasında tecrübe-i iktidâr hevesine düşmüş olduğumdan bugünki âsârımın bâzısında nâdiren o hevesi de ihtâr edecek bir yâdigâr-ı gaflet bırakmakta bî-ihtiyâr oluyorum; fakat yazdığım şeylerin Nergisî zemininde veya *Şehnâme* tumturakında olmamasına dikkat ettiğimden emînim. Bir dereceye kadar zînet-i lafzîye meraklısı isem de, ânı tarz-ı atîk üzre değil, yeni yolda isti'mal etmek isterim. Bu meraktan Ekrem Bey'ce de tamâmıyle istignâ hâsıl olamadığı âsârından, husûsâ *Mes Prisons* tercemesi ile pek kolay istidlâl olunabilir. *Duhter-i Hindû*'da okursanız görürsünüz, 67'nci sahifeye müsâdif şöyle bir hitap vardır : *Ey benim şeb-i mehtâbta câme-pûş-i halâvet olan çemenzâr gibi dilber, envâr-ı mihr-i seherle tetevvüc eden dağ tepeleri kadar dil-rubâ sevdiğim! Güler yüzün subh-i kâzib gibi nâ-çespân-ı i'timâd imiş*..Bu söz, o aralık devreden mükâlemeye nazaren tabiî olmamak şöyle dursun, elfâzı sâde değil, sâde olmamakla berâber benim i'tikâdımca, fakat Acemâne de değil..Bunu meselâ *benim bir mehtablı gecede latâfetle donanmış çemenler gibi sevimli, sabah güneşinin aksi ile sultan tacı gibi parlayan dağ tepeleri kadar güzel sevdiğim! Güler yüzüne subh-i kâzib kadar da inan olmaz imiş* yolunda yazsam, tabiî olmasın, evvelkinden revnaklı olur mu idi? Yâhut evvelkinde revnak var mıdır, orasını temyîz edemiyorum. Şimdi siz dersiniz ki, evvelkini güzel bulmasan yazmaz idin. Vâkı'a güzel buldum; fakat hakikatte nasıldır, ânı siz bilirsiniz, diyeceğim. Bu yolda tezyîn-i elfâza bende bir mecbûriyet, teşvik eder bir kuvvet var, hatâ ediyorsam beni siz kurtarınız".

[18] Hâmid, 19 Şubat, 1876 tarihli mektubunda bu mes'eleye de temas etmiştir. *Edîb-i a'zam Abdülhak Hâmid'in Hayat ve Hâtıratı, İkdam*, nu. 9659, 21 Şubat, 1924, tefrika nu. 12.

Ebüzziya Tevfik, (1866) 1283 Ramazan'ında, bilhassa Uzun Kahve'nin —ki sonradan Sarafim Kırâathânesi adıyle şöhret bulmuştur—, edebî bir toplantı yeri mâhiyetinde olduğunu yazarken, buraya gelenler arasında, N. Kemal ve Âlî Bey'i de sayar[19]. Bu kayıttan, N. Kemal'in daha yirmialtı yaşında iken, Âlî Bey'le münâsebeti anlaşılır. 1872'de ise, *Diyojen* gazetesinin, her ikisi de dâimî muharrirlerindendi. İşte Kemal, bu yüzden, Hâmid'i, onun eserlerini okumadığı için muâhaze eder; diğer taraftan okuduğu bir eserin muharriri hakkında bilgi edinmemesini, onun edebiyat meraklılığına uygun bulmaz.

Buraya kadar verdiğimiz izahlardan sonra, şu neticelere varabiliriz :

N. Kemal'in, Hâmid hakkındaki tecessüsleri, onun *İçli Kız* ve *Mâcerâ-yı- Aşk* adlı eserleriyle, bunların, Recâîzâde Ekrem'in kitaplarında i'lânını gördükten sonra uyanmıştır. Recâîzâde'nin gönderdiği mektuplar vâsıtasiyle, Hâmid hakkındaki bâzı merakları aydınlanmıştır; her hâlde, Recâîzâde Ekrem vâsıtasiyle, Magosa'daki Kemal ile Paris'te bulunan Hâmid, mektuplaşmak yolunu bulmuşlardı.

Bu mektuplardan, Hâmid'in N. Kemal'den birçok edebî mes'eleler hakkında îzâhât almak ve kendi eserlerine dâir düşüncelerini öğrenmek istediği anlaşılıyor; Kemal'in cevapları, bu gibi mes'eleler hakkında verilen izahlarla, Hâmid'in eserlerine dâir mütâleaları ile doludur.

N. Kemal'in, Magosa'dan, Edirne'deki Hâmid'e ilk tavsiyeleri, Hâmid'in, yazısını şeklen düzeltmesi, ne Sâmî, Yûsuf Kâmil ve Suphî Paşa'ların eski tarz nesirlerine, ne de Ahmed Vefik Paşa'nın tavsiyelerine kendisini kaptırmaması lüzumudur. Avrupaî edebiyatın mümessillerinden, Âlî Bey'in eserlerini ta'kip etmesi, herhangibir eseri okuduğu zaman, o muharririn, hayatını ve diğer eserlerini de tanıması, bu hususta, mütecessis olması lâzım geldiğidir.

Bu mektup önce Ebüzziya Tevfik taarfından, *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmânîye*'nin birinci tabı'nda (S. 463 v. d.), Hâmid'e yazıldığı açığa vurulmaksızın *ezkiyâdan bir zâta* kaydi ile basıldı; aynı eserin altıncı tab'ında Hâmid'e gönderildiği kaydedilir (Matbaa-i Ebüzziya, 1330, s. 474 v.d.). Birinci basımda birçok şahıs isimleri neşredilmemiştir; diğer tabı'larla bunun arasındaki fark, hemen hemen bu şahıs adlarının kaydedilmemesinden ibâret gibidir.

Prof. Fuad Köprülü, *Millî Edebiyat Cereyânının İlk Mübeşşirleri*'nde, *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmânîye*'nin altıncı basımından naklen bu mektubun lisan ve hece vezninden bâhis kısımlarını neşretti (İst., Devlet Matbaası, 1928, s. 39). İbnü'l-Emin M. K. İnal, Yûsuf Kâmil Paşa'dan bahsederken; Kemal'in onun hakkındaki kasidesinden on beyti neşirden sonra, mektuptan, Y. K. Paşa aleyhindeki cümleyi naklettmiştir (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. v., s. 786). Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olmayan bir nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 661); el yazısı ile olan müsveddesi ise, Lala Mustafaoğlu Nef'î'nin dosyasından naklen M. Cemal Kunaty tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 678 v.d.); Midilli'den gönderildiği kaydedilen bu nüsha tarihsizdir; Türk Tarih Kurumu'ndaki nüsha da tarihsiz olup, yalnız Ebüzziya tab'ılarında 25 Muharrem, 1292 tarihi mevcuttur. Ancak, Hâmid'in 7 Şubat, 1291 (19 Şubat, 1876) tarihli mektubuna

[19] *Kahvehâneler, Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 130, 28 Muharrem, 1330, s. 47.

cevap olduğuna göre, 25 Muharrem, 1292 (3 Mart, 1875) olamaz. Tertip yanlışı olarak, 1293 yerine, 1292 yazılmış olabilir; bu sebeble, mektubun tarihini, 25 Muharrem, 1293 (21 Şubat, 1876) kabûl ettik. [*Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal - Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde, mektubun târîhi, 25 Muharrem, 1292'dir. (S. 15 v'd.); düzeltilmesi lâzım gelir.] Aşağıdaki metni, Ebüzziya'nın neşrettiği son tab'ı esas alarak, ilk basımla ve Türk Tarih Kurumu'ndaki yazma nüsha ile mukâyese sûretiyle neşrediyoruz.

167. ABDÜLHAK HÂMİD'e

21. II. 1876

Kardeşim,

7 Şubat, 91 tarihli mektubun geldi; resmin de berâber idi. Birinci derecede mektubun uzunluğuna teşekkür ederim.

Be-rûz-ı men[20] *be-gayr ez sâye-i men nîst yâr-ı men*
Velî o hem nedâred tâkat-î şebhâ-yi târ-ı men

beytinin tasvir[21] ettiği leyâlî-i tenhâ'îde gölgemi yanımda bulamaz iken bana yâr oldu. Okudukça gönlüm karşıma çıkmış da bana teselli verir[22] zannettim. Sahîhen Magosa dedikleri zindân-ı cehâletten kurtulmuş da bir meclis-i edeb-ü irfan içine düşmüş kadar memnun oldum.

İkinci derecede yazını beğendim. O hususça olan himmetin benim ihtârımdan dolayı ise şükrânım bir kat daha müzdâd olur. Mektubunun yazısı o seni "Hüsn-i hatta mâlik değildir; binâenaleyh müsvedde[23] yapamaz" zanneden nâzenin beylerimizin (eğer nazarlarında istikâmet var ise) gıpta ve hattâ hasedlerini dâvet etmek lâzım gelir. Eğer kalemin kat'ı biraz sola mâ'il olsa ve birkaç gün, nesh ile yazılmış iki-üç kitabın *'ayn* ve *hâ* gibi harfflerin tasvîrinde olan şîvelerine dikkat olunsa Bab-ı âlî'de de senden güzel yazı yazacak adam bulunamıyacak.

Dikkat ediyor musun? Tabî'atin hâricinde nekadar muhassenât var ise bir sâhib-i kābiliyyete göre nekadar sühûletle vücûde geliyor. Ben yazı yazmak, kāfiye bulmak, bir sözü efâ'îl-ü tefâ'îl'e tatbik etmek

[20] Krş., Yz., gam. "Gamla geçen günlerimde gölgemden başka yârim yoktur; fakat karanlık gecelerime o da dayanamadı; beni yalnız bıraktı."
[21] Krş., Yz., tasavvur
[22] Krş., Yz., veriyor
[23] Krş., Yz., müsvedde de

gibi şeyleri süslüce bir boyunbağı takmaktan kolay görüyorum. Binâenaleyh sanırım ki bir-iki gün ve belki bir-iki saat dikkat ediversen lisân-ı resmîde de yazacağın kâğıtlar, mektupçu odasında mûcize hükmünde tutulur. Ammâ diyeceksin ki yazım güzel olmuş, "derkâr ve âşikâr ve olmağla ve bulunmağla" zincirleri içinde tımarhânekârî bir söz söylenilecekmiş[24]; nazar-ı hakîm-i insâniyyete karşı ne fâ'ide görünmek ihtimâli vardır[25]? Evet! İsti'dâd-ı zamânın fevkinde yaratılmış olanlara göre kendi zamanının takdîrine meyil ve tenezzül bile iktizâ etmez; fakat hakikate mutâbık bir eser meydana koyamıyanların, "Ben doğru söz söyliyemedim[26]; fakat o da meselâ me'sûlü[27], emr-i gayr-i meçhûle kāfiye yaparak zincirleme bir kâğıt yazamaz ya!" yollu hezeyanlarına niçin tahammül olunsun.

Bir resmine, bir mektubuna baktım. O bizim mürekkep dediğimiz nevresîye, kemâlât-ı insâniyyeyi tasvirde güneşin hatt-ı şuâ'ından dâima sâlih[28] olduğuna hükmedeceğim geldi! Vicdânıma mün'atıf olan hayâline mektubun resminden bin kat ziyâde mutâbık idi.

Gelelim Türkçe imlâ, yeni tarz, eski şîve bahislerine: Ben senin yerinde olsam *Zor Nikâhı*[29] sâhibine karşı: Bizler "*innâ ve cednâ âbâ'enâ*" dimek ne asl câiz olısardır, ki atalarımız Çagatâyî'nin minde bir kelimesin imlâ-yı-aslîsinda bırakmamışlar. Ez-ân cümle "minin" diyanda benim, "köñül" yazanda gönül kullanupdurlar. Buna hem kanâat itmeyuben Arab'ın "aybe" kelimesin heybe, Acem'in der-üger sıfatın[30] dülger lafızlarınga tahvil ve daha nice nice kelimâtı begendükleri imlāga tebdil etmişler. Görenek ise ancak olur. Bizim hod *Buhârî-yi Şerîf* imlâsıngı İslambol elfâzınga naklimiz atalarımız tarîkasından dûr olmamak içündür." *Zer-beft-i-nigâh* sâhibinin nigâh-ı-idrâk önünde zerbeflere müstagrak olmuş Arab câriyesi kadar bile makbûl olmayan[31],, ve *Rumûzü'l-Hikem* sâhibinin[32] sözlerine cevâben "tarîk-ı atîk-i ifâde eğerçe sâde tezyîn-ü tersîlden âzade değildir. Ancak

[24] Krş., Yz., birkaç söz söylenilebilmiş.
[25] Krş., Yz., görülmek ihtimâli var?
[26] Krş., Yz., söyleyemem
[27] Krş., Yz., o da mes'ûlü
[28] Krş., Yz., hayt-ı şuâ'ından daha sâlih
[29] Krş., tab' ı., *Zor Nikâhı* kelimesinin yeri boş bırakılmıştır.
[30] Krş., Yz., lugatin
[31] Krş., tab ı., bu son iki cümle çıkarılmıştır.
[32] Krş., son ibâre birinci tabı'da ve yazma nüshada yoktur.

ifâde ve istifâde meziyyetlerinden âtıldır. Eşcâr-ı-bî-simâr-ı Nergisî âsârının yaprakları ve hattâ kozalakları dökülmüş ve her nihâl bîd-i-mecnun misâli, kāmet-i-ḥâmiyân-igce mekāli gibi, bükülmüştür. Biz musavver-i-rûh-ı-meâl olmağa hᵛâhişgeriz; perestiş-i elfâz derekâtından berteriz. Zamânımızın heveskârân-ı-edeb ve erebi nazarında kāfiye-cûyâne ve bî-hûde pûyâne tumturak-ı bî-mezâk ile tafre-furûşluk fâidesiz bir rencdir; mâzur olsun ki fikirlerimiz genctir. Biz Kâbe-i irfā'nın târīk-ı müstakīmini seçdik ve girīve-i-tezyīnât-ı-kabâyıh-pesendâneden geçtik ve Mahdûm -ı mükerrem'in nesâyihine mukābil, "eğer eskilikte bir meziyyet olsa, subh-ı-kâzib makbûl-i-zeyn-i eyyâm ve kıbt-ü-yahûd e'azz-ı-ahmak olmak lâzım geleceği zâhir-ü vezâif-i insâniyyet, teharriyât-ı âsâr-ı-atīkadan ibâret olmak lâzım gelse, ebnâ-yi-beşer için iştigāl-i-hafriyatla nebbaş veya perestiş-i-köhne-şarab ile ayyaş olmaktan başka bir iş kalmayacağı emr-i-bâhir olup, her nekadar tesâvir ve meskûkât-ı-âtīka maddeten bâzı vakāyi' ve sanâyi'in hakīkatini de delil olduğu cihetle makbûl ve müellefât-ı-kâdīme dahi[33]" el-fazl-i-li'l-mütekaddim kāidesince mevkı'-i ihtirâma mevsûl ise de bu âlem, âlem-i terakkî ve hüsûl-i-terakkıyâtın â'zam-ı-esbâbı ise mürde-pesendlikten[34] tevakkî olmak cihetiyle fikr-i-tecdīd, müstahzarât-ı-kudemâ ile tahdit kabûl edemiyeceğine binâen edebiyat-ı milleti Nef'î ve Nergisî tarīklerine hasretmek geyik derisi dururken kâğıt ve Allāh'ın rüzgârı mevcut iken buhar isti'mâline lüzum olmadığını iddiâ etmek gibi, isti'dâd-ı-zamâna[35] vukufsuzluktan neş'et eder" sözüyle mukābele eylerdim[36].

Calypso mütercemi'nin "mensur"luğunu işittiğim zaman ise, "Bu Darülfünûn-ı hikmette tekaddüm-i nümâyan-ı fıtrat, kırkar, ellişer ve belki biner, beşeryüzer deryâ-yı tehayyürde[37] yüzer ve kûhsâr-ı-sa'y-ü talebde gezerken, iltikāt ettikleri dürer-i gurer-i hüner ve zer-i cevher-eseri, bir hazīne-i istifâde ve defīne-i ifâde olmak için ale'l-'âde ma'raz-i-tedkikāt-ı-umûmiyyeye nihâde etmeğile temyīz-i nīk-ü bed ve temâyüz-i-iktidâr-i kabûl-ü red ile mevsuf ve sunûf-i

[33] Krş., Ebüzziya tabı'larında, Sâmî ve Subhî Paşa'dan bâhis ve tırnak işâreti içerisine aldığımız cümleler çıkarılmıştır.

[34] Krş., Yz., perestlikten

[35] Krş., Yz., isti'dâd-ı zamaniyyeye

[36] Krş., Yz., son üç kelime yoktur.

[37] Krş., Yz., teharrîde

isti'dât-u vukûf ile mâ'ruf olan ashâb-ı hired, beyne'l-mevcûdât meşhûdâtını ayâr-ı i'tibâr ve mihekk-i ibtisâre tatbık ve şâyân-ı taklīd-ü-tecdit olanlarımızı yekdiğerinden tefrik etmişlerdir. İşte bak, *Télémaque!*" der idim de, Kemâl'in değil, efkâr-ı insâniyyenin gösterdiği tarz-ı hakikatte isrâr ederdim.

Niçin şaşıracağım? Meselâ bir mezâristanda bulunsam da, her kabrin üzerinde birkaç kemik görsem; üzerlerinden geçen rüzgâr her kemikten başka türlü bir ses çıkarsa ânları gerçekten korkulacak, gerçekten ittibâ' olunacak derecede addetmeğe mecbur mu olacağım? Subhāna'llāh!

Eslâfı ya[38] *itmek_īçin ibcâl,*
Lâyık mı muâsırīni igfâl?

Büsbütün Arap ve Acem tarzını ihtiyâr etmemekte haklısın! *Zor Nikâh* sâhibinin[39] ve ebīb-i Sâmî ve münşî-i Kâmil veyâ kendi i'tikātlarınca şeyhü'r-re'īs-i-efâzıl[40] hazarât veyâ haşarâtının re'ylerine ittibâ' değil, sözlerini bile okumak senin için tenezzüldür.

Yukarıki tâfsilâtımdan da anlarsın; fakat Arap yolunu Acem tavrına terdifte hakkın olmasa gerektir; çünkü Arab'ın edebiyatı nekadar bozulmuş olsa, mevcut olan lisanlardan hiçbirinin dûnunda kalmaz. Fârsî'nin en büyük hatâsı da ma'rûf ıgrâkātıdır. Eğer bizim lisan, ânın tesīrât-ı-seyyiesi altında kalmamış ve o edīb-i Sâmî ve münşî-i Kâmiller'in zuhûr-u gurûruna sebep vermemiş olsa (bittabi' Şevket-ü Bīdil nazar-ı i'tibâre uğramıyacağından), Sa'dî'nin, Hâfız'ın[41],

Benî âdem_a'zâ-yi-yekdīgerend
Çü der âferīneş zi-yek cevherend

veyâ, *azm-i-dīdâr-ī tu dâred cân ber-leb âmede* sözlerini lezzetli lezzetli okur ve hattâ taklit etmeğe de çalışırdık.

Şehnâme'nin tumturakını niçin beğenmiyorsun? Vâkı'a,

[38] Krş., Yz., ahlâfı da

[39] Krş., Yz., sâhibinin re'yine

[40] Krş., Yz., efdal. Birinci tabı'da bu cümlede geçen *Zor Nikâh*, Sâmî kelimeleri çıkarılmış, haşerâtının kelimesi de ....tının şeklinde yazılmıştır.

[41] Krş., Yz., Sa'dî'nin ve Hâfız'ın

Zi sum-ī sutûrân der‿ân pehn deşt
Zemīn şeş şud-ū âsmān gēşt hēşt[42]

yolunda mübâleğāt-i mâneviyye[43] çekilir şeylerden değildir; fakat,

Zi gerd-ī gereng- ū zi aks-ī direfş
Hevâ surh-u jeng-ū kebûd-ū benefş

beyti gibi, lafzı mânasından, mânası lafzından güzel şeyler şimdi de kabûl olunur ve her lisanda mu'teber tutulur. Lafiz zīneti böyle bir tarzda olursa her edībin şânındandır; fakat kāfiye veyâ âdet için izâfât-ı-mütetâbia ile aheng-i-mekāl yoluna hakikat-i hâli ziya' edecek dereceye varırsa değil..

Mes Prisons tercemesi[44] ve husûsiyle o tercemenin mukaddimeleri, hem müterciminin[45], hem de edebiyatımızın pek çocukluk zamanına tesâdüf etmiştir. Binâenaleyh ânınla hiçbir şeyde istişhâd edemeyiz. Ben tercemeyi Magosa'da gördüm; kendine de hemen o kitaba yakın bir muahazenâme yazdım. Tercemede olan kusurları o da inkâr etmez.

Elfâz zīneti merâkından hangimiz kurtulduk. Ben sizin sinninizde iken kāfiyesiz, cinassız yazı yazmak değil, lakırdı bile söylememeğe çalışırdım. Yirmidört, yirmibeş yaşında *Tasvīr-i Efkâr*'ı yazmağa başladım. Yirmi kāfiyeli tarsi'ler falanlar bulunmayan bendlerime[46] söz nazariyle bakmazdım. Bunlar bizim değil, milletin acemîliği âsârındandır; gide gide zâ'il olur; fakat biz göremeyiz ve hattâ şâyân-ı zevâl olduğunu da gösteremeyiz sanırım.

Duhter-i Hindû'yu[47] görmedim. İhtimâl ki bu mektubumu sen[48] okurken ânı da ben okumağa başlarım. Bir ibâresi hakkında re'yimi

[42] Krş., Yz., Zi Rûtem sutûrân. "O ucsuz bucaksız çölde, hayvanların ayak seslerinden yeryüzü altıya, gökler sekize bölündü".

[43] Krş., Yz., mübâlegāt. "Harb meydanının toz bulutundan ve bayrakların aksindan, hava, kızıl ve pas, mavî ve menekşe rengini aldı."

[44] Krş., Yz., Ekrem'in *Mes Prisons* tercemesi

[45] Krş., Yz., hem kendinin

[46] Krş., Ebüzziya neşirleri, bendelerime. Tanzimat devrinde makāle ve musahabe yerine *bend* ta'biri kullanılır; krş., Yz., bendlerime

[47] Krş., birinci tabı'da, Hâmid'in bu eserinin adı yerine sıra noktalar konulmuştur.

[48] Krş., Yz., sen bu mektubumu

sormuş ve ibâreyi de mektubuna dercetmişsin, ki şudur : "Ey benim şeb-i mehtâbta câme pûş-i halâvet olan çemenzâr gibi dilber, envâr-ı-seherle tetevvüç eden dağ tepeleri kadar dilrubâ sevdiğim ! Güler yüzün subh-i kâzip gibi nâ-çespân-ı-i'timât imiş...". Sözün sâde olmadığını, tabiî olmadığını i'tiraf ile, "Acemâne de değildir" diyorsun: Hakkın var; fakat elfâzın bâzı yerleri biraz dikkatsiz, fakat mânası[49] "Alafranga". Bilirsin ki halâvet kelimesinin Acemâne birtakım[50] te'vilât-ı dûrâ dûra düşülmeksizin şeb-i mehtâb ile tevfīkı mümkün olamaz. Dağ tepelerinin ziyâ-yı mihr ile taç giymesi ise Avrupa'ya mahsus bir hayâldir. Ben Şarklı'yım; bu teşbihte bir mülâyemet, bir münâsebet göremiyorum. Var ise beyan olunsun. Ammâ "Ziyânın bidâyet-i in'ikâsı hâlinde dağ tepeleri güzellenmez mi?" diyeceksiniz; evet, pek güzellenir. Taca benzemez mi? Evet pekâlâ benzer; fakat bir güzelin, velev mehâsin-i mâneviyyesini olsun dağa benzetmek, bizim tabī'atimize—zannımca—mülâyim gelmiyor. Sâniyen tac, gerek milletimizde, gerek zamanımızda "ismi var cismi yok" tâbir-i ma'hudunun mâsadak-ı hakikîsi olduğundan—re'yimce—ânı birşeye müşebbeh addetmek, bir güzel Osmanlı kızını sürmesiyle[51], gāzesiyle tavsiīe kalkışmak kabīlinden olur.

İbârene Türkçe'den Türkçe'ye terceme kabīlinden olarak yazdığın izah, bana kalırsa ifâdece daha ehvendir. Hele ikinci ibâredeki[52] halâvet yerine, latâfet kullanıldığından, mânaca da müreccahtır; fakat ikisi de parlak değil!

Tezyīn-i elfâza olan şevkini söylüyorsun; bu ifâden bana vicdânımı tasvir demektir. O i'tiyâdın Allāh belâsını versin. Babama mektup yazarken bile, bir münâsebetsiz[53] kāfiye yapmaktan kurtulamıyorum; fakat bütün bütün ifâde-perverliği de sakil göremiyorum. Gönlümce güzel lafiz, frenk gelinlerinin "tül" fistanı gibi gāyet sâde, gāyet tabiî olmalı. Hattâ o tül fistanlar setrettiği vücûdün pembe rengini nasıl hayâl meyâl gösterirse, lafzının rikkati de hâvî olduğu nükteleri, dikkatli bir nazar karşısında bütün bütüne ihfâ edememeli.

[49] Krş., Yz., mâna ise

[50] Krş., Yz., kelimesinin birtakım

[51] Krş., Yz., vesmesiyle

[52] Krş., Yz., ibârede

[53] Krş., Yz., yazarken bir münâsebetsiz

Külbe-i Hindî sâhibiyle, Sağır Ahmed Bey hafîdi Necib [54] Bey'i, kendi derecende addetmek garip olmaz mı? Bana kalırsa, tavâzu'u o derecelere götürmek [55], ni'met-i İlâhiyye'nin tahdîsinde tekâsül demek olur. Artık onlar [56] edebiyata karışınca, bizim için bî-edeblikle müftehir olmaktan başka yapacak ne kalır?

Ziya Bey'in [57] *Terkîb*'ini merkebin kuyruğunu kulağını keserek mal edinmek yollu mâna-şiken bin türlü tagyîrât [58] ile istirâk edip de adını nazîre koymak bürhân-ı irfan olur ise, âna ne diyelim?

Âlî Bey'in *Ayyar Hamza* tercemesinden başka eserini görmediğin şâyân-ı teaccüptür. *Diyojen*'in evvelki muharriri o idi. Okumamak ve okuduktan sonra kâtibini tahkik etmemek, bu kadar edebiyat merâkıyle berâber sizin için nasıl kābil olabildi?

Tevfik'in hâli *Ecel-i-Kazâ*'sından [59] fâci' ise de kendi o kadar müteessir olmasa gerektir; bu vatan ibtilâsı pek garip bir hâl! İnsan her meşakkatten bir başka lezzet buluyor [60].

"Bende îcad iktidârı görür müsünüz?" diyorsunuz [61]. Görmesem, *hāyîde-edâya sunma kim el* ... kā'idesini abes yere ihtâr etmezdim. ..... [62] hâlâ okuyamadım. Ona sebep de bir taraftan keyifsizliğin arasıra suâl-i hatırda kusur etmemesiyle berâber, bir taraftan da yemek yemeğe vakit bulamayacak derecelerde kesret-i-iştigāldir. Ne ile meşgûl olduğumu sorarsan. "Abesiyât ile!" demekten başka söz bulamam. Ma'mâfih arasıra bâzı te'lîfât ile de uğarşıyorum. Keyifsizliğe birinci sebep, tedâvîde ihmâl olduğunda şüphe yok; fakat Magosa'nın havası da öyle tedâvî veya ihtiyat ile hıfz-ı sihhate meydan verecek belâlardan değil. Nezd-i ulûhiyette duâ makbûl olmayacak bir zamana tesâdüf ettiğimiz gibi, hükm-i-tabî'ate karşı tedbirin de te'siri

[54] Krş., Birinci basım: Sağır Ahmed Bey hafîdi Necib ifâdesi çıkarılmıştır.
[55] Krş., Yz., getirmek
[56] Krş., Yz., artık Ayetullāh edebiyata da karışınca
[57] Krş., Yz., Ziya'nın
[58] Krş., Yz., ta'birât
[59] Krş., Yz., *Ecel-i Kazâ*'dan
[60] Krş., Yz., meşakkatinde bir başka lezzet buluyor. Tenvîr-i dîde-i istifâde ve dâmen-i afv hakkındaki ifâdâtına i'tiraz ünvânı vermekten niçin ihtiraz etmeli? Sizden birkaç sene evvel elim kalem tutmakla ma'sum olmaklığım lâzım gelmez ya?
[61] Krş., Yz., diyorsun.
[62] Krş., Yz., *Mâcerâ-yi Aşk*'ı

olmayacak bir mekâna düşülmüş. Ne hâl ise, maksadım îrâs-ı keder değil, hikâyedir.

Mülâhaza-i sevâbık, mekāsıt-ı hamiyyet gibi birtakım hissiyât-ı ulviyye ile vicdânımda [63] tesellî-bahş oldukça, öyle sihhatin, hayatın nazarımda hiç ehemmiyeti kalmadığından emîn ol [64]!

Yazılan şeyleri okudukça mahcup olmak benim de neşriyâta başladığım zaman uğradığım ve hâlâ kurtulmağa muvaffak olamadığım belâlardandır. Şu kadar var ki, bu hâle sebep bizim tabî'atlerden ziyâde lisânımızın nekāyisinden hâsıl olduğuna emînim. Tab'-ı-sânî nasip olursa, ben de âsarımda [65] bayağı benim yazdığım bilinemeyecek kadar ıslâha mecbur olacağım.

Manzûmeleri okudum; güzel, fakat... [66] nazmetmekte mâna yok.. Evzân-ı Acem'den ayrılmadıkça bizde tiyatro olacak kadar tabiî şiir söylemeğe kābiliyyet göremiyorum. S ... [67] yolunda eserler şîve-i lisâna tamâmıyle mutâbık olmasa bile, sevilir. Şu kadar var ki kāfiyeleri Fıransız yoluna tatbik olunduğundan, şiiri gördükleri usûl ile mahdut zannedenlerin tarîzât-ı şedîdesinden kurtulmaz sanırım. Vâkı'a ânların redd-ü-kabûlüne [68] ehemmiyet vermek lâzım gelmez [69].

Şiirde sâfî Türkçe yazmak evzânın şidmiki hâliyle berâber kimsenin elinden gelmez. Manzum söze o kadar hevesin var, bir kerre de tabî'atini bizim parmak hisabiyle birşey yazmağa sevket! Bak ne

[63] Krş., Yz., hissiyât-ı ulviyye vicdânıma

[64] Krş., Yz., bu cümleden sonraki " *Duhter-i Hindû* ünvânı hakkında o kadar mülâhazaya düşmek icâbetmez idi sanırım; çünki oyunun şahıs ve mevkı'-i cereyânından ise gāyetini icâbedecek bir isim ile de ta'rifi kābil idi, öyle değil mi? Yukarıda da bi'l-münâsebe söylemiştim ya, oyunu hâlâ görmedim; okuduktan sonra mütâleamı beyan ederim. Mâcid Bey'in *Mukaddime*'sini de bilmiyorum; fakat Acemâne de olsa, yine parlak birşey olmasa gerektir" cümleleri Ebüzziya neşirlerinde yoktur.

[65] Krş., Yz., âsarımı

[66] Krş., Yz., *Sarfanapal*. Hâmid, Kemal'e 19 Şubat, 1876 tarihli mektubunda, "Bir de *Sardanapal* isminde bir oyun yazmış idim. Tesvîdinde mensur idi; fakat nazmen tebyîz ediyorum ki ânın da birazını leffettim. Şiirde sâfî Türkçe yazmak elimden gelmiyor. Bu bahiste mütâleânızı isterim" dediğinden, Kemal bu münâsebetle fikirlerini kaydetmiştir.

[67] Krş., Yz., *Sahrâ*
[68] Krş., Yz., kabûlüne de
[69] Krş., Yz., gelmez ya!

güzel, ne parlak oluyor. Ben tecrübe ettim; niyetim, o yolda bir eser de meydana koymaktır. *Dumas*'lar hakkında suâlini tekrar etmişsin [70]! *Dumas Père*, zamanında en ziyâde meşhur olmuş ve hattâ muâsırlarının cümlesine tercih olunmuştur. Mazhar-ı-kabûl [71] olmasına sebep de yazdığı şeylerin hem tatlı, hem parlak olmasıyle berâber, milletinin çocuklarına varıncaya kadar hem mânasını, hem zevkini anlayacak bir yolda bulunmasıdır. Hani bizim sehl-i mümteni' dediğimiz yolda yazı yazar idi[73]; ma'mâfih fikr-i hikmet ve hakikat-i edeb nazarınca, öyle *Hugo* veya *Alfred de Musset*'ye tekaddüm değil, tesâvî kābiliyyetini bile hâiz değil idi. En güzel eseri romanlarında *Monte Cristo* ile *Les Trois Mousquetaires*, tiyatrolarında *Antony* ile *La Reine Margot*'dur. Mütâlea edersen, meziyyetini anlarsın. Şu kadar var ki şöhretine [72] mütenâsip olmasa bile, *Zor Nikâh* sâhibinin dereke-i idrâkât-ü muâhazesine düşecek derecelerden bin kat âlîdir.

Dumas Fils, ekser âsârını Fıransa'ya müteallik bir muâhaze fikri ile yazar. Binâenaleyh neşriyâtının lezzetini bulmak bayağı Paris'te bulunmağa ve Fıransızlar'ın her türlü muâmelât-ı siyâset ve ma'rifetine karışmağa tevakkuf eder. Yalnız *La Dam Aux Camelias*, insâniyyet için yazılmış bir eserdir. Ânın mâhiyetini de o eseri gösterir.

Avrupa'nın edebiyat-ı sahîhasına merak olununca İngiltere ve Almanya ve İspanya şâirlerinin ve Fıransızlar'dan *Hugo* ve *Musset* gibi romantik yolunu iltizâm edenlerin âsâriyle [74] Corneille'in uluvv-i efkârda, Molière'in muâhazât-ı ahlâk-u-âdâtta meziyyetleri müsellemâttandır. Bu mütâleât [75], edebiyatın fikr-i şâirâne cihetine müteallikdir. İnşâda Fıransızlar'ın ve husûsiyle onsekizinci asır üdebâsının rüçhânını inkâr kābil olamaz.

Bir milletin terakkîsi kadınların hâlinde belli olur kaziyyesini isbat için bir muntazam kıyâs-ı-mürekkep yapmışsın; fakat safsatadır. Dikkat et! Benim, *biz erkekler kadınları terbiye ederiz. Kadınlar da çocuklarımzı terbiye eder* kavlini alarak, diyorsun ki : "Biz terbiye etmezsek kadınlarımız, kadınlarımız terbiye etmezse çocuklarımız terbiyesiz kalacak; fakat iptidâ bizim mürebbîlik edecek hayr-i ma'rifette bulunmamız iktizâ ediyor. Bulunamadığımız hâlde, kadınları terbiye edemeyeceğiz. O hâlde kadınların terbiyesizliği, erkeklerin terbiyesizliğine delâlet edecek. Kadınlar terbiyesiz olunca, çocuklarımızı terbiye edememeleri lâzım gelir [76]; o hâlde çocukların derecesini bilmeğe, kadınların hâline bakmak kifâyet edecek. Böyle olunca bir milletin nisvânını terbiyesiz görmek, erkeklerin ve çocukların ma'lûmâtsızlığını ve terbiyeli görmek de ma'lûmâtını bildirecek, terakkî de, tedennî de kadınların hâlinde kendini gösterecek."

Şimdi tuttuğun kā'ide-i-istidlâle göre, "Bir milletin terakkîsi çocukların hâlinde teayyün eder; çünkü çocukların terbiyesi, vâlide ve pederlerinin terbiyesinden hâsıl olmadır" denilmek [77] sahih oluyor. Demek ki nümûne-i terbiyyet olmak kadınlara mahsus bir hâl değil imiş; erkeklerde de, çocuklarda da mevcut bir sıfat imiş. Fakat asıl mes'ele terbiye [78], nümûne değil, mebde' olmaktadır. Fıtraten erkeklerin herhâlde meziyyâtı gālip olduğundan, kadın dâimâ erkeğin terbiyesine muhtaçtır. Eğer bâzı Avrupa müelliflerinin zannı gibi, kadınlar erkeklerden müsteid veya kābiliyyetce erkeklerle [79] müsâvî olsa idi, siyâseten ilmen, hâlen ve hattâ vücûden dünyanın her tarafında erkeklerin dûnunda bulunmazlar idi. Bedâhat-i tecrübîye meydanda dururken, mantıkan tehayyülât üzerine hüküm vermek câiz olamaz [80].

İmzâ okunuyor; fakat üzerindeki bende işâreti sevilmiyor. Bâkî mahabbet ve uhuvvet.

Magosa — 25 Muharrem, sene 1293

KEMAL

[70] Krş., Yz., müteâkip cümle Ebüzziya neşirlerinde yoktur : Ben ânın cevâbını yazmış ve fakat mektubumda unuttuğum cihetle, haklarında olan mütâleamı başka bir kâğıt üzerine koymuştum; gālibâ leffetmemişim. Kâğıdın meâli takrîben şu idi.

[71] Krş., Yz., bu derece mazhar-i kabûl

[72] Krş., Yz., kudreti şöhretine

[73] Krş., Yz., budan sonra, *hayâli de kuvvetli idi* cümlesi vardır.

[74] Krş., Yz., âsârıyle teveggul etmelidir.

[75] Krş., Yz., mütâlealar

[76] Krş., Yz., lâzım geliyor.

[77] Krş., Yz., denilmek de

[78] Krş., Yz., terbiyyete

[79] Krş., Yz., erkeklere

[80] Krş., Yz., son paragraftan evvel şu cümleler mevcuttur : *Çehken* teşbihine, sa'y-u i'mâr ile zabtolunan arâzî gibi, senin hakk-ı sarîhindir diyeceğim geliyor. Mısra'ını îrâdettiğin şâir kim ise ne güzel bir hayâl bulmuş, ne fenâ ifâde etmiş. Resmimi istemişsin. Ne yapayım ki yok. Avrupa'dan geldim geleli hiç aldırmamıştım. Buralarda elime bir fotograf geçerse, aldıracağım resmi evvel-be-evvel size göndermek borcum olsun. Ha, vaktiyle *Ru'yâ* ünvanlı birşey yazmış ve burada ikmâl etmiştim. *Sadâkat*'in tefrikasında bastırmışlar. Zannederim ki görmüşsün. Gördün ise mütâleanı isterim.

CLXVIII.

Kemal aşağıdaki mektubunu Kıbrisli ve orada akrabâları bulunan bir kimse tarafından yazılmış gibi tertibederek, neşri recâsıyle gazeteci bir arkadaşına göndermiştir. Memleketimizde askerlik sâhasında terakkîden, askerliğin hizmeti mülkî mekteplerden üstün olduğundan, askerî mekteplerden yetişenlerin fikir hayatımızın yükselmesine yardımlarından bahsederek esas maksada geçiyor; gâyesi Kıbris'te vazife ile bulunan cerrah Mehmed ve Hacı Mehmed Aziz Efendiler'in iktidar ve muvaffakıyetlerine dikkati çekmek, onları tanıtmaktır.

Mektup tarihsizdir. Kıbris Mutasarrıfı Aziz Paşa 1875 Ekim'inde Filibe Mutasarrıflığı'na ta'yin edilmiş, Kasım'da Kıbris'ten İstanbul'a hareket etmiştir. Mektuptaki, "Sâbikan Kıbris ve lâhikan Filibe Mutasarrıfı Aziz Paşa Hazretleri" ifâdesine dayanarak, bunun 1876'da yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun, Kemal'ine el yazısıyle olan müsveddesi Hasan Nef'î Lala Mustafa-oğlu'ndadır; bu nüshadan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından klişesi ve yeni harflere çevrilmiş metni neşrolunmuştur (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 357, 361).

168

1876

Cenâb-ı Hak, umûmunu Saltanat-ı seniyye ve millet-i Osmânîye'-ye bağışlasın; insânü'l-'ayn-i iftihârımız olan asâkir-i nizâmîye-i cenâb-ı pâdişâhî, bidâyet-i te'sis ve îcâdındanberi gerek umûmun, gerek efrâdın muhâfaza-i şân ve hayât-ümâl-ü nâmusu emrinde meşhûd-ı çeşm-i mübâhât olan envâ'-ı hidemât-ı celîle ve ıkdâmât-ı mübârekelerinin ne lisan ile tavsif etmek lâzım geleceğinin ta'yininde, bir adam hakikaten âciz kalıyor. Şimdiye kadar dâhilî, hâricî nekadar gavâil zuhur etti ise, devleti, milleti metbû'-i müfahham ve nizâm-ı muhteremeleri yoluna fedâ-yi can etmeği akdem-i âmâl ittihâz eden askerlerimiz muhâfaza ettiler. Mülkümüzde askerliğin feyzi yalnız buna da münhasir kalmadı; şevâhik-ı cibâl ehâlisinden olan köylülerimiz kışlalara geliyor; ferâiz-i dînîyesini öğreniyor; vezâif-i insâniyyetinden haber-dâr oluyor. Birçoğu okumak, yazmak şerefi ile dahî müstefîd olarak vatanına ağa ve belki efendi olduğu hâlde gidiyor. Bir derecede ki askerliğin terbiyece hizmeti, mekâtib-i mülkîyeye fâıktir denilebilir. Bu fuyûzât yalnız kışlaların şânı olup, mekâtib-i askerîyenin gösterdiği meâsir-i fâhire, ta'dâdı kābil hâllerden değildir. Bugün mülkümüzde fünûn-i hikemiyyeye dâir nekadar müellefât zuhûr etmiş ise, yüzde doksanından ziyâdesi asâkir-i şâhâne zâbitlerinin ganâim-i irfânındandır; hattâ umûr-i şer'îye

ve fünûn-i edebîye ve tarihîyeye dâir *İlm-i Hâl* ve *Mebânîü'l-İnşâ* ve *Yemen Tarihi* gibi makbûl ve mu'teber eserler asker kaleminden çıkıyor[1]. Hele Mekteb-i tıbbîye-i askerîye perverdesi olan ashâb-ı maârif, te'lîfât-ı nefîseleri ile fenn-i tıbbın nazarîyâtında İbn Sînâ ve Hakîm Râzî gibi kudemâ-yi hukemâ-yi islâmın nâmını ihyâ ve askerlik münâsebeti ile memâlik-i mahrûse-i şâhânenin öte-berisine geldikce, emr-i tedâvîde ibrâz ettikleri sadâkat-i kâmile, ameliyât-ı tıbbîyede dahî hikmet-i cedîde ve terbiyet-i askerîyenin kadr-ü şânını, bi'hakkın i'lâ etmektedir. Şu sonraki dâvama, bendeniz vücûdümü bir bürhân-ı zî-hayat sûretinde gösterebilirim. Şöyle ki Cenâb-ı Hak, umum ibâdını hıfz-ü emânında buyursun; muhlisiniz takrîben üç mah mukaddem şîr-pençe illet-i hâilesine uğramış idim. Malûmdur ki bu illet memâlik-i islâmîyede pek çok canlar telef etmiş ve hattâ Sultan Selîm-i evvel gibi, *Şîrler pençe-i kahrımda olurken lerzân* kavl-i mütecellidânesini bi'hakkın inşâd eden bir cihan-gîr-i azîmü'l-iktidâr dahî şîr-pençe'den irtihâl eylemiş olmasına nazaran, halk arasında, beher sene şîr-pençe'ye on kişi tutulur; ancak biri hayatta kalır gibi efsâneler peydâ olduğundan, bu hastalık gerek nefsimi ve gerek Kıbris'in oldukca mu'teberânından bulunan akrabâ-yi âcizânemi, fevk'algâye bir ye's -ü hirmân içinde bırakmış idi. İlhâm-ı âsumânî kabîlinden olarak, Lefkoşe kal'esi asâkîr-i nizâmîye cerrâhı Mehmed Efendi'yi emr-i tedâvîye ta'yin ettiler. İllet, vücûd-i âcizânemi âdetâ buhrân hâllerine getirmekte iken, Cenâb-ı Hakk'ın inâyeti ve mûmâileyhin tedâvîde mehâret ve himmeti ile el-hamdu li'llâhi Te'âlâ halâs oldum. Kendisinin hazâkat ve kifâyetini ve fukarâ hastalarına meccânen tedâvîye müdâvemetini ötedenberi işitmekte idim. Cezîremizde Mösyö Kostan nâmında bir tabib vardır ki Limasol kasabasında ikāmet eder. Mehâreti ise o mertebe meşhurdur ki gerek ahâlî ve gerek etıbbâ-yi sâire nezdinde her re'yi, bir kāide-i hikmet addolunur. Kendi zâten Avrupa terbiyesi ile me'lûf bulunduğu ve cezîremizde Avrupa tahsili görmüş bir hayli etıbbâ mevcut olduğu hâlde, yine Mösyö Kostan Lefkoşe'ye geldikce, baktığı hastaların ikmâl-i müdâvâtını dâimâ

[1] *İlm-i Hâl* ve *Mebanî'ü'l-İnşâ* Süleyman Hüsnü Paşa'nındır. Bursalı Tâhir Bey, Mekteb-i Harbîye'den me'zun Hâfız İbrâhim Âgâh Paşa'nın, "Âsâr-ı gayr-i matbûası cümlesinden bir de *Yemen Tarihi* bulunduğu mevsûkan mervîdir" diyor (*Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, 1342 c. III., s. 6). Kemal'in kasdettiği, her hâlde, Miralay Ahmed Reşid'in *Tarih-i Yemen ve San'a* adlı eseridir (İst., Basîret Matbaası, 1291).

Cerrah Mehmed Efendi'nin dikkat-ü himmetine havâle eylediği ve konsulto iktizâ ettikce, meclis-i müzâkereye yalnız mûmâileyhi da'vet ettiği söylenirdi. Bu şîr-peçeden kurtulduktan sonra, bittabi' merak ederek tahkik ettim; meğer ki, Cenâb-ı Hak dünya dâ'im oldukca kā'im etsin, saltanat-ı seniyye Mekteb-i tıbbîye-i askerîyesi'nde, cerrahlarına bile, bir tabîb-i kâmil'e lâzım olan fünûnun pek çoğunu ta'lim ettirir imiş ve o cihetle, memleketimizden çıkma bir cerrah, memâlik-i ecnebîyeden tabâbet nâmıyle eyâlâta dökülüp gelen hekimlere her hâlde bin kat müreccah imiş.. Bâhusus cezîremizde mûmâileyh *Mehmed Efendi* ile, Magosa asâkir-i müstahfizası cerrahlığında bulunan fütuvvetlû *Hacı Mehmed Aziz* Efendi, tabâbet ve hazâkatte sahîhan umûmu hayrette bırakacak meâsir-i memdûha ibrâz etmektedirler; hattâ kadr-âşinâlık ve terakkî-perverlikte nevâdir-i zamâneden ma'dud olan sâbikan Kıbris ve lâhikan Filibe Mütesarrıfı saâdetlû Aziz Paşa Hazretleri[2], Magosa cerrâhı mûmâileyh Hacı Mehmed Aziz Efendi'nin zikrolunan kazâ ahâlisini aşılamak ve çiçek illetinin cezîreye girmemesi için karantina me'muru ile uğraşmak ve bu yaz umûm cezîreye müstevlî olan şiddetli sıtmalarda ahâlîye meccânen bakmak gibi ibrâz ettiği me'âsir-i reviyyeti bi'lmüşâhade ikdâm ve isti'dâdını takdir ile, kendine bihakkın bir sadâkat ve mefhâret nişânı ihsânına vesâtet ve himmet etmiş olduğunu, ma'el-memnûnîye istihbâr eyledim. Lefkoşe cerrahı Mehmed Efendi dahî mehâreten ve hamiyyeten ez-her cihet âtıfet-i seniyyeye lâyık olduğundan ve mu'teber gazetenizin menâfi'-i umûmîyeye dâir olan mevadda dâimâ küşâde olacağı balâsında mev'ud ve bu va'din hakikati ekser sahayifinde meşhud bulunduğundan, şu ifâdât-ı âcizânemin neşrine himmet buyurulduğu takdirde, hakikat-i hâl ve menfaat-i vatana bir hizmet edilmiş olacağını arzederim.

[2] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 2915, 2935, 27 Ramazan, 23, Şevval, 1292-27 Teşrinievvel, 22 Kasım, 1875: Filibe Mutasarrıflığı'na ta'yini.

CLXIX.

Kayde değer birşeyi ihtivâ etmeyen bu mektup, Feride Hanım'ı cevapsız bırakmamak, onun, Kemal için Magosa'da bir eğlence teşkil eden mektuplarından mahrûm kalmaması için yazılmıştır.

Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 540).

169. FERİDE HANIM'a

22. III. 1876

İki Gözüm Feride'ciğim,

5 Safer, 93 tarihli mektubunu aldım. Mâşâ'llāh yazın güzelleşiyor; birkaç aydanberi çok ilerileddi; fakat daha istediğim dereceye gelmedi. Daha çalışmalı; imlâya da dikkat etmeli!.. Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

25 Safer, 93

KEMAL

CLXX.

Kemal Magosa'da iken, Murad V. ile mektuplaşıyordu[1]; *Tahrîb-i Harâbât*'ın temiz edilen bir nüshasının da Lala Süleyman Ağa vâsıtası ile Sultan Murad'a verilmesini yazmıştı. Diğer taraftan, Kemal'in âilesine her ay onbeş altun, Lala Süleyman Ağa ile yollanıyordu. Ara-sıra Magosa'ya İstanbul'dan haber götüren, fakat bu gidip- gelmeleri gizli tutulan, Kemal'in basılacak kitaplarına dâir muâmeleleri ta'kip eden Nûrî Bey'in bir mektubundaki, "Harem-i âlîniz tarafına şehrîye onbeş altun Topal ma'rifeti ile verilirmiş, birçok vakittenberi verilmediğinden, pederiniz Beyefendi tarafından gönderilen adamı bu kerre bir bed muâmele ile ürkütmüş.. Pederiniz de bendenize hikâye ettiler; ben de istîzân ettim; evet, öyle birşey mâhîye sûretiyle verilirdi; verilmeyenler Yek-pây'in zimmetinde kalmıştır; elbette vermeğe mecburdur cevabını aldım" satırları[2], bu paranın verilmesinin, Süleyman Ağa'nın hîleleri yüzünden bâzan aksadığı da anlaşılıyor. Esâsen Alî Ekrem Bolayır de hâtıralarında bu mes'eleye temas eder: "Çukurçeşme'deki kirâ evimiz büyük, rahat idi. Dadımdan başka bir de Arap kadın aşçımız vardı. Husûsiyle annemin *Süslü Annesi* nâmını verdiği iri-yarı bir kadın ikide- birde bize gelir, yassıkadayifler, mâfişler, papasyahnileri, börekler pişirirdi. Bu kadının oğlu Ahmed Efendi, Mâlîye Nezâreti'nde, büyük babamın maiyyetinde kâtip imiş; ilk def'a mintan yerine fireng gömleğini o giymiş.. Adı Süslü Ahmed Efendi olmuş.. Biz böyle rahat rahat, bol bol, Sultan Murad'ın sâyesinde geçinir imişiz... Her ay sonunda annemin başını örterek ve birkaç "Efendi Hazretleri" diye kabûl ettiği bir zât— Velîahd Murad Efendi'nin dadısının kocası ki ayağı aksadığı için, annemin ağzında kendi kendimize kalınca, nâmı Topal Süleyman Efendi'dir— gelir, anneme para getirir idi. Bu para

[1] Mustafa Âsım Bey Magosa'dan dönen Nûrî Bey'in mektupları getirdiğinden, Hazret'in mektubu verildiğinden, fakat henüz cevap alınmadığından, bir başka yazısında da metbu'dan gelen mektubun leffen gönderildiğinden bahseder (*Türk Tarih Kurumu*, nu. 710, 741).

[2] Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 719).

ayda onüç altun imiş.. Niçin onbeş değil de onüç?.. Topal Süleyman, ayda iki lirayı olsun kendi cebine indiriyordu." diyor[3]. İşte Kemal'in aşağıdaki mektubunda mevcut, "Süleyman Efendi'den cevap yok!" cümlesi, her hâlde yukarıda bahsettiğimiz mes'eleler ile alâkalıdır.

Zeynü'l-Âbidin Reşid Kemal'e, Ziya Paşa'nın, *Tahrîb-i Harâbât*'a karşı *Muhrib* adlı bir eser yazdığından bahsetmiş olmalı, ki Namık Kemal, onun böyle birşeye cesâret edemeyeceğini bildiriyor. Süleyman Nazif'in ifâdesine göre, "Kemal Bey'in *Tahrîb-i Harâbât*'ına, Ziya Paşa'nın manzum bir cevâbı vardır. Paşa, ilk infi'al ile yazdığı bu yetmişdört beyitlik mukābele-nâmeyi, o zaman Magosa zindanında inleyen Namık Kemal'e gönderme''miştir; eserin kendi el yazısı ile olan müsveddesinin tek nüshası, Süleyman Nazif'dedir ve Ziya Paşa'ya âit topladığı vesîkalar arasında mevcut bu manzûmeden,

Çün müdârâ vü hulûs‿etmiş‿idik,
Yâ niçin Avrupa'yā gitmiş‿idik?

Gitmeğī ben sana evvelce dedim,
Hem düşün, sen kim‿idin, ben kim‿idim!

İltica-yī husemâ etmekten,
Pādişâh vasfı değil mī ehven?

İyi miydī size taklīd‿etsem,
Kıbrīs'ē sonra berâber gitsem?

beyitlerini de nakleder[4]. Bu îzahlara göre, Kemal Ziya Paşa'nın *Tahrîb-i Harâbât*'a cevap yazmayacağını her nekadar ümid ediyor ise de, Ziya Paşa beklenilmeyen cevâbı vermiştir. Dikkat edilir ise, Süleyman Nazif eserin adını kaydetmez; Kemal'in mektubu vâsıtasiyle, bu cevâbın *Muhrib* adını taşıyacağını öğrenmiş oluyoruz. Dolaşan dedi-kodılara göre İrfan Paşa da, şiir mecmuasına bir tenkid yazdığından dolayı Kemal'e cevap verecektir; muharririmiz onun da münâkaşaya kalkmasını gülünç bulur ve İrfan Paşa, Kemal'e, mukābelede bulunmamıştır.

Mısır Hidivvi İsmâ'il Paşa, Avrupa'dan istikraz için taraf-ı şâhâneden izin istemiş, bu talebi, Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâret'ten ayrılması üzerine geri kaldığından ikinci bir teşebbüste bulunmuştur. Bu iznin bâzı tehlikelere meydan vereceğini, hattâ Mısır'ın elden gitmesine sebep olacağını düşünen Midhat Paşa, buna mânî' olmak istemiş, fakat Pâdişâh, İsmâ'il Paşa'ya söz verdiğinden, Midhat Paşa'nın fikrini tasvip etmemiştir. Bu sebeple, bir dereceye kadar irâde-i pâdişâhî yerine gelmek ve Hidivv-i Mısır'a me'zûniyet mânasına olmayarak, ileride buna yakın bir va'di müş'ir olmak üzre bir ferman yazılmış, fakat İsmâ'il Paşa fermanı kabûl etmediğini, Mâbeyn'e bildirmiştir. Kemal, himâyesini gördüğü Fâzıl Paşa'nın aleyhinde çalışan İsmâ'il Paşa hakkında menfî fikirlere sâhiptir; mektubunda bahsettiği mes'ele, her hâlde, Mısır'a âit istikraz ve Hidivv'in Osmanlı İmparatorluğu tarafından verilen ferman hükümlerini kabûl etmemesi ile alâkalıdır[5].

[3] Ali Ekrem'in hâtıralarının birkısımı, M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir; naklettiğimiz kısmın müellifin el yazısı ile olan klişesi de basılmıştır (*Namık Kemal*, c. I., s. 83, v. d.).

[4] *İki Dost*, s. 5. Aynı bilgi, nereden alındığı kaydedilmeyerek İbnü'l-Emîn M. K. İnal'in *Son Asır Türk Şâirler*'inde de mevcuttur (C. XI., s. 2037).

Süleyman Efendi'den beklediği haberin gelmemesi, açıkca söylemiyorsa da, belki tenkidlerine Ziya ve İrfan Paşa'ların cevap vereceğinden doğan endîşe, hastalığı, Kemal'i rûhen sıkmıştır; İstanbul'dan kendisine haber getirecek olan Nûrî Bey'in de henüz gelmemesi, bu sıkıntının âmilleri arasındadır.. İşte bu yüzden, göndereceğini va'dettiği *Mahlâs-Nâme* adlı yazısını da tamamlayamamıştır.

Zeyn'ûl-Âbidin Reşid Kemal'e, hakkında fikir beyan etmesi için, Sirozlu Niyâzî Efendi'nin (1844-1900), bir manzûmesini yollamıştır; bir mısra'ını vezinsiz bulduğu bu manzûmeyi tashih de kābil olamamıştır[6].

Kemal'in *Tahrîb-i Harâbât*'ta, Nevres aleyhindeki yazılarından dolayı, onun maiyyetinde çalışan Z. Reşid'in, Ziya Paşa'nın teşvîki ile Zabtîye Nezâreti mektupcu muâvinliğinden azledildiğini biliyoruz. 22 Muharrem, 1293 (18 Şubat, 1876) de, bu hâdise üzerine İşkodra mektupculuğuna ta'yin edilmiştir[7]. Kemal, Z. Reşid'e İşkodra'ya gidip gitmeyeceğini bu münâsebet ile soruyor.

Bu mektup, Kemal'in Ziya ve İrfan Paşa hakkındaki fikirlerini, Ziya Paşa'nın bu güne kadar bizce adı mechûl bir eserinin ismini, Magosa'da bulunduğu sıradaki iztıraplarını, kendi ta'biri ile, kalem gözüne kargı gibi göründüğünden birşeyler yazamadığını aydınlattığından bir vesika kıymetindedir.

Mektup tarihsizdir. Z. Reşid 18 Şubat, 1876'da İşkodra'ya ta'yin edildiğine ve Mâhir Bey Kemal'e gönderdiği 5 Safer, 1293 (2 Mart, 1876) tarihli mektubunda onun İşkodra'ya gittiğinden bahsettiğine göre, Şubat'ın son, veya Mart'ın ilk günlerinde yazıldığı kabûl olunabilir. Z. Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 23). Buradan naklen Riza Nur'un *Türk Bilig Revüsü*'nde (İskenderîye, 1936, c. VI., s. 382) basılmıştır.

170. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

?. II-III. 1876

Birâder,

Mektubun geldi. Süleyman Efendi'den cevap yok. Ziya'nın *Muhrib* yazdığına hiç inanamam; çünki öyle birşey yazsa, *Tahrîb*'in

[5] Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, c. IV., İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1328-1330, s. 2222.

[6] Ahmed Niyâzî Efendi, Z. Reşid'in babası Veys Paşa'nın Mar'aş ve Adana Mutasarrıflığı sırasında yanında kâtip olarak çalışmış, onun husûsî kâtibliği ile mühürdârlık vazifesini de îfâ etmiştir (M. Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VII., s. 1241-3). Niyâzî Efendi'nin kendi yazdığı ve oğlu Mehmed Davran'ın verdiği hâltercemesi M. Cemal Kuntay tarafından basılmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 323 v. d.).

[7] M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., s. 1446.

mevkı'-i intişâre çıkması lâzım geleceğinden beyimizin o kadar cesâreti olmasa gerektir; eğer yazdı ise, cevâbını alır değil mi?

Hele İrfan Paşa'nın cevap tasavvurunda bulunmasına ne diyelim[8]? O mübârekler de meydân-ı bahse atılır ise, insanı güle güle helâk olur.

Hidivv'in hâkimü'ş-şer'i kabûl etmemesi garip şeydir. Herif hınzırlıkta gerçekten Fir'avn'a, falana cây-ı la'net bırakmayacak. Dikkat ettiniz mi? Cedvelin hisselerini İngiltere'ye satmakla, düvel-i garbîye beynine ne tuhaf bir ihtilâf bıraktı. Eğer zannolunduğu gibi, düvel-i sülüse beyninde bizim aleyhimize ittifak mevcut olsa idi, Avrupa'da bir mu'īnimiz kalmayacaktı.

Mahlâs-Nâme'yi yazamadım; sebebi de birkaç def'a beyan ettiğim vechile, hastalık ile mümteziç olan ruh sıkıntısıdır. Hudâ bilir, kalem gözüme kargı görünüyor. Nûrî bu posta gelir ise, ben de yazıya başlarım. Medenî Efendi'ye selâm ederim[9]; fakat bana yalnız bir mektup yazdığı ve ânın cevâbını aldığı hâlde ne mektup, ne selâm

[8] Mâhir Bey, Kemal'e gönderdiği tarihsiz mektubunda "İrfan Paşa da ahz-i sâr için hınzırlığa başladı. Tafsilâtını Nûrî'den anlarsın. Evvel Allāh ânın da haddini bildireceğim" diyor "(Türk Tarih Kurumu, nu, 722). 2 Mart, 1876 tarihli mektubunda Ziya Paşa ve *Tahrīb-i Harâbât* münâsebetiyle şu bilgiye rastlarız : "*Harâbât*'taki *miyânından haber sordum* beyti birkaç gün evvel gözüme ilişerek ol bâbta olan mütâleanı da okumuştum". Mâhir Bey, Maârif Mektubculuğu'na ta'yin edilen Halet Bey'i tebrike gittiğinden, o sırada Aziz Bey'in de oraya geldiğinden bahsettikten sonra, "Bizim *Hasbihâl*'in tab' ve neşrine cevaz vermeyen, acabâ *Harâbât*'ın neşrine nasıl müsâade etmiştir ki içinde tulumbacıların bile alenen tefevvüh etmekten ictinâb ettikleri birçok sözler var; hattâ akşam mütâlea ediyorken şu beyti gördüm diye mezkûr beyti okudum. Hâlet Bey, sahih mi diyorsun, bu rezâlettir diye a'zâların yüzüne bakınca, gerek Başkâtib Aziz Bey ve gerek a'zâlar tarafından ne cevap alsa beğenirsin? *Harâbât*'ın, Meclis-i Maârif'e uğramadan basılmasını utanmadan beyan etmezler mi?". "Bir de birâder, *Tahrīb* ile Ziya'yı bir hâle getirdin ki ta'rif olunamaz. Herif, benden başka şâir yok diye Efendi'ye çatmışken şimdi gözden düştü; eğer *Ta'kīb* de görülürse bütün bütün mâhiyyeti meydana çıkar. *Tahrīb*'e cevap yazması için Efendi teşvik etmiş. Ötede-beride, "Ben yazmak istemem ammâ, Efendi israr ediyor, o cihetle yazacağım" diyormuş. Efendi'nin efkârı da Ziya'yı bu sûretle bir kat daha techil ettirip sarakaya aldırmak.. Fakat Ziya farkında değil.. Söyleyecek söz bulamadığından senin hamâkatinden bahisle, Paris'te birlikte oturduğunuz zaman, oturduğunuz evin numarasını belleyememişsiniz de, bir pusula ile cebinize korlarmış, yine bâzı kerre evi bulamazmışsınız. Zannım, yacazağı cevapta bunları yazacak" (T. T. Kurumu, nu. 728).

[9] Devrin mûsıkî üstadlarından Medenî Aziz Efendi olabilir.

göndermiş iken, benden selâm beklemesi bana tuhaf göründü. Demek ki âlem bütün bütün aksine döndü. Bundan sonra tefekkud-ı hâtır vazifesi, gurbet-nişīnlere âit olacak..

Kısa mektup yazmakta, hangimiz hangimize taklid edeceğiz bilemem; burada ne türlü havâdis olabilir ki, uzun şey yazmağa medâr olabilsin..

Niyâzî'nin şiiri fenâ değil; fakat ma'hud mısra'ın vezne girmesi kābil olamıyor. İşkodra'ya gidecek misin; yoksa becâyişe mi çalışıyorsun? Gidecek isen, muhâberemize kim vâsıta olacak?

KEMAL

CLXXI.

Zeynü'l-Âbidin Reşid, 18 Şubat, 1876 (22 Muharrem, 1293)'da İşkodra Mektubculuğu'na ta'yin edilmiş, bir müddet bu vazifesine başlamamıştır. Kemal'in aşağıdaki mektubunun ilk cümlelerinden, muhâtabının İşkodra'ya gideceğini bildiren bir mektup gönderdiği anlaşılıyor; bundan böyle mektuplarını Ohanes Efendi vâsıtasıyle İşkodra'ya gönderecektir. 1875 Ekimi'nde satışa çıkarılan *Harâbât*'ın ikinci ve üçüncü cildleri hakkında *Tâ'kīb* adıyle bir tenkid risâlesi yazan Kemal, müsveddesini, çoğaltılmak üzre Z. Reşid'e göndermiştir.

Z. Reşid, *Tahrīb-i Harâbât* ve *Ta'kīb*'in müsveddelerini Kemal'in üveği dayısı Mâhir Bey'e verdiğini yazar[1]. Mâhir Bey'in Kemal'e yolladığı 2 Mart, 1876 tarihli mektubunda, bu hususta "Zeynel Bey gitti. *Ta'kib* ise bir nüsha yazıldı; Mahmud Bey'e verildi, müsveddeleri de Tevfik Bey'e verdi. Kaybolur diye ödüm kopuyordu; çünki zâten bir aydır elde sürüne sürüne turşudan beter, okunmaz hâle gelmişti. Sened verdim ki aynını almak üzre Tevfik Bey'den aldım. Şimdi Ekrem'le bende var; zīrâ bir aynını Ekrem'e de verdim; yâni müsveddeleri bir taraftan ben yazdıkça Ekrem'e de verdim. Ziya'ya vereyim mi, yoksa Efendi'ye vereyim de Ziya'ya o mı okutsun? Kime vermek lâzım gelir ise yaz ! Bir de Zeynel Bey'in yazdığı nüshalar pek fenâ; beyitler, sözbaşları hep ulama.. Benim yazdığım nüshaları görsen sahīhen beğenirsin" izâhâtını verir. 22 Mart tarihli mektubunda da, "Zeynel Bey me'muriyet sevdâsı ile *Ta'kīb*'den bu güne kadar bir nüsha tebyīz edip Mahmud Bey'e verdi; müsveddeleri de Tevfik Bey'e verdi. Başka kimse görmedi; kendinden bir nüsha iste, yoksa mahvoluyor" der[2].

[1] *Edebiyat Kumkuması*, s. 88.

[2] Mâhir Bey'in 5 ve 25 Safer, 1293 tarihli bu mektupları, Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in mektupları arasındadır (Nu. 729, 716). M. Cemal Kuntay tarafından klişeleri neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım- I., s. 287, 422 v. d.).

Aşağıdaki tarihsiz mektup, Z. Reşid'in İşkodra'ya gitmek üzre bulunduğu sırada yazılmıştır; 2 Mart, 1876 'da İstanbul'dan ayrılmış bulunduğuna göre, 1876 Mart'ında yazılmış olabilir; Hersek isyanları münâsebetiyle havâdis istemesi de, mektubun 1876'da yazıldığı fikrini te'yid eder.

Mektup metni, Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 27).

171. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'E

?. III. 1876

Birâder,

Beyân-i azîmeti hâvî olan mektubunuzu aldım. Hiçbir posta mektubumu eksik etmem ve doğrudan doğruya Ohanes[3] ma'rifeti ile gönderirim.

Bizim *Ta'kîb* ne hâle girdi? İşkodra'dan bir nüshasını yazdırır da gönderir iseniz memnun olurum. Sūrîye ile becâyiş için iktizâ eden tarafa mürâcaat ettim; Allāh te'sirini halkeyleye! Hersek mes'elesinden mükemmel havâdis isterim.

Kardeşin,
KEMAL

[3] Şark dillerine vâkıf olan Ohanes Efendi (Ölümü: 1300/1882), Bank Osmânî muhâsebeciliği, Mâlîye muhâsebât müfettişliği, Eshâm-ı umûmîye emînliği, Şurâ-yi devlet 'azâlığı v. b. me'murluklarda, 1877'den i'tibâren Ticâret ve Nâfi'a Nâzırlığı'nda da bulunmuştur (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 873); fakat, burada kasdedilen bu Ohanes Çamiç değil, Ohanes Papasyan'dır.

CLXXII.

Kemal aşağıdaki mektubunu Magosa'dan, Mersin'de Kaymakam bulunan Reşad Bey'e göndermiştir. Avrupa'da bulundukları sırada Paris'te yerleşmiş bulunan Reşad Bey'e, Londra'dan yine böyle mizâhî mektuplar yollayan Kemal, arkadaşı ile istihzâ etmekte, şakalaşmaktadır. Reşad Bey'in Mersin Kaymakamlığı sırasındaki icrâât üzerinde bilhassa durarak, *Gazân mübârek olsun* diyor.

Tarihsiz olan mektubun, son cümlesinden Kemal'in Magosa'ya nefyinden üç yıl geçtiği anlaşıldığına göre, 1876 Nisan'ında yazıldığını kabûl edebiliriz. Metni, M. Cemal Kuntay tarafından neşredilirken şu bilgi verilmiştir: Reşad Paşa'ya Mersin Kaymakamı iken Kemal'in yazdığı bu mektup tarihsizdir ve metni de Kemal'in yazısı ile değildir. Yalnız imzâ Kemal'in kendi eliyledir ve imzânın üstünde

Kemal'in el yazısı ile Türkçe ve imzânın altında Fıransızca olarak yine Kemal'in el yazısı ile şu satırlar var: İşte imzâyı kendim koyurum (Koyuyorum olacak). Yazımı yazan mahremdir; ben de serhoşum, kardeşin Kemal. İmzânın altında *K.d'aie*". Mektup Ziya Fergar'dadır. M. Cemal Kuntay tarafından baştan iki paragrafı mükerreren neşredilmiş, ilk basımda son cümle alınmamıştır (*Namık Kemal*, c. I., s. 384, c. II., Kısım- I., s. 519 v.d.).

172. İSKENDER BEYZÂDE REŞAD BEY'E

?. IV. 1876

".... Mersin Kaymakamlığı'nı nereden buldun da ihtiyâr ettin? Kedi mersin yemez; yiyecek olsa da sana vermez; ellerini tırmalar; *ciğerē işler‿iken tırnağının yâreleri*[1]..

"... Yoksa, katela'llāhü'z-zarûrât mecbûriyyetinde mi bulundun? Her ne ise, işittiğime göre pek fenâ bir yer intihap etmişsin.. Mersin'in sıtması, Magosa'nınkinden ağır imiş.. Ben burada bir sıtmaya tutuldum; sekiz aydanberidir def'edemedim. İhtiyat et; bu arâzî-i hârre, bizim mu'tedil, yâhut bârid memleketlere benzemiyor.

"Ha, az kaldı unutacaktım. İki gün evvel buraya zaif vücudlü, az bıyıklı, kırmızıca yüzlü bir oğlan geldi. Rüsûmât Dâiresi'nde idim; Mersin'den geldiğini ve böğründe bir sancı bulunarak, etıbbâ tarafından İskenderîye'ye gitmeğe lüzum gösterildiğini söyledi. Mersin'in kaymakāmını sordum. Gāyet gaddar, gāyet merhametsiz bir adam olduğunu haber verdi; meğer, o gaddar, o merhametsiz adam sen mişsin.. Sonradan tahkīk ettim ki, Rüsûmât haydutlarını teftiş ve istintāka düşürmüşsün.. Kimini habse attırmışsın, kimini oralardan kaçırmışsın; bu oğlancık da, hışm-i adâlete uğrayanlardan imiş..

[1] Bu mısra' Kemal'in Mahmud Nedim Paşa hakkındaki *Hirre-Nâme* adlı hivciyesine âittir. M. Nedim Paşa, 15 Ekim, 1873 (22 Şa'ban, 1290)'de Adana Vâlîliği'ne ta'yin edilmiş, bir müddet Çeşme'de ikāmetten sonra, aynı yılın Kasım'ı sonunda vazifesine başlamıştır. Azli ise, 31 Mart, 1875 (23 Safer, 1292)'dedir (*Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 2293, 2326, 23 Şa'ban ve 5 Şevval, 1290, 14 Safer, 1292. İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. II., s. 281 v. d. *Cerīde-i Havâdis* gazetesinde 14 Safer, 1292'de Safvet Paşa'nın Adana Vâlîliği'ne ta'yini i'lân edilmiştir. İ. M. Kemal İnal, Mahmud Nedim Paşa'nın 23 Safer'de Adana Vâlîliği'nden azledildiğini yazıyor; Süreyyâ Bey'in *Sicill-i Osmânî*'sinde ise 1292 Safer'inin 23'ünde Adana Vâlîliği'nden azledildiği kaydolunmuştur (C. IV., s. 336).

Gazân mübârek olsun.. Yâni ben de bu menfîlik, bu kal'e-bendlik, bu tevkîf-i askerî ile berâber, Kıbris mürtekiplerine, yumurcak kadar dehşet vermekten hâlî değilim.."

"Sene üçü doldurdu. Muhâsara altında olsam fil kulağı, ayı tabanı yemekle kanaat edebilirdim; fakat zehirli hevamm yenmiyor, anlaşılabildi mi?".

CLXXIII.

Hüseyin Avnî Paşa, Ahmed Es'ad Paşa'nın Sadr-ı a'zamlığı sırasında Seraskerlik makāmına getirilmiştir [1]. Askerî mekteplerin tedris usûlünde bâzı değişiklikler yapılması, umûmî bir tarih yazma vazifesi Süleyman Hüsnü Paşa'ya bu sırada verilmiştir. 1875 (1291)'de, *Tarih-i Âlem*'in tamamlanabilen *Kurûn-ı Ulâ* kısmı neşredilmiştir [2].

Kemal'in aşağıdaki mektubundan, Süleyman Paşa'nın, *Tarih-i Âlem*'i Magosa'ya gönderdiği anlaşılıyor. Mektubun nerede ve hangi tarihte yazıldığı kaydedilmemekle berâber, muhteviyâtından Magosa'dan gönderildiğini anlaşılıyor; ifâdesi de, belki başkalarının eline geçer endîşesi ile, mübhemdir.

Kemal ile Süleyman Paşa arasındaki münâsebeti ve samimiyet derecesini aydınlatan bu mektub, tarihi bulunmamakla berâber, *Tarih-i 'Âlem*'in neşrini müteâkip, 1876'da yazılmış olabilir. Hal' şâyiası ile Abdülaziz'den ziyâde Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâret'ten azledileceği haberinin kasdi de mümkindir; 12 Mayıs, 1876'da Mehmed Rüşdî Paşa (Mütercim) Sadâret mevkı'ine getirilmiştir [3]. Mektubun, gerek bu hâdiselere dayanarak, gerek sıcakların hüküm sürdüğü sırada yazıldığını gözönüne alarak 1876 Nisan veya Mayıs'ında kaleme alındığını tahmin ediyoruz.

Mektup metni, Süleyman Paşa'nın oğlu Sâmî Bey tarafından, "Kemal merhumun *Tarih-i 'Âlem* münâsebetiyle peder merhuma göndermiş olduğu mektubu hem bir vesîka olmak ve hem de aralarındaki münâsebet ve uhuvveti göstermek üzre aynen nakledeyim" izahı ile neşredilmiştir (*Süleyman Paşa Muhâkemesi*, İst, Matbaa-i Ebüzziya, 1328, s. 37. Bundan naklen, *Süleyman Hüsnü Paşa ile Namık Kemal'in Muhâberâtı* adlı nakālemizde de basılmıştır: *Türkîyât Mecmū'ası*, c. IX., 1954, s. 134). Mektupta geçen *şâyi'a mümkün olduğu kadar ileriledi* ifâdesi ile hal' şâyi'asının kasdedilebileceği, Rif'at Bey ile de Kemal'in dâmadı Menemenli Rif'at Bey'den bahsedildiği not hâlinde kaydedilmiştir. Adı geçen şahıs Kemal'in dâmadı değil, Manastırlı Rif'at Bey olsa gerektir; çünki Kemal'in Magosa'da bulunduğu sırada Menemenli Rif'at Bey'le münâsebeti yoktur; Manastırlı Rif'at Bey'le ise mektuplaşmakta idi.

173. SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA'ya

?. IV - V. 1876

Paşamız,

İltifat-nâmenizi aldım. Meşâgil-i ma'lûmenin kesretine diyecek yok; fakat zannederim ki bendenizin meşgûliyyetim daha gālibtir. Meşgûliyyetin nedir diye sual buyurur iseniz, evvelâ otuzsekiz dereceye mütekārib sıcak, sâniyen her biri arı kadar milyon sivrisinek, sâlisen mesâmâtın herbirinde bir isilik veya eski Türkçe'ye göre ısılık mevcut olduğundan, su içmek, çamaşır değiştirmek, lâ-yenkati' kaşınmak, nişadır-rûhu koklamak, uyuyacak bir zaman ve mekân aramak postanın mektuplarını yazmağa bile güç vakit bırakıyor; ma'mâfih şâyi'a mümkin olduğu kadar ileriledi. Buna dâir Rif'at'in mektubuna bâzı tafsîlât yazdım; ândan anlarsınız.

Tarih-i 'Âlem pek güzel olmuş.. Şübhelendiğim bâzı yerlerini tatbīk ettim. Sinīn ve şuhûr ve eyyâm ve esâmî gibi, te'līfin maksad-ı aslîsi olan hususlarda mürettib hatâsı bile göremedim. Bâkî ne diyeyim.

KEMAL

[1] Hüseyin Avnî Paşa'nın ikinci Seraskerlik'i 15 Şubat, 1873 (17 Zilhicce, 1289)'dedir. 14 Şubat, 1874 (26 Zilhicce, 1290)'de Seraskerlik uhdesinde kalmak üzre Sadâret makāmına geçmiş, 25 Nisan, 1875 (19 Rebi' I., 1292)'de Sadâret mührü alınmıştır (İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. IV., s. 493 v. d.).

[2] *Tarih-i Âlem*, Kısm-ı evvel, Mekteb-i Harbîye Matbaası. Eserin üzerinde 1291 programına uygun olarak Meclis-i Maârif-i askerî tarafından kabûl edildiği, mükâfat nizamnâmesi hükmünce, nev'-i evvel'in kısm-ı sânîsinin mükâfata mazhar olduğu ve 1875'de Paris'te akdedilen Coğrafya Kongrası tarafından müellifine ikinci derece iftihar madalyası verildiği ilk sahifesinde kaydedilmiştir. 1909 (16 Receb, 1327-20 Temmuz, 1292) tarihli önsözünde, ikinci tab'ı münâsebetiyle, "Mekteb-i-Harbiye Matbaası mahzen-i evrâkının hucre-i nisyânına atılmış iken, devr-i mübeccel-i Meşrûtiyet'in bize bahşettiği serbestî-i ef'âl ve mesâ'î sahâbeti ile çürümeğe mahkûm bulunduğu kûşe-i metrûkiyetten bu def'a çıkarılmış olan *Tarih-i 'Âlem* nüshaları, yırtılıp çürümüş bâzı yapraklarının mahv-ü isbâtı ile bugün meydân-i istifâdeye konuldu" deniliyor. Eser hakkında Cevdet Paşa'nın, Süleyman Paşa'ya gönderdiği mektup için bk., *Tercemân-ı Hakikat* gazetesi, nu. 2401, 17 Hazi ran, 1886; ayn. mektup, Mustafa Reşid, *Bedâyi'ü'l-İnşâ*, İst., 1302, s. 11. Mektubun tarihi, 2 Nisan, 1292 (14 Nisan, 1876) 'dir.

[3] *Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*, nu. 3081, 19 Rebi' II., 1293.

CLXXIV.

Kemal bu mektubunu, Mütercim Rüşdî Paşa'nın oğlu Süleyman Reşad Bey'e hitâben yazmıştır. Mütercim Rüşdî Paşa'nın Sadâret mevkı'ine geçmesi haberi Kemal'i çok sevindirmiştir; bu yüzden onu hem tebrik etmekte, hem de, bâzı arzularının yerine getirilmesini istemektedir. Daha evvel aynı yeri işgâl eden iki Sadr-ı a'zam, yâni H. Avnî Paşa ile Şirvânîzâde Rüşdî Paşa, başlarından sürgün hâdisesi geçmesine rağmen Kemal ve arkadaşlarının hâllerinden anlamamış, afvedilmelerine tevassut etmemişlerdi. Birçok kimselerin afvına rağmen, Kemal ve arkadaşları düşünülmemiştir. Kendisi bir tarafa bırakılsa bile, arkadaşlarının maddî vaz'iyyeti, artık ihmâl götürmeyecek derecede berbaddır. İstanbul'a dönmelerine müsâade edilecek olursa, bir me'muriyete ta'yin dahî edilmeden, gazetecilikle hayatlarını te'mine hepsi muktedirdir; fakat Kemal, böyle birşeyi, yâni İstanbul'a dönmeği ümid etmiyor. Bir senedenberi Magosa'da yakalandığı sıtmadan da çok muztariptir. Hiç olmazsa, kendisinin ve arkadaşlarının taşrada birer me'muriyete ta'yinini recâ ediyor; hattâ liyâkatlerinin dûnunda bir me'muriyete de, sürgün bulundukları yerlerden ve maddî ıztıraplardan kurtulma bahasına hepsi râzıdırlar.

Mektup, Kemal'in Magosa'dan kurtulmak için, gerek kendisi, gerek arkadaşları nâmına, başvurduğu yeni bir çâreyi aydınlattığından mühimdir.

Mektup tarihsizdir. İfâdesinden, Mütercim Mehmed Rüşdî Paşa'nın Sadâret mevkı'ine geçtiği, bu haberin henüz duyulduğu bir sırada yazıldığı anlaşılıyor. Rüşdî Paşa, Mahmud Nedim Paşa'dan sonra, 17 Rebi' II., 1293 (12 Mayıs, 1876)'de Sadr-ı a'zamlığa ta'yin edilmiştir[1]. Buna dayanarak mektubun, 1876 Mayıs'ında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektubun, baş kısımları Kemal'in el yazısı, son kısımları ise bir başkasının el yazısı ile olan müsveddesi klişe hâlinde, Midhat Cemal Kuntay tarafından basılmıştır. Oldukça okunaksız olan müsvedde, Lala Mustafaoğlu Hasan Nefî'den alınmıştır; yeni harflere çevrilmiş, fakat muhteviyâtı üzerinde pek durulmamıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 619, 628 v.d.).

174. SÜLEYMAN REŞAD BEY'e

?. V. 1876

Mesned-i Sadâret yine sâhib-i istihkâkîsi ile iktisâb-ı meziyyet eylediği haberlerini, telgraf telleri nur saçarak, bulunduğum mahbes-i ibtilâya kadar neşr ile, cümleyi karîrü'l-'ayn eyledi. Bu beşâret-i celîle, yine necât ümidleri tazelenmiş ve bir devre-i adl-ü ihsân ibtidâ eylemiş olduğunu gösterdiğinden, müsâreât-ı tehniyyet belki cümleden evvel bendenize âit ve bu vesîle bir dereceye kadar şahsî tasdi'lere

[1] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nu. 3081, 19 Rebi II., 1293. Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. II., s. 387, c. IV., s. 761.

dahî müsâit iken, mu'dilât-ı umûr ilcââtının bu kadar kesret ve ehemmiyeti arasında hastalık yataklarından güç hâl ile edilen temennâlar, zindan pençerelerinden bir belâ ile çıkabilen duâlar gibi hem vakitsiz, hem münâsebetsiz olacağını düşündüğümden cesâret edemedim; fakat bulunulan hâl, bütün imkân-ı sükûtu sâlib olduğundan ve merci'-i ma'delete nisbet hâiz oldukları râbıta-i bünüvvete ve hakk-ı bende-gânemde lutfen ibrâz buyurulan muâmele-i uhuvvete nazaren şu arîza-i âcizânemin takdim ve irâesine bir münâsip zaman bulabileceklerine ve ol bâbta dîrîg-i himmet buyurmayacaklarına tamâmiyle ümid-vâr olduğumdan, sizi tasdi'den bir türlü kendimi alamadım.

Ma'lûm-ı sâmîleridir ki, bizler buralara her türlü muhâkemeden ve belki suâl-ü cevaptan mahrum olarak nefyolunduk. Vaktiyle ordular batıran zâtlar menfî bulundukları mahallerde tevkîf-i askerî tahtına verilmemiş iken o şiddete dahî uğradık. Bizden evvel muhâkemesiz nefye mübtelâ olmuş iki zâtı, makām-ı sadârette gördük; fakat birinden fâide görmedik. Bin türlü belâlar üzerine Fîzan'a gönderilen papaslar düşünüldü; ıtlāk edildi; bizler yine kimsenin hatırına gelmedik. Bu hâllerin şimdiye kadar cümlesine bir sebep gösterilmekte idi ki, o da bizim gûya halkı heyecana tahrik etmekliğimiz idi. Hâlbuki, biz İstanbul'da mevcut olmadığımız hâlde daha ziyâde heyecanlar vuku' bulmağa başladığından, zannederim ki nâm-ı âcizâneme hükûmet ve adâlet huzûrunda lisâna alınamayacak bir bahâne kalmadı. Bir kerre mülâhaza buyurulsun.. Memleketimizin en servetlisi olan vükelâ-yı fihâm bile üç sene ma'zûl kalmağa ve yâhut evlâdını üç sene Avrupa'da beslemeğe tehammül edemiyor. Bizim bulunduğumuz musîbetin, tahsîl-i ma'îşetce her türlü esbâba mâni' olmakla berâber, ilcâ ettiği masrafa nasıl takat getirilebilir. Bu bâbta kendimden bahsetmeyeyim. Arkadaşlarımın bulunduğu zarûret ve sefâletin derecesi şâyi' olduğundan, elbette Efendimiz'e dahî ma'lûmdur. Her ne nâm ile olur ise olsun, hiçbir töhmet-i nizâmîye ile müttehem olmayan bunca kişinin, bu mertebede magdûriyyetine cevaz var mıdır? Yok ise, tahlislerine çâre bulunamaz mı? Meselâ İstanbul'a gidilmek ve ber-mu'tad kalem sâyesinde teayyüş olunmak, hâl-i hâzır hükmünce kābil olamaz imiş. Taşraca herkesin liyâkati derecesinde ve hattâ mâdûnunda bir me'muriyet ile, zarûret-i şedîde ve muhâtara-i memattan kurtulmasına da imkân yok mudur? Hele bendeniz bir senedenberi mübtelâ olduğum sıtmanın te'siri ile,

âdeta hayatımdan me'yus oluyorum. Şöylece sükûnetle mevte intizâr edip durayım mı? Müşkîlât-ı âleme çâre-sâzlıkta kifâyeti müsellem-i âlem olduğu için, şü zamân-ı buhran içinde, umâmen tedâbir-i hakîmânesine ilticâ olunan zât-ı fehâmet-simât-ı cenâb-ı vekâlet-penâhînin, bendeniz dahî gerek kendim ve gerek rufekā-yı felâketim için, inâyât-ı mevâni'-i ber-endâzânelerini, melâz-i hâcât addeyledim. İstid'â-yı âcizânem cevâba şâyân görülür ise, ümid ederim ki, lutfen pederim bendelerine teblîg buyurulur. İfâdât-ı âcizânem nekadar küstâhâne ise de, afvını niyâz ederim. Lisân-ı ye's, ifâdâtını daha nâzik bir şekle ifrâğ edemiyor. Yine herhâlde ferman efendimizindir.

CLXXV.

Diyarbekirli Na'îm, 1872'de Üçüncü Ordu, daha sonra aynı senede Dördüncü Ordu Başkâtibliği'ne ta'yin ve 1874'de azeledilmiş, 1877 yılına kadar herhangibir me'muriyete ta'yin edilmemiştir [1].

Kemal aşağıdaki mektubunda, Na'îm'in Magosa'ya geldiğinden, karakteri icâbı yine birçok yalanlar söylediğinden, kendini temize çıkarmak için ettiği yeminlerden mizâhî ifâde ile bahsediyor. Na'îm'in belki de bir yere ta'yin için ve muhâtabına takdim etmek üzre hazırladığı arîzanın müsveddesini bi'zzat yazdığını kaydeden Kemal, tahminimizde yanılmıyorsak, mektubunu, 13 Mayıs, 1876 'da Sadâret makāmına geçen Mütercim Rüşdî Paşa'nın oğluna, Süleyman Reşad Bey'e göndermiştir. Hersek ihtilâlinden bahsedilmesi de, mektubun 1876'da yazıldığı kanaatini uyandırmaktadır.

Kemal'in şakacı tabî'ate sâhibolduğunu, Na'îm hakkındaki bâzı düşüncelerini aydınlatan mektubunun kendi el yasızı ile olan müsveddesi, Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'nun dosyasından faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım-I., s. 540).

175. SÜLEYMAN REŞAD BEY'E

?. V. 1876

Reşâdetpenâhâ,

Teşrîf-i devletlerindenberi Nā'îm Cenabları bağçe-i müşkînde Bâbî'liği bizim ikāmet-gâh-i gamkînde hânegîliğe ibdâl ve intisâbını intişâb derecesine îsal ile, «اِنْ صَحَّ وَ اِنْ كَذَبَ»[2], efendimiz tarafin-

[1] İbnü'l-Emîn M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri* c. VI., s. 1084.
[2] "İster doğru, ister yalan.."

dan hakkında hâsıl olan hüsn-i emniyet ve guyâ taraf-ı âcizâneme teblîg olunmak üzre kendine telkîn edilen vesâyâ-yi muâveneti mukaddime-i metâlib ederek, mezheb-i ma'huddan rucû'una değil, fakat hakkında tekevvün eden Bâbî'lik husûsunun hilâf-ı vâki' olarak şuyû'una dâir dünyada mevcut olan sunûf-i kasemin hiçbirini tekrâr-i ale't-tekrar tizkârda kusûr ve irtişâ mes'elesinde dahî zimmet-i iffetinin zeminden âsmana ve belki' 'adem-âbâd-i lâ-mekâna kadar o töhmetten berâetini kezâlik bin türlü eymân-ı galîze ile tecvîz-i iddiâda futûr eylemediğinden ve hele hocası ândan çektiği tasdi' veyâhut kullarından göreceği takrî' mülâhazası ile husûl-i matlabı muvâfakat-i hakîrâneme tevâkkuf edeceğini kendisine kat'iyyen beyan ile herifi bütün bütün bendelerine taslit etmiş ve o mübârek ise bu zamanda sûret-pezîr-ü vezîr-i vezâreti olmak isti'dâdiyle mecbûl bir heyûlâ-yi garîb olarak, dünyada hiç sevmediğim ve temâşâsına tâkat getiremediğim seyelân-i girye-i sâilâne-i zelîlâne ve dâmen-bûs-i mütezellilâne ile zarûret-i hâl ve kesret-i 'iyâl mebâhisinden, zindân-i ibtilâ-yi hâkîrânemi çâh-i inâdına nişân olacak bir hâle getirdiğinden, me'mûriyyet-i sâbıkasına nasbına mümâne'ata uzlet-i nefsî demek mecbûriyyetinde bulundum. Bir derecelerde ta'ciz gördüm ki, buradan gidecek mazbatayı ve Efendi Hazretleri tarafından, taraf-ı devletlerine takdîm olunacak arîzayı bendeniz tesvîd eyledikten başka, bu adamın islâmiyeti nezd-i mürşidânelerinde velev bir dereceye kadar olsun sahih gibi göründüğü ve irtikâbsızlığı hükûmetce ma'lûm bulunduğu hâlde bendenizin başka bir hâlinden zerre kadar şikâyetim yoktur. Havâdise gelince, Hersek ihtilâlinden dolayı İstanbul'da kûçe-gerd-i cust-cûy-i ikbâl olan Hersek tarafından biribiri aleyhine vuku' bulan av'avelerden mâ'adâ bir sadâ yoktur. Bâkî herhâlde..

CLXXVI. — CLXXVII.

Aşağıdaki mektuplardan ikisinin de yazıldığı zaman ve muhâtabı mechuldür. Kemal, ilkinde, ilmine ve irfânına, birçok meziyyetlerine hayran olduğu muhâtabını, Şûrâ-yi devlet âzâlığı ile berâber Vâlide Sultan Kethudalığı'na ta'yininden dolayı tebrik ediyor. Gazetelerde bu haberi görünce çok sevinen Kemal, böyle bir mevkı'i ona az gördüğünü anlatan bir kıt'aya da mektubunda yer vermiştir. Mektubunu, şimdiye kadar birçok lutuflarını gördüğü bu zâtın, şefkat ve himâyesinin devamını temennî ile bitiriyor.

*

Üslûp i'tibâriyle ikinci mektup, aynı şahsa yazıldığı te'sirini bırakmaktadır. Çok sevilen ve hürmet edilen, devlet mekanizmasında mühim mevkı'e sâhip bir zâta hitâbedilmektedir. Magosa'da bulunan Şeyh Ahmed Efendi'ye de selâm yollayan bu zâttan aldığı mektup Kemal'i çok sevindirmiştir; bu sevinci, muhâtabının üslûbunun güzelliğini tahlil ederek, bâzan şahsî ıztıraplarından, kararsız hulyâlarından şikâyet etmekte, ancak çocuklukta erişilen ve kısa süren mes'ud zamanları hasretle anmaktadır.

Her iki mektup, herhâlde muhâtabının kendisinden oldukça yaşlı olması sebebiyle san'atlı bir ifâde ile, yer yer Arabca mısra' ve beyitlerle süslenilerek yazılmıştır. Zamanını ta'yin edemediğimiz, Kemal'in eski nesri taklidde muvaffakıyyetini gösteren bu mektuplarına, Magosa mektuplarının sonunda yer vermeği uygun bulduk Mektupların ikisi de Mustafa Reşid tarafından neşredilmiştir (*Bedâyi'ü'l-İnşâ'*, İst., 1302, s. 206, 199.)

176.

بُشْرَى لَقَدْ اَنْجَزَ الْاِقْبَالُ مَا وَعَدَا
وَكَوْكَبُ الْمَجْدِ فِى اُفْقِ الْعُلاَ صَعَدَا [1]

Nüsha-i nâdire-i kemalât ve mecmua-i nefîse-i külliyât-ı irfânîye olan zât-ı me'âlî-simât-ı müşîrânelerinin, tezhibât-ı sahâif-i evsâf-ı celîleleri olan envâ'-i tehzîbât-ı adl-ü insaf ve tezyînât-ı şu'â-i ahlâk-ı me'âlî-ittisâf-ı âsafâneleri bulunan sunûf-ı meziyyât-ı fazl ve eltâf-ı fâtiha-i izz-ü ikbâl ve teselsül-i terakkıyyât-ı câh-ü celâl devr-i efhamîlerine mukaddime-i mertebe ve havâşî-i müterettebe hükmünde olduğundan, subût-i müdde'â-yi istihkāk ve şuyû'-i kazâyâ-yı merâhim ve eşfāk-ı devletleri âdâlet ve te'yîdât-ı İlâhiyye'den dâimâ muntazar ve bi'l-husus secâyâ-yi seniyye-i avâtıf ve merâyâ-yi aliyye-i 'avârif ve maârif-i âsafânelerine vâkıf ve gāyet cüz'î derecede olsun o hâlet-i mübâreke ve bedî'aya ârif olan bende-gân-ı devletlerince şedîden me'mûl ve müftekar bulunduğu hâlde, bu def'a takrîr-i aynü't-tâc ile takrîr-i ayn-i ibtihâc eden bâzı neşriyât-ı müjde-resânde hamden summe hamden, inâyât-ı celîle-i Hazret-i Bâri ve teveccühât-ı cemîle-i Cenâb-ı mülkdârî ile mehd-i ulyâ-yi saltanat ve vâlide-i müşfika-i hilâfet ve ümmet Efendimiz Hazretleri'nin kethudâlıkları makām-ı

[1] "Müjde, ikbâl, va'deylediği şeyi yerine getirdi; şeref yıldızı, yücelik ufkuna çıktı."

feyz-irtisâmına makrûn-ı ittisâl ve bu câh-ı celîl-i bî-adîl ile Şûrâ-yı devlet âzalığına şeref-bahş-i iclâl ve kemal buyurdukları nüvîd-i meserret-bedîd'i ile enâre-i dü çeşm-i iftihâr ve husûle gelen vecd-ü hâl-i meserret ile ale'l-fevr,

Firâz-ī mesned-ī hurşīd olā kem - pâye-i câhın
Bu rütbe sāna nisbet gerçi kim ednâdan ednâdır
Hudā hıfzeylesin dâim hatālardan, belâlardan
Vücud-i bî-nazīrin kim medār-ı dīn-ü dünyādır

Ed'iyye-i hayriyyesi tekrâr-i ale't-tekrâr îsâl-i bârgâh-ı perverdegâr kılınmış ve vecâib-i zimmet-i ubûdiyetten olan tebrik ve tehniyyet husûsunda tasvîr-i vicdan ve tenvîr-i beyandan acz-i kemterânem zâten umûr-ı ma'lûmeden olmağla berâber, rizâ-yı İlâhî ve irâdât-ı merâhim-i irtizâ-yi Hazret-i pâdişâhî'ye bu derece ufak ve dîn-ü devlet-ü mülk-ü millet hakkında bir fevz-i âlî ve feyz-i mutlak olan bu türlü zuhûrât-ı bâhirü'l-kerâmâtın tavsîf-i isâbet ve ta'rif-i hasen-i âkıbetinde her kāl-ü kalemin aczi zâten umûr-ı müsellemeden bulunmuş olduğundan, hemen ihtâr-ı tâm-ı rukıyyetle iktifâ ve min gayr-i istîhâl nâil olageldiğim teveccühât-ı çâker-perverâne ve taltifât-ı avâtıf-küsterâne-i veliyyü'n-ni'amîlerini bu vesîle ile dahî istibkāya ictirâ olunduğu muhât-ı ilm-i âlem-ârâ-yi müşîrâneleri buyurulduktа ve her hâlde emr-ü ferman..

KEMAL

177.

هَبَطَتْ اِلَيْكَ مِنَ الْمَحَلِّ الْاَرْفَعِ
وَرْقَاءُ ذَاتُ تَعَزُّزٍ وَتَمَنُّعِ [2]

Bir varkau rûhânî-serîret ki libâs-ı mürakka' ve per-ü bâl-i mülemma'ından nice hâbâyâ-yı hikmet ve kazâyâ-yı hakikat, zînet-tırâz-ı enzâr-ı ibrettir. Bir vakt-i mes'ûd-ı gayr-i mev'udda hümâ-yı hümâyûn, sâye-i devlet gibi resîde-i ferk-ı mefharet oldu. Te'âla'llāh gûya ki şehbâl-i tâvûs-i elvânı cârûb-i kulûb idi. Şeref-i zuhûru ile berâber hayâl-hâne-i hâtırda zerrece gubâr-ı havâtir bırakmadı.

[2] "Çok yüksek bir mahalden sana, izzet sâhibi ve nazlı bir kumru (güğercin) geldi."

Ne nâmedir bu ki hüsn-î beyân-ı ünvânı
Eder şükûfte dil-ü tab'-ı müstemendânı

Sübhâne'l-Kādir, nâme değil sanki bir mahbûb-i meslûbü'l-'uyûb idi. Cemâl-i kemal-iştimâline bir nazarda âteş-kede-i dil, gülşen-serây-ı berd-ü selâm ve belki Cennetü'l-'Aden-i feyz-ittisâma muâdil oldu.

Aceb mi hâmesinē peyk-i huceste desem
Ki gezdiğī yeri etmiş riyâz-i Ridvânî

Hâtır-ı meflûk 'an-aslin «مَنْ عَلَّمَنِي حَرْفاً فَقَدْ صَيَّرَنِي عَبْداً»[3] hükmü ile zekâ ve ma'rifette cihânın İmâm-ı A'zam'ı ve takvâ ve fazīlette zamânın İmam-ı Mâlik'i olan zât-ı melekî's-sıfât-ı fâzılânelerine memlûk idi. Böyle bir zaman-ı gurbet ve kürbette, dûş-ı taltif ve tesliyette, tenezzülen ve âtıfeten ihtiyâr buyurulan zahmet ve meşakkatte esâret-i hâtır-ı müessir-i ubeydânemi tekrīr ile meşhûd-ı âfak Bahâ'î-i bihi'l-ahlâkın Kıbris muhāk-ı ışrâkında bi'l-istihkāk ıtlâkı münâsebeti ile Sultân-ı azīmü'l-eşfâk'a takdim eylediği,

Hoş kerâmet gösterip cem'iyyet-i ezdâd ile
Ben esīrin bir dahī ettī esīr âzâd ile

latīfe-i latifesini tezkir etti. Ne garip hâlettir ki zevk-âşinâyân-ı vicdâna göre esīr-i iltifat olmak, âzade-i âfat olmaktan büyük bir ni'mettir :

هر بنده که آزاد شود شاد شود
من شاد برآنم که ترا بنده شدم[4]

Lisân-ı kāl-ü kalem kısadır; bu türlü ni'am-ı gayr-i müterakkibenin hakk-ı teşekkürünü edâya bir sûretle kādir olmaz. Şükrünü hakkı ile ifâ kābil olan bir ihsân-ı uluvv-i himmet, ashâb-ı feyz intisâbına nakīsedir. Zât-ı celīlü's-sıfât-ı fazīlet-penâhîleri gibi e'âzımdan sâdir olmaz. Hâl-i garīb-i garībâneme gelince, gurûr-ı mefharet değil, mücerred tahdīs-i ni'met kabīlinden olarak 'arza cesâret ederim ki, bir kerre feyz-i ta'līm-i üstâdâne ve hâme-i nazar ve tavsıye-i mürşidâne-

[3] "Bana bir harf öğreten, beni kendine kul eder." (Bu söz, Hazret-i Alî'ye atfedilir).

[4] "Âzâdedilen her kul şâd olur; ben, sana köle olduğumdan şâdım, mes'ûdum."

leri ile tefrīk-i sevâd ve tahkīk-ı mevâdda bir kudret-i cüz'iyye ve cüz'iyye-i külliyye'ye muktedir ve mânâ-yi âlemin siyâk-u sibâkına ve ebnâ-yı âdemin vifâk-u nifâkına baser-i alīl ve nazar-ı kelīl ile haddimce nâzır olduğum gündenberi :

هُوَ ٱلْمَوْتُ فَاخْتَرْ مَا عَلَا لَكَ ذِكْرُهُ
وَلَمْ يَمُتِ ٱلْإِنْسَانُ مَا بَقِيَ ٱلذِّكْرُ[5]

kavli ereb-ü edeb ve mezheb-ü meşreb-i hakīrâneme muvâfik geldiği için,

تَهُونُ عَلَيْنَا فِي ٱلْمَعَالِي نُفُوسُنَا
وَمَنْ يَخْطُبِ ٱلْحَسْنَاءَ لَمْ يُغْلِهِ ٱلْمَهْرُ[6]

bâzârında kisb-ü kârı ile sermâye-dâr-ı iftihâr olmak karârı ile,

Hüseynî-meşreb ol bir cān için hafv-ü recādan geç
Fezā-yi Kerbelâ-yi aşka gir merdâne merdâne

demiş bulunduğum tarīk-ı hâtır-ı refīka o azm ile azmeylemiş idim.

Taklīdimiz bu yolda Cenāb-ı İmām'edir
Biz Kerbelâ-yi gamda şehīdân-ı gurbetiz

Âna binâen serrâda, żarrâda, inşâda, ihfâda her kazâda, her belâda, her herâda, her temennâda müberrâ-yi mihnetiz. Acizde kemâl, kemâlde aczi ile ma'rûf olan abd-i kemterleri ise, ḫâsirim, ḫâsirim, hâirim, ancak şimdiki bulunduğum hâlden dolayı ne mütehayyirim, ne mütekeddirim, ne müteessirim ve hattâ ne de mütefekkirim.

Bir sâyedir ancak bu cihān olmada zâil

Hakkā ki böyle inkılâb-âbâd-ı fenânın, ne ikbâli için sûr yakışır ve ne de idbârı için mâtem..

Dünyā ana değmez ki cefāsın çeke âdem

Bu cihettendir ki dâimâ,

[5] "İşte, ölüm.. Binâenaleyh, hatırlanılması, senin için yüksek olan şeyi seç; çünkü hatırlanan insan ölmez."

[6] "Yüksek şeyleri elde etmek yolunda canlarımızı hiçe sayarız; güzel kadına tâlib olan için, istenilen mehr çok görülmez."

وَلَوْ بَانَ عَضُدِي مَا تَأَسَّفَ مَنْكِبِي
وَلَوْ مَاتَ زَنْدِي مَا بَكَتْهُ الْأَنَامِلُ [7]

tevekkülü ile, bu dâr-ı mihnetin her hâlinden meserette ve belki her türlü acz-ü kusûrumu mu'terif olduğum hâlde, zamanımızın bu türlü âlâmına uğradıkça neûzibi'llāh,

وَإِذَا اتَّتْكَ مَذَمَّتِي مِنْ نَاقِصٍ
فَهِيَ الشَّهَادَةُ لِي بِأَنِّي كَامِلُ [8]

girîve-i gurûruna düşmekten çekinmekteyim; ma'mâfih ahvâl-i âlem için dahî müteessif değilim desem yalan olur; *her küşesinde bir nice mihnet nihān olur; bilmem bu dehr-i dûn ne acāip cihān olur.*

Bâis-î şekvâ banā hüzn-î umûmîdir Kemāl
Kendi derdim gönlümün billāh gelmez yâdına

Asıl i'tikād-ı çâkerânemce bu âlemde bir cây-i teessüf var ise, o da hayat dediğimiz hulyâ-yi bî-karârdır. Ne çâre ki her şeyde olduğu gibi, âna dahî teallükda meslūbü'l-ihtiyârdır,

Biz bu mihnet-geh-i hestîye küçükten geldik
Yoksa kim eyler idî terk-i gühen cây-i 'adem

Ah, ey âlem-i elem! İnsan için bir zamân-ı fırsatın var ise, zamân-ı sabâvettir; o da, hayatın, lezzâtın, kemâlin hasmı kâffe-i hâlâtın gibi muvakkattir. Ne olurdu altı yaşında kala idim; her sabah güle oynaya üstâd-ı sâhib-reşâdıma gidip dersimi ala idim. Heyhât,

Kande ahvâl-i cihân, kande sebāt

Her ne hâl ise,

إِذَا لَمْ تُسَالِمْكَ الزَّمَانُ فَحَارِبْ
وَبَاعِدْ إِذَا لَمْ تَنْتَفِعْ بِالْأَقَارِبِ [9]

[7] "Kolum kopsa, omuzum esef etmez ve bileğim ölse, parmaklarım ona ağlamaz."

[8] "Sana, benim hakkımda nâkıs bir insandan bir zem gelirse, bu, benim kâmil bir insan olduğuma şahâdet eder."

[9] "Zaman seninle sulh hâlinde olmazsa, sen onunla harb et; yakınlarından fayda görmediğin zaman, onlardan uzak dur.."

beyti, bir güzel iddi'âdır. Husûsiyle çâkerlerinin şimdi hâlimce hulâsa-i müdde'âdır. Felek birkaç gün cevretmek ile ne olmak ihtimâli var; dünyanın bin türlü inkılâbı, bin türlü hâli var.

وَبَيْنَ اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالصُّبْحِ مَعْرَكٌ
بَكَّرَ عَلَيْنَا جَيْشُهُ بِالْعَجَائِبِ [10]

«فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا [11]» âyeti *Kur'ân*'da ve «ايت الله و القدر» (?) hikmeti vicdânda bâkî iken, el-hükmü'llāh,

Felek her türlü esbāb-ı cefāsın toplasın gelsin

Nazar-ı iksîr-eser-i üstâdânelerini cevapsız bırakmak küstahlığa mecbûriyet vermesi, gönlüme fevka'el-gāye mûcib-i te'sir oldu,

الْعُذْرُ عِنْدَ كِرَامِ النَّاسِ مَقْبُولُ [12]

Allâme-i emced Hazret-i Şeyh Ahmed'e teblîg-i selâm ve selâmet, menût-ı peyâm-ı fâzılâneleridir ve arz-ı hulûs ve senâyâ-yı mahsûsu vecâib-i mahabbet ve bünuvvetten addeylemişler.

[10] "Gece ile gündüzün biribiri ardından gelmesi bir harbtir; gece ordusu, görülmedik garipliklerle bize hucûma geçti."

[11] *Sûre – 94*: *İnşirâh*; âyet - 5: "Hiç şüphe yok ki her güçlükle berâber kolaylık vardır."

[12] "Kerîm insanlar indinde özür makbûldür."

CLXXVIII.

Kemal'in Magosa'da bulunduğu sırada Zeynü'l-Âbidin Reşid, Mustafa Âsım Bey'den *Hürriyet* kolleksiyonlarını almış, o esnâda evlerinde misâfir olarak bulunan ve birtakım ahlâksızlıkları ile meşhur Diyâribekir'li Na'îm, bu mecmualardan bir yaprak koparmıştır. Aşağıdaki parça, Zeynü'l-Âbidin Reşid'in bu münâsebetle Kemal'e yazdığı mektuba aldığı cevabın bir kısmıdır.

Bu parça, eğer Diyâribekir'li Na'îm mühim bir şahsiyet olsa idi, onun ahlâkî bir za'fını daha ortaya koyma bakımından mühim olabilirdi. Zeynü'l-Âbidin Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 91; bu parça ve neşri sırasında verilen bilgi, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'in eserinde de, nereden alındığı kadedilmeyerek tekrarlanmıştır (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. VI., s. 1036).

178. ZEYNÜ'L-ÂBİDİN REŞİD'e

Na'îm'in *Hürriyet* mecmuasından yaprak çıkardığına ne teaccüp ediyorsun. Na'îm bir mahlûktur ki, elinden gelse, nüsha-i kübrâ-yi insaniyyetten nâm-ı hürriyeti çalar. Ancak sevâbık-i ahvâli ile berâber .....

.....

CLXXIX.

N. Kemal, ancak bir parçasını elde edebildiğimiz bu mektubunda, gazeteci Refik Bey hakkındaki tehassüslerine yer vermiştir.

Refik Bey, muharrirliği kendisine meslek edinen bir gençtir; memleketimizde resimli ilk mecmua olan *Mir'ât*'ı te'sis ettiği gibi [1], *Latâ'if-i İnşâ* adlı ve iki cildden ibâret bir eseri de vardır [2]. Ebüzziya Tevfik'in Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne dâhil olan şahısların altıncısı olarak gösterdiği Refik Bey, güzel şiirler de yazmıştır. Yirmiyirmibir yaşında iken neşre başladığı *Mir'ât*'ı, *Mecmua-i Fünûn* ile açtığı bir mübâhaseden dolayı Âlî Paşa kalemiyle *Mecmua-i Fünûn* için yazılmış tarziyyeyi basmadığından, ta'til etmiştir. Birçok meziyyetlerine dürüstlüğünü, eğilmez başlılığını da ilâve edebileceğimiz Refik Bey, 1865 (1283)'de İstanbul'u saran büyük kolerada ve henüz yirmiüç yaşında iken ölmüştür [3].

Kemal, bu ölüm yüzünden duyduğu acıları, bu münâsebetle Refik Bey'in hâltercemesini *Tasvîr-i Efkâr*'da neşrettiği bir makâlesinde anlatmıştır: "Mûmâileyh, mekâtib-i rüşdîyeye bile gitmemiş olduğu hâlde, hânesinde, rüşdîye şâkirdânından ziyâde şey tahsil ederek, onbeş-onaltı yaşında iken ol vakit henüz açılmış olan Mülkîye'ye dühûl ile, imtihanda birinci sınıfta şahâdet-nâme almış ve meşhûd olan hadâsetine nazaren mevcut olan fetâneti, ibtidâ-yi şöhretine sebep olmuştu. Muaaharen me'mur olduğu Mezâhip Odası'nda hâiz-i imtiyâz olduğu gibi, bir müddetler *Tercemân-ı Ahvâl* muharrirliğinde bulunmuş ve o sırada birkaç nüsha basıldıktan sonra, bâzı esbâba mebnî çıkamamış olan *Mir'ât*'ı ihdâs etmiş idi. Onbeş-yirmi

[1] Bu mecmuanın ilk sayısı 1 Ramazan, 1279 (20 Şubat, 1863)'de çıkmış olup, ancak üç nüsha neşredilmiştir. Neşri, *Tasvîr-i Efkâr*'da, sitâyişle i'lân edilmiştir (Nu. 76, 7 *Mart*, 1279).

[2] Cild 1., *Tercemân-ı Ahvâl* Matbaası, 1281; c. II., *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası, 1282. Reşad Bey, *Kâri'îne* başlıklı yazısında, Refik Bey'den, "Şinâsî'nin mekteb-i irfânı sebak-hvânlarından" diye bahseder; eserine Refik Bey'in *Laltâ'if-i İnşâ*'sından parçalar seçmiş, bu eserin neşrinden sonra birçok yenilikler olduğundan bu tarzda yazılmış başka metinler de ilâve etmiştir (*Yeni Latâ'if-i İnşâ—yâhut—Muharrerât-i Nâdire*, İst., 1307).

[3] Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. I., s. 212-14.

parçadan ibâret olmak üzre müntehap eş'ârı ve *Latâ'if-i İnşâ* nâmıyle meşâhir-i üdebâmızın muhârrerâtından müntehap ve matbu' bir eseri vardır. Bî-çâre daha yirmiüç yaşında idi. Küçük birâderi tıbbıye birinci sınıf şâkirdânından Riza Bey dahî, Sultan Mahmud koluna me'mur bulunduğu hâlde, kendisinden onyedi gün mukaddem vefat etmiştir; o dahî, Kemal-i isti'dat ile ma'ruf idi. Koleranın zamân-ı buhrânı esnâsında fedâ-yi nefs edercesine izhâr-ı gayret ile ibkā-yi nâm etmiştir.

Bekā mümkin değildir gerçi kim devrân-ı fânîde
Fenâ ammā belâ-yî mahz olur vakt-î civânîde."

cümleleri ile [4], Refik Bey'in ölümünden duyduğu acıyı anlatan Kemal, bu teessüründe yalnız değildir; *Ta'lîm'-i Edebiyat*'ında [5], Recâîzâde Ekrem, aşağıdaki mektubta kayitli Refik Bey'e âit kıt'ayı, rikkate misâl olarak seçmiştir. Ocak ayında bir kır gezintisini tasvir ettiği mensur şiirinde de, Refik Bey hakkındaki tehassüslerine yer verir. Bu yazısı ile aynı tarihi taşıyan 22 Şubat, 1299 (5 Mart, 1884) tarihli bir mersiyeyi de Refik Bey için yazmıştır [6]. Abdülhak Hâmid, Recâîzâde Ekrem'e yolladığı 28 Mayıs, 1884 tarihli mektubunda bu mersiyenin güzelliğinden bahsederken, Refik Bey için edîb-i yegâne ta'birini kullanır [7]. Ekrem Bey, Hâmid'e verdiği cevabında "*Zemzeme*'de en çok sevdiğim o manzûmeciktir" demekte ve Hâmid bu mersiyeyi hakikaten güzel bulmakta samimî olduğunu, 7 Kasım, 1884 tarihli bir başka mektubunda da tekrarlamaktadır [8].

Ölümünden ondokuz yıl geçtikten sonra, Recâîzâde Ekrem'e bu iztirâbı hâlâ yaşatan bir mersiye ilhâm eden ve Abdülhak Hâmid'in edîb-i yegâne diye andığı Refik Bey, Magosa'ya yolladıkları bir resminden dolayı Kemal'in de teessürünü mûcip olmuştur. İşte bu münâsebetle Kemal, aşağıdaki mektubunda, bu resme bakarak Refik Bey'in bir portresini çiziyor; onun giyiniş tarzını ve karakterini anlatıyor. Naklettiği kıt'a Refik Bey'indir. Mektubun ifâdesinden,

Getir piyāleni ey sâki-î şarāb-i ecel
Değer mi ömr, cihânın bu rütbe mihnetine

beytinin, yine Refik Bey'e âit olduğunu sanıyoruz; eğer bu tahminimizde yanılmıyorsak, Kemal'in bu mektubu sâyesinde Refik Bey'in, kitap hâlinde basılmamış olan şiirlerinden, her hâlde bir gazeline âit bir beytini elde etmiş bulunuyoruz demektir.

Refik Bey'in resmi, Kemal'e zamanın nasıl akıp gittiğini ve kaybolup geçen günlerini düşündürmüş olmalı ki, bu vesile ile Recâîzâde Ekrem'in gençlik şiirlerini ihtivâ eden *Yâdigâr-i Şebâb* adlı eserini hatırlıyor ve ağladığını yazıyor.

[4] 30 Rebi' II., 1283, Nu. 332. Bu hususta Ahmad Râsim'in *İlk Büyük Muharrirlerimizden Şinâsî* adlı eserinde (İst., Yeni Matbaa, 1927, s. 10 v. d.) de izahat vardır. Tafsilât için bk., bu eserimizdeki 10 numaralı mektup.

[5] İst., Mihran Matbaası, 1299, s. 40.

[6] *Zemzeme* II., İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1300, s. 42-47.

[7] Hâmid, *Mektuplar*, c. I., s. 114.

[8] *Aynı esr.*, s. 174, 207.

Kemal'in bu mektubu, Tanzimat Devri şâir ve gazetecilerinden ve hakkında pek az bilgiye sâhip olduğumuz Refik'ı tasvir [9], hâlâ kaybolmayan acısını duyurmak bakımından kayde değer.

Bu mektup önce Magosa'dan Recâîzâde Ekrem'e gönderildiği kaydi ile Süleyman Nazif'in makālesinde (Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. I., s. 219-221), daha sonra İbnü'l-Emin Mahmud Kemal'in *Son Asır Türk Şâirleri* adlı eserinde (C. VIII., s. 1407-1408), nereden alındığı kaydedilmeyerek aynen basılmıştır.

179. RECÂÎZÂDE MAHMUD EKREM'e

.... İstanbul'dan posta ile Refik merhumun resmini göndermişler; sağlıkla gelmeye idi. Ben, ânın hayâli gönlüme dâğ-ı hasret, fikrime nûr-ı mahabbet ile nakşolunmuş zannederdim. Meğer gönülde, fikirde başka yolda yapılmış birer mezar hükmünde imiş!.. Fikrimi teharrî ettim; gönlüme mürâcaat eyledim. Meğer ben zihnimde, kalbimde Refik zannı ile korkunç, çirkin bir iskelet saklar imişim!.. Var ol güneş!.. Meğer sen idâme-i hakikatte pertev-i zekâya da gālip imişsin!.

Refik'in bir resmini al da bak.. Sûretinden nasıl fetânet, nasıl hamiyyet, nasıl uluvv-i cenâb, nasıl mekânet ile mümteziç rikkat leme'ân ediyor.. Gûya ki kaşları, gözleri lâubâliyâne tavr ile,

Getir piyāleni ey sâki-ī şarâb-i ecel
Değer mi ömr, cihānın bu rütbe mihnetine

beytini inşâd ediyor; gûya ki dudakları, hakīmâne ve âşıkāne bir tebessüm ile,

[9] İbnü'l-Emīn Mahmud Kemal, Sahhâflar'dan aldığı bir mecmuadan nakleı Refik Bey'in üç gazeli ile bir tarihini de, hâltercemesinden bahsi münâsebetiyle neşretmiştir (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., s. 1404-1412). *Rûznâme-i Cerīde-i Havâdis*'te, bu şâirimizin, "Bâb-ı âlî'de Mezâhib Odası hulafâsı müste'idânından Refik Bey'in" kaydiyle, Sultan 'Abdü'l-'Azīz'in culûsu münâsebetiyle düşürdüğü bir tarihi vardır (Nu. 184, 17 Muharrem, 1278-25 Temmuz, 1861). Bu tarih, gazetenin ayni nüshasındaki Recâ'î Efendi'nin tarihi ile tevârüd ettiğinden, Refik Bey'in iki tarih beyti daha neşredilmiştir (*Ayn. gazete*, 23 Muharrem, 1278-31 Temmuz, 1861):

'Alemē alâyiş-efzâdır bu tārīhim Refīk,
Oldu Şeh 'Abdü'l-'Azīz izzetle Sultān-ī cihān

*

Dehre tebşīr eyledim tārīh-i tâmımlā Refīk,
Oldu el-hak sâl-i nev ikbâl-i halkın mebde'ī

Acabā bülbülē ne hâl olmuş
Derd-i firkatle bī-mecâl olmuş,
Âh cism-ī za'īfi nâl olmuş
Yoksa hâlâ bahār gelmedi mi,
Müjde-ī vasl-ı yâr gelmedi mi?..

şarkısını okuyor.

Âh!.. Şimdi dünyada hiç unutamayacağım bir vak'a hatırıma geldi : Hatırında mıdır?.. Büyük kolerada Refik ile yalıya gelmiş idin. O, mâzî gibi mestur ve mekīn bir kıyâfette, sen ümīd-i istikbâl gibi açık-saçık bir hâlde idin. O, dâimâ mezar gibi dehşetli bir sükûnet içinde idi; sen dâimâ hayat gibi emniyetsiz bir şatâret hâlinde idin. O, âdet gibi elbise-i resmiyye ve muâmelât-ı ma'rûfe altında idi; sen hürriyet gibi mizâcına göre giyinmiş bir şekilde idin. O, yabanlık esvabı ile idi; sen gecelik entârisi ile idin.

Çok mu sayıklıyorum?.. Gönlümden neler geçtiğini bilsen, ma'zur tutardın. O benim iskelet zannettiğim hayat, gönlümde âdetâ vücut bulmağa ve belki âdetâ bir Refik olmağa başlamış idi. O sırada seni düşündüm; *Yadigâr-ı Şebâb*'ın hatırıma geldi. Benim kalbim de zaif imiş; bir hayli ağladım.

Refik'ın, rahat-döşeği dedikleri bister-i memâtta çektiği ıztırap, hâlâ gözümün önünden gitmiyor. Hâlini düşündükçe, küsûf-ı ebedî'ye tutulmuş bir kamer sanıyorum.. Biraz daha ağlayacağım [10]..

[10] Kemal'in Leskofçalı Gālib Bey'e gönderdiği bir mektubunda da, Refik Bey hakkında, ölümü münâsebetiyle bilgiye rastlarız (Bk., mektup, nu. 3).

CLXXX. — CLXXXI.

Kemal aşağıdaki mizâhî mektubunda (Nu. 181), halkın kendisine Edīb nâmını verdiğini, Hükûmet'in ise te'dib maksadı ile Magosa'ya nefyettiğini, milleti nâmına uğradığı azablarda bir zevk bulduğunu, bunu 'uzûbetten addettiğini kaydederek edīb, azab ve 'uzûbet mefhumları arasında kelime oyunları yapmıştır. Magosa halkının kendisi hakkındaki dedi-kodılarının, vatan yolunda çektiği azabtan aldığı zevki birbaşka azâba tahvil ettiğini, evleneceğine, zanparalığına dâir rivâyetler yüzünden, Kıbris'in de azab vermeğe sebep olduğunu anlatıyor.

Kemal'in muhâtabı mechûl ve tarihsiz olan bu mektubu, birçok Arabça beyitleri ihtivâ ettiğine göre, herhâlde bu dili iyi bilen birine yazılmıştır; kendi el yazısı ile olan metni, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 695). Mektubun bâzı kısımları yeni harflere çevrilerek ve klişesi M. Cemal Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal.*, c. II., Kısım - I., s. 588, 595).

Mektubun, müsveddesindeki "Namık âdeta bir fâsıktır; fakat Hakk'a vâsıktır, kavlinde sâdıktır, fi'li kavline mutâbıktır, muvâffık ise Cenâb-ı Hâlık'tır. Müsebbib-i câbir ve leylü'l-edeb-i Sâbir bu akşam meclis-i hazretleri ile teşerrüfe cesâret edemedim" cümleleri ise son satırları teşkil etmektedir. Bu ifâdeden, mektubun Magosa'da bulunan ve Kemal tarafından ziyâret edilen birine yazıldığı da anlaşılıyor.

Aşağıdaki mektup, Kemal hakkında Magosa halkı arasında dolaşan rivâyetler aydınlatmakla berâber, şâirimizin neşredilen şiirleri arasında bulunamayan ve Magosa hayatından mülhem üç beytini — veya noksan bir gazelini — ihtivâ ettiğinden mühimdir.

Muhteviyatı i'tibâriyle buna çok benzeyen 180 numaralı mektubun Kemal'in el yazısı ile olan müsveddesi Hasan Nef'î Lala Mustafaoğlu'ndadır. Müsveddenin klişesi ve bâzı kısımları yeni harflere çevrilerek M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 589, 598) Karmakarışık olan bu müsveddenin, ancak muntazam sûrette yazılan baş kısmını neşretmekle iktifâ ediyoruz. Kanaatımızca, bu mektup, 181 numaralı mektubun müsveddesidir.

180.

Efendimiz Hazretleri,

Gālibâ şâir, «اَلشَّمْسُ نَمَّامَةٌ وَاللَّيْلُ قَوَّادُ»[1] hayâline Magosa halkının muhâverât ve musâmerâttaki kīl-ü kālinden intikāl etmiş olmak gerek.. Gûya ki fesâd-ı fuâd-ı Fuâd tecessüm etmiş ve alnına bir de damgā-yi la'net veya nokta-i siyâh-i iştibâh vaz'olunmuş da nâmına Magosa denilmiş.

Subhāna'l-Kādiri! Bu nekadar musâfeha (مسافهه) kārane harekettir ki iki adam arasında bir muṣâfeha (مصافحه) görseler, illet-i gāiyesi musâfeha (مسافحه) dır i'tikādında bulunuyorlar[2]. Tashīf-ü tahrifte bu kadar mehâret, eski Yahūd ehbârına değil, Ermeni ahbarlarına bile kolaylıkla nasīb olur şeylerden değildir.

«لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ»[3], ne Cuhûd-mezheb, ne Sâmirî-zehâb, ne perestişkâr-ı zeheb sekene! «اَسْتَعِيذُ بِاللّٰهِ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ»[4].

[1] "Güneş gammazdır; gece pezevenktir."

[2] Bu günküki harflerimizle aynı, Arab harfleri ile üç ayrı şekilde yazılan bu kelimelerden ilki *herhangibirini zemmetme, aleyhte, isnadda bulunma*, ikincisi *mülâkāt esnâsında biribirinin elini tutma*, sonuncusu ise *zina'* mânasınadır.

[3] "Kudret ve kuvvet ancak Allāh'a mahsustur."

[4] "Allāh'a sığınırım, onlar zillet ve meskenete uğratıldılar."

Hakk-ı âcizânemde mevzû'-i mebâhis ve lisân-ı umûmda a'zam-ı havâdis olan hadīs ki, an'anesi teharrî olunsa «نُقِلَ عَنْ نَبِيِّهِ»[5] haddinde inkıt'â eder. İstimâ'a şâyân değil; çünki kulunuz teehhül edecekmişim. . . . . .

181.

Kulunuza halk Edīb nâmını verdi. Hükûmet-i seniyye kemâl-i merhametinden te'dībe kalkıştı, ne çâre..

Hadd-i zâtında kim olmazsa edīb
Felek'in sillesi eyler te'dīb

Bulunduğum meslek, igtirâbı mûcib oldu. Hükûmet-i seniyye nihâyet adâletinden tagrībi tensībeyledi, ne çâre..

İgtirāb ile garīb olmayanı
Devletin himmeti eyler tagrīb

Bendeniz, milletime müteallik her ne azâba uğrasam, fiilini 'uzûbetten addeylerim. Şimdi Magosalılar tabī'at-i kemterâneme 'uzûbeti azap hükmünde göstermek istediler, ne çâre..

Birse indinde 'uzûbetle azāb
Kıbris eyler seni birgün ta'zīb

«وَهُوَ اُمَّةٌ وَاحِدَةٌ كَقُسِّ بْنِ سَاعِدَةَ»[6] *Hadīs*'inin fi'l-inşâ sözüyle tefsīri câiz ise, âna mâ-sadak merhum Şinâsî'dir. «ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ»[7]. Türkçe'de mûcid-i edeb olmak fazileti, o zâtın mahsûsâtından olduğunu i'tirâf etmek, vazife-i hak-şinâsî'dir.

[5] "Nikola'dan nakledildı."

[6] "O, Kekuss İbn Sâ'ide gibi ayrı bir ümmettir." Kekuss b. Sâ'ide, Hz. Muhammed'den önce yaşayan velî ve hakīm. Kemal, onun hakkındaki «يَرْحَمُ اللّٰهُ قُسًّا اِنِّي لَاَرْجُو يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اَنْ يُبْعَثَ اُمَّةً وَاحِدَةً» *Hadīs*'ine (Allāh Kuss'a rahmet eylesin; ben kuvvetle umuyorum ki o, kıyâmet gününde mustakil bir ümmet olarak ba'solunacaktır) telmihte bulunuyor.

[7] "Bu, Allāh'ın fazlıdır; onu dilediğine verir." (*Hadīd* Sûresi, LXVII., âyet-21).

Bendeniz teehhül edecek imişim; eğer ehl bulursam, «عَلَى الرَّأْسِ وَالْعَيْنِ وَإِلَّا فَمَا بَيْنَنَا بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ»[8].

Bendeniz zennâ' imişim. Gālibâ bu rivâyette bulunanlar ezvâc-i muhadderâtından mes'eleyi tahkik etmek gerek. Her ne hâl ise, bendeniz muḥṣınım. Yalan yere yemīn etmeyeceğimi Efendimiz dahī tahkik ve belki kable't-tahkik tasdik buyurursunuz. Magosa'ya geldim geleli zina' fi'l-i şenī'inden berîyim; her türlü yemīne de hâzırım. O türlü hâzırım ki devlet elinde mazlûmum, şerī'at pençesinde mercûm olurum, yine ağzımı açmam.

Bendeniz Lûtî imişim. Gālibâ bu rivâyette bulunanlar da söyledikleri sözü oğullarından işitmişlerdir. Bir *Hadīs*'ten bahsolunurken[9] «نُقِلَ عَنْ نَبِيِّهِ وَلَهُ» mes'elesini Efendimiz'e de rivâyet etmiştim zannederim. Her ne hâl ise, 'Alīma'llāh ben Magosa'ya geldim geleli öyle bir habâset ihtiyar etmedim ve hattâ tab'an halīm isem de, ihtilâm dahī olmadım.

Bendeniz âşık imişim, ne yapayım? En evvel Efendimiz'e âşıkım «تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللهِ»[10] mevzû'âttan ise beyan etsinler. Habīb-ul'lāh olunca, habīb falan olmak neden câiz olmasın.

Hüsn-i cemâle gelince kulunuz Câhiz değilim ki, hakkımda,

لَوْ يُمْسَخُ الْخِنْزِيرُ مَسْخاً ثَانِياً
مَا كَانَ إِلَّا دُونَ قُبْحِ الْجَاحِظِ[11]

denilebilsin; fakat ayn-i mülâhiz ashâbındanım. Câhiz'in şu kıt'ası da hatırımda kalmış:

مَا أَرَى وَجْهاً حَسَناً
مُنْذُ دَخَلْتُ الْيَمَنَا

[8] "Baş ve göz üstüne; aksi takdirde aramız, magrib ile maşrık arasındaki uzaklık kadar açılır."

[9] "Nikola'dan nakledildi."

[10] "Allāh'ın ahlâkı ile ahlâklanınız."

[11] "Tanrı, domuzu bir ikinci def'a ele alarak dahī yaratsa idi, ancak Câhiz kadar çirkin olabilirdi". Câḥiẓ, Abū 'Osmân 'Amr b. Baḥr (766?-869), meşhur Arap nâsiri ve Mu'tezile Kelâm'cılarından; patlak gözlü olduğundan Câhiz lakabı verilmiştir ve çirkinliğine telmīhan fıkralar vardır.

فَيَا شِفَاءُ بَلْدَةٍ
أَحْسَنُ مَنْ كَانَ أَنَا[12]

[12] "Yemen'e girdiğimdenberi, hiçbir güzel yüz görmedim; en güzel şahsı ben olan bir belde nasıl şifâ bulabilir!"

CLXXXII. — CCXII.

Aşağıdaki mektupların nereden, hangi tarihte yazıldıkları mechuldür. İfâde ve fikirlerin basitliği, Feride Hanım'a Magosa'dan gönderildiğini anlatır; çünkü Kemal'in Midilli, Rodos ve Sakız'dan kızına yolladığı mektupları, muhâtabının artık bir çocuk değil, bir genç kız olması sebebiyle fikir ve ifâdece aşağıdaki mektuplarından çok farklıdır. Diğer taraftan hemen hepsinde, Magosa'dan yazıldığını gösteren husûsiyetlere de rastlıyoruz: Havaların sıcaklığı, rutûbeti, oğlu Alî Ekrem'in henüz okuma yazma bilmeyecek kadar küçük yaşta oluşu, Feride Hanım'ın yazı, ifâde ve imlâsının bozukluğu v.b. şeyler, Kemal'in daha sonraki mektuplarında üzerinde durduğu mes'eleler değildir. Esâsen, muhteviyâtca mühim olmayan bu mektuplar ancak Kemal'in âile hayatını, mâneviyâtının nekadar kuvvetli olduğunu, kızını tesellî için nasıl telkinlerde bulunduğunu aydınlatma bakımından kayde değer.

Aşağıdaki mektupların hepsi Kemal'in kendi el yaszısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Sırasıyle bk., nu. 570, 563, 564, 554, 572, 544, 576, 569, 574, 548, 565, 561, 556, 545, 560, 557, 546, 555, 558, 562, 566, 577, 575, 571, 551, 547, 549, 553, 550, 493, 567).

182. FERİDE HANIM'a

İki Gözüm Feride'ciğim,

Bu hafta senden mektup alamadım. Sen benden dâimâ ayrı mektup istiyorsun; ya ben senden ayrı mektup almağa nekadar müştāk olacağımı düşünmez misin? Bundan sonra hiçbir posta mektubunu eksik etme!

Ben elhamdüli'llāh rahatta, âfiyetteyim; bu sene Magosa'nın serinliği tebdīl-i hava için gelinmeğe lâyık oldu; hâlâ fanilâ ile oturuyorum.

İnşa'llāh hepiniz sihhattesiniz(dir); mektup da ihmâl etme! Birkaç gecedir ru'yâmdan kayboldun; göreceğim gelmeğe başladı.

183. FERİDE HANIM'a

Feride,

Ekrem'in bana resmini göndermiyorlar. Git, beybaban ile, hanımninen ile kavga et de, mutlak göndersinler.Bu iş için senden başka güvenecek adamım kalmadı. Bakayım, kendine "Kemal'in kızı" dedirtecek kadar bir şirretlik edebilir de, çocuğumun bir resmini aldırmağa muvaffak olur musun?

İki Gözüm Feride'ciğim,

Bu haftaki mektubunu da aldım; şimdilik bir başka delilik tutturdum : Yalnız kaldıkca muttasıl mektuplarının aynını yazıyorum. Yazarken, seninle konuşmuş kadar eğleniyorum. Yedi-sekiz gündür rü'yâma girmiyorsun; sen de mi vefâsızlığa başladın? İnşâ'llāh keyifsiz, veya sıkıntıda değilsin! Hayır, el-hamdüli'llāh değilsin.. Eğer hasta, veyâhut sıkıntıda olsa idin, benim yüreğimde bu kadar emniyyet olmak mümkin mi idi?

Bu mektubumu aldığın gibi doğru gidersin, benim tarafımdan vâlidenin gözlerini öpersin. Kendisine dersin ki, "Şimdiye kadar mektup veyâhut selâm gönderemediğim, kâğıtlarımın açıldığından ve benim, harem lakırdısını kimseye duyurmamak istediğimden idi; bana hatırı kalmasın!".

KEMAL

184.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Gördün mü ettiğin tenbelliği? Bana bu hafta mektup göndermemenin mânası var mı idi? Bir daha yaparsan darılırım.. Kasnak işleyormuşsun; hiç adam kıymetli babacığına eli ile birşey yapıp da göndermez mi?

Vâlidene selâm söyle; Ekrem ile Nâşid'in benim tarafımdan gözlerini öp!..

Size biraz şehrbân narı gönderdim; ben, İstanbul'da bu kadar a'lâsını görmemiştim. Beğenir isen yaz, her posta gönderirim. Ekrem'in resmini istiyorum; göndermiyorsunuz! Günahtan korkuyor iseniz, benim boynuma olsun; eğer Nûrî'nin avdetinde de, çocuğun resmi gelmez ise, ben de ahdim olsun, bir daha, hiçbir kerre mektup yazmayayım..

KEMAL

185.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Ben elhamdüli'llāh âfiyette, rahattayım. İnşâ'llāh sen de âfiyette, rahattasındır. Ekrem çapkını, bana ufacık bir mektup yazmış; dayısına vermiş. Ben de ufacık bir mektup yazdım; sana gönderdim; kendine oku!.. Yakasından tut da, benim tarafımdan bir iyice öp!.. Ammâ iyice öp!..

Âferin, seni kahbe seni! Benim nezlem var; iki gecedir rü'yâma giriyorsun da bana şeker tütsüsü yapıyorsun! Ben, şeker tütsüsünü bilmez miyim? Hani bizim kasnak terlik? Kış geldi; ayaklarım üşüyor.. Kıbris'in kışından ne olacak.. İstanbul'un Mart havası gibi..

Sen, gālibâ ben İstanbul'dan çıkalı hayli büyümüşsün; çünki rü'yâmda seni, âdetâ kocaman bir hanımefendi görüyorum.. Tutsam da, iki gözlerinden bir a'lâ öpsem!..

KEMAL

186.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubunu aldım; işlediğin terlikler de geldi. O kadar memnûn oldum ki, gûyâ sen yanıma gelmişsin.. Hani tavus kuşu, üstünün renklerine bakar, iftihar eder, sonra ayaklarına bakar siyahlığını görür, bağırır imiş.. Ben, ânın aksine olarak üstümün pejmürdeliğine bakıyorum, canım sıkılıyor; sonra ayaklarıma bakıyorum; çocuk gibi sevincimden gülüyorum.

Vâlidene mahsus selâm ederim; Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

KEMAL

187.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubun geldi. Elhamdüli'llāh şimdi vücudce pek a'lâyım. İstanbul tarafından gelen vapurlar, karantina beklemediğinden, ben mektuplarınızı vaktiyle alıyorum; ancak vaktiyle dediğim, nasıldır, bilir misin? İki haftada bir kerre Kıbris iskelesine Arabistân tarafından Salı günü bir vapur, İstanbul tarafından da Çarşanba günü bir vapur geliyor. Bu cihetle ben mektuplarımı, sizin kâğıtlarınızı almadan iki-üç gün evvel postaya veriyorum; sonra mektuplarımı alıyorum; yazdığım şeylerden birçoğunun cevaplarını gelmiş buluyorum. Keyifsizliğimdenberi okuyup yazmakla vakit geçirmeğe hekim izin vermediğinden, kâğıt oyunları ile eğleniyorum.

Vâlidene selâm eder, Ekrem ile Nâşid'in gözlerini öperim.

KEMAL

188.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Sen, yine mektup yazmamağa başladın. Kâğıdın gelmedikce canım sıkılıyor. Mâşâ'llāh vücûdünün kuvveti yerinde imiş, bayağı benim kadar olmuşsun. İnşâ'llāh Ekrem'ciğim, Nâşid'ciğim iyidirler. Ekrem yaramazlık ediyormuş. Çapkın elime geçse de, ellerini ısırsam..

KEMAL

189.

İki Gözüm Kızım,

İki mektubunu birden aldım. İstediğin emânet hazırdır. Şimdiye kadar keyifsiz(d)im; bir-iki gündür biraz iyileştim; fakat hâlâ yazı yazmağa vaktim yok.. İnşâ'llāh emânetini gelecek postaya yetiştiririm. Vâlidene selâm, Ekrem'in, Nâşid'in gözlerinden öperim.

KEMAL

190.

İki Gözüm Kızım,

Mektubunu aldım. Âfiyyet haberine teşekkür ederim. Ben de, elhamdüli'llāhi Te'âlâ sihhatteyim.. Buradan İstanbul'a adam gitti; fakat birşey yok ki sana göndereyim. Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

KEMAL

191.

İki Gözüm Kızım,

Mektubunu aldım; başüstüne.. Her posta mektup yazarım. Senin de, yazını kendin gibi güzelleştirmene intizâr ederim. Vâlidenin, Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

KEMAL

192.

Hanım Kızım,

Sana âdeta canım sıkılmağa başladı. Elimde (Elinde) bir murdar yazı var; bana (sana) her posta ile yarım satır olsun birşey yaz! Benim senden istediğim müjde, senin sağlık haberindir. Beni kendine darıltacaksın..

Baban,

KEMAL

193.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubunu aldım. Âfiyyetine memnun oldum. Elhamdüli'llāhi Te'âlâ ben de sihhatteyim. Yazını görüyorum, ileriliyor; lâkin hâlâ istediğim dereceye gelmedi ki, âferin diyeyim. Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

KEMAL

194.

İki Gözüm Kızım,

Mufassal mektubun geldi. Minâre yanarken ben de görmemiştim; ne güzel tasvîr etmişsin! Okurken seni sağ kolumun içinde, yanan minâreyi de gözümün önünde kıyâs ettim. Yazın biraz güzelleşti; fakat imlâda yanlışın çok! Bundan sonra yazacağın şeylerin imlâsını da, beybabamız'a tashih ettir, fâide görür, imlâ öğrenirsin. İki gözüm kızım..

KEMAL

195.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubun geldi. Seni görmüş kadar sevindim. Nâşid mâşâ'llāh insanlara benzemiş.. Lâkin ben senin ile kavga edeceğim; yazıyı hâlâ düzeltmemişsin. Her posta mektubunu isterim; hem de yazısı güzel olmalı!..

KEMAL

196.

Hanım Kızım,

Bu postaki mektubunu aldım. Nihâyet derecede memnûn oldum; fakat ben İstanbul'dan çıktım çıkalı, daha yazıyı düzeltemedin. Hem Kemal'in kızı olup da, hem güzel yazı yazamamak sana yıkışır mı? Biraz çalışsan ne olur? Bâkî gözlerini öperim, Ekrem'ime, Nâşid'ime de selâmlar ederim.

KEMAL

197.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubunu aldım. Yazın güzelleşmeğe başlamış; fakat ben yine kanaat etmem! Yazını da, senin kadar güzel isterim. Yazın biraz daha güzelleştikten sonra imlâya çalışacağız.

El-hamdü li'llāh âfiyetteyim. Vâlidene selâm ederim. Ekrem'in, Nâşid'in gözlerinden öperim, hanım kızım!

KEMAL

198.

Hanım Kızım,

Niçin geçen hafta beni mektupsuz bıraktın? Merāk ettim. İnşâ'llāh âfiyyettesin. Ben hâlâ hastalıktan kurtulamadım. Tafsîlâtını, beybabamız'ın mektubundan anlarsın. Beni mektupsuz bırakma! Vâlidene selâm söyle. Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

KEMAL

199.

İki Gözüm Kızım,

9 Temmuz tarihli mektubunu da aldım; mektubuna memnun oldum; fakat yazın hâlâ istediğim kadar güzel değil! Belki benim şu yazım kadar çirkin! Çalışsan.. Ne yapayım ki çalışmıyorsun..

Vâlidene selâm, Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

KEMAL

200.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubunu aldım. Nezlenin savuştuğuna memnun oldum. Ben de, el-hamdüli'llāh vücutce rahatım. Bundan bir hafta evvel soğuk almıştım; fakat hemen o gün savuştu. Ekrem'le, Nâşid'in gözlerini öperim. Bâkî sâğ ol kızım..

KEMAL

201.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubun geldi. Haber-i âfiyyetinden memnûn oldum. El-hamdü li'llāhi Te'âlâ ben de sihhatteyim. Biraz zamandanberi burada da havalar pek güzel gidiyordu; birkaç gündür yine yağmurlar başladı. Bilmem, oralarda da soğuk avdet etti mi? Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

KEMAL

202.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Bu haftaki mektubunu da aldım. Ziyâde memnun oldum. Bakalım bu posta ile Ekrem'in resmi gelir mi?

Ben el-hamdüli'llāh âsâyişte, sihhatteyim. Bol bol yazı yazıyorum. Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim; vâlidene selâm..

KEMAL

203.

İki Gözüm Kızım,

Mektubunu memnûniyetle aldım; âfiyyetinden fevk'al-gāye mesrûr oldum. Ben de el-hamdüli'llāh sihhatteyim. Bu sene burada havalar pek fenâ gitti; keyifsizlikten ziyâde sıkıntı çekildi. Şimdi şükür olsun hava zararsız gidiyor.

KEMAL

Vâlidene, Ekrem'e, Nâşid'e selâm ederim.

204.

Hanım Kızım,

Sana ne oldu? İnsana öyle yarım satırcık mektup yazılır mı? Hamdolsun âfiyyette, rahattayım diyorsun, ammâ kim inanır? Rü'yâlarımı bilirsin a, seni birinde iyi, birinde keyifsiz gördüm. Bana postanın avdetinde zevzek zevzek, uzun uzun kâğıt göndermeli! Yoksa kıyâmeti koparırım. Musîbet telgrafın gidip gelişi beş güne muhtac olmasa, hâlini sorar, öğrenirdim; bu mektubu bile yazmazdım. Sen böyle edersen, ben de kâğıt göndermem ha, sonra pişmân olursun..

KEMAL

205.

Benim İki Gözüm Kızcağızım,

Mektubun geldi. Yazın mâşâ'llāh ileriliyor. Seni yine dün gece rü'yāmda gördüm; büyümüşsün, boyumuzu ölçüştük. Âdeta başımla berâber geldin; sen zāten başımla berâbersin ya!.. Sanki boyun da benim kadar olmuş. İnşa'llāh rü'yâ, ayn-ı vâkı'dir.

Hanım vâlidemin eteklerini, vâlidenin, Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim.

KEMAL

206.

Hanım Kız,

Ben seni ne vakit mektupsuz bıraktım? Asıl sen bana mektup yazmıyorsun da, beni meraklara düşürüyorsun. Burada havalar pek güzelleşti, rutûbet gitti. Elhamdüli'llāh bütün bütün iyileştim; eğer keyifsizlik nüksetmezse neler yazacağım, neler yazacağım.. Artık sizin şiirleri okumayanlara ne mutlu.. Bak, aklıma gelip de bir nazîre söylemedim. Bakalım, ileride gevezeliğim tutar ise, söylerim. Gözlerini öperim.. Vâlidene selâm; Ekrem'e, Nâşid'e kezâlik..

KEMAL

207.

Mâşâ'llāh Feride Hanımefendi,

Sen bana altı ay mektup yazma da, sonra ben sana bir-iki hafta kâğıt göndermemekle sitemlere kalkış!.. İşte ben sana hiç mektup göndermeyeceğim; fakat yine senden her posta mektup isteyeceğim. Ne diyeceksin bakayım?

Yalan, yalan, iki gözüm kızım! Söylediğime pişmân oldum; ben de sana her posta mektup yazarım. Senin de, Ekrem'in de, Nâşid'in de gözlerinizi öperim.

KEMAL

208.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Bu hafta hiçbir taraftan mektup alamadım; pek ziyâde merāk ettim. Demek ki, ben seni düşündüğüm kadar sen beni düşünmüyorsun! Sen gurbette olsan ben, beybabamıza kıyâmeti koparır, size mektup yetiştirirdim. Seni çıfıt seni! Kim bilir neler ile eğleniyorsun da, bana mektup yazmıyorsun. Sakın canın sıkılmasın; latîfe ediyorum. Yoksa senin, dâimâ beni düşündüğünü pek âlâ bilirim. Vâlidene selâm söyle! Ekrem'in, Nâşid'in benim tarafımdan yanaklarını öp! Hiçbiriniz beni merak etmeyin. El-hamdüli'llāh sihhatte, rahattayım. Bâkî gözlerini öperim.

KEMAL

209.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Bu hafta sen yine bana mektup yazmadın. Kavlimiz böyle mi idi? Her posta mektuplaşmayacak mı idik? Bir daha sen mektup yazmazsan, ben de yazmam. Yalan, yalan.. Hiç ben sana mektup yazmamağa dayanabilir miyim? Mektup yazmayayım da, merâkımdan uykusuz mu kalayım?

Vâlidene selâm, Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim. Buraya bir fotografçı geliyor imiş; eğer gelir ise, sana tuhaf tuhaf resimler göndereceğim, görürsün.. İnşâ'llāh yakında ben de seni görürüm.

210.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubunu aldım. Beni birkaç sûretle memnûn ettin; bilir misin? Evvelâ, âfiyyetini haber veriyorsun; Allāh dâim etsin.. Sâniyen, yazın güzelleşiyor; lâkin ben âna kā'il olamam. Yazın da kendin kadar güzel olmalı, çalışmalı! Sâlisen, imlâların da düzelmeğe başladı; fakat çok eksiği var. Kitap okumalı, dikkat etmeli; hiç yanlış yazmamanın çâresine bakmalı! Râbian, Ekrem'in Rüşdîye'ye devamını ve okumağa hᵛâhişini söylüyorsun. Âferin Ekrem'cik!.. Mektubumun burasını kendisine oku.. Gayretine memnun oldum. Sınıfta birinci, veyahut ikinci olur ise, kendine de ayrı mektup gönderirim. Bâkî gözlerini öperim.

KEMAL

211.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Sen, bana niçin mektup yazmıyorsun? Dargın mısın? Vallāhi merāk ediyorum. Hasta mısın? Allāh aşkına yaz! Bak ben sana yazıyorum. Hâlâ keyifsizim; fakat keyifsizliğim merāk edecek birşey değil! Buranın havası pek rutûbetli; sinirlerime dokunuyor, başıma hafif bir sersemlik geliyor, istediğim gibi yazı yazamıyorum. Birkaç gündenberi hava da açılmış idi. Ben de yazı ile eğlenmeğe başladım. İki gündür yine yağmurdan, doludan baş alamıyoruz; yine bizim baş sersemliği nüksetti. Her ne ise.. Burada yağmurlar Nisan'a kadar sürermiş. Zararı yok, Nisan da yaklaştı.

İnşâ'llāh sen sihhattesin. Dün gece rü'yâma girdin; seni görmüş kadar memnun oldum. Sanırım ki gelecek postaya alacağın mektuptan memnun olursun. Bâkî saçlarını, kaşlarını, gözlerini, yanaklarını, dudaklarını öperim.

212.

İki Gözüm Feride'ciğim,

Sakın geçen hafta sana mektup yazmadığıma gücenme! Pek acceleye geldi. Mektubunu almıştım; yazını sormuşsun; düzelmemiş.. Bâ-husus satırları pek eğri gidiyor. Beybabandan çizgili kâğıt al da, yazıyı âna yaz! Lâkin sözlerin fenâ değil; gönlündekini yazıyorsun.. Âna pek memnûn oluyorum. Şu kadar var ki *hâk-i pâyiniz*, gibi *siz* gibi ta'birler kullanıyorsun; imzânı da, *câriyeniz* diye koyuyorsun. Sen, benim câriyem değil, kızımsın; öyele *hâk-i pâyiniz* gibi ta'birler de, yabancı arasında kullanılır. Baba, evlât arasında yakışmaz.. İmzânı Feride koy; lakırdılarını da, benim ile konuşur gibi senli-benli yaz!..

Vâlidene selâm ederim. Ekrem'in, Nâşid'in gözlerini öperim. Mektuplarını nekadar uzun tutarsan, beni o kadar memnun edersin; senin kâğıtların ile herşeyden ziyâde eğleniyorum..

Bâkî gözlerini öperim hanım kızım..

KEMAL

CCXIII.

Kemal'in aşağıdaki mektubu, İskender Beyzâde Reşad Bey'e Magosa'dan gönderilmiştir. Vaktiyle müştereken *İbret* gazetesini çıkardığı, Avrupa'da *Hürriyet* gazetesinde berâber çalıştığı Reşad Bey'in Magosa'ya kuru kaymak göndermesinden dolayı onunla şakalaşıyor; kendisi gibi içkiye düşkün birine bunun yerine meze olacak birşey, meselâ suçuk gönderilse idi daha memnun kalacağını yazıyor; gālibâ, Mersin'de Kaymakam bulunan Reşad Bey'e, portakal yollamamasını îmâ ediyor.

Mektubu neşreden M. Cemal Kuntay, aslının Kemal'in el yazısı ile Hasan Nef'înin dosyasında mevcut olduğunu kaydetmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 599).

213. REŞAD BEY'e

A cenâbet, benim gibi serhoş herifin tatlı ile ne alış-verişi olur ki, bana hediye olarak kuru kaymak gönderiyorsun. Meselâ, onun yerine biraz suçuk gönderilse idi, kıyâmet mi kopardı? Burada portakaldan başka yiyecek birşey yok; onun da vakti geçti. Birkaç dâne bulup da gönderecektim ammâ, yine gönderemedim. Neme lâzım, zift ye! Sen bana kuru kaymak göndereceksin de, ben sana o kurumuş, kup-kuru olmuş tatlı cenâzesine bedel sulu sulu, sapsarı portakallar göndereceğim, öyle mi? Tekrar ederim zift ye!..

UMÛMÎ İNDEKS

UMÛMÎ İNDEKS

N. Kemal, bu eserimizi meydana getiren —az sayıda İstanbul mektupları dışında— Avrupa ve Magosa mektuplarında şifreli birçok adlar kullanmış, bunların kim olduğunu aydınlatacak bilgi vermemiştir. Haberleştiği kimselerle anlaşarak Baba Recûl, eşek mânasına gelen Karakaçan, Karakaçan'ın metbûʿu, Kırkyalan, Tıfl-i pīl-endâm, Kedi, Köpekler, Öteki budala v.b. şifreli garip isimlerden başka, sözünü ettiği şahsın adını yazmaksızın Paşa, Efendi, Efendi Hazeretleri, Hazret, Muhâsebeci, Mülâzim, Müfettiş, Müftü Efendi, Hâkim v.b. ifâdelere sık sık rastlarız. Böyle adlar kullanmaktan maksadı, şüphesiz, bahsettiği kimselerin hüviyyetini açığa vurmamak, mektupları ele geçerse bunların mağdur olmalarını önlemek düşüncesidir. Kitapları yanında bulunmadığı için, eser adlarını bâzan kısaltarak yazmıştır; yanlış kaydettiği de görülür. Alî, Fâik, Tevfik gibi, başka başka kimselere âit ayni isimler geçmekte, fakat mektup metinlerinden bunlarla hangisini kasdettiği bâzan açıkca anlaşılamamaktadır. İşte, bu sebeplerden dolayı, aşağıdaki *Umûmî İndeks*, başka eserlerinkine göre farklı husûsiyetler gösterir ve bu gibi adlarla kimlerin, nelerin anlatılmak istenildiğinin belirtilmesi çok uğraştırıcı oldu; bununla berâber, üç-beş isim dışında hemen hepsini halletmiş bulunduğumuzu söyleyebiliriz.

Mektup metinlerinin kolayca anlaşılabilmesi için her çâreye başvurularak hazırlanan aşağıdaki *Umûmî İndeks*'te, tarihî ve coğrafî isimler ile şahıs adları düz, ta'bir ve istilahlar, lugatler ise aralık, eserler *italik* dizilmiştir. Eserde zarûrî hâllerde tatbik edilen tıranskıripsiyon usûlüne, bu *İndeks*'te riâyet etmiş bulunuyoruz : آ ، ا ، ء ، ت ، ط ؛ ث ، س ، ص ؛ ح ، خ ، ه ؛ ذ ، ز ، ض ، ظ ؛ ق ، ك ، گ ، ك ؛ غ harflerine karşılık, sırasıyle ā, a; t, ṭ; s̱, s, ṣ; ḥ, ḫ, h; ẕ, z, ż(ḍ), ẓ; ḳ, k, g, ñ; ġ harflerini ve 'ayn (ʿ), hemze için de (') işâretlerini kullandık. Araştıranlara kolaylık te'mini düşüncesiyle, rakamlardan düz dizi-

lenler N. Kemal'in mektuplarında geçenleri, *italik* olanlar ise bu mektupların önsöz ve notlarındakileri, Rumen rakamları, kitabımızın başında mevcut *Önsöz*'dekileri göstermektedir.

Eserin tashihi sırasında gözden kaçan mahdut tertip yanlışlarını *İndeks*'de düzeltmiş bulunuyoruz.

A. A., *84*
'Abbās, Efendi, Bâbîler'den, XXII
'Abbās, Ḥilmî Paşa, *358*
'Abdî, Efendi, 262, *262*
'Abdü'l-'Azīz, Sulṭān (Bk., Baba Recūl, Beşikṭaş'ıñ ḫᵛāb-ārām-i kūdekānesi, Efendimiz Ḥażretleri, Ḥażret-i Şehryârî, Ḫunkār, Pādişāh, Ṭıfl-i pīl-endām), *87, 90, 95, 97-8, 100-4, 107-10, 112, 114, 116, 118, 133, 137, 144-45, 150, 155, 166, 177, 183, 189, 192, 196-200, 202, 206-7, 209, 211, 213, 231, 236, 255, 312, 332, 347, 382, 384-5, 397, 406, 446, 460*, XIV, XXVI - XXXI, XXXIII - VI, XLII, XLV
'Abdü'l-'Azīz'e Şükrāne (Ḳaṣīde, Ż. Paşa), *385*
'Abdü'lḥaḳ Ḥāmid (Bk., Tarḫan.)
'Abdü'lḥaḳ-Ḥāmid ve Eşerleri, 378, 386
'Abdü'l-Ḥamīd II. (Bk., Ḫunkār), *110, 155, 225, 166, 304, 358*, XIV, XXII, XLV .— 'Abdü'l-Ḥamīd Devri, 315
'Abdü'l-Ḥamīd-i Ṣānī'niñ Noṭları, 98, 155, XLV
'Abdü'l-Ḥamīd ve Yıldız Ḥāṭıraları, 358
'Abdü'l-Kerīm Nādir, Paşa, Serdār-i ekrem (Bk., Köpekler.)
'Abdü'llāh, Bey, Menemenli, *128*, 202
'Abdü'llāh, Efendi, Mışırlı, *122*
'Abdü'llāh, Şeyḫ, Ḥāfıẓ-ı kütüb, *251*, 252
'Abdü'llāh b. 'Abbās, 309
'Abdü'llāh b. 'Ubeyye (Bk., İbn Selūl.)
'Abdü'llāh Cevdet, *236, 380*
'Abdü'llāh Çavuş (Bk., Muṣṭafa Çavuş), *226-27*
'Abdü'l-Laṭīf, Paşa (Bk., Büyük Peder), *203*, 351
'Abdü'l-Mecīd, Sulṭān, *86-8, 126*, 127, *127, 206-7, 234-5*, ,XXV, XXIX
'Abdü'n-Nāfi' 'İṣmet, *372*
'Abdü'r-Raḥmān 'Ādil, *235*
'Abdü'r-Raḥmān Şeref (Bk., Şeref Bey), *228*, XXVI
Abraham, Bey, *187*
'Acebâ İstanbul'dan Niçin 'Asker ve Vergi Alınmaz, 223
'Acem, 'Acemler, *135*, 331, *401*, 427.— 'Acemâne, 'Acem te'ṣīri, 286, *420, 423-4*, 431, 433.— 'Acem başması (ṭab'ı), 135, *366*.— 'Acem edebiyātı, 277.— Acem rūḥu, *277*.— 'Acem ṭarzı, 364, *419*, 429.— 'Acem vezinleri (Evzān-i 'Acem), 433
'Acemce, *277*
Adāb-i mulūk, *368*
'Adālet, *161*, 164, *383*
Adana, *229, 441, 445*, XVIII
Addison, Joseph, 163
'Adem Ḳaṣīdesi, 44, *44*
Adıvar, Ḫālide Edīb, *104*
'Ādil Behrām, *376*
'Ādile, Sulṭān, *41, 195*
'Adliyye, *383*
'Advīye Ḫanım (Bk., Ebüżżiya Tevfīḳ'ıñ zevcesi.)

Aeneid, 422
Afyon-ḳaraḥişārı (Ḳara-ḥisār), *203*, 204
Aġa Efendimiz (Bk., Murād V.), 371
Aġa Ḥażretleri (Bk., Naẓīf Paşa), 303
Āgāh, Efendi, Çapanzāde, *87, 97, 121, 122*, 123, *129, 134, 145*, 146-7, *150*, 152, 160, *174*, 174, *177, 182, 185-6*, 186, *187-8*, 188, *194, 207*, 208, *208*, 219, XXI, XXVI, XXXI, XXXIII, XLV
Āgāh Efendi, 122
Aġob, mürettib, *154*
Âḥiret-ḳızı (Nāmık Kemâl'in), *270*, 271
Aḥkām-ı 'Adliyye a'żāları, XXXI
Aḫlāṭ-ı erba'a, *3*
Aḥmed, Efendi, Arayıcı, 128, *128, 129*, 185
Aḥmed, Efendi, Süslü, *439*
Aḥmed, Efendi, Şeyḫ (Bk., Şeyḫ Aḥmed Efendi.)
Aḥmed, Paşa, Baḥriyye Nāẓırı (Bk., Ḳayşerîli Paşa, Ḳayşerî merkebi), *347*, 348
Aḥmed Ażall, *335*, 337, XXI
Aḥmed Ḫayālî, Kerküklü, 14, *14*
Aḥmed 'İzzet (Bk., Ḥacı Aḥmed 'İzzet.)
Aḥmed Midḥat, Efendi (Bk., Arḳadaşıñ), *229*, 230, *230-1, 235-6*, 243, *250-1*, 252, *264, 303, 323, 365*, 392, *401, 414*, 415, *415*, XXI, XXXVIII, XLVI
Aḥmed Midḥat Maṭba'ası, *341*
Aḥmed Muḫtār, Paşa, Ġāzī, *218, 361*
Aḥmed Nāfiẓ (Bk., Yüzbaşı), *248, 251*, 252, *267-8, 270*, 270, *271*, 272, *342*, 342-3, *366*
Aḥmed Niyāzî, Efendi, şâir, *441*, 443
Aḥmed Rāmiz, Efendi, Kürdīzāde, *236*
Aḥmed Rāsim, *17, 88, 98, 102, 129, 166, 209, 235, 290, 316, 372, 422, 441, 459*
Aḥmed Refīḳ, *127*
Aḥmed Reşīd, Bey, Mīralay, *437*
Aḥmed Ṣā'ib, XLIV
Aḥmed Şükrü, Ṣaġır, Necīb Paşazāde, *83-4, 294*, 432, *432*
Aḥmed Vefīḳ, Paşa (Bk., *Zor Nikāḥı* ṣāḥibi), 23, *84*, 376, *419-23, 425*
Aḥmed Vefīḳ Paşa'nıñ Eşerleri, 421
Aḥmed Vefīḳ Paşa Tiyatrosu, Bursa'da, *290*
Aḥmed Yumnî, *128*
'Ā'ile, 393
Aḳa Ḫan, Mirzā, *335*
Aḳdeñiz-adaları, XXII
'Akkā, *229, 230-1*, 233, 237, 244, *252, 255*, 256, *270*, 270, *276, 278*, 278, 293, 296, *303-4, 320, 335, 360*, XXI, XXVIII-IX
'Akkā, 228-9, 232, 236
'Akkā Tārīḫi, 406, 407
Aḳānīm-i ṣelāṣe, 23
'Aḳāyid-i İslāmiyye, 20
'Ākif, Paşa, Yozġadlı, *34*, 36, *44*
'Ākif Bey (Dāniş Bey-yāḥud-Fāḥişe-i Nā-'ibe), 253-5, 256, *256, 288-90*, 290, *336, 373*
'Aḳl-i evvel, 27
Aḳsarāy, semt, İstanbul'da, 80, XLVI
Aḳsüt, 'Alî Kemālî, *97, 103, 109, 112*
Aḳyüz, Ken'ān, *289, 336*
'Alā Raġmı'z-zamāne (Bk., *Manzūme, Muḫammes*), 269
Al-Buṣirî (Bk., Ṣāḥib-i *Bür'e.*)
Al-Cevā'ib gazetesi, *161*, 162, *162*, 163
Aleḳo, Ḳaṣab, *320*
Aleksan, *301, 305*
Alembert (Bk. ,D'Alembert.)
'Alevî-neseb, 311
'Aleyhimizde Bulunan Maḥkūmlar Fıḳrası, 168-9, 215, XXXIII
Al-İbşihî, *135*
Al-İbşihî mad., *135*
'Ālî, Bey, Direktör, *228*, 300, *300, 420, 424-5*, 432, XXI
Ālî, Dīvān şâiri, *341*
'Ālî, Paşa, Ṣadr-i a'ẓam, *15, 83-4, 87, 90, 93, 96-7, 102, 109, 120, 132, 165-6, 168, 171-2, 179, 183-4, 189-91*, 198, *200-3*, 202, 204-5, *208-9*, 210, *212-3, 215-8, 223*, 318, 329, *329, 352, 382-3, 458* XXVI, XXXII-VII .—'Ālî Paşa şîvesi, ifâde ṭarzı, *419*

'Ālî Paşa'nıñ Ḳatli Ḥelāl Olduġuna Dā'ir, *172*
'Alî Bey, *Başîret*'ci, 105, *231*, *248*, 248, *366*
'Alî, Bey, Ḥacı, El-Ḥāc Edhem Paşa'nıñ oġlu (Bk., Ḥaci 'Alî Efendiler, Ḥoca 'Alî Efendiler), *101*, 114
'Alî, Ḥalîfe (Bk., Ḥaydar), 64, 399, *399*, 454
'Alî, Paşa, Şehîd, *403*
'Alî Emîrî, Efendi, *14*
'Alî Ferrūḫ, *158*
'Alî Fu'ād (Bk., Türkgeldi), Bey (1867-1935), *233*, *403*
'Alî Fu'ād, Bey, 'Ālî Paşazâde, *366*, 369, XLI
'Alî Ḥaydar, Ṣaġır Aḥmed Şükrü Bey'iñ oġlu, *294*, *401*
'Alî Ḥaydar, Midḥat Paşa'nıñ oġlu, *16*, *83*, *405*, 407
'Alî Reşād, Bey, *88*
'Alî Riżā, Paşa, şâir, 329, *329*
'Alî Rūḥî, XXVIII, XL
'Alî Su'āvî, Efendi (Bk., Küçük Ḥoca), *31-2*, 32, *70-1*, 75, *87-8*, *93*, *95-7*, *109*, *118*, 119, *120-3*, *129-30*, *136*, 137, *137-40*, *144*, 147, *148*, *150*, 151-2, *154*, *158*, 165, *167-9*, 169-70, *178-80*, *183-4*, *186*, 186, *187-8*, *190-1*, *196*, *199*, 201, *204*, *206*, *215-16*, *414*, 415, XX, XXVI-VII, XXIX, XXXII-V, XXXVII, XLIV-V
'Alî Su'āvî, İḥsān Ṣunġu, *129*
'Alî Su'āvî, M. Cemāl Ḳuntay, *137*
'Alî Su'āvî'niñ 'Av'ave-i Teşnî'iniñ Sebeb-i Ezdiyād-i Şiddeti, *183*
'Alî Su'āvî'niñ Türkçülüġü, *165*
Al-Ma'allakātü's-Seb', *162*
Almanca, *276*, *341*
Almanya, şâirleri, 434
Al-Mustaṭraf fī Ḳull Fenn Mustaẓraf, *135*
Amasya, *233*
Ameriḳa, *69*, 73.— Ameriḳa ormanları, *285*
Āmid (Bk., Diyâribekir), 5
Anadolu (Bk., Rūm), 13, *382*, *403*
Anadolu lehcesi, *421*
Anasti, *129*
Anday, Ḳadrî Rāşid, XL
Angelo, Viktor Hugo, *283*
Anjelik (Bk., *Ḥabîbe*), *285*
Anḳara Radyosu, *267*
Antony, 434
Apollon Varyete Tiyatrosu, Beşikṭaş'da, *290*
'Arab, 'Arablar, 36, *65*, *135*, 312, *341*, *366*, *401*, *414*, 419, 427, *464*, XVIII.— 'Arab edebiyāti, *161*, 162, *277*, 429.— 'Arab el-yazmalarınıñ başımı, 211.— 'Arab ḥarfleri, *289*, *462*.— 'Arab şeyḫleri ('Urbān meşāyiḫi), 358.— 'Arab şi'irleri, *352*, 354.— 'Arab ṭarzı, *419*, 429
'Arabî ('Arabca, Lisān-i 'Arabî), 20, 21, 161-2, *372*, *461*
'Arabistān, 468
Arago (Dominique-François), 170, *170*
'Araż, 27
Arendonk, C. Van, *135*
'Ārif, 47
'Ārif, Efendi, Doḳtor, *264*, 265
'Ārif, Efendi, *Ḥürriyet* gazetesinde, *168*, *172*, 173, *173*, *177*, *191*
'Ārif, Efendi, Ḳaymaḳām Ḳıbris'te (Bk., Ḳaymaḳām Efendi), *311*, *351*, 351, *395*, 396, XXXVIII
'Ārif Ḥikmet, Bey, Hersekli, *9*, *10*, 23, *69*, *163*, *341*, XVIII
'Ārifî, Paşa, *190*, *366*, 369, *420*, XLI
Aristote (Aristo), 5
Arḳadaşıñ (Bk., Aḥmed Midḥat), 257
Arnavud, Arnavudlar, *226*, *258-9*, *367*
'Asākir-i Niẓāmiyye, 436-7
Aṣḥāb-i Ḥāl, 299
Aṣḥāb-i Vecd, 299
'Āşım, Bey, 25
'Āşım, Bey (Bk., Muṣṭafa 'Āşım, Paşa), Ḥaci Aḥmed Efendi'nin oğlu, *124*, 125, *126*, 127, *282*, XLV
'Āşım, Efendi, Mütercim, *34*, 35
'Āşım, Paşa, *224*
'Asîr, *355*
'Askerî mektebler, 436, *446*

Aşmalı-mescid, semt, İstanbul'da, *87*
Asya memleketleri, *423*
'Aṭā, Bey, Biñbaşı, *250-51*
'Atā, Bey, tārîḫci, *361*, 361
Aṭala, Chateaubriand, *283*
Aṭala tercemesi (Fransızca'dan Terceme Olunmuş Bir Ḥikâye-i Ġarîbe), *283-4*
Aṭala tercemesi, tiyatro eseri (*Aṭala-yāḫud-Ameriḳa Vaḥşîleri*), *283-4*, 284-8, *376*
Aṭala tercemesi, Tiyatro, *Muḳaddime*'si, *283-4*, 285, XLI
'Aṭā Tārîḫi, *Tārîḫ-i 'Aṭā*, *402*, 404
At-canbāzlıġı, At-canbāzları, 69, 74, *207*
'Avnî, Bey, Yeñişehirli, *408*
'Avnî, Efendi, Veys Paşa'nıñ kâtibi, *301-2*, 302-3, *313*, XXXVIII-IX
Avrupa, 17, 36, *70*, 75, 77, *84*, *87-8*, *90*, *92-3*, *95-8*, 99, *100*, *102-4*, 105, *107-11*, 112, *114*, *116-9*, 121, *121-2*, *124*, *128-9*, *131-2*, 133, 137, *139*, *141*, *144-5*, *149*, *151*, *153-4*, *157*, *161*, 164, *165*, 165, *166*, *168*, 169, *170*, *172*, *177-83*, *186-91*, *194*, *196*, *199*, *200-1*, 202, *203*, *206*, *208-9*, 210-11, *215*, *218-20*, *223*, *228*, *231*, 240, 246, *261*, *280*, 281, *294*, 295, *297*, 299, *301*, *312*, *326*, *330*, *355*, *358*, 363, 378, 381, *381-5*, 388, *435-440*, *444*, 449, *476*, XIV-VI, XXIII-XXXII, XXXIV-VII, XLIV-VI.—Avrupa edîbleri, 161.—Avrupa'î edebiyāt, *425*, 434.— Avrupa'î eserler, *262*.— Avrupa'î ḫayāl (teşbîh), *423*, 431.— Avrupa'î te'şîr, *9*.— Avrupa ḳadınları, *70*, 77.— Avrupa müellifleri, 435.— Avrupa taḥşîli, 437.— Avrupa terbiyesi, 437
Avrupalı, Avrupalılar, 76, *153*, *161*, 162, 164
Avusturyalı, *127*
Ayaşofya Cāmi'i, *69*, 72, *83-4*, *209*, *401*.— Ayaşofya mināresi, 363
Ayaşlı, Niẓāmeddîn, Bey, *42*
Aydın, *413*
Āyet-i Kerîme'ler kullanmaḳ, 25, XLIII
Āyet-i Seyf, 63
Āyetü'llāh, Bey, *83-4*, *90*, *282*, *408-9*, 409, 420, *432*, XXVII, XLIV, XLVI
Ayḫan, müellif, *166*
Āyîne-i Vaṭan gazetesi, *70*, 75
Aylık Ansiḳlopedi, *129*, *191*, *417*
'Ayyār Ḥamza, *420*, *424*, 432
'Azîz, Bey, Başkâtib, *442*
'Azîz, Paşa, *91*, 91, *213*, *346*, *358*, 359, *389*, *393*, *395*, 395-6, *403*, 405, *436*, *395*, 438, XXVII, XXXIX, XLV
'Azmî, Bey, Fāżıl Paşa'nıñ ketḫudāsı (Bk., Ḥażret'iñ Ketḫudāsı), *83-4*
'Azrā'īl (Bk., Melekü'l-Mevt), 400

Bāb, 335
Baba Recūl (Bk., 'Abdü'l-'Azîz), *100*, 101, *101*, *111*, 113, 132, *133*, XXIII
Bābî, Bābîler (Bk., Ezeliyye), *234*, 241, 298, 309, *335*, XXI-II.— Bâbîlik, 450-1
Bābî mad., *335*
Bāb-i 'Ālî, *86-8*, *93*, *95*, *109*, *112*, *124*, *131*, *154-5*, *181-2*, *184*, *187*, *189-90*, *199*, 202, *209*, *217*, *261*, 348, *387*, *400*, 426, XXXI, XXXV, XLII.— Bāb-i 'Ālî ketebesi şîvesi, *419*
Bāb-i 'Ālî'niñ İçyüzü, XLV
Bāb-i Ser'askerî, *70*, 76, *94*, 138, *282*
Bāb-i Ẓabṭiyye, *228-31*, *258*
Baci Sulṭān (Bk., Nesîme Ḫanım), 101, 127 v. d.
Bacon, de Verulam (François), 163
Baden-Baden, *111*, 112-3, *115*, 116, XXVIII
Ba'du ḫarābü'l-Baṣra, 399
Baġçe-ḳapısı, *282*
Baġçe meç., *382*
Baġdād, *135*, *255*, *335*, *367*
Baġdād-İstanbul demiryolu, *205*, XXXVI
Baġlar-başı, Silistire'de, *267*
Bahā'iyye, *335*

Bahār-i Dāniş, N. Kemāl, *248*, 249, *276-8*, 278, *282*, 282, *336*, 337
Bahār-i Dāniş mad., *276*
Bahār-i Dāniş Muḳaddimesi, *277*
Bahā'ü'd-Dīn, Bey, Zīver Paşazāde, *419*
Bahā'ü'llāh, Bābîler'den, *335*, 454, XXII
Baḥis, *261*
Baḥrî, Paşa, *229*, *232*, *235*, *251*
Baḥriyye Neẓāreti, 245
Baḳı, Edīb 'Ālî, *203*
Bakū, *88*
Banarlı, Nihād Sāmî, XL
Bāriḳa-i Ẓafer, *341*, 342, *387*
Barḳan, Ṣabrî, *362*
Baṣīret gazetesi, *229*, *370*
Başra, *65*
Başımıza Gelenler, *88*
Başḳapıcı-başı, *86*
Başvekâlet Arşivi, *93*, XXVII
Baṭum Merkez Ḫastaḫānesi, *282*
Bāyezīd Cāmi'i, *69*, 72
Bāyezīd Meydanı, *70*, 76
Bāyezīd Sergisi, *423*
Bedāyi'ü'l-İnşā', *291*, *309*, *390*, *446*, *452*
Bedi' (Bk., Zeynü'l-'Ābidīn Reşīd), *348*
Bedi' ve Beyān, *37*
Bekir, Efendi, Ṭopḫāne Müftüsü, *192*
Bekir, Paşa, Keṭḫudā, *408*
Bekrî Muṣṭafa ,247
Bektāşîler, *401*
Belāġat-i 'Oṣmāniyye, *356*
Belçiḳa, *145*, 146, *315*
Belġırad-ḳal'ası, *95*, *129*
Belġırad-köyü, İstanbul'da, *83*
Belḳīs, Sibā' Melīkesi, *25*
Belleten, Türk Tārīḫ Ḳurumu orġanı, *267*, *421*, XX, XLIV
Bend (Maḳāle) 430, *430*
Bend, Nāmıḳ Kemāl, 265, 372
Benī Ādem, 396
Benī Ḥamdān, 240
Beriki (Bk., Murād V., Sulṭān), 198
Besālet Ḳaṣīdesi, *Ḳaṣīde-i Besālet* (Bk., *Vaṭan Ḳaṣīdesi*), *273*
Besīm, Bey, Ḳurenâ'dan, *155*, XLV
Beşikṭaş, *290*, *325*, *382*
Beşikṭaş'ıñ ḫ^v^āb-ārām-ı kūdekānesi (Bk., 'Abdü'l-'Azīz, Sulṭān), *310*
Beşīr Fu'ād, *415*
Beveridge, H., *135*
Bey, 246-7
Beyān, *137*
Beyān-i Ḥaḳīḳat, *401*
Beyḳoz, *83*
Beylerbeği Sarāyı, *12*, 13
Beyoġlu, semt, İstanbul'da, *190*, 206, *229*, *323*, *341*
Beyoġlu Ḳaraḳolu, *70*, 76
Beyoġlu yanġını, *204*, *206*, 206, *208*
Beyrut, *324*, 342
Beyt, 36
Beyt-i Ḥarām, Beytü'l-Ḥarem, Beytü'llāh, 40, 331, 58
Bīdil, 429
Bilāl Ḥabeşî, 330, *405*
Bilge, Faḫrî, *38*
1922 Martı'nıñ 12'nci Pazar günü aḳşamı Dārü'l-Mu'allimīn-i 'Āliyye ḳonferans ṣalonunda muṣāḥabe — Nāmıḳ Kemāl, (Bk., *Nāmıḳ Kemāl*), *103*
Binġāzî, 242, *358*
1293 Türk-Rus Muḥārebesi Ḥaḳāyıḳından Ḫulāṣa-i Ḥarbīye, XXII
1289 Yılı Ṣaferi'niñ 14'üncü (*23* Nisan, 1872) *Gecesi Görülmüş Bir Ru'yādır* (Bk., *Ru'yā*, *Ḥasb-i Ḥāl*), *379*
Bir Devriñ Tārīḫi, *325-6*, *349*, *406*, XVIII
Birgivî risâlesi, 20
Bir Mektub (Bk., *Bir Mülāḥaẓa-i Edebiyye*), *161*
Bir Muhācir Ḳızınıñ Feryādı, *236*, *380*
Bir Mülāḥaẓa, *383*
Bir Mülāḥaẓa-i Edebiyye (Bk., *Bir Mektub*), *161*
Bir Ta'ziyye-Nāme, *410*
Bir ẕāt (Bk., Veys Paşa), 395
Bir Ẕātıñ Ta'rīfindedir, *28*
Bizde Tiyatro, *71*
Bizim Ḫoca (Bk., Fanton), 158
Bizimki (Bk., Murād V., Sulṭān), 103

Biz İstemesek Ẕelīl Olmazdıḳ, *223*
B. M. (Baş Muḥarrīr, bk., Nāmıḳ Kemāl), *223*
Boġaziçi, *69*, 71, *379*, *382*
Boġos, Efendi, *223*
Bolayir, 'Alî Ekrem (Bk., Çocuḳ), *104-5*, *107*, 108, *110*, *126*, 128, *184*, *194*, *202*, *215*, *232*, 285, *288*, 289, 300, *301*, 365, 375, *380*, *393*, 394, *400-1*, 402, 439, *439-40*, *465*, 469-76, XV - VII, XIX, XLII
Bolayir, Celīle, *205*, *320*
Bombay, *366*, *423*
Bonald, 136, *175*, 176
Bonn, *42*
Bosna-Hersek 'işyānları, *402*
Bosphore vapuru, *87*
Brigthon, 230
Bruxel, Brüksel, *97*, 137, XVI, XX, XXVII
Buḫārî-i Şerīf, 427
Bulaḳ, *135*
Bulġaristān, 241, 405, 419
Bulġaristān 'işyānı, 397
Bulġarlar, *15-6*, 20
Bursa, 23, *31*, *95*, *290*, *341*, *403*
Büyük Peder (Bk., 'Abdü'l-Laṭīf Paşa), 351
Byron, Lord, XLVII - VIII

Cāḥiẓ, Abū 'Oṣmān b. Baḥr, 464, *464*
Calypso, *422*
Calypso mütercimi (Bk., Yūsūf Kāmil Paşa), *422*, 428
Cāmi'-i Ezher, *236*
Cāmūs-i Ẕū'l-Ḳarneyn (Bk., İskender.)
Canik, *101*
Canlı Tārīḫler, XL, XLIII
Carbonarism (Ḳarbonarizm), *343*
Cebābire, 309
Cebel-i Lubnān, *153*
Cedvel, Mışır Ḳanalı, 442
Cehl-i mürekkeb, 5
Celāl Muḳaddimesi, *Muḳaddime-i Celāl*, *220*, *289*, *336*, *373*
Celālü'd-Dīn Rūmî, Mevlānā, *277*
Cemālü'd-Dīn, Meḥmed Efendi, Ḳarşlızāde, *18*
Cemīl, Bey, Baş-Mābeynci, *97*
Cemīl, Paşa, Reşīd Paşazāde, Paris Sefīri, *97*, *173*, *196*, *215-17*
Cem'iyyet (Bk., Yeñi 'Oṣmānlılar Cem'iyyeti), 142, *143*, *189*
Cem'iyyet-i Ca'liyye (Bk., Yeñi 'Oṣmānlılar Cem'iyyeti), *93*
Cem'iyyet-i fesādiyye, XIX
Cemşīd, 56
Cenevre, *145*, 146, *189*, *197*, *199*, XXXIV
Cennet, 63 .— Cennetü'l-'Adn, 454
Cenova, *191*
Cerīde (Bk., *Cerīde-i Ḥavādiṣ*), 7
Cerīde-i 'Askeriyye mec., *315-6*, 316
Cerīde-i 'Askeriyye, maḳāle, *316*
Cerīde-i Ḥavādiṣ (Bk., *Cerīde*), 3, *4*, *7*, *9*, *12*, *14*, *74*, *84*, *87-8*, *93*, *95*, *97*, *103*, *109*, *116*, *121-2*, *153*, *166*, *179*, *198*, *200*, *204*, *212*, *223-4*, *228*, *230-1*, *233-4*, *251*, *261*, *266*, *280*, *291*, *294*, *297*, *311*, *330*, *342*, *346*, *358*, *387*, *389*, *392-3*, *403*, *409-10*, *413*, *417*, *438*, *445*, *447-8*, *460*, XXIII, XXVIII
Cerrāḥ Efendi (Bk., Meḥmed 'Azīz Efendi, Ḥaci), *270*, 270, *282*, 282
Cerrāḥ Efendi (Bk., Meḥmed Efendi.)
Cevdet, Mu'allim, *38*, *40*
Cevdet, Aḥmed, Paşa, *198*, *341*, *356*, *361*, *400*, *404*, *413-4*, 415, *446*
Cevdet Paşa mad., *341*
Cevdet Paşa ve Ẕamānı, *341*
Cevdet Tārīḫi, *Tārīḫ-i Cevdet*, *400*, 402, *402*, 404, *414*
Cevher-i Küll, 27
Cevrî, Dīvān şâiri, *341*, *409*, 410
Cezāyir-i Baḥr-i Sefīd Vilâyeti, *224*, *291*, 347
Cezīre (Bk., Ḳıbris), 390, 396, 437-8
Charlotte Street, Londra'da, *182*, 184
Chateaubriand, Vicomte François-René de, *283*, 287

Chatérine II., 281
Chemoul, Maurice, *163*
Churchill, *Cerîde-i Ḥavâdiṣ* gazetesi sâhibi, 23
Circè, *422*
Coğrâfiya dersi, 20
Coğrâfiya Ḳonğrası, Paris'te, *446*
Connaissance (Bk., *Connaissance des Temps.*)
Connaissance des Temps, *175*
Contabilité (Bk., Fenn-i defterî), 20
Corneille, Pierre, 434
Correspondence d'Orient gazetesi, *179*
Coşan, Dr. Es'ad, XLIII
Courriere d'Orient gazetesi, *87*, *98*, 99, *120*, *123*, *175*, 176, *192*, *194*, *206*, *224*
Cuḥūd-meẕheb, 462
Cumel-i Münteḫabe-i Kemāl, *306*
Cumhūriyet gazetesi, *290*, *325-6*, *349*, *405-6*, XVIII
Curcānî, Şerîf, *414*

Çağatayî, 427.— Çağatay lehcesi, *421*
Çalğıcılar, mūsıḳî faşılları, *69*, 74, 80
Çamiç (Bk., Oḥanes Efendi), *401*
Çamlıca, *373*
Çanaḳ-ḳal'a, *166*, *230*, 244.— Çanaḳḳal'a Boğazı (Boğaz), *224*
Çanta mecmū'ası, *314*, 319, *362*, 363
Çanṭay, Ḥasan Başrî, *242-3*
Çarşı (Ḳapalı- çarşı), İstanbul'da, *70*, 76
Çaylaḳ Tevfîḳ, *3*
Çenberli-ṭaş, *18*
Çerāğān-sarayı vaḳ'ası, XX
Çerkes muhācirleri, *15*
Çeşme, İzmir'de, *445*
Çeşme-i Ḥażrā, *325*
Çeşme-i Ḫıżr, 68
Çıldırı, *3*, 8, *12*, 13, XXIV
Çıngıraklı Tatar mecmū'ası, *320*
Çingeneler, 80, 239
Çocuḳ (Bk., Bolayir, 'Alî Ekrem), 105
Çuḳur-çeşme, *439*, XVIII
Çürük-şu ḥarbi, *253*

Dabbetū'l-Arż, 5
Dā'ire-i Belediyye, 244-5
D'Alembert, 281
Dāniş Bey-yāḥud-Faḥişe-i Nā'ibe (Bk., *'Ākif Bey)*, *254*, 256
Dānişmend, İsmā'īl Ḥāmî, *165*
Dārū'l-Fünūn, *15*, 21
Dārū'l-Müsāmere, XLVI
Dārū'n-Nuḥūset (Bk., İstanbul), 398
Dārū'ş-şafaḳa, *290*, *373*
Dārū'ş-Şūrā-yi 'Askerî, *41*, *195-6*, 197
Davalaciro-dağı, Hindistān'da, *376*
Davis, muharrir, *187*
Davran, Meḥmed, *441*
Dāvūdî zirh, *295*
Dāvūd, Paşa, Nāfi'a Nāẓırı, *153*, 154, XXXI
Dāvūd-Paşa, semt, İstanbul'da, *173*
Debbağ-ḫāne Medresesi, Filibe'de, *31*
Deccāl, 159, *216*
Defter-i A'māl, XVIII
Defter-i Kütüb-i Ḥisābiyye, *167*
Değirmenlik, 371
De La Rocque, kitabcı, Paris'te, *186*, 187, *187*, 188
Demoḳrat Parti, *380*
Der-Sa'ādet (Bk., İstanbul), *85*, *88*, 89, *194*, *224*, *233*, 265, 393
Destine (Ḳader), 287
Devlet-i 'Aliyye (Bk., 'Oṣmānlı İmparaṭorluğu), *85*, 241, 402
Devlet-i 'Aliyye'ye Bā'iş-i Tenezzül Olan Ma'ārifiñ Esbāb-i Tedennîsi, *154-5*, XXXI
Devlet-i Metbū'a (Bk., 'Oṣmānlı İmparaṭorluğu), *177*
Devr-i İstîlâ, 357, XL
Dikhaliyye vapuru, *229*
Dīḳ-i 'Arş, 239
Dilmen, İbrāhīm Necmî, *192*, *378*
Dil ve Tārīḫ-Coğrâfiya Fakültesi, *236*, XVII
Dimitro, Efendi, Ḳıbris'te tüccār, 297
Dīn-i Yahudî, 399
Direkler-arası, semt, İstanbul'da, 80

Dīvān'lar, edebiyātta, 36-7
Dīvān, Fehīm-i Ḳadīm, *341*, 342, *342*
Dīvān, Ḥassān, *326*, 331, *352*, *366*, 369
Dīvān, Hersekli 'Ārif Ḥikmet, XVIII
Dīvān (Bk., *Rūḥ-i Ṣānî*) Lesḳofcalı Gālib Bey, *9-11*, *16*, 17, 24-5, *41*, *43*, 51, *349*, 350, *358*, 359, *359-60*, 360, *362*, 364, *366*, 369, *370-1*, 372
Dīvānçe, Meẕāḳî, 410
Dīvān, Nāmıḳ Kemāl, *38-9*, 328
Dīvān, Nef'î, *270-71*
Dīvān, Nevres, 328-9, *329*, *332*, *334*, 335, *405*
Dīvān, Sünbülzāde Vehbî, *277*
Dīvān, Şevket-i Buḫārî, *10*
Dīvān, Şīrāzlı Ḥāfıẓ, *421*
Dīvān edebiyātı, *9*, *34*, *42*, *277*, *315*, 317, *326-7*, 328, 332, *349*, 350.— Dīvān edebiyātında mektub nev'i, XIV .—
Dīvān şā'irleri, *9*
Dīvān-i Ḥarb, *226*
Dīvān-i Ḳudret, 64
Divrik, *117*
Diyâribekir (Bk., Āmid), *3*, *4*, 4
Diyojen mecmū'ası, *223*, *320*, *382*, *384*, 388, *425*, 432, XXXVII
Diyorlar ki, *377*, *421*
Donanma mecmūa'sı, *414*
Donanma-yi Humāyūn, 245
Dorigny (Bk., Mösyö), *123*, *194*, *206*
Dow, A., *276*
Dördüncü Ḳadın, Gevherî Ḳadın, 'Abdū'l-'Azīz'iñ zevcesi, *104*
Dramatik nevi', *220*
Droit dersi (Bk., Ḥuḳūḳ dersi), 185
Droit Naturel, *387*, 389
Duḫter-i Hindū, *420*, *423-4*, 430, *433*
Dumas'lar, 434
Dumas Fils, Alexandre, 434
Dumas Père, Alexandre, *420*, 434
Durand, kitabcı, Paris'te, *187*, 188
Dürriyye, Ḥanım (Bk., Vālidem, Vālidelerim), 91 v.d.
Düvel-i Şülūşe, 442

Ebū Cehl, Ebū'l-Ḥakem 'Amr b. Hişām b. al-Muğīre, 5, 415
Ebū Cemīl-i ẕelīl (Bk., Nāmıḳ Paşa ?), 399, 400
Ebüżżiyā Tevfīḳ (Bk., Tevfiḳ.)
Ebüżżiyā Tevfīḳ mad., XIX
Ecel-i Ḳażā', *283*, *386*, 388, *420*, *432* .— *Ecel-i Ḳażā' Muḳaddimesi*, 285
Ecrām-i 'Ulviyye, 23
Edeb, *135* .— Lisân-i edeb, 318
Edebiyāt, 37 .— Edebiyāt zevḳı, 162
Edebiyāta 'âid bir eşer, Nāmıḳ Kemāl, 372
Edebiyāt Araştırmaları, *135*
Edebiyāt-i Cedīde, *419*
Edebiyāt Ḳumḳuması, *248-50*, *258*, *260*, *266*, *268*, *270-73*, *275*, *278-9*, *320-1*, *323*, *325-6*, *333-4*, *336*, *338-9*, *342*, *348-9*, *353*, *360-1*, *367*, *374*, *380*, *388*, *394*, *402*, *404*, *406*, *409*, *441*, *443-4*, *457*, XVII
Edebiyātta Aḥlāḳ, *414*
Edhem Paşa, El-ḥāc, El-ḥāc 'Alî ve İbrāhim Ḳadrî Bey'in babası, *101*
Edhem Pertev (1824 - 1872), Paşa, *366*, 369, XLI
Edīb, Bey, Ḫālide Edīb'in babası, *104*
Edīb-i A'ẓam 'Abdü'l-Ḥaḳ Ḥāmid'iñ Ḥayāt ve Ḥaṭırātı, *424*
Edīb-i A'ẓam Nāmıḳ Kemāl (Bk., *Kemāl ile Muḥāberemiz)*, *84*, *262*, *346*, XXI
Edirne, *315*, *335*, 339, *386*, *403*, *419*, *425*
Edirne Tiyatrosu, *420*
Efendi, Efendi Ḥażretleri (Bk., Murād V., Sulṭān), 26, *166*, 167, 210, *211*, *304*, *442-3*, XXIII
Efendimiz Ḥażretleri (Bk., Abdū'l-'Azīz, Sulṭān), 452
Efğanistān, *420*
Efkār-i 'Umūmiyye, *383*
Ehl-i dil, 361
Ehl-i Ṣalīb Tārīḫi (Bk., *Emrū'l-'Acīb fī-Tārīḫ-i Ehli'ṣ-Ṣalīb)*, *366*, 369, XLVI
Ehl-i Ṣalīb Tārīḫi tercemesi Muāḥazesi, *366*
Ekilla vapuru, 391

El-Ḥaḳḳu Ya'lū ve lā Yu'lā 'Aleyhi, *144-5*, *155*, xxx
Elifbâ dersi, 20
El-Kāsibu Ḥabîbū'llāh, *305*
Elliot, Henry, İngiltere'niñ Türkîye elçisi, *189*
Emile Tercemesi, Żiyā Paşa, xviii
Emîn, Bey, Bursalı, Mābeyn Başkātibi, *234-6*, 239, 247, *297*
Emîn, Efendi, Yāver, *229*
Emrū'l-'Acîb fī-Tārîḫ-i Ehli'ṣ-Ṣalîb (Bk., *Ehl-i Ṣalîb Tārîhi*), *366*, xli
Emti'a Gümrüğü, İstanbul'da, *9*, *130*
Encümen-i Şu'arâ, xviii
Engelhardt, *88*, *235*
Engizisyon Muḳaddimesi, Nāmıḳ Kemāl, *401*
Enişte, Mā'ide Ḫanım'ın eništesi, 91, *91* v.d.,
Enverî, 'Acem şâiri, *277*
Erġun, Sa'deddîn Nüzhet, *9-11*, *17*, *28*, *38-9*, *44-5*, *47*, *88*, *232*, *255*, *257-8*, *267*, *326-7*, *341*, *385*
Ermeni, Ermeniler, *134*, *154*, *194*, 198, xxxv.— Ermeni aḫbarları, 462
Ermenice, *154*, 157
Ermeni mürettib'iñ ḳardeşi, 157
Erṭaylan (Bk., İsmā'îl Ḥikmet.)
Ertem, 'Alî, *38*
Erzincan, *408*, xviii
Erżurum, *84-8*, *90*, *91*, 91, *93*, *96*, *209*, 210, *352*, *408*, xxvi
Es'ad, Bey (Bk., Es'ad Aḥmed Paşa ?), *112*, 112, 119, 121, 128, 185
Es'ad Aḥmed, Paşa, Ṣadr-i a'ẓam, *224*, *228*, *233*, *358*, *367*, *375*, *386-7*, 392, *412*, 413, *413*, *446*, xlii
Es'ad, Efendi, Vaḳ'a-nüvîs, *135*, *235*
Es'ad Muḫliṣ, Paşa, *347*
Eşerlerimi Naşıl Yazdım, *376-8*, *421*, *423*
Eski Ḥarfli Türkçe Süreli Yayınlar Ṭoplu Ḳataloġu, *367*, *417*
Eski Mektublar, xiv
Eski-Zaġra, xxii
Eslāf, *261*, xxi
Esrār-i Subḥānî, 45
Eş'ab-mizāc, 398
Eşref Paşa (Bk., Köpekler.)
Eşref, şâir, hiccāv, *404*
Eugénie, Marie de Montijo de Guzman, Fıransız İmparaṭoriçesi (Bk., İmparaṭoriçe), *166*
Evangeli, Efendi, 297, *369*
Everyman's Library, xlvii
Evḳāf Neẓāreti, *86-8*, 89, *110*
Evrāḳ-ı Perîşān, 265, *323*, 323, *341*, 342, 357, *384*
Eyūb mezarlığı, *410*
Ezeliyye (Bk., Bābî, Bābîler), *335*

Fā'iḳ, Nāmıḳ Kemāl'iñ aḳrabāsı, 140, *140*, *264*, 265, 300, *301*, 313, *339*, 407
Fâ'iḳ, Bey, Küçük (Bk., Meḥmed Memdūḥ, Paşa), 140 (?), *282*, 328
Fā'iḳ, 'Alî Su'āvî'niñ erkek ḳardeşi oğlu, *140*
Fā'iḳ Reşād, *3*, *84*, *140*, *258*, *261-2*, 262, *333*, 346, *346*, 354, *367*, *404*, xxi
Fā'iżî, Ḳafzāde, 'Abdū'l-Ḥayy, Efendi, 248
Fanton, A., Mösyö (Bk., Ḫoca, Bizim, Ḫoca,) *157*, *165*, *167*, 181, *184*, *187-8*, *204-6*, 206, *207*, 208, *208-9*, 210, *211*, 212, *212-3*, 214, *216-8*, *312*, *358*, xxxv-vi
Fanton, Madame, *187*
Fārsca, Fārsî, 21, 357, *372*, 429, xxi
Fārūḳî-maṭlab, 311
Fātiḥ, Sulṭān Meḥmed, *341*
Fātiḥ Cāmi'i, *69*, 72
Fâtiḥ medreseleri, xxvi
Faṭma 'Aliyye, *341*
Faṭma, Sulṭān, Ṣarı Selîm'in kızı, Sadr-ı a'zam Siyāvūs Paşa'nın zevcesi, *86*
Fāżıl Muṣṭafa Paşa, Mışırlı (Bk., Ḥażret, Ḥerîf, Öteki budala, Paşa, Prens, Ṣāḥib-i iḥsān olan ẕāt, Velîni'met), *84*, *87-90*, 91, *93*, *95*, *98*, *102-3*, 103, *107-11*, *114-20*, 121, *121-2*, *129-30*, *132*, *136*, *139*, *144-45*, *148*, *150-1*, *153-7*, *165*, *168*, *172*, *178-81*, 184, *186-90*, *192*, *196-7*, *199-201*, *205*, *208-9*, 210, *211-3*, *216*, *227*, *381*, *410*, 411, *412*, 412-3, xxv-xxxvi, xlv
Fāżıl Paşa Ṭaḳımı, *122*, *180*
Feburg Sentonore, *97*
Fehîm, Bey, tiyatro san'atkârı, *290*
Fehîm-i Ḳadîm, *9*, *341*, 342, *342*, *409*, 410
Felāket, tiyatro (Bk., Nef'î'nin *tiyatro*'su), *349*
Felāṭūn (Platon), 5.— Felāṭūn-şiyem, 396
Fénelon, François de Salignac de La Mothe, *422*
Fenn-i defterî (Bk., Contabilité), *15*, 20-1
Fenn-i Ḥisāb risālesi, *349*, 350
Fenn-i luġat, 37
Fenn-i ṭıb, 437
Fenn-i zirā'at, 21
Ferġar, Żiyā, *145*, *445*, xvii
Ferîde, Ḫanım, 91 v.d., *465*, 465-76, xxiv
Fermān, Maġosa'ya sürgün ḥaḳḳında, *232*, *246*, 247, 298-9, *384*, xxxviii, xlii
Fettāḥ, Efendi, *12*, 13
Feyżî-i Hindî, *16*, 24
Feyżü'llāh, Efendi, Şeyḫü'l-İslām, *403*
Fındıḳoğlu, Żiyā'e'd-Dîn Faḫrî, *388*
Fıransa, Fıransa Devleti, *97*, *104*, *109*, *166*, *170*, 281, *397*, 434.— Fıransa eyâlet mektebleri, 19.— Fıransa'nıñ resimli ġazetesi, 75 .— Fıransa Sefâreti, *397*.— Fıransa sefîri, *97*.— Fıransa tārîḫleri, 327
Fıransız, Fıransızlar, *74*, *187*, 318, 434 .— Fıransız edebiyātı, *283*, xiii-iv.— Fıransız ġazeteleri, 163 .— Fıransız Ḳılasiḳleri, *422*.— Fıransız mektebleri, *14* .— Fıransız nâşirleri, 434 .— Fıransız papaslar, *14*, 19 .— Fıransız romantikleri, 434 .— Fıransız yolunda ḳāfiye, 433
Fıransızca, *16*, 19-21, 75, *96*, *98*, 99, *107*, *109*, 125, *128*, *135*, *187*, *190*, *194*, *204-5*, *211-2*, *270*, 271, *276*, *278*, 287, *315*, 339, *343*, *372*, *413*, *445*, xlv.—Fıransızca'dan terceme romanlar modası, *374*
Fıransız İmparaṭoriçesi Eugénie ve 'Abdü'l-'Azîz, *166*
Fıṭrat-i beşeriyye, 45
Fihrist-i Şāhān-i Āl-i 'Oşmān, *385*
Filibe, *31-2*, *95*, *342*, *393*, *403*, *436*, 438, *438*, xxv
Filip, Efendi, *32*, *95*, *129*, *261*
Fir'avn, *442*
Firdevs-i a'lā, *60*
Firengistān, 164, *168*, *182*
Firenk, Firenkler, *190* .— Firenk gelinleri,, 431 .— Firenk kātibleri (edîbleri), 162, *162*
Fîrūz-aġa, semt, İstanbul'da, 245
Fitzroy Square, Londra'da, *182*, 184
Fîzān, 233, 249
Fizik, *15*
Fodéré, Pradié, *353*, *387*
Fu'ād, Bey, Berber-başı, *406*
Fu'ād, Paşa, Keçecizāde, *15*, *87*, *95*, *97*, *102*, *109*, *120*, *132*, *147*, *171*, *192*, *196*, *198*, *316*, 318, *383*, 462, xxviii.— Fu'ād Paşa şîvesi, *419* .— Keçecizāde familyası, 147
Fu'ād Paşa mad., *133*
Funūn-i 'aḳliyye, 21
Funūn-i edebiyye, 437
Funūn-i ḥikemiyye, 436
Funūn-i naḳliyye, 21
Funūn-i tārîḫiyye, 436
Fużūlî, *16*, 25, *277*

Ġalaṭa (Ḳaraköy) Köprüsü, 288
Ġalaṭa Ḳulesi, 245
Ġalaṭa-saray, semt, İstanbul'da, *42*
Ġalaṭ-i teḥakkümî, *356*
Ġālib, Bey, Lesḳofcalı, *9-11*, 12, *14-7*, *19*, 25, *28*, 29, *29*, *42-3*, 51, *69*, *126*, 127, 130, *341*, *349*, 350, *358*, 359, *359-60*, *362*, xxv, xliii, xlvi

Ġaraż Marażdır, *383*
Ġarb, *31*, *161*, 164, *414*.— Ġarb devletleri (Düvel-i ġarbiyye), 442 .— Ġarb devlet müesseseleriniñ alınması, *120* .— Ġarb edebiyātı (Edebiyāt-ı ġarbiyye), 164, *261*, *277*, *315* .— Ġarb edebiyātı te'sīri, *316*, 318, *419*, XIII .— Ġarb fikirleri (Efkār-i ġarbiyye), 32, 59 .— Ġarb 'ilimleri ('Ulūm-i ġarbiyye), 415 .— Garb medeniyyeti, *161* .— Ġarb muḳallidliği, *120*, *161*, 164, *261*, *277* .— Ġarb şi'irleri, *261*
Ġarb Ṭırablusu, 309
Garenne, Mösyö, 139
Ġayret mecmū'ası, *29*, *42-3*, *46*, *54*, *61*, *224*
Ġayr-i Müslimler, *382*
Ġażban, Efendi, Londra Başşehbenderi, (Bk., Ḥalebli Bey?), *203*, 204
Ġazel, *349*, 350
Ġazel, Diyâribekirli Na'īm, 6
Ġazel, Lesḳofcalı Ġālib Bey, *11*, 12-3, *17*, 25
Ġazel, Nāmıḳ, Kemal, *10-1*, 12-3, *17*, 44, *44*, 45, *45*, 47, *47*, *326-7*, 328-9, *329*, 332, *341*, *462*, 463, XIX
Ġazel, Nef'î, 271
Ġazel, Refīḳ Bey, *459*, 460
Ġazel, Zeynü'l-'Ābidīn Reşīd, 410
Ġazeteci Lisānı, *421*
Ġāzî Giray, Ḳırım Ḫanı, *315*
Ġāzî Giray mad., *315*
Gedik Paşa, semt, İstanbul'da, *69*, *74*
Gedik Paşa Sirki, 74, *74*
Gedik Paşa Tiyatrosu (Bk., 'Oṣmānlı Tiyatrosu), *227*, *229*, *231*, *290*, *335*
Gelibolu, *223-4*, 230, *251*, 252, *265*, *362*, *372*, *384*, XIV, XXXVII, XLIII
Genç 'Oṣmānlılar (Bk., Yeñi 'Oṣmānlılar), XXXVII
Genç Türkler (Bk., Yeñi 'Oṣmānlılar), XXVIII
Gerçege Beñzeyen Ru'yā, Kamāl'iñ Ru'yā'sındaki Vaṭan (Bk., *Ru'yā*, Namık Kemāl), *380*
Gerçek, Selim Nüzhet, *109*, *129*, *183*
Gettliffe, *187*
Gevher-i ḥayāt, 44-5
Gevherî Ḳadın (Bk., Dördüncü Ḳadın)
Geyik ḥikâyesi, *69*, 73
Gibb, E. J. W., XL
Girid, *95*, *132-3*, 152, *171-2*, 419
Girid İḫtilâli, Girid mes'elesi, *126*, *382* .— Girid muẓafferiyyeti, 363
Gökalp, Żiyā, XLVIII
Görenek, *314-5*, 317
Gövsa, İbrāhīm Alā'eddīn, *290*
Guatelli, Paşa, *205*
Guizot, François, 163, *163*
Guvāh-i Dil, *200*
Güldān, *294*
Güllü Aġob, *228*, 245, *256*, *335*, 337, *366*
Güllü Aġob, *290*
Gülnihāl (Bk., *Rāz-i Dil*, *Tiyatro eṣeri*), *288-90*, *336*, 337, XXI, XL
Gülsitān, Sa'dî, *277*
Gümrük binası, İstanbul'da, *97*, *139*
Gümrük me'mūru, Efendi, Ḳıbris'te, 272

Ḥabīb, Bey, Menemenli, XIX
Ḥabībe (Bk., *Anjelik*), *283*
Ḥabībū'llālı, 464
Ḥabsḫāne-i 'Umūmî, *228-9*, 244, *258*, *360*
Ḥaci Aḥmed 'İzzet, *92*, *124*, *128*
Haci 'Alî, Bey, *92*, 125
Ḥaci 'Alî, Efendi, Reji Ḳomiseri Nūrî Bey'in babası, *92*
Ḥaci 'Alî Efendiler (Bk., Ḫoca 'Alî Efendiler, Ḥaci 'Alî, Ḥaci Ḳadrî Beyler), 119
Ḥaci (Bk., Ḥaci Baba, Ḥaci Ḥasan Aġa), 92, 94, 106, 115, 185
Ḥaci Baba (Bk., Ḥaci, Ḥaci Ḥasan Aġa), 101, 107-8, 111-2, 114, 116, 119, 121, *124*, 125, *126-7*, 127-8
Ḥaci Bekir ma'mūlātı, *305*
Ḥaci Efendi (Bk., Meḥmed 'Azīz Efendi, Cerrāḥ), 303, *336*, 337

Ḥaci Efendi'niñ ḳayınbirāderi (Bk., Ḥüseyin Efendi, Mülâzim), *336*, 337
Ḥaci Ḥasan, Aġa (Bk., Ḥaci, Ḥaci Baba), *92*, *124*, *126*
Ḥaci Ḳadrî, Bey (Bk., Ḥaci 'Alî Efendiler, Ḫoca 'Alî Efendiler), *92*, *101*
Haçopulo - çarşısı, *229*
Ḥadīḳa gazetesi, *223-5*
Ḥadīḳatü'l-Vuzarā, *321*
Ḥadīḳatü's-Su'adā, 309
Ḥadīs, 463, *463*, 464, XLIII
Ḥādiṣāt-i Ḥuḳūkiyye ve Tārīḫiyye mec., *84*, *95*, *120*, *235*
Ḥāfız, 'Oṣmān, *341*, 342
Ḥāfız, Şīrāzlı, 429
Ḥāfızlar, *69*, 72-3
Ḥaḳāyıḳü'l-Vaḳāyi' gazetesi, *234*, *261*, 262, *264*, *283*
Ḥaḳīḳat-i Ḥāl, der-Def'-i İḫtiyāl, *177-8*, XXXIII
Ḥaḳīḳat-i insāniyye, 27
Ḥaḳḳî, Ḥvāce, *279*
Ḥaḳḳî, İsmā'īl, Paşa, Baḥriyye Nāẓırı, 245
Ḥaḳḳî, İsmā'īl, Bey, Şirvānîzāde, *233-4*, *237*, *255*, 257, *280*, 281, *293-4*, 296, *358*, XLII
Ḥaḳḳî, Meḥmed Paşa, 'Azīz Paşa'nın dedesi, *358*
Ḥaḳḳî, Üsküdarlı (Bk., Nef'î-i Zamān), 330, *330*, *333*, *346*, 346, *349*, 350
Ḥakīm, 415
Ḥākimü'ş-Şer', 442
Ḥaleb, *9*, *18*, *203*, *393*, XVII
Ḥalebli Bey (Bk., Ġāżban Efendi?), 157
Ḥalef-i Ḥaẓretleri (Bk., İbrāhīm Paşa, Moralı), 279
Ḥālet, Bey, 3, *3*, 7, *7*, 23, 300, *300*, *367*, *442*, XVIII, XLIII
Ḥāletî, 'Azmîzāde, *6*
Ḥalīl, İbrāhīm (Bk., Ḥalīlu'llāh), Peyġamber, 28
Ḥalīl, Bey (Paşa), Ser-yāver, 394, *394*
Ḥalīl, Şerīf Paşa, 139, *211*, *213*, *216-7*, *412*, 412-3
Ḥalīlü'llāh (Bk., Ḥalīl, İbrāhīm), 11
Ḫalḳ tiyatrosu, *71*
Ḥallü'l-'Uḳd, *416*
Ḫal' şāyi'ası, *446*
Hamburg, *93*, 94
Ḥamdî, Efendi, *97*
Ḥamel burcu, 239
Hampton Court, park, Londra'da, *382*
Ḥamse-i Nergisî, *277*
Ḥanımabla (Bk., Dürriyye Ḫanım), 94 v.d.
Hanya vapuru, *229 - 32*, *250*
Ḫarābāt (Cild - I.), *319*, 319, *321-3*, 323, *324*, 324, *325-27*, 327-32, *332-4*, *341-2*, *346*, 346, *352*, 354, *360*, 360, 364, *365-7*, 368, *384-5*, *387*, 388, *405*, *407*, *442* .— (C. II.- III.), *407*, *409*, 409
Ḫarābāt mu'āḥaẓesi (Bk., *Taḫrīb-i Ḫarābāt*), 330, 346, 360, 364, *365-7*, 368-9, *369*, *387*, *443*
Ḫarābeler, XLVI
Ḥarbiyye Mektebi (Mekteb-i Ḥarbiyye), 22, *200*, *315*, *341*, *349*, 350, *355*, *401*, *413*, *437*.— Mekteb-i Ḥarbiyye Maṭba'ası, *446*
Ḥarīrî, 28, 331, *331*
Hartmann, A. T., *276*
Ḥasan, 'Alî Su'āvî'niñ ṭalebesi, *186*, 186
Ḥasan, Aġa, *271*, 272, *339*, 339
Ḥasan, 'Alî 'İzzet, 276
Ḥasan, Bey, Sāmî Paşazāde, *84*, *95*, 407(?)
Ḥasan, Efendi, Hindli, *423*
Ḥasan, Bedreddīn, Paşa, *314-15*, 317, XLI
Ḥasan, Fehmî, Paşa, *70*
Ḥasanāt-i Ḥasan, *248*
Ḥasanî-minhāc, 311
Ḥasan-ḳal'ası, *352*, 354
Ḥasan Paşa Ḳaraḳolu, XIX
Ḥasb-i Ḥāl (Bk., *Ru'yā*, Nāmıḳ Kemāl), *442*, XL
Ḥasb-i Ḥāl, Eşref, *404*
Ḥasīb, Paşa, İskender Beyzāde, *168*
Ḥassān, 'Arab şā'iri, *326*, *352*, 354, *366*
Ḥassān mad., *366*
Ḥaşv-i melīḥ, *414*

Ḥāṭıralar, *224*
Ḫavuç Sa'īd, Efendi (Bk., Sa'īd Efendi, Şeyḫ, Ḥaci), *101*
Ḫavyar-ḫanı, 290
Ḫayāl (Bk., Ḳaragöz), *69*, 74, 76
Ḫayāl gazetesi, *225*, *320*, *370*, *379*, *417* .— *Ḫayāl* Maṭba'ası, *290*, *319*
Ḫayālî, şā'ir, Tanzīmāt Devri'nde, 328
Ḫaydar (Bk., 'Alî, Ḫalīfe), 64
Ḫaydar, Efendi, Büyük-elçi, *204-5*, *213*, *217*
Ḫaydudlar Naṣīḥati, 13
Ḫayfa, XXII
Ḫayrî, Ayaşlı, *93*
Ḫayrî, Süleymān, *200*
Ḫayriyye, Sulṭān, *41*, *195*
Ḫayrū'd-Dīn, Ḫarābātîler'den, *324*
Ḫayrū'llāh, Efendi, 135, *376*, *420*
Ḫayvān-i nāhıḳ, 5
Ḫazīne-i Evrāḳ mec., *366*
Ḫazīne-i Laṭā'if, *3*
Ḫażret (Bk., Murād V., Sulṭān), *301*, *305*, *439*
Ḫażret (Bk., Fāżıl Muṣṭafa Paşa), *126*, 127, *148*, 149-50, 154, 181-2, 198, 201-2
Ḫażret'iñ Ketḫudāsı (Bk., 'Azmî Bey; Meḥmed Ḥamdî Bey), *148*, 149
Ḫażret-i Şehryārî (Bk., 'Abdū'l-'Azīz, Sulṭān), *233*
Hece vezni (Bk., Parmaḳ ḥisâbı), *254*, *425*
Heft ḥarf, 275
Helesa yelesa āhengi, 80
Ḫelva ṣoḥbetleri, 22
Hendeşe dersi, 20
Ḫerīf (Bk., Fāżıl Muṣṭafa Paşa), 140
Herodot Tārīḫi tercemesi, 'Alî Su'āvî, *31*, 33, *95*
Herodot Tārīḫi tercemesi, Rāsim Paşa, *32*
Hersek, *403*, 451
Hersek 'işyānı, *389-90*, 397, *400-1*, 402, 404, *418*, 419, 444, *450*, 451 .— Hersek 'av'avesi, 399 .— Hersek ḫaydudları, *390*, 390
Heşt-āsmān, 62
Ḫıristaki, Efendi, *98*, *132*, *155*
Ḫıristiyānlar, 171 .— Ṭuna vilâyetinde, *14*, *18*, 19.— Ḫıristiyān çocuḳları, *15*, 19 .— Ḫıristiyānlar'a reddiyye yazmaḳ modası, *401* .— Ḫıristiyān mektebleri, Ṭuna'da, 19
Ḥicāz, *104*, *226*
Hicret-Nāme, XXII
Hicviyye, Zeynū'l-'Ābidīn Reşīd, *333*
Hicviyye'ler, Nāmıḳ Kemāl, *406*, 407, XXXIV
Ḫidīv (Bk., İsmā'īl Paşa), *197*, 198, 202, *388*, *441*, 442
Ḫidīvlik (Ḫidīviyyet), *95* .— Ḫidivlik'iñ tebdīli, *196*
High Market ḳahveleri, Londra'da, *191*
Ḥikmet, Deli, 319, *319*
Hikmet-i ṭabī'iyye, 20-1
Ḥikmet Şināsî, *192*
Ḥilḳat-i 'ālem, 23
Hind, 257, *423* .— Hindli ḳız heykeli, *423*
Hind'e Dā'ir Bir Risāle, *278*
Hindistān, *276*, *376*, *420*, *423*
Ḫirre-Nāme, *384*, *386*, *445*
Ḥisāb dersi, 20
Ḫitān-ı şehzâde sūru (Bk., Şehzâdelerīñ sünnet düğünü), *206*
Ḫoca (Bk., Fanton), *165*, 167, *204*, *218*
Ḫoca 'Alî Efendi, *134*, 135, *157-8*
Ḫoca 'Alî Efendiler (Bk., Ḫaci 'Alî Bey, Ḫaci Ḳadrî Bey), 101, 108, 111-2, 114, 116, 121, 128, 185
Ḫoca-paşa, semt, İstanbul'da, 23 .— Ḫoca-paşa yangını, *16*, *18*, 23, XLIII
Horovitz, İ., *341*
Huart, Cl., *335*
Ḥubbū'l-Vaṭan mine'l-Īmān, *144*
Ḥudaybiyye muṣāleḥası, *63*
Hugo, Victor, 159, *283*, 434
Ḥuḳūḳ, Nāmıḳ Kemāl, *383*
Ḥuḳūḳ (Bk., *Ḥuḳūḳ-i 'Umūmiyye*, *Prencipes Généraux de Droit de Politique et de legislation*), *353*
Ḥuḳuḳ dersi (Bk., Droit dersi, Ḳānūn), 246

Ḥuḳūḳ-ı 'Umūmiyye, Nāmıḳ Kemāl, *383*
Ḥuḳūḳ-i 'Umūmiyye, Kānî Paşazāde Rif'at, 178, *353*, 355, *387*, *408*, XLI
Ḥuḳūḳ-ı 'Umūmiyye ḥaḳḳında tenḳīd, Nāmıḳ Kemāl (Bk., *Mükātebât-i Siyāsiyye*), 355, *387*, *408*
Humboldt, Charles-Guillaume, baron de, 415
Ḥuşūşî Mektublarına Göre Nāmıḳ Kemāl ve 'Abdülḥāḳ Ḥāmid, *225*, *378*, *426*
Ḥükūmet-i Seniyye (Bk., 'Oṣmānlı İmparaṭorluğu), *228-31*, 241, 243, 246, *246*, 463
Ḫünkār (Bk., 'Abdū'l-'Azīz, Sulṭān), *96*, 103, *109*, *112*, *137*, 138-9 198, 201
Ḫünkār (Bk., 'Abdū'l-Ḥamīd, Sulṭān), *358*
Ḥurriyyet, 345, *379*, *381*
Ḥürriyyet gazetesi, *132*, *134*, *136-7*, *139*, *141*, 141, 142, *142-3*, 143, *144-5*, 146-7, *147-51*, 151-2, *153-61*, *166*, *168*, *170-2*, 174, *177*, *179-81*, 181, *182-5*, *189-91*, *194*, *196-7*, 198, *199*, *200*, 201, 204, *204*, *206*, *208*, 210, *213-6*, *261*, *280*, 329, *329*, 330, 364, *381-2*, *457*, 458, *476*, XVIII, XXVI, XXIX - XXXVI, XLIV-VI
Ḥürriyyet, İḥsan Şunğu, *191*
Ḥürriyyet-i Efkār, *223*
Ḥüseyin Aġa, Ġāzî, *314*
Ḥüseyin, Aġa, Yüzbaşı, *229*
Ḥüseyin 'Avnî, Paşa, *233-4*, *236*, *310*, *386*, *403-5*, *446*, *448*, XLII
Ḥüseyin 'Avnî Paşa, *403*
Ḥüseyin Çavuş, Ḳonyalı, *226*
Ḥüseyin Dā'im, Paşa, *255*
Ḥüseyin, Efendi, Żabṭiyye Mülāzimi (Bk., Ḳā'imbirāder, Mülāzim), *270*, 271, *282*, 282, *302*, 303, *303*, *407*, 409
Ḥüseyin, Ḥż., 311 .— Ḥüseynî-meşreb, 311, 455 .— Ṣabr-i Ḥüseynî, 309
Ḥüseyin Ḥilmî, Paşa, *378*, XVI, XX
Ḥüseyin Kāẓım, Bey, *101*, *414*
Ḥüseyin Nāẓım, Paşa, *94*, XL
Ḥüseyin Vaṣfî, Paşa, *158-9*, 160, *177*, *197*, *199*, *200*, 201-2, *209*, 210, *213*, *216*, *312*, XXXII, XXXIV - VI, XLV
Ḥüseyin Vaṣfî Paşa'nıñ İstinṭāḳına Dā'ir, *200*
Hüsn-i ṭabī'at, 162, 164
Ḥüsnü Paşa (Bk., Żabṭiyye Müşīri), *130*, *172-3*, *190*, *200*, *214-6*, *234*, *297*, 298-9, *333*, XXXVII, XLII
Ḫvāb-Nāme-i Veysî, *396*, 388
Ḫvāce-i Evvel, *415-16*

İbn Kemāl, 331, *414*, 415
İbn Selūl (Bk., 'Abdū'lālh b. 'Ubeyye), 5, *5*
İbn Sīnā, *414*, 415, 437
İbnū'l-Mufarraġ, 65, *65*
İbn zamāne, 5
İbrāhīm, Peyġamber (Bk., Ḫalīl, Ḫalīlū'llāh), 28
İbrāhīm, Efendi, El-Ḥāc, *356*
İbrāhīm, Āgāh, Ḥāfıẓ Paşa, *437*
İbrāhīm, Paşa, Moralı (Bk., Ḫalef-i Ḥażretleri), *266*, *273*, 274, 278, *278-9*, *291*, XXXVIII
'İbret gazetesi, *223-4*, *228-9*, 230, 243-4, *356*, 357, *382-4*, 388, *476*, XXXVII
'İbret, Nāmıḳ Kemāl, *382*
İbşīr Paşa, 302
İctihād mec., Mışır'da, *380*
İçli Ḳız, *367-8*, 378, *425*
İçli Ḳız Ḥaḳḳında Bir Maḳāle, *377*
İ'dādî mektebleri, *16*
İdārece Muḥtāc Olduğumuz Ta'dīlāt, *383*
İfāde-i Merām bendi, Nāmıḳ Kemāl, *383*
İfāde-i Merām bendi, Nāmıḳ Kemāl, 357
İğdemir, Uluğ, *234*, *255*, *308*, XXVII, XLVIII
İhām-ı ḳabīḥ ṣan'atı, 286
İḫbāriyye, 72
İḫṭār, 85
İḳdām gazetesi, *378*, *420*, *424*
İki Dost, *103*, *173*, *196*, *214*, *316*, *327*
İki İmżālı Varaḳa, *228*

İ'lān, 'Alî Su'āvî, *178-80*
İ'lān, 'Alî Su'āvî, *91*, *178*, XXXIII-IV
İ'lān, Nāmıḳ Kemāl, *168-9*, *172-3*, 174, *177*, *181*, 181, *185*, *214-5*, XXXII-III, XXXVI
İleri, Muṣṭafa Nūrî, Giridli, *224*
İleri, Ṣubḥî Nūrî, *224*
İlk Büyük Muḥarrirlerden Şināsî, *17*, *29*, *98*, *102*, *129*, *209*, *316*, *422*, *459*
'İlm-i Ḥāl, 437, *437*
'İlm-i ḥāl dersi, 20
'İlm-i Ḥisāb, *167*
'İlm-i zirā'āt, *15*, 20
İmām-i A'ẓam, Ebū Ḥanīfe, 454
İmām-i Mālik, 454
İmparaṭoriçe (Bk., Eugénie), 167, XXIII
İmru'ū'l-Ḳays, 162
İmtizāc-i Aḳvām, *383*
İnal, İbnü'l-Emīn Maḥmūd Kemāl, *3*, *4*, *6*, *9*, *10*, *18*, *29*, *31*, *41* *43*, *83*, *93-4*, *98*, *102-4*, *126*, *135*, *155*, *158*, *196*, *218*, *228*, *233-4*, *261*, *280*, *294*, *300*, *315*, *322*, *327*, *329*, *330*, *333*, *347*, *349*, *370*, *385*, *387*, *392*, *403-4*, *406*, *408*, *420*, *425*, *440-1*, *445-6*, *457*, *460*, XVIII, XX-I, XXVI, XL, XLV
İnalcıḳ, Ḫalīl, *315*
'İnāyetü'llāh, Şeyḫ (Bk., Ḳanbū.)
India Office, *276*
İnebolu, *96*
İngiliz, İngilizler, 162-3, *204*, *423*
İngilizce, *276*, *413*
İngiliz-Fıransız müttefiḳ devletleri, *253*
İngiltere, İngiltere Ḥükūmeti, 163, *189*, *191*, 192, *196*, *208*, *215*, *397*, 442, XXXIV .— İngiltere avuḳatları, *191* .— İngiltere postası, *98*, 99 .— İngiltere Sefāreti, 397, XXXIV. — İngiltere şā'irleri, 434 .— İngiltere 'uḳalāsı, *153*
İnḳılāb, *344*
İnḳılāb gazetesi, *197*, 198, *198*, *200*, 201, 202, *202-3*, 204, *209*, 210, *213*, *216*, *312*, XXXIV-VI
İnḳılāb Tārīḫimiz ve Jön Türkler, XLIV
İnşā' (Bk., Neşir), 35
İnternational gazetesi, *187*, *204*
İntibāh-'Alî Bey'iñ Sergüzeştini Ḥāvîdir (Bk., *Şoñ Pişmanlıḳ*), 261, *372-4*
'Irak memleketleri (Ḫiṭṭa-i 'Irāḳıyye), *324*
Īrān, *335* .— Buleġā-yi Īrāniyye, 7 .— Īrān te'sīri, *424*. — Īrān ṭanṭanası, *424*. — Ṭavā'īf-i mulūk-i Īrāniyye, 240
'Irfān, Paşa, *349*, 350, *353*, 361, *367*, *386*, *400-1*, 442, *442*
'Irfān Paşa Dīvānı (Bk., *'Irfān Paşa Mecmū'ası*), 368
'Irfān Paşa Mecmū'ası (*Mecmū'a-i 'Irfān Paşa*), 354, *354*
'Irfān Paşa Mektūbu (Bk., *'Irfān Paşa Mu'āḥazesi*), *336*, 337, XLI
'Irfān Paşa Mu'āḥazesi, *349*, 350, *353*, 354, *367*, *386*, 388, *393*, 394, *406*, *418*, 419, *440*
'Īsā, Ḥażret, 331, *331*
İsaḳ, *275*, 275, 278, 295, *305*, *312-3*, 313, *320*, 320, *321*, 322, *338*, 338, 371
İsḳāṭ-i Cenīn, Nāmıḳ Kemāl, *315*, *418*
İsḳāṭ-i Cenīn, Ḥasan Bedreddīn, *314-5*, 317
İskender, Yūnan Ḳıralı, 5
İskenderiyye, *166*, 256, *270*, *323*, *338*, *409*, *441*, 445
İskenderiyye Kütübḫānesi, *107*
İskenderiyye Kütübḫānesi, *107*
İskit, Server, *122*
İslām, İslāmlar, 67, *171*, *180*, *267*, *341* .— İslāmlar (Ṭuna Vilâyeti'nde), *14*, *18*, 19.—İslām aḫlākı (Aḫlāk-i İslāmiyye), 309 .— İslām 'aḳīdeleri, *15* .— İslām 'askerleri, *267* .— İslām çocuḳları, *15*, 19 .— İslām dīni (İslāmiyyet), 23, *70*, *121*, *163*, 299, 332, 451 .— İslām fıḳhı, *189*.— İslām fikirleri (Efkâr-i İslâm, *177* .— İslām ġayret ve ḥamiyyeti ('Aṣabiyyet-i İslāmiyye), 62.— İslām ḥakīmleri, 437 .— İslām'ıñ aḥvāli, 135 .— İslām medeniyyeti ḳavā'id-i ṣaḥīḥası, *120* .— İslām memleketleri (Memālik-i İslāmiyye), 437 .— İslām milleti (Millet-i İslāmiyye), 77, *177* .— İslām ṣan'atları, 79 .— İslām suvārîsi, 65 .— İslām tārīḫi, *134-5* .— İslām tārīḫi dersi, 21
İslām Ansiḳlopedisi, *133*, *276*, *315*, *333*, *335*, *341*, *366*, XIX
İslām, Bey, vaḳ'a ḳahramānı, *226*
İslāmbol (Bk., İstanbul), 427
İslām Medeniyyeti Tārīḫi, *135*
İsmā'īl Ḥaḳḳî, Bereketzāde, *228-9*, *230*, 230-32, *235-6*, 243, *252*, 252, *273*, *276*, *278*, 278, *303-4*, *335*, *360*, *386*, 392, XXI, XXXVIII, XLIII
İsmā'īl Ḥikmet, Bey (Ertaylan), *88*, XL
İsmā'īl, Paşa, Mısır Ḫidivi (Bk., Ḫidiv), *87*, *88*, *95*, *97*, *109*, *166*, *179*, *187-88*, *196*, *200-1*, *304*, *381*, *440*, XXV, XXXV
'İṣmet, Bey, Eṣvābcı-başı, *304*
'İṣmet, Bey, Müstecābîzāde, *9*
İspanya, *190*, *401* .—İspanya şâirleri, 434
İsparṭa, *233-4*
İsrā'īl, *69* .— İsrā'īliyyāt, 73
İstanbul (Bk., Dārü'n-nuḫūset, Der-saādet, İslāmbol), *3*, 5, *9*, *14*, *16-18*, *32*, *41*, 43, 50, *69*, 74, *74*, 75, 77, 80, *88*, *90*, 91, *91*, *93*, *95-8*, 99, *100*, 101, *101-3*, 103, *104*, 105, *109-10*, 111, *111-12*, *114-7*, 117-8, *118*, 119, *119-20*, 120-1, 123-5, *126*, 127, *129*-30, 131, *132*, *134*, *136-7*, 138, *139*, 140, 142, *144*, 146, *148*, 149, *150-1*, 152, *153-5*, *158-9*, 159-60, *161*, *165-8*, 169, *170-4*, *177-9*, *184*, 185, *185-7*, *189-90*, *192*, *194*, *196*, 1982, *00-1*, 201, *202-3*, 203-4, *204-7*, 208, *208*, *211-3*, 214, *214-9*, *227*, *229-30*, *233*, 237-9, 244-7, *253*, *255*, 259, *260*, 260, *261*, *264*, *266-8*, 269, *270*, *273*, 274, *275*, *279*, 279, *282-3*, *291*, 292, *293-4*, 296, *297*, *300*, 300, *301*, 302-3, *304*, 307, *312*, 313-5, *320*, 320, *334*, *336*, *338*, *340*, *342*, 342, *343*, *347*, 347-8, *349*, *351-2*, *355*, *358*, *362*, 364, *365*, 365, *366*, *370*, 371, *374-5*, *377*, 378, *380*, *383*, *385-7*, 388-9, 392, *393*, 394, *403-4*, 405, *407-8*, *417*, *436*, *439*, *441*, *448*, 449, 451, *458*, 460, 467-70, XIV-V, XVII, XIX, XXI, XXIII-IX, XXXII-VII, XXXIX, XLI-III, XLVI .— İstanbul ḫanımları, *288*, 288 .— İstanbul'uñ fetḥi, *341*, *387*, *401*
İstanbul Boġazı (Bk., Boġaziçi), *112*
İstanbul'dan Mektub, *166*
İstanbul'dan Mektub, *171*
İstanbul'dan Mektub, *199*
İstanbul'dan Mektub, *206*
İstanbul'dan Taḥrīrāt, *200*
İstanbul'da Yarım 'Aṣırlıḳ Vaḳāyi'-i Mühimme, *231*
İstanbul gazetesi, *190*, *234*
İstanbul Üniversitesi, XXIV
İstanbul (Beyoğlu) Yanġını, *204*
İstelyanus, Cāsūs, *234*, 241
İstiḳbāl gazetesi, *417-8*, 418
İstiḳbāl, maḳāle, *382*
İştilāḥāt-i Edebiyye, *414*
İstinye, 84
İsviçre, *189*, *191*, *200*, 202, XVI, XX, XXXIV-V
İş mec., *388*
İşgilli Memo, *256*
İşḳodra, *322*, *380*, *441*, 443, *443-4*, 444
İtalya, *343*
İtalyan, İtalyanlar, *87*, *343*
İtalyan Ḳarbonari (Carbonaro) Cem'iyyeti, *83*
İtalyan Tiyatrosu, Selânik'te, *256*
İ'tiżār, *172*
İttiḥād-i İslām, *383*
İttiḥâd-i Vucūd, 27
İzbudaḳ, Veled Çelebî, XLIII
İzmir, 241
'İzzet Aḥmed, Paşa, 'Azīz Paşa'nıñ babası, *358*
'İzzet Molla, Keçecizāde (Bk., Keçecizāde 'âilesi), *147*

Jersey adası, *97*, XXVII
Jouffroy, *387*, 389
Jön Türk, roman, Aḥmed Midḥat, XLIV
Jön Türk, tiyatro eseri, Ruḥsān Nevvāre-Taḥsin Nâhid, XLIV
Jön Türkler (Bk., Yeñi 'Oṣmānlılar, Genç Türkler), *95*, *97*, *129*, *140*, *179-80*, XXVII-VIII, XLIV, XLVI
Julie, 159

Ka'be, 133, *405* .— Ka'be-i 'irfān, 428
Ḳader, *287*
Ḳadrî Bey (Bk., Ḥaci Ḳadrî Bey, Ḥaci 'Alî Efendiler, Ḫoca 'Alî Efendiler.)
Ḳāfiye, 426, 428, 430-1, 433 .— Fıransız yolunda ḳāfiye, 433 .— Ḳāfiye-perverlik, 345
Ḳafḳarit, 249, *249-50*
Kāġıd-hâne, İstanbul'da, *233*
Ḳāhire, *128*, *135* .— Ḳāhire barut-ḫāneleri, *239*
Ḳahveḫāneler, *9*, *69*, *408*, *425*
Ḳā'imbirāder (Bk., Ḥüseyin Efendi, Mülāzim), *336*, 337
Ḳal'a-i Sulṭāniyye, 229
Ḳalpaḳcılar-başı, semt, İstanbul'da, 76
Ḳamer'i ṣağmaḳ, 239
Kāmil, Bey, Ḫāriciyye teşrīfātcısı, *198*
Kāmil, Efendi, *272*, 272
Kāmil Paşa, 'Azīz Paşa'nıñ ceddi, *358*
Ḳāmūs, 407
Ḳāmūs tercemesi, *163*
Ḳan, ormanı, Ameriḳa'da, 285-6
Ḳanbū, Şeyḫ 'İnāyetü'llāh, *276*
Kānî, Paşa, *130*, 131, *178*, *195*
Ḳanije, *248*, 249, *267-8*, *366*
Ḳānūn (Bk., Ḥuḳūḳ dersi), 20
Ḳānūnî (Bk., Süleymān, Sulṭān), *86*
Ḳanūn-i Esāsî, *235*
Ḳapdan Paşa-çıplaġı, *70*, 79
Ḳaplan, Meḥmed, Prof., XXXVII, XL
Ḳapu, 23
Ḳarabet, *30*, *207*, 208, *338-9*
Ḳarabet, ṣarrāf, *98*, *132*, *139*, *155*, 157, *201-2*, *207* .— Ḳarabet'iñ ḳardeşi, 157
Ḳara-dağ, 405
Ḳara-Faṭma, *225*
Ḳaragöz (Bk., Ḫayāl, Ḫayālciler), *69*, *71*
Ḳaraḥan, 'Abdü'l-Ḳādir, Prof., XLIV
Ḳaraḳaçan, *100*, 101, *101*, *111*, 113-5, 117, 148-50, 154, *155*, 156-7, *170*, 171, *192*, 193, *195*, 197, *201*, 201, *209*, *216*, *219*, 219
Ḳaraḳaçan'ıñ metbū'u (Bk., Murād V., Sulṭān), 117, *155*, 156-7, 197
Ḳaraḳaş ḳardeşler, *366*
Ḳaraḳaşyan, Verkine, *366*
Ḳaraḳaşyan, Yeranuhi, *366-7*, 369
Ḳaraḳulaḳ-ḫanı, *9*, *69*, 80
Ḳaraḳulaḳ-ḫanı Ġazinosu, *69*, 80
Ḳarş, *225*
Ḳaṣab (Bk., Teodor.)
Ḳaṣbar, Efendi, *29*
Ḳaṣīde (Bk., Medḥiyye.)
Ḳaṣīde, Diyāribekirli Na'īm, *3*
Ḳaṣīde, Kerküklü Aḥmed Ḫayālî, Paris hakkında, *14*
Ḳaṣīde, Nāmıḳ Kemāl, 'Abdü'l-'Azīz hakkında, *385*
Ḳaṣīde, Nāmıḳ Kemāl, Yūsuf Kāmil Paşa hakkında, *425*
Ḳaṣīde, Nef'î, 270
Ḳaṣīde, Nevres, *405-6*
Ḳaṣīde, Zeynü'l-'Abidīn Reşīd, *337*
Ḳaṣīde-i Besālet (Bk., *Vaṭan Ḳaṣīdesi*), *11*
Ḳaṣīde-i Bur'e, 75
Ḳaṣīde-i Hemzeviyye, 75
Ḳaṣīde-i Rā'iyye, Sāmî, *3*
Ḳassām-i ṭabī'at, *404*
Ḳasṭamonu, *95-6*, *122*, *186*, *190*
Ḳataloġ, Fırancızca Ḥuḳūḳ kitaplarına dâir, *187*, 188
Ḳaṭırcı Yani, İzmir şaḳîlerinden, *234*, 241
Ḳatolik, 153 .— İstanbul Ḳatolikleri, *401*

Ḳavā'id-i 'Oṣmāniyye, Cevdet Paşa, *341*, 342
Ḳavā'id-i 'Oṣmāniyye dersi, 20
Ḳaymaḳam Efendi (Bk., 'Ārif Efendi), 259
Ḳayşerîli Paşa (Bk., Aḥmed Paşa, Baḥriyye Nāẓırı; Ḳayşerî merkebi), 245
Ḳayşerî merkebi (Bk., Aḥmed Paşa, Baḥriyye Nāẓırı), 347
Kāẓım, Ḫoca, *16*, 23
Ḳāẓım, Paşa, şâir, *163*, *358*, XVIII
Keçecizāde (Bk., Fu'ād Paşa, 'İzzet Molla) .— Keçecizāde familyası, 147
Kedi (Bk., Maḥmūd Nedīm Paşa), 388, 445
Kekuss İbn Sā'ide, 463, *463*
Kelām-i 'Azīz-i 'Allām (Bk., *Kelâm-i Ḳadīm*, *Ḳur'ān-i Kerīm*), *182*
Kelām-i Ḳadīm (Bk., *Ḳur'ān-i Kerīm*), 182, *182*, 342
Kelām-i 'Ulvî, *356*
Kelime-i Tevḥīd, *258*
Kellgran, H., *341*
Kemal Bey'iñ Bir Mektubu, *341*
Kemāl ile Muḫāberemiz (Bk., *Edīb-i A'ẓam Kemāl*), *261*
Kemāl'iñ Ḫocası (Bk., Meḥmed Manṣūr Efendi), *107*
Kemālü'ddīn Şükrü, *236*, *238*, *240-2*, *244-6*
Kemālü'l-Ḥikme't, *9*
Ken'ān Bey şīvesi, ifâde ṭarzı, *419*
Kerbelā, 455 .— Kerbelā Vaḳ'ası, 309
Kerīm, Bey, Ẓabṭiyye müfettişi, XLV
Kevkeb-i Şarḳî, *Teraḳḳî* gazetesinin *Ḳadınlar için* kısmının devâmı, haftalık, *183*
Kevkeb-i Şarḳî gazetesi, nâşiri Aleksan Sarrāfyan, günlük, *169*, *183-4*, 184
Key, Kerīm, K., XIV
Ḳıbris (Bk., Cezīre) *84*, *87*, *90*, *93*, *96*, *229*, *230-5*, 244, *245*, 246-7, *251*, 252, 256, *258*, *260*, *264*, *266-8*, *272-5*, 275, *276*, *278-80*, *291*, 292, 297, *297*, *301*, *304*, 308, *311-3*, *322*, *330*, *335*, *337*, *339-40*, 342, *346-7*, *351-2*, 354, *358*, *362*, *365*, 365, *366*, *369-70*, *382*, *384*, *389*, *393-4*, 395, *403*, *406*, 407, *436*, 437-8, *440*, 446, 454, *461*, 463, 467-8, XXI, XXVI, XXXIX, XLI
Ḳıbṭ, 428
Ḳınar, Ḫanım, *290*
Ḳırım, *199*, *225*
Ḳırḳanbar mecmū'ası, *365*, 368, *401*
Ḳırksekizinci Sene-i Devriyye-i Taṣvīr-i Efkār, *293*
Ḳırḳyalan, *305*
Ḳırpas, 391
Ḳıṭ'a, Nāmıḳ Kemāl, *410*
Ḳıṭ'a, Refīḳ Bey, *456*, 461
Ḳıṭ'a, Zeynü'l-'Abidīn Reşīd, 337
Ḳız mektepleri, 21
Kilid-ḫanı, İstanbul'da, *369*
Kimyā dersi, *15*, 20
Kirāmān Kātibīne, 244
Ḳitābet dersi, 21
Kitābü'l-Maḳāmāt-i Edebiyye, 331
Ḳoç, ḫoroz dögüştürmek, *198*
Ḳol-ağası, Maġosa'da, 391
Ḳolera, Ḥaleb'de, 393
Ḳolera, İstanbul'da, *12*, 14, *16-8*, 23-7, *458-9*, 461, XLIII
Ḳolera, Sūrīye'de, *393*, 394, *395*, 396
Ḳolera ve Refīḳ'ıñ Ölümü, *17*
Ḳonya, *386-7*, XIX. — Ḳonya Vilâyeti Mektūbî Kalemi, XLIII
Ḳosṭaki, Efendi, Altuncu, *229*, 312, 314, *358*, 359, *360*, 360, *362*, 364, *366*, 372, XLIII
Ḳosṭan, Mösyö, Doḳtor, 437
Köçeoğlu Aġob, ṣarrāf, *98*, *132*, *155*
Köpekler (Bk., Eşref Paşa, Serdār-ı Ekrem 'Abdü'l-Kerīm Nādir Paşa), *386*
Köprü (Bk., Ġalaṭa Köprüsü), 52
Köprülü, Meḥmed Fu'ād, Prof., *135*, *341*, *425*, XXIV
Köprülü, Orḫān, Dr., *133*
Köstence, 111
Ḳrup-ṭopu, 245
Ḳudret, Bey, 119, 121, 128, 185

Ḳudret-i Ulūhiyyet, 399
Ḳuleli ʿAskerî Ṭıb İʿdādîsi, XL
Ḳuleli-ḳışlası, *234*, *255*
Ḳuleli Vaḳʿası, *234-5*, 240, *267*, *308*
Ḳuleli Vaḳʿası Ḥaḳḳında Bir Araştırma, *235*, *255*, *308*
Ḳuleli Vaḳʿası ve Bir Ecnebî Müverriḫ, *235*
Ḳunṭay, Midḥat Cemāl, *12-3*, *16*, *18*, *32*, *86*, *88*, *90*, *92-3*, *96*, *98*, *101*, *103-5*, *107*, *109-10*, *112*, *115*, *117-8*, *120*, *122-4*, *126-7*, *130*, *132*, *134*, *137*, *139*, *145*, *148*, *151*, *153*, *159*, *169-70*, *173-5*, *181*, *184*, *186*, *188*, *191-2*, *194*, *197*, *201*, *203*, *205*, *207-9*, *211-13*, *216-18*, *232*, *237*, *262-5*, *280*, *282-4*, *288*, *291*, *294*, *298*, *301*, *308-9*, *311-3*, *316*, *318*, *320*, *440*, *344*, *348*, *351*, *358*, *361-2*, *371*, *386*, *392*, *395*, *397*, *400*, *409-10*, *412*, *418*, *420*, *425*, *436*, *440-1*, *443-5*, *448*, *450*, *461-2*, *476*, XVII, XXVI, XXXVII, XLIV
Ḳuran, Aḥmed Bedevî, XLIV
Ḳur'ān dersi, 20
Ḳur'ān-i Ḥakīm ve Me'āl-i Kerīm,, H. Başrî Çanṭay, *242-3*
Ḳur'ān-i Kerīm (Bk., *Kelām-i Ḳadīm Muṣḥaf*), *144*, 243, 341, 457 .— *Ḳur'ān-i Kerīm*'iñ ṭabʿı, Londra'da, *181*, 182, *182*, *192*, 193, *195*, *205*, *211*, 212, *212-3*, 214, *216-18*, *358*, XXXVI
Ḳurbaġalı-dere, *367*
Ḳuvvet gazetesi, *380*
Küçük ʿAlî, eşḳıyā, *231*
Küçük Ḫoca (Bk., ʿAlî Suʿāvî), *186*
Küçük-şu, İstanbul'da, *283*, 285
Külbe-i Hindî, *419*, 432
Külliyyāt-i Āṣār ve İḥtisāsāt, *355*
Külliyyāt-i Kemāl, *144*, *380*, XV-VII
Külliyyāt-i Kemāl Ṭabʿolunuyor, XVI
Külliyyāt-i Laṭā'if, *3*, *259*, *333*, *368*, *404*
Külliyyāt-i Ẓiyā Paşa, *384-5*
Kürdler, 80 .— Ḳahramān bir Kürd ḳızı, *225*

La Dame Aux Camelias, 434
La France gazetesi, *187*
Lala Muṣṭafaoġlu, Āṣaf Nefʿî, *12*, *16*, *18*, *32*, *294*, *420*, *450*, XVII
Lala Muṣṭafaoġlu, Ḥasan Nefʿî (Bk., Nefʿî), *237*, *262*, *284*, *294*, *308*, *311*, *316*, *344*, *395*, 397, *409*, *412*, *425*, *436*, *448*, *462*, *476*
Lamb, Charles, XLVIII
La Reine Margot, 434
La Revue mecmūʿası, *128*
Lastiḳ Saʿīd (Bk., Saʿīd, Kemāl Paşazāde), *234*, 239
Laṭā'if-i İnşā', *17*, *458-9*
Laṭā'if-i Rivāyāt, *264*
Laṭīf, Bey, *370*, 372
Latin edebiyātı, *422*
La Turquie gazetesi, *231*
La Turquie sous le Règne d'Abdu'l-Aziz, *109*
La Valette, *97*
Lebīb, Mehmed Efendi, XVIII
Lefḳoşe, *229-32*, *235*, 245, *251*, *308*, *312*, 437-8
Lehce-i ʿOṣmānî, *421*
Leh, Lehli muʿallimler, *14*, 19 .— Leh deliḳanlısı, *97* .— Leh ḳomitesi, 177, XXXIII
Leiden, *366*
Le Mie Prigiono, *343*
Le Miserables, 159
Le Public gazetesi, *187*
Lescalier, *276*
Les seines principes du droit Musulman (Bk., İslām medeniyyeti ḳavāʿid-i ṣaḥīḥası.)
Les Trois Mousquetaires, 434
Levant Herald gazetesi, *187*
Levh-i Maḥfūẓ, 243
Liberté gazetesi, *137*, 139, *166*
Limasol, 249, 437
Limni, *386*
Londra, *94*, 94, *97*, *99*, *100*, 100, *102*, *104-5*, 105-6, *106-7*, 108, *110*, 113, *114*, 117, 123, *126-7*, *132*, *134*, 136-7, *139-41*, *144-5*, 146, *149-51*, 151, *153-4*, *156*, 157, *158*, *162*, *165*, *167-8*, *172-4*, *176*, *180-1*, 181, *182*, *184-9*, *191-2*, *194*, *201-6*, *208-9*, *211-2*, *214*, *216-7*, 332, *358*, *381-2*, 388, 395, *444*, XVI, XX-I, XXXVII, XXIX, XXX, XXXII, XXXIV-VII, XLIV
Londra Sefāretḫānesi, 140, *189*
Lord Byron'uñ Mektubları (*The Letters of Lord Byron*), XLVII-VIII
Louis XIV., *422*
Luġal, Necātî, Prof., XLIII
Luġat-i Coġrāfiyye ve Tārīḫiyye, *128*
Lūṭî, 6, 464
Luxemburg, *97*

Maʿārif, *14*, 19, 20
Maʿārif, *383*
Maʿārif Neẓāreti, *15*, 243, 354, *370*, *372-3*, *380*, *401*, *415*
Maʿārif Niẓām-nāmesi, *15*, 22
Macar, Macarlı muʿallimler, *14*, 19
Mācerā-yi ʿAşḳ, *376-7*, 378, *420*, *425*, 432
Mācid, Bey, Keçecizâde, *433*
Maʿdelet-i seniyye, 240
Maġdūr olan żābiṭ (Bk., Zekî, Mülāzim ?), 303
Maġosa, *16*, *140*, *225*, *230*, *232-3*, 233, *234-6*, 237-8, 245, *248*, *250*, 252, *253-5*, *258*, *260*, 260, *264*, 265, *266*, *268*, *270*, *272-7*, 279, *280*, *282*, 285, *288*, 288, *289*, *291*, *294*, *297-8*, 298, 300, *301-3*, *305*, *308*, 309, *311-5*, *320*, 320, *321*, 322, *322*, *325-6*, 327-8, 330, 332, *333*, *335-44*, *346-7*, *349*, *351*, *353*, 355, *358*, *360-2*, *365-7*, *369-75*, *379*, *387*, *390*, *392-3*, *395*, 396, *401-3*, *405-8*, *414*, *417*, *420-1*, *423-5*, 426, 430, 432, 438, *438-9*, *441*, *444*, 445, *446-8*, *450*, *452*, *457*, *459*, *460-2*, 463-4, *465*, 465, *476*, XIV-V, XVII, XX-I, XXIII-V, XXXVIII-XLIII, XLVI-VII .— Maġosa aʿşār işleri, *389-90*, 390-1 .— Maġosa Ḳalʿası, *231*, *235-6*, 238, *251*, 296 .— Maġosa Ḳışlası, Maġosa zindanı, 361
Maġosalılar, 463
Maġosa limanı, *288*, 288
Maġosa Limanı Ḥaḳḳında Lāyiḥa, *311*, *351*
Maġosa Mektubu, *236*, *380*
Maḫdūm-i mükerrem (Bk,. Ṣubḥî Paşa), 428
Māhir, Bey, *16*, *223*, *255*, 256, 266, *271*, 272, *305*, 319, *338*, 338, *343*, *370*, *374*, *380*, *393*, 394, *400*, 407, *441-3*
Māhiyyāt, *413-4*, 415
Māhiyyāt, 417
Māhiyyāt-i ʿUlūm, *416*, 417
Māhiyyāt-i ʿUlūm, Aḥmed Midḥat, *416*
Māhiyyāt-i ʿUlūm, Ebüżziyā Tevfīḳ, *413-4*, 415, 417
Māhiyyāt-Tārīḫ Nedir, *414*, 417
Māhiyyāt-Tefsīr Nedir, *414*
Māhiyyāt ve Taḳdīrāt-i ʿUlūm, *416*
Maḫlaṣ-Nāme, *348*, 350, *374*, 374, 381, 394, *409*, 409, *441*, 442
Maḥmūd, Bey, *443*
Muḥmūd II., Sulṭān, *192*, *225*
Maḥmūd Celāleddīn, Paşa, Dāmād (vefātı: 1885), Ṭopḫāne Müşīri, *200*, *251*
Maḥmūd Celāleddīn, Paşa (1839-1899), *87*, 88, *88*, 89, *196*, *234*, *389*, *393*, *397*, *403-4*, XLI
Maḥmūd Celāleddīn, Şehzāde, *200*, *207*, XXXV
Maḥmūdîye, XLV
Maḥmūd Nedīm, Paşa (Bk., Kedi, Ṣadr-i Maʿlūlū'l-efʿāl) *83-4*, *168*, *215*, *223-4*, 245, *383-6*, *392-3*, *397*, *400*, *402-5*, *440*, *445-6*, *448*, XXXVII, XLII .— Maḥmūd Paşa şīvesi, ifāde ṭarzı, 419
Maḥmūd Paşa, semt, İstanbul'da, 214
Mā'ide Ḫanım, Kemāl'iñ üveği annesi (Bk., Vālidelerim), *91* v. d., *223*
Maḳālāt-i Mütenevviʿa, *18*
Maḳālāt-i Siyāsiyye-i Kemāl'de Musāmaḥāt, *171*
Maḳālāt-i Siyāsiyye ve Edebiyye, *315*

Maḳāle, A. Fanton, *187*
Maḳāle, N. Kemāl, *293*, 296
Maḳāle, N. Kemāl, Churcill'iñ ta'rīżine cevap, 23
Maḳāle, N. Kemāl, Ḫocapaşa yanġını ḥaḳḳında, *18*
Maḳāle, N. Kemāl, *Ḳur'ān-i Kerīm'iñ ṭab'ı* ḥaḳḳında, *182*
Maḳāmāt (Bk., *Maḳāmāt-i Ḥarīrî*, *Maḳāmāt-i Hemedānî*), 331, *331*
Maḳāmāt, Ḥarīrî (Bk., *Maḳāmāt-i Ḥarīrî*), 25
Makāmāt-i Ḥarīrî, 163
Maḳāmāt-i Hemedānî, 162
Maḳāmıñ Cennet ola kāġıdı, 73
Maḳām-ı Neẕāret, nāmınıñ değiştirilmesi, *166*
Maḳām-ı Ṣadāret, nāmınıñ tebdīli, *166*
Makedonya, 107
Manastır, *226*
Manṭıḳ, 37
Manżūme (Bk., *Muḥammes*), N. Kemāl, *255-6*, 256, *257*, 257
Mar'aş, *441*
Mardin, Şerīf, xxxvii, xl, xliv
Ma'reż (Ṣaḥne), 286
Mariage Force, *423*
Marie, 159
Marsilya, *190-1*
Marsilya vapuru, *96*
Ma'rūżāt, *198*
Massé, H., *135*
Ma'ṣūḳ, Paşa (Bk., Rodos Mutaşarrıfı), *250-1*, 252, *264*
Maṭba'a-i Ebüżżiyā, *15*, *377*
Maṭbū'āt Ḫāṭıralarım, *290*
Maṭbū'āt Ḳānūnu, *384*
Maṭbū'āt Niẓām-Nāmesi, *155*
Maṭbū'āt Niẓām-Nāmesi, N. Kemāl, *394*
Maṭbū'ū'l-endām terkībi münāḳaşası, *356*, 357
Maṭlaboğlu, *389*, 390
Maurois, André, xlvii
Māverā'ū'n-Nehr, *376*
Maẓhar, Żiyā'ū'd-Dīn, Recā'īzāde, *18*, 22
Mebānīū'l-İnşā', *341*, 342, *355-6*, 357, 437
Mecāmi'ū'l-Edeb, *43*
Mecīdî nişānı, *205*, *211*
Mecīdiyye ṭabyası, Silistire'de, *267*
Meclis-i Ma'ārif, *442*
Meclis-i Ma'ārif-i 'Askerî, *446*
Meclis-i Şūrā-yi Devlet, *155* .— Meclis-i Şūrā-yi Devlet'iñ açılması, *144*, xxx
Meclis-i Vālā Terceme Dā'iresi, *104*
Mecmūa'-i Ebüżżiyā, *9*, *18*, *69*, *88*, *102*, *125*, *171*, *182*, *220*, *225*, *236*, *254*, *289*,, *315* *336*, *341*, *344*, *353-4*, *361*, *380*, *408*, *421*, *425*
Mecmū'a-i Funūn, *457*
Mecmū'a-i 'Irfān Paşa (Bk., *'Irfān Paşa Dīvānı*, *'Irfān Paşa Mecmū'ası*), *336*, 337, *349*, *353*, *365*, *367*
Mecmū'a-i Mu'allim, *325*
Mecmū'a-i Nevādir, *236*
Medenî, 'Azīz, Efendi, 442, *442*
Medeniyyet, N. Kemāl, maḳāle, *383*
Medeniyyet mecmū'ası, *366-7*, 369
Medḫal, N. Kemal, xvii
Medḫīyye, 350
Medīne, *366*
Meḥmed, Efendi, Lefḳoşe Ḳal'ası 'Asākir-i Niẓāmiyye cerrāḥı, *302-3*, 303, *436*, 437-8
Meḥmed, Efendi, Küçük, El-Ḥāc, Süleymāniyyeli, Ḥāfıẓ, 112, *112*, 119, 121, 128, 185
Meḥmed, Efendi, Mülāzim, Kıbris'te, *270*, 270, *272*, 273
Meḥmed, Efendi, Yaġlıkcı, *134*, 135
Meḥmed, Paşa, Boşnaḳ, *304*
Meḥmed 'Alî, Paşa, Mışır Vālīsi, *87*, *196*, xxv .— Meḥmed 'Alî Ḫānedānı, *196*
Meḥmed 'Alî, Paşa, Dāmād (1813-1868), *41*, *195-6*, 197, 245
Meḥmed 'Ārif, *88*
Meḥmed 'Azīz, Efendi, Maġosa 'Asākir-i Müstaḥfaẓası cerrāḥı (Bk., Cerrāḥ Efendi, Ḥaci Efendi), *282*, *303*, *311*, *335-6*, 337, *340*, 340, *395*, 396, *436*, 438 396, *436*, 438
Meḥmed Bahā'ū'd-Dīn, Efendi, *264*, 265, 300, *300*
Meḥmed Celāl, Efendi, 108, *114*, 116
Meḥmed Cevdet, *229*, *255*, *267*, *365*, *401*
Meḥmed, Çavuş, Şehīd, *314*
Meḥmed Emīn, Bey, Ṣaġır Aḥmed Bey'iñ oğlu, *83-4*, *104*, *122*, 147, *158*, *180*, *186*, *197*, *200*, 202, *209*, *213*, *215-6*, *293-4*, 296, *419*, xxvi-vii, xxxiii-v
Meḥmed Bey İsbāt-i Ḥamiyyet Etti, *180*
Mehmed Emīn, Paşa, xxvi
Meḥmed Ġālib, *96*, *107*
Meḥmed Ḥamdî, Fāżıl Paşa'nıñ Ketḫudāsı, *96*, *130*, *148*, *190*, 217
Meḥmed Kāmil, Paşa, Ḳıbrisli, *121*, 123 .— Ḳıbrisli'niñ ḳızı, *121*, 123
Meḥmed Manṣūr (Bk., Kemāl'iñ Ḫocası), *101*, 107, *107*, 111, *112*, 114
Meḥmed Memdūḥ, Paşa (Bk., Fā'iḳ, Bey, Küçük), *423*, xlvi
Meḥmed Tevfīḳ (Bk., Çaylaḳ Tevfīḳ.)
Mehter-ḫāne, *70*, 78
Mekke, 63, *95*
Mekteb-i Ḥarbiyye (Bk., Ḥarbiyye Mektebi.)
Mekteb-i İ'dādiyye-i Mülkiyye, *16*
Mekteb-i Sulṭānî, *16*
Mekteb-i Ṭıbbiyye (Bk., Ṭıbbiyye Mektebi.)
Mektub, Aḥmed Cevdet Paşa, *446*
Mektub, *Ezkiyā'dan Bir Żāt'a*, *425*
Mektub, Fāżıl Muṣṭafa Paşa, *95-6*, *109*, *189*, xxv-vi
Mektub, Żiyā Paşa, 152
Mektublar, *378*, *421-3*, *459-60*, xvii
Mektub nev'i, xiii-iv .— Dīvān edebiyatı'nda xiv .— Ġarb edebiyatı'nda, xiv .— Şarḳ edebiyatı'nda, liv. — Mektub ḥālinde yazılan münâḳaşalar, xiii. — Manẓūm mektublar, xliii
Melekū'l-Mevt (Bk., 'Azrā'īl), 7
Melīk, Mürettib, *134*, 136 *139*, 140, *194*, 195, *202*, 203, *204*, *206*, 206, *208*
Memālik-i Ecnebiyye, 438
Memālik-i 'Osmāniyye ve İslāmiyyet *413*,
Memoirs of Halidé Edib, *104*
Menāfi' ṣandıḳları, 15
Menemencioğlu, Nu'mān, *191*, *267*, *288*, xvi
Menemenli Rif'at (Bk., Rif'at, Menemenli), *5*, *378*, *386*, *447*, xvi, xix, xx
Menemenli Ṭāhir, *42*
Menfā, *229*, *235-6*, *251*, *264*
Merātib-Ma'ālî, 47
Merci' (Bk., Murad V., Sulṭān ?), *150*, 152
Mersin, *444*, 445, 476
Merşiyye, Recā'î Efendi, *18*
Merşiyye, Recā'īzāde Ekrem, *459*
Meryem, Ḥż., 331, *331*
Mesajeri (*Messagérie*) vapuru, *154*
Mesina, *96*, *122*
Meslek Fikri, *223*
Meşnevî, Mevlānā Celālū'd-Dīn Rūmî, *277*
Mes Prisons Mu'āḥaẓesi, *125*, *236*, *254*, *343-4*, 345
Mes Prisons (*Meprizon*) *tercemesi*, *253*, *343-4*, 345-6, *423-4*, 430, xli
Meşrūṭiyyet, 235, *382*
Meşrūṭiyyet II., *71*, *236*, *261*, *315*, *344*, *380*, *446*, xv
Meşveret uşūlü (Uşūl-i meşveret), *161*, 164
Metbū' (Bk., Murad V., Sulṭān), 197
Metinlerle Mu'āṣır Türk Edebiyātı Tārīḫi, *321*, *323*, *333*, *353*, *388*
Mevlānā (Bk., Celālū'd-Dīn Rūmî.)
Mevlid merāsimi, Ṭanṭa'da, 76, 239
Mevżū'āt, *414*
Mevżū'ātū'l-'Ulūm, *414*
Meẕāhib Ḳalemi Müdürlüğü, *42*
Meẕāhib Odası, *458*
Meẕāḳî, *Dīvān* şā'iri, *341*, *409*, 410
Mışır, *87*, *95*, *166*, *172*, *187*, *196*, *236*, *304*, *331*, *376*, *380*, *440-1*, xliv

Mışır Çarşısı, 239
Mışır Ḫidīvliği, *179-80, 188, 196*
Mışır ḳanalı (Bk., Cedvel, Süveyş ḳanalı.)
Mışır Mes'elesi, 196
Mışır prensleri, *358*
Mışır vapuru, *230*
Mışır Verāset Ḳānūnu, *95, 179, 196, 381*
Michaud, Joseph-François, *366-67*
Middle East Affairs, XLIV
Midḥat, Bey, Tiyatro ṣan'atkārı, *290*
Midḥat, Aḥmed, Paşa (Bk., Müşārū'nileyh), *9, 14-5, 69, 308-9, 392*, 392-3, *397*, 402, *402, 404-6*, 406, *440*, XXV, XLII
Midḥat Paşa, Ḥayāt-i Siyāsiyyesi, Ḫidemātı, Menfā, Ḥayātı, 16
Midḥat Cemal Ḳuntay'ıñ Nāmıḳ Kemāl Adlı Eşeriniñ Şaḥış ve Eşer Adları İndeksi, XVII
Midilli, *121, 194, 234, 261, 297, 343, 361, 386, 410, 425, 465*, XIV, XVII, XIX, XX, XXIII-IV, XLIV, XLVI
Mihran, Efendi, *293*
Milingen, *109*
Millet Meclisi, teşkīli, *119*, 120-1, *155, 177, 179, 382*, XXVIII, XLV
Millet Meclisi, 'Alî Su'āvî, *95, 129*
Millî Edebiyāt Cereyānınıñ İlk Mübeşşirleri, 135, 425
Millî Kütübḫāne, Anḳara'da, *183*
Mīrāḫ^vūr-i kebīr, *86*
Mir'āt mecmū'ası, *17, 458*
Mir'āt-i Ḥaḳīḳat, 88, 196, 389, 397
Mir'āt-i Ḥayret, 83
Mīrgün, Boġaziçi'nde, *41*, 52
Mīrḫ^vānd, *135*
Mīrḫ^vānd mad., *135*
Mirzā Meḥemmed Nūrî, *335*
Mirzā Yaḥyā (Bk., Ṣubḥ-i Ezel), *335*
Mi'yār-i Ḥaḳ, Ḥıristiyanlıḳ Ḥaḳḳında Reddiyye, Aḥmed Midḥat, *401*
Mīzān gazetesi, *226*
Mīzān-i ḳıyāfet, 399
M. K., *Türkiyye'de Sansür Eğlenceleri* mü'ellifi, *128*
Moda, 383
Molière, Jean-Baptiste Poquelin, 330, *423*, 434
Molinet, Camil de, 327
Monte Cristo, 434
Montesquieu, Joseph François de, 163
Mora, *86*
Moreau, *187*
Mor Şalḳımlı Ev, 104
Mosḳof, Mosḳov, 121, *213*, 214
Moustier, Marquis, *97*
Mösyö (Bk., Fanton), 167
Mösyö (Bk., Jean Pietrie, Dorigny), 123, *123-4*, 125, *148*, 149, *174-5*, 176
Mu'āḥaze, üçüncü (?), Namıḳ Kemāl *407*
Mu'allimler Mecmū'ası, 168, 414
Mu'ammer 'İzzet, *235*
Mu'āviye, 399, *399*
Mubāleġa ṣan'ati, 59, *353, 423* .— Mubāleġāt-i ma'neviyye, 430
Mufaṣṣal, 416
Muḫāberāt-i Nādire-yāḥud-Ḫazīne-i Muntaḫabāt, 29
Muḥammed (Bk., Peyġamber), *163, 464* .— Ümmet-i Muḥammed, 63
Muḥammes, Nāmıḳ Kemāl (Bk., *Manzūme*), *267-8*
Muḥarrir mecmū'ası, *353, 414*, 417
Muḥarrir-Şā'ir-Edīb, 290, 356
Muḥāsebeci, Ḳıbrıs'te, 273, *389-90*, 390
Muḫbir gazetesi, İstanbul'da, *32, 70*, 75, *95, 129*
Muḫbir gazetesi, Avrupa'da, *115-6, 122, 126*, 128, *129-30*, 131, *132*, 136, *136*, 137, *139, 141, 145*, 147, *150-1*, 152, *179, 183, 186, 189-90, 196, 199*, 201, XXVIII-IX, XXXI, XXXIII, XXXV, XLIV-V
Muḥibb-i ḥikmet, 415
Muḫliṣ (Maḫlaṣ), Nūrî Bey'iñ taḳma adı, *276*
Muḫrīb, Żiyā Paşa, *440*, 441, *442*, LX
Muḫtār Efendi, Ṭurşucuzâde Aḥmed, Şeyḫü'l-İslām, 243
Muḳaddime, İ. E. M. K. İnal, Hersekli 'Ārif Ḥikmet *Dīvānı*'na, XVIII

Muḳaddime, Mācid Bey, *433*
Muḳaddime, N. Kemāl (Bk., *Önsöz.*)
Murād II., Sulṭān, *86*
Murād V., Sulṭān (Bk., Aġa Efendimiz, Beriki, Bizimki, Efendi, Efendi Ḥażretleri, Ḥazret, Ḳaraḳaçan'ıñ metbū'u, Merci', Metbū'), *90, 97, 98, 100*, 100, *101, 103, 117, 123*, 139, *139, 148-50, 153, 155-57, 166, 170, 181, 195, 197, 200-1, 207, 209, 211, 216-7, 219, 227-8, 276, 301, 304, 312, 349, 367-8, 439*, XXVII-VIII, XXX-III, XXXV-VI, XXXVIII- XI, XLII, XLV, XLVII .— Murād V.'ıñ Ḳurbaġalı-dere'deki köşkü, *367-8, 374*
Murād, Bey, *Mīzān*'cı, *140, 226*
Mūsā, Ṭopcu Ḳumandanı, *226*
Mūsā, Es-Seyyīd 'Alî Rizā Paşa'nıñ uşaġı, *209*, 211
Muṣāḥabāt-i Leyliyye, 416
Muṣavver Ma'lūmāt mecmū'ası, *254*
Muṣavver Medeniyyet mecmū'ası, *367*
Muṣḥaf (Bk., *Kelām-i Ḳadīm, Ḳur'ān-i Kerīm*), *182*, 214
Musset, Alfred de, 434
Muṣṭafa III., Sulṭān, *86*
Muṣṭafa 'Āṣım, Bey, *86, 90, 101, 104, 109-10, 123, 175, 215, 248*, 257, *258, 301, 304-5*, 307, *312-3, 321, 335*, 339, *366, 369-70, 373*, XXII, XXVII, XXX-I, XXXIV, XXXVI, XXXIX, XLII
Muṣṭafa 'Āṣım, Paşa (Bk., 'Āṣım, Bey), *83*
Muṣṭafa, Bey, *187*
Muṣṭafa b. Meḥmed, Riyāżiyyeci, *132*
Muṣṭafa Çavuş (Bk., 'Abdü'llāh Çavuş), *226-7*
Muṣṭafa, Paşa (Bk., Fāżıl Muṣṭafa Paşa.)
Muṣṭafa Nā'ilî, Efendi, *260*, 260, *266*, 266, *337-8*, 338, *339*, 339, *351*, 351
Muṣṭafa Nā'ilî, Paşa, *126*
Muṣṭafa Reşīd (1861-1836), *29, 291, 309, 390, 446, 452*
Mustaṭraf, 135
Muşul, *308*
Mutaṣarrıf-ı sābıḳ (Bk., Veys Paşa), 281
Mutaṣarrıf Paşa (Bk., Naẓīf Paşa), 314
Muṭasarrıf Paşa (Bk., Veys Paşa), 303
Muṭavvel, 372, *372*
Muṭavvel tercemesi, 372
Mu'tezile Kelām'cıları, *464*
Muvaḳḳaten mec., *91*
Muvaḳḳaten 'Ulūm mecmū'ası, *137*
Mücāhade-i Milliyye-Gurbet ve 'Avdet Devirleri, 140
Müfettiş, Ḳıbrıs'te, 321
Müftü Efendi, Maġosa'da, 314
Mükātebāt-i Siyāsiyye (Bk., *Ḥuḳūḳ-ı 'Umūmiyye ḥaḳḳında tenḳīd*), Nāmıḳ Kemāl, *353*, XLI
Mülāzim (Bk., Ḥüseyin Efendi, Ẓabṭiyye Mülāzimi), 390
Mülkî mektebler, 436
Mülkiyye Mektebi, *458*
Mümeyyiz gazetesi, *207*
Mümtāz, Efendi, Ebū Bekir, 363
Münāḳaşa, Tanzīmāt'tan sonra, XIII
Münāḳaşa, Churhill'in ta'rīżine cevāb, N. Kemal, 23
Münākaşa, ḳadınlarıñ terbiyesi ḥaḳḳında, *420, 424*, 434-5
Münāḳaşa, Nāmıḳ Kemāl ile Āyetü'llāh Bey arasında, *408-9*
Münāḳaşa, Mir'āt ve *Mecmū'a-ī Funūn* arasında, *458*
Münâḳaşa (Bk., Maṭbū'ū'l-endām.)
Münâḳaşa, yeni ve eski şiir hakkında, *261-2*, 262
Münib, Molla, 265, *265, 358*, 359, *362*, 363-4, *370*, 372
Münif Paşa (?), *88*
Münşe'āt, *41* .— Müşe'āt dersi, *355*.— Münşe'āt mecmuaları, XIV
Münşe'āt, Nef'î, 36
Münşî'ler, XIV
Müntaḫabāt-i Taṣvīr-i Efkār, 15, 17-8, 71, 75, 85, 142, 356
Müseylime'tü'l-Kezzāb, *5, 399*
Müslümān, Müslümānlar, *315*, 318 .— Müslümanlıḳ, 63
Müşārū'nileyh (Bk., Midḥat Paşa), *394*

Müvāzene defteri, 499
Mysor, *276*

Nābî, *Dīvān* şâiri, *47*, *277*, *352*
Nābigha al-Dhubyānī mad., *163*
Nācî, Mu'allim, *325*, *414*, XIII, XLIII
Nādirî, Ġanîzâde, *6*
Nādir, Şāh, *86*
Nafḥū't-Ṭīb (Muḥammedū'l-Maḳarriyye't-Telmsānî, *Nefḥū't-Ṭīb min Ġuṣni'l-Endülüsi'r-Raṭīb*, 10 cilt, birinci basım: Mısır, Matba'a-i Sa'ādet, H. 1367, M. 1949), *132*, 133
Nāfi'a Neẓāreti Terceme Odası, *385*
Naḥnu Ḳasemnā, *242* .— Naḥnu Ḳasemnā şofrası, 242
Nā'ilî-i Ḳadīm, *9*, *341*, *409*, 410
Nā'ilî, Manastırlı, 328, XVIII, XLIII
Na'īm, Efendi, Diyāribekirli (Bk., Na'īmā Efendi), *3-4*, 4-5, *5*, 6, *12*, 13, *450*, 451, *457*, 458, XXIV, XLII
Na'īm, Bey Şâkir Paşazâde, XVI
Na'īmā, Efendi (Bk., Na'īm, Diyāribekirli), 13
Na'īmā Tārīḫi, *267*
Nāmdaş'ıñ (Reşîd ?), 269
Nāmıḳ, Paşa (Bk., Ebū Cemīl-i ẕelīl), 245
Nāmıḳ, taḳma ad, Nāmıḳ Kemāl'iñ (Bk., B. M., Nāmıḳ Efendi; Ṣābir), 329
Nāmıḳ Efendi (Bk., Nāmıḳ Kemāl?), 140
Nāmıḳ Kemāl, 'Alî Ekrem Bolayir, *110*, *232*
Nāmıḳ Kemāl, Midḥat Cemāl Ḳunṭay, *12*, *16*, *18*, *32*, *86*, *88*, *90*, *92-3*, *96*, *98*, *101*, *103-5*, *107*, *109-10*, *112*, *115*, *117-8*, *120*, *122-4*, *126-7*, *130-2*, *134*, *137*, *139*, *145*, *149*, *151*, *153*, *159*, *169-70*, *173-5*, *181*, *184*, *186*, *188*, *191-92*, *194*, *197*, *201*, *203*, *205*, *207-9*, *211-3*, *216-8*, *232*, *237*, *262*, *264-5*, *280*, *282*, *284*, *288*, *291*, *294*, *298*, *301*, *308-9*, *311-3*, *316*, *318*, *320*, *340*, *344*, *347*, *351*, *358*, *361-2*, *374*, *386*, *392*, *395*, *397*, *400*, *406*, *409-10*, *412*, *418*, *420*, *425*, *436*, *440-1*, *443*, *445*, *448*, *450*, *461-2*, *476*, XVII, XXVI, XXXVII, XLIV
Nāmıḳ Kemāl, Süleymān Naẓīf (Bk., *1922 Martı'nıñ 12'nci Pazar günü aḳşamı Dārū'l-Mu'allimīn-i 'Āliyye ḳonferans şalonunda muṣāḥabe-Nāmıḳ Kemāl*), *43*, *306*
Nāmıḳ Kemāl Afyon'da, *203*
Nāmıḳ Kemāl Bey'iñ 'Irfān Paşa'ya Mektubu, *353*
Nāmıḳ Kemāl Ḥaḳḳında, *236*
Nāmıḳ Kemāl Ḥaḳḳında Ufaḳ Noṭlar, *290*
Nāmıḳ Kemāl, Ḥayātı ve Eserleri, (Kemāleddin Şükrü), 237
Nāmıḳ Kemāl Ḥayātı ve Eserleri (Prof. M. Ḳaplan), XXXVII, XL
Nāmıḳ Kemāl, Ḥayātı ve Şi'irleri *88*, *232*
Nāmıḳ Kemāl'iñ 'Abdū'l-Ḥamīd'e Taḳdīm Ettiği 'Arīżalarla Ebüżżyā Tevfīḳ Bey'e Yolladığı Bāżı Mektublar, XX
Nāmıḳ Kemāl'iñ Eserleri, *236*
Nāmıḳ Kemāl'iñ Eserleri ve Eserleriniñ Çeşidli Başımları, *248*, *289*, *354*, *374*
Nāmıḳ Kemāl'iñ Ḥuḳūḳî Fikirleri, XLI
Nāmıḳ Kemāl'iñ Midilli'de Yazdığı Manẓūm ve Menṣūr Eserler, XIV
Nāmıḳ Kemāl'iñ Şi'irleri, 'Alî Ertem, *38*
Nāmıḳ Kemāl'iñ Şi'irleri, Sa'deddīn Nüzhet Erġun, *9*, *10*, *17*, *28*, *38*, *44-5*, *47*, *255*, *267*, *326-7*, *341*, *385*, *410*
Napoléon III., *97*, 287, 388
Napoli, *88*
Nāṣirū'd-Dīn Şāh ve Bābîler, *309*, *335*, XXII
Naṣūḥî, Bey, *376-7*, 378
Nāṣid, Bey, Kemāl'iñ üveġi ḳardeşi, *86*, *338*, 339, 365, 375, 439, 466, 468-9, 471-4, 476
Na't, Lesḳofçalı Ġālib, *17*
Na't-i Nebevî, Ḥassān, 331
Na't-i Nebî, Nāmıḳ Kemāl, *17*
Navarin savaşı, *253*
Nāzenīn (Bk., Naẓīf Paşa), 302, XXIII
Nāẓım, Paşa, Ḥüseyin, *385*, 388, *392*, XIX, XL

Nāẓım, Efendi, Ḳayṭazzāde, *264*, *291*, *298*, *309*, *313*, *340*, *347*, *358*, *362*, *371*, *392*, *410*, XVIII
Nāẓım, Meḥmed Paşa, *324-6*, *349*, *405-6*, XVIII
Naẓīf, Paşa, Mehmed (1832-1889; bk., Aġa Ḥażretleri, Mutaṣarrıf Paşa, Nāzenīn), 291-3, 301, *312*, *314*, *340*, 340, *346-7*, 347-8, XXXVIII - IX
Nāzikter Ḥanım, Şināsî'niñ zevcesi, *192*
Naẓīre, Nāmık Kemāl, 359
Nazlı Ḥanım, *213*, *412*
Necīb, Aḥmed, Şeyḫ, Moralı, *347*
Necīb, Paşa, Meḥmed, Ṣaġır Aḥmed Bey'iñ babası, *122*, *294*
Necīb, Paşa, Dāmād, Sāmî Paşazāde (1855 - 1883), *347*, 347-8, *421*
Necīb, Bey, Ṣaġır Aḥmed Bey'iñ ṭorunu, 'Īffet Bey'in oğlu, *419*, 432, *432*
Necmî Rācî, XXII
Nedīm, 58
Nef'î, *Dīvān* şā'iri, *4*, *16*, 25, *47*, 58, *163*, *270*, 271, *271*, *325*, 329, 332, *333*, *341*, *352*, *422*, 428
Nef'î (Bk., Lala Muṣṭafaoġlu Ḥasan Nef'î), *312*, 313, *349*, 350, *358*, 359, *362*, 363-4, 372, *418*, 419, XXXVIII
Nef'î-i zamān (Bk., Ḥaḳḳî, Üsküdarlı), *349*
Nef'î Münşe'ātı (Bk., *Münşe'āt*, Nef'î.)
Nef'î'niñ *tiyatro*'su (Bk., *Felāket*), 350
Nefs-i nāṭıḳa, 60
Nemçe postası, 244-5, *251*, 252, 391
Nemrūd, 28
Nergisî, *16*, 25, *34*, 35, *248*, *277*, 428 .— Nergisî ṭarzı, *422*
Nesīme Ḥanım (Bk., Baci Sulṭān), Nāmık Kemāl'iñ zevcesi, 91 v.d., 466
Neşir (Bk., İnşā'), *34*, 37 .— Eski ṭarz neşir, *420*, *422-3*, *425*, 427-8 .— Resmî neşir, *420-22*, 427, XLIII .— Yeñi ṭarz neşir, *420*, *422-3*, 427
Neşāṭî, *Dīvān* şā'iri, *341*
Nevābiġ, Nābiġa, 163, *163*
Nevābiġ-i Zamaḫşerî, 162-3
Nevres, 'Oṣmān, *322*, *324-7*, 328-9, *329*, 330-1, *332-3*, 334, *334*, *401*, *405-6*, 407, *441*
Nevres mad., *333*
Nevres, Paşa, *200*
Nevrūz Bey'iñ Terceme-i Ḥāli, *373*
Nevşehir, *129*
Nihāyetsizlik, 24
Niḳola, 463, *463*, 464, *464*
Nil nehri, *304*
Niş eyāleti, *15*, *86*
Niẓām-i Cedīd, 79
Niẓāmiyye Anbarı, 390
Niẓāmiyye Ḫazīnesi, 138
Nufūs, *383*
Numūne-i Edebiyāt-i 'Oṣmāniyye, *161*, *163*, *306-7*, *316*, *341*, *444*, *425*
Nūrî, Muṣṭafa, Bey, Reji Ḳomiseri, *83-4*, *97*, *100*, 100-1, *104*, 112, *118*, 119, *121-2*, 123-4, *124*, 125, *126*, 127, *144-5*, *158*, 160, *177*, *181*, *223*, *228-9*, 230, *230-3*, *236*, 243, 252, *252*, 256, *270*, 270, *276*, *278*, 278, *282*, *293*, 297, *303-5*, *320*, 320, *373*, *387*, *392*, XXI, XXVI-VII, XXIX, XXX, XXXII, XXXVIII, XLIII, XLV
Nūrî, Reji Ḳomiserî Nurî Bey'iñ uşagı, *270*, 270
Nūrî, Bey, Muṣṭafa 'Āṣım Bey'iñ bahçevanı, *255*, 256, *258-9*, *291*, 291-2, *300*, 300, *201-2*, 302, *305*, 314, *321*, *334*, 335, *339-40*, 340, *358*, 359, *367-8*, 369, *373*, 387, *407*, 409, *439*, 442, *442*, 467, XXXIX
Nūr-i Ḫudā, 29
Nūr-i 'Oṣmāniyye Cāmi'i, *69*, 72-3
Nusḫa-i Kubrā, 29
Nuṭḳ, 'Abdūl-'Azīz, Sūrâ-yi Devlet'in te'sīsi hakkında, *144-5*, 177, XXX-I

Occone-dağı (Bk., Oḳḳon.)
Odysse, *422*
Oḥanes, Efendi (Bk., Çamiç.)

Oḫanes Papasyan, Efendi, *301*, 301, 418, *443*, 444, *444*
Oḳcular-başı, Semt, İstanbul'da, *69* .— Oḳcular-başı Ḳırā'atḫānesi, *408*
Oḳḳon-dağı, Ameriḳa'da, 287
14 Corraterie, İsviçre'de, *191*
Ortaköy, Boğaziçi'nde, *86*
Ortaoyunu (Bk., Ẓuhūrî Ḳolu), *69*, *71*, 74, 76, *207*, 242, 247
'Oṣmān, Ḫalîfe, *65* .— 'Oṣmānî -imtizâc, 311
'Oṣmān, Bey, *312-3*, 313-4, *358*, 359, *370*, 371-2, xxxix
'Oṣmān, Biñbaşı, Ḳıbrisli Meḥmed Kāmil Paşa'nıñ oğlu, *121*
'Oṣmān, Fāżıl Muṣṭafa Paşa'nıñ oğlu, *410*, 411
'Oṣmān, Paşa, Ṭopal, *86* .— Ṭopal 'Oṣmān Paşa vaḳfı, *86*
'Oṣmān Şems, xviii
'Oṣmānlı, 'Osmānlılar, 67, *205*, *227*, 242, 318, *379*, *386*, *401*, *414*.— 'Oṣmānlı 'askerleri, *248* .— 'Oṣmānlı donanması, *253* .— 'Oṣmānlı edîbleri (Ûdebā-yi 'Oṣmāniyye), 7 .— 'Oṣmānlı gençleri, *256* .— 'Oṣmānlı ḫānedānı, *87* .— 'Oṣmānlı ḳızları, 431.—'Oṣmānlı māliyyesi (Māliyye-i 'Oṣmāniyye), *190* .— 'Oṣmānlı melā'ib-i idâresi, *153* .— 'Oṣmānlı memleketleri (Memālik-i 'Oṣmāniyye), *95*, 241 .— 'Oṣmānlı meşrūṭiyyet hükûmeti (Ḥükûmet-i meşrūṭā-i 'Oṣmāniyye), *227*.— 'Osmānlı milleti (millet-i 'Oṣmāniyye), 35, 63, 436 .— 'Oṣmānlı milletleri (Milel-i 'Oṣmāniyye), *198* .— 'Oṣmānlı nişānı, *198* .— 'Oṣmānlı Sulṭānları (Salāṭīn-i 'Oṣmāniyye), *95* .— 'Oṣmānlı ümmeti (Ümmet-i 'Oṣmāniyye), *177*
'Oṣmānlı Hükümdârlarınıñ 'Aşḳ Mektubları, xiv
'Oṣmānlı İmparaṭorlugu (Bk., Devlet-i 'Aliyye, Devlet-i Metbū'a, Salṭanat-i 'Oṣmānî, Salṭanat-i Seniyye), *121*, *132*, *141*, *153*, *155*, *159*, *171*, *178*, *187*, *189*, *191*, 241, *335*, *382*, *389*, *390*, *397*, *412*, xxxi, xxxiv, xlv
'Oṣmānlı Mü'ellifleri, *132*, *294*, *414*, *437*
'Oṣmānlı tārīḫi dersi, 21
'Oṣmānlı Tārīḫi (Tārīḫ-i 'Oṣmānî), Aḥmed Midḥat, *401*
'Oṣmānlı Tārīḫi, Nāmıḳ Kemāl, *361*, *400-2*, *414*, , xvii
'Oṣmānlı Tārīḫ ve Müverriḫleri-Āyîne-i Ẓurafā, *18*
'Oṣmānlı Tiyatrosu (Bk., Gedik Paşa Tiyatrosu), *290*, *366-7*
Oyun (Bk., Tiyatro), 220

Ölmezoğlu, 'Alî, *341*
'Ömer, Ḫalîfe, *107*
'Ömer Luṭfî, Paşa, Serdār-i ekrem, *226-7*
'Ömer Nā'ilî, Paşa. *83*
Önertoy, Dr., Olcay, xvii
Önsöz, *Leskofçalı Ġalib Bey Dīvānı*'na (Bk., *Muḳaddime; Taḳrīż*), Nāmıḳ Kemāl, *9*
Öteki budala (Bk., Fāżıl Muṣṭafa Paşa), 156
Özön, Muṣṭafa Nihād, *289*, *321*, *323*, *333*, *353*, *388*

Padişāh (Bk., 'Abdü'l-'Azīz), *440*
Pandore'luḳ, 20
Papadoplos, Efendi, *293*
Papasoğlu, *369-70*, 371
Pāpūşcu'lar, *69*, 72
Paris, *87*, *90*, 91-2, *95-8*, *100*, 100, *102*, 103, *103-4*, 105, *106-7*, 108, *109-10*, 111, 113-4, *114-5*, 116, *116*, 117, *121-2*, 123, *124-5*, *142-3*, 143, *144-5*, 146, *158*, *165-7*, *173*, *177-8*, *180*, 181, *182*, *186-8*, 188, *191-2*, *196*, *205*, *214*, *216-8*, 218-9, 247, *353*, *377*, *385*, *412*, *423*, *425*, 434, *442*, *444*, xxi, xxv-ix, xxxii, xliv, xlvi
Paris Sefāreti, 'Oṣmānlı İmparaṭorluğu'nuñ, *38*, *41*, *196*, 197

Paris'te Kânî Paşazāde Rif'at Bey'e, *125*
Parlamento ve meşrūṭiyyet uṣūlü, *120*
Parmaḳ ḥisābı (Bk., Hece vezni), 433
Paşa (Bk., Fāżıl Muṣṭafa Paşa), 94, *96*, 116-7, 120, 146-7, 158, *165*, 165, 181
Paşa Efendimiz (Bk., Veys Paşa), 303
Pavarin, M. L., *191*
Pāy-i taḫt'ıñ Ḥāli, *18*
Peçuyî (Peçevî), Muṣṭafa Efendi, *86*
Peder-i efḫam Efendimiz (Bk., Rüşdî Paşa, Şirvānîzāde), 281
Pederimiz (Bk., Veys Paşa), *342*, 342-3
Pederimiz Paşa (Bk., Veys Paşa), 266
Peder Paşa (Bk., Veys Paşa), 275, 278
Peder Paşa (Bk., Rüşdî Paşa, Şirvânîzāde), 239
Pehlivan güleştirmek, *198*
Pellico, Silvio, *343-4*, 345
Pertevniyāl Sulṭān (Bk., Vālide Sulṭān.)
Pesendîde vapuru, *229*
Peşte, *103*, *109-10*, *114*, *212*, 214
Petersburg Sefāreti, 'Osmānlı İmparaṭorluğu'nuñ, *38*, *41*, *43*, xxv
Peyġamber (Bk., Muḥammed, Ḥż.), 63-4, 91
Pietrie, Jean (Bk., Mösyö), *87*, *98*, *120*, *123*, *175*, *192*, *194*, *206*
Pirizrin eyāleti, *15*
Platon (Bk., Felāṭūn.)
Prens (Bk., Murād V., Sulṭān), *90*, 91, *304*
Prens (Bk., Fāżıl Muṣṭafa Paşa), 110, 113, 197, *208*, *312*
Princeton, xliv
Principes Généraux de Droit de Politique et de Legislation (Bk., *Ḥuḳūḳ*, *Ḥuḳūḳ-ı 'Umūmiyye*), *353*, *387*
Prusya ordusu, 245, 249

Qaui Voltaire, Paris'te, 160

Rācî, Efendi, xxii
Rāġıb, Paşa, şâir, 13
Rāġıb, Mābeynci, xix
Ramażan'ıñ Ta'rīf-i Aḥvāline Dā'ir Bir Mektub, *71*
Ramsaur, Jr. Ernest Endmondson, xliv
Rāsim, Paşa, *32*
Rat, G. *135*
Ravżatū'l-Aḥbāb (Bk., *Ravżatū'l-Aḥbāb fī-Şerḥ-i Ḫulāsatū'l-Ḥisāb*), *132*, 133, *134*
Ravżatū'l-Aḥbāb fī-Şerḥ-i Ḫulāṣatū'l-Ḥisāb, *132*
Ravżatū'l-Kāmilīn — yāḫud — Şerḥ-i Şefīḳ-Nāme (Bk., *Şefīḳ-Nāme Şerḥi*), *393*, *403-4*, xli
Ravzatū'l-Kâmilīn mu'āḫazesi (Bk., *Şefīḳ-Nāme Mu'āḫāzesi*), 394
Ravżatū'ṣ-Ṣafā (Bk., *Ravżatū'ṣ-Ṣafā-yi Nāṣirî*), *134*, 135, *135*
Ravżatū'ṣ-Ṣafā-yi Nāṣirî, *135*
Rāzî, Ḥakîm, Muḥammed b. Zekeriyā, 437
Rāz-i Dil (Bk., *Gülnihāl*), *336*
Recā'î, Efendi, *18*, *460*
Recā'îzâde Celāl, xviii
Recā'îzāde Ekrem, *16-8*, 22, *102*, 103, *103*, *109*, *253*, *283-4*, 285, *294*, *312*, 313, *327*, *343-4*, 344-5, *345*, 346, *356-7*, *367*, 369, *369*, *370-1*, 371, *376-8*, 378-9, *423-5*, *430*, *443*, *459-60*, 460-1, xvi,xix, xxii, xxvii, xli, xlvi
Recā'îzāde Ekrem'iñ Eşerleri ve Eşerleriniñ Çeşidli Başımları, *344*
Reddiyye, Ḫıristiyānlıḳ hakkında, *401*
Reddiyye, *Tuḥfetū'l-Erīb fī-Redd-i Ehli'ṣ-Ṣalīb*'e ilâve mâhiyyetinde, Aḥmed Midḥat, *401*
Reddiyye, Reşād Bey, *167-9*, 170, xxxii
Reed, Howard A., xliv
Re'fet, Bey, 265, *265*, *358*, 359, 372
Re'fet, Bey, Ṣafvet Paşa'nıñ oğlu, *38*, 39, *265*
Refīḳ, Bey (1844-1865), *17-8*, 22, 25, 83, *458-6-60*, 460-1, *461*
Refīḳ Bey, *460*

Rehā (Urfa), *352*
Reji, *383*
Remzî Baba, ʿAcem, *324*
Resimli Ay mecmūʿası, *376*
Resimli Kitāb mecmūʿası, *290*
Resimli ʿOsmānlı Tārīḫi, *88*, *166*, *441*
Resimli Türk Edebiyātı Tārīḫi, XL
Reṣād, Sulṭān, *235*
Reṣād Bey, İskender Beyzāde, Ḳayazāde, *83-4*, *97*, *104*, 122, *123*, *125-6*, 127, *136-7*, 139, *141*, 141, *142-3*, 143, *144-5*, *148-51*, *158-9*, 159, *167-9*, 169, *171*, *177*, 181, *182*, *184*, *185-6*, *188*, *208*, *215*, *223*, *261*, 262, *282*, *444*, 445-6, *458*, *476*, 476, XX, XXVI-VII, XXIX, XXX, XXXII-III, XLV
Reṣīd, Paşa, Büyük, *142*, *383*
Reṣīd Paşa Türbesi, *69*, 74
Revelaki, 113
Ricāl-i Siyāsiyye-i Mühimme, *223*
Riḍā Ḳuli Ḫān mad., *135*
Riḍvān, 454
Rifʿat, Efendi, Mābeyn Başkātibi, *235*
Rifʿat Aḥmed, Bey, *Luġat-i Tārīḫiyye ve Coġrāfiyye* mü'ellifi, *128*, *131*
Rifʿat, Aḥmed, Kānî Paşazāde, *11*, 13, 22, *37-8*, 39, *41-3*, 97, *122*, *125*, *137*, 138, *142-5*, 146-7, *147-8*, *150*, *158*, *168*, *177-8*, 181, 193, *195*, 197, *198*, 204, *217*, *353*, 355, 360, *387*, *408*, 410, XX, XXV, XXVII, XXIX, XXX, XXXII-III, XXXVII, XLI, XLIII, XLV
Rifʿat, Manastırlı, *43*, *254*, *314-16*, 316-9, *362*, *447*, 447, XLI
Rifʿat, Menemenli (Bk., Menemenli Rifʿat), *121*, XVI
Rifḳî, Efendi, Terceme-odası'ndan, *282*
Risāle, Ehemmiyyet-i ḥifẓ-i māl hakkında, *31-2*, 32, *95*
Risāle, A. Fanton, Ḫidiv İsmāʿīl Paşa aleyhinde, *187-8*, 188
Risāle, Gettliffe, Ḫidiv İsmāʿīl Paşa aleyhinde, *187-8*, 188
Risāle, Refīk Bey, *17*
Risāle-i Verāṣet (Bk., *Verāṣet-i Salṭanat-i Seniyye*), 364
Riyāżiyye Ḳāmūsu, Ṣaliḥ Zekî, *168*, *414*
Riżā, Bey, Velî Riżā Paşa, Mīralay, *168*, 170, *170*, *202*, 204, XXXV
Riżā Ḳuli Ḫan (Bk., *Riḍā Ḳuli Ḫān*), *135*
Riżā, Paşa, Serʿasker, *397*
Riżā, Paşa ʿAlî, Es-seyyîd, *209*, 210
Riżā, Şeyḫ, Kerküklü, *406*
Riżā, Ṭıbbiyye ṭalebesi, *17*, 27, *459*
Riżā Nūr, *237-42*, *244-7*, *270*, *323*, *380*, *388*, *409*, *441*
Robespierre, Maximillien de, 327
Rodos, *223*, *229*, *230-2*, *235*, 244-6, *250-1*, *264*, *267*, *283-4*, *293*, *303*, *386*, *465*, XIV, XVIII, XXI, XXIII-IV, XXXVIII-IX, XLVI
Rodos Ḥākimi (?), 246
Rodos ḳalʿası, *250-1*
Rodos Kütbḫānesi, *251*
Rodos Mutaṣarrıfı (Bk., Maʿṣūḳ Paşa), 246
Roman, 220.— Fransızca'dan terceme romanlar modası, *374*
Romanesk nevi', *220*
Romeo and Juliet, *376*
Rousseau, Jean Jack, 160, 163, 415
Rubʿū'l-iʿlm, *167*
Rūḥ, 24
Rūḥ-i Ṣānî (Bk., *Dīvān*, Lesḳofcalı Ġālib Bey), *370*
Ruḥsān Nevvāre, XLIV
Rūm (Bk., Anadolu), *352*
Rum, Rumlar, *129*, 175, *190*, *312*, *315*, *401*, XXXIII .— Rum ḥarfleri, *129*
Rumca, 75
Rumeli, *95*, *225*, *421* .— Rumeli ʿāṣīleri (Rumeli ʿuṣātı), 405 .— Rumeli ʿiṣyānları, *382*
Rumūzū'l-Ḥikem, *418*, 418-9, *422*, 427
Rumūzū'l-Ḥikem ṣāḥibi (Bk., Sāmî, ʿAbdū'r-Raḥmān Paşa), 427
Rupert Street, Londra'da, *141*
Rus, Ruslar, *226-7*, *268* .— Rus papaslar, *14*, 19 .— Rus politiḳası, *15*

Ruscuḳ, *109*
Rustem, (Bk., Zāl-oġlu), 430, *430*
Rusya, *15*, *97*, *171*, *234*, 241, *268*, *282*, *383*
Ru'yā (Bk., *1289 Yılı Ṣaferi'niñ 14'üncü Gecesi Görülmüş Bir Ru'yā'dır; Gerçege Beñzeyen Ru'yā, Nāmıḳ Kemāl'iñ Ru'yā'sındaki Vaṭan; Ḥasb-i Ḥāl*), Nāmıḳ Kemāl, 332, 378-9, 381, *381-2*, 388, *435*, XL
Ru'yā (Bk., *Sulṭān ʿAbdu'l-ʿAzīz, Ḫan-Żiyā Bey-ʿĀlî paşa*) ,Żiyā Paşa, *172*, 332, *332*, *381-2*, 388
Ru'yā ve Maġosa Mektubu (Bk., *Ru'yā*, Nāmıḳ Kemāl), *236*
Rūznāme-i Cerīde-i Ḥavādiṣ (Bk., *Cerīde*, *Cerīde-i Ḥavādiṣ*.)
Rüşdî, Efendi, *31-2*, 32-3, *95*
Rüşdî, *Ḥaḳāyıḳū'l-Vaḳāyiʿ* gazetesi nâşiri, *261*
Rüşdî, Paşa, Mütercim, Serʿasker, *84*, *200*, *447-8*, *450*, XLII
Rüşdî, Paşa, Şirvānîzāde (Bk., Peder-i efḫam Efendimiz, Peder Paşa), *83*, *233*, *236*, *255*, 257, *280*, *293*, *308-9*, 310, *310*, *358*, *448*, XLII .— Rüşdî Paşa ḳonağı, *294*
Rüşdîyye mektebleri, *15*, 20, 22

Ṣabāḥ gazetesi, *83*, *293*
Ṣābir, N. Kemāl'iñ taḳma adı, *273*, 274, *370*, *462*, XLVI
Ṣābit, *Dīvān* şâiri, 80, 275
Ṣabr-ü Ṣebāt, *421*
Ṣadāḳat gazetesi, *262*, *387*, *417*, *435*, XL
Ṣadāḳat Zā'il Olmaz, *229*, *276*, *373*
Sāde Yazalım, *254*
Ṣādıḳ, Efendi, Ṣarıyerli, Vāʿiẓ, *199*, 201, XLV
Saʿdî, Şīrāzlı, *277*, 429
Ṣadr-i maʿlūlū'l-efʿāl (Bk., Maḥmūd Nedīm Paşa), 397
Saʿdū'llāh, Rāmî Bey (Paşa), 13, 22, 28, *41-2*, 51, *69*, *96*, *124*, *288*, *347*, 348, XXI, XLIII
Saʿdū'llāh Paşa-Yāḥud-Mezardan Nidā, *96*, *107*
Ṣafvet (?), 115
Ṣafvet, Paşa, Meḥmed Esʿad, *38*, *205*, *212*, *265*, *397*, *401*, *445*
Ṣagīr Ḳaymaḳām, 361
Ṣaḥāyif-i Ḥāṭırāt, *301*, *400*
Ṣaḥḥāf - çarşısı, 135
Ṣaḥḥāflar eṣnafı, *168*
Ṣāḥib-i *Bürʾe* (Al-Buṣirî), *75*
Ṣāḥib-i *Ḫarābāt* (Bk., Żiyā Paşa), *388*
Ṣāḥib-i iḥsān olan ẕāt (Bk., Fāżıl Muṣṭafa Paşa), 146
Ṣāḥib-i keşf, 238
Ṣaḥne (Bk., Maʿreż.)
Ṣaḥrā, *420*, 433, *433*
Saʿīd, Ḫalīfe ʿOsmān'ıñ oġlu, *65*
Saʿīd, Bey, Kemāl Paşazāde (Bk., Lastiḳ Saʿīd), *234*, *236*, *376*
Saʿīd, Efendi, Ṣadāret Müsteşārı, *397*
Saʿīd, Efendi, Şeyḫ, Ḥaci, (Bk., Ḫavuç, Saʿīd Efendi), 101, 114, 119, 185, *204*
Saʿīd, Paşa, Kürd, 310, *310*,
Saʿīd, Paşa, Meḥmed, Şāpūr Çelebî, *421*
Saʿīd Sermedî, *102*, *209*, 210, XXXVI
Sakakini, *87*, *98*, *186-7*
Saḳız, *465* ,XIV, XVIII, XXIII-IV, XLVI
Ṣālih Zekî, riyāżiyyeci, *168*
Sāl-Nāme-i Ḥadīḳa, *17*, *129*
Salṭanat-i ʿOsmānî (Bk., ʿOsmānlı İmparaṭorluġu), *352*
Salṭanat-i Seniyye (Bk., ʿOsmānlı İmparaṭorluġu), *231*, 299, 436
Sāmî, ʿAbdū'r-Raḥmān, Paşa (Bk., *Rumūzū'l-Ḥikem* ṣāḥibi), 330, *347*, *408*, 418, *419-23*, *425*, 428-9
Sāmî, Muṣṭafa, Avrpa-emīnizāde, Vaḳʿa-nüvīs, *3*, *325*
Sāmî, Muṣullu, *282*
Sāmî Paşazāde Sezāʾî (Bk., Sezāʾî.)
Sāmirî-ẕehāb, 462
Sāmî, Süleymān Paşazāde, Süleymān Nesīb, *335*, *357*, *447*
Ṣamsun, *3*, 7

Sançar, Nejdet, *248, 289, 344, 354, 374*
Şarafim Ḳırā'atḫānesi, *408, 425*
Sarāy-meydanı, Sivas'ta, *231*
Sardanapal, 420, 433, *433*
Ṣarf-u Naḥv, *37*
Ṣarḳlı İḫtilālci 'Alî Su'āvî, 169
Ṣarrāf (?), 133, *134,* 136, *139,* 140
Sa'y mecmū'ası, *226*
Sayılı, 'Abdü'r-Raḥmān, XLIII
Sayılı, Aydın, Prof., XLIII
Ṣayman, Şerîf Ḫulūṣî, *236, 290*
Scott, İ., *276*
Sebilci, Yeñiçeri teşkîlâtında, 79
Seci', 35, *419, 422,* XLIII
Segirdim ustaları, *70,* 79
Sehl-i mümteni' ṣan'ati, 434
Selānik, 256
Selānik gazetesi, *256, 403*
Selim I., Yavuz, Sulṭān, *134,* 135, 437
Selim II., Ṣarı, Sulṭān, *86*
Selim III., Sulṭān, *134,* 135
Selim Aġa-yoḳuşu, *294*
Semaphore de Constantinople, 42
Senām, 286
Senīḥ, Efendi, 24
Sergi-i 'umūmî, 1867'de, Paris'te, *87, 93, 96-7,* XXVI
Sergüzeşt, Nāmıḳ Kemāl, *43, 61,* XXV
Şervet-i Funūn mecmū'ası, *71, 227, 357, 403*
Sevengil, Refîḳ Aḥmed, *74, 284, 366*
Sévigné, Madame de, XLVII
Şevrū's-semā, 5
S. Exc. Sadbullah Bey, 42
Seyāḥat-Nāme, Ḥalîmî Efendi, *103*
Seyyîd (Bk., Curcānî Şerîf), 415
Seyyîd, Bey, Mābeynci, *301, 305*
Sezā'î, Sāmî Paşazāde, *319,* 319, *327*
Shakespeare, William, 185, 330
Ṣıbyān mektebleri, *15,* 20
Ṣıddīkî-mizāc, 311
Ṣırb, 241, 405
Ṣırbistān 'işyānı, *397*
Sicill-i 'Oṣmānî, 38, 94-5, 101, 110, 112, 116, 124, 130, 133, 153, 199, 200, 209, 234, 265, 297, 301, 347, 358, 412, 444-5, 448
Sihām-i Ḳażā', 4, 6
Silistire eyāleti *15, 267*
Silistire Ḳahramānı 'Abdu'llāh Çavuş, 227
Silistire ḳal'ası, *267*
Silistire Muḥāṣarası, risāle, *267-8,* 269, *270,* 271, *271,* 272, *366*
Silistire Muḥāṣarası hakkında bibliyografya makālesi, *267*
Silistire ṣavaşı, *225-6,* 242, 245, *251,* 252, *267-8, 270, 314*
Simav, *31, 95, 186*
Sinān Paşa, Ḳoca, Yemen Fātiḥi, Vezîr, *86*
Sinob, 253
Sirāc gazetesi, *224,* 225, *230,* XXV
Siyāvūş Paşa, *86-7* .— Siyāvūş Paşa vaḳfı, *86-7, 110*
Siyer, Veysî, *353,* 355
Ṣofya, *9, 31, 95*
Ṣoḳollu, Meḥmed Paşa, *86*
Soḳrat, 415
Ṣoñ 'Aṣır Türk Şā'irleri, 3, 4, 9, 14, 18, 29, 41, 83, 94, 102-3, 126 135, 158, 196, 218, 234, 261, 294, 300, 315, 322, 327, 329-30, 333, 347, 349, 385, 406, 408, 420, 425, 440-1, 457, 460, XXI, XXVI, XL, XLV
Ṣoñ Pişmanlıḳ (Bk., *İntibāh*), *261,* 262, *336, 373-4,* 374
Ṣoñ Pişmanlıḳ Muḳaddimesi, 261, 262, *262*
Ṣoñ Ṣadr-i A'ẓamlar, 31, 93, 228, 233-4, 280, 294, 387, 403-4, 445-6
Ṣormagir İmamı, 192
Spitzer, 'Abdü'l-Mecîd'in Ḥekimbaşı'sı, *126,* 127, XXIX
Su'āvî'ye Ta'zîyye, 168, XXXII
Su'āvî-Ẕiyā-Miyā, 183
Ṣubḥî, Paşa (Bk., Maḫdūm-i mükerrem), *83-4, 90, 408, 422-3, 425, 428*
Ṣubḥ-i Ezel (Bk., Mirzā Yaḥyā), *335,* 337, XXI
Suher (سوهر), 74

Suisse (Bk., İsviçre.)
Sūḳ-ı 'Ukāẓ, XVIII
Sulié (سوليه), *74,* 74
Sulṭān 'Abdü'l-'Azīz Ḫan-Żiyā Bey-'Alî Paşa (Bk., *Rū'yā,* Żiyā Paşa), *172, 382*
Sulṭān 'Abdül-'Azīz'iñ Mışır ve Avrupa Seyaḥati, 97, 103, 109, 112
Sulṭān 'Abdü'l-Ḥamīd Ḫan'ıñ Sarayında Doḳtor Spitzer'iñ Ḫāṭırātı, 127
Sulṭān Maḥmūd, semt, İstanbul'da, *459*
Sulṭān Meḥmed (Bk., Fātiḥ.)
Sulṭān Meḥmed, Semt (Fātiḥ), İstanbul'da, 27
Sulṭān 'Oṣmān'ıñ ṣanduḳası, *198*
Ṣunġu, İḥsān, *129, 137, 183, 191, 417*
Ṣun'-i Ḳudret, 24
Sūre, Āl-i 'İmrān, 5, 144
Sūre, Enbiyā, 28, 243
Sūre, Feṭḥ, 63-4
Sūre, Ḥadīd, 463
Sūre, Ḥaşr, 7
Sūre, İnfiṭār, 244
Sūre, İnşirāḥ, 457
Sūre, Nemel, 25
Sūre, Yūsūf, 25
Sūre, Zuḫrūf, 242
Sūr-i Humāyūn, 207
Sūr-i İsrāfīl, 238
Sūrîye, *282 358, 393,* 394, *395,* 396, 444
Süleymān, Peyġamber, 25, *25*
Süleyman Aġa, Ṭopal (Bk., Yek-pāy), *117,* 123, *123,* 128, *148,* 149, *157,* 158, *181,* 182, *217, 301, 304, 349,* 350, *439-40*
Süleymān, Ẓabṭiyye Bölük-aġası, *231*
Süleymān, Ḥüsnü, Paşa, *83, 322,* 323, *355-6,* 357, *401, 446-7,* 447, XVIII, XXII
Süleymān Ḥüsnü Paşa ile Nāmıḳ Kemāl'iñ Münāsebāt ve Muḥāberātı, 357, 447
Süleymān Ḥüsnü Paşa Muḥākemesi, 355, 447
Süleymāniyye, Muşul'a bağlı sancaḳ merkezi, *234, 308, 311*
Süleymān, Ḳānūnî (Bk., Ḳānūnî), 25
Süleymān Naẓîf, *43, 103, 173, 196, 214, 248, 306, 309, 316, 327, 331-2, 335, 353, 357, 380, 384, 408, 421, 440, 460,* XXI-II
Süleymān Naẓîf Beyefendi'niñ Āṣār-i Kemāl'e Dā'ir Bir Mektubu, 408
Süleymān Naẓîf Beyefendi'ye Mektub, 408, 421
Süleymān Nesîb (Bk., Sāmî, Süleymān Paşazāde.)
Süleymān Reşād, *448,* 448-50, *450,* 450-1, XLII
Süreyyā, Bey, *38, 94-5, 110, 112, 116, 124, 133, 153, 199, 200, 209, 234, 265, 297, 301, 347, 358, 412, 444-5, 448*
Süslü annesi, Aşçı ḳadın, *439*
Süveyş ḳanalı (Bk., Cedvel), *166*
Synvet, A., *42*

Şahādet-Nāme, 25
Şaḳāyıḳ tercemesi, 277
Şākir, Paşa (1838-99), *303,* XVI, XXI
Şam, *315, 322, 386*
Şam Ṭırablusu, *322*
Şarḳ, *31, 161, 414* .— Şarḳ aḥvāli (Aḥvāl-i Şarḳıyye), *191* .— Şarḳ dilleri (Elsine-i Şarḳıyye), *161,* 164.—Şarḳ edebiyātı (Edebiyāt-i Şarḳıyye), 54, 59, *261, 277,* XIII .— Şarḳ edîbleri (Üdebā-yi Şarḳıyye), 59 .— Şarḳ 'ilimleri ('Ulūm-i Şarḳıyye), 415 .— Şarklı, 431 .— Şarḳ ma'ārifi (Ma'ārif-i Şarḳıyye), 32 .— Şarḳ memleketleri (Memālik-i Şarḳıyye), *141*
Şarḳı, Nāmıḳ Kemāl, 272
Şarḳ Kitabcısı, Paris'te, *158*
Şarḳ Maṭba'ası, Londra'da, *145,* 146
Şarḳ Maṭba'ası, İstanbul'da, *290*
Şarḳ Mecmū'ası, 262, 410
Şarḳ mes'elesi, *84-5, 141, 382*
Şarḳ Mes'elesi'ne Dā'ir Lāyiḥa, 85, 142, *142*
Şefîḳ, Efendi, Vaḳ'a-nüvîs, *403*
Şefîḳa, Ḫanım, Nūrî Bey'iñ zevcesi, *303*
Şefîḳ-Nāme, Vaḳ'a-nüvis Şefîḳ Efendi, *277, 403*

Şefīḳ-Nāme mu'āḥaẓesi, *403*, 404, *406*
Şefīk-Nāme Şerḥi, Maḥmūd Celālü'd-Dīn Paşa, *403*
Şehidlik mertebesi, 63
Şeh-Nāme, Firdevsî, 429
Şehremāneti, 242-3
Şehsûvāroğlu, Ḫalūḳ, XIV
Şehzāde-başı, semt, İstanbul'da, *229*, *294*
Şehzāde Caddesi, *70*, 76
Şehzāde Cāmi'i, *31*, 75, *95* .— Şehzāde Cāmi'i dersleri, *70*, *95*
Şehzādeleriñ sünnet dügünü (Bk., Ḫitān-ı şehzâde sūru), *200*, *202*, 203, *206-7*, 208, XXII, XXXV
Şemseddīn Sāmî, *293-4*, 295-7
Şeref, Bey (Bk., 'Abdü'r-Raḥmān), *83-4*
Şerḥ-i Belāġat, *356*
Şerḥ-i Emālî, 20
Şerīf, Paşa, Büyük, Mışır prenslerinden, *412*
Şevket, Buḥārî, *16*, 25, *277*, 429
Şeyḫ Aḥmed, Efendi, *234-6*, 240-2, *255*, 256, *267*, 303, *303*, *308*, 309-10, *311*, 311-12, *338*, 338, *347*, 348, 369, *369*, *452*, 457
Şi'īr, *34*, 35-7. — Ṣāfî Türkce şi'ir, 433, *433*. — Türk şi'iri, *261*
Şi'ir Mecmū'ası, yazma, Nāmıḳ Kemāl, *37-8*
Şikâyet-Nāme, Fużūlî, *16*, 25
Şināsî, *47*, *73*, *96*, *98*, *102*, 103, *103*, *122*, *141*, *192*, 193, *293*, *315-6*, 317-8, *419*, *422*, *458*, 463
Şināsî-Maḳāleler, 103, *316*, *422*
Şināsî'niñ Eyyām-i Aḫīre-i Ḥayātı, *102*, *192*
Şināsî ve Āṣārı, *192*
Şirket-i 'Azīziyye, *211*
Şirket-i Ḫayriyye, 80
Şūrā, *196*, 197
Şūrā-yi Devlet, *196*, 198 .— Şūrā-yi Devlet'iñ te'sīsi, *177*. — Şūrā-yi Devlet a'żāları, XXXI
Şūrā-yi 'Oṣmānî gazetesi, *128*
Şūrā-yi ümmet, *196*, 198
Şūrā-yi Ümmet gazetesi, *381*
Ṭab', basım, 21
Ṭabā'at, *356*
Ṭabī'î ḥuḳūḳ, *387*
Ṭabī'îlik, 431, 433
Taftāzānî, Sa'dü'd-Dīn Mes'ūd b 'Ö-mer, *372*
Ṭāhir, Aġa, Biñbaşı, *314*
Ṭāhir, Bey, Bursalı, *132*, *294*, *414*, *437*
Ṭahrān, *335*
Taḥrīb-i Ḫarābāt, *322-3*, 324, *324-7*, 327, *332-3*, *335-6*, *346*, *349*, 350, *352*, 354, *360*, 361, *381*, *385*, 388, *393*, *406*, *439*, *440-1*, 441, *442-3*, XL-I
Taḥrīb-i Ḫarābāt Muḳaddimesi, 364
Taḥrīrāt-i Ecnebiyye Odası, *385*
Taḥsin, Ḥasan, Efendi, Ḥüseyin Nāẓım Paşa'nıñ babası, 94, *262*, 417, XL
Taḥsin, Paşa, *358*
Taḥsin Nāhid, XLIV
Taine, Hippolyte, XLVII
Ta'ḳīb, *361*, 361, 407, *409*, 409, *442-3*, 444, XL-I
Taḳrīż, Cevdet Paşa, *'Aṭā Tārīḫi*'ne, *361*
Taḳrīż, 'Irfān Paşa, *'Aṭā Tārīḫi*'ne, *361*
Taḳrīż, Nāmıḳ Kemāl, *'Aṭā Tārīḫi*'ne, *361*, 361, *402*, 404
Taḳrīż (Bk., *Muḳaddime*; *Önsöz*), Nāmıḳ Kemāl, *Leskofcalı Ġālib Bey Dīvānı*'na, *16-7*, 24, *43*, *255*, *370*, 372
Taḳrīż, Recā'îzāde Ekrem, *Leskofcalı Ġālib Bey Dīvānı*'na, *16*
Taḳrīż, Veys Paşa, *'Aṭā Tārīḫi*'ne, *361*
Taḳsīm, semt, İstanbul'da, *204*
Taḳṭuḳa, *302*, *324*, *351*, XVII
Takvīm (Bk., *Taḳvīm-i Vaḳāyi'*), 75
Taḳvīm-i Ticāret gazetesi, *70*, 75
Taḳvīm-i Vāḳāyi' gazetesi (Bk., *Taḳvīm*), *159*, *200*
Taḳvīmü's-Sinīn, *218*, *361*
Ṭālī', 286-7
Ta'līm-i Edebiyāt, *343*, *356*, *459*
Ṭalu, Ercümend Ekrem, *327*
Ṭañ gazetesi, *188*
Ṭañsel, Fevziye 'Abdü'llāh, *103*, *225*, *315-6*, *333*, *343*, *357*, *378*, *421-2*, *447*

Ṭanṭa, 76, 239
Tanẓīmāt Devri ve edebiyātı, *86*, 243, *289*, *332*, *376*, *386*, *460*, XIII, XLVIII
Ṭarabiya, 211
Tarḫan, 'Abdülḥaḳ Ḥāmid, *315*, *376-8*, 378-9, *419-26*, 426-35, *459-60*, XVI-VII, XIX, XXII, XLI
Ṭārıḳ, *420*, *424*
Ta'rīfāt, 415
Ta'rīfāt, *Kitāb-i Ta'rīfāt*, *414*, 415
Ta'rīfāt-i 'ulūm, 415
Tārīḫ, beyitleri, Ḫayrî, *200*
Tārīḫ, beyitleri, Refīḳ Bey, *460*
Tārīḫ, ḳıṭ'ası, Nāmıḳ Kemāl, *387*
Tārīḫ, manẓūmeleri, Nāmıḳ Kemāl, *385*
Tārīḫçe-i Vaḳ'a-i Żaġra, XXII
Tārīḫ dersi, 21, *355*.—Tārīḫ-i 'umūmî dersi, 20
Tārīḫ, Peçuyî, 86
Tārīḫ-i 'Ālem, *446-7*, 447
Tārīḫ-i Maḥmūdî ve Mecīdî ve 'Azīzî, *88*, *112*
Tārīḫ-i 'Oṣmānî Encümeni Mecmū'ası, *103*, *127*
Tārīḫ-i Ṭabarî, *132*, 133, *134*, 135, *135*
Tārīḫ-i Yemen ve Ṣan'a, *437*
Tārīḫ Muṣāḥabeleri, *83-4*, *228*, XXVI
Ṭarīḳ gazetesi, *234*
Tarṣī' ṣan'ati, 430
Ṭarz-i 'atīḳ, 286
Taṣavvurāt-i fıṭriyye, 23
Taṣnīf ,Aḥmed Midḥat, *415-6*
Taṣnīf-i 'ulūm, 416
Taṣvīr-i Efkār gazetesi, *15*, *17*, *31*, 32-3, *34*, *38*, *71*, *85-7*, *95-6*, *102*, 103, *103*, *107*, *116*, *141*, 142, *142*, 143, *158*, 160, *182*, *194*, *227*, *282-3*, 285, 297, *316*, *356*, 357, *403*, *422*, 430, *458*, XXV, XXXI, XLIII-IV
Taṣvīr-i Efkār Maṭba'ası, *31*, 33, *282-3*, 285, *293*, *422-3*, XXV
Ṭaşḳöprüzāde, Aḥmed, *414*
Ṭaş-merdiven, semt, Ortaköy'de, *86*
Taşṭīr, Nāmıḳ Kemāl, *374*, 374, 381, *409*, 409
Tatar imlāsı, *419*
Tatar muhācirleri, *15*
Ṭayyib, Paşa, Ḳıbris Mutaşarrıfı, *93*
Tecvīd dersi, 20
Tefsīr, 214
Tekbīr, 64
Télémaque, *422*
Télémaque tercemesi, 357, 429
Temāşā, tiyatro mecmū'ası, *315*
Tenzīrü'l-Ḫinzīr, *4*, 4, XXIV
Teodor Ḳaşab, *255*, *290*, 290, *319*, 319, *320*, 320, *370*, *379*, 381, *417*, 418
Teodor Ḳaşab, *417*
Teraḳḳî, Nāmıḳ Kemāl, *383*
Teraḳḳî gazetesi, *161*, 162, *162-3*, *173*, *183*, *343*
Teraḳḳî gazetesi, *Ḳadınlar İçin*, *166*, *183*
Tercan, *408*
Tercemān-i Aḥvāl gazetesi, *17*, *122*, *129*, *282*, *458*
Tercemān-i Ḥaḳīḳat gazetesi, *416*, *446*
Tercemān-i Ḥaḳīḳat Maṭba'ası, *9*
Terceme, 345
Terceme Ḳalemei, Terceme Odası, *11*, *37-8*, *41-3*, 51-2, *84-5*, *104*, 107, *112*, *124*, *282*, 287, *360*, *377*, *401*, *420*, XXV, XLIII
Terceme Merḥalesinde Resmî ve Ḫuṣūṣî Adımlar, *344*
Terceme Odası (Bk., Terceme Ḳalemi.)
Tercī'-i Bend, Żiyā Paşa, *279*, 364
Tercüme Mecmū'ası, *344*, XIV
Terkīb-i Bend, Żiyā Paşa, 364, 432
Terkīb-i Bend, Żiyā Paşa'ya *nażīre*, Āyetü'llāh Bey, 432
Teryāl Ḫanım, Mahmūd II. 'uñ Ḳadın Efendileri'nden, *192*
Tesdīs'ler, Żiyā Paşa, *385*
Teşbīh ṣan'ati, 35, 431
Tevfīḳ (Bey), Paşa, Şūrā-yi Devlet a'żāsı, 394, *443*
Tevfīḳ, Ebüżżiyā, *4-7*, *9*, 17, *18*, *32*, *41*, *69*, *71*, 83, *86*, 87, *88-9*, *91*, *94-6*, *98*,

101-2, 107, 109, 122-5, 128-9, 134, 136, 139, 141-3, 147-8, 161, 163-4, 171-3, 177, 182, 186, 192, 194, 203, 214, 218, 223-4, 225, *225, 229,* 230, *230-1, 235-6,* 243, *250-1,* 252, *252, 255,* 256, *258, 264, 267, 277, 280, 282-4, 293,* 297, *303-6,* 306-8, *312, 316, 318, 336, 341, 344, 352-6, 367, 377, 381, 386, 392, 408, 413-4,* 415-6, *416,* 417, *420-1, 425-6, 430, 433, 458,* XIX-XXI, XXXVIII-IX, XLIV-VI.— Ebüzziya Tevfîḳ'iñ zevcesi (ʿAdvîye Ḫanım), *306*

Tevfîḳ, Ḥüseyin Paşa (Bk., Vidinli), *167-8, 413-4,* 415

Tezkire-i Āmid, 14

Tezyîn-i elfāẓ, *424,* 430-1

The Encyclopaedia of İslām, 135, 163

The Genesis of Young Ottoman Thought, XXXVII, XL, XLIV

The Letters of Lord Byron (Bk., *Lord Byron'un Mektupları.*)

The Middle East Journal, XLIV

The Young Turks-Prelude to the Revolution 1908, XLIV

Thiers, Adolphe, 163, *163*

Ṭıbbiyye Mektebi (Mekteb-i Ṭıbbiyye), 22, 27, *127, 282, 289-90* .— Mekteb-i Ṭıbbiyye-i ʿAskeriyye, 437-8, *459*

Ṭıfl-i pîl-endām (Bk., ʿAbdü'l-ʿAzîz, Sulṭān), 348, XXIII

Ṭırabzon, *101*

Ṭıravnik, sancaḳ, *3*

Tırḥala, *346, 358*

Ṭırnova, 241

Tiflis, *74*

Times gazetesi, 162-3

Timur, Aḳsaḳ, *376*

Tipu Ṣāḥib, *276*

Tîran Ḫanedānı, *209*

Tiryeste, *159*

Tiyatro eşeri (Bk., *Gülnihāl*), 337

Tiyatro ve tiyatro eşerleri (Bk., Oyun), 76, 119, 159, *220,* 285-7, *288,* 289, *343,* 363, *376,* 433 .— Manẓūm tiyatro, 36

T. N., XLV

Toḳgöz, Aḥmed İḥsān, *290*

Topcu Ḳışlası, Taḳsîm'de, *204*

Tosun, Paşa, *394, 403,* XXXIX

Tuḥfetü'l-Erīb fī-Redd-i ʿalā Ehli'ṣ-Ṣalīb, 366

Ṭuna gazetesi, *9, 14-5,* XXV

Ṭuna vilāyeti, 9, *11, 14-7,* 19, *29, 126, 408,* XXV .— Ṭuna boyları, *227* .— Ṭuna nehri, 171 .— Ṭuna ṭarîḳı, *116*

Ṭuna Vilāyeti'nde Bulunan Menfaʿat-i ʿUmūmiyye Ṣandıḳlarına Dā'ir, 15

Ṭunus, *366*

Ṭuzla iskelesi, Ḳıbris'te, *232,* 252, 297, XLII

Türk, Türkler, *268, 283,* 312 .— Türk ʿaskeri, *268* .— Türk bayrağı, *379* .— Türk el-yazmalarının ṭabʿı, *205, 211-2,* XXXVI .— Türk imlāsı, *419* .— Türk lehceleri, *421* .— Türk şāʿirleri, *352*

Türk Bilig Revüsü, 237, 270, 323, 388, 409, 441

Türkçe, *14, 16,* 19, 20, *96, 109,* 125, *129, 135, 161,* 162, *162, 172, 205, 211-2, 261, 270,* 271, *277,* 286-7, *353, 372, 414, 419,* 431, *445* 463, XIII, XLV .— Türkçe imlā, *420-1,* 427 .— Türkçe kitābet, 13 .— Sāde Türkçe, *421* .— Ṣāfî Türkçe (şiirde), 433, *433*

Türk Edebiyātında Mektub Nevʿi, XIV

Türk Edebiyātı Tārīḫi, Prof. Fu'ād Köprülü, *341*

Türk Edebiyātı Tārīḫi, İsmāʿīl Ḥikmet, *88,* XL

Türk Edebiyātı Tārīḫi, Vaṣfî Māhir Ḳocatürk, XX

Türk Ġazeteciliği, 129, 183, 367

Türkgeldi, (Bk., ʿAlî Fu'ād), *38-40*

Türk Ḥamamı, Londra'da, 106

Türk Ḥuḳūḳ Tārīḫi Dergisi, XLI

Türkistān, ʿOṯmānlılar'ın bulunduğu yerler, *182*

Türkistān'ıñ Esbāb-i Tedennîsi, 155

Türkiyyāt Mecmūʿası, 357, 447, XIV

Türkiyye, *205,* XLVIII

Türkiyye'de Sansür Eğlenceleri, 128

Türkiyye ve Tanzīmāt, 88

Türk Kütübḫāneciler Derneği Bülteni, 248, 289, 344, 354, 374

Türk-Rus harbi, XVI, XXII

Türk Tārīḫ Encümeni Mecmūʿası, 98, 198, XLV

Türk Tārīḫ Ḳurumu, *37-8, 90, 92, 94, 98, 100, 105-7, 110, 112-3, 115, 117-8, 120, 122, 124, 126, 130, 132, 134, 139, 149, 151, 153, 156-7, 166, 170, 173-5, 181, 185, 191-2, 194, 197, 201, 203, 207, 209, 212-3, 217-9, 232, 248, 255, 258, 282, 288, 300-1, 305, 313, 319, 321, 335-6, 339, 342-3, 365-7, 369-71, 374-5, 380, 387, 401, 418, 425-6, 439, 442-3, 461, 465,* XVI, XX, XXII, XXIV, XLIV, XLVII-VIII

Ulaḫ, *101*

Ulis, *422*

ʿUlūm gazetesi, *31, 87-8, 96, 109, 112, 122, 129, 154, 165, 167-9, 178-80, 183-4, 186-7, 190, 200, 204, 207, 215-6,* XXXIII

Ulunay, Refiʿ Cevād, *159, 169, 184, 186*

Ulus gazetesi, *129, 137*

ʿUmūma Vedāʿ, 230

Umūr-i şerʿiyye, 436

Unḳapanı, semt, İstanbul'da, 288

Urdu dili, *276*

Urfa (Bk., Rehā.)

ʿUrfî, Şîrāzlı, *16,* 25, *277*

Uṣ, Ḥaḳḳî Ṭārıḳ, *248, 267*

Ustād-i Aʿẓam ʿAbdülḥaḳ Ḥāmid'iñ Ḥayāt ve Ḫaṭırātı, 378, 420

Usta'lar, Yeñiçeri teşkîlâtında, 79

Uṣūl-i Defterî, 349, 350

Uṣūl-i Meşveret Ḥaḳḳında Mektublar, 144

Uzunçarşılı, Prof., İsmāʿīl Ḥaḳḳî, XX

Uzun-ḳahve, *408, 425*

Üç-anbarlı, gemi, *199*

Üç Ḥāfıẓlar, Nūr-i ʿOṯmāniyye Cāmiʿ-i'nde, 73

Ülkü mecmūʿası, *290, 343, 376, 421, 423*

Ümmet gazetesi, *261*

Ünaydın, Rūşen Eşref, *377, 421*

Vācib-i taşavvurî, 23

Vaʿiẓ'ler, *69,* 72-3

Vaḳʿa-i ʿAbdü'l-ʿAzīz Ḫan, XLIV

Vāḳıdî, Abū ʿAbdü'llāh Muḥammed b. ʿÖmer, *340-1,* 342

Vāḳıdî mad., *341*

Vaḳit gazetesi, *234, 248, 376*

Vālide-bendi, semt, İstanbul'da, *83*

Vâlidem, Vālidelerim (Bk., Dürriyye ve Mā'ide Ḫanımlar), 91 v.d.

Vālide Sulṭān, Perteniyāl Sulṭān, *200*

Vālîlik ʿünvânı, Vışır'da, *196*

Van, *352,* 354

Varaḳa, Meḥmed Bey, XXVI

Varna, *174,* 175

Vaṣfî, Efendi, *134,* 135

Vāṣıf Tārīḫi, 386, 388

Vaṣṣāf, tārīḫci, *16,* 25

Vaṭan gazetesi, *327, 380*

Vaṭan, maḳāle, Nāmıḳ Kemāl, *384*

Vaṭan (Bk., *Vaṭan-yāḫud-Silistire*), 285

Vaṭan Kaṣīdesi (Bk., *Ḳaṣīde-i Besālet*), *379*

Vaṭan-yāḫud-Silistire, 225-8, 235-6, 242-6, *258,* 259, *290, 310, 314, 316, 336, 366-7,* 368, *373, 386,* XXXVII

Vaṭan-yāḫud-Silistire ḥaḳḳında tenḳīd, 226

Vāv-i ʿaṭıfe, 287

Vefā, semt, İstanbul'da, *96, 124, 377*

Vehbî, Sünbülzāde, *277*

Veir, T. H., 366

Velāyet-i Mışriyye, *88,* XXV

Veled Çelebî'niñ Ḫāṭıraları, XLIII

Velede'l-Cevā'ib gazetesi, *161*

Velî Efendi-çayırı, *84*

Velî-niʿmet (Bk., Fāżıl Muṣṭafa Paşa), *150,* 151-3

Velî-niʿmet (Bk., Muṣṭafa ʿĀṣım Bey.)

Velî Riżā, Paşa (Bk., Riżā Bey.)

Veliyyü'd-Dîn, Efendi, müderris, XLV

Verāşet-i Salṭanat-i Seniyye Ḥakkında Żiyā Paşa'nıñ İki Mektubu (Bk., *Risāle-i Verāşet*), *88*, *381*
Veşāvir hum fi'l-Emri, *144*, *155*
Veys, Paşa (Bk., Bir ẕāt, Mutaşarrıf-ı sābıḳ, Mutaşarrıf Paşa, Paşa Efendimiz, Pederimiz, Pederimiz Paşa, Peder Paşa,) 231, 251, 252, *255*, *258*, 259, *260*, 260, *264*, *266-8*, *272*, 272, *273*, 273, *274*, *276*, *278-9*, 279, *280*, *291*, 292, 300, *301-2*, 302, *322*, *324*, *337-9*, *342*, 351, *361*, *393*, *441*, XVII, XXXVIII-IX
Veysî, *16*, 25, 35, *248*, *353*, 355, *386* .— Veysîler; Veysî üslūbu, *421*
Vezin, 426
Vezu-yanardağı, 376
Vidin eyāleti, *15*, *213*
Vidinli (Bk., Tevfīḳ Paşa), 169
Ville Marchande, *97*
Viyana, 50, *102-3*, 103, *109*, *153*, 154, *204*, *212-3*, 214, *217*
Voltaire, François-Marie Arouet, *16*, 23-4
Vucūd-i insānî, 45
Vuṣlat-yāḥud-Süreksiz Sevinç, 345, *370-1*, 371, XLI

Yadigār-i Şebāb, *459*, 461
Yād-i Māżî, *228-9*, *232*, *235-6*, *273*, *276*, *335*, *360*, XXI
Ya Ġāzî, *Ya Şehīd*, *314*, *316*, 317, *362*
Yahūd, 428, 462
Yaḳacıḳ, *132*
Yaḳın Çağlarda Türk Tiyatrosu, *74*, *284*, *366*
Yaḳın Tārīḫimize Işık Ṭutān Neşredilmemiş Veşīḳalar, XLIV
Yaltḳaya, Şerefü'd-Dīn, *162*
Yanya, *86*
Yarın mecmū'ası, *192*
Yedi Aşkı (Bk., *Al-Ma'allaḳātū's-i Seb'*.)
Yedigün mecmū'ası, *290*
Yek-pāy (Bk., Süleymān Ağa, Ṭopal), *439*
Yemen, 257, *355*, *383*, 464, *465*
Yemen Tārīḫi, 437
Yemen Tārīḫi, Ḥāfıẓ İbrāhīm Āgāh Paşa, *437*
Yemen Tārīḫi (Bk., *Tārīḫ-i Yemen ve Ṣan'a*.)
Yeñi Adam mecmū'ası, *224*
Yeñiçeri, Yeñiçeriler, *70-1*, 79, *213*, 214 .— Yeñiçeri Ağası, 79, *86* .— Yeñiçeri-Ocağı, *70*, 79
Yeñi-Köy, Boğaziçi'nde, *41*, 52
Yeñi Laṭā'if-i İnşā'-yāḥud-Muḥarrerāt-i Nādire, *458*
Yeñi Mevḳūflarıñ Tafṣīl-i Aḥvāline Dā'ir İstanbul'dan Beyān-nāme, *199*
Yeñi 'Oṣmānlı, *191*, XXXIV .—Zindanda beş Yeñi 'Oṣmānlı, 318
Yeñi 'Oṣmānlılar (Bk., Genç 'Osmānlılar, Genç-Türkler, Jön Türkler), *109*, *111*, *154-6*, *158*, 160, 171, *173*, *179-80*, *186*, *189-90*, *196-7*, 198, *199*, *200*, 316, 327, XXXIX, XLIV
Yeñi 'Oṣmānlılar Cem'iyyeti (Bk., Cem'iyyet, Cem'iyyet-i Ca'liyye), *18*, *83*, *90*, 91, *91*, *98*, *101-2*, *104*, *106*, *119-20*, *122*, *125-6*, *129*, *136*, 138, *139*, *141*, 143, *150*, *153*, *155* *165*, *168-9*, 171, *177-80*, *183*, *189*, *190-1*, *196-7*, *199*, *213*, *294*, *408*, *458*, XIX-XXI, XXVI-VII, XXIX, XXXIII-IV, XXXVII, XLIV-VII .— Yeñi 'Oṣmānlılar Cem'iyyeti Merkezi, Londra'da, 105-6, 113 .—Yeñi 'Oṣmānlılar damġası, *136*, 137
Yeñi 'Oṣmānlılar Cem'iyyeti Tārīḫi, Ulug İğdemir, XXVII
Yeñi 'Oṣmānlılar ile Bāb-i 'Ālî, *144*, *155*
Yeñi 'Osmānlılar Tārīḫi, 'Alî Su'āvî, *96*, *109*, *129*, *154*, *165*, *190*
Yeñ 'Oṣmānlılar Tārīḫi, Ebüżżiyā Tevfīḳ, *41*, *83-4*, *86-7*, *89*, *94-6*, *98*, *101*, *104*, *107*, *109*, *122-5*, *128-9*, *134*, *136*, *139*, *141-3*, *147-8*, *173*, *177*, *186*, *190*, *194*, *203*, *218*, *224*, *230*, *251*, *255*, *258*, *280*, *283*, *306*, *312-3*, *367*, *381*, XX, XLIV-V
Yeñi 'Oṣmānlılar Tārīḫi ve İnḳılābāt-i Fikriyye Münāḳaşaları, *95*, *120*, *235*
Yeñi 'Oṣmānlılar ve Hürriyyet, *83*
Yeñi Ṣabaḥ gazetesi, XLIV
Yeñi Taṣvīr-i Efkār gazetesi, *17-8*, 32, 41, *71*, *83-4*, *86-8*, *94-6*, *98*, *101*, *107*, *109*, *122-5*, *129*, *134*, *136*, *139*, *141-3*, *147-8*, *173*, *177*, *186*, *190*, *203*, *224*, *230*, *251*, *255*, *258*, *280*, *293*, *306*, *312-3*, *367*, *381*, XLIV-V
Yezīd, 331
Yıldız Kütübḫānesi, XX
Yorgi İstanġalis, *130*, *190*
Yūnan, *86* .— Yūnan edebiyātı, *422* .— Yūnan teb'ası, *130*, *190*
Yūnan Ḥarbi, 1827'de, *253*
Yūnanistān, 86, *190*
Yūsūf, Peyġamber, 54
Yūsūf, Yavuz Sulṭān Selīm'iñ ma'şūḳu, *134*, 135
Yūsūf, Ağa, *Taṣvīr-i Efkār* gazetesi müvezzi'i, 99, *99*, *102*, 103
Yūsūf, Bey, 22
Yūsūf 'İzzü'd-Dīn, Şehzāde, *97*, *200*, *206-7*, *333*, XXXV
Yūsūf Kāmil, Paşa, Ṣadr-i a'ẓam (Bk., *Calypso* mütercimi), *87*, *303*, *406*, *419*, *422-3*, *425*, 429
Yūsūf, Paşa, Gürcü, *104*
Yūsūf Żiyā, Paşa, Māliyye Nāẓırı, *347*, 348, *397*
Yüzbaşı (Bk., Aḥmed Nāfiẓ), 369

Żabṭiyye Müşīri (Bk., Ḥüsnü Paşa), *231*
Żabṭiyye Müşīriyyeti, *231*
Zādü'llāhu 'Ömrehū du'āsı, 256
Żafer-Nāme ve Şerḥi, *93*, *172-3*, *190-1*, *352*, *362*, 363-4
Zāhid, 121
Zāl-oğlu, Rustem (Bk., Rustem), 245
Żāt-i Fāżıl (Bk., Fāżıl Muṣṭafa Paşa), *182*
Żavallı Çocuḳ, *288-90*, 290, *336*, *370*, 372, *373*, *377*
Zekî, Giridli, Ṭıbbiyye ṭalebesi, 319
Zekî, Mülāzim, Maġosa'da, *273*, 274, *315*, *358*, 359, XXXVIII
Zekî, Paşa, *315*, 317
Żemzeme I., *16*
Żemzeme II., *17*, *459*
Żemzeme III. Muḳaddimesi, *294*
Żenbūr, mizāḥ gazetesi, *129*
Żer-beft-i Nigāh ṣāḥibi (?), 427
Żevḳ, 162
Zeynel Paşa, Arnavud, Sivas Vâlîsi, *231*
Zeynü'l-'Abidīn Reşīd (Bk., Bedi'), *249-50*, *255*, *258*, *260*, *266*, 266, *267-8*, 268, *270*, 270, *278*, *271*, 272, *272-5*, 275, *276*, 278, *279*, 279, *282*, 282, *302*, *305*, *320*, 320-1, *321*, 322, *322-4*, 324, *325-7*, 327, *333*, 334, *334-6*, 336, *338-9*, 339, *340*, *342*, *348-9*, *351*, 351, *352-3*, *355*, *358*, 359, *359-60*, 360, *361*, 361, *365-7*, 368, *370*, *379-81*, 381, *385-6*, *388*, 388-9, *393-4*, 394-5, *395*, *400*, *402*, 402, *404*, 404, *409*, 409-10, *440-1*, 441, *443-4*, 444, *457-8*, 458, XVII, XXXVIII
Zīnet-i lafẓiyye, 430
Żiyā (?), 313
Żiyā, Ebüżżiyā Tevfīḳ'iñ oğlu, *255*, 256-7
Żiyā Gökalp (Bk., Gökalp.)
Żiyā Gökalp Küliyyātı-Limni ve Malṭa Mektubları, XLVII
Żiyā, Paşa (Bk., Ṣāḥib-i *Ḫarābāt*), *83*, 84, *87-8*, *90*, 91, *93*, *96-7*, 98, *121-2*, 123, *125-6*, 127, *129*, *136*, 137, 139, *143-5*, 147, *150*, 151-2, *153*, *167-9*, 170, *172*, *178*, *180*, 181, *182*, *189-91*, 192, *196*, *199*, 201, *208*, *214-5*, *279*, *319*, 322, *322-3*, 323, *324*, 324, *325-7*, 327-9, *329*, 330, *330*, 331-2, *332-4*, *341-2*, *346*, *352-3*, 354, *360*, 360, *362*, 363-4, *365-6*, 368, 371, *373-4*, 374, *381-2*, *384-5*, *387*, *405-7*, *432*, 432, *440-1*, 441, *442-3*, XVIII, XX-I, XXVI-VII, XXIX-XXXI, XXXIV-V, XL, XLIV-VI

Ziyād b. Mu'āviye (Bk., Nevābiğ), *163*
Ziyād Ḫānedānı, *65*
Ẓor Nikāḥı, *419*, *421*, 427, 429, *429*, 434
Ẓor Nikāḥı ṣaḥibi (Bk., Aḥmed Vefîḳ Paşa), 427, 434
Ẓuhūrî Ḳolu (Bk., Ortaoyunu), *198*
.— Ẓuhūrî Ḳolu faṣılları, *199*
.— Ẓuhūrî Ḳolu masḫaraları, *198*
Zuleyḫā, 54, *54*
Ẓu'lfeḳār, Ḥażret-i 'Alî'niñ ḳılıcı, *64*
Zurich (Bk., Zuriḫ.)
Zuriḫ (Zuricḫ), *191*

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi

Ziyad Ebüzziya Koleksiyonu

DÜZELTMELER

Eserde bulunan tertip yanlışlarından has-isimlere âit bulunanlar *Umûmî İndeks*'te ve *İçindekiler* kısmında düzeltilmekle berâber, gerek bunlar, gerek başka tertip yanlışları aşağıda da gösterilmiştir. Lutfen düzeltilmesi recâ olunur.

Yanlış	Doğru	Sayfa	Satır
İndes	İndeks	92	10
Lavalet	La Valette	97	18
muvaffak olurum.	muvaffak da olurum.	112	16
öyle bir cinnet	öyle cinnet	112	17
Rolaki	Revelaki	113	13
devlet-i esâsî idâresini	devlet, esas idâresini	120	20
10.1.1870	20.1.1870	181	20
12 Kânunısânî	20 Kânûnısânî	182	8
Yorgi İstenfalis	Yorgi İstangalis	190	19
Ceneve	Cenova	191	26
etmez..	atmaz ..	193	14
Ona	Aman	193	30
Alâ rağmü'z-zamâne	*'Alâ Raġmı'z-zamâne*	269	3
Hamptou Court	*Hampton Court*	382	3
?.XII.1857	*?.XII.1875*	412	19
قُوَّةَ	قُوَّةَ	462	28

Kemal, 9 Ekim, 1867 tarihli mektubunu bitirdikten sonra, bu mektubunun arka boş sayfalarından birine birkaç cümle ilâve etmiştir. Bunu, kitabımızın tashîhi sırasında sayfa bağlandıktan sonra gördüğümüz için ilâve edemediğimiz bu cümlelerin, Düzeltmeler kısmında aynen kaydını faydalı bulduk : "Nurî Bey, yazdığım şeylerden tebri'e-yi zimmet için size bir mektup yazdı. Bakın, nekadar aklı başında ki, yazdığı mektubu, görmeyerek, bir karalama kâğıdına yazdı. Bana verdi. Sonra gördü. Değiştirmek için yalvardı, yakardı. Ben de inat ettim, vermedim. İşte dâvâlarımın hucceti."

Sayfa 31 Posta fiyatları

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâm Araştırmaları Merkezi
Kütüphanesi